

BUDAPEST RÉGISÉGEI

XLVII

BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM
BUDAPEST, 2014

A kiadvány a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával készült

SZERKESZTETTE
HANNY ERZSÉBET

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

BENCZE ZOLTÁN
ENDRŐDI ANNA
FARBAKY PÉTER
ZSIDI PAULA

*Lektorálták Fajcsák Györgyi, Kovács Gyöngyi, Tomka Péter, Bencze Zoltán,
Endrődi Anna, Vecsey Ádám, Zádor Judit, Zsidi Paula,
a fotókat Bakos Margit, Komjáthy Péter, Molnár Ilona, Tihanyi Bence, Tóth Csilla,
a rajzokat Cserne Lászlóné, Kuczogi Zsuzsanna, Lajtos Tamás, Láng Andrea, Szentesné Sinkó Zsuzsanna,
a felméréseket Noéh Ferenc, Héjjas Pál, Viemann Zsolt,
az idegen nyelvű kivonatokat a szerzők, Serege Anikó és Horváth Dániel készítették.*

Tördelés: AbiPrint Kft.

HU – ISSN 0133–1892
© BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM, 2014

KIADTA A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM
FELELŐS KIADÓ: FARBAKY PÉTER FŐIGAZGATÓ

*Nyomdai előkészítés és kivitelezés: Kódex Könyvkiadó Kft.
Felelős vezető: Marosi Attila
Megjelent 300 példányban, Book Antiqua betűkkel*

TARTALOM - CONTENT

KÖSZÖNTÉSEK, MEGEMLÉKEZÉSEK – BEGRÜSSEN, GEDÄNKEN

BODÓ Sándor	
Gábor Judit köszöntése	7
<i>Ad honorem Judit Gábor</i>	8
GABLER Dénes	
Németh Margit köszöntése	9
<i>Greeting of Margit Németh</i>	13
BENCZE Zoltán	
A 90 éves Holl Imre köszöntése	15
<i>Grußworte zum 90 Geburtstag von Imre Holl</i>	16
VECSEY Ádám	
Csere Judittól búcsúzunk	17
<i>Abschied von Judit Csere</i>	18

TANULMÁNYOK – STUDIEN

M. Virág Zsuzsanna	
A Dunántúli (közép-európai) Vonaldíszes Kerámia kultúrája kutatásának eddigi eredményei Budapest körzetében.	21
<i>The Research Results of the Transdanubian (Central-European) Linear Pottery Culture in the Area of Budapest</i>	60
LASSÁNYI Gábor	
Római katonai diploma töredéke Aquincum polgárvárosból.	73
<i>A Fragment of a Roman Military Diploma from the Civil Town of Aquincum</i>	76
PAULA Zsidi	
Gräberfelder und Bestattungsorte in der Topographie von Aquincum	79
<i>Temetők az aquincumi topográfiában</i>	89
TÓTH András	
Az aquincumi fibula rúnafeliratának újabb értelmezése	97
<i>A New Reading of the Runic Script of the Aquincum Brooch</i>	104
GYÖNGYÖSSY Márton	
Cikények a középkori és a kora újkori Magyarországon	109
<i>La circolazione del ducato veneziano in Ungheria (1389-1718)</i>	130
IRÁSNÉ Melis Katalin	
Pest kialakulása és a középkori város építési periódusai	135
<i>Die Entstehung von Pest und die Bauperioden der mittelalterlichen Stadt</i>	186
SZABÓ Balázs	
A budai Vár barlangpincéinek kialakulása, kialakítása és vizsgálata a 13. századi (első) telekosztás tükrében II.	239
<i>Development of the vaults in the Buda Castle, in correlation of the land divisions in the 13th century II.</i>	253
ÉDER Katalin	
Hódoltságkori gödör a Víziváros területéről	283
<i>The pit in the Ottoman era in the Budapest, Víziváros</i>	299
KOMORI Tünde	
A budavári királyi palota porcelán leletanyagának kutatása új szempontok alapján	313
<i>New Aspects of the Porcelain Findings of the Buda Royal Palace</i>	330

MŰTÁRGYVÉDELEM, BIBLIOGRÁFIÁK, ADATTÁRAK
– KUNSTPFLEGE, BIBLIOGRAPHIEN, DATENVERZEICHNISSE

LUKÁCS Balázs	
Fémfonal készítésével kapcsolatos technikai kísérletek és eredményeik	341
<i>Technical experiments on metallic thread producing process</i>	344
CSAPÓ Zita	
A Nagy Tibor – hagyaték feldolgozása	345
<i>Processing the archive of Tibor Nagy</i>	348
WELLISCH Márta	
Gádor Judit tudományos munkáinak bibliográfiája	349
HANNY Erzsébet	
Németh Margit tudományos munkáinak válogatott bibliográfiája	353
WELLISCH Márta	
Holl Imre tudományos munkáinak válogatott bibliográfiája	357
BORDÁS Attila	
Gádor Juditnak a Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattárában nyilvántartott dokumentá- ciói, jelentései	363
Németh Margitnak a Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattárában nyilvántartott dokumen- tációi, jelentései	364
Holl Imrének a Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattárában nyilvántartott dokumentáci- ói, jelentései	367
Rövidítések	369

KÖSZÖNTÉSEK, MEGEMMLÉKEZÉSEK

BODÓ SÁNDOR

GÁDOR JUDIT KÖSZÖNTÉSE

Több, mint másfél évtized óta ritka vendég a Budapesti Történeti Múzeumban Gádor Judit, hisz egészségügyi okok miatt nyugállományba vonult, s nem folytathatta a korábbi észak-magyarországi, majd budapesti régészeti feltárásait, ásatási eredményeinek közzétételét. Közelebbi szakterülete a magyar honfoglalás korától a török korig tartó korszak régészeti vizsgálata. Személyes ismerettségem, szakmai és kollegiális kapcsolatunk a miskolci Herman Ottó Múzeumban egyidejűleg eltöltött közel évtizednyi időben alakult ki. A sors néha különös életút-kanyarokat rendez, s mire magam 1996. január 1-től a Budapesti Történeti Múzeum munkatársa lettem, Gádor Judit az intézményt már elhagyni kényszerült.

Gádor Judit 1944. február 5-én Székesfehérvárott született. Középiskolai tanulmányait ugyanott az Ady Endre Gimnáziumban fejezte be 1962-ben. Egyetemi képzést a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán szerzett. Régészet-történelem szakon oklevelet 1967-ben kapott. Szakmai továbbképzését 1976 és 80 között a Budapesti Műszaki Egyetem műemlékvédelmi szakmérnöki oklevelével, majd 1988-ban az egyetemi doktori cím megszerzésével biztosította. Első munkahelyeként a Nógrád megyei Múzeumok szervezetében dolgozott régész-ként 1967 és 1971 között, majd a miskolci Herman Ottó Múzeumba került, ahol 1971-től 1984-ig régész főmuzeológusként tevékenykedett. 1984-ben került aztán a Budapesti Történeti Múzeumba, ahol nyugdíjazásáig végzett munkát.

Régészeti tevékenysége igazán két jelentős földvár feltárásához és ásatási eredményeinek közléséhez fűződik. Miskolci múzeumi feladatai között fontos volt a Borsod-Abaúj Zemplén megye észak-keleti csücskébe eső Abaújtörök földvárának

kutatása. Kutatási eredményeit a Herman Ottó Múzeum Évkönyve sorozatában (1976, 1980), valamint az Acta Archaeologica Hungarica hasábjain (1976, 1980) adta közre. (Doktori dolgozatában éppen az abaújtörői földvár régészeti-történeti eredményeit foglalta össze.) Az abaújtörői kutatások mellett elvégezte Sály-Lator földvárának, nemzetségsíri központjának régészeti feltárását, s eredményeit egy 1983-as szegedi tudományos ülésen adta elő. Referátuma nyom-

tatott formában 1986-ban jelent meg. A Sály-latori vörös sánc ásatási eredményei alapján érdekes észrevételeket fűzött a Soproni Szemle 1987-es 3. számában a várak égetett sáncainak kérdéséhez. A középkorral foglalkozó régészek „Castrum Bene” társaságának tevékenységébe egy Nógrád megyei témájával kapcsolódott be.

Fontos ásatásokat végzett Nógrád és Borsod-Abaúj-Zemplén (többek között: Sósárhát-Hosszútető, Hollókő-Pusztaveresdomb, Szécsény-Vár, Sajószentpéter-Szénégető dűlő, Diósgyőr-Vár, stb, stb.) megyékben, majd később Budapest területén, előbbiekről a Herman Ottó Múzeum kiadványaiban és a Régészeti Füzetek köteteiben adott hírt. Budapest területén az I. kerületi Szarvas téren, a II-III. kerületi Lajos utcában, a III. kerületi Bokor, Csemete, Pacsirtamező utcában és a szintén óbudai Bécsi úton folytatott régészeti feltárásokat. Utóbbi munkáinak jelentései ugyancsak a Régészeti Füzetekben, ill. a Budapest Régiségei lapjain láttak napvilágot. Az utódok csak sajnálattal vehetik tudomásul, hogy a feltárások eredményeit nem volt alkalmuk közreadni. Muzeológiai feladatai között jelentős volt néhány éven át a múzeum középkori osztálya kőtárának gondozása.

A BTM munkatársai nevében kívánok jobb egészséget, az egykori szakmatársakkal erőteljesebb kapcsolattartást.

AD HONOREM JUDIT GÁDOR

Judit Gádor ist ein seltener Gast seit mehr als anderthalb Jahrzehnten im Budapester Historischen Museum, denn sie ist aus gesundheitlichen Gründen in Rente gegangen, und so konnte sie die früheren Ausgrabungen zuerst in Nord-Ungarn, später in Budapest nicht weiterführen, und die Ergebnisse dieser publizieren.

Ihr Spezialgebiet ist die archäologische Untersuchung der Zeit zwischen der ungarischen Landnahme und der Türkenherrschaft.

Ich habe sie im Herman Ottó Museum in Miskolc kennengelernt, wo wir beinahe ein Jahrzehnt zusammengearbeitet und einen kollegialen beruflichen Kontakt aufgebaut haben.

Es war wohl Wink des Schicksals, dass Judit Gádor das Budapester Museum genau um die Zeit verlassen musste, als ich selbst am 1. Januar 1996 angefangen habe an der selben Institution zu arbeiten.

Judit Gádor ist am 5. Februar 1944 in Székesfehérvár geboren. Sie hat 1962 in derselben Stadt, im Gymnasium Ady Endre das Abitur abgelegt, dann bis 1967 an der Philologischen Fakultät der Universität Eötvös Lóránd in Budapest Archäologie und Geschichte studiert.

Zwischen 1976-80 hat sie Denkmalschutz mit Diplom-Fachingenieur-Abschluss studiert und 1988 den Dr.-Univ Titel bekommen. Sie hat 1967-71 auf ihrem ersten Arbeitsplatz, im Verband der Museen des Komitats Nógrád, später im Herman Ottó Museum in Miskolc als Archäologin gearbeitet, wo sie dann 1971-84 als leitende Museologin tätig war.

Ab 1984 hat sie bis zur Pensionierung im Budapester Historischen Museum gearbeitet.

Ihr Name als Archäologin ist mit der Erschließung von zwei bedeutenden Erdburgen und mit der Publizierung der Ergebnisse dieser verbunden. Als eine ihrer wichtigsten Aufgaben in Miskolc können wir die Ausgrabung der Erdburg in Abaújvár in der NÖ-Ecke von Komitat Abaúj-Zemplén bezeichnen. Die Forschungsergebnisse wurden in den Jahresbüchern des Herman Ottó Museums (1976, 1980) sowie in *Acta Archaeologica Hung.* (1976, 1980) bekannt gegeben. Sie selbst hat in ihrer Doktorarbeit die archäologisch-histo-

rischen Ergebnisse der Forschungen an der Erdburg in Abaújvár zusammengefasst.

Neben dieser hat sie auch die Erdburg in Sály-Lator, das Hauptquartier eines Sippenhauptes ausgegraben, die Ergebnisse dieser hat sie 1983 an der wissenschaftlichen Tagung in Szeged bekannt gemacht, die gedruckte Version des Referats ist später erschienen (1986).

Aufgrund der Erschließung der roten Schanze in Sály-Lator hat sie interessante Bemerkungen zur Frage der gebrannten Burgschanzen gemacht (Soproni Szemle, 1987.3).

Sie hat zur Tätigkeit der Archäologengesellschaft „Castrum Bene“ mit Schwerpunkt mittelalterliche Archäologie durch Publikationen über zwei mittelalterliche Burgen des Dorfes Szanda im Komitat Nógrád beigetragen.

Die Kollegin hat wichtige Ausgrabungen im Komitat Nógrád und Borsod-Abaúj-Zemplén geführt (Sóshartyán-Hosszútető, Hollókő-Pusztaveresdomb, Szécsény-Burg, Sajószentpéter-Szénégető-Flur, Diósgyőr-Burg), später auf dem Gebiet der Hauptstadt. Von den ersten hat sie in den Publikationen des Herman-Ottó-Museums und in *Régészeti Füzetek* (Archäologische Hefte) kundgegeben.

Auf dem Gebiet von Budapest hat sie auf dem Szarvas Platz (I. Bezirk), in der Lajos Straße (II.-III. Bezirk) in der Bokor, Csete und Pacsirtamező Straße (III. Bezirk) und in der Bécsi Straße (gleichfalls in Óbuda) gegraben, die Letzteren sind ebenfalls in *Régészeti Füzetek* bzw. in Budapest *Régi-ségei* erschienen.

Die Nachfolger können nur noch mit Bedauern zur Kenntnis nehmen, dass sie keine Gelegenheit hatte, die Ergebnisse der Erschließungen für die wissenschaftliche Forschung in ehrwürdigen Studien festzuhalten.

Es war im Bereich der Museologie von großer Bedeutung, dass sie mehrere Jahre hindurch die Fürsorge für das mittelalterliche Lapidarium übernommen hat.

Ich wünsche Judit Gádor im Namen der Mitarbeiter des Budapester Historischen Museums beste Gesundheit, und aktiven Umgang mit den ehemaligen Kollegen.

GABLER DÉNES

NÉMETH MARGIT KÖSZÖNTÉSE

Több mint fél évszázados ismeretség és kitűnő szakmai kapcsolat adja kezembe a tollat, amikor Németh Margitot köszönhetem egy kerek évforduló alkalmából.

Pásztón született, de nagyságrendekkel tett többet Budapest ókori előzményének megismerése érdekében, mint számos fővárosi születésű kolléga. Egy évig együtt jártam vele az egyetemre; utána én végeztem, s legközelebb csak a Budapesti Történeti Múzeum régészeként találkozhattam vele újból. Középiskolai tanulmányait az ELTE gyakorló gimnáziumában a „Trefort”-ban végezte. A földrajz, a térképek, az utazások iránti vonzalmat földrajz tanár édesapja olthatta belé, aki sokat kirándult diákjaival. A régészet mellett az ELTE Bölcsészettudományi Karán a latin szakot végezte el. Professzora az Európa híré tudós, Mócsy András volt, akit rajongva tisztelt. Ő irányította figyelmét az epigráfia felé, amelyhez latin studiumai nélkülözhetetlenek voltak. Első munkáinak egyike az Aquincumi Múzeum kőtárának vezetője volt, amit először 1971-ben jelentetett meg, majd kibővítve, átdolgozva 1999-ben adta ki. Az Aquincumi Múzeumban ő volt a feliratos emléktárgy gondozója, költöztetője, a kömörlékek új felállításának tervezője. Számos nemzetközi kongresszuson vezette végig a résztvevőket a lapidáriumon, amelynek feliratait annyira ismerte, hogy szinte személyes ismerősként mutathatta be a helytartókat, csapatparancsnokokat, a legio és a segédc csapatok tisztjeit, Aquincum municipalis arisztokráciájának tagjait, tisztségviselőit. Nélküle valószínűleg nem jelenhetett volna meg 2009-ben a Tituli Aquincenses első két kötete, amelyet Kovács Péter és Szabó Ádám adtak ki. Kandidátusi disszertációját 1994-ben az aquincumi sírfeliratokról írta.

1967-ben került a Budapest Történeti Múzeumba, s hosszú évtizedek múltán innen ment nyugdíjba. Egyetlen munkahelye volt; ennek a ma is legtöbb római koros régészt foglalkoztató múzeum feladatainak ellátásában vett részt hűséggel és teljes odaadással. 1969-től kezdve kapcsolódott be a nagy óbudai beruházásokat megelőző leletmentő ásatásokba; ezt a tevékenységét jóformán csak nyugdíjazása előtt hagyta abba. Ásatási tevékenysége eleinte Aquincum egészére, vala-

mennyi településrészére kiterjedt. Végzett kutatásokat a polgárvárosi boltsorban (1971), a gázgyári lakótelepen (1976), sírokat tárt fel a Bécsi út–Vörösvári út, valamint a Frankel Leó u. egyik telkén (1971). Elsőként végzett kutatásokat Aquincum legkorábbi ala-táborának körzetében, a Vízi-városban, a Vitéz u., Medve u. területén, ahol a palánktábor objektumait is kutathatta (1981, 1989). Később, a leletmentési feladatok növekedése készítette arra a múzeumot, hogy jól szervezett csapatmunkával mentsék a legiotábor, a canabae és a temetők minél nagyobb részét. Németh Margit ennek a kitűnő csapatnak tagjaként maximálisan tett eleget a nehéz elvárásoknak. 1975-től csoportvezető a múzeumban, az óbudai ásatások irányítója. Ásatási tevékenységének területe ettől kezdve Óbudára szűkült, ahol főként a katonai táborok kutatását végezte. Ebben a témában jelent meg a legtöbb publikációja, s már évtizedek óta Aquincum római kori katonai létesítményeinek legjobb ismerője.

A legiotábor pontos helyére vonatkozóan még az Aquincumról szóló, 1968-ban a Pauly-Wissowa *Realencyklopädie* címszavaként megjelenő munkában sem sikerült egységes képet alkotni. Csak a 70-es években, Nagy Tibor és Póczy Klára kutatásainak köszönhetően „kerültek helyükre” a

legiotábor védművei és az addig ismert épületek, vált világossá alaprajza. A legiotábor és a canabae kutatását egyaránt megnehezítette az a körülmény, hogy sűrűn beépített területen kellett végezni a feltárásokat. Az ókori épületek jó része a török korban elpusztult; a városi struktúra elemei az újjáépítés során csak korlátozott mértékben maradtak meg. A régi adatok felhasználását is megnehezítette az a körülmény, hogy az utcákat többször átnevezték és a házak számozása is megváltozott. Éppen ezért a régészeti kutatások csak hiányos képet adnak az ókori város topográfiájára vonatkozóan. Németh Margit a legiotábor észak-keleti védműveinek feltárását vezette a Harrer P. u. – Laktanya u. környékén. Részt vett a déli kaputorony a *porta principalis dextra* feltárásában (1984), de a *castra legionis* belső beosztásának, az egyes épületek, tömbök funkciójának felismerésében epigráfiai ismeretei nyújtottak segítséget. Közel 80 felirat lelőhelyének és szövegének elemzésével tudott következtetni a fontosabb épületek helyére, fennállásuk idejére. A tábori kórházat, a *valetudinariumot* ennek megfelelően a *praetentura*, a *via praetoria* északi részére helyezi, míg a korábban *valetudinariumnak* tartott épületrészt, amelyet a *retentura* középső *scamnumában* tártak fel raktáreépületként határozta meg. A *praetenturában* a keleti táborfalhoz egy-egy falszakaszt csatlakoztattak a belső sánc és a rajta lévő körüljáró (Wehrgang) elbontásával. A pontos topográfiai meghatározásoknak köszönhetően tudott módosítani korábbi megfigyeléseket. A Vörösvári u. 7. – Kórház u. 22. közti telkek közti területen feltárt cölöpkonstrukciót helyesen a korai, Domitianus-kori legiotábor részének tekinti. Ez a palánktábor még nincs pontosan lokalizálva; beosztásáról is csak keveset tudunk. Ásatási megfigyelései alapján állítja, hogy a 2–3. századi legiotábort is – a korábbi feltételezésektől eltérően – többször építhették át. A *castra legionis* szerkezete egységes, nem mutat szabálytalanságokat, ezért az oda nem illő részeket szerintem nem kell mindenáron „beleerőszakolni” az alaprajzba. Ásatási megfigyelések segítségével lehetett a déli kaputornyot a 2. század utolsó harmadára, míg a *porta praetoriát* a tetrarchia korára keltezni, bár mindkettőnek volt korábbi előzménye. Az Árpád fejedelem út – Lajos u. 167. területén végzett ásatása és epigráfiai ismeretei együttesen vezettek egyik legfontosabb felismeréséhez. A Szilágyi János által 1938-ban közölt feliratról Tóth Endre és Vékony Gábor már 1970-ben meggyőzően kimutatták, hogy az építési tábla nem Tiberius, hanem egy Vespasianus kori tábor felirata. Németh Margit ugyanennek

a feliratnak két további, az előzőhöz tartozó, de nem illeszkedő töredékét találta meg 1981-ben. Az újonnan előkerült részletek nemcsak igazolták a felirat állításának idejét, a Kr. u. 73. évet, hanem lehetőséget adtak a helyőrség, az *ala I Tungrorum Frontoniana* meghatározására is, amelynek *aquincumi* tartózkodását a korábbi kutatás a 90-es évekre keltezte. Az 1980-as években végzett leletmentések során ennek a tábornak pontos helyét is sikerült meghatározni a későbbi legiotábortól délre, attól mindössze 300 m-re. A feltárások során meghatározta a Flavius kori *castellum* helyzetét és kiterjedését, bár ennek nyomait elsősorban rétegtani megfigyelésekkel lehetett kimutatni – periodizációja pedig további kutatásokat igényelt volna. Váratlan eredmény volt, hogy a palánktábor fölé emelt kötábor is előkerült, amely a 2. század végéig a legiotáborral egy időben biztosította a dunai partszakasz védelmét. A kötáborból az északi és a keleti védművek helyzete, a *principia* helye vált ismertté, de sor került az északi kapu, a *porta principalis sinistra*, valamint több kaszánya részleges feltárására. Eredményeiről 1986-ban a carnuntumi limes-kongresszuson számolt be, amelynek előadásait 1990-ben a „Der Römische Limes in Österreich” 36. kötetében jelentették meg.

A Kr. u. 73-ban épült palánktáboron kívül az 1990-es években a Fő téren is sikerült egy 1. századi fa-föld tábor megfigyelnie; ennek azonban csak kevés részlete (egy *fossa*) került elő; helyét inkább csak rétegtani megfigyelésekkel lehetett igazolni. A korábbi legiotábortól északra lévő palánktáborra utalnak a környéken előkerülő észak-italiai és etrusiai sigillaták, amelyek az 1. század utolsó negyedére kelteznek az általa megfigyelt *castellumot*.

Egy nagyobb ásatás kivételével a katonaváros észak-keleti részén nem folytak kutatások, így a helytartói palotával szemben fekvő dunaparti sáv funkcióját Németh Margit ismét a feliratos emléktábla segítségével tudta meghatározni. Az ott fellelhető feliratok állítói magasrangú tisztek, helytartók, csapatparancsnokok. A terület jelentőségére már Kuzsinszky Bálint is felfigyelt, de akkor még nem ismerték a legiotábor helyét, így ezt a területet a *castra legionis praetoriumának* vélték. Németh Margit szerint a legiotábor előterében, jól védhető helyen valószínűleg a helytartói hivatalok, azaz középületek állhattak. Ennek a „kormányzati negyed”-nek jelentősége 254–67 után, a Hajógyári-szigeten épült helytartói palota felhagyásával és tervszerű kiürítésével felértékelődhetett. Átmenetileg talán itt lehetett a

praeses hivatala is, bár ennek helye még kérdéses. A helytartói hivatalokat és a szigeti palotát tehát egységes koncepció alapján alakították ki, amely a Gallienus-i reformok bevezetéséig együttesen szolgálta *Pannonia inferior* központi adminisztrációját. Ezek az eredmények már az 1997-ben megvédett kandidátusi disszertációban is megjelentek, majd ezeket a 2005-ben kiadott „Die norisch-pannonische Städte” című kiadványban, valamint a 2008-ban az Osztrák Régészeti Intézet által kiadott „Domus. Das Haus in den Städten der römischen Donauprovinzen” című kötetben ismertette.

1977-től kezdve vett részt az aquincumi késő-római erőd feltárásában; ekkor egy saroktornya, 1978-ban egyik tornya, 1982-ben az erőd belső épületeinek és útjainak feltárására került sor.

A Constantinus-korban épült késő-római erőd, a legio új táborhelye legkésőbbi épületeihez tartozhatott az az épületcsoport, amely a Fő tér felújítását megelőző feltárás során került elő.

Az erődbe részben incorporálták a korábbi helytartói hivatalokat is, így a terület beépítettsége igen sűrű lehetett. A 4. század második felében végzett átépítés során a már meglévő épületek egy részét is elbontották.

Németh Margit sohasem volt elégedett eredményeivel. Gyakran sorolta fel, hogy milyen feltárások maradtak el, miközben az adott terület beépült és a régészeti kutatások számára hozzáférhetetlenné vált. A műemléki helyreállításoknál is hangsúlyozta, hogy számos esetben hiányzik a kiegészítő feltárás, amely a korrekt megjelenítés *conditio sine qua non*-ja lehetne.

Munkásságának egyik legérdekesebb felismerése a legiotábor, annak előtere és a Hajógyári-szigeten lévő helytartói palota topográfiai összefüggéseikhez kapcsolódik. Mind a 2005-ben megjelentetett XIX. limeskongresszus előadásait tartalmazó kötetben, mind a Budapest Régiségei hasábjain, mind a 2011-ben kiadott „Bruckneudorf und Gamzigrad. Spätantike Paläste und Grossvillen im Donau-Balkan Raum” című tanulmánykötetben foglalkozik az aquincumi legiotábor nagy fürdője a *thermae maiores* funkcióváltásának kérdésével.

Ennek az épületegyüttesnek kutatása, sőt műemlékvédelme 1778-ra nyúlik vissza. Az újabb feltárások eredményeit Kaba Melinda ismertette 1991-ben. Németh Margit ennek alapján vizsgálta a *thermae maiores* épületében a . században végrehajtott változásokat. Ezekből arra következtetett, hogy a korábbi közfürdőt nagy, reprezentatív termek sorából álló késő antik palotává alakították

át, amely a *dux* székhelye, hivatala lehetett. Hasonló, 4. századi átalakításra példaként a trieri Kaiserthermen-re hivatkozik, ahol a korábbi fürdő nagyméretű palota és reprezentatív épületek számára biztosított helyet. Mind Aquincumban, mind Trierben saját fürdővel egészítették ki az új palota épületeit. Az átalakítás időpontját a késő-római erőd azaz az új legiotábor építésével hozta kapcsolatba, vagyis Constantinus korára keltezte. A *dux* palotája más reprezentációs épületekkel együtt a késő római közigazgatás központja lehetett, amely az új legiotábor mögött tökéletes védelmet élvezhetett.

Németh Margit állandó résztvevője volt a nemzetközi limes-kongresszusoknak; az aquincumi korai-középső és késő császárkori táborok, erődök építéstörténeti, hadtörténeti kérdései egész munkássága során foglalkoztatták.

A mai Budapest területén fellelhető római kori katonai létesítményeket már 1986-ban a Münsterben megjelent „Das römische Budapest” című kiadványban is összefoglalta történeti megközelítéssel és topográfiai teljességgel. Münsterben, majd Kemptenben végül az alsó-ausztriai Schallaburgban a Budapesti Történeti Múzeum kiállításának keretében mutatta be kutatásainak akkori eredményeit, de a kiállítást fogadó H. Polenz kérésére Aquincum történetének teljes bemutatására került sor. Ennek a kiállításnak és a hozzá kapcsolódó kiadványnak Németh Margit lelkes szervezője és megvalósítója volt.

Kutatásai kiterjedtek az aquincumi Dunaszakaszhévír védelmének kérdéseire is. Ennek a témának az elmúlt évtizedekben kevés figyelmet szenteltek, pedig az 1800-as évek vagy a 20. század első fele óta egyes emlékek el is tűntek vagy megsemmisültek. Az 1870 táján megfigyelt, Aquincumot és a rákospataki erődöt összekötő híd ránkmaradt dokumentációját elemezve, az építmény tipológiai besorolását is megkísérelte. A Dunaszakaszhévír védelmi szempontból számításba vehető elemeit számbavéve megállapította, hogy a Hajógyári szigeti helytartói palota előretolt helyzete ellenére sem tekinthető védtelennek; biztonságát több irányból működő jelzőrendszer, őrtornyok láncolata is biztosította az ellenerődön kívül. A Dunapart topográfiai és történeti kérdéseivel a Bécsben 2008-ban kiadott „Domus. Das Haus in den Städten der römischen Donauprovinzen” című tanulmánygyűjteménybe írt cikkén kívül a Kérdő Katalin és Schweitzer Ferenc által szerkesztett „Aquincum. Ókori táj, ókori város” című, 2010-ben megjelent munkájában is foglalkozott, bemutatóva a város szerepét Pannonia történetében. Eb-

ben a munkájában egyben korábbi megfigyeléseit is összefoglalja, kitérve Aquincum védelmi rendszerének minden részletére, beleértve a Március 15. téri ellenerődöt, amely az elmúlt évtizedekben számos spekuláció tárgya volt. A *Contra Aquincumra* (bár a név is vitatott) vonatkozó elméleteket összefoglalva megállapítja, hogy bár már a 2. század második felében is állhatott katonai létesítmény a Gellért-heggyel szemben – nincs kizárva, hogy Hydatius 294 évre vonatkozó adata erre az erődre vonatkozik.

Bármennyi ásatási megfigyelését, világos érvelésű, jó kombinatív készséggel írt publikációját

soroljuk is fel a köszöntő alkalmából, óhatatlanul kimarad számos tanulmány, jelentés vagy kiállításon is bemutatott eredmény, de a szelektív áttekintés is gazdag életművet tár elénk. Németh Margit ugyan közel egy évtizede nyugdíjas, de ennek ellenére tart előadásokat egykori munkahelyén, részt vesz alkalmanként kiállítások rendezésében, jelentet meg cikkeket.

Adjon neki a Jóisten továbbra is lelkes odaadást, jó egészséget, munkakedvet, hogy az Aquincum-kutatást még több eredménnyel gazdagíthassa!

Kedves Margit – optamus cuncti–, Isten éltesen!

GREETING OF MARGIT NÉMETH

More than half a century acquaintance and excellent professional relationship gives the pen in my hand to greet Margit Németh on a round anniversary. She was born on Pásztó, yet she has done way more in order to understand the ancient history of Budapest than several other colleagues, born in the capital. Her affection to geography, maps and traveling originates from her teacher father. After graduating from the ELTE Practice School, the so called Trefort, she has studied archaeology and Latin in ELTE Faculty of Humanities. Her professor, András Mócsy, a scholar famous throughout Europe who she respected deeply, drew her attention to epigraphy, to which her Latin studies were essential. One of her first positions was the Manager of the lapidary exhibition in Aquincum Museum. She was the care-taker and mover of the inscribed relics, and the designer of the new stone monument installations. She guided the participants through the lapidary on several international congress. In 2009, the first two volume of *Tituli Aquincenses* couldn't have been published without her. She wrote her PhD dissertation about epigraphs in Aquincum, in 1994.

Since 1967, she was a loyal and devoted employee in her only workplace, the Budapest History Museum, even after her retirement.

From 1969, she participated in the rescue excavations prior to the big investments in Óbuda. Initially, her activity covered all the settlements of Aquincum as a whole. She researched the shop row in the civil town (1971), the gasworks housing estate (1976), unearthed graves on Bécsi út, Vörösvári út as well as on Frankel Leó utca (1971). She was the first to research the area of the earliest base fort of Aquincum, in the region of Vitéz utca - Medve utca, Viziváros, where she had the opportunity to research the object of the earthen-timber fort. Later, the growing tasks in the rescue work made the Museum to continue the works by a well or-

ganised teamwork in the legio camp, canabae and a greater part of the cemeteries. Margit Németh maximally fulfilled the heavy expectations as a part of this excellent group. Since 1975 she became group leader and manager of the excavations on Óbuda. Her excavating activities narrowed down to Óbuda only, where she mostly researched the military camps. Most of her publications were published about this subject, and yet the Roman facilities in Aquincum are best known by her for decades. She has led the excavation of the north-eastern ramparts of the legionary fortress, in Harer P. utca - Laktanya utca. She took part in the excavation of the southern gate, the *porta principalis dextra* (1984). Her epigraphic knowledge came in handy during the identification of the inner sections, and of the function of each building block. After analysing the location and text of almost 80 inscription, she was able to conclude the place and time of existence of the main buildings (e. g. camp hospital). She was also able to modify previous observations, thanks to the accurate localizations. Based on archaeological observations, the southern barbican had been dated to the last third of the second century, while the *porta praetoria* to the age of tetrarchy, although both of them have previous history. Her epigraphic knowledge led to one of her most significant recognition in 1981.

She reported her result in 1986 on the occasion of an international *limes* congress in Carnuntum, which she attended constantly. One of the most interesting recognition of her work was the topographical connections between the legionary fortress and its *parvis* and the government palace on the Hajógyári island. Margit Németh has never been satisfied with her results.

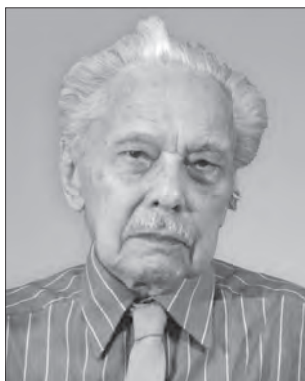
May God provide her enthusiasm, devotion, good health, so she could continue to enrich the research of Aquincum with more results.

Dear Margit – *optamus cuncti* – God bless You!

BENCZE ZOLTÁN

A 90 ÉVES HOLL IMRE KÖSZÖNTÉSE

Holl Imre, a középkori magyar régészeti és várostörténeti kutatások kiemelkedő személyisége 1924-ben született Budapesten. Középiskolai tanulmányait Sopronban a Széchenyi István gimnáziumban végezte, majd 1942-1945 között Pécsen folytatott jogi tanulmányokat, végzetül 1947-1951 között az ELTE-n tanult, ahol régészet és művészettörténet szakon szerzett diplomát. Holl Imre 1952. és 1958 között a Budapesti Történeti Múzeumban dolgozott. A II. világháború után, 1948-tól Gerevich László vezetésével megkezdődött a középkori budai királyi palota feltárása. Annak ellenére, hogy az ásások kezdettől alárendelődtek, sőt ki voltak szolgáltatva a helyreállítási munkáknak, az itt végzett szakmai tevékenység hamar mintaadóvá, iskolapéldává vált a magyar középkori régészetben. Ezt elősegítette az is, hogy a régészeti feladatok többségét 1950-től – gyakran önálló jogkörrel – olyan fiatal, tehetséges, az egyetemet frissen végzett, vagy végzés előtt álló középkoros régészek látták el, mint Nagy Emese, Gerő Győző és Holl Imre. Utóbbi egészen az ásások végéig fontos szerepet kapott a munkák összefogásában is. Holl Imre érdeklődése hamarosan egyik kedvenc kutatási területe, a kerámia felé fordult. A házi kerámiától a majolikáig, a hazai kerámiától kezdve az import árukig nagyon sok alapvető tanulmányt írt. A precízen, rétegegenként elkülönített és feldolgozott leletanyag sokat segített a kormeghatározásban. 1956-ban hitelesítő ásást vezetett a nyéki királyi villák területén. 1958-ban kezdte el közölni Középkori kályhacsempék Magyarországon című tanulmánysorozatát, amelyből már több, mint tíz megjelent, de reméljük, hogy még újabb cikkekkel fog jelentkezni. Holl Imre 1958-ban munkahelyet változtatott és 1988-ig az MTA Régészeti Intézetében dolgozott. Az ország számos pontján ástott, így 1960-62 között Kőszegen, 1961-től évekig

Sopronban, 1969-1974 között pedig Parádi Nándorral végeztek falukutatást Sarvalyon. Rendszeres szerzője volt a Budapest Régiségeknek, az Archaeológiai Értesítőnek, az Acta-nak, továbbá más hazai és nemzetközi folyóiratoknak, évkönyveknek. Széleskörű érdeklődéséről cikkei is tanúskodnak. Sopron középkori városfalaitól kezdve a középkori városi élet és a különböző városi mesterségek témakörén át egészen a keltezés módszertanáig terjed a szerző érdeklődése. Több

könyvet is írt, 1966-ban jelent meg egy budavári középkori kút leltanyagáról a Mitttelalterliche Funde aus eines Brunnen von Buda című munkája. Sarvalyi kutatásait Parádi Nándorral 1982-ben Das mitttelalterliche Dorf Sarvaly címen foglalták össze. Kőszegi kutatásairól 1992-ben Kőszeg vára a középkorban címen jelent meg könyv. A pilisszentkereszti ciszterci kolostor leletanyagát bemutató munkája 2000-ben látott napvilágot: Die Ausgrabungen in Pilisszentkereszt. 1. Funde aus dem Zisterzienserkloster. Végül egy budai téma összefoglalója 2005-ben jelent meg Fundkomplexe des 15.-17. Jahrhunderts aus dem Burgpalast von Buda címmel. 2012. áprilisában még részt vett Visegrádon a Sabján Tibor emlékére rendezett konferencián, amely a középkori és kora újkori fűtőberendezésekkel foglalkozott és itt évtizedes kályhacsempés kutatásait felhasználva élvezetes felszólalást hallhattunk tőle. Többször kapott kitüntetést, 2008-ban a Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztjét. Hiányérzetünk csak azért lehet, hogy Holl Imre ilyen gazdag tudományos életmű ellenére, önhibáján kívül semmilyen tudományos fokozattal nem rendelkezik. A tudománypolitika adóssága, hogy nincs az akadémiai doktorok sorában.

Kilencvenedik születésnapja alkalmából Isten éltesse és adjon neki további erőt, egészséget újabb cikkei, tanulmányai elkészítéséhez!

GRUSSWORTE ZUM 90 GEBURTSTAG VON IMRE HOLL

Imre Holl, die herausragende Persönlichkeit der ungarischen archäologischen Forschungen des Mittelalters und der Stadtgeschichte ist 1924 in Budapest geboren. Er besuchte das Gymnasium Széchenyi István in Sopron (Ödenburg). Zuerst hat er 1942-1945 in Pécs Jura, dann 1947-1951 an der Universität Eötvös Lóránd Archäologie und Kunstgeschichte studiert. Er arbeitete 1952-1958 im Historischen Museum der Stadt Budapest an der Freilegung des mittelalterlichen königlichen Schlosses, die seit 1948 unter der Leitung von László Gerevich geführt wurde.

Bis zum Abschluss der Erschließung hat er wichtige Koordinationsaufgaben gehabt.

Dann richtete er seine Aufmerksamkeit auf eine seiner Lieblingsforschungsthemen, auf die Keramik, worüber er zahlreiche grundlegende Aufsätze geschrieben hat. Sein breites Interessenspektrum erstreckte sich von der Hauskeramik bis zur Majolika, von der heimischen Keramik bis zu den Importwaren. Seit 1958 publiziert er die Serie „Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn“, schon mehr als zehn Studien sind davon erschienen.

Er arbeitete zwischen 1958 – 1988 im Archäologischen Institut der Ungarischen Wissenschaftlichen Akademie. Er führte an mehreren Stellen des Landes Ausgrabungen, u.a. in Kőszeg, Sopron, Sarvaly. Seine Publikationen sind regelmäßig in heimischen und internationalen Fachschriften, Annalen erschienen, z. B. in *Budapest Régiségei*, *Archaeológiai Értesítő* und *Acta Archaeologica*.

Sein Interesse gilt sowohl der Ausforschung der mittelalterlichen Stadtmauer von Sopron als auch dem mittelalterlichen Stadtleben, den verschiedenen städtischen Handwerken und der Methodologie der Datierungen. Er ist Verfasser von mehreren Fachbüchern und regelmäßiger Teilnehmer internationaler wissenschaftlicher Konferenzen.

Er wurde sogar mehrmals ausgezeichnet. Die Wissenschaftspolitik trägt seit Langem Schuld daran, dass ihm der akademische Dokortitel noch nicht verliehen wurde. Wir wünschen ihm anlässlich sein 90. Geburtstages alles Gute und viel Kraft, damit er uns mit weiteren Artikeln und Studien erfreuen kann.

VECSEY ÁDÁM

CSERE JUDITTÓL BÚCSÚZUNK

Csere Judit 1950. szeptember 25-én született Szőnyben.

„Olyan világban született, ahol keményen kellett dolgoznia annak, aki csak félig is rendesen akart élni. A családjában azonban alapértékek voltak a tisztesség, a segítőkészség, az egymás megbecsülése és tisztelete, mely egész életét meghatározta.”

A Képző-, és Iparművészeti Szakközépiskolában ötvös (arany- és ezüstműves) szakképesítést, ezt követően pedig a Magyar Képzőművészeti Egyetemen felsőfokú fa-, és fém restaurátori képzést szerzett.

Pályáját ötvös-, és aranyművesként kezdte az Állami Pénzverőben, majd a Fővárosi Óra-, és Ékszeripari Vállalathoz került. 1976-tól már restaurátorként dolgozott a győri Xantus János Múzeumban, 1987-től pedig a Magyar Nemzeti Múzeumban. 1994-től a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumában fa-bútor és fém-ötvös restaurátori állást kapott. A múzeum Restaurátor Osztályának vezetését Bakayné Perjés Judittól vette át. Feladatát súlyos betegsége ellenére, közel 10 éven keresztül, nyugdíjba vonulásáig, a legnagyobb alázattal és odafigyeléssel látta el.

Családja, barátai, kollégái, ezekkel a gondolatokkal búcsúztatták:

„Erős akaratú, határozott volt, legtöbb tevékenységét energikusan, lelkesedéssel végezte.

Óvatos, éles eszű, aktív, eredeti gondolkodású emberként rengeteg ötlete volt. Imádta a kihívásokat. Szerette a kockázatokat, de nem viselte a mások által diktált feltételeket. Szeretett szabadon dönteni. Ha valami nem sikerült, el tudott keseredni. Ugyanakkor alkalmazkodó természetű, nagyon becsületes és nyitott volt másokkal szemben. Gyűlölte a hamisságot és a képmutatást. Amellett mindig kiállt, amit helyesnek tartott. Nyíltan és kérés nélkül mondott véleményt,

mely néha konfliktushoz vezetett. Nem kedvelte az alárendeltséget. Ügyelt arra, hogy megőrizze függetlenségét. Tetteiért mindig vállalta a felelősséget. Érzékeny volt minden kritikára. Szerette, ha a figyelem központjában van, méltóságteljeséget sugárzott. Megbízható, tisztességes, rendkívül becsületes, nagy tudású kollegát tisztelt benne mindenki. Magánéletében, szeretteivel szemben igen bőkezű és adakozó volt, mindig igyekezett velük megtalálni az összhangot.”

Szaktudása és hivatása jelentette számára az életet. Szakterületén végzett munkájáért 2009-ben Móra Ferenc díjjal tüntették ki. Megkérdőjelezhetetlen tisztességgel végezte értékmegőrző és -teremtő munkáját, mellyel mély és minden bizonnyal sokáig fennmaradó lenyomatot hagyott maga után.

2014 decemberében ment el közülünk.

ABSCHIED VON JUDIT CSERE

Judit Csere wurde am 25. September 1950 in Szőny geboren.

Sie hat zuerst eine Fachausbildung als Gold- und Silberschmied in der Fachmittelschule für Bildende Künste und Kunstgewerbe bekommen, dann an der Ungarischen Universität der Bildenden Künste Holz- und Metallrestaurierung studiert.

Die berufliche Laufbahn begann sie als Schmied und Goldschmied in der Ungarischen Staatlichen Münzstätte. Später arbeitete sie im Hauptstädtischen Uhren- und Juwelierunternehmen. Ab 1976 war sie schon im Museum Xantus János in Győr, von 1976 im Ungarischen Nationalmuseum als Restaurator tätig. Im Jahre 1994 wurde sie im Kiscelli Museum des Historischen

Museum der Stadt Budapest als Holzmöbel- und Metallschmiedrestaurator angestellt. Als Nachfolgerin von Judit Bakayné-Perjés an der Spitze leitete sie die Restaurierungsabteilung. Sie verrichtete diese Aufgabe trotz der schweren Krankheit bis zur Pensionierung, beinahe 10 Jahre lang.

Das Leben bedeutete für sie Beruf und Arbeit.

Als Anerkennung der beruflichen Leistung wurde ihr 2009 die Auszeichnung Móra Ferenc verliehen.

Mit unumstrittener Ehrlichkeit aufbewahrte sie alte und schuf neue Werte bei ihrer Arbeit, wodurch sie tiefe Spuren auch für die Zukunft hinterließ.

Sie ist von Dezember 2014 nicht mehr unter uns.

TANULMÁNYOK

M. VIRÁG ZSUZSANNA

A DUNÁNTÚLI (KÖZÉP-EURÓPAI) VONALDÍSZES KERÁMIA KULTÚRÁJA KUTATÁSÁNAK EDDIGI EREDMÉNYEI BUDAPEST KÖRZETÉBEN*

BEVEZETÉS

Közép-Európa neolitizálódásával egyidejűleg igen gyorsan jött létre az az egységes anyagi kultúra, amelyet a Kelet-Magyarországon elterjedt Alföldi Vonaldíszes Kerámiától (AVK) megkülönböztetve közép-európai vonaldíszes kerámiának nevez a magyar kutatás. E nagy kiterjedésű kulturális egység része a Magyarország nyugati felében a középső neolitikum teljes időszakát felölelő Dunántúli Vonaldíszes Kerámia kultúrája, (DVK), amelyhez DNy-Szlovákia és Budapest körzete is szorosan kapcsolódott. A korai időszakban, a kerámia alapján egységes színezetű nagy kulturális egységek (DVK és AVK) később helyi sajátosságokat és részben időrendi különbségeket is felmutató kisebb csoportokra bomlottak. A Dunántúl déli részén a Keszthely¹, az Észak-Dunántúlon és DNy-Szlovákia területén a kottafejes díszű és Zseliz², az Alföldön Tiszadob, Bükk, Esztár, néven elkülönített „csoportok”, illetőleg az önállóbb Szakálhát kultúra jöttek létre.³

A Dunántúl területén kívül a DVK települési területéhez tartozott még a Duna keleti oldalának partmenti sávja⁴ is, ahol az idősebb (korai) fázistól szintén kimutathatók a kultúra jelenlétének nyomai. Ugyancsak ide kapcsolódott a neoliti-

kum túlnyomó időszakában régészetiileg a Dunántúlhoz kötődő Budapest környék is, a folyókák által szabdalta bal parti (alföldi) síksággal, a Gödöllői dombsággal, a Cserháttal és a Börzsöny hegyvidékével együtt, ahol a DVK települési területe már a legkorábbi megtelepedést jelző korai időszakban (idősebb DVK)⁵ megegyezett a késői (kottafejes és Zseliz) fázisokéval,⁶ sőt még az azt követő késő neolitikus Lengyel kultúráéval is.⁷

A DVK Budapesten túlnyúló keleti területéről jelenleg többnyire topográfiai adatok és néhány ásatás⁸ alapján informálódhatunk, ezért is különösen jelentősek az elmúlt időszakban térségünkben végzett feltárások, amelyek a hosszú ideig stagnáló információbázis jelentős bővülését eredményezték Budapest területére nézve is. Jelen tanulmányom célja, hogy a főváros területére, és annak körzetére nézve, összefoglaló képet nyújtson a DVK kutatásának történetéről és jelenlegi helyzetéről, előrevetítve az egyes lelőhelyek részletes feldolgozásától várható újabb eredményeket is.⁹

* Munkám elsődleges céljának a jelenleg elérhető információk összefoglaló értékelését tekinttem, az egyes lelőhelyek, jelenségek részletesebb ismertetését és elemzését további tanulmányokban tervezem.

¹ KALICZ 1991

² KALICZ 1988; BÁNFFY–OROSS 2009

³ KALICZ–MAKKAY 1977; Goldman Gy. említette először Szakálhát kultúráként a korábbi csoportot: GOLDMAN 1984, 68–71, 115–118. A korábban önállóként meghatározott Szilmeget az újabb vélemények szerint nem kezelhetjük önálló csoportként: RACZY–ANDERS 2009, 41, 43.

⁴ Fajsz–Garadomb: idősebb DVK: KALICZ–MAKKAY 1972b, 95, Abb. 5, 1–13; Baja: legidősebb DVK; KALICZ 1994; GLÁSER 1993, 8; Kunszentmiklós: Zseliz: GLÁSER 1993, 118; Szabadszállás: DVK: GLÁSER 1993, 181; Solt: Zseliz: GLÁSER 1993, 174; Harta: DVK, kottafejes, Zseliz: KUSTÁR–LANTOS 2004; Dunapataj: DVK: GLÁSER 1993, 57; Bács: fiatalabb DVK: GLÁSER 1993, 18; GLÁSER 1993, 67; Dusnok: DVK; GLÁSER 1993, 58; Érsekcsanak, fiatalabb DVK: GLÁSER 1993, 62;

⁵ A DVK korai fejlődési szakaszának lelőhelyei Budapest régiójában eleinte a Duna nyugati oldalán váltak ismertté (Budapest III. Aranyhegyi út: KALICZ–SCHREIBER–KALICZ 1992; Szigetszentmiklós: VIRÁG 1992), így korábban úgy tűnt, hogy ebben az időszakban még nem szállták meg a Duna vonalától keletre fekvő területet. A későbbi kutatások során az idősebb fázis lelőhelyeinek (Galgahévíz: KALICZ–KALICZ–SCHREIBER 2001; Dunakeszi–Székesdűlő: HORVÁTH L. A. 2002a; 2002b) előkerülése igazolta az idősebb és fiatalabb fázisok települési területének azonosságát a fővárostól keletre fekvő régióban is.

⁶ KALICZ–SCHREIBER–KALICZ 2001, Abb. 1; BONDÁR 2007, 60; BÁNFFY–OROSS 2009, Fig. 4, 7.

⁷ KALICZ 1985; 1997, 22;

⁸ Pl.: Letkés–Kertészföldek: PAPP 1972; Szécsény–Ültetés: SOÓS 1982; Dunakeszi–Székesdűlő: HORVÁTH 2002a; 2002b; Szob–Malomkert: KÓVÁRI 2004; Fábán 2005; 2010; Apc–Berekalja 1. lh.: Danyi J. és Domboróczki László ásatása 2008–2009: <http://www.prae.hu/index.php?route=news/news&aid=4602>; Gutay Mónika 2014: <http://www.heol.hu/heves/kozelet/>; A lelőhelyek összegyűjtve: GLÁSER 1993; BONDÁR 2007;

⁹ Jelen összefoglalásban elsősorban saját feltárásokra, illetve az ásatók által eddig közölt információkra, rövid közlésekre támaszkodhattam.

A DVK KUTATÁSTÖRTÉNETE BUDAPESTEN¹⁰

Budapest és vidékének őskori leleteiről először 1904-ben jelent meg összefoglaló ismertetés.¹¹ Az ősrégészeti kutatás alapja akkor még a jobbára véletlenül, szórványosan előkerült leletek tipológiai osztályozása volt, az újkőkori időszakára nézve ez a gyűjtemény még nem szolgáltatott kellő információkat.¹²

A főváros neolitikumáról az első, már ásatásokon alapuló, történeti szemléletű összefoglalók csak 30 esztendővel később, Tompa Ferenc tollából születtek meg,¹³ aki az 1931–1936. között folytatott ásatásoknak köszönhetően,¹⁴ ekkor már négy lelőhely információkra támaszkodhatott (1,¹⁵ 6,¹⁶ 13,¹⁷ 32.¹⁸ lh.). Ezek, a fővárosi neolitikum kutatásának hosszú ideig fő forrását jelentő lelőhelyek bizonyították elsőként, hogy a főváros területének legkorábbi állandó települései a Dunántúlon, és Közép-Európa nagy részén is jelenlévő Vonaldiszes Kerámia kultúrájához kapcsolódnak.¹⁹

Tompa a békásmegyeri település kerámiájának stíluselemzése alapján kísérletet a belső időrend felállítására.²⁰ Ennek kapcsán újabb bizonyítékokat talált a Bükk kultúrával való egyidejűsége²¹ is, amelyet a nagytétényi sírból együttesen előkerült leletek is megerősítettek.²² Ugyanakkor a fiatalabb szakaszban bizonyos elemek megjelenését Tompa még a tiszai kultúra térhódításának tulajdonította.²³

A máig is érvényes belső időrend szempontjából igen fontos a békásmegyerinél már Tompa által is idősebbnek meghatározott²⁴ tabáni település előkerülése,²⁵ amely a Bécsi út nyugati oldalán, a régi óbudai temető mellett ugyanekkor előkerült Zseliz leletekkel együtt,²⁶ topográfiai szempontból is különös jelentőséggel is bír.

A leletek tipológiai értékelésén túl, a települések szerkezetéről, építményeiről Tompa számára még nem álltak rendelkezésre információk a Budapesten, bár a kultúra oszlopos szerkezetű hosszúházainak létezése már ekkor ismert lehetett a magyar kutatás előtt is.²⁷ A békásmegyeri lelőhelyről,²⁸ a Tabánhoz²⁹ hasonlóan, mindössze néhány szabálytalan, tüzelési nyomokat is tartalmazó nagyobb „lakóüregről” történik említés.

Tompa Ferenc összefoglaló munkái összességében igen jelentős adatokat szolgáltatottak a főváros őstörténete szempontjából, még akkor is, ha a településekre nézve még nem hoztak értékelhető eredményeket. A jobb parton igen sűrű megtelepedést állapíthatott meg, és a békásmegyeri település jelentősebb kiterjedésére is sikerült adatokat szereznie. A pesti oldalról ekkor még nem álltak rendelkezésre megbízható leletek, a vonaldiszes kerámia határvonalát a Duna mentén feltételezte.³⁰

Az igen nagy szakmai nagy érdeklődésre számot tartó békásmegyeri lelőhelyen (13. lh.) 1962-ben Gáboriné Csánk V. végzett hitelesítő feltárást.³¹ Annak ellenére, hogy a korábbi kutatásokkal érintett terület közelében a vonaldiszes kerámia jelenségeit más korszakoktól mentesen vizsgálhatta, a kisméretű feltárás a gödrök és a leletek értékelésén túl, a településre nézve nem tudott újabb eredményeket felmutatni. A vermeken kívül előkerült nagyobb gödröket az ásató földre ereszkedő putriszerű tetőzettel ellátott lakógödörként értékelte. A feltárt területre kizárólag az ország északi részén és különösen a szlovákiai területen előforduló zselizi kultúra leleteit találta.³² Az „idegen elemek” alapján a bükki (Bükk II) fázis, valamint a tiszai kultúrák hatását feltételez-

¹⁰ A főváros környéki lelőhelyeket a szövegben mindenkor a tanulmány 1–2, 5–9. tábláin feltüntetett lelőhelyszámokkal szerepeltetjük. Lelethelyek felsorolása esetén a hivatkozásokat a lábjegyzetben a lelőhelyszámok sorrendjében közöljük.

¹¹ NAGY G. 1904, 87–157.

¹² NAGY G. 1904, 88; TOMPA 1936, 4. Az első vonaldiszes (zselizi) töredékeket Rómer Flóris említette Budapest körzetéből, Pécelről: RÓMER 1865, 78, Abb. 3; GLÄSER 1993, 8.

¹³ TOMPA 1936, 1937, 1942

¹⁴ TOMPA 1942, 18–27.

¹⁵ NAGY L. 1936, 20; TOMPA 1936, II. T. 4–8; 1942, 25–26, I. T. 1–3.

¹⁶ TOMPA 1936, 7–8; 1942, 25, GARÁDY 1943a, 54. kép helyszínrajz; 1943b, 408–409, 7. kép;

¹⁷ TOMPA 1936; 1942, 18–25, I. t. 4–16, II. t. 1–28, III. t. 6–7. MÜLLER-KUALES 1939,

¹⁸ GALLUS 1936; TOMPA 1936, 6–7; 1942, 26–27, III. t. 1–4.

¹⁹ TOMPA 1936, 4; 1942, 23; GALLUS 1936; NAGY L. 1936

²⁰ TOMPA 1936, 5–6.: Régebb (I. tábla 1–11; 1942, 19, I. t. 5–6, II. t. 1–5.) és fiatalabb (II. tábla 1–3) vonaldiszes kerámiát különített el a telep anyagában. 1942, 20–21, II. t. 9–15.

²¹ TOMPA 1929, 26; 1936, 6; 1942, 20–21.

²² Amennyiben igazolták a fiatalabb vonaldiszes kerámia (ún. zselizi kultúra) és a bükki kultúra fejlettebb (TOMPA 1929, 27; TOMPA 1936, 7; 1942, 20–21, 26.), vagy jól kifejezett (Bükk II) (GALLUS 1936, 85.) időszaka közötti időbeli párhuzamosságot.

²³ A motívumokat hangsúlyozó égetés utáni festést, a „csöves-lábú” vagy „talpcsőves” tálak, és az „anthropomorph” vagy emberarc ábrázolásos edény TOMPA 1936, II. t. 9; 1942, I. t. 11–12.) valamint az egész felületet elborító ferde meander mintá-

zat megjelenését (TOMPA 1936, 7, II. t. 10–13; 1942, 22, I. t. 11–12; II. t. 8–10.)

²⁴ TOMPA 1936, 7, II. t. 4–8; 1942, 26.

²⁵ NAGY L. 1936, 20.

²⁶ TOMPA 1936, 7–8; 1942, 25; GARÁDY 1943b, 408–409, 7. kép

²⁷ BUTTLER-HABEREY 1936

²⁸ TOMPA 1936, 7; 1937, 30, Taf. 7: 13–15, Taf. 8: 1–13; 1942, 24, III. T.: 6–7;

²⁹ NAGY L. 1936, 20; TOMPA 1936, 7; 1937, 32, Taf. 7: 17–18; 1942, 25.

³⁰ TOMPA 1936, 7–8.

³¹ GÁBORINÉ CSÁNK 1964

³² GÁBORINÉ CSÁNK 1964, 205–206.

te és e két kultúrát a zselizivel egyidejűnek vélte.³³ Gáboriné Csánk V. további kisebb ásatásai során újabb hiteles megfigyelésekkel gazdagította a lelőhelyre vonatkozó ismereteinket³⁴

A Tompa Ferenc után Budapest őskorát és neolitikumát 1975-ben összefoglaló Nagy Tibor lényegében a már korábban megismert lelőhelyekből nyert információkra támaszkodhatott. Megállapította, hogy Budapesten hiányzik a korai neolitikumot képviselő Körös-Starčevo kultúra, a legkorábbi neolitikus leleteket a Tabánból (1. lh.) ismertté vált, kottafejes fázisba tartozó leletek jelentik.³⁵

Tekintélyes előrelépés volt az 1980-as évek végén, a főváros III. kerületében, az Aranyhegyi úton (Mocsáros dűlőben), Schreiber Rózsa és Kalicz Nándor által végzett feltárás, ahol elsőként kerültek elő biztos információk a DVK idősebb (korábban legidősebbnek nevezett) fázisából, amely néhány újabb lelőhellyel együtt mindmáig a legkorábbi neolitikus megtelepedést, a korai neolitikumot képviselik a fővárosban (9. lh.).³⁶

A DVK legújabb kutatások által elkülönített legidősebb, (ún. formatív) fázisának lelőhelyei eddig nem voltak azonosíthatók a főváros körzetében, bár a kutatás feltételezi annak elterjedését a budai oldal területén is.³⁷ A jelenlegi állapot szerint Budapest körzetében a korai neolitikumot a DVK korai (idősebb) szakasza, a középsőt pedig a DVK kései szakaszának kottafejes és Zseliz fázisai képviselik. Abszolút adatokkal kifejezve, korai időszak: 5450/5400–5300/5250 cal BC, a közép-európai VK fejlődésnek vége pedig megbízhatóan 5000 és 4900 közé keltezhető.³⁸ A kottafejes fázis végére nézve nincsenek mérési adatok.³⁹

A DVK KUTATÁSÁNAK ÚJABB EREDMÉNYEI A FŐVÁROS TERÜLETÉN

A DVK által képviselt időszakok kutatásában az igazi nagy fellendülést az M0 körgyűrű építéséhez kapcsolódó, 1980-as évek végétől meginduló ásatások hozták meg Budapest körzetében, amelyek jórészt a főváros közigazgatási határa közelében folytatott ún. „zöldmezős” feltárásokként zajlottak (25–27, 36–38, 41–42. lh.). Az építkezések,

beruházások megindulása Budapest belterületén is kedvezett a kutatásnak, ahol a topográfiai jellegű eredmények (2–5, 7–8, 10, 15, 18, 22–24, 28–29, 33. lh.) mellett, az autópályáknál zömmel lényegesen kisebb méretű, budapesti viszonylatban azonban, minden korábbinál jelentősebb felületű feltárásokra is lehetőség nyílt. (9, 12, 14, 16–17, 20–21, 31. lh.) A városi körülmények között elérhető kisebb felületek, és sokszor súlyos bolygatások ellenére is,⁴⁰ az újabb adatok alapján a vizsgált időszakról ma már többet tudhatunk⁴¹. Figyelembe kell azonban vennünk, hogy az egyes települési helyek informatív értéke a feltárt felület nagysága és a lelőhely állapotának függvényében, jelentős eltéréseket mutat.

A főváros körzetének tanulmányozásához jelenleg már 42 lelőhely adataira támaszkodhatunk,⁴² közülük 33, a főváros közigazgatási határán belül található. A mindenkor településeket jelző lelőhelyek összességében a DVK teljes fejlődését átfogják a budapesti mikrorégióban (1. kép 1; 10. kép 1–9). Az újabb feltárások elsősorban a települések kutatásában hoztak új eredményeket; oszlopszerkezetes épületekről (2. kép 1), vizsgálható teleprészletekről (pl. 3. kép 1, 3.; 4. kép 2), árokrendszerekről, kutakról (5. kép 1) telepeken előkerült temetkezésekről (6. kép 1) szerezhettünk újabb adatokat. Emellett kapcsolatokra utaló leletekről (7. kép 1), agyagplasztikákról (8. kép 1–2; 10. kép 1.), valamint arcós edényekről (9. kép 1–2; 10. kép 9.) nyerhettünk az eddigiek mellé újabb információkat.

A LELŐHELYEK IDŐRENDJE, ÉS A TELEPÜLÉSI HÁLÓZAT ALAKULÁSA (1. KÉP 1)

A neolitikus településhálózat alakulásában a Budapest területét átszelő Duna folyam és vízgyűjtő területe meghatározó szerepet játszott. A dunai árterület visszahúzódásával és a meder mélyebb bevágódásának köszönhetően a neolitikum kezdetére a fővárosban is megteremtődtek a tartós megtelepülés és a kelet-nyugati irányú folyami átkelés lehetőségének természeti feltételei. Az árvízszintből ekkor már tartósan kiemelkedő lösz-

³³ GÁBORINÉ CSÁNK 1964, 206, 209.

³⁴ G. CSÁNK 1967, 1975; GÁBORINÉ CSÁNK 1971

³⁵ NAGY T. 1975, 45–50.

³⁶ SCHREIBER 1988, 8; 1991; KALICZ–SCHREIBER–KALICZ 1992; KALICZ 1993

³⁷ BÁNFFY–OROSS 2009, Abb. 1, 220–221; OROSS–BÁNFFY 2009, Fig.1, 177–179.

³⁸ BÁNFFY–OROSS 2009, 233–235, Tab. 3.

³⁹ Maximum egy évszázad időtartamra becsülhető: OROSS 2013a, 148.

⁴⁰ A kutatást ma már a főváros jelentős részének beépítettsége is megnehezíti. Az építkezések során a legkorábban lakott területeket a sokszoros átépítések, alapásások, feltöltések jelentős mértékben átalakították, ami megnehezíti az eredeti felszínnek és jelenségek megfigyelését.

⁴¹ A nagyberuházások napjainkban tapasztalható megtorpanása miatt a közeljövőben az információbázis lényeges bővülése nem várható, így az eddigi eredmények alapján időszerűnek látjuk, hogy a jelenleg elérhető adatok alapján összegezzük a kutatás jelenlegi állását és eddig elért eredményeket.

⁴² Beleértve a főváros közigazgatási határának közelében húzódó M0 körgyűrűn végzett feltárások adatait is, amelyek közül többet a BTM munkatársai végeztek.

szel borított dombsorok a pesti oldalon a Rákos –, illetőleg a Szilas-, és Mogyoródi-patakok völgyében, Budán pedig, a patak völgyek mellett, főként az aquincumi-békásmegyeri és albertfalvai-lágmányosi térségben biztosítottak alkalmas helyet a megtelepülésre. Utóbbiak, csakúgy, mint az akkor még több kisebb-nagyobb szigetre tagolt mai Csepel-sziget területe is, az év nagy részében még szigetként emelkedtek ki a Duna árteréből.⁴³ A többnyire észak-déli gerincű magas-ártéri teraszszigetek között a Duna ártéri felszínbe bevágódott medrei húzódtak.⁴⁴ A jelenleg ismert szintadatok szerint a DVK települések többsége 100–103 m B. f. magasságban létesült. Az idősebb és kottafejes fázis települései a magasabb fekvő felszíneken jöttek létre, míg a Zseliz időszakban az alacsonyabb, 100 m B. f. területeket is igénybe vették.

A legkorábbi neolitikus megtelepedést a főváros térségében a DVK idősebb fázisának hat, egymástól nagyjából azonos távolságban létesült lelőhelye (3–5, 9, 16, 20, 41, 42)⁴⁵ képviseli, amelyek között a kerámialeletek tipológiai sajátosságai alapján finomabb időrendi eltérés érzékelhető. A klasszikus Bicske/Bina(Bény) típusú leletanyaggal rendelkező települések mellett mellett (9, 16, 42. lh.)⁴⁶ néhány lelőhely anyagában fiatalabb jellegek is kimutathatóak (3,⁴⁷ 41,⁴⁸ 42.⁴⁹ lh.⁵⁰).

Az idősebb fázis települései a Duna közelében, a budai oldal ármentes teraszszigetein (16. lh.), a hegyekből lefutó patakok széles termékeny völgyeiben, úgymint a Szépvölgyi árok torkolatánál (3–5. lh.), valamint az Aranyhegyi-patak mentén (9. lh.) létesültek, de előkerült telephelye a folyam közelében; a mai Csepel-sziget (41. lh.) és a pesti oldal (42. lh.) ármentes szárazulatain is. Annak ellenére, hogy a korai időszak településeinek száma az utóbbi évek kutatásai során némileg gyarapodott, a jelenleg még mindig igen alacsony lelőhelyszám ebben a fázisban még biz-

tosan szórványosabb települési hálózatra utal. E korai telepek kiterjedésének megállapításához jelenleg nem rendelkezünk biztos információkkal⁵¹. Az újabb kutatásokra⁵² építve azonban, a kevesebb lelet folytán csekélyebb intenzitásúnak tűnő lelőhelyek ellenére is, valószínűsíthetjük a nagyméretű telepek jelenlétét is a települési hálózatban (Pl.: 42. lh.). A főváros körzetében eddig megismert, korai időszakban már kiválasztott települési helyeket a későbbi, kottafejes, illetve Zseliz fázisokban is felkeresték, amelyek közül egy (42. lh.)⁵³ lelőhely tűnik intenzívebbnek az idősebb fázisban.

A fiatalabb időszak kezdetét jelentő a kottafejes fázisban az idősebb települési helyeken (3–5, 9, 16, 20, 41–42. lh.) megtelepülők mellett, már újabb falvak is létesültek; a fázis leleteit a belterületen összesen tizenhat helyről ismerjük (1, 3–5, 9–10, 12, 14, 16, 20, 24–28, 31. lh.), de jelentős lelőhelyek váltak ismertté a közigazgatási határon kívül, annak közeléből is (34, 36–38, 41–42. lh.). A települési helyeken rendszerint a következő, általában lényegesen erőteljesebben képviselt Zseliz időszak hagyatéka is megtalálható, önálló kottafejes megtelepedés jelenleg csak a tabáni lelőhely esetében feltételezhető. (1. lh.).⁵⁴ A kottafejes leletanyag zselizinél gazdagabb előfordulása egy lelőhelyen (27. lh.)⁵⁵ figyelhető meg, de intenzív kottafejes megtelepedésről kapunk információt a Kő-ér mellékéről is (20. lh.).⁵⁶ A települési hálózat kottafejes fázisban már meginduló jelentős gyarapodása a Zseliz időszakban teljesedik ki, amikor a jelenleg ismert lelőhelyek száma Budapest körzetében negyvenegyre (2–42. lh.) emelkedett. A korábbiak mellett ekkor újabb települések is létesültek; térségünkben jelenleg tizennyolc ilyen lelőhely ismert, kettő kivételével (35, 40. lh.), valamennyi a fővárosból (2, 6–8, 11, 15, 17–19, 21–23, 29–30, 32–33. lh.).

A települési helyek zöme a DVK fiatalabb, kottafejes, és Zseliz fázisaiban is, túlnyomóan a budai oldalon, a Duna menti termékeny ármentes szárazulatokon feküdt, de már sűrű települési láncolatot alkotva. A folyamközeli szárazulatok, szigetszerű kiemelkedések megszállására főleg a Zseliz időszakban került sor. A gyarapodás mér-

⁴³ NAGY T. 1975; HORVÁTH A. 2002; ENDRÓDI 2002; FIAR-KOHÁN 2004

⁴⁴ SCHWEITZER 1992; VIRÁG 1992, 15.

⁴⁵ Bp. II. Szépvölgyi út: KÁRPÁTI-VIRÁG 2008; VIRÁG 2011; Bp. III. Aranyhegyi út: KALICZ-SCHREIBER-KALICZ 1992; Szigetszentmiklós: VIRÁG 1992; Dunakeszi-Székesdűlő: HORVÁTH L. A. 2002a; 2002b

⁴⁶ Bp. III. Aranyhegyi út: KALICZ-SCHREIBER-KALICZ 1992; Bp. XI. Október 23. – Körösy J. – Váli – Bercsényi utcák határolta terület (egykori Skála Áruház parkolója): BESZÉDES-HORVÁTH L. A. 2008, 144–145; HORVÁTH L. A. – HORVÁTH M. A. 2013, 41, Dunakeszi-Székesdűlő: HORVÁTH L. A. ET AL. 2004, 209.

⁴⁷ Bp. II. Szépvölgyi út 14.: VIRÁG 2011, 84.

⁴⁸ Szigetszentmiklós-Vízműtelep: VIRÁG 1992, 23.

⁴⁹ Dunakeszi-Székesdűlő: HORVÁTH L. A. 2002a 22; 2002b.

⁵⁰ Bp. XI. Kőérberek-Tóváros, nincs közelebbi adat: HORVÁTH L. A. ET AL. 2005, 139.

⁵¹ Az eddig megismert adatok szerint legintenzívebbnek az Aranyhegyi-patak közelében, a Mocsáros dűlőben (9. lh.) megismert lelőhely tűnik (KALICZ-SCHREIBER-KALICZ 1992), ettől eltérően a feltárt településrészeket csekélyebb intenzitást mutatnak.

⁵² OROSS 2013a, 429–430.

⁵³ HORVÁTH L. A. ET AL. 2004, 209.

⁵⁴ NAGY L. 1936; TOMPA 1937; 1942

⁵⁵ REMÉNYI ET AL. 2006. 168; VIRÁG 2009c

⁵⁶ HORVÁTH L. A. ET AL. 2005, 139.

téke igencsak szembeötlő még akkor is, ha az egyes települési helyek között finom időrendi eltérés is lehetett,⁵⁷ a fővárosban egymás közelében regisztrált lelőhelyek pedig, vélhetően egyazon település nyomait jelzik (pl.: 3–5, 10–11, és 21–22. lh.). Az egyes települések kiterjedése Budapesten többnyire nehezen becsülhető, de a jelentősebb területen kutatott lelőhelyek (pl.: 20, 27, 31. lh.) alapján, a több hektáros települések létezése biztosan feltételezhető.

Az egykori szigetszerű szárazulatonkon kialakult telepek közül a fővárosban a legnagyobb méretűnek ma is a békásmegyeri láncolat tűnik, amely egykor egy természetes árokkal megosztott,⁵⁸ É–D-i irányban hosszan elnyúló ármentes kiemelkedésen húzódott.⁵⁹ A terület kutatásának jelenlegi állapotában még nem világos a szárazulat északi (12–13. lh.) illetve déli részén (14. lh.)⁶⁰ előkerült telephelyek összefüggése. Annyi azonban elmondható, hogy a természetes ároktól északra (12. lh.)⁶¹ illetve a kiemelkedés déli részén (14. lh.)⁶² megfigyelt, Zseliz időszakban is létező telepek korábban⁶³, illetve még a kottafejes időszakban létesültek.⁶⁴ A legkésőbbi Zseliz fázis megtelepedését jelző leletek viszont már az ároktól délre, a Pünkösdfürdő környékéről, a szárazulat középső részéről váltak ismeretessé (13. lh.)⁶⁵. Ezt a késői időszakot, az alacsonyabban fekvő Duna-közel területen megtalált jelenségek alapján, csekélyebb intenzitással, a sziget déli felén előkerült Nánási úti település (14. lh.) is megélte.⁶⁶ Míg a fentiek alapján a két utóbbi településrészlet (13, 14. lh.) összefüggése jobban valószínűsíthető, addig a természetes ároktól északra megtalált hely (12. lh.) inkább elkülönülni látszik.

A Duna-menti lelőhelyeken kívül, igen sűrű települési láncolat mutatkozik a Hosszúréti-patak (Kő-ér) közelében is (20, 23, 30, 35–39. lh.), míg a pesti síkság mocsaras területét, a Rákos- és Mogyoródi-patakok mentén húzódó néhány ármentes szárazulat kivételével (24–27. lh.), az idősebb fázishoz hasonlóan, a fiatalabb periódusokban is többnyire elkerülték.

A DVK késői időszakában a települések fővárosban is tapasztalható, dunántúlihoz fogható gyarapodása,⁶⁷ az élelemtermelő stratégia népesség növekedéssel is járó kiteljesedésének következménye lehetett.⁶⁸ Alapvető eltérés az idősebb és fiatalabb fázisok között a telepek számának emelkedésében látszik; a települési helyek kiválasztása, tekintettel az idősebb fázisban is lakottak további használatára, azonos szempontok alapján történhetett.

Az újabb feltárások során csak kevés további lelőhellyel bővült (14, 31. lh.)⁶⁹ a Budapesten a békásmegyeri település (13. lh.), és a nagytétényi temetkezés (32. lh.) alapján korábban körvonalazott legfiatalabb Zseliz fázis (IIIb)⁷⁰ településhálózata. A klasszikus Zseliz időszakban tapasztalt jelentős gyarapodást követően, a települési helyek számának csökkenése ebben a fázisban egyfajta településkoncentráció megindulására enged következtetni, elsősorban a kapcsolatokat legjobban biztosító dunai átkelők közelében, úgymint Békásmegyer és Nagytétény térségében. Az újabb kutatások ellenére Budapest területén még mindig igen csekély számmal képviselt lelőhely alapján⁷¹ a településkoncentráció, más földrajzi környezetben, többnyire magasabban fekvő területeken, a késő neolitikum időszakában is jellemző lehetett.

TELEPÜLÉSI JELENSÉGEK

(2. kép 1.; 3. kép 1–3.; 4. kép 1–2.; 5. kép 1)

A települések építményeire, belső szerkezetére nézve hosszú ideig nem jutott előbbre a kutatás a Dunántúlon, így a főváros területén sem. A '90-es éveket megelőzően zömmel kis felületeken végzett feltárások a házakra, a települések struktúrájára vonatkozóan csak csekély, vagy elégtelen információval szolgáltak.⁷² Noha a régészeti adatok már korábban felvetették a közép-európai területen általános nagyméretű, földfelszíni lakóházak egykori létezését a Dunántúlon is,⁷³ a gödörla-

⁵⁷ A lelőhelyek egy részének finomkronológiai értékelése még folyamatban van.

⁵⁸ SCHWEITZER – BALOGH 1997. A térképmelléklet szerint Csillaghegyi árok

⁵⁹ TOMPA 1936, 5.

⁶⁰ VIRÁG 2008, 2009a, 2009b

⁶¹ SZILAS 2008, 2009a; 2009b; SZILAS–VIRÁG 2010

⁶² VIRÁG 2008, 2009a

⁶³ SZILAS 2008, 93; Szilas–Virág 2010, 46.

⁶⁴ VIRÁG 2008, 180; 2009a, 100, 102; SZILAS 2009a; SZILAS–VIRÁG 2010

⁶⁵ TOMPA 1937; 1942; GÁBORINÉ CSÁNK 1964

⁶⁶ VIRÁG 2008, 179–181.

⁶⁷ OROSS–BÁNYFY 2009, 184.

⁶⁸ BÁNYFY–OROSS 2009, 224.

⁶⁹ A feldolgozottság jelenlegi állapotában.

⁷⁰ PAVUK 1969, 279, 332–338; 2009, 256, 258, Abb. 5; GLÄSER 1993, 323–326.

⁷¹ Bp. XI. Gazdagrét: Zsidi Paula ásatása: Com ArchHung 1987; Bp. III. Csúcshegy, Harsánylejtő: HAVAS–SZILAS–VIRÁG 2007; SZILAS–VIRÁG 2008, HAVAS–VIRÁG 2013, 12. lh. Kivétel az alacsonyabban fekvő Bp. III. Aranyhegyi úti lelőhely: SCHREIBER 1991, 8.

⁷² KALICZ 1988, 185–188; GLÄSER 1993

⁷³ KALICZ 1988, 188–189; OROSS 2010, 64, összegyűjtve, teljes irodalommal.

kások széles körű elterjedésének nézete tartósan meghatározó volt a kutatásban.⁷⁴ Ez az elgondolás volt uralkodó Budapest területére nézve is.⁷⁵ Építményekről csak a Budapest–Aranyhegyi úti lelőhelyen feltárt lenyomatoss paticsök és oszlophelyek szolgáltak bizonyítékkal.⁷⁶

A gyökeres változást csak az M0 körgyűrű megépítését megelőző feltárások hozták meg, amikor ebben a térségben is napvilágra kerültek földfelszíni épületek nyomai. Az oszlopszerkezetes épületek tömeges előkerülésével párhuzamosan a kutatásban szinte teljesen megszűnt a különböző földbe mélyülő régészeti jelenségek gödörházként, lakóépületként való értelmezése. Ma már vitán felül áll, hogy a DVK korai és késői településein egyaránt, öt oszlopsorral kialakított, hosszanti gödrökkel kísért lakóépületek álltak, amelyek között az újabb kutatások egyes részletekben, sőt ezen túlnemően, a települések fejlődésében is, regionális különbségeket tudott kimutatni.⁷⁷

A DVK ÉPÜLETEI A FŐVÁROS KÖRZETÉBEN⁷⁸

(2. kép 1)

Az autót út építések adta nagy felületek először Budapest közigazgatási határának közelében segítették elő az épületek nyomainak előkerülését, így a teljes alaprajzok, illetve a telepszerkezet kutatásának lehetőségét a '90-es években. Bár a fővárosban sok esetben kedvezőtlenebb körülmények között folyhatott a kutatás, az ezredfordulót követően meginduló nagyobb léptékű munkálatok során, nemcsak a város szélének közelében (20, 25–27, 31. lh.), hanem annak belterületén is (14, 17. lh.) adatokat nyerhettünk. A feltárások lehetőségei miatt azonban, a fővárosban többször csak alaprajz töredékek (7, 14, 17, 19, 31. lh.), vagy osz-

lopgödörök (2, 7–9, 18, 22, 25, 33. lh.), alapján lehet földfelszíni épületek egykori létezésére következtetni, teljes házalapot a közigazgatási határon belül mindössze 4 lelőhelyről ismerünk. (14, 20, 27, 31. lh.)

Budapest környezetében ma már összesen huszonkét lelőhelyről van adatunk épületekre utaló jelenségekre; közülük tizennégy a közigazgatási határon belül (2, 7–9, 14, 17–20, 22, 25, 27, 31, 33.), nyolc pedig, azon kívül (34–39, 40, 42. lh.) található. Az egészében feltárható házalapok többsége, a Nánási út kivételével (14. lh.), korábban beépítetlen területek feltárásai során, többnyire a főváros peremén még a belterületen (20, 27, 31. lh.), illetve a város határán kívül (34–41. lh.) vált ismertté. Budapest belső területein még a jelentősebb felületeken vizsgált települések esetében is, a néhány teljes házalap mellett, zömmel csak építmények részleteit volt mód megtalálni (pl. 14, 31. lh.).

A feltárási felületek, és épületalapok zömének töredékessége miatt, a Budapest területén előkerült épületek azonosítása, az alaprajzok rekonstruálása, a hosszúság, és tájolás megállapítása korántsem problémamentes. A nagyobb kiterjedésű, több épület nyomát is magában foglaló lelőhelyek alapján azonban megengedhető néhány összefoglaló megállapítás.⁷⁹

Az épületek időrendje (2. kép 1)

A fővárosban a korai időszak többnyire kicsiny felületeken kutatott településein (3–5, 9⁸⁰ 41. lh.) nem sikerült építmények értékelhető nyomaira bukkanni. Budapest körzetében jelenleg csak a Dunakeszin nagyobb felületen feltárt, idősebb fázis végére keltezett településről ismerjük épületek nyomait, ahol szerencsés módon egy 20 és egy 30 méter hosszú, ÉÉK-DDNy-i tájolású ház csaknem teljes alaprajzának dokumentálására került sor (42. lh.).⁸¹ A Dunántúlon is csak az újabb, kiterjedtebb felületeken kutatott lelőhelyek alapján gyarapodtak számottevően információink az idősebb fázis építményeire nézve.⁸² A nagyméretű feltárások tapasztalatai arra utalnak, hogy a

⁷⁴ OROSS 2010. összegyűjtve, teljes irodalommal.

⁷⁵ TOMPA 1937, 31–32; 1942, 24; GÁBORINÉ CSÁNK 1964, 205–206.

⁷⁶ KALICZ 1988, 137–140, 188–192.; SCHREIBER 1991

⁷⁷ OROSS 2013a, 2013b Éppen néhány Budapest környékén előkerült épület alapján azonban, kísérlet történt a közép-európai VK hagyományos, öt hosszanti oszlopsorból álló épületektől eltérő négy (HORVÁTH L. A. 2002a, 12–13, 6: 4. kép; 2002b, 15, 24–28, Abb. 6: 4; 2004a 88), illetve három sorból (HORVÁTH L. A. 2005, 13–19, Abb. 2: 2–3) álló háztípus megállapítására is, amelyek a lakóházaktól eltérő funkcióval, vagy esetleg kultikus rendeltetéssel bírhattak. (HORVÁTH 2002b, 27–28; 2004a, 90–91; 2005, 20–22). Oross Krisztián a VK házak részletes tanulmányozása során azonban meggyőződés és bizonyította, hogy ezek az épületek is a közép-európai VK hagyományos, öt hosszanti oszlopsorból álló típusba tartoznak (OROSS 2008, 2013a).

⁷⁸ Az épületek precíz időbeli osztályozása, szerkezetük részletes elemzése, illetve a települések struktúrájának átfogó értékelésére csak az egyes lelőhelyek részletes feldolgozása után lesz lehetőség, a lelőhelyek többségéről azonban már előzetesen is képet alkothatunk.

⁷⁹ Az összefoglalásban a saját ásatási megfigyelések mellett, néhány kivételtől eltekintve, többnyire előzetes közlésekre, illetve rövid jelentések több szempontból is hiányos adataira támaszkodhatunk.

⁸⁰ Csak közvetett adatok utaltak épületekre. KALICZ 1988. Lásd a 76. sz. jegyzetet. A lelőhelyen megfigyelt számos cölöplyuk a Zseliz időszakhoz tartozott: SCHREIBER 1991, 8.

⁸¹ HORVÁTH L. A. 2002a, 2002b

⁸² BONDAR–HONTI–KISS 2000, 99–100, V. t. 4–6; Becsehley–II.–Homokos: BARNA 2004, 33–34; PERÉMI–REGENYE 2006; Balatonszemes–Bagódomb: KISS–SEBŐK 2007, 113–117, 107. kép; Litér: REGENYE 2008, 7, 15–17, 1–2. ábra; Balatonszárszó–Kiserdei–Dűlő: OROSS 2010, 2013a; 2013b; Tolna–Mözs: OROSS 2013a

közép-európai VK-ra jellemző, formatív fázisra már teljesen kialakult formában létező⁸³ oszlopszerkezetes épülettípus jelenlétével az idősebb fázis kisebb felületen kutatott lelőhelyein is biztosan számolhatunk.⁸⁴

A fiatalabb DVK időszakában, a települési helyek gyarapodásával, egyre több lelőhelyen, és valamennyi jelentős felületen kutatott településen előkerültek a VK-ra jellemző épületek nyomai. Míg a korai és késői épületek egyazon települési helyen való előfordulását a fővárosban egy lelőhelyről sem ismerjük, és kevés példa van erre a Dunántúl területén is,⁸⁵ addig a DVK fiatalabb időszakának településein többnyire mindkét késői fázis épületei előkerültek (pl. 14, 20, 31. lh.).⁸⁶

A DVK fiatalabb időszakán belül minden bizonnyal idősebbek a Majorhegy-Dél lelőhelyről (27. lh.) a késő kottafejes-kora Zseliz fázisból származó 15, és 20 méter hosszúra becsülhető épületek,⁸⁷ a Nánási úton (14. lh.) teljes alaprajzzal feltárt, kb. 20 méter hosszú,⁸⁸ és a Kőérberekből említett három nagyobb méretű ház (20. lh.).⁸⁹

Biztosan a Zseliz fázishoz kapcsolható teljes épületalapokra jelenleg a Kőérberekből (20. lh.)⁹⁰ és Törökbálint-Dulácskáról (38. lh.)⁹¹ van adatunk a főváros körzetéből. A rövid épületen kívül, Horváth L. A., az utóbbi lelőhelyről egy hasonló korú, körülbelül 30 méter hosszú épületet is említ.⁹² Előzetesen ide sorolható a Növény utcai (31. lh.), 20 méter hosszúra becsülhető, csaknem teljes alaprajzzal feltárt épületek (3. kép 3., 1–3. házak), épületrészek (3. kép 3., 4–15. házak), illetve a Nánási úton megismert töredékes épületalapok egy része is. Egyértelműen a Zseliz időszakra keltezhetjük azonban a Kinizsi laktanyában előkerült házrészletet (17. lh.),⁹³ valamint, a bécsi úti oszlophelyeket is (7. lh.).⁹⁴

Az épületek szerkezeti sajátosságai a főváros körzetében

A főváros területén előforduló épületek mindegyike a kultúra lelőhelyein általános öt hosszanti oszlopsorból álló típust képviseli.⁹⁵ A legtöbb esetben az épületek három belső oszlopsora mellett a hosszanti falsíkok sűrűbben és általában sekélyebben leásott oszlophelyei is előkerültek. (Pl.: 14. lh.: 3. kép 1., 1, 3–9. ház; 17. lh.: 3. kép 2., 1. ház; 19. lh.: 4. kép 1., 1. ház; 27. lh.: 4. kép 2., 1. ház; 31. lh.: 3. kép 3., 1, 2, 3, 6, 14. ház; 37,⁹⁶ 38. lh.⁹⁷). Egyes esetekben azonban a lakóházakra csak a mélyebbre ásott masszívabb belső oszlopok gödrei utaltak (pl. 7, 22, 27. lh.: 4. kép 2., 2. ház).

A budapesti épületek szerkezeti jellemzőinek tanulmányozásához, tipológiai osztályozásukhoz többnyire töredékes adatokkal rendelkezünk. A néhány teljes egészében feltárt épületalap mellett egyes lelőhelyeken sokszor inkább csak a házak szélessége (pl. 31. lh.: 3. kép 3.) vagy azok hossza (14. lh.: 3. kép 1.) vizsgálható. A szerkezet sajátosságaiból fakadóan az épületek szélessége jobban becsülhető; a megállapítható esetekben átlagosan 6,5 méter körüli, de Törökbálint-Dulácskán (38. lh.) előfordult 7,5 méter szélességű lakóház is.⁹⁸

A legtöbb épület hosszúsága a feltárások már többször említett körülményei okán csak nehezen becsülhető a fővárosban, így az idősebb fázisra vonatkozó biztosabb adatokkal ellentétben (42. lh.),⁹⁹ a fiatalabb időszakra nézve csak óvatos megállapításokat tehetünk. Térségünkben átlagosan a 20 méteres hosszúság lehetett jellemző már az idősebb fázisban is, és kivételesnek tűnik az ezt meghaladó, 30 méter hosszúságot is elérő épület (38,¹⁰⁰ 42. lh.¹⁰¹). A fiatalabb fázis épületeinek mérhető hosszúsága többnyire rövidebb, 15–20 méter között mozog. 20 méteres a Nánási úton feltárt, előzetesen a kottafejes fázishoz kapcsolt teljes épületalap (14. lh.: 3. kép 1., 1. ház), a rákoscsabai késő kottafejes, korai Zseliz településen (27. lh.), pedig egy 15 és egy 20 méteres épületet lehetett feltárni (4. kép 2., 1–2. ép.). Törökbálint-Dulácskán

⁸³ Brunn am Gebirge II. Stadler 1999; 2005; Stadler-Kotova 2010; 2013; Oross 2013a 4.7 kép; Szentgyörgyvölgy–Pityerdomb: Bánffy 2004; Bánffy-Réti 2008; Bánffy-Oross 2009, Oross 2013a, 396;

⁸⁴ Az idősebb fázist is tartalmazó lelőhelyek Dunaközi kivételével kisméretű felületeken voltak kutathatók.

⁸⁵ Oross-Bánffy–2009, Fig. 9.

⁸⁶ Az épületek pontosabb fázisbesorolása a lelőhelyek teljes kiértékelése után lesz lehetséges.

⁸⁷ Reményi et al. 2006, Endrődi-Maráz-Reményi 2007; Virág 2009c

⁸⁸ Virág 2009a; 2009b

⁸⁹ Horváth L. A. et al. 2005, 140.

⁹⁰ Horváth L. A. 2005, Abb. 2, 2–3.

⁹¹ Horváth L. A. 2005, Abb. 2, 1.

⁹² 2003. évi feltárás. Horváth L. A. 2004b, 157.

⁹³ Virág-Tézer 2006; Virág 2007, 178.

⁹⁴ Budai Balogh 2008a; 2008b

⁹⁵ Az ettől eltérő épülettípus egykori létezésére vonatkozó feltételezést – Horváth L. A. 2002a, 12–13, 6. kép 4; 2002b, 15, 24–28 Abb. 6: 4, 2004a – Oross Krisztián meggyőzően cáfolta (lásd 77. jegyzet)

⁹⁶ Bátorbágy–Tyúkberek: Horváth L. A.–Reményi-Tóth 2004, 34–35, 11. kép

⁹⁷ Törökbálint-Dulácska: Horváth L. A. 2002c, 2–3.

⁹⁸ 1992. évi ásatás, közöletlen

⁹⁹ Dunakeszi: Horváth L. A. 2002a, 2002b

¹⁰⁰ Törökbálint-Dulácska: Horváth L. A. 2004b, 157.

¹⁰¹ Dunakeszi: Horváth L. A. 2002a; 2002b

(38. lh.) 1992-ben 14,¹⁰² és 20 méteres,¹⁰³ de 15–20 méter hosszú épületekről történik említés a Zseliz fázis Érd-Hosszúföldeken feltárt településéről is (40. lh.).¹⁰⁴ A Zseliz házak zömének hosszúsága azonban a fővárosban csak becsülhető. Két Növény utcai épület (31. lh.: 3. kép 3., 1–2. ház) alapján a 20 méter valószínűsíthető, de nem kizárt, hogy eltérő, a fentiek alapján inkább csekélyebb hosszúságú épületek is állhattak a telepen. Erre utalnak a Kőérberek-Tóváros lakóparkban (20. lh.),¹⁰⁵ és a Törökbálint-Dulácskán (38. lh.)¹⁰⁶ feltárt, világosan erre a fázisra keltezett épületek de előzetesen vélhetően ide sorolhatjuk a Nánási úton azonosítható rövidebb házalap részleteket is (3. kép 1., 7. és 8. ház).

A pillanatnyilag rendelkezésünkre álló igen töredékes adatokat összefoglalva úgy tűnik, az idősebb és a kottafejes időszakba sorolható házak kissé hosszabbak voltak, míg a Zseliz fázisban a hosszabb (20 méter körüli) és rövidebb (15 méter alatti) épületek együttes használata képzelhető el. A közép-európai VK távolabbi régióihoz hasonlóan, a legnagyobb épületek hosszúsága az É-Dunántúlon,¹⁰⁷ és DNy-Szlovákiában¹⁰⁸ is meghaladta a 30 métert. A Budapest környékén azonosítható épülethosszúságok elmaradnak ettől, de a töredékesség miatt nem zárható ki hasonlók egykori létezése térségünkben. Az átlagosan becsülhető 20 méter hosszúság, és a késői időszakban az épületek különböző mérete, térségünkben is regionális különbséget jelezhet, mint ahogyan ezt Balatonszárszón is kimutatták, ahol ismeretlen a 30–40 méter közötti hosszúság.¹⁰⁹

Az alaprajzi-szerkezeti szempontból értékelhető teljes épületalapok csekély száma miatt az épületek típusait illetően csak korlátozott információkkal rendelkezünk a főváros területéről. Az egyes épületek tipológiai besorolása, variációinak megállapítása, az alaprajzok töredékessége miatt sokszor csak feltételezésen alapulhat, de a hiányos információk ellenére is bizonyítható a késői időszak településeinek az egyterű és több részből álló, osztott épületek előfordulása. Az eltérő épülettípusok arányának megállapításához az egyes településeken és a régióra nézve azonban még további elemzések szükségesek.

Az épületrészek vizsgálatánál figyelembe kell vennünk, hogy a hosszabb, egyterűnek tűnő épületeken belül is léteztek azonos vagy eltérő funkciójú épületrészek, amelyeknek kétséget kizáró bizonyítása a 3 oszlopból álló keresztirányú sorok sokszor egyenletes megjelenése miatt nem mindig lehetséges.¹¹⁰ A Kőérberek-Tóváros lakóparkban feltárt 4–4, illetve a Törökbálint-Dulácskáról bemutatott 3 keresztirányú oszlopsorral rendelkező épületek azonban, egyértelműen a kultúra tipikus, biztosan egyetlen osztatlan térből álló kisméretű épülettípusát reprezentálják a főváros körzetében.¹¹¹

Budapest környékén jelenleg csak szórványosan képviseltek azok a szerkezeti elemek, amelyek alapján biztosan következtethetünk az épületek belső osztására, és feltételezhetjük a kultúra jellegzetes háromosztatú épülettípusának előfordulását térségünkben is. Ilyen a házak északi részének U alakú alapozási árokkal történő kialakítása, amelynek bizonyítékait Budapesten eddig csak a Nánási úti településen (14. lh.: 3. kép 1., 10. és esetleg 11. ház) sikerült azonosítani.¹¹² Hasonló jelentőséggel bír az épületek déli részén található, tárolópadlóra utaló ovális oszlophely sorok előfordulása is, amely a jelenleg elérhető adatok alapján a Nánási úton kutattott település (14. lh.)¹¹³ mellett, a Növény utcában (31. lh. 3. kép 5. ház), Rákoscabán (27. lh. 4. kép 1.1. ház) és Törökbálint-Dulácskán (38. lh.)¹¹⁴ is felismerhető volt.

A közeli Budakeszi-Szőlőskert (34. lh.) lelőhelyen megfigyelt ovális oszlophelyek szerint,¹¹⁵ az épületrészlet a kultúra tipikus háromosztatú épületének déli részeként került meghatározásra.¹¹⁶ A Nánási úton teljes egészében feltárt ház (3. kép 1., 1. ház.) a belső oszlogödreinek rendszere is – az északi alapárok hiánya és a déli részben kevésbé markánsan jelentkező ovális oszlophelyek ellenére is –, biztosan jelzi, hogy az épület három helyiséggel, déli része felett, pedig tárolópadlóval rendelkezett. A Rákoscabán (27. lh. 4. kép 2.1. ház) és Törökbálint-Dulácskán feltárt 20 méter hosszú épületek déli részében megfigyelt ovális oszlophelyek előfordulása alapján azonban úgy tűnik, hogy tárolópadló kialakítására kéthelyiséges épületek esetében is van példa (38. lh.)¹¹⁷

¹⁰² 4. munkahely 3. ház, HORVÁTH L. A. 2002c, 2–3. kép

¹⁰³ 5. munkahely 4. ház közöletlen.

¹⁰⁴ OTTOMÁNYI 2005, 212–213.

¹⁰⁵ HORVÁTH L. A. ET AL. 2005, 140.

¹⁰⁶ HORVÁTH L. A. 2004b, 157; HORVÁTH L. A. 2005, 8–13.

¹⁰⁷ Mosonszentmiklós–Egyeni földek: EGRY 2003, 104; Torony-Nagyret-dűlő: ILON 2011, 23–24, 1–3. kép; 2013.

¹⁰⁸ Čataj (Csataj): PAVÚK 1986, 367; Šturovo (Párkány): PAVÚK 1994, 25, 39, 41.; OROSS 2013a, 402.

¹⁰⁹ OROSS 2013a, 402–403.

¹¹⁰ PAVÚK 1994, 51–56.

¹¹¹ HORVÁTH L. A. 2005, Abb. 2, 1–3.

¹¹² VIRÁG 2009a, 106, Fig. 2.

¹¹³ VIRÁG 2009a 102, Fig. 2–3; 2009b

¹¹⁴ 1992. évi ásatás 5. munkahely 4. ház (közöletlen)

¹¹⁵ CZENE 2008, 14, 3. kép

¹¹⁶ OROSS 2013a, 169.

¹¹⁷ 1992. évi ásatás 5. munkahely 4. ház (közöletlen). Az alaprajz alapján az északi, harmadik helyiség nem azonosítható.

Az újabb kutatások rávilágítottak arra, hogy az épületek északi végén alkalmazott alapozási árok, és a déli részen kialakított ovális oszlophely sorok alapvetően a Balatontól északra, a kottafejes, illetve a Zseliz díszítésű kerámia körében, a továbbá az attól közvetlenül nyugatra fekvő területeken fordulnak elő.¹¹⁸ Az építészet vonatkozásában az É-Dunántúl, DNy-Szlovákia, és Kelet-Ausztria egy régiót alkotva a kultúra kelet-közép-európai zónájának szerves része, ellentétben a Balatontól délre lévő területtel, ahol nemcsak ezek az egyébként megszokott szerkezeti elemek hiányoznak, de az épületek mérete, és beosztása között is eltérés mutatkozik.¹¹⁹ Budapest körzete a házak méretét és a szokványos építészeti elemek kevésbé hangsúlyosnak tűnő alkalmazását tekintve, a dél-dunántúli zónához hasonlóan perifériális jelleget mutat annak ellenére, hogy a kultúra jellegzetes épület-típusait ebben a térségben is azonosítani lehet.

Az épületek tájolása

A Budapest térségében megismert épületek, enyhe északkeleti vagy északnyugati irányú eltéréssel, alapvetően É-D-i tájolással rendelkeznek. Egyazon településen belül az északról való eltérés többnyire azonos, ellenkező irányítás csak rendkívüli esetben fordul elő. (31. lh.: 3. kép 3., 15. ház; 14. lh.: 3. kép 1. 2, 11. ház)

A Dunakeszin feltárt, idősebb fázis végére keltezett teleprészlet (42. lh.) épületeinek tájolása ÉÉK-DDNy-i,¹²⁰ de a fiatalabb időszakban is előfordul (19. lh.: 4. kép 1. ház), sőt a Nánási úti településen (14. lh.) dominál is a házak hasonló, kissé ÉK-i irányítása (3. kép 1., 34–10. ház). Ez utóbbi lelőhelyen egyébként csak elvétve, és bizonytalanul azonosítható (3. kép 1., 2, 11. ház) a kottafejes és Zseliz időszakot Budapest körzetében és a Dunántúlon is leginkább jellemző ÉNy-DK-i tájolás előfordulása (17, 27, 31. lh.: 3. kép 2–3.; 4. kép 2).

A Dunakeszi-Székesdűlőn tapasztalt ÉÉK-DDNy-i tájolás hasonló DNy-Szlovákia,¹²¹ valamint az ugyancsak a Duna bal partján fekvő Harta-Gátórház,¹²² és a legtöbb délkelet-dunántúli lelőhely¹²³ észak-déltől kelet felé eltérő hossztengetű épületalapjaihoz. Ugyanakkor térségünk-

ben, a Duna bal oldalán akad példa ÉÉNy-DDK-i irányítású épületekre is (27. lh.).¹²⁴

Az észak-déli iránytól való eltérésben megmutatkozó változatosság az épületek tájolásában időrendi, vagy területi különbségre nem vezethető vissza. Nem volt alapvetően meghatározó a Budapest környékén jellemző ÉNy-DK-i szélirány¹²⁵ sem; az épületek tájolásában sokkal inkább a helyi körülmények, a domborzat, a Duna-, és a patak-medrek befolyásoló szerepe valószínűsíthető.¹²⁶

ÁROKRENDSZEREK (5. kép 1)

A közép-európai VK területein megjelenő árokrendszerek részleteit több ásatáson megfigyelték a Dunántúlon, és Budapest területén is (5. kép 1). Az idősebb szakaszban már megjelenő létesítmények főként a fiatalabb fázisokban terjedtek el, méretük, szélességük, szerkezetük változatosságot mutat, funkciójuk gazdasági, védelmi, közösségi, szakrális egyaránt lehetett.¹²⁷ Az árokrendszer magát a települést is védhette, de a telepeken belül is feltűnnek. A Közép-Európa legkorábbi földműveit képviselő kötetlen alaprajzú árok között szabályos és szabálytalan alakú, időnként paliszáddal kiegészülő variációk is előfordulnak.¹²⁸ A terület jelképes lehatárolásán kívül, az árokrendszerek támadások és állatok ellen is védelmet biztosítottak.¹²⁹ A több bejáratú (földhíddal) rendelkezők védelmi jelentősége csekélyebb lehetett. Ilyen funkciót inkább a szabálytalan alaprajzú, a szintvonalakat követő, csak egy bejáratú rendelkező árokrendszerek láthattak el.¹³⁰

Magyarországon az idősebb fázistól kezdve fordulnak elő a különféle földművek, de főleg a klasszikus és késői fázisból ismertek telepeket övező, vagy a telepek egyes részein kialakított árok és sáncok.¹³¹

Budapest körzetében jelenleg három lelőhelyről (13, 21, 36. lh.) ismerjük a közép-európai vonaldíszes kerámia hatalmas elterjedési területének településein is előforduló árokrendszerek nyomait, amelyek közül kettő (21, 36. lh.) az utóbbi évek feltárásain került elő (5. tábla 1. kép). A tér-

¹¹⁸ Oross 2013a, 405–416, 8. 10. kép; 2013b, 199

¹¹⁹ OROSS 2010; 2013a, 452; 2013b,

¹²⁰ HORVÁTH L. A. 2002a; 2002b

¹²¹ A Dunától északra a házak irányítása szempontjából egy, a Dunántúltól alapvetően különböző gyakorlatot követő régió alakult ki: OROSS 2013a, 425.

¹²² KUSTÁR-LANTOS 2004

¹²³ OROSS 2013a, 425.

¹²⁴ Bp. XVI. Rákosszaba Majorhegy Déli VIRÁG 2009c

¹²⁵ OROSS 2013a, 8.13. kép

¹²⁶ OROSS 2013a, 453.

¹²⁷ Pl. HÖCKMANN 1972; 1990; WINDL 1991

¹²⁸ HÖCKMANN 1990

¹²⁹ Pl. a fiatalabb VK idejéből: TRNKA 2005, 10.

¹³⁰ MODDERMANN 1983–84, 349.

¹³¹ Becsehely: késői fázis: KALICZ 1983–84, 272–273; 1998, 57–58; Bicske-Galagonyás: idősebb, vagy a kottafejes fázis TULOK-MAKKAY 1990, Abb. 2; MAKKAY-STARNINI-TULOK 1996, Fig.5; Kisunym idősebb fázis KÁROLYI 2004, 56–57; Sé-Malomi dűlő: idősebb fázis KÁROLYI 2004, 62; Harta-Külső tuskó föld: SOMOGYVÁRI 2004, 227.

ségünkben megismert árokreszletek a fiatalabb időszakhoz (36. lh.),¹³² illetve a Zseliz fázishoz kapcsolódnak (13, 21. lh.).¹³³ Az árokrendszerek alaprajza, kiterjedése, jelenleg csak töredékesen ismeretes, rendeltetésükkel kapcsolatosan, a további kutatási lehetőségekig, feltevésekre szorítkozhatunk. Változatosságuk azonban a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján is megállapítható.

Gáboriné Csánk V. megállapítása szerint, Békásmegyeren (13. lh.) 1966-ban a telepet feltehetően körülvevő árok-rendszer északi részének egy szakaszát sikerült megtalálni. A talajfelszíntől 2,20 méter mélységig ferdén lemerülő árok két lekerekített végű szakasza egy 3,5 m széles földhidat fogott közre, amelyet a telep egyik bejárataként értelmezett.¹³⁴

A békásmegyeri egyszeresnek tűnő ároktól eltérően, a Fehérvári úton (21. lh.) 2004-ben egy hármas árokrendszer részletét tudtuk megfigyelni, belső oldalán paliszáddal. A 3–3,5 méter széles, árkokat egymástól átlagban 4 méter távolságban ásták ki, a paliszád a legbelső ároktól 2 méterre húzódott. Hasonló korú települési jelenségek az árokrendszer belső (21. lh.),¹³⁵ és külső oldalán (22. lh.)¹³⁶ is megtalálhatóak voltak, így valószínűsíthető, hogy az előkerült rövid szakasz enyhe íve alapján vélhetően jelentős kiterjedésű területet övező ároknak, a telep életének egy adott szakaszában, a települési terület határolásában lehetett szerepe.

Eltérő funkcióval bírhatott a Biatorbágy-Hosszúrétek lelőhelyen (36. lh.) feltárt, fiatalabb DVK idősakra keltezhető mély árok. A patakkal párhuzamosan futó, vélhetően áradásoktól védő¹³⁷ árok aljában fakonstrukcióra, esetleg egykori hídra utaló szögletes hamus foltokat dokumentáltak.¹³⁸ Hasonló jelenséget volt megfigyelhető a Balatonszárszó-Kis-erdei dűlő lelőhelyen feltárt árokreszlet esetében is, ahol a szimpla, ívelt árok lapos aljában 1–2 méteres távolságban 3–3 oszlophelyet találtak, amelyet nagyméretű paliszád alapozási árkaként rekonstruáltak. A több helyen földhidakkal megszakított árokvégződéseknél kapuszerkezethez tartozó oszlophelyeket is dokumentáltak. A lelőhelyen egy többhektáros terület

tet kerítő ovális árok feltételezhető, amelynek kapcsolata a lakott területtel nem egyértelmű.¹³⁹

Az eddig megismert adatok alapján a főváros körzetében előkerült árokrendszerek leginkább határoló, kerítő funkcióval bírhattak.

KUTAK (5. kép 1)

Röviden említést kell tennünk a kutakról, illetve víznyerőkről is, amelyek a nagy felületű kutatásoknak köszönhetően a főváros térségében három települési helyen is felbukkantak.

Budapest környékén, a Törökbálint-Dulácskán (38. lh.) 2003-ban végzett feltárás során, a település északi szélénél egy 1, 8 méter mély hengeres falú, réteges betöltésű gödröt bontottak ki, amely az aljában megjelenő talajvíz alapján kútként került meghatározásra.¹⁴⁰ Ezt a megállapítást a gödör aljának négyszögletes kiképzése és a vékony ágakból vagy lécekből készített, csak foszlányokban megfigyelhető konstrukció nyoma is megerősítette.

A főváros területén Békásmegyeren, a Királyok útja 291. sz. alatt végzett feltárás során (12. lh.) az egykori szigetszerű kiemelkedést keresztirányban átszelő természetes mélyedés¹⁴¹ szélébe ásva ugyancsak egy földkútként értelmezhető 120 x 100 cm átmérőjű, 1,5 mélységig feltárható hengeres oldalú kerek objektum maradványát tártuk fel. Oldala többször beomlott, leletet, egy, a betöltésből származó kerámatöredéken kívül nem tartalmazott, alja a felszivárgó víz miatt alja nem volt feltárható.¹⁴² Az áradásoktól védettebb magas-parton húzódó települési göctől¹⁴³ távolabb, a település szélét meghatározó, mélyebben fekvő területen létesített víznyerő az újkőkori terület-használat DK-i periferiáját jelezte.

Hasonlóképpen a település peremét jelentő természetes mélyedés szélébe beásva került elő a Növény utcában (31. lh.) feltárt földkút is. Az altalajban 4 méteres átmérővel jelentkező, építkezéssel megrongált kút oldalfala meredeken, tölcselesen mélyülve 110 cm-re szűkült össze, majd a természetes kavicsréteg feltűnését követően, 3 méter mélységben, aljában megjelent a víz. A kútban beomlást nem észleltünk, az egységes betöltés viszonylag nagy mennyiségű Zseliz idősakhoz tartozó kerámatöredéket, kevesebb állatcsontot és középtájon néhány nagyobb bedobált követ tartalmazott. A kutat vélhetően még a középső

¹³² HORVÁTH L. A.–REMÉNYI-TÓTH 2004; 27–28. Nincs pontosabb meghatározás.

¹³³ G. CSÁNK 1967, 9; VIRÁG–BESZÉDES–REMÉNYI 2005

¹³⁴ G. CSÁNK 1967, 9.

¹³⁵ VIRÁG–BESZÉDES–REMÉNYI 2005

¹³⁶ VIRÁG–BESZÉDES 2011

¹³⁷ VIRÁG 2005c 25.

¹³⁸ HORVÁTH L. A.–REMÉNYI-TÓTH 2004; 27–28, 2. kép 1–2.

¹³⁹ OROSS 2013a 266–272.

¹⁴⁰ HORVÁTH L. A.–REMÉNYI-TÓTH 2004; 35, 12. kép 3.

¹⁴¹ Lásd az 58. jegyzetet.

¹⁴² SZILAS–VIRÁG 2010, 45, 6. kép.

¹⁴³ SZILAS 2008, 2009a; 2009b

neolitikum idején betemethették; felső része később, természetes módon töltődött fel.¹⁴⁴

A főváros körzetében előkerült kutak mind-egyike a DVK fiatalabb időszakához kapcsolható, biztosan a Zseliz fázisra a Növény utcában (31. lh.) előkerült kút keltezhető.

Annak ellenére, hogy már a korai neolitikumtól kezdve létesítettek mesterséges víznyerőket, kutakat, a DVK területén ilyen objektum előkerülése ritkaságnak számít,¹⁴⁵ így különösen jelentősnek tekinthető az újkőkori kutak előkerülése a főváros területén.

A TELEPÜLÉSEK SZERKEZETE

A DVK települések szerkezeti sajátosságairól Budapest körzetében jelenleg néhány lelőhely alapján alkothatunk képet.¹⁴⁶

Az idősebb fázisra nézve kevés adattal rendelkezünk, értékelhető teleprészlet a feltárt lelőhelyek közül csak Dunakeszről ismert (42. lh.), ahol egymás közvetlen közelében, nagyjából egymáshoz igazodva, két épület alapja került elő. A házak elhelyezkedése alapján a lelőhelyen az idősebb fázis nagyobb, soros elrendezésű településével számolhatunk. A korábbi nézettel ellentétben, amely szerint a nagyméretű települések kialakulása a kései VK-val köthető össze,¹⁴⁷ ez a lelőhely is alátámasztja azt az újabb eredményt, miszerint a korai VK időszak kezdetétől a szerjellegű, ritkábban beépített telepek mellett, nagyméretű, sűrűn beépített települések is léteztek a településhálózatban.¹⁴⁸

Budapesten a jelenleg értékelhető településrészletek területén (14, 31, 27, 42. lh.)¹⁴⁹ feltárt épületmaradványok elhelyezkedése alapján, a fiatalabb időszakban többféle telepszerkezet mutatkozik. A Növény utcai település (31. lh.) épületei nem fedték egymást, de szorosan egymás közelében, esetenként kissé eltérő tájolással épültek fel (3. tábla 3. kép). Hasonló jellemzőt mutat a Dunakeszi feltárt, már említett településrészlet (42. lh.),¹⁵⁰ és a rákoscsabai lelőhely is (27. lh., 4. kép 2). Mindenképpen eltérőnek tűnik azonban a Nánási úti település, ahol az épületek egy része részleges fedésben volt, vagy érintkezett egymással (3. kép 1).

A DVK-ra vonatkozó legújabb kutatások szerint a magyarországi településeket az É-Dunántúlon,¹⁵¹ a Balaton környékén és a Dél-Dunántúlon¹⁵² egyaránt az ún. „patrilinéáris” alapon¹⁵³ sorokba rendezett épületek jellemezték. Eszerint több generáció egymás mellett építette fel a lakóházát, az így kialakult házsorokon belül egy települési fázisban több épület is állt. Ez a településtípus az idősebb és a fiatalabb DVK-ra egyformán jellemző,¹⁵⁴ de létezését a kultúra formatív időszakában is sejteni lehet.¹⁵⁵ Ettől eltérő képet mutatnak a DNy-Szlovákiában feltárt telepek, ahol az épületalapok gyakran átfedésben vannak egymással.¹⁵⁶ Ez a jellegzetesség a Kárpát-medencétől nyugatra, a kései VK kezdetétől az újabb házak településen belüli kijelölésében, így a települések fejlődésében megmutatkozó, a szociális szerkezetben is bekövetkező alapvető változásokkal hozhatók összefüggésbe. Míg a délnyugat-szlovákiai települések a nyugati mintákat követték, addig Magyarország területén a települések fejlődésében egészen a közép-európai VK életének végéig a tradíciók változatlan követése tapasztalható meg.¹⁵⁷

A budapesti lelőhelyeken feltárt jelenleg értékelhető településrészletek többsége (27, 31, 42. lh.),¹⁵⁸ a dunántúli területekhez hasonlóan, a hossz tengely mentén szerveződő házcsoportokból álló, soros elrendezésű települések képét mutatja úgy az idősebb (42. lh.), mint a fiatalabb fázisokban (27, 31. lh.). Jelenleg eltérőnek a Nánási úti település tűnik, amely a délnyugat-szlovákiai lelőhelyekkel mutat hasonlóságot. Ez utóbbi településekkel való esetleges rokonság bizonyítása azonban még további vizsgálatot igényel, mivel a többi főváros környéki lelőhelytől eltérő területhasználat háttérében egyéb, talán földrajzi tényezők¹⁵⁹ is meghúzódhattak. A jelenlegi adatok alapján nehezen ítéltető meg Budakeszi-Szőlőskert települése (34. lh.), ahol egymástól nagyobb távolságra, „lazán” elhelyezkedő épületekről tör-

¹⁴⁴ VIRÁG 2012, 82, 8–9. kép

¹⁴⁵ HORVÁTH–JUHÁSZ–KÖHLER 2003; NÉMETH–TAKÁCS 2003

¹⁴⁶ A több épületet is tartalmazó településrészletek többsége jelenleg még feldolgozás alatt áll, vagy csak rövid közlésekből ismert.

¹⁴⁷ BÁNFFY–OROSS 2009, 224; OROSS–BÁNFFY 2009, 182–183.

¹⁴⁸ OROSS 2013a, 429–430.

¹⁴⁹ A többi értékelhető település helyszínrajza közöletlen.

¹⁵⁰ HORVÁTH L. A. 2002a, 2002b

¹⁵¹ EGRY 2003

¹⁵² Balatonszemes–Szemesi-berek: BONDAR et al. 2007, 123. kép; MARTON–OROSS 2009, 105, Fig. 3.; Balatonszemes–Bagodomb: MARTON–OROSS 2009, 57–59, Fig. 3.; Balatonszárszó, Tolna-Mözs: OROSS 2013a, 430

¹⁵³ LÜNING 2005, 61.

¹⁵⁴ OROSS 2013a 433.

¹⁵⁵ OROSS 2013a 433.

¹⁵⁶ Štúrovo (Párkány): PAVÚK 1994, 27–32; Blatné (Rozsnyó): PAVÚK 1980, 163–164; 1994, 238; Patince–Teplica (Path–Gyógyfürdő): CHEBEN 2011, Abb 1.

¹⁵⁷ OROSS 2013a; 2013b

¹⁵⁸ Összesítő alapján, részletes feldolgozás nélkül.

¹⁵⁹ Pl. területhiány az egykori szigetszerű kiemelkedésen. Lásd az 58–59. jegyzetet.

ténik említés.¹⁶⁰ A Budapest környékére jellemző településszerkezeti sajátosságok részletesebb elemzése, a struktúrák további dimenzióinak feltárása, az egyes háztartások körvonalazása, a térségben feltárt szerkezeti szempontból értékelhető teleprészletek teljes feldolgozását követően lesz lehetséges. Ennek ellenére úgy látszik, ebben a régióban is leginkább a Dunántúlra jellemző soros elrendezésű településekkel számolhatunk.

A jelenlegi adatok összessége alapján a főváros körzetében a kutakat mindig a települések mélyebben fekvő peremterületén létesítették, az árokrendszerek, pedig határoló, kerítő funkcióval bírhattak.

A települési jelenségek és a temetkezések viszonyának megállapítására nézve jelenleg még nem rendelkezünk elegendő információval. Anynyi bizonyos, hogy a csekély számban képviselt sírok a házak között, esetleg azokhoz kapcsolódóan, vagy a település szélén (20. lh.) helyezkedtek el. Egyes településeken a házak környezetében a feltárt felületen nem került elő temetkezés (pl. 14. lh.).

TEMETKEZÉSEK¹⁶¹ (6. kép 1)

Budapest körzetében jelenleg összesen 15 lelőhelyről ismerünk sírokat, illetve emberi maradványokat tartalmazó objektumokat (6. kép 1). Tizenkét lelőhely Budapest belterületén (6. kép 1, 2, 9, 13, 16, 20, 23, 25–27, 31–32. lh.) további négy pedig, a főváros határán kívül található (34, 36–38. lh.). Korábban mindössze három lelőhelyről volt ismert temetkezés (9,¹⁶² 13,¹⁶³ 32.¹⁶⁴ lh.),¹⁶⁵ számuk főleg a nagyobb felületű feltárásoknak köszönhetően gyarapodott az utóbbi időben. (2, 16, 20, 25–27, 31, illetve 34, 36, 37, 38. lh.)

A jelentős felületű feltárások ellenére, a kultúra magyarországi településterületéről, így Budapest körzetéből sem ismerünk temetőt, vagy temetőrészletet. Ellentétben Szlovákiával, ahol annak ellenére, hogy halottakat a telepeken belül is eltemettek, a kultúra kései időszakában a kottafejes és az egyes zselizi fázisok idején, településektől elkülönülő temetőket is létesítettek. Újab-

ban azonban, a Balatontól északra fekvő területek Szlovákiához hasonló fejlődése, és a Mosonszentmiklós–Szilas lelőhelyen feltárt sírok helyzete alapján, a kutatásban felvetődött az önálló temetők létezésének feltételezése a magyarországi településterület északi részén is.¹⁶⁶

A főváros körzetében a sírok minden esetben településeken, telepgödrökben (pl.: 38. lh.) vagy azok között (pl.: 25, 31. lh.) kerültek elő, felismerhető rendszer nélkül. Az idősebb fázis Budapest környéki lelőhelyeiről, jelenleg nem ismerünk temetkezést, valamennyi a fiatalabb fázisok településeiről származik.

A nagyobb felületen feltárt lelőhelyek szerint, a telepeken többnyire kis számú halottat földeltek el. Egy lelőhelyen legtöbbször 1–1 temetkezésről van tudomásunk (2, 9, 16,¹⁶⁷ 25–26, 32, 36, 38. lh.), ritkábban fordult elő két (13,¹⁶⁸ 20.¹⁶⁹ lh.), vagy három, esetleg több temetkezés. Rákoscscaba–Majorhegyen (27. lh.) például 3 melléklet nélküli sír került elő, de a későbbi gödrökben előkerült embercsontok további temetkezésekre is utaltak.¹⁷⁰ Több halottat földelhettek el a Növény utcai településen (31. lh.) is, ahol a szabályos temetkezésen kívül,¹⁷¹ az egyik gödörben, valószínűleg másodlagosan újratemetve, 3 egyén elszórt csontmaradványai kerültek napvilágra.¹⁷² A főváros körzetében jelenleg kivételt képez a Budakeszi–Szőlőskert lelőhelyen kutatott település, amelynek területén összesen 15 temetkezést tártak fel. A szabályosan eltemetett halottak többségét itt is gödrökben, zsugorított testhelyzetben földelték el.¹⁷³

Szabályosnak tartható temetkezést jelenleg tizenkét (2, 9, 13, 20, 23, 25–27, 31–32, 34, 38),¹⁷⁴ szokványostól eltérőt, pedig öt településről ismerünk

¹⁶⁰ CZENE 2008

¹⁶¹ Jelen tanulmányunkban a temetkezések összefoglaló értékelését adjuk közre, a részletes katalógust külön tanulmányban tervezzük közölni.

¹⁶² Bp. III. Aranyhegyi út: SCHREIBER 1991. 8.

¹⁶³ Bp. III. Békásmegyer: TOMPA 1942, Taf. 1, 16; KALICZ–MAKKAY 1972b, 96, 103, Abb. 6: 1–4; GLÄSER 1993, 73.

¹⁶⁴ GALLUS 1936

¹⁶⁵ KALICZ 1988; GLÄSER 1993

¹⁶⁶ EGRY 2009, 170, 172. OROSS–MARTON 2012, 284.

¹⁶⁷ Kettős temetkezés: HORVÁTH L. A.–HORVÁTH M. A. 2013

¹⁶⁸ Bp. III., Békásmegyer: GÁBORINÉ CSÁNK 1971, 287–289, 4–5. kép

¹⁶⁹ Bp. XI. Kőérberek, Tóváros–lakópark: HORVÁTH L. A. ET AL. 2005, 141–142; TEREI ET AL. 2005b, 82.

¹⁷⁰ REMÉNYI ET AL. 2006

¹⁷¹ SZILAS–VIRÁG–BESZÉDES 2011

¹⁷² VIRÁG 2012: 1586. objektum: vázrészek: 8–10 éves gyerek, 30–40 körüli férfi, egy nagyobb gyermek vagy gracilis nő csontjai. (Bernert Zsolt meghatározása.)

¹⁷³ CZENE–OTTOMÁNYI 2007; CZENE 2008

¹⁷⁴ Bp. II. Tölgyfa u. KÉRDŐ–KOVÁCS–SZILAS 2003; Bp. III., Aranyhegyi út: SCHREIBER 1991, 8; Bp. III., Békásmegyer: TOMPA 1942, 1. tábla: 16; KALICZ–MAKKAY 1972b, 96, 103, Abb. 6: 1–4; GLÄSER 1993, 73; Bp. XI. Kőérberek, Tóváros–lakópark: HORVÁTH L. A. ET AL. 2005, 141–142; TEREI ET AL. 2005a; 2005b, 82; Bp. XV. Rákospalota–Újmajor: ENDRÓDI–HORVÁTH M. A.–VIRÁG 1997, 9; Bp. XV. Rákospalota–Alagi-major: BENCZE ET AL. 1999, közöletlen; Bp. XVII. Rákoscscaba–Majorhegy Dél: REMÉNYI ET AL. 2006; Bp. XXII. Növény utca: SZILAS–VIRÁG–BESZÉDES 2011; Bp. XXII. Nagytétény: GALLUS 1936; Budakeszi–Szőlőskert: CZENE–OTTOMÁNYI 2007; CZENE 2008; Törökbálint–Dulácska: ENDRÓDI 1993b, 28; VIRÁG 2005a

(13, 16, 31, 36–37. lh.).¹⁷⁵ Szabályos és rendhagyó temetkezés együttes előfordulása ugyanazon a településen, két esetben fordult elő. (13,¹⁷⁶ 31.¹⁷⁷ lh.)

A településeken gyermekeket és felnőtteket egyaránt eltemettek. Szabályos gyermektemetkezésre Békásmegyerről (13. lh.¹⁷⁸), és a Tölgyfa utcából van adat (2. lh.¹⁷⁹), de szerepelnek gyermekek a rendhagyó temetkezésekben is (37. lh.¹⁸⁰). Egy nagyobb gyermek maradványait a Növény utcában előkerült részleges temetkezésből származó csontok között is azonosítani lehetett.¹⁸¹ A legtöbb eltemetett egyén a közölt, illetve megállapítható esetekben felnőtt korú (9,¹⁸² 16,¹⁸³ 25,¹⁸⁴ 26,¹⁸⁵ 31,¹⁸⁶ 32,¹⁸⁷ 38.¹⁸⁸ lh.). Több példa is bizonyítja, hogy egyazon településen belül gyermekeket és felnőtteket ugyanúgy elhantoltak (13,¹⁸⁹ 31. lh.¹⁹⁰). Eszerint a VK területén, illetve a Kárpát medencei településeken, illetve temetőben előkerült temetkezésekhez hasonlóan, nem tapasztalhatunk szelekciót a gyermek és a felnőtt temetkezések között a főváros körzetében eltemetettek esetében sem.¹⁹¹

Ahol a testhelyzetre nézve adattal rendelkezünk, a szabályosan eltemetett halottak mind

zsugorított pózban feküdtek (9,¹⁹² 13,¹⁹³ 16,¹⁹⁴ 25,¹⁹⁵ 26,¹⁹⁶ 27,¹⁹⁷ 31,¹⁹⁸ 32,¹⁹⁹ 34,²⁰⁰ 38.²⁰¹ lh.) Az ettől eltérő, zömmel nyújtott helyzetben elföldelt halottak maradványai többnyire rendhagyó temetkezésekből származnak. Így, a Békásmegyeren (13. lh.) 1964-en előkerült, bizonytalanul keltezhető sírban,²⁰² a halott alsó végtagjai kinyújtva helyezkedtek el,²⁰³ de egy zsugorított helyzetű kivételével, nyújtott állapotban, hátán, illetve oldalsó helyzetben feküdtek a halottak a Biatorbágy–Tyúkberekben (37. lh.) feltárt, 6 egyén maradványait tartalmazó gödörben is.²⁰⁴ A részleges temetkezésekben, az anatómiai összefüggések nélkül eltemetett maradványok esetében, a testhelyzet természetesen nem játszott szerepet. (31. lh.²⁰⁵). A rendhagyó temetkezéseknél, a halottakkal való szokványostól eltérő bánásmód, a tetemek eltemetésével kapcsolatos kultuszselekménnyel összefüggő rituális eseményre utal.

A főváros körzetében megismert temetkezések tájolása meglehetősen változatos képet mutat.²⁰⁶ A D–É (13,²⁰⁷ 37. lh.²⁰⁸) és Ny–K-i fektetési irányt

- ¹⁷⁵ Bp. III. Békásmegyer: GÁBORINÉ CSÁNK 1971, 287–289, 4–5. kép; Bp. XI. Október 23. – Körösy J. – Váli – Bercsényi utcák határolta terület (egykori Skála Áruház parkolója): BESZÉDES–HORVÁTH L. A. 2008, 3. kép; HORVÁTH L. A. –HORTVÁTH M. A. 2013; Bp. XXII. Növény utca: VIRÁG 2012; Biatorbágy–Hosszúrétek: REMÉNYI-TÓTH 2004; VIRÁG 2005c, 25; Biatorbágy–Tyúkberek: VIRÁG 2005b 24.
- ¹⁷⁶ Bp. III. Békásmegyer: TOMPA 1942, 1. tábla: 16; KALICZ–MAKKAY 1972b, 96, 103, Abb. 6: 1–4; GLÁSER 1993, 73; GÁBORINÉ CSÁNK 1971, 287–289, 4–5. kép
- ¹⁷⁷ Bp. XXII. Növény u.: SZILAS–VIRÁG–BESZÉDES 2011; VIRÁG 2012.
- ¹⁷⁸ TOMPA 1942, 1. tábla: 16; KALICZ–MAKKAY 1972b, 96, 103, Abb. 6: 1–4; GLÁSER 1993, 73; OROSS–MARTON 2012, 282; OROSS 2013a, 189
- ¹⁷⁹ KÉRDŐ–KOVÁCS–SZILAS 2003
- ¹⁸⁰ Biatorbágy–Tyúkberek: ENDRÓDI 1993a 7; VIRÁG 2005b
- ¹⁸¹ VIRÁG 2012. Bernert Zsolt meghatározása
- ¹⁸² Bp. III. Aranyhegyi út (Mocsáros): SCHREIBER 1991, 8.
- ¹⁸³ Bp. XI. Október 23. – Körösy J. – Váli – Bercsényi utcák felnőtt kettős temetkezés: BESZÉDES – HORVÁTH L. A. 2008, 144–145; HORVÁTH L. A.–HORVÁTH M. A. 2013.
- ¹⁸⁴ Bp. XV. Rákospalota–Újmajor: ENDRÓDI–HORVÁTH M. A. –VIRÁG 1997, 9.
- ¹⁸⁵ Nincs adat, antrop vizsgálatról nincs tudomásunk.
- ¹⁸⁶ Bp. XXII. Növény utca: SZILAS–VIRÁG–BESZÉDES 2011: SE 1007: 40–50 év körüli férfi; VIRÁG 2012: SE 1586: A vázrészek között egy 30–40 körüli férfi, és egy nagyobb gyermek vagy gracilis nő csontjai is azonosításra kerültek. (Bernert Zsolt meghatározása.)
- ¹⁸⁷ Jelenleg nincs adat, de valószínűleg felnőtt temetkezésnek tekinthető.
- ¹⁸⁸ Törökbálint–Dulácska: ENDRÓDI 1993b, 28; VIRÁG 2005a. Antropológiai vizsgálatról nincs tudomásunk, valószínűleg felnőtt korú.
- ¹⁸⁹ Bp. III. Békásmegyer: TOMPA 1942, 1. tábla: 16; KALICZ–MAKKAY 1972b, 96, 103, Abb. 6: 1–4; GLÁSER 1993, 73; GÁBORINÉ CSÁNK 1971, 287–289, 4–5. kép
- ¹⁹⁰ Bp. XXII. Növény utca: SZILAS–VIRÁG–BESZÉDES 2011; VIRÁG 2012. Bernert Zsolt meghatározása.
- ¹⁹¹ OROSS–MARTON 2012, 292; OROSS 2013a, 444.

- ¹⁹² Bp. III. Aranyhegyi út (Mocsáros): SCHREIBER 1991. 8.
- ¹⁹³ Bp. III. Békásmegyer: A gyermekcsontváz szintén zsugorított testhelyzetű halottra utal. TOMPA 1942, 1. tábla: 16; KALICZ–MAKKAY 1972b, 96, 103, Abb. 6: 1–4; GLÁSER 1993, 73. OROSS–MARTON 2012, 282; OROSS 2013a 189.
- ¹⁹⁴ Bp. XI. Október 23. – Körösy J. – Váli – Bercsényi utcák határolta terület (egykori Skála Áruház parkolója): BESZÉDES–HORVÁTH L. A. 2008; HORVÁTH L. A.–HORTVÁTH M. A. 2013
- ¹⁹⁵ Bp. XV. Rákospalota–Újmajor: ENDRÓDI–HORVÁTH M. A. –VIRÁG 1997, 9.
- ¹⁹⁶ Bp. XV. Rákospalota–Alagi-major: BENCZE ET AL. 1999, közöletlen
- ¹⁹⁷ Bp. XVII. Rákoscaba–Majorhegy Dél: REMÉNYI ET AL. 2006
- ¹⁹⁸ Bp. XXII. Növény utca: SZILAS–VIRÁG–BESZÉDES 2011
- ¹⁹⁹ Bp. XXII. Nagytétény: GALLUS 1936
- ²⁰⁰ Budakeszi–Szőlőskert: CZENE–OTTOMÁNYI 2007; CZENE 2008
- ²⁰¹ Törökbálint–Dulácska: ENDRÓDI 1993b, 28; VIRÁG 2005a
- ²⁰² GÁBORINÉ CSÁNK 1971, 287–289, Figs. 4–5; KALICZ 1988, 195.
- ²⁰³ GÁBORINÉ CSÁNK 1971, 287–289, 4–5. kép
- ²⁰⁴ ENDRÓDI 1993a, 7; VIRÁG 2005b. 24. kép közepén. Antropológiai vizsgálat nem volt, az ásatási napló szerint beszámozott csontvázak helyzete: 1: gyermek, nyújtott jobb oldalán, 2: gyermek, zsugorított baloldal, 3: gyermek, hátán, nyújtott, 4: hátán vagy jobb oldalán, 5: nyújtott jobb oldali csonkított?, 6: Jobb oldalán fekvő, enyhén zsugorított (vagy nyújtott) Hasonlóan rendhagyó testhelyzetűek pl. Balatonszárszó–Kis-erdei dűlő 771. és 782. sz temetkezései: OROSS–MARTON 265–266, Fig.4, 1–2.
- ²⁰⁵ Bp. XXII. Növény utca: VIRÁG 2012. Az SE 1586. származó vázrészek: 8–10 éves gyerek, 30–40 körüli férfi, egy nagyobb gyermek vagy gracilis nő csontjai. (Bernert Zsolt meghatározása.)
- ²⁰⁶ Tájolása jelenleg nem közölt: 2. lh: Bp. II. Tölgyfa u. gyerek sír: KÉRDŐ–KOVÁCS–SZILAS 2003; 9. lh: Bp. III. Aranyhegyi út (Mocsáros): SCHREIBER 1991. 8; 13. lh: Bp. III. Békásmegyer gyermekcsontváz: TOMPA 1942, 1. tábla: 16; KALICZ–MAKKAY 1972b, 96, 103, Abb. 6: 1–4; GLÁSER 1993, 73. 20. lh: Bp. XI. Kőérberek, Tóváros–lakópark. HORVÁTH L. A. et al. 2005, 141–142; TEREI ET AL. 2005b, 82; 23. lh: Bp. XI. Hunyadi János út Savoya Park: REMÉNYI–ENDRÓDI 2003; 34. lh: Budakeszi–Szőlőskert: CZENE–OTTOMÁNYI 2007; CZENE 2008
- ²⁰⁷ Bp. III. Békásmegyer GÁBORINÉ CSÁNK 1971, 287–289, 4–5. kép
- ²⁰⁸ Biatorbágy–Tyúkberek, dokumentáció: 4. számú csontváz

(16,²⁰⁹ 37. lh.²¹⁰) két-két esetben szokványostól eltérő temetkezésben lehetett megfigyelni, míg az ÉNy-DK-i egy alkalommal, ugyancsak rendkívüli temetkezésben volt dokumentálható (37. lh.²¹¹). A Biatorbágy-Tyúkberekben feltárt gödörben két gyermek,²¹² és egy felnőtt²¹³ egyformán ÉK-DNy-i, a további hármat viszont teljesen eltérő tájolás szerint földelték el.²¹⁴ Az eddig előkerült példák arra utalnak, hogy a szabálytalan temetkezésekben, így a több halottat magába foglaló sírokban is (37. lh.), a tetemek többféle tájolás szerint kerültek eltemetésre, annak ellenére, hogy egyesek irányítása megegyező volt. A megfigyelhető heterogenitás szerint a rendhagyó temetkezéseknél a tájolás nem játszott lányeges szerepet.

A szabályos sírok körében a K-Ny-i és az ahhoz közeli tájolás viszonylagos gyakoriságában egyfajta törvényszerűség ismerhető fel. A temetkezések zöme ezt (25,²¹⁵ 32,²¹⁶), illetve az ettől délre (26,²¹⁷ 38,²¹⁸) vagy északra (27, 31. lh.²¹⁹) eltérő irányítást képviseli. Ez a tájolás a szabálytalan eltemetések esetében is megfigyelhető; a biatorbágyi különleges gödörben három halott fektetése ugyancsak ÉK-DNy-i tájolású volt.²²⁰ A szabályosan eltemetettek között az É-D-i (27. lh.²²¹) tájolás mindössze egy gyermek esetében fordult elő, amely arra utal, hogy bizonyos esetekben egyazon településen belül eltérő tájolást is alkalmaztak (27. lh.²²²).

A tájolásban mutatkozó változatosság nemcsak a főváros térségét jellemzi. Kalicz N. korábban a korai VK temetkezéseinek esetében a kelet-nyugati irányítás gyakoriságát,²²³ a klasszikus és késői fázisokra nézve viszont a tájolás is kifejezett

sokféleségét állapította meg.²²⁴ R. Gläser az általa teljes körűen dokumentáltnak tartott sírok esetében,²²⁵ ÉK-DNy és D-É között változó irányítását mutatta ki, amelyek között a kelet-nyugati kétszer, a dél-északi három esetben volt megfigyelhető.²²⁶ A magyarországi lelőhelyekről származó temetkezéseket legutóbb a balatonszárszói sírok kapcsán összegző tanulmány ugyancsak a tájolás sokféleségét mutatta ki.²²⁷ A jelenleg hozzáférhető adatok szerint a leggyakoribb a D-É-i, amelyet sorrendben követ a K-Ny-i, az É-D-i és az ÉK-DNy-i, míg a Ny-K-i irányítás igen ritka.²²⁸ A közép-európai tájolás típusokat tekintve a településeken belüli temetkezések között térségünkhöz hasonlóan, a K-Ny-i tájolás a leggyakoribb, ezt az É-D-i, majd a D-É-i irányítás követi. Legkevésbé a Ny-K-i tájolás jellemző.²²⁹

A temetkezések túlnyomó többsége baloldalra fordított halottat tartalmazott, (13,²³⁰ 25,²³¹ 27,²³² 31,²³³ 32,²³⁴ 38,²³⁵ és valószínűleg 34,²³⁶ lh.) csak ritkán fordul elő a jobb oldali fektetés. Utóbbiak, a Rákospalota-Alagi-majorban (26. lh.) feltárt kerámiamelléklet nélküli sír kivételével, valamilyen módon kiemelkednek az átlagos temetkezések közül. A Budakeszi-Szőlőskertben (34. lh.) feltárt temetkezés halottja különösen nagy számú edénymelléklettel tűnt ki,²³⁷ de jobb oldalára fordították az egykori Skála parkoló területén előkerült (16. lh.), ugyancsak különlegesnek tartott kettős temetkezés egyik halottját is. Ez a sír egyben példa a jobb és bal oldali fektetés együttes gyakorlatára is, mivel a két halottat egymással szembefordítva helyezték a sírgödörbe.²³⁸ A vegyes fektetés más különleges temetkezések esetében is megfigyelhető volt, hiszen a Biatorbágy-Tyúkberekben (37.

²⁰⁹ Bp. XI. Október 23.– Kőrösy J. – Váli – Bercsényi utcákban előkerült kettős temetkezésben: HORVÁTH–HORVÁTH 2013, 3. kép

²¹⁰ Biatorbágy-Tyúkberek, dokumentáció: 6. számú csontváz

²¹¹ Biatorbágy-Tyúkberek, dokumentáció: 1. számú csontváz

²¹² Dokumentáció: 2-3. számú csontvázak

²¹³ Dokumentáció: 5. számú csontváz

²¹⁴ ENDRÓDI 1993a, 7; VIRÁG 2005b. A dokumentáció szerint: 1. számú csontváz ÉNy-DK, a 4. számú D-É, a 6. számú Ny-K.

²¹⁵ Bp. XV. Rákospalota-Újmaj, dokumentáció

²¹⁶ Bp. XXII. Nagytétény: GALLUS 1936

²¹⁷ DDK-ÉÉNy: Bp. XV. Rákospalota-Alagi-major: BENCZE et al. 1999, közöletlen

²¹⁸ KDK-NyÉNy: Törökbálint-Dulácska: ENDRÓDI 1993b, 28; VIRÁG 2005a

²¹⁹ ÉK-DNy: Bp. XVII. Rákoscscaba-Majorhegy Dél: REMÉNYI et al. 2006 és dokumentáció. Növény utca: SZILAS–VIRÁG–BESZÉDES 2011.

²²⁰ Biatorbágy-Tyúkberek, dokumentáció: 2- 3, és 5. számú csontváz

²²¹ Bp. XVII. Rákoscscaba-Majorhegy Dél: REMÉNYI et al. 2006; dokumentáció.

²²² Bp. XVII. Rákoscscaba-Majorhegy Dél: REMÉNYI et al. 2006; dokumentáció: É-D-i gyermek, 416: ÉK-DNy hiányos (bolygott?) váz.

²²³ KALICZ 1988, 141-143.

²²⁴ KALICZ 1988.

²²⁵ Budapesten csak nagytétényi sírt tartotta ilyennek. GALLUS 1936.

²²⁶ GLÄSER 1993, 72-79.

²²⁷ OROSS–MARTON 2012, beleértve néhány Budapest környéki adatot is.

²²⁸ OROSS–MARTON 2012, 294.

²²⁹ VEIT 1996, 183-184, Abb. 10.

²³⁰ Esetleg Bp. III. Békásmegyer GÁBORINÉ CSÁNK 1971, 287-289, 4-5. kép.

²³¹ Bp. XV. Rákospalota-Újmaj: ENDRÓDI–HORVÁTH M. A.–VIRÁG 1997, 9; és ásatási dokumentáció.

²³² Bp. XVII. Rákoscscaba-Majorhegy Dél: REMÉNYI ET AL. 2006; dokumentáció: 214. számú sír

²³³ Bp. XXII. Növény utca: SZILAS–VIRÁG–BESZÉDES 2011.

²³⁴ Bp. XXII. Nagytétény: GALLUS 1936

²³⁵ Törökbálint-Dulácska: ENDRÓDI 1993b, 28; VIRÁG 2005a

²³⁶ Budakeszi-Szőlőskert 14 sírja. A közlésekben csak a jobb oldali fektetésű temetkezés van kiemelve, ezért a többi vélhetően baloldali.

²³⁷ CZENE–OTTOMÁNYI 2007; CZENE 2008

²³⁸ BESZÉDES–HORVÁTH L. A. 2008, HORVÁTH L. A.–HORVÁTH M. A. 2013

lh.) eltemetett 6 ember közül az egyik bal oldali helyzetben feküdt a nyújtott helyzetűek között.²³⁹

Annak ellenére, hogy a fektetést illetően, jelenleg öt lelőhely esetében nem rendelkezünk információval,²⁴⁰ a szabályos sírok esetében a bal oldali helyzet tűnik szokványosnak, míg az ettől eltérőek különleges, vagy rendhagyó temetkezésből származnak.

Kalicz N., a korai VK temetkezéseire nézve a bal oldali fektetést tekintette szabályszerűségnek,²⁴¹ míg a klasszikus és kései fázisokban, a tájolás sokfélesége mellett, a fektetésben is nagyobb változatosság mutatkozik meg; amennyiben bal és jobb oldali fektetésű vázak egyaránt előfordulnak.²⁴² A R. Gläser szerint hitelesnek tartott temetkezések kivétel nélkül bal oldali zsugorított helyzetűek voltak.²⁴³ Az jelenleg hozzáférhető, újabb adatokat is befoglaló legutóbbi összegző tanulmány megállapításai szerint ugyancsak a bal oldali fektetés dominanciája jellemző; a biztosan értékelhető zsugorított oldalfektetésben eltemetett halottak között a jobb oldaliak aránya mindössze 20%-ot tesz ki.²⁴⁴ Ehhez hasonlóan, a bal oldali fektetés jellemző a kultúra temetőiben is,²⁴⁵ bár, a jobb oldali helyzet is gyakoribb annál, hogy kivételes jelenséggént lehessen értelmezni.²⁴⁶ A településen eltemetettek fektetésére nézve hasonló megfigyelések ismertek a kultúra Kárpát-medencén kívüli régióiban is.²⁴⁷ Általánosságban a bal oldali fektetés aránya a zsugorított oldalfektetésű sírok között 60–80%.²⁴⁸

Budapest körzetében a szabályos temetkezések több mint fele tartalmazott edénymellékletet, melléklet nélküli sírra 5 lelőhelyről van adatunk (9, 23, 26, 27, 38. lh.).²⁴⁹ Több melléklet nélküli sír egy

településen belüli előfordulására egy esetben van példa (27. lh.),²⁵⁰ más lelőhelyek alapján azonban, bizonyos sírok mellékleteikkel kitűntek a többi közül.

Mellékletes temetkezést nyolc lelőhelyről ismerünk, közülük négy tartalmazott feltűnően nagy számú edényt. A nagytétényi sírból (32. lh.),²⁵¹ és a békásmegyeri gyermektemetkezésből (13. lh.)²⁵² öt-öt, a Kőérberekből (20. lh.) származó sírok egyikéből hét vagy nyolc,²⁵³ Budakeszi-Szőlőskert (34. lh.) gazdag temetkezéséből pedig, hat edény vált ismertté.²⁵⁴ A mellékletes sírok másik csoportja egy-egy edényt tartalmazott (16,²⁵⁵ 25,²⁵⁶ 31.²⁵⁷ lh.), a Tölgyfa utcában (2. lh.) előkerült gyermek sír esetében pedig, egyedüli kivételként, kőgyöngyökről történik említés.²⁵⁸ Jelenleg úgy tűnik, a településeken belül a temetkezések között bizonyosak, különösen gazdag mellékletekkel megkülönböztetett helyzettel bírhattak.

A számszerű adatokon kívül csak csekély információ áll rendelkezésre a kerámiamellékletek sírbéli helyzetéről.²⁵⁹ Az ismert adatok alapján az edényeket legtöbbször a koponya környékén és a medence tájékán helyezték el. A nagytétényi sírban (32. lh.) 3 edény a fej, egy a medence magasságában került elő.²⁶⁰ A Növény utcai (31. lh.) temetkezés mellékletét a csípő elé, a rákospalotait (25. lh.) pedig, a medence mögé helyezték. Az egykori Skála Áruház parkolója területén (16. lh.) feltárt

NYI ET AL. 2006; Törökbálint–Dulácska: ENDRÓDI 1993b, 28; VIRÁG 2005a

²⁵⁰ Bp. XVII. Rákoscscaba–Majorhegy Dél: REMÉNYI ET AL. 2006

²⁵¹ 5 edény, három a fej körül, a negyedik a medence magasságában: GALLUS 1936; TOMPA 1942, 22, 26, Taf. 3: 1–4.

²⁵² A gyermektemetkezéshez öt, mellékletként értelmezhető kerámia tartozott, sírbéli helyzetük nem ismert. Késői Zseliz. TOMPA 1942, 1. tábla: 16; KALICZ–MAKKAY 1972b, 96, 103, Abb. 6: 1–4; GLÄSER 1993, 73.

²⁵³ 2 db temetkezés került elő a telep nyugati szélén. A rossz megtartású emberszontok mellett az egyik sírban hét vagy nyolc edény is feküdt, amelyek közül csak kettő volt megmenthető. HORVÁTH ET AL. 2005, 141–142; TEREI ET AL. 2005b, 82.

²⁵⁴ CZENE–OTTOMÁNYI 2007; CZENE 2008

²⁵⁵ Bp. XI. Október 23.–Körösy J. – Váli – Bercsényi utcák határolta terület (egykori Skála Áruház parkolója) A kettős temetkezésből a halottak lábánál ép arcos edény került elő: BESZÉDES–HORVÁTH L. A. 2008; HORVÁTH L. A.–HORTVÁTH M. A. 2013

²⁵⁶ Bp. XVI. Rákospalota–Újmajor: ENDRÓDI–HORVÁTH M. A. –VIRÁG 1997, 9: kottafejes díszű edény.

²⁵⁷ Bp. XXII. Növény utca 1 db díszítetlen edény a medence előtt: SZILAS–VIRÁG–BESZÉDES 2011.

²⁵⁸ Bp. II. 2 db kőgyöngy melléklet: KÉRDŐ–KOVÁCS–SZILAS 2003

²⁵⁹ Jelenleg nincs adat: 13. lh: Bp. III. Békásmegyer: TOMPA 1942, 1. tábla: 16; KALICZ–MAKKAY 1972b, 96, 103, Abb. 6: 1–4; GLÄSER 1993, 73). 20. lh: Bp. XI. Kőérberek, Tóváros–Iakópark: HORVÁTH L. A. ET AL. 2005, 141–142; TEREI ET AL. 2005b, 82. 34– lh: Budakeszi–Szőlőskert: CZENE–OTTOMÁNYI 2007; CZENE 2008

²⁶⁰ GALLUS 1936. Az ötödik edény helyzetére nincs adat.

²³⁹ VIRÁG 2005b

²⁴⁰ 2. lh: Bp. II. Tölgyfa u. Gyereksír: KÉRDŐ–KOVÁCS–SZILAS 2003; 13. lh: Bp. III. Békásmegyer gyermekszontváz TOMPA 1942, 1. tábla: 16; KALICZ–MAKKAY 1972b, 96, 103, Abb. 6: 1–4; GLÄSER 1993, 73; 9. lh: III. Aranyhegyi út (Mocsáros): SCHREIBER 1991, 8.; 20. lh: Bp. XI. Kőérberek, Tóváros–Iakópark: HORVÁTH L. A. ET AL. 2005, 141–142; TEREI ET AL. 2005b, 82; 23. lh: Bp. XI. ker., Hunyadi János út Savoya Park: REMÉNYI–ENDRÓDI 2003

²⁴¹ KALICZ 1988, 141–143. Az idősebb fázisban Balatonszárszón is dominált a bal oldali fektetés: OROSS–MARTON 2012, 267.

²⁴² KALICZ 1988

²⁴³ GLÄSER 1993, 72–79.

²⁴⁴ OROSS–MARTON 2012, 292. Ez a megfigyelés egybeesik a Balatonszárszón megfigyelttel, ahol a zsugorított temetkezések között kb. 70–30 % arányban a bal oldali fektetés dominál: OROSS–MARTON 2012, 267.

²⁴⁵ PESCHEL 1992, 230; NISZERY 1995, 78.

²⁴⁶ OROSS 2013a, 448.

²⁴⁷ VEIT 1993, Fig. 4, 1996, 182–183.

²⁴⁸ OROSS 2013a, 448.

²⁴⁹ Bp. III. Aranyhegyi út (Mocsáros): SCHREIBER 1991, 8; Bp. XI. ker., Hunyadi János út Savoya Park: REMÉNYI–ENDRÓDI 2003; Bp. XV. Rákospalota–Alagi-major: BENCZE ET AL. 1999, 1. kép V. lelőhely közöletlen; Bp. XVII. Rákoscscaba–Majorhegy Dél: REMÉ-

kettős temetkezésben a különleges arcós edényt a halottak lábánál találták meg.²⁶¹

A szokványostól eltérő temetkezések esetében az emberi maradványokkal való rendhagyó bánásmód mellett, egyéb jelenségek is utalnak e temetkezések különös jellegére. A Békásmegyerről (13. lh.) 1971-ben közölt halott szabálytalan testtartása és tájolása mellett, a sír rendhagyó jellegét a felette megfigyelt kőpakolás, paticstörödékek, és a közöttük talált edény, illetve edénytörödékek is jelezték.²⁶² Ezzel ellentétben, Biatorbágy–Hosszúrétek lelőhelyen (36. lh.) nem a halott fölé, hanem az erősen hiányos emberi csontváz koponyája alá helyeztek őrlőkövet.²⁶³ Emberi koponya- és vázrészek törödékei kerültek elő, de egyéb lelet nélkül, a Növény utcában (31. lh.) feltárt gödörből is, amely három egyén maradványainak újratemetése lehet.²⁶⁴ Ugyancsak melléklet nélkül földelték el a hat tetemet a Biatorbágy–Tyúkberekben (37. lh.) előkerült gödörben is.²⁶⁵ A szokványostól valamilyen módon eltérő temetkezések közül, valódi edénymellékletet – egy kivételes módon, ép állapotban sírba helyezett, már önmagában is különleges jelentőségű arcós edényt – csak az egykori Skála parkolónál (16. lh.) előkerült kettős temetkezés tartalmazott.²⁶⁶ Ez a jelenleg egyedülálló temetkezés azonban, az edénymelléklet jelenlétén kívül, a halottak szabályos sírba tétele alapján is különbözik a szokványostól eltérő eltemetésektől, ugyanakkor, az edénymelléklet egyedisége és a két egyén különös körülményeket sugalló egyidejű eltemetése miatt, eltér a szokványos síroktól is.

Értékelhető melléklet vagy pontosabb adat hiányában a sírok zöme jelenleg csak hozzávetőlegesen, a település időrendje alapján kapcsolható a kottafejes, vagy Zseliz fázisokhoz (20,²⁶⁷ 23,²⁶⁸

26,²⁶⁹ 27,²⁷⁰ 36,²⁷¹ 37,²⁷² 38²⁷³),²⁷⁴ vagy esetleg, egyértelműen az utóbbihoz (2,²⁷⁵ 9.²⁷⁶ lh.). Az idősebb fázisból a főváros körzetében eddig nem került elő temetkezés.

Finomabb időrendi besoroláshoz biztos információval jelenleg csak néhány sír esetében rendelkezünk. Kétségtelenül a kottafejes időszakhoz köthető a Rákospalota–Újmajorban (25. lh.) feltárt temetkezés, amelyből jellegzetes díszű edénymelléklet származik.²⁷⁷ A Budakeszi–Szőlőskert újkőkori településén (34. lh.) feltárt 15 sír ugyancsak a kottafejes fázishoz kapcsolható.²⁷⁸ A Növény utcában (31. lh.) előkerült temetkezés díszítetlen edénymelléklete, formai jegyei alapján, valamivel fiatalabb lehet.²⁷⁹ Az előkerült arcós edény biztosan a Zseliz időszakra keltezi az egykori Skála parkoló területén (16. lh.) feltárt kettős temetkezést.²⁸⁰ A legkésőbbi Zseliz fázist a békásmegyeri (13. lh.) gyermektemetkezés mellett,²⁸¹ a nagytétényi sír (32. lh.) képviseli, amelynek edénymellékletei igen fontos adatokkal szolgáltak az egykorú kulturális horizontok relatív kronológiai viszonyainak megállapításához.²⁸²

Bár csak a kettős temetkezés esetében rendelkezünk biztos adattal, a rendhagyó eltemetések zöme valószínűleg a Zseliz fázishoz tartozhatott.²⁸³

A Kárpát-medencéből ismert sírok elemzése a közép-európai VK településterületén megfigyeltekhez alapvetően hasonló temetkezési szokásokra mutatott rá. Az egyetlen nagyon lényeges különbség a telepektől elkülönült temetők ritka előfordulása. A DNy-Szlovákiában is megjelenő, településektől elkülönülő sírmező felbukkanására főleg az Észak-Dunántúlon számít a kutatás,²⁸⁴

²⁶¹ Bp. XI. Október 23. – Kőrösy J. – Váli – Bercsényi utcák határolta terület (volt Skála Áruház parkolója): BESZÉDES–HORVÁTH L. A. 2008, 3. kép; HORVÁTH L. A.–HORVÁTH M. A. 2013

²⁶² A leírás szerint a paticskok között egy vékony falú, bomba alakú edényt is találtak, amely talán a Zseliz időszakkal hozható összefüggésbe. A lehetséges kelteztést azonban rendkívül bizonytalanná teszi, hogy a gömbös testű edény és a váz között az ásató egy, általa a tiszai kultúrához tartozó nagy tálnak meghatározott edény törödékeit találta meg GÁBORINÉ CSÁNK 1971, 287–289, 4–5. kép; KALICZ 1988, 195.

²⁶³ REMÉNYI–TÓTH 2004; HORVÁTH L. A.–REMÉNYI–TÓTH 2004, 28, 3. kép 5. VIRÁG 2005c, 25.

²⁶⁴ Az SE 1586: vázrészek: 8–10 éves gyerek, 30–40 körüli férfi, egy nagyobb gyermek vagy gracilis nő csontjai. VIRÁG 2012. (Bernert Zsolt meghatározása.)

²⁶⁵ ENDRÓDI 1993a, 7; VIRÁG 2005b

²⁶⁶ BESZÉDES–HORVÁTH L. A. 2008; HORVÁTH L. A. – HORVÁTH M. A. 2013

²⁶⁷ Bp. XI. Kőerberek, Tóváros–lakópark: HORVÁTH L. A. ET AL. 2005, 141–142; TEREI ET AL. 2005b, 82. Nincs pontosabb meghatározás.

²⁶⁸ Bp. XI. Hunyadi János út Savoya Park: REMÉNYI–ENDRÓDI 2003. Jelenleg nincs pontosabb meghatározás.

²⁶⁹ Bp. XV. Rákospalota–Alagi-major. BENCZE ET AL. 1999, közölten

²⁷⁰ Bp. XVII. Rákoscsaba–Majorhegy Dél: A telepen előkerült leletek alapján a temetkezések is a késő kottafejes kora Zseliz időszakhoz tartozhattak. REMÉNYI ET AL. 2006; VIRÁG 2009c

²⁷¹ Biatorbágy–Hosszúrétek: REMÉNYI–TÓTH 2004

²⁷² Biatorbágy–Tyúkberek: VIRÁG 2005b

²⁷³ Törökbálint–Dulácska: ENDRÓDI 1993b, 28; VIRÁG 2005a

²⁷⁴ Pontosabb meghatározásra a települések feldolgozását követően lesz lehetőség.

²⁷⁵ Bp. II. Tölgyfa u.: KÉRDŐ–KOVÁCS–SZILAS 2003

²⁷⁶ Bp. III. Aranyhegyi út (Mocsáros) SCHREIBER 1991. 8.

²⁷⁷ ENDRÓDI–HORVÁTH M. A. –VIRÁG 1997, 9.

²⁷⁸ CZENE–OTTOMÁNYI 2007; CZENE 2008.

²⁷⁹ SZILAS–VIRÁG–BESZÉDES 2011

²⁸⁰ BESZÉDES–HORVÁTH L. A. 2008, 144–145, HORVÁTH L. A.–HORVÁTH M. A. 2013

²⁸¹ TOMPA 1942, 1. tábla: 16; KALICZ–MAKKAY 1972b, 96, 103, Abb. 6: 1–4; GLÁSER 1993, 73.

²⁸² GALLUS 1936; TOMPA 1942, 22, 26, Taf. 3: 1–4.

²⁸³ Bp. III. Békásmegyér: GÁBORINÉ CSÁNK 1971, 287–289, 4–5. kép; KALICZ 1988, 195;

²⁸⁴ OROSS 2013a

ahol a legtöbb településen,²⁸⁵ csakúgy, mint Budapest körzetében is, aránytalanul alacsony az eltemetett halottak száma.

Annak ellenére, hogy a telepeken belüli temetkezéseknél sokkal nagyobb a testhelyzetben, a zsugorított halottak oldalfektetésében és a tájolásban mutatkozó változatosság, és kisebb a mellékletes sírok aránya is, a településeken belüli temetkezések nem tekinthetők különleges temetkezési formának.²⁸⁶ A melléklet nélküli sírok mellett egyes településeken megjelenő kivételesen nagyszámú edénnyel rendelkező temetkezések alapján azonban mégis elképzelhető, hogy azok is, valamilyen okból megkülönböztetett személyek temetkezései lehettek. A szokásostól eltérő, rituális jellegűek mellett, a nem mindennapi temetkezések másik rétegét a társadalmi-szociális okból különböző sírok képviselhetik a településeken.

A FŐVÁROS TÉRSÉGÉNEK KÖZVETÍTŐ SZEREPE (DVK-AVK KAPCSOLATOK ALAKLÁSA)

A DVK keleti peremvidékének közelében fekvő Budapest körzete, kedvező földrajzi helyzetének köszönhetően, kiemelkedő jelentőségű terület volt már a neolitikum folyamán is. Itt nyújtotta a legkönnyebb átkelési lehetőségeket a szerteágazó Duna, és itt találkoztak különféle kapcsolatok fontos útvonalai is. Közülük a legjelentősebbek a kelet-nyugati és délkelet-északnyugati útvonalak voltak, amelyek a szellemi és anyagi kultúra közvetítésében is jelentős szerepet játszottak.²⁸⁷

Budapesthez hasonlóan, a DVK idősebb szakaszának viszonylag kevés lelőhelye ismert a Zagyva völgyéig, az Ipoly alsó folyásáig, illetve DK-i irányban, a Tápió völgyéig terjedő keleti peremterületről.²⁸⁸ A kottafejes és Zseliz időszak, már itt is nagyobb lelőhelyszámú települési tömbje, az

Ipoly alsó folyása mentén, és a Galga völgyében helyezkedik el, a határt a Zagyva középső folyásánál húzhatjuk meg. Települési nyomai keleti irányban, ritkásabb települési rendszerben, egészen a Zagyva felső folyásáig,²⁸⁹ illetve DK-i irányban a Tápió völgyében²⁹⁰ is megtalálhatók. Újabban a Zagyva mentén, a kultúra magyarországi elterjedésének keleti peremterületén fekvő Apc-Berekalja lelőhelyen került elő a DVK legkeletebbre fekvő települése, ahol a lelőhelyet kutató Domboróczki L. és Danyi J. épületalapokat is feltárt.²⁹¹

Az egykorú AVK korai fázisának lelőhelyei a Tisza mentén és a Tarna patak völgyétől keletre a helyezkedtek el, majd az átmeneti és klasszikus fázisban a települési terület nyugati irányban kiterjedt a főváros térsége felé is. A késői lelőhelyek tömbje a Tisza-Zagyva-Tarna vonaláig tolódott, a legnyugatabbra fekvő lelőhelyek a Tápió völgyéből ismertek.²⁹² A Szakálhát kultúra nyugati határa a Zagyva, Tarna völgyében megegyezett az AVK nyugati peremterületével.²⁹³

Ellentétben a Duna keleti oldalának partmenti sávjában húzódó perifériális DVK területtel²⁹⁴ – amelyet a Duna-Tisza közének megtelepődésre alkalmatlan homokterülete elválasztott az AVK-tól – a két kultúra települési tömbjének elérhető

²⁸⁵ Kivétel a 34. lh.: Budakeszi-Szőlőskert, ahol 15 temetkezés került elő a településen: CZENE-ÖTTOMÁNYI 2007; CZENE 2008)

²⁸⁶ HOFMANN 2009, 231–232; MARTON-OROSS 2012, 295.

²⁸⁷ Kalicz Nándor a legidősebb fázis keleti peremterületének definiálásakor, a Körös kultúra északi és a legidősebb DVK déli, délkeleti határának közelsége miatt már e korai időszakra vonatkozóan is felvetette egy északi irányú kommunikációs csatorna létezésének lehetőségét a keleti és nyugati területek között. A Körös kultúra hatása Szolnok környékéről kiindulva a Zagyva, Tápió, Galga völgyén keresztül érhet el Budapest vidékét majd az Észak-Dunántúlt, közreműködve a legidősebb DVK kialakulásában. KALICZ 1993, 90, Fig. 2, 14–15; KALICZ-KALICZ-SCHREIBER 2001. Ez a kommunikációs csatorna a későbbiek folyamán elsősorban a Szakálhát-kultúrával létesített kapcsolatokon keresztül mutatható ki.

²⁸⁸ KALICZ-KALICZ-SCHREIBER 2001, Abb. 1.

²⁸⁹ Itt a legészakkeletebbre fekvő Karancslapujtó: szórvány kottafejes (TÁRNOKI 1982, 381; GLÄSER 1993, 101). Ettől kissé DNy-ra Nógrádmegyer: szórvány Zseliz (GLÄSER 1993, 144), ettől É-ra Szécsény: késő Zseliz (SOÓS 1979; 1982) kissé DNy-ra Varsány: szórvány kottafejes, Zseliz I. (TÁRNOKI 1982, 381; GLÄSER 1993, 219).

²⁹⁰ A legdélkeletebbi előfordulás Tápióbszecske: szórványos kottafejes (DINNYÉS 1978, 90–91; GLÄSER 1993, 200). Ettől kissé nyugatabbra Mende: Zseliz és kottafejes szórvány (GLÄSER 1993, 131)

²⁹¹ <http://www.prae.hu/index.php?route=news/news&aid=4602> (letöltés ideje: ...)

²⁹² Az AVK legnyugatabbra ismert lelőhelyei a Tápió völgyében Tápiószőlő-Zsiger (helyesen: Tápiószág). TOMPA 1937, 170, 14; KALICZ-MAKKAY 1977, 164, (a térkép szerint átmeneti vagy késői fázis), ahol az AVK egy kis edénye került elő, illetőleg a Zagyva és a Tarna felső folyása között Gyöngyöspata-Előmáj, ahonnan szórványos késő AVK cserepeket említenek. KALICZ-MAKKAY 1977, 131. Ezek a lelőhelyek az elterjedési terület tömbjétől nyugatabbra fekszenek.

²⁹³ A legnyugatabbra előkerült lelőhelyek: Tarnasádnán, KALICZ-MAKKAY 1977, 162.; és Tarnabod-Nagykert, ahonnan késő AVK és Szakálhát leletek is ismertek, KALICZ-MAKKAY 1977, 160. A települési tömbtől nyugatra Abony környéke, KÖREK 1960, 20. t. 1, 7; KALICZ-MAKKAY 1977, 118., illetve az utóbbi években Abonynál KOVÁCS Á.-RAJNA 2005; 2006; KOVÁCS Á. 2006a; 2011a, és Ceglédnél, GULYÁS 2005; 2006; KOVÁCS Á. 2011a; 2011b; 2014. kutatott AVK és Szakálhát lelőhelyek.

²⁹⁴ Fajsz-Garadomb: legidősebb DVK: KALICZ-MAKKAY 1972b, 95, Abb. 5, 1–13. GLÄSER 1993, 67; Kunszentmiklós: Zseliz: GLÄSER 1993, 118; Szabadszállás: DVK: GLÄSER 1993, 181; Solt: Zseliz: GLÄSER 1993, 174; Dunapataj: DVK: GLÄSER 1993, 57; Bács: fiatalabb DVK: GLÄSER 1993, 18; Dusnok: DVK: GLÄSER 1993, 58; Érsekcsanak: fiatalabb DVK: GLÄSER 1993, 62; Baja: legidősebb DVK: GLÄSER 1993, 8; Harta: DVK, kottafejes, Zseliz: KUSTÁR-LANTOS 2004.

közelsége Budapest körzetében kedvezett a kapcsolatok létrejöttének.

A szomszédos területekkel való kapcsolatokat dokumentáló leletek (7. tábla 1. kép) jelenleg ismert legkorábbi bizonyítékai a Budapest ÉK-i határánál fekvő, DVK idősebb fázisának végére keltezett Dunakeszi–Székesülőn feltárt településen (42. lh.) kerültek elő, ahol AVK és korai Szakálhát típusú töredékeket azonosítottak. Eszerint a két kultúra a Budapest és Szolnok közötti térségben, már ebben a korai időszakban közvetlen kapcsolatban állhatott egymással.²⁹⁵

Az AVK késői szakaszából már nagy számban állnak rendelkezésre olyan leletek, amelyek a kelet-magyarországi régió egész Kárpát-medence területével, sőt távolabbi vidékekkel való kapcsolatát jelzik. A kottafejes, de főként a Zseliz fázisokban az AVK késői csoportjaival való kapcsolatok felerősödésének lehetünk tanúi, amely az idegen jellegű leletek gyakoriságában, illetve az anyagi és szellemi kultúra terén észlelhető hatásokban mutatható ki. A bizonyítékkul szolgáló leletek megjelenése Budapest körzetében különösen hangsúlyos, amelyet az idegen jellegű kerámia-töredékek mellett, főként az arcos edények igen gyakori előfordulása jelzi, egyúttal nyomatékosítja a térség kapcsolatteremtő szerepét is.

A összeköttetés fennállását bizonyító AVK leletek a DVK területén zömmel szórványok vagy települési gödrökből származnak; gyakran kevertek, ami a finomabb időrendi párhuzamosítást problémássá teheti. Ebből a szempontból biztonságosabbak a sírleletek, mint a Tiszadob kapcsolatokat bizonyító nyitrai,²⁹⁶ illetőleg a késő Bükk edényt tartalmazó, többször emlegetett nagytétényi sír.²⁹⁷

Igen fontos időrendi fogódzó a Galga és Tápió patakok között fekvő Hévízgyörk–kaparóházi település, ahol kottafejes II. fázisra keltezhető leletegyüttesben AVK, Tiszadob és korai Szakálhát kapcsolatokat ismertek fel.²⁹⁸ Hasonló időrendi

összefüggések az Ipoly menti Letkésről,²⁹⁹ és a Dunántúlról Neszmély–Tekerespatakról ismertek.³⁰⁰ DNY–Szlovákiában a későbbi kottafejes és Tiszadob csoport közötti párhuzamra biztos adat a már említett nyitrai temetkezés.³⁰¹ A korai vagy klasszikus Zseliz időszak Szakálhát kapcsolataihoz az újabb budapesti feltárások is szolgáltatnak további adatokat (14, 18, 31. lh.).³⁰² A Nánási útról (14. lh.) egy késő Szakálhát Tisza átmenetre jellemző töredék is előkerült a klasszikus Zseliz időszakból.³⁰³ Hasonló kapcsolatokra utaló töredék Neszmély–Tekerespatakról a Dunántúl távolabbi részéről,³⁰⁴ és Szlovákiából is ismert.³⁰⁵

A Dél-Dunántúlról több olyan, bebökődésekkel kitöltött szalagokkal díszített töredéket közöltek, amelyek Szakálhát eredetűek, vagy Szakálhát hatásokat tükröznek.³⁰⁶

Budapest területén, a régóta ismert békásmegyéri lelőhelyen (13. lh.) világos a kapcsolatok látszanak a késő Szakálhát/Tisza I. időszakkal. A Tompa Ferenc által már közölt karcolt díszű töredékek mellett,³⁰⁷ további bizonyíték erre a korai

is előfordul. A 3. gödörben az ornamentika és a karcolt díszítés technikája alapján, több „import” található a korai Szakálhát kultúrából: GLÁSER 1993, 338, Taf. 123, 2–4. Egy bebökődött díszű töredék a Tiszadobhoz vagy a vorklasszikus Bükkhöz tartozik: GLÁSER 1993, 338, Taf. 122, 14.

²⁹⁹ GLÁSER 1993, 123–125; 337–339, Taf. 152. 3–160. A 12. gödörben késő AVK vagy korai Szakálhát leletek fordulnak elő: GLÁSER 1993, Taf. 158, 5, 6. Kottafejes I és Kottafejes III/Zseliz I töredékekkel, ami a gödöranyag kevert jellegére utal: GLÁSER 1993, 339.

³⁰⁰ Neszmély–Tekerespatak. A kottafejes II fázisra keltezhető VI alfa gödörben előkerült edény felületdíszítése: TITOV 1980, 181. kép; GLÁSER 1993, 339, Taf. 191. 11. Azonos edények a Szakálhátból ismertek: KALICZ–MAKKAY 1977, Taf. 132. 5, 16, Taf. 133. 20; Taf. 138. 9, 16; GLÁSER 1993, 339.

³⁰¹ PAVÚK 1969, 343, 340, Abb. 52 bal; 1972, 10, 42. Abb. 25. 20.

³⁰² Nánási (14. lh.) és Budafoki úti (18. lh.) települések: VIRÁG 2009d; Növény utca (31. lh.), közöletlen.

³⁰³ VIRÁG 2009d

³⁰⁴ KALICZ–MAKKAY 1977, 108; GLÁSER 1993, 339–340; Neszmély–Tekerespatak II. béta gödör: palack alakú edény töredéke a nyakon kefémotívummal idegen a DVK-ban: TITOV 1980, 180. 1; GLÁSER 1993, Taf. 184, 10. kép. Hasonlóak a Szakálhát és a korai Tisza kultúrából ismertek: KALICZ–MAKKAY 1977, Taf. 137. 8; GLÁSER 1993, 339.

³⁰⁵ Szakálhát típusú spiráloramentika: Štúrovo (Párkány): PAVÚK 1969, 313, Abb. 35, 6, 341, Abb. 53, 54. 1–3; KALICZ–MAKKAY 1977, 108, és Dvory nad Žitavou (Udvard): PAVÚK 1969, 349, Abb. 56, 1, 3–4. A gödrök keltezése kottafejes III és Zseliz II között: PAVÚK 1969. Az „importként” értékelhető cserepek betűzdelt szalagmintával szintén a Szakálhátból vezethetők le: PAVÚK 1969, Abb. 56, 2, 5–8. A Tisza I periódusból több Zseliz lelőhelyen is ismert „import” DNY–Szlovákiában: TOČIK–LIČHARDUS 1964, Abb. 253. 2, 4. 6–7; PAVÚK 1969, 349, Abb. 56, 9–10; stb.

³⁰⁶ Mohács: KALICZ–MAKKAY 1977, 108; Pécs–Makárhegy: GLÁSER 1993, 198. 10; Szederkény: GLÁSER 1993, 233, 10. kép; Szava: GLÁSER 1993, Taf. 232, 11, 13; Ezek azonban nem köthetők gödörgyüttesekhez így az AVK–DVK szinkronizációjához nem járulnak hozzá.

³⁰⁷ TOMPA 1936, II. tábla 10–13; 1937, 31, Taf. 13. 1–3.

²⁹⁵ Dunakeszi a korai DVK jellegzetességei még dominálnak, de már megjelennek a későbbi fejlődés jelei is. (HORVÁTH L. A. 2002a; 2002b) Ebben az időszakban az Alföldön az AVK középső vagy klasszikus szakasza, ill. a Szakálhát kultúra korai szakasza élt. E korai kapcsolatok további bizonyítéka lehet a Tápióság–Zsigerpusztán DVK környezetben előkerült AVK edény is. KALICZ–MAKKAY 1977, 164. Taf. 170, 14; BONDÁR 2007, 60.

²⁹⁶ PAVÚK 1969, 1972

²⁹⁷ GALLUS 1936

²⁹⁸ KALICZ–MAKKAY 1966; 1977, 108; GLÁSER 1993, 87–88; 337–338, Taf. 117–126. 3. Az 1. gödörben talált háromszögletű kiöntőcsőhöz hasonlóak a Tiszadob, Szakálhát és Bükk közegben fordulnak elő. A rajta látható bekarcolt díszítés legjobban a Tiszadob besorolásnak felel meg: GLÁSER 1993, 338, Taf. 117. 14. A 2. gödörben több AVK „importnak” tartható töredék is szerepel: GLÁSER 1993, 338, Taf. 118. 8–9. Az „import” leletek időrendi besorolást azonban nehezíti, hogy a Kottafejes II-re keltezhető gödörben több, átkeveredésre utaló Zseliz töredék

Tisza időszakra jellemző gyantás díszítéstechnika előfordulása,³⁰⁸ valamint a Szakálhát illetve Tisza I-hez tartozó³⁰⁹ kerek és ovális lapos tálcák,³¹⁰ és a Tisza vagy Csószhalom csoportban előforduló³¹¹ vékonyfalú „S” profilú poharak jelenléte Békásmegyeren.³¹²

A Bükk kultúrával való kapcsolatokat bizonyító „import” leletek a két utolsó fejlődési szakaszból származnak. Sok bükki töredék ismert az észak-magyarországi Szécsényből, ahol a Bükk B és C fázisból származó leletek Zseliz II. vagy III. és Szakálhát/Tisza I leletekkel egy gödörben feküdtek.³¹³ Hasonló szituáció volt megfigyelhető Békásmegyeren.³¹⁴ A nagytétényi sír³¹⁵ a legfiatalabb Bükk (Bükk C) fázisba sorolható a többi lelet és a negatív minta alapján. A pomázi töredékek³¹⁶ a töredékesség miatt a B vagy C fázisba egyformán besorolható³¹⁷.

Összefoglalóan, a DVK területen előforduló, AVK eredetű leletek alapján, az idősebb DVK végén késő AVK, korai Szakálhát kapcsolatok regisztrálhatók (Dunakeszi), míg a kottafejes I-II-III. időszakban késő AVK, Tiszadob és korai Szakálhát kapcsolatok mutathatók ki. A Kottafejes III-Zseliz I-II. időszakban Szakálhát kapcsolatok élnek és esetleg a Zseliz II-ben már késő Szakálhát- Tisza I (Szakálhát/Tisza átmenet), és Bükk B kapcsolatok lehetségesek. A Zseliz III. időszakban késő Szakálhát-Tisza I (Szakálhát-Tisza át-

menet), Bükk B-C kapcsolatok bizonyíthatóak, míg a Bükk kultúra területén Bükk II. kora Zseliz kapcsolatokra következtethetünk.³¹⁸

A DVK és AVK között fennálló kölcsönös kapcsolatokat az AVK és a Szakálhát elterjedési területről ismertté vált DVK töredékek is bizonyítják. A finomabb időrendi szinkronizáció szempontjából a Zagyva illetve a Tarna völgyben lévő egyrétegű telepek zárt gödreiből származó leletek fontosak, amelyek lehetővé teszik a Szakálhát leletek pontos besorolását. Ezek a lelőhelyek közvetlen közel fekszenek a DVK zárt települési területéhez, ami értéküket az időrendi szemlélődés számára fokozza³¹⁹. Az „import” leletek távolabb, a Tisza mentén és a Körösök völgyében is megtalálhatóak. A településekről³²⁰, valamint terepbejárásból és szórványból ismert leletek³²¹ a kapcsolatok meglétének bizonyításához elegendőek.

Összességében, az AVK területén ismertté vált darabok a DVK több fázisából valók, a legkorábbi bizonyíték a korai kottafejes időszakból származik.³²² Valmivel későbbre keltezhető egy a közép-

³⁰⁸ GÁBORINÉ CSÁNK 1964, 205, 207-209; GLÄSER 1993, 340, Taf. 68. 12; GÁBORINÉ CSÁNK V. több gyantabevonatos edénytöredékeket említ: GÁBORINÉ CSÁNK 1964, 207-209; Gläser egy töredéket közöl mit „Bitumenaufrag”: GLÄSER 1993, 340, Taf. 68. 12. Az újabb vizsgálatok alapján a késő neolitikus kerámiákon a nyírkéreg „szurok”-gyanta alkalmazása mutatható ki: RACZKY-SÁNDORNÉ 2009

³⁰⁹ GOLDMAN 1984, 23, Bild 14, 1-9.

³¹⁰ GLÄSER 1993, 341, Taf. 65, 1; 73, 7.

³¹¹ KISS L. 1939, Taf. I, 1, 3, 7-8; KÖREK 1958, XL 1, 6; GOLDMAN 1984, Bild 8, Mitte, Bild 9; HEGEDŰS 1985, 36, Taf. I. 3, VI. 22, VIII. 1.

³¹² GLÄSER 1993, 341. Taf. 72. 6-7, 12.

³¹³ SOÓS 1982, 7; GLÄSER 1993, 359.

³¹⁴ GÁBORINÉ CSÁNK 1964, 7. Békásmegyeren ugyancsak Bükk B és C „importok” Zseliz III-al. Egy töredék, díszítése alapján, a Bükk B fázisba sorolható. A gödör leletei a Zseliz III. fázishoz tartoznak. A vörös és sárga festett szalagok magas száma még a Zseliz III végső fázisa elé keltezi a gödört. (BTM ltsz: 63.2.178, 63.2.181) GLÄSER 1993, Taf. 71. 13. Ugyanebbe az időszakba tartozik egy négyszögletes szájú sakktábla mintás tál, amely Bükk B-be tartozik, amelyen hasonló díszítés tűnik fel: MÜLLER-KUALES 1939, 168, és III. T. 3; Pontos megfelelője Gáboriné ásatásából Bükk B fázisból ismert. GÁBORINÉ CSÁNK 1964, 7. kép 4. A Nánási úton előkerült leletek töredékessége miatt a Bükkön belüli besorolás nem lehetséges.

³¹⁵ GALLUS 1936

³¹⁶ Pomáz Zdravilyák: kottafejes, Zseliz és 1-2 bükki töredék: DINNYÉS ET AL. 1986, 182, 23/3 lelőhely; GLÄSER 1993, Taf. 207, 12.

³¹⁷ További Bükk töredékek: Kosd-Hotó: terepbejárás, kottafejes és Zseliz töredékekkel bükki: DINNYÉS ET AL. 1983, 162, 14/8. lh.; Diósd-Szidónia (Rókaluk) barlang: 5 db bükki cserép, de bizonytalan lelőköri körülmények: DINNYÉS ET AL. 1986, 79, 7/5 lh.

³¹⁸ Edelény: kora Zseliz töredékek, a telep Bükk II. illetve részben Bükk III: KALICZ-MAKKAY 1977, 127; Miskolc Bűdöspeszt barlang: Bükk II-ben kora Zseliz stratigráfia nélkül: KALICZ-MAKKAY 1977, 143

³¹⁹ Jászberény-Cserőhalom, 5. gödör. Csalog J. ásatása, zárt leletegyüttesből késő kottafejes kora Zseliz Szakálhátal: KALICZ-MAKKAY 1977, 135, 197; Visznek-Kecske-domb, zárt gödör. Szakálhát és kottafejes: KALICZ-MAKKAY 1977, 495. lh.183, 215; Alattán-Kiskert 5. gödör: ORAVECZ 1985.

³²⁰ Szeghalom-Kovácsfalom alsó réteg: Szakálhát rétegben kottafejes, Bükk B?: BAKAY 1972, Abb. 6-8, Taf. III. 1-2; KALICZ-MAKKAY 1977, 155; Hódmezővásárhely-Szakálhát: sok Szakálhát között egy-két AVK, néhány kottafejes, több Vinča karakterű és egy Bükk töredék: KALICZ-MAKKAY 1977, 132; Tápé-Lebő, Felsőhalom: korai Zseliz Szakálhát környezetben: KALICZ-MAKKAY 1977, 164, Taf. 159. 2-4. Csak feltételezhető, hogy az „importok” a Szakálhát csoporttal együtt voltak. Vésztő-Mágor: Tisza I. leletekkel Bükk és Zseliz „importok”: RACZKY 1986, 107. A pontos lelőköri körülmények a két utóbbi esetben sem ismertek. Cegléd, Váróczi-, Hodula-dűlő: kottafejes töredékek: GULYÁS 2005, 201; Abony-Serkeszék-dűlő (Abony 60. lh): korai esetleg klasszikus Szakálhát telepen közelebbi részletezés nélkül több gödörből történik említés dunántúli „import” edények töredékeiről, fényes fekete, karcolt vonaldíszes, kottafejes díszű töredékekről, illetve egy zselizi mintázatú különleges edényről: KOVÁCS Á.-RAJNA 2005, 163-164; 2006. 97. Abony 8. sz. lelőhely: Szakálhát településen kottafejes „import” edény: KOVÁCS Á. 2006a, 174.

³²¹ Szolnok (Mahler E. ásatása) kottafejes kétnyakú edény, AVK és Szakálhát töredékek is: MÁRTON 1909, 155-156; KALICZ-MAKKAY 1977, 158; Szentes-Kistőke: Szakálhát és egy kottafejes szórvány: KÖREK 1960, 44. taf 7, 8-10; KALICZ-MAKKAY 1977, 157. Tiszaróff-Szakadópart: leletösszefüggések nélkül AVK-Szakálhát, Zseliz: KÖREK 1960, Taf. 2, 7; KALICZ-MAKKAY 1977, 169, Taf. 143, 1-9, 185, 50; Endrőd 35-Öregszőlők: 2 idősebb Zseliz töredék Szakálhátal: JANKOVICH-MAKKAY-SZÓKE 1989, 141; GLÄSER 1993, 349; Gyoma 138-Nagyszirt: Szakálhát Zseliz: JANKOVICH-MAKKAY-SZÓKE 1989, 231; GLÄSER 1993, 349;

³²² ORAVECZ 1985, 66, 5. kép 1.; GLÄSER 1993, 349.

ső kottafejes fázishoz tartozó tiszántúli töredék.³²³ A legtöbb kerámialelet azonban a késő kottafejes, illetve a korai Zseliz időszakból való, Szakálhát környezetben.³²⁴ A Zagyva mentén Alattyánban, az AVK jellegek mellett, ugyanúgy megtalálhatók a бүккі, késő kottafejes-kora Zseliz, Szakálhát, Tiszadob környezetben előforduló formák és díszítések.³²⁵ Ezidáig hiányoznak a félreérthetetlen bizonyítékok a későbbi „importokra”.³²⁶

Az importleleteken kívül a szellemi élet területén is jelentkező kölcsönös kapcsolatok legnyilvánvalóbb bizonyítékai az arcós edények valamint a vörös, sárga pasztózus festés megjelenése a Zseliz időszakban.³²⁷

A hiedelemvilág megismerhető kellékei közül, a korai fázisaiban még a kis számban, de egységes szabályok szerint készülő ember alakú agyagplasztikák terjedtek el a DVK területén, amelyeknek használata, némileg módosult jellegzetességekkel, a fiatalabb szakaszban, a Keszthely csoport területén is nyomon követhető. A kottafejes kerámia körében szintén előfordulnak agyagszobrocskák a Dunántúl északi részében, így Budapest területén is, de a Zseliz időszakban már csak elvétve találkozunk ilyenekkel. (8. kép 1) Ekkor a kultuszéletben és az emberábrázolások körében már inkább a meghatározott szabályok szerint készülő arcós edények kerültek előtérbe.³²⁸

Az újabb feltárások nyomán, az ember alakú agyagplasztikák Budapest területén (8. kép 2; 10. kép 1) az idősebb (3.³²⁹ 42.³³⁰ lh.), és a kottafejes fázisból (31. lh.)³³¹ is, a dunántúli területekhez hasonló arányban váltak ismertté (8. kép 1). A Zseliz időszakban azonban már az arcós edények igen nagy számú megjelenése válik feltűnővé térségünkben,³³² (9. kép 1; 10. kép 9.) amelyek csak rit-

kán, vélhetően „importként” tűnnek fel a Keszthely csoport területén, ahol ezek mellett, néhány, szabályostól eltérő módon kialakított arcábrázolással ellátott példány is napvilágra került.³³³

Az arcós edények a Zseliz időszak J. Pavúk szerinti II.a fázisában jelennek meg, majd a II.b szakaszban terjednek el nagy számban.³³⁴ A kutatás előtt korábban már ismert békásmegyeri (13. lh.)³³⁵ és Aranyhegyi úti (9. lh.)³³⁶ példányok mellett, számuk jelentősen gyarapodott Budapest környékén az elmúlt esztendő feltárásai során (9. kép 1, 12, 16, 20, 24, 31, 35–38. lh.). Bizonyos különbségek ellenére, az azonos szellemi tartalmat hordozó arcós edények meghatározó vonásai, a közép-európai hagyományokhoz kötődő kisplasztikákkal ellentétben, az alföldi Szakálhát kultúra edényeivel állnak kapcsolatban.³³⁷

A Szakálhát kultúra arcós edényei jellemzően nagyméretűek, palack vagy amfóra alakúak. A Zseliz leletek között is különösen gyakori forma Szakálhát összefüggéseit hangsúlyozza, hogy legtöbb példányuk eddig éppen a kapcsolatokat közvetítő Budapest térségében és a kultúra elterjedési területének keleti északkeleti peremén kerül elő.³³⁸

Az arcós edények típusa az AVK valamennyi késői csoportjában megtalálható. Az északi területeken elterjedt szimbolikus jellel ellátott edényektől élesen eltérő típust képviselnek a Szakálhát kultúra, Zseliz kapcsolatok szempontjából alapvető fontosságú edényei, amelyeknek ismertetőjele az említett nagy méret, valamint az önállóan megformált, vagy a nyakrészhez tapasztott magasba emelt karok, de főként a speciális arc-kiképzés, vagyis az arcot keretező M-szerű jel. Mindezekhez egyéb jellegzetességek is társulnak, mint a spirál és meander, a fésű és háromszög-

³²³ Szeghalom-Kovácsalom: BAKAY 1972, Taf. 3, 1–2; GLÄSER 1993, 350.

³²⁴ Jászberény-Cserőhalom: késő kottafejes kora Zseliz Szakálhát: KALICZ–MAKKAY 1977, 135; Visznek-Kecskeodomb: Szakálhát és kottafejes: KALICZ–MAKKAY 1977, 183, Taf. 136–137. A Szakálhátan belül korai, a kottafejes késő kottafejes-kora Zseliz: GLÄSER 1993, 346; Alattyán-Kiskert: késő kottafejes-kora Zseliz: ORAVECZ 1985, 65;

³²⁵ ORAVECZ 1985, 66.

³²⁶ Esetleg Vésztő-Mágor.

³²⁷ TOMPA 1937, 8. t. 3; 1942, 1. t. 12–13; MITHAY 1966; KALICZ–SCHREIBER 1969; PAVÚK 1969; 1994; KALICZ–MAKKAY 1972a, 6. kép 1–2; TITOV 1980; KUZMA 1990; KALICZ 1998; Abb. 12–13; VIRÁG 2000, Fig. 2–6; FÁBIÁN 2005, stb.

³²⁸ VIRÁG 2011, 2013

³²⁹ Bp. II. Szépvölgyi út: VIRÁG 2011, 2013

³³⁰ Dunakeszi-Székesdűlő: HORVÁTH L. A. et al. 2004, 209. A leírás alapján vélhetően idősebb fázisba tartozó töredékekről van szó.

³³¹ Bp. XXII. Növény u.: SZILAS–VIRÁG–BESZÉDES 2011, 93–94.

³³² Pl. TOMPA 1937, 8. t. 3; 1942, 1. t. 11–12; KALICZ 1998, 12. kép 8–11, 13. kép 1–2; VIRÁG 1998; 2000; BESZÉDES–HORVÁTH L. A. 2008, Fig. 3; SZILAS 2008, 3. kép

³³³ VIRÁG 2011, 2013

³³⁴ PAVÚK 1969, 328.

³³⁵ TOMPA 1937. Taf. 8. 3; 1942. Taf. 1. 11–12; GÁBORINÉ CSÁNK 1964, Abb. 7. 3; KALICZ–SCHREIBER 1969, Abb. 35–37; KALICZ–MAKKAY 1972a, Abb. 6. 1–3; KALICZ 1998, Abb. 12. 2–3, 8–9, Abb. 13. 1.

³³⁶ KALICZ 1998, Abb. 12. 10, Abb. 13. 2.

³³⁷ Pl. CSALLÁNY 1939; CSALOG 1966, Taf. 1. 1; PAVLÚ 1966, 700–721; 1997–98, 111–113; KALICZ – MAKKAY 1972a; Abb. 7–8; 1977, 91–92, Taf. 189. 1–2, 5, 7–8, 11, 39; GOLDMAN 1978, 13–60, Taf. III–V, VII, XIV; HEGEDŰS 1981, Fig. 3, 6; KALICZ 1988, 234; SZÉNÁSZKY 1990. Abb. 2, 4; RACZKY 1992; 2002; DANYI 2000. 82; KOVÁCS 2001, Abb. 4. 9; GOLDMAN–SZÉNÁSZKY 2002, fig. 6. 1; RACZKY – ANDERS 2003, Fig. 6–7. stb.

³³⁸ KALICZ 1998, Abb. 12–13; VIRÁG 2000, Fig. 4, 1–3; Fig. 5, 1–4, 6–9; 2009d; FÁBIÁN 2005, 2, 4–6. kép. BESZÉDES–HORVÁTH L. A. 2008, Fig. 3; Szécsényben 5 edény közül 4 ebbe a típusba tartozik. Bp. III. Békásmegyeren és a Budapest térségében is a többség palack alakú.

minta, valamint a vörös sárga és fehér festés alkalmazása.³³⁹

A szakálhátiak nagy mérete és a karok megmintázása különböznek ugyan a zseliziektől,³⁴⁰ de az arcot keretező "M" szerű bekarcolt jel alapvető összekötő elem. Az M-motívumos arcok edények típusa elsősorban kialakulásuk helyéről, a Szakálhát kultúra magterületéről ismert.³⁴¹ Innen jutott Budapest környékére és ÉNy felé DNy-Szlovákiáig, a közép-európai VK települési területének keleti feléig,³⁴² ahol a szabályos M motívum a Zseliz fázis kerámiáján jelenik meg leggyakrabban.³⁴³ Az ettől távolabb, ÉNy-felé előforduló arcok edényeken az M jel már megváltozott formában tűnik fel.³⁴⁴

A Szakálhát kultúrával való kapcsolatokat tükrözi a vörös és sárga festés, valamint a Zseliz kultúrában ritka spirálmotívum megjelenése is.³⁴⁵ A díszítés egyébként a helyi technikát és mintázatot képviseli, az M jelen kívül más szimbólumokat a Zselizben nem vettek át. Az orr kivételével a Szakálhától eltérő az arc részleteinek plasztikus megmintázása is, annak ellenére, hogy a fülek Zseliz fázisban előforduló plasztikus megjelenítéséhez is találunk hasonlót a Szakálhát körében.³⁴⁶ Talán különbséggént értékelhető a kétarcúság előfordulása is, amelyre Szakálhát környezetből jelenleg nem ismerünk példát.

Az arcábrázolás a Zselizben más edényformákon is megjelenik. Gömbszelet alakú példány nem ismert a Szakálhátból, ez az edényforma a DVK sajátja. Az ilyen edényeken megjelenő arcábrázolás a közép-európai VK körében nyugat felé talán gyakoribb, de DNy-Szlovákia mellett Budapest környékéről is számos darab ismert.³⁴⁷ Közép-Erőpából ismerjük a Zselizben is nagyon ritka antropomorf edényforma párhuzamát, amelyet ezidáig nem sikerült rekonstruálni a Szakál-

hát kultúrában.³⁴⁸ A típus jelenlétét azonban az ott is előforduló lábtöredékek alapján nem zárhatjuk ki. Ezt a feltevést támasztja alá az is, hogy a genetikai utód Tisza kultúrában megjelennek hasonló edények.³⁴⁹

A lelőkörmények is hasonló szellemi hátteret tükröznek. Az arcok edények töredékes, ill. hiányos állapotban általában gödrökből kerülnek elő, gyakran más leletekkel együtt.³⁵⁰ Mind a Zseliz mind a Szakálhát körben van példa speciális (áldozati) gödörben³⁵¹ és házban való előkerülésre is.³⁵² A kapcsolatok vizsgálata szempontjából Szécsény esetében figyelemre méltó, hogy 2 töredék a Szakálhátiakhoz hasonló, DVK-tól eltérő típusú épület omladékában feküdt.³⁵³ A nagyon ritkán sírból előkerülő példányok ép állapotúak, továbbá a temetkezések mindkét körben különbözhetnek a szokványosaktól.³⁵⁴

Az eddigieket összefoglalva elmondható, hogy az arcok edények megjelenése a DVK területén legkorábban a későkottafejes-kora Zseliz időszakra tehető, amikor a Szakálhát kultúrával való kapcsolatok az egyéb kerámialeleteken keresztül is jól dokumentálhatók. Különös gyakoriságuk a Zseliz időszakban figyelhető meg, amikor az „import” leletek sűrűbb előfordulása alapján is, a kereskedelmi és ennek kapcsán a szellemi kapcsolatok felerősödése bizonyítható. A klasszikus Zseliz időszak végéig kölcsönösnek mutatkozó kapcsolatok keleti irányból érvényesülhettek erőteljesebben, amely a jelenlegi adatok alapján a késői időszakban kizárólagossá válhatott. A Zseliz III. időszakban Bükk B-C és késő Szakálhát, illetve Szakálhát-Tisza átmenet (Tisza I) „importok” jelennek meg DVK területen, ugyanakkor a késő Zseliz időszak leletei hiányoznak a késői AVK csoportok területéről.

Az arcok edények feltűnése a szellemi háttér megváltozását jelezheti, amely a Zseliz időszakban, a Szakálhát kultúrával való kapcsolatok révén átalakult, míg a Dél-Dunántúlon a DVK fiatalabb szakaszában, a Keszthely csoport körében, továbbra is a kultuszélet helyi gyökereinek erőteljesebb érvényesüléséről lehetett szó. Ez a különbség is kifejezi a dél-dunántúli területek építészeti tekintetében is megnyilvánuló perifériális jelle-

³³⁹ KALICZ-MAKKAY 1972a, 9–12; 1977, 91–92; GOLDMAN 1978: 33–39. KALICZ-KOÓS 2000a: 18–21; RACZKY-ANDERS 2003: 159, 167; VIRÁG 2009d; KOVÁCS Á. 2014, 19.

³⁴⁰ Bár a palack forma vállrészén megjelenő, stilizált kézre emlékeztető bütökdíszek az utóbbiakkal összefüggésbe hozhatók.

³⁴¹ KALICZ-MAKKAY 1972a, 9–13, 6–7–8.; 1977, 91–92; GOLDMAN 1978, 13–60; PAVLÚ 1966, 700–721; 1997/98, 111–113.

³⁴² PAVUK 1969; KALICZ 1988; 1998, 27–30; KUZMA 1990; KALICZ-KOÓS 2000, 18.

³⁴³ KALICZ-MAKKAY 1972a, 9.

³⁴⁴ PAVLÚ 1966, 216–217; 1979–98, 118–120; KAUFMANN 1976, 4–6. kép; MAURER 1982, 10–13, 15–16 képek; KALICZ-KOÓS 2000a, 18. A szabályos M motívumtól eltérő eltérő arcábrázolások a Keszthely csoport területén is előfordulnak: Ráksi: DRAVECZKY 1971, 1. t; Andrásida-Gébárti tó: HORVÁTH-SIMON 2003, címlap, Abb 9, 11;

³⁴⁵ VIRÁG 2000, Fig. 4, 3; GOLDMAN-SZÉNÁSZKY 2002, Fig. 6. 1.

³⁴⁶ GOLDMAN-SZÉNÁSZKY 2002, Abb. 3–4.

³⁴⁷ KUZMA 1990, 446; VIRÁG 2000, 390.

³⁴⁸ VIRÁG 1998; 2000

³⁴⁹ VIRÁG 1998, 73; 2000, 391.

³⁵⁰ KOVÁCS Á. 2006a, 2006b, 214; KOVÁCS K. et al. 2008, 266.

³⁵¹ RACZKY 1982, 223, 226; 1992, 150–151; VIRÁG 1998, 67; 2000, 389; GOLDMAN-SZÉNÁSZKY 2002, 55; GULYÁS 2005, 201; KOVÁCS Á. 2014.

³⁵² CSALOG 1966, 50–51; SZÉNÁSZKY 1977, 216; GOLDMAN 1978, 13–14; HORVÁTH L. A. 1983; FÁBIÁN 2005, 14; 2010, 232–233.

³⁵³ FÁBIÁN 2005, 14; 2010, 232–233.

³⁵⁴ KOVÁCS Á.-RAJNA 2005, 163; 2006, 96–97; BESZÉDES-HORVÁTH L. A. 2008, 144–145; HORVÁTH L. A.-HORVÁTH M. A. 2013;

gét, szemben a Kárpát-medencétől nyugatra, és a Dunától keletre fekvő területek felé nyitottabbnak mutakozó észak-dunántúli térséggel.

Az anyagi és szellemi kultúra területén megmutakozó kapcsolatok egyik mozgatórugója a Tokaj vidéki Kárpáti 1–2 obszidián, továbbá a távolsági kapcsolatokat bizonyító Földközi tenger vidéki csigakürt és mindennek előtt a Spondylus kagyló kereskedelme lehetett. A Zseliz fázis észak-magyarországi keleti peremén fekvő Szécsényben különösen figyelemre méltó a kőanyag mennyisége és változatos összetétele, továbbá az előkerült idegen kerámiatörödékek sokszínűsége, amelyeken keresztül Bükk, Szakálhát, és Sopot kapcsolatok bizonyíthatóak a Zseliz III. időszakban.³⁵⁵ Mindezek sokirányú kapcsolatrendszer tükröznek, amelynek keretében a település stratégiai helyzeténél fogva ellenőrizhette a keleti irányból a Középhegység északi oldalán érkező érkező, Duna völgyén továbbhaladó szállítási útvonalat, esetleg részt vehetett a főként kőanyagon alapuló árucserében.³⁵⁶ A magkövek előfordulása alapján a Bükki kapcsolatok elsősorban az obszidián nyersanyagok közvetítésére irányulhattak, ezzel együtt juthattak ide a kultúra edényei.³⁵⁷ A Szécsényben előkerült Földközi tengeri csigakürt a Szakálhát kultúra közvetítő szerepét hangsúlyozza.³⁵⁸

Különös jelentőséggel bírhattak a dunai szigetek kedvező átkelési lehetőséggel rendelkező budapesti lelőhelyek is, amelyre az ebben a térségben szintén nagy számban ismeretesé vált idegen eredetű leletek utalnak.³⁵⁹ Az árucseré alapja itt is a kőnyersanyag és a jelenleg még kevesebb adattal alátámasztható tengeri kagyló lehetett. A kelet-nyugati irányú kapcsolódás az obszidián, a dél-északi pedig, a Spondylus kereskedelmére irányulhatott. A Budapest térsége felé irányuló kapcsolatok a Tápió és Galga folyók völgyében a kottafejes időszaktól kimutathatóak.³⁶⁰ Ez utóbbi útvonalat jelezheti a Szakálhát kultúra, Cegléd³⁶¹ és Abony³⁶² térségében újabban feltárt sírjaiból

származó Spondylus leletek előfordulása is, annak ellenére, hogy az ÉNy-i perifériális területen szegényesebbnek mutakozó sírleletek alapján, a kapcsolatok csekélyebb intenzitása valószínűsíthető.³⁶³ A vázolt kapcsolatokhoz társulhatott még a Budapest területén keresztül feltételezhető Bakony vidéki radiolarit nyersanyagot továbbító nyugat-keleti irányú kereskedelmi útvonal is.

Az eddigi adatok alapján a Zseliz legintenzívebb kapcsolatai a Bükk és a Szakálhát kultúrákkal épültek ki, amelyek Szécsény és a budapesti lelőhelyek tanúsága alapján a késői időszakban (Zseliz III) élénkültek fel különösen. A kereskedelemre épülő kapcsolatokat a Szakálhát kultúra estében a szellemi élet területén fennálló kapcsolatok egészítették ki. Ennek ékes bizonyítéka a Szakálhát típusú arcós edények elterjedése a Zseliz időszakban, míg az észak-alföldi területekre jellemző sajátos szimbolikus jellel ellátott, az AVK-ba tartozó arcós edényeknek jelenleg egyetlen darabja sem ismert a DVK területéről. A kapcsolatok útvonalának dokumentálásához hangsúlyoznunk kell a Szakálhát kultúra peremterületén Budapesthez legközelebb fekvő, ceglédi és abonyi lelőhelyeket, ahol több arcós edény, valamint kottafejes³⁶⁴ és Zseliz³⁶⁵ „import” leletek előkerüléséről, történik említés.

A kapcsolatok jellege jelenleg nehezen ítéltető meg a Duna völgy keleti peremén fekvő DVK lelőhelyek esetében, amelyeket a Duna-Tisza köz megtelepedésre alkalmatlan homokterülete választ el az AVK illetőleg Szakálhát területtől. Az erőteljes összefüggések keleti „importok” formájában, és tipológiai hasonlóságokban az átellenben fekvő dunántúli parton Baranyában és Tolnában jelentkeznek.³⁶⁶ Ez a térség a Budapest környéki kelet-nyugati kapcsolatok fő csomópontján kívül csaknem hasonló jelentőségű lehetett a Maros torkolat és az átellenben folyó Duna-szakasz között.³⁶⁷

Az AVK és DVK kapcsolatok vizsgálatához röviden ki kell térnünk a települések és temetkezések jellegzetességeinek áttekintésére is. A vonaldiszes kerámiák területén jellemzően egyrétegű települések létesültek, amelyek faszerkezetű, oszlopos megoldású épületeket foglaltak magukban.

³⁵⁵ Soós 1982, 21–22; FÁBIÁN 2005, 6; 2010

³⁵⁶ BIRÓ 1981, 203–204; 1987, 154; 1998, 45.

³⁵⁷ Soós 1986

³⁵⁸ Soós 1986

³⁵⁹ VIRÁG 2009d

³⁶⁰ A legdélekelebbre fekvő kottafejes lelőhely: Tápióbicske: GLÁSER 1993, 200.

³⁶¹ Cegléd, 4/1 lelőhely (Váróci-, Hodula-dűlő): 15 zsugorított csontvázas sír közül két gyereksírban spondylus korong, három temetkezésben egy-egy nagyméretű, spondylus kagylóból csiszolt gyöngyszem, egyből, pedig 10 darab apró gyöngy került elő; GULYÁS 2006, 82; KOVÁCS Á. 2011b, 53; 2014, 17.

³⁶² Abony, 60. sz. Lelelőhely: Serkeszék-dűlő spondylus ékszerek kisebb számban, a 17-ből három temetkezésben fordultak elő. KOVÁCS Á. 2011b, 61.

³⁶³ Kovács Á. 2011b, 63.

³⁶⁴ Cegléd, Váróci-Hodula-dűlő. GULYÁS 2005; Abony, Turjános-dűlő KOVÁCS Á. 2006a 174.; Cegléd, Botond-dűlő 2006b, 214.

³⁶⁵ Abony 8. lelőhely, Turjános-dűlő: pontosabb meghatározás nélkül klasszikus Szakálhátal együtt Zseliz importkerámiáról szerepel adat: KOVÁCS Á. 2011a, 20.

³⁶⁶ Lásd a 307. jegyzetet

³⁶⁷ PL. PAVUK 1994; ZALAI-GAÁL 2002

Az AVK-ban kimutatható soros elrendezéshez hasonlóan, a DVK területén is sorokba rendezett házcsoportok jellemzik a telegszerkezetet, bár a házsorok fejlődése Füzesabony–Gubakúton nem mutat olyan szabályosságokat.³⁶⁸ Ez a lineáris településszerkezet a Kárpát-medence legkorábbi újkőkori közösségeinek körében szokásos települési forma egyenes folytatása,³⁶⁹ amint azt a DVK-val kapcsolatban is feltételezi a kutatás.³⁷⁰

Az AVK telepein a sírok az egykori házak oldalfala mentén helyezkedtek el.³⁷¹ vagy külön kis csoportokat is alkottak.³⁷² DVK telepeken is a házak közelében, de nem kötött rendszerben kerülnek elő a temetkezések.³⁷³ A földfelszínre épített oszlopos megoldások ellenére a két körben eltérő szerkezetű épületekkel találkozunk.

A közép-európai VK, így a DVK területén is a fejlődés végéig jellemző 5 oszlopsoros, két hosszanti kísérőárkos épülettípus már a VK legkorábbi (formatív) időszakában kialakult. Az utóbbi évek kutatásai során Budapest területén és a Dunától keletre is feltárásra került épületek meggyőzően bizonyítják, hogy a DVK keleti peremvidékén az idősebb VK-tól kezdve³⁷⁴ a kottafejes és Zseliz időszakban is a közép-európai épülettípus volt használatban, amelyek mérete a környékünkön jelenleg ismert esetekben általában átlagosan 6 x 20 méter.³⁷⁵

Hasonló méretűek, de eltérő szerkezetűek az AVK korai szakszából megismert oszlopvázaz épületek. Utóbbiak vázát 3 x 4 oszlopból álló sor alkotta; a két szélső sor a falazatot, a középső a tetőt tartotta.³⁷⁶ Kisebb különbség, hogy az AVK házak körüli gödrök nem követik olyan összefüggően a házak hosszanti oldalát, mint ahogy az a DVK épületek esetében megfigyelhető.³⁷⁷ A korai AVK-ban ettől eltérően, omladékaival megfogható házak is ismertek, amelyek jellegüket, szerkezetüket, méretüket (7 x 12 m, 9 x 12 m) tekintve teljes mértékben hasonlóak a Körös kultúra feltárt építményeihez.³⁷⁸ Az oszlopos vázszerkezet nyo-

mai esetükben is felfedezhetőek, de nem olyan erőteljesek, mint a DVK épületeinél.³⁷⁹

A Szakálhát időszakban eltérő épülettípusokkal találkozunk a Dél-Alföldön. A kultúra nyugati pereménél olyan alapárkos, a beltérben három, a tetőzetet tartó oszlopsorral rendelkező épület-alapokat tártak fel, amelyek nagyon hasonlítanak a közép-európai VK körében feltárt házakhoz.³⁸⁰ Hasonló belső tartószerkezetű épületek jellemzőek a DVK körében is, de a szakálhátokkal való közvetlen kapcsolatok bizonyítására alkalmas, zárt alapárokkal meghatározható típus jelenlétét eddig nem sikerült bizonyítani a Dunántúlon. A Szakálhát kultúra településeinek inkább a közép-európai VK-tól különböző szerkezetű, kisebb méretű, omladékkal, palóval jelentkező épületek ismertek, amelyek a balkáni Vinča kultúra hatását tükrözik.³⁸¹ A kétféle típus együttes használatára a DVK ÉK-i határterületén található Zseliz II-III. időszakra keltezett, intenzív cserekapcsolatokat felmutató szécsényi lelőhelyen van adat, ahol egy paticsomladékkal és oszlophelyekkel jelzett épület mellett egy, a közép-európai VK építésmódját és háztípusát képviselő házról történik említés.³⁸²

Összességében elmondható, hogy az AVK és a DVK épületei között az oszlopos megoldás kétségtelen hasonlóság, alaprajzi, szerkezeti vonatkozásban azonban a különbségek, kulturális sajátosságok mind a korai, mind a fiatalabb időszakban jól felismerhetőek.

A DVK peremterületén, Budapest környékén több lelőhelyen kerültek elő szabályos és szabályostól eltérő temetkezések a településen belül a házak környezetében, amelyek több más dunántúli lelőhelyhez hasonlóan szórványos sírokként értékelhetőek. A telepeken még nagyfelületű feltárások esetén is jellemzően igen kis számban kerülnek elő temetkezések.³⁸³ A temetkezéseket tartalmazó dunántúli települések között jelenleg egyedül Balatonszárszó kivétel, ahol a több hektáron feltárt területen egyértelműen azonosított 59 és számos további lehetséges épületalap³⁸⁴ körül, elszórtan, néhol kisebb csoportokban 43 sír előkerült elő,³⁸⁵ de számuk mégis elmarad a telep

³⁶⁸ DOMBORÓCZKI 2009, 80–96.

³⁶⁹ DOMBORÓCZKI 2010b, 160–161.

³⁷⁰ OROSS 2013a, 436.

³⁷¹ DOMBORÓCZKI 1997, 22; 2001, 4. tábla.

³⁷² KALICZ–KOÓS 2000b; 2001; 2014, 71–72.

³⁷³ OROSS–MARTON–FÁBIÁN 2004, 285; OROSS–MARTON 2012.

³⁷⁴ HORVÁTH L. A. 2002a; 2002b.

³⁷⁵ KUSTÁR –LANTOS 2004, 227; REMÉNYI ET AL. 2006, 166–169, 2. kép; VIRÁG 2009c; Ebből a szempontból különösen fontos információkat szolgáltathat majd a legkeletebbi peremterületen fekvő apci településen feltárt épületek közzététele.

³⁷⁶ DOMBORÓCZKI 1997; 2003, 104.

³⁷⁷ DOMBORÓCZKI 2001, 4. kép.

³⁷⁸ KALICZ–KOÓS 1997a; 1997b; 2014, 10.

³⁷⁹ KALICZ–KOÓS 2014, 10.

³⁸⁰ HEGEDŰS 1981; 1982–83.

³⁸¹ HEGEDŰS 1981; 1982–83, 19–20.

³⁸² SOÓS 1986; FÁBIÁN 2005, 7. jegyzet; 2010, 232–233.

³⁸³ Pl: Balatonszemes–Bagódomb: 28.000 m²-en mindössze 6 temetkezés: KISS V. 2003, 139–140; KISS V. – SEBŐK 2007, 116–117. Mosonszentmiklós–Egyeni földek: Nincs említés sírokról: EGRY 2003, 104–106; Harta, Gátórház, 22.000 m²-en 6 épület és összesen 6 sír: KUSTÁR–LANTOS 2004, 227.

³⁸⁴ OROSS 2013a, 307.

³⁸⁵ Pl. Balatonszárszó: elszórtan, esetleg kisebb csoportokban: OROSS–MARTON 2012, 261–262, Fig.1; OROSS 2013a, 273.

egykori lakóinak becsült lélekszámától.³⁸⁶ Mindezek alapján a DVK területén is, a közép-európai VK-hoz hasonlóan, inkább a településtől különálló sírcsoportokkal vagy összefüggő temetőkkel számolhatunk, amelyeknek felbukkanására elsősorban az Észak-Dunántúlon számít a kutatás.³⁸⁷

Az Alföldön a temetkezések a középső neolitikumban főleg annak késői időszakában, minden esetben a települési helyen belül találhatóak.³⁸⁸ A temetkezések elszórtan vagy kisebb csoportokban helyezkedtek el, rendszerint jóval nagyobb számban, mint általában a DVK telepein. Már a legkorábbi fázisban sírcsoportok látszanak csoportosulni a települések elkülönített részén is,³⁸⁹ majd a késői szakaszban kivételesen a temető méretű kisebb-nagyobb sírcsoportok is megjelentek.³⁹⁰ Ugyanezt a gyakorlatot sejtetik a Szakálhát kultúra feltárt kis településrészelein előkerült sírok is.³⁹¹ A kultúra nyugati peremterületén fekvő Abony, Serkeszék-dűlőben például 17 sírt tártak fel a telep már nem használt szélén,³⁹² Cegléd, Váróczi-, Hodula dűlőn pedig, ugyancsak a telep peremén 15, kettes vagy hármas csoportokban egymás mellett fekvő sírt bontottak ki.³⁹³

Annak ellenére, hogy a halottak településen történő eltemetése mind a DVK, mind az AVK körében szokás volt, a halottakhoz való viszonyulás szellemi háttere a két körben mégis különböző lehetett. Az a tény, hogy az Alföldön az AVK és Szakálhát kultúra feltárt lelőhelyein jóval nagyobb mértékben és nagyobb számban figyelhető meg a települési helyeken történő eltemetés szokása mint a Dunántúlon, arra utal, hogy az alföldi középső neolitikum idején a települések és temetkezési helyek egysége, a Dunántúllal ellentétben, fokozottabb mértékben érvényesülhetett.

ÖSSZEFOGLALÁS

A korai időszak egységes jellegét követően, a késői DVK időszakban Budapest területe a Dél-Dunántúltól elkülönülő É-Dunántúl, DNY-Szlovákia, és Kelet-Ausztria területével együtt, a VK kelet-közép-európai zónájához kapcsolódott. A temetők hiánya, valamint az épületek és a telepek szerkezetében halványan kibontakozó esetleges sajátosságok ellenére is, ez az összefüggés az építészet, a telepszerkezet és a temetkezési szokások vonatkozásában is kimutatható. Ugyanakkor más észak-dunántúli területek viszonylatában, térségünkben igen szembetűnő az alföldi kapcsolatok fokozottabb érvényesülése.

Az idegen eredetű vonások alapján az AVK-val fennállott kapcsolatok a DVK területén az idősebb fázis végétől kimutathatók. A könyersanyag, főleg az obszidián és tengeri kagyló kereskedelemmel összefüggésbe hozható folyamatos kapcsolatok a Zseliz időszakban, annak végső fázisában váltak különösen erőteljessé. Az AVK területén a kapcsolatok a késő kottafejes, illetve a korai Zseliz időszakban érvényesültek, majd a késő Zseliz fázisban megszűnni látszanak. Az „importokkal” felvázolható kapcsolatok ellenére bizonyos, a korszakra jellemző rokon vonások mellett, a települések, épületek, temetkezési szokások tekintetében mindkét kultúrkör jól körülhatárolható, sajátos vonásokkal rendelkezik vidékünkön is, ahol a kapcsolatokat jól kifejező „importok” és arcos edények nagyobb számú előfordulása tapasztalható.

³⁸⁶ OROSS-MARTON-FÁBIÁN 2004; OROSS 2004, 61–80; MARTON 2004, 81–86; OROSS-MARTON 2012.

³⁸⁷ OROSS-MARTON 2012, 292

³⁸⁸ KALICZ-MAKKAY 1972, 74–78; ORAVECZ 1996; 1998–99, 43–62; DOMBORÓCZKI 1997; KALICZ-KOÓS 1997a; 2000b

³⁸⁹ DOMBORÓCZKI, 1997, 22; 26–27; ORAVECZ 1998–99, 43–62, KALICZ-KOÓS 1997a, 30–31, 33; 2000b, 45–76; 2001, 25–44;

³⁹⁰ RACZKY 2004, 257–258; ANDERS 2005, 225; ANDERS – RACZKY-NAGY 2006, 252.

³⁹¹ KOREK 1961, 9–26; HEGEDÜS 1985, 21–35; KOVÁCS Á. 2011b

³⁹² Abony 60. lelőhely (Serkeszék-dűlő): KOVÁCS Á. 2011b, 49.

³⁹³ Cegléd 4/1 lelőhely (Váróczi-, Hodula dűlő): GULYÁS 2005, 82; KOVÁCS Á. 2011b, 49, 52. A környéken feltárt településrészekben ugyancsak 5–7 közötti az előkerült temetkezések száma: KOVÁCS Á. 2011b

IRODALOMJEGYZÉK

- ANDERS 2005 ANDERS A.: Hajdúnánás, Eszlári út. In: Kisfaludi Júlia (szerk.) Régészeti kutatások Magyarországon 2004 – Archaeological investigations in Hungary 2004. Budapest 2005, 227–228.
- ANDERS–RACZKY–NAGY 2006 ANDERS A.–RACZKY P.–NAGY E.: Hajdúnánás, Eszlári út. In: Kisfaludi Júlia (szerk.) Régészeti kutatások Magyarországon 2005 – Archaeological investigations in Hungary 2005. Budapest 2006, 252.
- BAKAY 1972 BAKAY K.: A régészeti topográfia munkálatai Békés megyében 1969-ben. – Archaeological Topographical Operations in County Békés in 1969. A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 1 (1971) 135–153.
- BARNA 2004 P. BARNA J.: Becsehely–Homokos. Előzetes az M7 gyorsforgalmi út 71. sz. lelőhelyénfeltárt neolitikus telep kutatásáról (1999–2000) (Becsehely–Homokos. Preliminary Report on the Exploration of the Neolithic Settlement at Site 71 of M7 Motorway/1999–2000/). In: Nagy E. Gy.–Dani J.–Hajdú Zs. (szerk.): MOMOSZ 2. Őskoros Kutatók II. összefüggésének konferenciakötete. Debrecen 2004, 33–44.
- BÁNYFY 1999 BÁNYFY E.: Az újkőkori lelőhely értékelése. In: Petercsák Tivadar – Szabó János József (Szerk.), Kompolt–Kistér. Újkőkori, bronzkori, szarmata és avar lelőhely. Leletmentő ásatás az M3-as autópálya nyomvonalán. – The Site of Kompolt, Kistér. Neolithic settlement and graves, part of a Bronze Age cemetery, Sarmatian and Avar settlements, Heves Megyei Régészeti Közlemények, Eger 1999, 141–170, 351–356.
- BÁNYFY 2004 BÁNYFY, E.: The 6th Millenium BC Boundary in Western Transdanubia and its Role in the Central European Neolithic Transition. The Szentgyörgyvölgy–Pityerdomb Settlement. Varia Archaeologica Hungarica 15. Archaeological Institute of the Hungarian Academy of Sciences. Budapest 2004.
- BÁNYFY–OROSS 2009 BÁNYFY, E.–OROSS K.: Entwicklung und Dynamik der Linearbandkeramik in Transdanubien. In: A. Zeeb–Lanz (Hrsg.): Krisen – Kulturwandel – Kontinuitäten. Zum Ende der Bandkeramik in Mitteleuropa. Beiträge der Internationalen Tagung in Herxheim bei Landau (Pfalz) vom 14.–17. Juni 2007. IntArch–ASTK 10. Verlag Marie Leidorf GmbH. Rahden/Westf. 2009, 219–240.
- BÁNYFY–RÉTI 2008 BÁNYFY E.–RÉTI Zs.: Az újkőkori építészet legkorábbi emlékei Zala megyében – a Szentgyörgyvölgy–pityerdombi házak rekonstrukciója. Zalai Múzeum 17 (2008) 11–19.
- BENCZE et al. 1999 BENCZE Z.–GYULAI F.–SABJÁN T.–TAKÁCS M.: Egy Árpád-kori veremház feltárása és rekonstrukciója Monumenta Historica Budapestinensia X. Budapest 1999
- BESZÉDES–REMÉNYI–VIRÁG 2005 BESZÉDES J.–REMÉNYI L.–M. VIRÁG Zs.: Budapest, XI. Fehérvári út 202. In: Kisfaludi Júlia (szerk.) Régészeti kutatások Magyarországon 2004 – Archaeological investigations in Hungary 2004. Budapest 2005, 195–196.
- BESZÉDES–HORVÁTH L. A. 2008 BESZÉDES J.–HORVÁTH L. A.: Őskori és római kori lelőhelyek a Budai Skála bontása során – Prehistoric and Roman period sites uncovered during the demolition of the Budai Skála department store. AqFüz 14 (2008) 141–157.
- BESZÉDES–VIRÁG 2012 BESZÉDES J.–M. VIRÁG Zs.: Budapest, XI. Mezőkövesd utca 1–3. In: Kisfaludi Júlia (szerk.) Régészeti kutatások Magyarországon 2010 – Archaeological investigations in Hungary 2010 Budapest 2012. p. 196–197.

- BIRÓ 1981 T. BIRÓ K.: A Kárpát-medencei obszidiánok vizsgálata –Archaeometrical study of the Carpathian obsidians ArchÉrt 108 (1981), p. 194–205.
- BIRÓ 1987 T. BIRÓ K.: Chipped stone industry of the Linearband Pottery Culture in Hungary. "Archaeologia Interregionalis" 240 (1987) 131–167.
- BIRÓ 1998 T. BIRÓ K.: Lithic implements and circulation of raw materials in the GreatHungarian Plain during the Late Neolithic Period. Budapest 1998.
- BONDÁR 2007 BONDÁR M. Élet a történelem előtti korban I. A neolitikum, rézkor, korai és középső bronzkor emlékei Pest megyében. In: Fancsalszky Gábor (szerk.) Pest megye monográfiája I. Budapest 2007
- BONDÁR–HONTI–KISS 2000 BONDAR M.–HONTI Sz.–Kiss V.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (1992–1999). Előzetes jelentés I. (The preceding archeological excavation of the planing M7 highway in County Somogy (1992–1999). Preliminary report I). Somogyi Múzeumok Közleményei 14 (2000) 93–114.
- BONDAR et al. 2007 BONDÁR M.–HONTI Sz.–MÁRKUS G.–NÉMETH P. G.: Balatonszemes–Sze-mesi-berek. In: Belényesi K.–Honti Sz.–Kiss V. (szerk.): Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között. Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága – MTA Régészeti Intézete 2007, 123–133.
- BUDAI BALOGH 2008a BUDAI BALOGH T.: Beszámoló a katonaváros nyugati temetőjében végzett kutatásról (Budapest, III. ker. Becsí út 271., Hrsz.: 18774/9) – Report on the investigations conducted in the western cemetery of the Military town. (Budapest III, 271 Becsí Road, Lrn: 18774/9). AqFüz 14 (2008) 40–56.
- BUDAI BALOGH 2008b BUDAI BALOGH T.: Budapest, III. Bécsi út 271. In: Kisfaludi J. (szerk.) Régészeti kutatások Magyarországon 2007. Budapest 2008. 181–184.
- BUTTLER–HABEREY 1936 BUTTLER, W.–HABEREY, W.: Die bandkeramische Ansiedlung bei Köln–Lindenthal. Römisch–Germanische Forschungen 11. Verlag von Walter de Gruyter & Co. Berlin–Leipzig 1936.
- CHEBEN 2011 CHEBEN, I: Neolithische und mittelalterliche Siedlung in Patince. In: Kovács, Gy./Kulcsar, G. (eds): Ten Thousand Years along the Middle Danube. Life and Early Communities from Prehistory to History. Varia Archaeologica Hungarica 26. Archaeological Institute of the Hungarian Academy of Sciences. Budapest 2011, 91–97.
- CZENE 2008 CZENE A.: Újkőkori falu Budakeszin [Neolithic settlement at Budakeszi]. In: M. Gyöngyössi–K. Ottományi (szerk.) Képek a múltból. Az elmúlt évek ásatásaiból. Pest megyében Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága. Szentendre 2008, 14–15.
- CZENE–OTTOMÁNYI 2007 CZENE A. –OTTOMÁNYI K.: Budakeszi, Szőlőskert–Tangazdaság (MR T 7. k. 4/8 lh.). In: Kisfaludi J. (szerk.): Régészeti kutatások Magyarországon 2006 – Achaeological Investigations in Hungary 2006. Budapest 2007, 162.
- CSALLÁNY 1939 CSALLÁNY G.: Gesichtsdarstellungen auf Gefäßen der Theiß-Kultur. Germania 23 (1939) 42–146.
- CSALOG 1966 CSALOG J.: Die Lehren der Ausgrabungen von Szentes–Ilonapart. Acta Universitatis Szegediensis 10 (1966) 49–56.
- DANYI 2000 DANYI, J.: A szakálhádi időszak arcoss edénye Kömlőről. Ősrégészeti Levelek 2/2 (2000) 2–13.
- DINNYÉS 1978 DINNYÉS I.: Tápióbicske. In: Az 1977. év régészeti kutatásai. Régészeti Füzetek Ser. I. No. 32 Budapest, 1978, 90–91.
- DINNYÉS et al. 1983 Dinnyés I.–Kővári K.– Lovag Zs.–Tettamanti S.–Topál J.–Torma I.: Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és a váci járás. (XIII/2.) (In:) Torma István, Magyarország régészeti topográfiája 9. Budapest, 1983

- p>DINNYÉS et al. 1986p>DINNYÉS I.-KÓVÁRI K.- KVASZAY J.-MIKLÓS Zs.-TETTAMANTI S.-TOPÁL J.-TORMA I.: Pest megye régészeti topográfiája. A budai és szentendrei járás. (XIII/1.) (In:) Torma István., Magyarország régészeti topográfiája 7. Budapest, 1986.
- DOMBORÓCZKI 1997p>DOMBORÓCZKI L.: Füzesabony-Gubakút. Újkőkori telep a Kr. E. VI. évezredből – Füzesabony-Gubakút. Late Neolithic village from the 6th Millenium B.C. In: Raczky P. – Kovács T. – Anders A., Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. – Paths into the Past. Rescue Excavations on the M3 Motorway. Budapest, 19–27.
- DOMBORÓCZKI 2001p>DOMBORÓCZKI L.: Településszerkezeti sajátosságok a középső neolitikum időszakából, Heves megye területéről. – Characteristics of Settlement Patterns in the Middle Phase of the New Stone Age from the Area of Heves County. (In:) Dani János et al. „Fiatal Őskoros kutatók” I. Összejövetelének konferenciakötete” MOMOSZ 1. Debrecen, 67–94.
- DOMBORÓCZKI 2003p>DOMBORÓCZKI L.: Füzesabony-Gubakút. In: Visy Zsolt, Magyar régészet az ezredfordulón.–Hungarian archaeology at the turn of the Millennium. Budapest, 2003. 104.
- DOMBORÓCZKI 2009p>DOMBOROCZKI, L.: Settlement Structures of the Alföld Linear Pottery Culture (ALPC) in Heves County (North-Eastern Hungary): Development Models and Historical Reconstructions on Micro, Meso and Macro Levels. In: Kozłowski, J. K. (ed.): Interactions between Different Models of Neolithization North of the Central European Agro-Ecological Barrier. Polska Akademia Umiejętności. Prace Komisji Prehistorii Karpát PAU 5. Krakow 2009, 75–127.
- DOMBORÓCZKI 2010p>DOMBOROCZKI, L.: Report on the excavation at Tiszaszőlős-Domahazapuszta and a new model for the spread of the Koros Culture. In: Kozłowski, J. K./Raczky, P. (eds): Neolithization of the Carpathian Basin: Northernmost Distribution of the Starčevo/Körös Culture. Polish Academy of Arts and Sciences – Institute of Archaeological Sciences of the Eötvös Loránd University. Kraków-Budapest 2010, 137–176.
- DRAVECZKY 1971p>DRAVECZKY B.: Linearkearmische Gefäßbruchstücke mit Gesichtsdarstellung im Museum von Kaposvár. Acta Antiqua et Archaeologica 14 (1971) 25–29.
- EGRY 2003p>EGRY I.: 2003, Egy újkőkori falu a Dunántúlon: Mosonszentmiklós-Egyéni földek.– Mosonszentmiklós-Egyéni földek: A neolithic village in Transdanubia. In: Visy Zs. (szerk.): Magyar régészet az ezredfordulón.–Hungarian archaeology at the turn of the Millennium. Budapest, 2003. p. 104–106.
- EGRY 2009p>EGRY I.: A Dunántúli vonaldíszes kerámia kultúra új lelőhelyei a Kisalföldön (A new site of the Transdanubian Linear Pottery culture in the Little Hungarian Plain). In: L. Bende–G. Lőrinczy (eds): Medinától Etéig. Tisztelgő írások Csalog József születésének 100. évfordulóján. Szentes, 2009. p. 167–177.
- ENDRÓDI 1993ap>ENDRÓDI A.: Biatorbágy-Tyúkberek. (MRT 7. k. 34/5–6 lh.) Az 1991. év régészeti kutatásai. Rég.Füz Ser 1. No. 45. Budapest, 1993. p. 6–7.
- ENDRÓDI 1993bp>ENDRÓDI A.: Törökbálint-Dulácska. (MRT 7. k. 36/7 lh.) Az 1991. év régészeti kutatásai. Rég.Füz. Ser. 1. No. 45. Budapest, 1993. p. 27–28.
- ENDRÓDI 1994p>ENDRÓDI A. Törökbálint-Dulácska. (MRT 7. k. 36/7 lh.) Az 1992. év régészeti kutatásai Rég.Füz Ser. 1. No. 46. Budapest, 1994. 28.
- ENDRÓDI 2002p>ENDRÓDI A.: Adatok Békásmegyer őskori településtörténetéhez: a késő rézkori badeni kultúra települései és temetkezései. – Facts concerning the Prehistoric Settlement History of Békásmegyer: Settlements and Burial–Places of the Baden Culture from the Late Copper Age. BudRég 35. (2002), p. 35–75.

- ENDRÓDI-HORVÁTH M. A.
-VIRÁG 1997
- ENDRÓDI-MARÁZ-REMÉNYI 2007
- FÁBIÁN 2005
- FÁBIÁN 2010
- FIAR-KOHÁN 2004
- GALLUS 1936
- GARÁDY 1943a
- GARÁDY 1943b
- GARÁDY 1950
- GÁBORINÉ CSÁNK 1964
- G. CSÁNK 1967
- GÁBORINÉ CSÁNK 1971
- G. CSÁNK 1975
- GLÄSER 1993
- GOLDMAN 1978
- GOLDMAN 1984
- GOLDMAN - SZÉNÁSZKY 2002
- ENDRÓDI A. -HORVÁTH M. A.-M. VIRÁG Zs.: Budapest XV. Rákospalota – (98020 hrsz.) – M0 autótút 72,2 km I. sz. lh. – ÉNy-i vasútvonal Pataktart. Az 1995. év régészeti kutatása. RégFüz Ser. I. No. 49. Budapest, 1997. 9.
- ENDRÓDI A.- MARÁZ B.-REMÉNYI L.: Budapest, XVII. ker. (Rákospalota) Major-hegy alja (M0 kelet Budapest 05/2. lh.) AqFüz 13. (2007), p. 271-272.
- FÁBIÁN Sz.: Arcos edénytöredékek a zselizi kultúra lelőhelyéről, Szécsény-Ültetésről = Anthropomorphic vessel with representation of human face from Szécsény-Ültetés, locality of the Zseliz culture. ArchÉrt 130. (2005), p. 5-20.
- FÁBIÁN Sz.: Siedlung der Zseliz-Periode der Linearbandkeramik in Szécsény-Ültetés. Antaeus 31-32. (2010), p. 225-283.
- FIAR S. -KOHÁN B.: Tájegység meghatározás mikroklíma -típusok alapján a Csepel-szigeten. geography.hu/mfk2004/cikkek/fiar_kohan.pdf. 1-24. (letöltés ideje : GALLUS S. (ifj.): A nagytétényi neolitikus sír = Das neolithische Grab von Nagytétény. ArchÉrt 49. (1936), p. 85-86.
- GARÁDY S.: Budapest székesfőváros területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetése 1931-41. I. Egyházi célú maradványok és temetők feltárása-Bericht über die mittelalterlichen Ausgrabungen auf dem Gebiet der Hauptstadt Budapest. (1931-41) BudRég 13. (1943), p. 167-254, 514-518. 54. kép helyszínrajz.
- GARÁDY S.: Jelentés az 1936-42. években végzett ásatásokról-Kurzer Bericht über die in den Jahren 1936-1942 von S. Garády ausgeführten Ausgrabungen. BudRég 13. (1943), p. 430-438, 559- 562.
- GARÁDY S.: Ásatások a békásmegyeri ú.n. Pusztá-templomban és mellékén-Ausgrabungen bei der sog. Pusztá-Kirche in Békásmegyer. BudRég 15. (1950), p. 437-450.
- GÁBORINÉ Csánk V.: Megfigyelések a békásmegyeri őskori telepen = Observations faites les station prehistorique de Békásmegyer. ArchÉrt 91. (1964), p. 201-214.
- G. Csánk V.: Budapest III. Békásmegyer, Vöröshadsereg útja 280. Az 1966. év régészeti kutatásai RégFüz Ser. I. No. 20. Budapest, 1967. 9.
- GÁBORINÉ Csánk V.: Újkőkori sír és szarvastemetkezés Békásmegyeren-Jungsteinzeitliches Grab und Hirschbestattung in Békásmegyer. BudRég 22. (1971), p. 287-292.
- G. CSÁNK V.: Budapest III. Vöröshadsereg útja és Munkácsy Mihály u. Az 1974. év régészeti kutatásai. RégFüz Ser. I. No 28 (1975) 6-7.
- GLÄSER R.: Die Linienbandkeramik in Transdanubien. Entstehung. Inauguraldissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Fakultät für Orientalistik und Altertumswissenschaft der Ruprecht-Karls-Universität Heidelberg 1993. Manuskript auf öffentlichem Mikrofilm.
- GOLDMAN Gy.: Gesichtsgefäße und andere Menschendarstellungen aus Battonya. Békés Megyei Múzeumok Közleményei 5. (1978), p. 13-60.
- GOLDMAN Gy.: Battonya-Gödrösök. Eine neolithische Siedlung Siedlung is Südost-Ungarn. Békéscsaba, 1984.
- GOLDMAN Gy.-SZÉNÁSZKY J.: Ein Gesichtsgefäß der Szakálhát-Kultur. -A szakálhádi kultúra arcos edénye. BudRég 36. (2002), p. 55-61.

- GULYÁS 2005 GULYÁS Gy.: Cegléd, Váróczi-Hodula-dűlő. In: Kisfaludi J. (szerk.) Régészeti kutatások Magyarországon 2004 – Archaeological investigations in Hungary 2004. Budapest, 2005. p. 201-202.
- GULYÁS 2006 GULYÁS Gy.: Cegléd 4/1 lelőhely (Váróczi-, Hodula-dűlő) In: Tari E (szerk.) Régészeti kutatások másfél millió négyzetméteren. Szentendre, 2006. p. 81-82.
- HAVAS-SZILAS-VIRÁG 2007 HAVAS Z.- SZILAS G.-M. VIRÁG Zs.: Próbafeltárás a csúcshegyi római villa környezetében II. – Test excavations in the region of the Roman villa on Csúcshegy II. AqFüz 13. (2007), p. 154-179.
- HAVAS-VIRÁG 2013 HAVAS Z.-M. VIRÁG Zs.: Próba- és megelőző feltárások a Harsánylejtőn 2012-ben. – Test and preventive excavations on Harsánylejtő in 2012) AqFüz 19. (2013), p. 54-80.
- HEGEDŰS 1981 HEGEDŰS K.: Újkőkori lakótelep Csanytelek határából – Excavations at the Neolithic settlement of Csanytelek-Újhalastó. ArchÉrt 108. (1981), p. 3-12.
- HEGEDŰS 1985 HEGEDŰS K.: The settlement of the neolithic Szakálhát-group at Csanytelek-Újhalastó. In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1982-83. p. 7-54.
- HOFMANN 2009 HOFMANN, D: Cemetery and settlement burials in the Lower Bavarian LBK. In: Hofmann, D.-Bickle, P. (eds): Creating Communities. New Advances in Central European Neolithic Research. Oxbow Books. Oxford, 2009. p. 220-234.
- HORVÁTH A. 2002 HORVÁTH A.: Újholocén klíma- és folyóvízi környezetváltozások vizsgálata hazai régészeti adatok segítségével. [http: geogr.elte.hu/PhD konferencia ELTE 2002/doktori konferencia anyagai/2002/Horvath Anikó PhD, 1-11.](http://geogr.elte.hu/PhD_konferencia_ELTE_2002/doktori_konferencia_anyagai/2002/Horvath_Aniko_PhD_1-11)
- HORVÁTH L. A. 1983 HORVÁTH L. A.: Die neolithische Siedlung von Szentes-Ilonapart. DisArch. Ser. II. No. 12, Budapest, 1983.
- HORVÁTH L. A. 2002a HORVÁTH L. A.: Neolitikus leletek Dunakeszi határában 7 Neolithische Funde in der Gemarkung von Dunakeszi. BudRég 35. (2002), p. 7-34.
- HORVÁTH L. A. 2002b HORVÁTH, L. A.: Neolithische Funde und Befunde in der Gemarkung von Dunakeszi. ActaArchHung 53. (2002), p. 1-40.
- HORVÁTH L. A. 2002c HORVÁTH L. A.: Újkőkori. In: Zsidi P.-Endrődi A. (szerk.) Építménytől az épületekig – Ásatástól a rekonstrukcióig. (From hut to building-From excavation to reconstruction.) Budapest, 2002. p. 9-10.
- HORVÁTH L. A. 2004a HORVÁTH, L. A.: Angaben zu den Haustypen des mittleren Neolithikums in Ungarn. Antaeus 27. (2004), p. 87-93.
- HORVÁTH L. A. 2004b HORVÁTH L. A.: Középső neolitikus település Törökbálint-Dulácskán = A Middle Neolithic settlement at Törökbálint-Dulácska. AqFüz 10. (2004), p. 156-159.
- HORVÁTH L. A. 2005 HORVÁTH L. A.: Ein neuer Haustyp aus dem mittleren Neolithikum in der Umgebung von Budapest. Ósrégészeti levelek-Prehistoric Newsletter 7. (2005/2007), p. 8-23.
- HORVÁTH L. A. et al. 2004 HORVÁTH L. A.-SZILAS G.- ENDRŐDI A.- HORVÁTH M. A.: Megelőző feltárás Dunakeszi-Székesdűlőn. (Preliminary Excavation at Dunakeszi-Székesdűlő. MOMOSZ II. Debrecen, 2004. p. 209-218.
- HORVÁTH L. A. et al. 2005 HORVÁTH L. A.- KOROM A.-TEREI Gy.-SZILAS G.-REMÉNYI L.: Előzetes jelentés az épülő Kőérberek, Tóváros-Lakópark területén folyó régészeti feltárásról. – Preliminary report on the archaeological excavation conducted parallel to the construction on the territory of the Kőérberek, Tóváros Residential District. AqFüz 11. (2005), p. 137-167.
- HORVÁTH L. A.-REMÉNYI-TÓTH 2004 HORVÁTH L. A.- REMÉNYI L.-TÓTH A.: Régészeti kutatások az M0 autópálya bővítése kapcsán. Archaeological excavations preceding the wi-

- dening of highway M0. In: Kisfaludi J. (szerk.): Régészeti kutatások Magyarországon 2003 – Archaeological Investigations in Hungary 2003. Budapest, 2004. p. 27–49.
- HORVÁTH L. A.–SIMON 2003 HORVÁTH, L. A.–SIMON, K.: Das Neolithikum und die Kupferzeit in Südwesttransdanubien. *Inventaria Praehistorica Hungariae* VIII. Budapest, 2003.
- HORVÁTH L. A.–HORVÁTH M. A. 2013 HORVÁTH L.– A.–HORVÁTH M. A.: Újkőkori kettős sír az egykori budai Skála áruháza területén. *BudRég* 46. (2013), p. 41–59.
- HORVÁTH T.–JUHÁSZ–KÖHLER 2003 HORVÁTH, T.–JUHÁSZ, I.–KÖHLER, K.: Zwei Brunnen der Balaton-Lásinja Kultur von Balatonőszöd. *Antaeus* 26. (3003), p. 265–300.
- HÖCKMANN 1972 HÖCKMANN, O.: Andeutungen zu Religion und Kultus in der bandkeramischen Kultur. In: Fitz J. (Hrsg.) *Die aktuelle Fragen der Bandkeramik*. Székesfehérvár, 1972.
- HÖCKMANN 1990 HÖCKMANN, O.: Frühneolithische-Eihebungen in Europa. *JfMV* 73. (1990), p. 57–86.
- ILON 2011 ILON G.: Torony–Nagyret-dűlő. In: Farkas Cs. (szerk.) *Időcsiga. Újabb eredmények Vas megye őskorának kutatásában.* = Zeitschnecke. Neue Forschungsergebnisse zur Vorgeschichte vom Komitat Vas. Szombathely, 2011. p. 23–28.
- ILON 2013 ILON, G.: Transdanubian Linear Pottery culture in Vas County: current research achievements (2008). In: Anders, A.–Kulcsár, G. (eds): *Moments in Time. Papers Presented to Pal Raczky on his 60th Birthday.* Ősregészeti Tanulmányok=Prehistoric Studies 1. Budapest, 2013. p. 133–146.
- JANKOVICH–MAKKAY–SZŐKE 1989 JANKOVICH, B. D.–MAKKAY J.– SZŐKE Béla M.: Békés megye régészeti topográfiája. A szarvasi járás IV/2 (In:) Makkay János, Magyarország régészeti topográfiája 8. Budapest, 1989.
- KALICZ 1983–84 KALICZ N.: Übersicht über den Forschungsstand der Entwicklung der Lengyel-Kultur und die ältesten Wehranlagen in Ungarn. *MÖAG* 33–34. (1983–84), p. 271–293.
- KALICZ 1985 KALICZ N.: Kőkori falu Aszódon = Neolithisches Dorf in Aszód. Aszód, 1985. (Múzeumi Füzetek, 32.)
- KALICZ 1988 KALICZ N.: A termelőgazdálkodás kezdetei a Dunántúlon. *Nagydoktori értekezés I–II. Kézirat.* Budapest, 1988.
- KALICZ 1991 KALICZ N.: Die Keszthely-Gruppe der Transdanubischen (Mitteleuropäischen) Linienbandkeramik im Lichte der Ausgrabung in Kustánszeg (Westungarn). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1991. p. 5–32.
- KALICZ 1993 KALICZ, N.: The Early Phases of the Neolithic in Western Hungary (Transdanubia). *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji* 21. (1993), p. 85–135.
- KALICZ 1994 KALICZ N.: A Dunantuli (Közép-európai) vonaldiszes kerámia legidősebb leletei és a korai Vinča kultúra = Die ältesten Funde der transdanubischen (mitteleuropäischen) Linienbandkeramik und die frühe Vinča-Kultur. In: Lőrinczy G. (szerk.): *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára* = Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Otto Trogmayer. Szeged, 1994. p. 67–84.
- KALICZ 1997 KALICZ N.: Aszód őskora. In: Asztalos I., Dezső J., Kalicz N., Kulcsár V. (szerk.) *Kisváros a Galga mentén. Aszód város története 1944–ig.* I. Aszód, 1997. p. 17–66.
- KALICZ 1998 KALICZ, N.: Figürliche Kunst und bemalte Keramik aus dem Neolithikum Westungarns. *Archaeolingua. SerMin.* 1998.

- KALICZ-KOÓS 1997a KALICZ N. – KOÓS J.: Mezőkövesd-Mocsolyás- Újkőjori telep és temetkezések a Kr. e. VI. évezredből = Mezőkövesd-Mocsolyás Neolithic settlement and graves from the 6th Millenium B. C. In: Raczy P., Kovács T., Anders A. (szerk.) Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései = Paths into the Past. Rescue Excavations on the M3 Motorway. Budapest, 1997. p. 28–33.
- KALICZ-KOÓS 1997b KALICZ N. – KOÓS J.: Eine Siedlung mit ältestneolithischen Hausresten und Gräbern in Nordostungarn. In: Lazić M. (Red.) ANTIDORON. Dragoslavo Srejojić completis LXV anni ab amicis collegis discipulis oblatum. Belgrade, 1997. p. 123–135
- KALICZ-KOÓS 2000a KALICZ N. – S. KOÓS J.: Újkőkori arcok edények a Kárpát-medence északkeleti részéből = Neolithische Gesichtsgefäße im Nordosten des Karpatenbeckens. HOMÉ 39. (2000), p. 15–44.
- KALICZ-KOÓS 2000b KALICZ N. – KOÓS J.: Település a legkorábbi újkőkori sírokkal északkelet-Magyarországról = Eine Siedlung mit ältestneolithischen Gräbern in Nordostungarn. HOMÉ 39. (2000), p. 45–76.
- KALICZ-KOÓS 2001 KALICZ N. – KOÓS J.: Eine Siedlung mit ältestneolithischen Gräbern in Nordostungarn. Preistoria Alpina 37. (2001), p. 45–79.
- KALICZ-KOÓS 2014 KALICZ N. – KOÓS J.: Mezőkövesd-Mocsolyás. A neolitikus Szatmárcsoport (AVK I) települése és temetője a Kr. E. 6. évezred második feléből = Mezőkövesd-Mocsolyás. A brief overview of the Szatmárgrou (ALBK I) in the light of the excavations and the assessment of the site and its finds. Miskolc, 2014. (Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészei emlékei, 9)
- KALICZ-MAKKAY 1966 KALICZ, N. – MAKKAY, J.: Die Probleme der Linearkeramik im Alföld. Acta Antiqua et Archaeologica 10. (1966), p. 35–47.
- KALICZ-MAKKAY 1972a KALICZ, N. – MAKKAY, J.: Gefäße mit Gesichtsdarstellungen der Lini- enbandkeramik in Ungarn. In: Idole. Prähistorische Keramiken aus Ungarn. Veröffentlichungen aus dem Naturhistorischen Museum Wien 7. (1972), p. 9–15.
- KALICZ-MAKKAY 1972b KALICZ, N. – MAKKAY, J.: Südliche Einflüsse im frühen und mittleren Neolithikums Transdanubiens. In: Die aktuelle Fragen der Bandke- ramik. Akten der Pannonia Konferenzen I. Alba Regia 12. (1972), p. 93–106.
- KALICZ-MAKKAY 1977 KALICZ, N. – MAKKAY, J.: Die Linienbandkeramik in der Großen Unga- rischen Tiefebene. Studia Archaeologica 7. Budapest, 1977.
- KALICZ-SCHREIBER 1969 KALICZ N. – SCHREIBER R.: Ötezeréves istenképek Budapest határában. Budapest 7. (1969), p. 35–37.
- KALICZ-KALICZ-SCHREIBER 2001 Kalicz, N. – Kalicz-Schreiber, R.: Die Verbreitungsgrenze der früh- neolithischen Kulturen in Transdanubien. (Westungarn) Preistoria Alpina 37. (2001 [2002]), p. 25–44.
- KALICZ-SCHREIBER-KALICZ 1992 KALICZ-SCHREIBER, R. – KALICZ, N.: Die erste frühneolithische Fund- stelle in Budapest. Hommage à Nicola Tasić. Balcanica 23. (1992), p. 47–76.
- KÁROLYI 2004 KÁROLYI M.: Napszülöttek. Savaria földjének ősi kultúrái a rómaiak előtt = Ancient cultures of Savaria before the Romans. Szombathely, 2004.
- KAUFMANN 1976 KAUFMANN, D.: Linienbankeramische Kultgegenstände aus dem Elbe-Saale-Gebiet. Jahresschrift für Mitteldeutsche Forgeschichte 60. (1976), p. 61–96.
- KÁRPÁTI-ÉDER 2007 KÁRPÁTI Z. – ÉDER K.: Budapest, II. Felhévízi utca 5. Régészeti kutató- sok Magyarországon 2006. Budapest, 2007. p. 163–164.
- KÁRPÁTI-VIRÁG 2007 KÁRPÁTI Z. – M. VIRÁG Zs.: Budapest, II. Ürömi utca 37. Régészeti kuta- tások Magyarországon 2006. Budapest, 2007. p. 165.

- KÁRPÁTI-VIRÁG 2008 KÁRPÁTI Z. – M. Virág Zs., Budapest II. ker., Szépvölgyi út 14. AqFüz 14 (2008) 188–190.
- KÉRDŐ-KOVÁCS-SZILAS 2003 H. KÉRDŐ K. – KOVÁCS E. – SZILAS G.: Újabb régészeti feltárások a II. ker., Tölgyfa utcában = Recent archaeological excavations on Tölgyfa street. AqFüz 9. (2003), p. 115–123.
- KÉRDŐ-VIRÁG 2006a H. KÉRDŐ K. – M. VIRÁG Zs.: Régészeti megfigyelés az Óbudai (Hajógyári) szigeten = Archaeological observations on Óbuda (Dockyard Island) AqFüz 12. (2006), p. 24–29.
- KÉRDŐ-VIRÁG 2006b H. KÉRDŐ K. – M. VIRÁG Zs.: Budapest, III. Hajógyári-sziget. Régészeti kutatások Magyarországon 2005. = Archaeological investigations in Hungary 2005. Budapest, 2006. p. 203.
- KISS L. 1939 KISS L.: Fiatalabb kőkori telep és sírok Kenézlőn = Jungsteinzeitliche Siedlung und Gräber in Kenézlő. Folia Achaologica 1–2. (1939), p. 7–12.
- KISS V. 2003 KISS V.: Balatonszemes, Bagó-domb. Régészeti kutatások Magyarországon 2001. = Archaeological investigations in Hungary 2001. Budapest, 2003. p. 139–140.
- KISS V.-SEBŐK 2007 KISS V. – SEBŐK K.: Balatonszemes Bagódomb. In: Belényessy K., Hon-ti Sz., Kiss V. (szerk.) Gördülő idő – Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között. Budapest, 2007. p. 113–118.
- KOREK 1958 KOREK J.: Lebő-halmi ásatás 1950-ben = The excavation at Lebőhalom in 1950. ArchÉrt 85. (1958), p. 132–155.
- KOREK 1960 KOREK J.: A vonaldíszes kerámia kultúra elterjedése az Alföldön = Verbreitung der linearkeramischen Kultur auf dem Alföld. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1958–59. (1960), p. 19–52.
- KOREK 1961 KOREK J.: Neolitikus telep és sírok Dévaványán = Eine neolithische Siedlung und neolithische Gräber in Dévaványa. Folia Achaologica 13. (1961), p. 9–26.
- KOROM-REMÉNYI 2005 KOROM A. – REMÉNYI L.: Paskál lakópark II. építési ütemének régészeti kutatása = Archaeological investigation of construction phase II of the Paskál residential district. AqFüz 11. (2005), p. 168–176.
- KOROM 2005 KOROM A.: Budapest, XIV. Miskolci utca (Paskál-lakópark). Régészeti kutatások Magyarországon 2004. = Archaeological investigations in Hungary 2004. Budapest, 2005. p. 198–199.
- KOVÁCS Á. 2006a KOVÁCS Á.: Abony, 8. sz. lelőhely. Régészeti kutatások Magyarországon 2005. = Archaeological investigations in Hungary 2005. Budapest, 2006. p. 174–175.
- KOVÁCS Á. 2006b KOVÁCS Á.: Cegléd, Botond-dűlő. Régészeti kutatások Magyarországon 2005. = Archaeological investigations in Hungary 2005. Budapest, 2006. p. 214.
- KOVÁCS Á. 2011a KOVÁCS Á.: AVK teleprészletek Abony Határában. Studia Comitaten-sia 31. (2011), p. 20–48.
- KOVÁCS Á. 2011b KOVÁCS Á.: Középső neolit temetkezések Cegléd–Abony térségében. Studia Comitaten-sia 31. (2011), p. 49–81.
- KOVÁCS Á. 2014 KOVÁCS Á.: Arcos edények töredékei a Cegléd 4/1. lelőhelyről = Frag-ments of Face-Decorated Vessels from the Site No. 4/1 of Cegléd. In: Rajna A. (szerk) Múltunk a föld alatt. Újabb régészeti kutatások Pest megyében = Our Past under the Earth. Recent Archaeological Inves-tigations In Pest County. Szentendre, 2014. p. 17–23.
- KOVÁCS Á.-RAJNA 2005 KOVÁCS Á. – RAJNA A.: Abony–Serkeszék dűlő. Régészeti kutatások Magyarországon 2004. = Archaeological investigations in Hungary 2004. Budapest, 2005. p. 163–164.

- p>KOVÁCS Á.-RAJNA 2006 Kovács Á. – RAJNA A.: Abony 60. lelőhely (Serkeszék dűlő). In: Tari E. (szerk.) Régészeti kutatások másfél millió négyzetméteren. Szentendre, 2006. p. 96–97.
- KOVÁCS K. et al. 2008 Kovács K. – SEBŐK K. – SZABÓ G. – VÁCI G.: Rákóczipfalva, Bagi-föld 8/a sz. lelőhely. Régészeti kutatások Magyarországon 2007. = Archaeological investigations in Hungary 2007. Budapest, 2008. p. 266–267.
- KOVÁCS Á.-RAJNA 2010 Kovács Á. – RAJNA A.: Törökbálint, Tópark (Kukoricadűlő). Régészeti kutatások Magyarországon 2009. = Archaeological investigations in Hungary 2009. Budapest, 2010. p. 375.
- KÖVÁRI 2004 KÖVÁRI K.: A vonaldíszes kerámia különleges leletei Szobról (Pest megye) = Unique finds of the Linear Pottery culture from Szob. Régészeti kutatások Magyarországon 2003. = Archaeological investigations in Hungary 2003. Budapest, 2004. p. 5–15.
- KUSTÁR-LANTOS 2004 KUSTÁR R. – LANTOS A.: Harta, Gátórház. Régészeti kutatások Magyarországon 2003. = Archaeological investigations in Hungary 2003. Budapest, 2004. p. 227.
- KUZMA 1990 KUZMA, I.: Plastika Želiezovskej skuiny z Mužle-Čenkova = Plastik der Želiezovce-Gruppe aus Mužla-Čenkov. Slovenská Archeologia 38. (1990), p. 429–452.
- LASSÁNYI 2012 LASSÁNYI G.: Budapest, III. ker., Barátpatak utca 6/a., Hrsz.: 63565. Aq-Füz18. (2012), p. 114–116
- LÁNG-TÉZER 2005 T. LÁNG O. – TÉZER Z.: Budapest, III. Kisbojtár utca. Régészeti kutatások Magyarországon 2004. = Archaeological investigations in Hungary 2004. Budapest, 2005. p. 190.
- LÁNG-VIRÁG 2008 T. LÁNG O. – M. VIRÁG Zs.: Budapest, Nánási út-Rozgonyi Piroska út-Római part. Régészeti kutatások Magyarországon 2007. = Archaeological investigations in Hungary 2007. Budapest, 2008. p. 191–192.
- LÜNING 2005 LÜNING, J.: Bandkeramische Hofplatze und die absolute Chronologie der Bandkeramik. In: Lüning, J., Fridrich, Ch., Zimmermann, A. (Hrsg.) Die Bandkeramik im 21. Jahrhundert. Symposium in der Abtei Brauweiler bei Köln vom 16. 9–19. 9. 2002. Internationale Archäologie. ASTK 7. (2005), p. 49–74.
- MAKKAY-STARNINI-TÜLOK 1996 MAKKAY, J. – STARNINI, E. – TÜLOK, M.: Excavations at Bicske-Galagonyás (Part III). The Notenkopf and Sopot-Bicske Cultural Phase. Trieste, 1996.
- MARTON 2004 MARTON T.: Material Finds from Balatonszárszó, Neolithic Settlement: Connections with and without the TLPC Territory. Antaeus 27. (2004), p. 81–86.
- MARTON-OROSS 2009 MARTON, T. – OROSS, K.: Reconstructing space in a Familiar World: the Formation of Late LBK Settlements in Central Transdanubia. In: Kozłowski, J. K. (ed.) Interactions between Different Models of Neolithization North of the Central European Agro-Ecological Barrier. Polska Akademia Umiejętności. Prace Komisji Prehistorii Karpat PAU 5. (2009), p. 51–73.
- MARTON-OROSS 2012 MARTON, T. – OROSS, K.: Siedlungsforschung in linienbandkeramischen Fundorten in Zentral- und Südtransdanubien. Wiege, Peripherie oder beides? In: F. Kreienbrink, M. Cladders, H. Stäble, T. Tischendorf, S. Wolfram (Hrsg.) Siedlungsstruktur und Kulturwandel in der Bandkeramik. Beiträge der Internationalen Tagung „Neue Fragen zur Bandkeramik oder alles beim Alten?“ Leipzig 23. bis 24. September 2010. In: Arbeits- und Forschungsgeschichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege. Beiheft 25. Dresden, 2012. p. 220–239.
- MÁRTON 1909 MÁRTON L.: Egy sajátágos kőkori edényalak = Eine eigenartige steinzeitliche Gefäßform. ArchÉrt (1909) 154–158.

- MAURER 1982 MAURER, H.: Neolithische Kultobjekte aus dem niederösterreichischen Mannhartsbereich. In: Mannus-Bibliothek Band 19. Hückeswagen, 1982.
- MITHAY 1966 MITHAY S.: Zselízi típusú leletek a Győr-Pápai vám-i újab-kőkori lakótelepen = Funde des Zselizer Typus auf einem jungsteinzeitlichen Siedlungsort bei der Pápaer Maut in Győr. Arrabona 8. (1966), p. 5–52.
- MODDERMANN 1983–84 MODDERMANN, P. J. R.: Einige Gedanken zur Deutung der Mittelneolithischen Graenanlagen. MÖAG 33–34. (1983–84), p. 347–350.
- MÜLLER-KUALES 1939 MÜLLER-KUALES, G.: Bestattungen der Badener Kultur auf alteren Siedlungstrümmern in Békásmegyer (Krottendorf) bei Budapest. In: Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien 1969., p. 166–173.
- NAGY G. 1904 NAGY G.: Budapest és vidéke az őskorban. BudRég (1904), p. 87–157.
- NAGY L. 1936 NAGY L.: Tabán a régészeti kutatások világában. (Előzetes jelentés az 1934–1935. évi ásatásokról.) Tanulmányok Budapest Múltjából 4. (1936), p. 18–29.
- NAGY T. 1975 NAGY T.: Őskor. In: Gerevich L. (szerk.) Budapest története az őskortól az Árpád-kor végéig. Budapest története 1. Budapest, 1975. p. 43–82.
- NÉMETH-TAKÁCS 2003 T. NÉMETH, G. – TAKÁCS, M.: Urzeitliche und mittelalterliche Brunnen bei Lébény. Antaeus 26. (2003), p. 97–141.
- NISZERY 1995 NISZERY, N.: Linearbandkeramische Gräberfelder in Bayern. In: Internationale Archäologie 16. Espelkamp, 1995.
- ORAVECZ 1985 ORAVECZ H.: Az alföldi vonaldíszes kerámia leletei Alattyán-Kiskert lelőhelyen = Die Funde der Alföld-Linearbandkeramik auf dem Fundort von Alattyán. ArchÉrt 112. (1985), p. 52–67.
- ORAVECZ 1996 ORAVECZ, H.: Neolithic burials at Tiszalúc-Sarkad. Data to the burial practices of the Alföld Linear Pottery Culture. Folia Archaeologica 45. (1996), p. 51–62.
- ORAVECZ 1998–99 ORAVECZ, H.: Middle Neolithic burials at Tiszaföldvár. Data to the burial custom and social relations of the Alföld Linearband Pottery culture. Folia Archaeologica 47. (1998–1999), p. 43–62.
- OROSS 2004 OROSS, K.: Das neolithische Dorf von Balatonszárszó (Forschungen zwischen 2000–2002). Antaeus 27. (2004), p. 51–80.
- OROSS 2008 OROSS, K.: Sag mir, wo die Pfosten sind, wo sind sie geblieben? Bemerkungen zur Frage der linearbandkeramischen Hausgrundrisse mit drei Pfostenreihen in Ungarn. Ősrégészeti Levelek = Prehistoric Newsletter 10. (2008[2009]), p. 77–88.
- OROSS 2010 OROSS, K.: Architecture of the Linearbandkeramik settlement at Balatonszárszó-Kiserdei-dűlő in central Transdanubia. In: D. Gheorghiu (ed.) Neolithic and Chalcolithic Archaeology in Eurasia: Building Techniques and Spatial Organisation. Proceedings of the XV World Congress UISPP (Lisbon, 4–9 September 2006). Archaeopress. BAR-IS 2097. Oxford, 2010. p. 63–80.
- OROSS 2013a OROSS K.: Balatonszárszó-Kis-erdei-dűlő lelőhely középső neolitik településszerkezete és közép-európai párhuzamai. PhD Disszertáció. Kézirat. Budapest : ELTE, 2013.
- OROSS 2013b OROSS, K.: Regional Traits in the LBK Architecture of Transdanubia. In: A. Anders, G. Kulcsár (eds.) Moments in Time. Papers Presented to Pál Raczky on his 60th Birthday. Ősrégészeti Tanulmányok = Prehistoric Studies 1. (2013), p. 187–202.
- OROSS-BÁNYFY 2009 OROSS, K. – BÁNYFY, E.: Three successive waves of Neolithisation: LBK development in Transdanubia. Documenta Praehistorica 36. (2009), p. 175–189.

- OROSS-MARTON 2012 OROSS, K. – MARTON, T.: Neolithic burials of the Linearbandkeramik settlement at Balatonszárszó and their European context. *ActaArchHung* 63. (2012), p. 257–299.
- OROSS-MARTON-FÁBIÁN 2004 OROSS K. – MARTON T. – FÁBIÁN Sz.: Balatonszárszó-Kis-Erdei-dűlő középső neolit településének temetkezései = Bestattungen der mittelneolithischen Siedlung von Balatonszárszó-Kis-Erdei-dűlő. In: Ilon Gábor (szerk.) *Őskoros kutatók III. összefüvetelének konferenciakötete*. MOMOSZ 3. Szombathely, 2004. p. 283–292.
- OTTOMÁNYI 2005 OTTOMÁNYI K.: Érd, Hosszú földek. Régészeti kutatások Magyarországon 2004. = *Archaeological investigations in Hungary 2004*. Budapest, 2005. p. 212–213.
- PAPP 1972 Papp, L.: Eine jungsteinzeitliche Siedlung und Gräber in Letkés. *MAIU* 3. (1972), p. 13–58.
- PAVLÚ 1966 PAVLÚ, I.: Early „Myths” relating to the Neolithic Society. *Archeologické Rozhledy* 8. (1966), p. 700–717.
- PAVLÚ 1997-98 PAVLÚ, I.: Kultureller Kontext der neolithischen Gesichtsgefäße im Donaubecken. *Saarbrücker Studien und Materialien zur Altertumskunde*. 6-7. (1997-98), p. 111–131.
- PAVÚK 1969 PAVÚK, J.: Chronologie der Želiezovce-Gruppe. *Slovenska Archeologia* 17. (1969), p. 269–367.
- PAVÚK 1972 PAVÚK, J.: Neolithisches Gräberfeld in Nitra. *Slovenska Archeologia* 20. (1972), p. 5–105.
- PAVÚK 1980 PAVÚK, J.: Výskum neolitickej osady v Blatnom = Abdeckung einer neolithischen Siedlung in Blatne. *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1979 [1980]*, p. 160–165.
- PAVÚK 1986 PAVUK, J.: Linearkeramische Grossbauten aus Čataj. *Slovenska Archeologia* 34/2. (1986), p. 365–382.
- PAVÚK 1994 PAVÚK, J.: Štúrovo. Ein Siedlungsplatz der Kultur mit Linearkeramik und der Želiezovce-Gruppe. Nitra, 1994. (*Archaeologica Slovaca Monographiae*, 4.)
- PERÉMI-REGENYE 2006 S. PERÉMI Á. – REGENYE J.: Litér, Papvásárhegy (MRT 2. K. 29/7 lh.). Régészeti kutatások Magyarországon 2005. = *Archaeological Investigations in Hungary 2005*. Budapest, 2006. p. 267.
- PESCHEL 1992 PESCHEL, Ch.: Regel und Ausnahme. Linearbandkeramische Bestattungssitten in Deutschland und angrenzenden Gebieten, unter besonderer Berücksichtigung der Sonderbestattungen. 1992. (*Internationale Archäologie*, 9.)
- RACZKY 1982 RACZKY P.: Előzetes jelentés a Tisza III. vízlépcsőhöz kapcsolódó régészeti munkálatokról Szolnok megyében. *ArchÉrt* 109. (1982), p. 223–226.
- RACZKY 1986 RACZKY, P.: The cultural and chronological relations of the Tisza Region during the Middle and the Late Neolithic, as reflected by the excavations at Öcsöd-Kováshalom. Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 13. (1986), p. 103–126.
- RACZKY 1992 RACZKY, P.: The Neolithic of the Great Hungarian Plain and the Vinča Komplex. *Balkanica* 23. (1992). 1., p. 147–165.
- RACZKY 2002 RACZKY, P.: Evidence of contacts between the Lengyel and Tisza-Herpály cultures at the late neolithic site of Polgár-Csőszhalom Relationships between Central European and Balkan ritual practice and sacral thought in the Upper Tisza Region. *BudRég* 36 (2002) 79–92.
- RACZKY 2004 RACZKY, P.: Polgár, Ferenci-hát. Régészeti kutatások Magyarországon 2002. = *Archaeological investigations in Hungary 2002*. Budapest, 2004. p. 257–258.

- RACZKY-ANDERS 2003 RACZKY, P. – ANDERS, A.: The internal relations of the Alföld Linear Pottery culture in Hungary and characteristics of human representation. In: Jerem E., Raczky P. (szerk.) *Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag*. Budapest, 2003. p. 155–182.
- RACZKY-ANDERS 2009a RACZKY, P. – ANDERS, A.: Settlement history of the Middle Neolithic in the Polgár micro-region. In: Kozłowski, J. K. (Ed.) *Interactions Between Different Models of Neolithization North of the Central European Agro-Ecological Barrier*. Polska Akademia Umiejętności, Prace Komisji Prehistorii Karpat 5. (2009), p. 31–50.
- RACZKY-SÁNDORNÉ 2009 RACZKY P. – SÁNDORNÉ KOVÁCS J.: Festékanyag- és szervesedénybevonat-elemzések alföldi késő neolitikus díszkerámiákon. (Az első vizsgálati eredmények) = Analysis of pigments nad organic coatings on the Late Neolithic fine wares of the Great Hungarian Plain. (Preliminary results). In: Bende L., Lőrinczy G. (szerk.) *Medinától Etéig. Régészeti tanulmányok Csalog József születésének 100. évfordulójára*. Szentes, 2009. p. 135–143
- REGENYE 2008 REGENYE J.: Litér-Papvásár-hegy neolitikus település a Séd-patak mellett. A lelőhely feltárása és a kerámia elemzése = Litér-Papvásár-hegy neolithic settlement by the Séd stream. The excavation of the site and the analysis of ceramic finds. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 25. (2008), p. 7–57.
- REMÉNYI-ENDRŐDI 2003 REMÉNYI L. – ENDRŐDI A.: Az Albertfalva 6-os számú főút bővítését megelőző régészeti feltárás eredményei = The results of the excavations preceding the enlargement of route 6 by Albertfalva. *AqFüz* 9. (2003), p. 146–150.
- REMÉNYI et al. 2006 REMÉNYI L. – ENDRŐDI A. – MARÁZ B. – M. VIRÁG Zs., Régészeti kutatások az M0 körgyűrű keleti szektorának nyomvonalán = Archaeological investigations in the eastern sector of the M0 highway ring. *AqFüz* 12. (2006), p. 166–169.
- REMÉNYI-ENDRŐDI-MARÁZ 2007 REMÉNYI L. – ENDRŐDI A. – MARÁZ B.: Budapest, XVII. Rákoscsaba, Major-hegy alja. Régészeti kutatások Magyarországon 2006. Budapest, 2007. p. 182–183.
- REMÉNYI-TEREI 2004 REMÉNYI L. – TEREI Gy.: Őskori és középkori leletek Biatorbágy-Tyúkberek, Törökbálint-Kukoricadűlő lelőhelyről = Prehistoric and medieval finds from Biatorbágy-Tyúkberek, Törökbálint-Kukoricadűlő site. *AqFüz* 10. (2004), p. 168–171.
- REMÉNYI-TÓTH 2004 REMÉNYI L. – TÓTH A.: Őskori telepek, római kori árokrendszer, avar sírok Biatorbágy-Hosszúrétek lelőhelyen = Prehistoric settlements, and ditch system from the Roman period, Avar graves az the site of Biatorbágy-Hosszúrétek. *AqFüz* 10. (2004), p. 160–163
- REPISZKY 2008 REPISZKY T.: Neolit és rézkori telep Biatorbágyról. In: Gyöngyössy M., Ottományi K. (szerk.) *Képek a múltból. Az elmúlt évek ásatásaiból Pest megyében*. Szentendre, 2008. p. 18–19.
- SCHREIBER 1988 SCHREIBER R.: Budapest III. Aranyhegyi út 22590 hrsz. Az 1987. év régészeti kutatásai. *RégFüz Ser. I. No. 41.* (1988), p. 7–8.
- SCHREIBER 1991 SCHREIBER R.: Budapest III. Aranyhegyi út 22590 hrsz. (Mocsáros dűlő) Az 1988. év régészeti kutatásai. *RégFüz Ser. I. No. 42.* (1991), p. 8–9.
- SCHWEITZER 1992 SCHWEITZER F.: A Szigetszentmiklóstól északra húzódó M0 autópálya környezetében elhelyezkedő régészeti lelőhelyek geomorfológiai viszonyai = Die geomorphologischen Verhältnissen der nördlich Szigetszentmiklós, in der Umgebung der Autobahn M0 liegenden archäologischen Fundstellen. In: Havasi P., Selmeczi L. (szerk.) *Ré-*

- SCHWEITZER-BALOGH 1997 gészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán = Archäologische Forschungen auf der Autobahnstrasse M0 I. Budapest, 1992. p. 9–13.
SCHWEITZER F. – BALOGH J.: A Duna fiatal teraszai és a régészeti leletek. OTKA pályázati zárójelentés T 6799, 1997.
- SOMOGYVÁRI 2004 SOMOGYVÁRI Á.: Harta, Külső tuskó föld. Régészeti kutatások Magyarországon 2003. = Archaeological investigations in Hungary 2003. Budapest, 2004. p. 227–228.
- Soós 1979 Soós V.: Régészeti kutatások Nógrád megyében (1976–78.). Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 5. (1979), p. 347–368.
- Soós 1982 Soós V.: Előzetes jelentés a Szécsény-ültetési zselizi telep feltárásáról = Vorbericht über Ausgrabungen der Siedlung der neolithischen Zseliz-Gruppe in Szécsény-Ültetés. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 8. (1982), p. 7–46.
- Soós 1986 Soós V.: Évezredek üzenete. Fejezetek Nógrád megye őskorából. Katalauz a Kubinyi Ferenc Múzeum állandó régészeti kiállításához. Szécsény, 1986.
- STADLER 1999 STADLER, P.: Die alterlinearbandkeramische Fundstelle von Brunn am Gebirge, Flur Wolfholz (5620–5200 v. Chr.). Ausstellung in Brunn im August 1999. Brunn, 1999.
- STADLER 2005 STADLER, P.: Settlement of the Early Linear Ceramics Culture at Brunn am Gebirge, Wolfholz site. Documenta Praehistorica 32. (2005), p. 269–278.
- STADLER-KOTOVA 2010 STADLER, P. – KOTOVA, N.: Early Neolithic settlement from Brunn Wolfholz in Lower Austria and the problem of the origin of (Western) LBK. In: J. K. Kozłowski, P. Raczy (Hrsg.) Neolithization of the Carpathian Basin. Northernmost distribution of the Starčevo/Körös Culture. Kraków–Budapest, 2010. p. 325–348.
- STADLER-KOTOVA 2013 STADLER, P. – KOTOVA N.: The Early LBK Site at Brunn am Gebirge, Wolfholz (5670–5100 BC): Locally Established or Founded by Immigrants from the Starčevo Territory? In: Anders, A., Kulcsár G. (eds.) Moments in Time. Papers Presented to Pál Raczy on his 60th Birthday. Ősrégészeti Tanulmányok = Prehistoric Studies 1. (2013), p. 259–277.
- SZÉNÁSZKY 1977 G. SZÉNÁSZKY J.: A Szakálhádi csoport idoltöredéke Battonyáról = Das idolfragment der Szakálhád-Gruppe aus Battonya. ArchÉrt 104. (1977), p. 216–220.
- SZÉNÁSZKY 1990 G. SZÉNÁSZKY J.: Arcos edényfedő Battonyáról = Deckel eines Gesichtsfasses aus Battonya. ArchÉrt 117. (1990), p. 151–160.
- SZILAS 2005a SZILAS G.: Budapest XXII. ker., Campona utca 1. AqFüz 11. (2005), p. 233–234.
- SZILAS 2005b SZILAS G.: Budapest, XXII. Campona u. 1. Régészeti kutatások Magyarországon 2004. = Archaeological investigations in Hungary 2004. Budapest, 2005. p. 199–200.
- SZILAS 2008 SZILAS G.: Többrétegű őskori lelőhely feltárása a békásmegyeri Duna-parton = Excavation of a multilayered prehistoric site on the banks of the Danube bank Békásmegyer. AqFüz 14. (2008), p. 89–103.
- SZILAS 2009a SZILAS G.: Megelőző feltárás az egykori Főváros Tanács üdülőjének területén (II. ütem) = Investment-led excavation on the territory of the former holiday house of the City Council of Budapest (phase II) AqFüz 15. (2009), p. 63–74.
- SZILAS 2009b SZILAS G.: Budapest, III. Királyok útja 291. Régészeti kutatások Magyarországon 2008. = Archaeological investigations in Hungary 2008. Budapest, 2009. p. 165–166.

- SZILAS-VIRÁG 2008 SZILAS G. – M. VIRÁG Zs.: Próbafeltárás a csúcshegyi római villa környezetében III. = Test excavations in the region of the Roman villa on Csúcshegy III. AqFüz 14. (2008), p. 119–132.
- SZILAS-VIRÁG 2010 SZILAS G. – M. VIRÁG Zs.: Megelőző feltárás az egykori Fővárosi Tanács üdülőjének területén (II. ütem) = Investment-led excavation on the territory of the former holiday house of the City Council of Budapest (phase III). AqFüz 16. (2010), p. 39–52.
- SZILAS-VIRÁG-BESZÉDES 2011 SZILAS G. – M. VIRÁG Zs. – BESZÉDES J.: Középső újkőkori, késő avar telepnyomok és a limesút részlete az M0 autópálya Budatétény–Növény utcai csomópontjának feltárásán = Middle Neolithic, late Avar settlement traces and segment of limes road from the excavation of the Budatétény–Növény Street junction of the M0 motorway. AqFüz 17. (2011), p. 87–111.
- TÁRNOKI 1982 TÁRNOKI J.: Régészeti kutatások Nógrád megyében. (1979–1981.) Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 8. (1982), p. 381.
- TEREI et al. 2005a TEREI Gy. – Horváth L. A. – Korom A. – Szilas G.: Budapest, XI. Kőérberek, Tóváros lakópark. Régészeti kutatások Magyarországon 2004. = Archaeological investigations in Hungary 2004. Budapest, 2005. p. 196–197.
- TEREI et al. 2005b Terei Gy. – Horváth L. A. – Szilas G. – Korom A. – Füredi, Á. – Hancz E.: XI. Kőérberek–Tóváros Lakópark. In: Zsidi, P. (szerk.) Kincsek a város alatt. Budapest régészeti örökségének feltárása, 1989–2004. = Treasures under the city. Survey of the archaeological heritage of Budapest, 1989–2004. Budapest, 2005. p. 80–100.
- TITOV 1980 TITOV, V. S.: Arheologija Vengrii. Kamennij vek. Moskva, 1980.
- TOČIK–LICHARDUS 1964 TOČIK, A. – LICHARDUS, J.: Neolitická Jama vo Vyčapoch–Opatovciach = Neolithische Grube von Vyčapoň–Opatovcie. Památky Archeologické 55. (1964), p. 246–278.
- TOMPA 1929 TOMPA F.: A szalagdíszes kerámia kultúrái Magyarországon. Budapest, 1929. (Archaeologia Hungarica)
- TOMPA 1936 TOMPA F.: Budapest őskora. Tanulmányok Budapest Múltjából 4. (1936), p. 1–17.
- TOMPA 1937 TOMPA, F.: 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912–1936. Bericht der Römisch–Germanischen Kommission 24–25. (1934–1935 [1937]), p. 27–127.
- TOMPA 1942 Tompa F.: Őskor. In: Szendy K. (szerk.) Budapest története 1. Budapest, 1942. p. 3–134.
- TÓTH 2005 TÓTH A.: Budapest, XI. Budafoki út 91–93. Régészeti kutatások Magyarországon 2004. = Archaeological investigations in Hungary 2004. Budapest, 2005. p. 195.
- TRNKA 2005 TRNKA, G.: Kreise und Kulture–Kreisgrabenanlagen in Mitteleuropa. In: Daim, F., Neubauer, W. (Hrsg.) Zeitreise Heldenberg Geheimnisvolle Kreisgräben. Niederösterreichische Landesausstellung. St. Pölten, 2005. p. 10–18.
- TULOK–MAKKAY 1990 TULOK, M. – MAKKAY, J.: Spuren von Grabenanlagen aus Bicske–Galagonyás. In: D. Kaufmann (Hrsg.) Befestigte neolithische und äneolithische Siedlungen und Plätze in Mitteleuropa. JfMV 73. (1990), p. 119–124.
- VEIT 1993 VEIT, U.: Burials within Settlements of the Linearbandkeramik and Stichbandkeramik cultures of central Europe. On the social construction of death in early–Neolithic society. Journal of European Archaeology 1. (1993), p. 107–140.

- VEIT 1996 VEIT, U.: Studien zum Problem der Siedlungsbestattung im europäischen Neolithikum. Tübinger Schriften zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie 1. Waxmann. Münster-New York, 1996.
- VIRÁG 1992 M. VIRÁG Zs.: Újkőkori és rézkori telepnyomok az M0 autópálya szigetszentmiklósi szakaszánál = Neolithische und hochkupferzeitliche Siedlungsspuren an der Autobahnstrecke M0 bei Szigetszentmiklós. In: Havasi P., Selmeczi L. (szerk.) Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán = Archäologische Forschungen auf der Autobahnstrasse M0 I. Budapest, 1992. p. 15–60.
- VIRÁG 1998 M. VIRÁG, Zs.: Neuere anthropomorphe Darstellungen der Linienbandkeramik aus der Umgebung von Budapest. In: Fl. Draşovean (Hrsg.) The Late Neolithic of the Middle Danube Region. Timişoara, 1998. p. 67–89.
- VIRÁG 2000 M. VIRÁG, Zs.: Anthropomorphic vessels of Transdanubian Linear Pottery culture. In: St. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.) Karanovo III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa. Wien, 2000. p. 389–405.
- VIRÁG 2002 M. VIRÁG, Zs.: Data to the middle copper age archaeological topography of Budapest environs. BudRég 36. (2002), p. 93–113.
- VIRÁG 2005a M. Virág Zs., Törökbálint, Dulácska. In: Zsidi P. (szerk.), Kincsek a város alatt. Budapest régészeti örökségének feltárása, 1989–2004. – Treasures under the city. Survey of the archaeological heritage of Budapest, 1989–2004. Budapest 2005, 23.
- VIRÁG 2005b M. VIRÁG Zs.: Biatorbágy, Tyúkberek. In: Zsidi P. (szerk.) Kincsek a város alatt. Budapest régészeti örökségének feltárása, 1989–2004. = Treasures under the city. Survey of the archaeological heritage of Budapest, 1989–2004. Budapest, 2005. p. 24.
- VIRÁG 2005c M. VIRÁG Zs.: Biatorbágy, Hosszúréték. In: Zsidi P. (szerk.) Kincsek a város alatt. Budapest régészeti örökségének feltárása, 1989–2004. = Treasures under the city. Survey of the archaeological heritage of Budapest, 1989–2004. Budapest, 2005. p. 25.
- VIRÁG 2007 M. VIRÁG Zs.: Budapest, XI. Beregszász utca–Rodostó utca–Nagyszeben utca–Névtelen utca. In: Kisfaludi Júlia (szerk.) Régészeti kutatások Magyarországon 2006 = Archaeological investigations in Hungary 2006. Budapest, 2007. p. 165.
- VIRÁG 2008 M. VIRÁG Zs.: Budapest, III. ker. Nánási út 69., Hrsz.: 23744/2. AqFüz 14. (2008), p. 178–182.
- VIRÁG 2009a M. VIRÁG Zs.: Újkőkori és rézkori települések maradványai a Nánási úton = Remains of Neolithic and Copper Age settlements is Nánási Road. AqFüz 15. (2009), p. 97–109.
- VIRÁG 2009b M. VIRÁG Zs.: Újkőkori és rézkori településrészletek feltárása a Nánási úton.
<http://regeszet.aquincum.hu/> (letöltés ideje:)
- VIRÁG 2009c M. VIRÁG Zs.: Újkőkori település. Budapest, XVII. ker. Rákoscsaba, Major-hegy dél M0 BP02 lelőhely = Neolithic settlement. Budapest, XVII. ker., Rákoscsaba, Major-hegy South Site no. M0 BP02.) In: Endrődi A., Szilas G. (szerk.) Régészeti kutatások Budapest peremén = Archeological investigations on the outskirts of Budapest. Budapest, 2009. p. 2–3.
- VIRÁG 2009d M. VIRÁG, Zs.: The Eastern Periphery of the Central European LBC in the Region of Budapest. In: Kozłowski, J. K. (Ed.): Interactions between different models of neolithization North of the Central European agro-ecological barrier. Kraków, 2009. p. 9–31.

- VIRÁG 2011 M. VIRÁG Zs.: Újkőkori agyagszobrocska töredéke Budapestről, a Szépvölgyi útról = Neolithic clay figurine fragment from Szépvölgyi road Budapest. *BudRég* 44. (2001), p. 80–99.
- VIRÁG 2012 M. VIRÁG Zs.: Újabb kutatások az M0 autóút Növény utcai csomópontjában. További adatok a középső neolitikus település megismeréséhez = New research at the intersection of Növény Street with the M0 Motorway. Further data on the Middle Neolithic settlement. *AqFüz* 18. (2012), p. 74–98.
- VIRÁG 2013 M. VIRÁG, Zs.: On the Anthropomorphic Representations of TLPC in Connection with Some Recent Finds from Budapest (Figurines and Vessels with Facial Representations) In: Anders, A., Kulcsár G. (eds.) *Moments in Time. Papers Presented to Pál Raczky on his 60th Birthday. Ősrégészeti Tanulmányok = Prehistoric Studies* 1. (2013), p. 289–311.
- VIRÁG–BESZÉDES 2011 M. VIRÁG Zs. – BESZÉDES J.: Újkőkori, rézkori és Római kori településrészletek Albertfalván = Parts of Neolithic, Copper Age and Roman Period settlements at Albertfalva. *AqFüz* 17. (2011), p. 81–86.
- VIRÁG–BESZÉDES–REMÉNYI 2005 M. VIRÁG Zs. – BESZÉDES J. – REMÉNYI L.: Régészeti kutatások az egykori albertfalvai strand területén = Archaeological investigations on the territory of the former open-air bath of Albertfalva. *AqFüz* 11. (2005), p. 129–136.
- VIRÁG–TÉZER 2006 M. VIRÁG Zs.–TÉZER Z.: Régészeti kutatások az egykori Kinizsi laktanya területén = Archaeological investigations in the territory of the former Kinizsi Barracks. *AqFüz* 13. (2006), p. 196–204.
- WINDL 1991 WINDL, H.: Grabungen in einem Siedlungsareal der Linearbandkeramik in Asparn/Zaya, BH Mistelbach, Niederösterreich. *Zalai Múzeum* 2. (1991), p. 19–21.
- ZALAI–GAÁL 2002 ZALAI–GAÁL I.: Theiß–Importe aus Mórág–Tűzkődomb. *Antaeus* 25. (2002), p. 243–253.

THE RESEARCH RESULTS OF THE TRANSDANUBIAN (CENTRAL-EUROPEAN) LINEAR POTTERY CULTURE IN THE AREA OF BUDAPEST

The aim of this study is to summarize the current state of the research in the capital city. The number of the examinable sites, settlements grew to 42 now. Most of them were established at Buda side, the swampy area of Pest plains were avoided, except in some cases.

The earliest settlements are indicated by the six sites of the early period of the Transdanubian LPC. More settlement were established in the “Music note”-period, but Zseliz shows a significant growth. The number of sites were significantly reduced in the latest period, which indicates a centralisation of settlements. 22 sites show signs of buildings from the later period, except in one case. The average length is 20 m, bigger

houses are rare. Based on the fragmentary data, the earlier and “Music note” houses are slightly longer, while in the Zseliz probably both the bigger and smaller were in use. The orientation is basically North-South, with a slight difference to West or East. The diversity is caused by the local circumstances, the relief, the Danube and the streambeds. In the late phase there are evidence for both undivided and divided buildings. The U shaped base trenches and the oval post holes which indicate the storage floor, specific for the divided buildings are rarely appear. Our site, based on the sizes of the buildings and the less frequent usage of the usual architectural features shows a peripheral nature, similar to the South-

ern Transdanubia, yet the characteristic building types of the culture could also be identified here. During the later period in Budapest, tight layout of settlements could be found, characteristic in the Transdanubia. The ones in the Nánási road seem slightly different. Trench systems are known from three places from the later, and the Zseliz phase. Probably they had a purpose as barriers or boundaries. Wells from the late Transdanubian LPC came to light in three places, on the verge of the settlements, established on the deeper areas.

Graves are known from 15 places. All of them comes from settlements, where usually only a few corpse had been buried. We know regular graves from 12, irregular from 5 settlements. The different treatment indicates cultic acts. The ones that differ from the usual contracted pose are mostly extended burials. The orientation is varied. It possessed no role in the irregular graves whatsoever, but in the case of the regular ones, the East-West orientation indicates some principle. The regular ones are left positioned, the ones that differ are special, irregular graves. There were pottery in more than half of the regular ones, mostly around the skull and the pelvic. In the case of the irregular ones, the materials placed above or below the corpse indicate the special nature of these graves. The graves belong to the Musi note or the Zseliz period. No graves are known from the early period. The ones buried with several pottery could be the special individuals of each settlements. Besides the ritual, the other kind of special individuals, are represented by the different burials of social reasons.

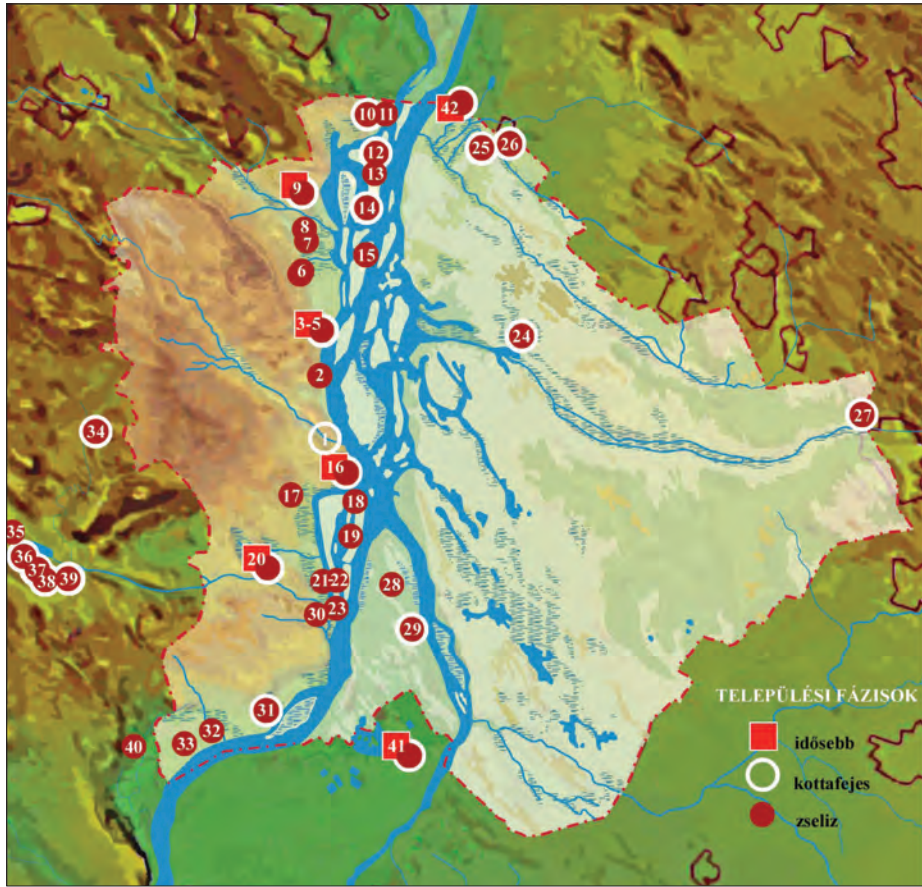
The geographical situation of Budapest, near to the eastern edge of the Transdanubian LPC had positive effects on the trade relations. The appearance of the face-decorated vessels is a clear evidence of that. They replaced the anthropomorphic clay figurines, widespread in the early Transdanubian LPC and still present in the "Music note" phase, numerous in our area. Different from the plastic art traditions in Middle-Europe, the face-decorated vessels have connections with the pots of the Szakálhát culture from the Great Hungarian Plain. Besides the M-shaped sign which frames the face, the circumstances of the finding places reflect a similar cultural background. Their appearance could be dated as early as the late "Music note" - early Zseliz period, when the connections with the Szakálhát are clearly visible. Than in the Zseliz phase, when the connections

are intensified, they are particularly frequent. Until the end of the classic Zseliz phase, the mutual connections from the east had a stronger influence, which became exclusive in the latter period. In the Zseliz III, imports appeared in the area of Transdanubian LPC from the Bükk B-C, late Szakálhát and Szakálhát-Tisza transitions (Tisza I), yet findings from the late Zseliz are missing from the area of the late LPC of the Great Hungarian Plain-groups. The appearance of the face-decorated vessels in the Zseliz phase, thanks to the connections with the Szakálhát culture, could indicate a change in the cultural background, yet the still present clay figurines indicates the local roots of cultic life in Eastern Transdanubia in the late Transdanubian LPC and in the Keszthely group. This difference also reflects the peripheral nature of the Eastern Transdanubia which also manifests in the architecture, different from the Northern Transdanubia, which seems more open to the areas West to the Carpathian Basin and East to the Danube.

After the unified nature of the early period, in the late Transdanubian LPC, the area of Budapest belonged to the Easter-Middle Europe zone of the LPC, along with the Northern Transdanubia, South-western Slovakia and Eastern Austria, which are distinct from the Southern Transdanubia. Despite of the lack of the cemeteries and the faintly unfolding occurrent specificity in the settlement structure, the correlations are visible in the architecture, settlements and burials. Compared to the Northern Transdanubia, however, the intensified effects of the connections with the Great Hungarian Plain are clearly obvious in our area.

Based on the features of foreign origin, the connections with the Alföld LPC are visible from the end of the early phase. The constant connection related to the trade of the raw stone material, especially the obsidian and sea shell, became dynamic in the final phase of the Zseliz. In the area of the Alföld LPC, the connections prevailed during the late- Music note and the early Zseliz period, then it seems in the late Zseliz phase they cease to exist.

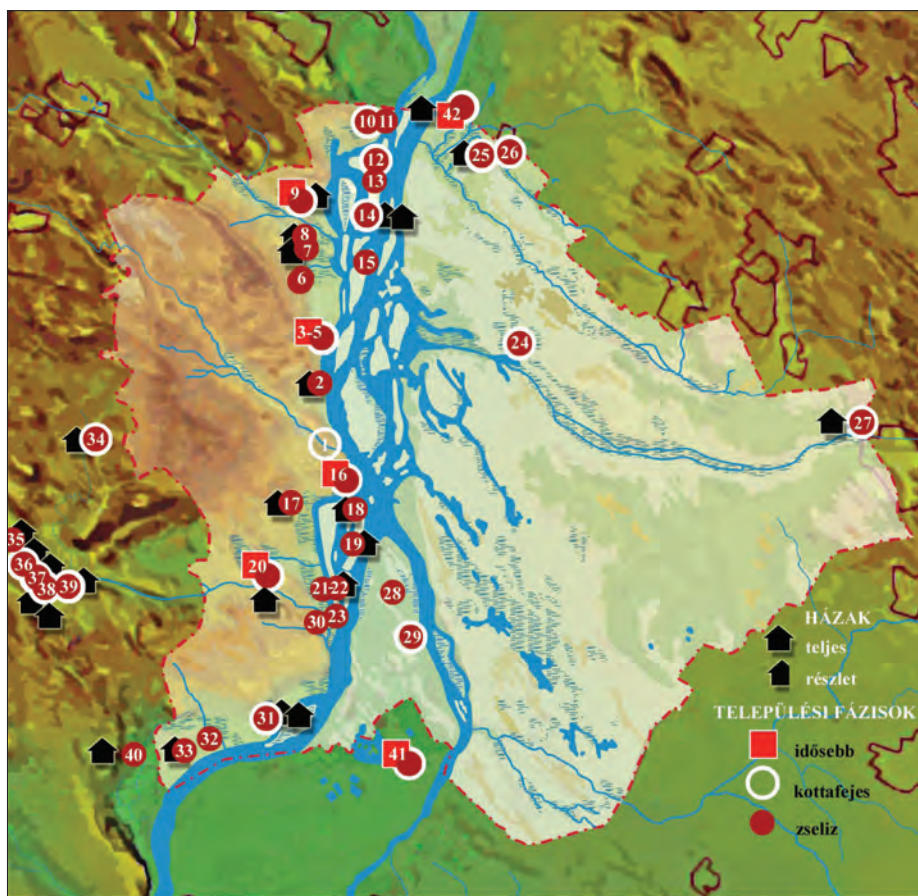
Despite the correlations of the import and the related attributes typical in this era, both cultures in this area possess their own features in the case of settlements, buildings and burials. Yet at the same time, the "imports" and the many face-decorated vessels clearly show the connections.

1

1. kép 1. A Dunántúli Vonaldíszes Kerámia (DVK) egyes fázisainak lelőhelyei Budapest körzetében

1. lh. Bp. I. Tabán (NAGY L. 1936; TOMPA 1936; 1937; 1942), 2. lh. Bp. II. Tölgyfa utca (KÉRDŐ-KOVÁCS-SZILAS 2003), 3. lh. Bp. II. Újlak, Szépvölgyi út 14. (KÁRPÁTI-VIRÁG 2008; VIRÁG 2011; 2013), 4. lh. Bp. II. Újlak, Felhővízi utca 5. (KÁRPÁTI-ÉDER 2007), 5. lh. Bp. II. Újlak, Űrömi utca 37. (KÁRPÁTI-VIRÁG 2007), 6. lh. Bp. III. Törökkő, Bécsi út, Táborhegyi út között (TOMPA 1936; 1937; 1942; GARÁDY 1943a; 1943b), 7. lh. Bp. III. Filatorigát, Bécsi út 271. (BUDAI BALOGH 2008a, 2008b), 8. lh. Bp. III. Törökkő, Kisbójtár utca (LÁNG-TÉZER 2005), 9. lh. Bp. III. Mocsáros dűlő, Aranyhegyi út (SCHREIBER 1988; 1991; KALICZ-SCHREIBER – KALICZ 1992; KALICZ 1988; KALICZ-KALICZ-SCHREIBER- 2002), 10. lh. Bp. III. Békásmegyér, Barátpatak utca 6/a (LASSÁNYI 2012), 11. lh. Bp. III. Békásmegyér, Kossuth Lajos üdülőpart, Pusztatemplom (GARÁDY 1950; NAGY T. 52. lh.), 12. lh. Bp. III. Békásmegyér, Királyok útja 291-293. (SZILAS 2008; 2009a; 2009b; SZILAS-VIRÁG 2010), 13. lh. Bp. III. Békásmegyér, Pünkösdfürdő környéke (TOMPA 1936; 1937; 1942; GÁBORINÉ CSÁNK 1964, 1971; 1967; G. CSÁNK 1975; GLÁSER 1993), 14. lh. Bp. III. Római-fürdő, Nánási út (69.) 75-77. (LÁNG-VIRÁG 2008; VIRÁG 2008; 2009a; 2009b), 15. lh. Bp. III. Óbudai-(Hajógyári)-sziget (KÉRDŐ-VIRÁG 2006a; 2006b), 16. lh. Bp. XI. Lágymányos, Október 23.-Kőrösy J.-Váli-Bercsényi utcák határolta terület (volt Skála Áruház parkolója); BESZÉDES-HORVÁTH L. A. 2008; HORVÁTH L. A.-HORVÁTH M. A. 2013, 17. lh. Bp. XI. Sasad, Beregszász-Rodostó-Nagyszeben-Maléter Pál utcák határolta terület (volt Kinizsi laktanya) (VIRÁG-TÉZER 2006; VIRÁG 2007), 18. lh. Bp. XI. Lágymányos, Budafoki út 91-93. (TÓTH 2005), 19. lh. Bp. XI. Lágymányos, Budafoki út 78. (VIRÁG 2002, 95. old. 40. jegyzet, Fig. 6. 3-4.), 20. lh. Bp. XI. Kőérberek, Tóváros-lakópark; (HORVÁTH L. A. ET AL. 2005; TEREI ET AL. 2005a, 2005b; HORVÁTH L. A. 2005; OROSS 2008), 21. lh. Bp. XI. Albertfalva, Fehérvári út 202. (VIRÁG-BESZÉDES-REMÉNYI 2005; BESZÉDES-REMÉNYI-VIRÁG 2005), 22. lh. Bp. XI. Albertfalva, Mezőkövesd u. 1-3 (VIRÁG-BESZÉDES 2011; BESZÉDES-VIRÁG 2012), 23. lh. Bp. XI. Albertfalva, Hunyadi János út, Savoya Park (REMÉNYI-ENDRÓDI 2003), 24. lh. Bp. XIV. Alsórákos, Miskolci utca, Paskál-lakópark (KOROM 2005; KOROM-REMÉNYI 2005), 25. lh. Bp. XV. Rákospalota, Újmajor (ENDRÓDI-HORVÁTH M. A.-VIRÁG 1997), 26. lh. Bp. XV. Rákospalota, Alagi-major (BENCZE ET AL. 1999. 1. kép V. lelőhely, közöletlen), 27. lh. Bp. XVII. Rákospalota, Majorhegy Dél (REMÉNYI ET AL. 2006; ENDRÓDI-MARÁZ-REMÉNYI 2007; REMÉNYI-ENDRÓDI-MARÁZ 2007; VIRÁG 2009c), 28. lh. Bp. XXI. Csepel, Corvin út 18-24. (Közöletlen. Horváth M. Attila megfigyelése 2013), 29. lh. Bp. XXI. Csepel, Dunadűlő utca 17-23 (Közöletlen. Horváth M. Attila megfigyelése 2013), 30. lh. Bp. XXII. Budafok, Leányka-Tompa-Vihar utcai terület. (Nagy T. 95. lh.), 31. lh. Bp. XXII. Budatétény, M0 autópálya, Nővény utca csomópont (SZILAS-VIRÁG-BESZÉDES 2011; VIRÁG 2012), 32. lh. Bp. XXII. Nagytétény, Római castrum és a Kastélypark utca (GALLUS 1936; TOMPA 1936; 1937; 1942), 33. lh. Bp. XXII. Nagytétény, Campona utca 1. (SZILAS 2005a; 2005b), 34. lh. Budakeszi-Szőlőskert (CZENE-OTTOMÁNYI 2007; CZENE 2008), 35. lh. Biatorbágy-Hosszúföld (REPIŠZKY 2008), 36. lh. Biatorbágy-Hosszúföld (REMÉNYI-TÓTH 2004; HORVÁTH L. A.-REMÉNYI-TÓTH 2004; VIRÁG 2005c), 37. lh. Biatorbágy-Tyűkberek (ENDRÓDI 1993a; REMÉNYI-TEREI 2004; HORVÁTH L. A.-REMÉNYI-TÓTH 2004; VIRÁG 2005b), 38. lh. Törökbálint-Dulácska (ENDRÓDI 1993b; 1994; HORVÁTH L. A.-REMÉNYI-TÓTH 2004; HORVÁTH L. A. 2003; 2004b; 2005; VIRÁG 1998; 2000; 2005a; OROSS 2008; 35-36.), 39. lh. Törökbálint, Tópark Kukoricadűlő (KOVÁCS Á. -RAJNA 2010), 40. lh. Érd-Hosszúföld (OTTOMÁNYI 2005), 41. lh. Szigetszentmiklós-Vízmezőtelep (VIRÁG 1992), 42. lh. Dunakeszi-Székesdűlő (HORVÁTH L. A. 2002a; 2002b; 2004a; HORVÁTH L. A. ET AL. 2004; OROSS 2008)

1

2. kép 1. Épületek nyomai a DVK Budapest környéki lelőhelyeinek fázistérképén

Teljes házalapok:

Idősebb fázis: 42. lh. Dunakeszi-Székesdűlő (HORVÁTH L. A. 2002a; 2002b; 2004a; HORVÁTH L. A. ET AL. 2004; OROSS 2008);

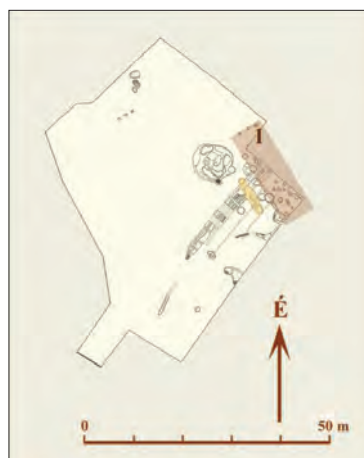
Fiatalabb fázisok: 14. lh. Bp. III. Rómaifürdő, Nánási út (69.) 75-77. (VIRÁG 2008; 2009a; 2009b); 20. lh. Bp. XI. Kőérberek, Tóváros-lakópark (HORVÁTH L. A. ET AL. 2005; TEREI ET AL. 2005a, 2005b; HORVÁTH L. A. 2005; OROSS 2008); 27. lh. Bp. XVII. Rákoscaba, Majorhegy Dél (ENDRÓDI-MARÁZ-REMÉNYI 2007; REMÉNYI-ENDRÓDI-MARÁZ 2007; REMÉNYI ET AL. 2006; VIRÁG 2009c); 31. lh. Bp. XXII. Budatétény, M0 autótút, Növény utca csomópont (SZILAS-VIRÁG-BESZÉDES 2011); 38. lh. Törökbálint-Dulácska (ENDRÓDI 1993b; 1994; HORVÁTH L. A.-REMÉNYI-TÓTH 2004; HORVÁTH L. A. 2002c; 2004b; 2005; VIRÁG 2005a); 40. lh. Erd-Hosszúföldek (OTTOMÁNYI 2005);

Épületrészletek, házakra utaló oszlophelyek:

Fiatalabb fázisok: 2. lh. Bp. II. Tölgyfa utca (KÉRDŐ-KOVÁCS-SZILAS 2003); 7. lh. Bp. III. Filatorigát, Bécsi út 271. (BUDAI BALOGH 2008a, 2008b); 8. lh. Bp. III. Törökkő, Kisbojtár utca (LÁNG-TÉZER 2005); 9. lh. Bp. III. Mocsárosdűlő, Aranyhegyi út (SCHREIBER 1991, 8; KALICZ 1988); 14. lh. Bp. III. Rómaifürdő, Nánási út (69.) 75-77. (VIRÁG 2008; 2009a; 2009b); 17. lh. Bp. XI. Sasad, Beregszász-Rodostó-Nagyszeben-Maléter Pál utcák határolta terület (volt Kinizsi laktanya) (VIRÁG-TÉZER 2006; VIRÁG 2007); 18. lh. Bp. XI. Lágymányos, Budafoki út 91-93. (TÓTH 2005); 19. lh. Bp. XI. Lágymányos, Budafoki út 78. (VIRÁG 2002, 95. 40. jegyzet, Fig. 6. 3-4.); 22. lh. Bp. XI. Albertfalva, Mezőkövesd u. 1-3 (VIRÁG-BESZÉDES 2012); 25. lh. Bp. XV. Rákospalota, Újmajor (ENDRÓDI-HORVÁTH-VIRÁG 1997); 31. lh. Bp. XXII. Budatétény, M0 autótút, Növény utca csomópont (SZILAS-VIRÁG-BESZÉDES 2011); 33. lh. Bp. XXII. Nagytétény, Campona utca 1. (SZILAS 2005a; 2005b); 34. lh. Budakeszi-Szőlőskert (CZENE-OTTOMÁNYI 2007; CZENE 2008); 35. lh. Biatorbágy-Mocsaras dűlő (REPISZKY 2008); 36. lh. Biatorbágy-Hosszúrétek (REMÉNYI-TÓTH 2004; HORVÁTH L. A.-REMÉNYI-TÓTH 2004; VIRÁG 2005c); 37. lh. Biatorbágy-Tyúkberek (ENDRÓDI 1993a; REMÉNYI-TEREI 2004; HORVÁTH L. A.-REMÉNYI-TÓTH 2004; VIRÁG 2005b); 38. lh. Törökbálint-Dulácska (ENDRÓDI 1993b; 1994; HORVÁTH L. A.-REMÉNYI-TÓTH 2004; HORVÁTH L. A. 2002c; 2004b; 2005; VIRÁG 2005a); 39. lh. Törökbálint, Tópark Kukoricadűlő (KOVÁCS Á. -RAJNA 2010)

1

2

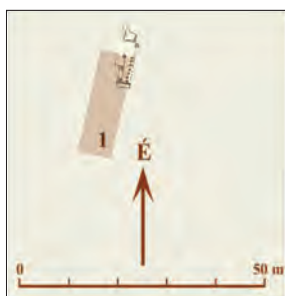

3

3. kép 1. Bp. III. Rómaifürdő, Nánási út (69.) 75-77. (14. lh.) A feltárt terület összesítő rajza az épületalappal. (Virág 2008; 2009a; 2009b)

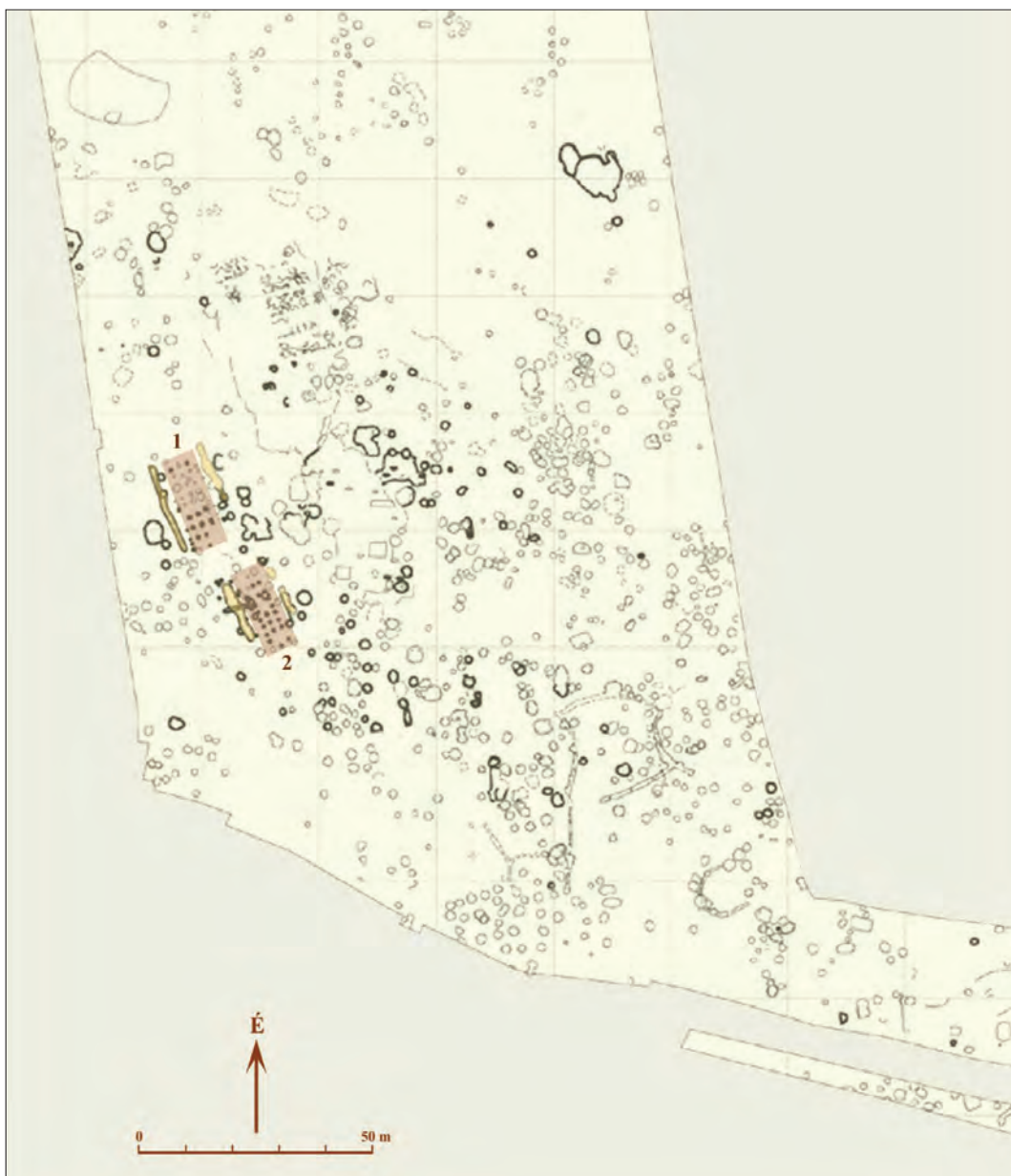
3. kép 2. Bp. XI. Sasad, Beregszász-Rodostó-Nagyszeben-Maléter Pál utcák határolta terület (17. lh., volt Kinizsi laktnya). A település feltárt részlete házalappal. (Virág-Tézer 2006; Virág 2007)

3. kép 3. Bp. XXII. Budatétény, M0 autótűt, Növéný utca csomópont. (31. lh.) A kutatott nyomvonal szakasz a házalappal. (Szilas-Virág-Beszédes 2011)

1

2

4. kép 1. Bp. XI. Lágymányos, Budafoki út 78. (19. lh.) Épületalap részlete. (VIRÁG 2002, 95. 40. jegyzet, Fig. 6. 3-4.)

4. kép 2. Bp. XVII. Rákosszába, Majorhegy Dél (27. lh.) A feltárt terület déli részének összesítője a két épületalappal. (ENDRÓDI-MARÁZ-REMÉNYI 2007; REMÉNYI-ENDRÓDI-MARÁZ 2007; REMÉNYI et al. 2006; VIRÁG 2009c)

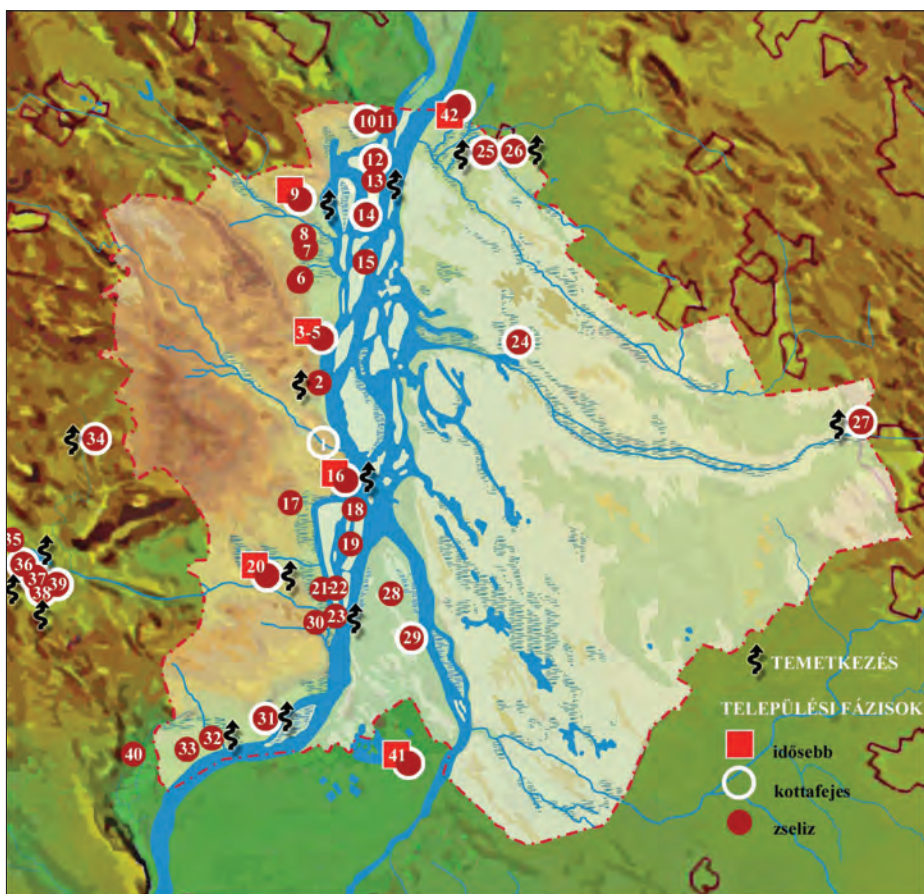

1

5. kép 1. Árokrendszerek és kutak a DVK a Budapest környéki lelőhelyeinek fázistérképén

Árkok (Zselizi időszak): 13. lh. Bp. III. Békásmegyer, Pünkösdfürdő környéke (G. CSÁNK 1967; GLÁSER 1993); 21 lh. Bp. XI. Albertfalva, Fehérvári út 202. (VIRÁG-BESZÉDES-REMÉNYI 2005; BESZÉDES-REMÉNYI-VIRÁG 2005) 36. lh. Biatorbágy-Hosszúrétek (REMÉNYI-TÓTH 2004; HORVÁTH L. A.-REMÉNYI-TÓTH 2004; VIRÁG 2005c),

Kutak (Zselizi időszak): 12. lh. Bp. III. Békásmegyer, Királyok útja 291. (SZILAS-VIRÁG 2010), 31. lh. Bp. XXII. Budatétény, M0 autópályát, Növény utca csomópont (VIRÁG 2012), 38. lh. Törökbálint-Dulácska (HORVÁTH L. A.-REMÉNYI-TÓTH 2004)

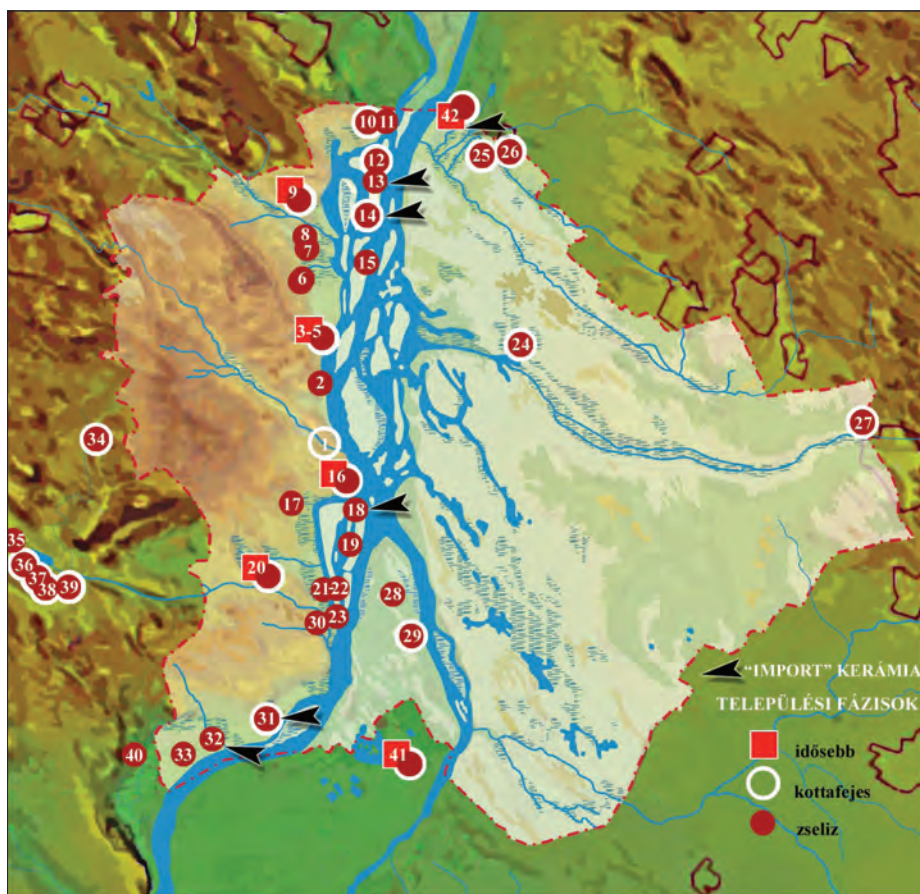

1

6. kép1. Temetkezések a DVK a Budapest környéki lelőhelyeinek fázistérképén

Szabályos temetkezések – Fiatalabb fázisok: 2. lh. Bp. II. Tölgyfa utca (KÉRDŐ-KOVÁCS-SZILAS 2003) Zseliz; 9. lh. Bp. III. Mocsárosdűlő, Aranyhegyi út (SCHREIBER 1991; KALICZ 1988) Zseliz; 13. lh. Bp. III. Békásmegyer, Pütkösdűlő környéke (TOMPA 1936; 1937; 1942; KALICZ-MAKKAY 1972; GLÄSER 1993) Késő Zseliz; 20. lh. Bp. XI. Kőérberek, Tóváros-lakópark (HORVÁTH L. A. ET AL. 2005; TEREI ET AL. 2005a, 2005b); 23. lh. Bp. XI. Albertfalva, Hunyadi János út, Savoya Park (REMÉNYI-ENDRÓDI 2003); 25. lh. Bp. XV. Rákospalota, Újmajor (ENDRÓDI-HORVÁTH M. A.-VIRÁG 1997) Kottafejes; 26. lh. Bp. XV. Rákospalota, Alagi-major (BENCZE ET AL. 1999. 1. kép V. lelőhely, közöletlen); 27. lh. Bp. XVII. Rákoscaba, Majorhegy Dél (REMÉNYI-ENDRÓDI-MARÁZ 2007; REMÉNYI ET AL. 2006; VIRÁG 2009c); Késő kottafejes-korai Zseliz; 31. lh. Bp. XXII. Budatétény, M0 autópálya, Növény utca csomópont (SZILAS-VIRÁG-BESZÉDES 2011); 32. lh. Bp. XXII. Nagytétény, Római castrum és a Kastélypark utca (GALLUS 1936). Késő Zseliz; 34. lh. Budakeszi-Szőlőskert (CZENE-OTTOMÁNYI 2007; CZENE 2008); Kottafejes; 38. lh. Törökbálint-Dulácska (ENDRÓDI 1993b; VIRÁG 2005a;).

Rendhagyó temetkezések: 13. lh. Bp. III. Békásmegyer, Pütkösdűlő környéke (GABORINÉ CSÁNK 1971; GLÄSER 1993) Zseliz; 16. lh. Bp. XI. Lágymányos, Október 23.-Kőrösy J.-Váli-Bercsényi utcák határolta terület (volt Skála Áruház parkolója) (BESZÉDES-HORVÁTH L. A. 2008; HORVÁTH L. A.-HORVÁTH M. A. 2013) Zseliz; 31. lh. Bp. XXII. Budatétény, M0 autópálya, Növény utca csomópont (VIRÁG 2012) Zseliz; 36. lh. Biatorbágy-Hosszúrétek (REMÉNYI-TÓTH 2004; HORVÁTH L. A.-REMÉNYI-TÓTH 2004; VIRÁG 2005c); 37. lh. Biatorbágy-Tyúkberek (ENDRÓDI 1993a; VIRÁG 2005b) Zseliz?

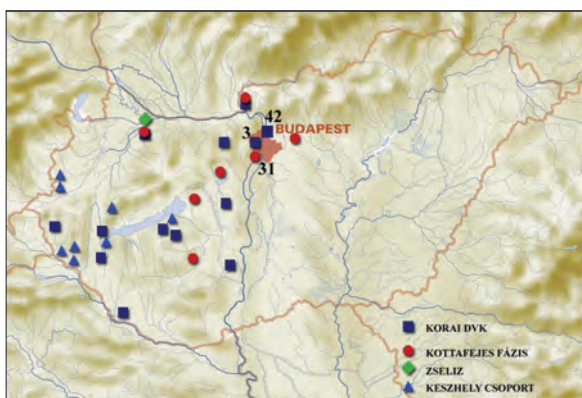

1

7. kép 1. Kapcsolatokat jelző idegen eredetű kerámialeletek jelenleg ismert előfordulása a Budapest környéki lelőhelyek fázistérképén

Idősebb fázis: 42. lh. Dunakeszi-Székesdűlő (Horváth L. A. 2002a; 2002b)

Fiatalabb fázisok: 13. lh. Bp. III. Békásmegyér, Püinkösdfürdő környéke (TOMPA 1936; 1937; 1942; GÁBORINÉ CSÁNK 1964; GLÄSER 1993); 14. lh. Bp. III. Római fürdő, Nánási út (69.) 75-77. (VIRÁG 2008; 2009a; 2009d); 18. lh. Bp. XI. Lágymányos, Budafoki út 91-93. (TÓTH 2005; VIRÁG 2009d); 31. lh. Bp. XXII. Budatétény, M0 autótűt, Nővény utca csomópont (SZILAS-VIRÁG-BESZÉDES 2011); 32. lh. Bp. XXII. Nagytétény, Római castrum és a Kastélypark utca (GALLUS 1936; TOMPA 1936; 1937; 1942)

1

2

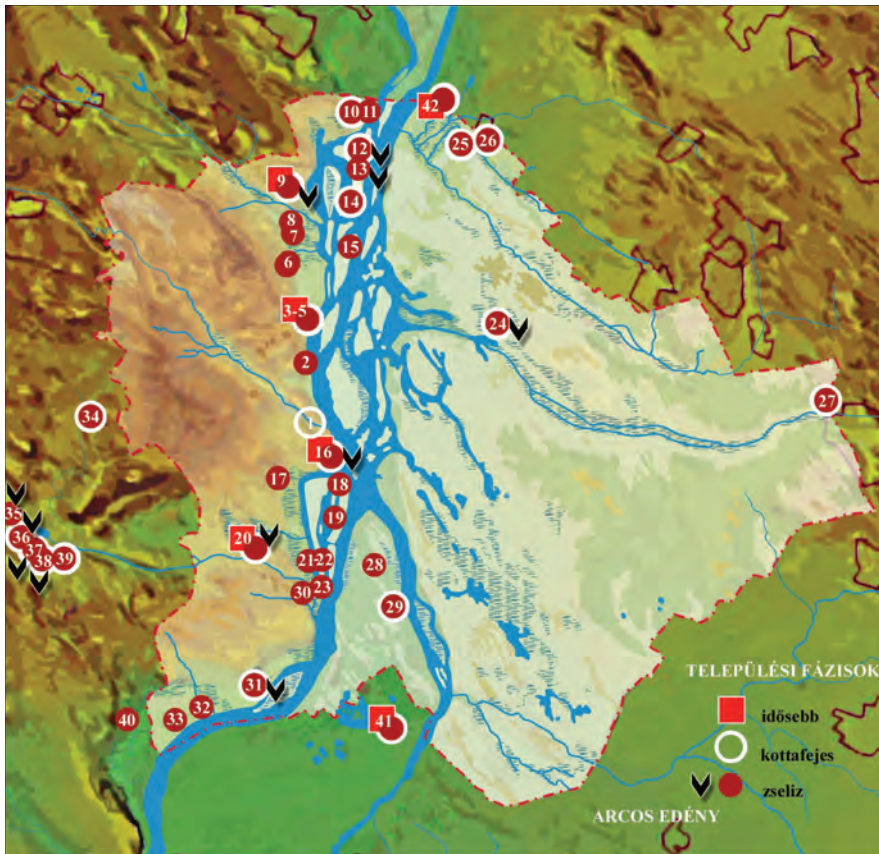
8. kép 1. A DVK ember alakú agyagplasztikáinak elterjedése a magyarországi települési területen az egyes periódusokban és területi csoportokban. (Virág 2011, 9, 5. kép; 2013, Fig 6. nyomán)

8. kép 2. A kisplasztikák előfordulása Budapest körzetében a lelőhelyek fázistérképén
Idősebb fázis: 3. lh. Bp. II. Újlak, Szépvölgyi út 14. (KÁRPÁTI-VIRÁG 2008; VIRÁG 2011; 2013); 42. lh. Dunakeszi-Székesdűlő (HORVÁTH L.A. ET AL. 2004, 209, kérdéses, közöletlen)
Kottafejes fázis: 31. lh. Bp. XXII. Budatétény, M0 autót, Növény utca csomópont (SZILAS-VIRÁG-BESZÉDES 2011) Kottafejes díszű, közöletlen.

1

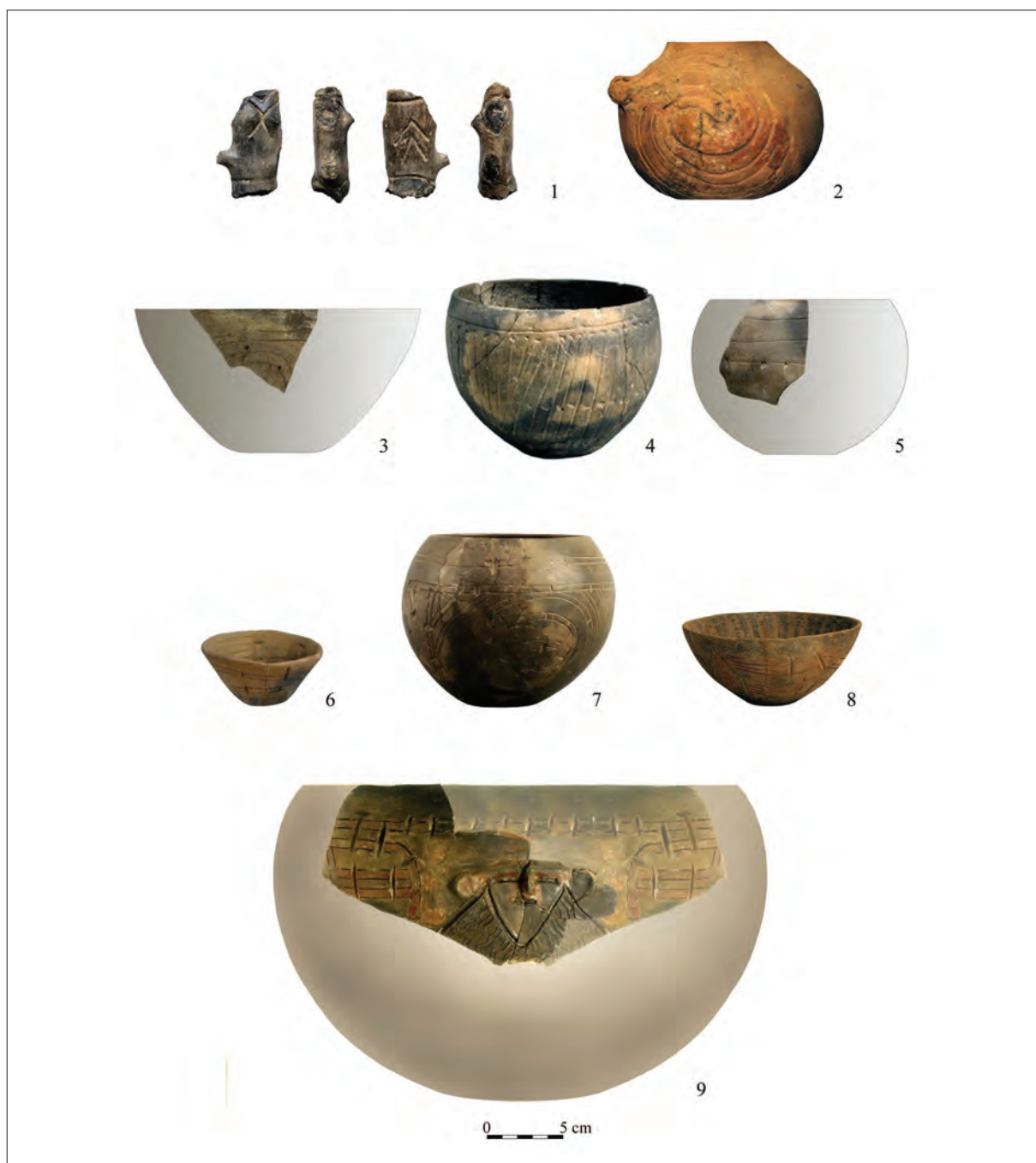
2

9. kép 1. Az arcos edények elterjedése a DVK késői fázisának lelőhelyein a magyarországi települési területen. (VIRÁG 2013, 305, Fig. 13. nyomán)

9. kép 2. Az arcos edények elterjedése Budapest körzetében a Zseliz fázis lelőhelyein.

9. lh. Bp. III. Mocsárosdűlő, Aranyhegyi út (SCHREIBER 1991; KALICZ 1988; 1998, Abb. 12, 10; 13, 2); 12. lh. Bp. III. Békásmegyer, Királyok útja 293. (SZILAS 2008, 93, 3. kép; VIRÁG 2013); 13. lh. Bp. III. Békásmegyer, Püsködfürdő környéke (TOMPA 1937, Taf. 8. 3.; 1942, 1. t. 11-12; KALICZ-SCHREIBER 1969, Abb. 35–37; GÁBORINÉ CSÁNK 1964, 7. kép 3; KALICZ-MAKKAY 1972a, Abb. 6, 1-3; KALICZ 1998, Abb. 12. 2-3, 8-9, Abb. 13. 1; GLÁSER 1993); 16. lh. Bp. XI. Lágymányos, Október 23.–Kőrösy J.–Váli-Bercsényi utcák határolta terület (volt Skála Áruház parkolója) (BESZÉDES-HORVÁTH L. A. 2008; HORVÁTH L. A.-HORVÁTH M. A. 2013); 20. lh. Bp. XI. Kőérberek, Tóváros-lakópark (HORVÁTH ET AL. 2005; TEREI ET AL. 2005a, 2005b; HORVÁTH 2005); 24. lh. Bp. XIV. Alsórákos, Miskolci utca, Paskál lakópark (KOROM 2005; KOROM-REMÉNYI 2005) közöletlen; 31. lh. Bp. XXII. Budatétény, M0 autópálya, Növény utca csomópont (SZILAS-VIRÁG-BESZÉDES 2011); 35. lh. Batorbágy-Mocsaras dűlő (REPISZKY 2008); 36. lh. Batorbágy-Hosszúrétek (REMÉNYI-TÓTH 2004; HORVÁTH L. A.-REMÉNYI-TÓTH 2004; VIRÁG 2005c); 37. lh. Batorbágy-Tyúkberek (ENDRÓDI 1993a; VIRÁG 1998; 2000; 2005b); 38. lh. Törökbálint-Dulácska (ENDRÓDI 1994; VIRÁG 1998; 2000; 2005a)

10. kép. Kerámialeletek a DVK egyes fázisaiból

Idősebb fázis:

1. Ember alakú agyagplasztika töredéke: 3. lh. Bp. II. Újlak, Szépvölgyi út 14. (KÁRPÁTI-VIRÁG 2008; VIRÁG 2011, 2. kép; 2013, Fig. 2); 2. Spiráldíszes edény: 9. lh. Bp. III. Mocsáros dűlő, Aranyhegyi út (KALICZ-SCHREIBER-KALICZ 1992, Abb. 3. 3)

Kottafejes fázis:

3., 5. Rekonstruált tál és gömbszelet alakú edény: 27. lh. Bp. XVII. Rákoscaba, Majorhegy Dél (REMÉNYI et al. 2006; ENDRÓDI-MARÁZ-REMÉNYI 2007; REMÉNYI-ENDRÓDI-MARÁZ 2007; VIRÁG 2009c, 6, 10. kép); 4. Gömbszelet alakú edény, temetkezésből: 25. lh. Bp. XV. Rákospalota, Újmajor (ENDRÓDI-HORVÁTH M. A.-VIRÁG 1997, közöletlen);

Zseliz fázis:

6. Belsődíszes tálka: 14. lh. Bp. III. Rómaifürdő, Nánási út (69.) 75-77. (LÁNG-VIRÁG 2008; VIRÁG 2008; 2009a; 2009b, közöletlen); 7. Gömbszelet alakú edény (38. lh. Törökbálint-Dulácska, ENDRÓDI 1993b; 1994; ZSIDI 2009, 95, kat. 50.); 8. Festett belső díszes tálka: 31. lh. Bp. XXII. Budatétény, M0 autótú, Növény utca csomópont (SZILAS-VIRÁG-BESZÉDES 2011; VIRÁG 2012, közöletlen); 9. Arcos edény rekonstrukciója: 12. lh. Bp. III. Békásmegyér, Királyok útja 293. (SZILAS 2008; VIRÁG 2013, Fig. 8)

LASSÁNYI GÁBOR

RÓMAI KATONAI DIPLOMA TÖREDÉKE AQUINCUM POLGÁRVÁROSBÓL

2014 nyarán intenzív műszeres leletfelderítést kezdtünk meg Aquincum municipiumának nyugati részén, a Budapest – Szentendre HÉV vonal sínjeitől nyugatra.

A munkák fő célja az volt, hogy a fémkeresős műszerek megjelenése óta rendszeresen illegális kincskeresők által bolygatott területen legyűjtsük és szisztematikusan dokumentáljunk minden felszíni leletet. A munkák az Nemzeti Kulturális Alap támogatásával folytak. A területen korábban az Osztrák Régészeti Intézet munkatársai Stefan Groh és Helga Sedlmayer 2011-ben végeztek¹ geofizikai felmérést.²

A TÁRGY

A területen 2014 júniusában egy apró római diplomatöredék is előkerült. A jó minőségű bronzból készült, mindkét oldalán feliratot tartalmazó, sötétzöld patinával borított lemez 2 × 1,3 cm méretű, 0,1 cm vastag. Az első oldal bal sarkán keskeny függőleges keretező vonal fut végig.³ A lemez egy katonai diploma első táblájának bal felső része.

TABELLA I. EXTRINSECUS

[- - -]
IMP[- - -]
NI[- - -]
II D[- - -]
POT[- - -]
POT[- - -]
EQVI[- - -]

¹ GROH et al. 2014.

² A projekt vezetője Zsidi Paula volt, a terepi munkákat a cikk írója koordinálta. A fémkeresős kutatás nagy részét Sándor Lajos végezte, de több önkéntes amatőr kutató is segítette munkánkat.

³ LÁNG 2012.

TABELLA I. INTUS

[- - -]CAES M [- - -]
[- - -]ONT MA[- - -]
[- - -]JES L[- - -]

Bár a császári titulátúra nagyon hiányosan maradt meg, a megmaradt betűk szerencsés módon lehetőséget teremtettek arra, hogy azt nagyobb bizonytalanság nélkül rekonstruálhassuk. Az előlapon megmaradt 4. és 5. sorban szereplő POT szótöredék egyértelműen meghatározza, hogy két császárról van szó, mégpedig Marcus Aurelius és Lucius Verus társuralkodókról. Ennek alapján az elveszett sorok is kiegészíthetők az alábbi módon:

TABELLA I. EXTRINSECUS

1. [Imp(erator) Caes(ar) M(arcus) Aurelius Antoninus Aug(ustus) Armeni(acus)]
2. [pont(ifex) max(imus) trib(unicia) pot(estate) XVIII imp(erator) II co(n)s(ul) III et]
3. IMP(erator) [Caes(ar) L(ucius) Aurelius Verus Aug(ustus) Arme-]
4. NI[acus trib(unicia) pot(estate) IIII imp(erator) II proco(n)s(ul) co(n)s(ul)]
5. II D[ivi Antonini f(ilii) divi Hadriani ne]
6. POT[es divi Traiani parthici prone]
7. POT[es divi Nervae abnepotes]
8. EQVI[tibus et pediti]bus qui militaverunt in]

TABELLA I. INTUS

1. [Im]P(erator) CAES(ar) M(arcus) Aurelius Antoninus Aug(ustus) Armeni(acus)]
2. [p]ONT(ifex) MA[x(imus) trib(unicia) pot(estate) XVIII imp(erator) II co(n)s(ul) III et]
3. [Imp(erator) Ca]ES(ar) L(ucius) [Aurelius Verus Aug(ustus) Armeni(acus)]

1. kép. A katonai diploma lelőhelye

KELTEZÉS

A tábla pontos datálását segíti az előlap ötödik sorában megmarad II. konzuli év, amely Kr. u. 161 és 167 közé keltezi azt, és ezt tovább szűkíti a 4. sorban szereplő Armeniacus jelző, amelyet 164 ősze után viseltek a társuralkodók. A császárok titulaturája 165 nyár végétől Parthicus max(imus) és a 166 nyaratól a Medicus jelzővel egészült ki.⁴ A tábla kiszerkeszthető szerkezete alapján azonban nem tartjuk valószínűnek, hogy ezek a viszonylag hosszabb karaktorsorból álló jelzők szerepeltek volna a szövegben, így legvalószínűbb, hogy dokumentumot 163 ősze és 165 nyara közé keltezhetjük, esetleg tágabban 166 végéig.

PÁRHUZAMOK

A dokumentum töredékből csak a császári titulúra egy kis része maradt meg, így sajnos nem,

tudjuk, hogy melyik provinciában szolgáló, mely csapattestek voltak abban eredetileg megnevezve. Pannonia területéről több azonos korú katonai diploma ismert a szakirodalomban. Az egyik egy 163-ra keltezett darab Briogetioból,⁵ a másik egy ismeretlen magyarországi lelőhelyű, 163-164-re keltezett példány.⁶

ÖSSZEFOGLALÁS

Az Aquincum polgárvárosának nyugati felében most talált katonai diplomatöredék Marcus Aurelius és Lucius Verus társuralkodásának idejére, azon belül is Kr. u. 163 és 165, esetleg 166 közé keltezhetjük. Ez a második katonai diploma töredék Aquincum polgárvárosának területéről származik. Az elsőt, amely 211-re datálható, 1899-ben találták a Papföldi ásatásokon.⁷

⁴ KIENAST 2009. 144.

⁵ LŐRINCZ 1980

⁶ LŐRINCZ 1996. 259-261.

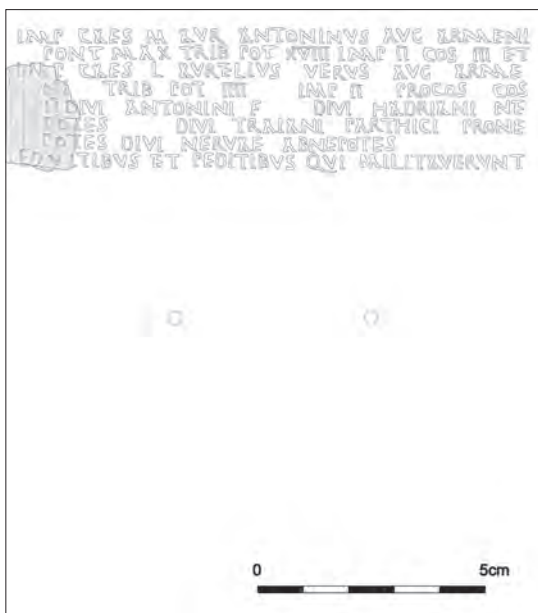
⁷ KUZSINSZKY 1900. 167. (CIL XVI, 136.)

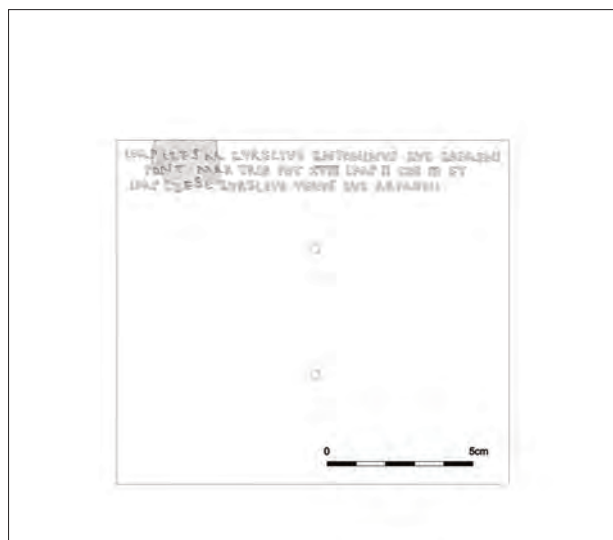
2. kép. A diploma külső oldala (Fotó: Komjáthy P.)

3. kép. A diploma belső oldala (Fotó: Komjáthy P.)

4. kép. A diploma külső oldalának rekonstrukciója (Rajz: Lajtos T.)

5. kép. A diploma belső oldalának rekonstrukciója (Rajz: Lajtos T.)

IRODALOMJEGYZÉK

- GROH et al. 2014 S. GROH – O. LANG – H. SEDLMAYER – P. ZSIDI: Neues zur urbanistik der Zivilstadte von Aquincum-Budapest und Carnuntum-Petronell. Auswertung und Archaologische Interpretation der Geophysikalischen Messungen 2011 UND 2012. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 65 (2014) 361–404.
- KIENAST 2009 KIENAST, D.: Römische Kaisertabelle : Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie. Darmstadt, 2009.
- KUZSINSZKY 1900 KUZSINSZKY B.:
- LÁNG 2012 LÁNG O.: Budapest, III. ker., Szentendrei út nyugati oldal. AqFüz 18. (2012), p. 117.
- LÓRINCZ 1980 LÓRINCZ B.: Pannonia Superior segédcsapatainak táborhelyei a II. század közepén. Megjegyzések a 163. évi szőnyi katonai diplomához Camp Sites of the Auxiliary Troops in the Middle of the Second Century A.D. Notes to the Military Diploma of the Year 163 A. D. ArchÉrt 107. (1980), p. 81–85.
- LÓRINCZ 1996 LÓRINCZ, B.: Neue Militärdiplome aus Pannonien. ZPE 111. (1996), p. 259–268.

A FRAGMENT OF A ROMAN MILLITARY DIPLOMA FROM THE CIVIL TOWN OF AQUINCUM

In the summer 2014 intensive metal detectorist survey was conducted on the Western part of the Roman civil town of Aquincum.⁸

The main goal of the project was to systematically collect and document all the surface finds from the area intensively plundered by illegal treasure hunters since the usage of metal detectors became widespread. The work was sponsored by the National Cultural Fund (NKA). The area was geophysically surveyed by Stefan Groh and Helga Sedlmayer (Archaeological Institute of Austria) in 2012.⁹

THE TABLET

During the survey in June 2014, a small fragment of Roman military diploma was found. The tablet made of fine quality bronze is inscribed on both sides. It is 2 × 1,3 cm and 0,1 cm thick. It is the upper left part of the first tablet of the diploma. On the left side a framing line is visible.

TABELLA I. EXTRINSECUS

[- - -]
IMP[- - -]
NI[- - -]
II D[- - -]
POT[- - -]
POT[- - -]
EQVI[- - -]

TABELLA I. INTUS

[- - -]CAES M [- - -]
[- - -]ONT MA[- - -]
[- - -]ES L[- - -]

Although the imperial titulature is highly fragmentary the remaining letters permitted its firm reconstruction. The letters POT, both preserved in the 4. and 5. lines of the texts, are unambiguously assigning that the text is referring to two emperors: Marcus Aurelius and Lucius Verus. The lines can be reconstructed as following:

⁸ The project was directed by Paula Zsidi, the field work was coordinated by Gábor Lassányi. The main part of the metal detectorist survey was done by Lajos Sándor with help of volunteers.

⁹ LÁNG 2012; GROH et al. 2014.

TABELLA I. EXTRINSECUS

1. [Imp(erator) Caes(ar) M(arcus) Aurelius Antoninus Aug(ustus) Armeni(acus)]
2. [pont(ifex) max(imus) trib(unicia) pot(estate) XVIII imp(erator) II co(n)s(ul) III et]
3. IMP(erator) [Caes(ar) L(ucius) Aurelius Verus Aug(ustus) Arme-]
4. NI[acus trib(unicia) pot(estate) IIII imp(erator) II proco(n)s(ul) co(n)s(ul)]
5. II D[ivi Antonini f(ilii) divi Hadriani ne]
6. POT[es divi Traiani parthici prone]
7. POT[es divi Nervae abnepotes]
8. EQVI[tibus et pediti]bus qui militaverunt in]

TABELLA I. INTUS

1. [Im]P(erator) CAES(ar) M(arcus) Aurelius Antoninus Aug(ustus) Armeni(acus)]
2. [p]ONT(ifex) MA[x(imus) trib(unicia) pot(estate) XVIII imp(erator) II co(n)s(ul) III et]
3. [Imp(erator) Ca]ES(ar) L(ucius) [Aurelius Verus Aug(ustus) Armeni(acus)]

DATING

Based on the number two as the consular date surviving in the 5th line on the outer part of the tablet, the diploma can be dated between 161 and 167 AD, and this date can be refined with the epithet Armeniacus, which became the part of the ti-

tlature of the coregents from the fall of 164. The epithet Parthicus Maximus was added to their imperial titulature in summer of 165, and Medicus in summer of 166. The reconstruction of the missing part of the tablet makes it unlikely that these later two, rather long epithets were once present on the diploma, so it can be dated more closely between the fall of 163 and the summer of 165, or possibly end of 166 AD.

ANALOGUES

As only the small part of the imperial titulature survived on the tablet, we have no data on the province and the troops formally mentioned in the texts. Two military diploma of similar age found in Pannonia are published. One is dated to 163 from Brigetio¹⁰ the other is dated to 163-64 is from an unknown area of Hungary.¹¹

SUMMARY

The new military diploma found in the Western part of the civil town of Aquincum can be dated between 163 and 165, or possibly 166 AD,¹² from the cor-reign of Marcus Aurelius and Lucius Verus. Together with a tablet found in 1899, dated to 211 AD, this is the second military diploma found in the area of the municipium.¹³

¹⁰ LŐRINCZ 1980

¹¹ LŐRINCZ 1996. 259-261.

¹² KIENAST 2009. 144.

¹³ KUZSINSZKY 1900. 167; CIL XVI, 136.

PAULA ZSIDI

GRÄBERFELDER UND BESTATTUNGSRORTE
IN DER TOPOGRAPHIE VON AQUINCUM*

EINLEITUNG

Einer der ersten authentischen Berichte über die Freilegung römischer Denkmäler aus Aquincum stammt aus dem Jahr 1752 und hat die Aufdeckung eines Sarkophags mit reichem Fundinventar zum Inhalt.¹ Seit damals konnte man immer wieder von den in Óbuda, im Gebiet des ehemaligen Provinzsitzes Aquincum, zum Vorschein gelangten Gräbern oder Gräberfeldteilen hören. Die systematische Erforschung der Nekropolen begann in den letzten zwei Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts und sie dauert noch heute an.² In diesem Zeitraum wurden die Überreste von annähernd zehntausend Bewohnern der römischen Stadt geborgen, die hier vom letzten Drittel des 1. Jahrhunderts bis zum ersten Drittel des 5. Jahrhunderts beigesetzt worden waren. (*Abb. 1*) Überschlägt man die Zahlen kurz, kommt man zu dem Ergebnis, dass während dieser 360 Jahre – pro 100 Jahre mit drei Generationen und durchschnittlich mit 40.000 Einwohnern rechnend – etwa 432.000 römische Bürger, Soldaten und Stadtbewohner auf den städtischen Friedhöfen ihre letzte Ruhestätte gefunden haben dürften. Von der angenommenen Zahl, von etwas weniger als einer halben Million Gräber, sind somit beim jetzigen Stand der Forschung nur einige Prozent freigelegt.³ Dem steht allerdings gegenüber, dass viele Gräber der aufgegebenen frühen Nekropolen schon während der Römerzeit spurlos unter-

gingen. Auch mehrere Gräberfeldteile wurden, ohne sie vorher zu dokumentieren, im Zuge von Stadterweiterungen vernichtet.

Noch geringer ist der Anteil der bekannten Gräber, wenn man die publizierten und analysierten Nekropolen oder Gräberfeldteile betrachtet. (*Abb. 1.*)⁴ Kaum eineinhalb tausend Gräber wurden aus dem westlichen und nördlichen Friedhof der Militärstadt veröffentlicht, und im Fall der Nekropolen der Zivilstadt beruhten unsere Kenntnisse bis heute beinahe gänzlich auf vorläufigen Berichten.⁵ Dieser Umstand schränkt die Verlässlichkeit der allgemein abzuleitenden Schlüsse weiter ein.

Die Frage wäre also durchaus berechtigt, ob es nicht ein allzu kühner Versuch ist, noch vor der endgültigen Vorlage moderner Publikationen mit der Bewertung des vollständigen Fundmaterials, die topographischen Veränderungen der Nekropolen von Aquincum – wenn auch nur in ihren Grundzügen – mit der Baugeschichte der Stadt, welche momentan ebenfalls noch zahlreiche Probleme aufwirft, in Zusammenhang zu bringen.

Ich meine aber, dass sich Dank der topographischen Forschungen in Aquincum der letzten Zeit zu unserem Thema sehr wohl einige Grundzüge abzeichnen und Anregungen dargelegt werden können. Im Übrigen muss man akzeptieren, dass jede neue Gräberfeldanalyse und jeder weitere archäologische Fund das skizzierte Bild ergänzen, ja präzisieren und bereits getroffene Feststellungen modifizieren, bestätigen oder entkräften können.

Infolge kontinuierlicher Grabungstätigkeit wurde die topographische Forschung von Aquin-

* Vortrag in V. International Colloquium on Norico-Pannonian Autonomous Towns. Burial in the Autonomous Towns, in Szombathely-Savaria, 2011.

¹ GÁBORI 1964.

² Frühere Zusammenfassungen über die Gräberfelder und Bestattungen in Aquincum: NAGY L. 1942; NAGY T. 1973, 117, 119, 120; zuletzt: TOPÁL 2003; ZSIDI 2003; seit den letzten Zusammenfassungen kamen mehrere hundert Gräber zum Vorschein: siehe die kurzen vorläufigen Berichte in AQUINCUMI FÜZETEK 9-19. (2003-2013).

³ Die Zahl der ausgegrabenen Gräber zusammen mit dem Daten der alten Berichten ist cca. 4-5000.

⁴ Die Tafel zeigt die Gräberfelder, sowie Gräberfeldteile nach den einzelnen Publikationen, weiter die vorläufige Berichte in Budapest Régiségei und Aquincumi Füzetek.

⁵ Die Materialöffentlichung und Analyse des östlichen Gräberfeldes der Zivilstadt (sog. „Gázgyár“ Gräberfeld) im Rahmen einer OTKA Forschung (mit der Leitung von Gábor Lassányi) in Vorbereitung ist.

cum im vorangehenden Zeitraum durch etliche neue Informationen bereichert. Auf Grund der wachsenden Anzahl dokumentierter Denkmäler sind, vorläufig noch ziemlich schematisch zwar, die wichtigsten Bauelemente und Abschnitte der Baugeschichte der Stadt schon skizziert.⁶ Der Bau des ständigen Legionslagers, die Periode des Wandels zum Provinzsitz mit zunächst einer, später dann mit zwei Legionen und die Errichtung der spätrömischen Festung waren für das Antlitz des Legionslagers wie auch der Militär- und der Zivilstadt gleichermaßen prägend. Über die Topographie der Nekropolen können wir ein solch differenziertes Bild vorerst nicht zeichnen. In den bereits vorliegenden größeren Gräberfelder-Publikationen wurde die Zugehörigkeit der Friedhöfe zu den einzelnen Stadtteilen bestimmt und auf Grund des Fundmaterials der Zeitraum der Belegung der einzelnen Gräberfelder oder Gräberfeldabschnitte ermittelt.⁷ Doch der Versuch, die innere Bestattungsordnung der großen, sich oftmals über mehrere tausend Quadratmeter ausdehnenden städtischen Friedhöfe beziehungsweise deren strukturelle Veränderungen darzustellen, ist mangels Gräberfeldanalysen bislang unterblieben. So kann auch hier nur ein Versuch unternommen werden, einige Tendenzen aufzuzeigen.

NEKROPOLEN ENTLANG DER FERNSTRASSEN

Die frühesten Nekropolen von Aquincum – darunter versteht man die Siedlung, die sich auf dem Gebiet des späteren Provinzsitzes herausbildete – waren entlang der wichtigsten Fernstraßen angelegt. Das früheste Gräberfeld der Militärstadt erstreckte sich von der aus Süden kommenden Heeresstraße in Richtung der nach Brigetio führenden nordwestlich-südöstlichen Route am Fuße der Hügel, etwas südlich der Siedlung (südlichen Abschnitt des sog. „Bécsi út“ Gräberfeldes).⁸ (Abb. 1. 1) Das zur später in den Rang eines Municipiums aufgestiegenen zivilen Siedlung gehörende früheste Gräberfeld (sog. Gräberfeld „Aranyárok“) zog sich auch gerade entlang der aus der Stadt in Richtung Brigetio nach Westen führenden Hauptverkehrsader hin.⁹ (Abb. 1. 2) Unseren

gegenwärtigen Kenntnissen nach wurden beide Begräbnisstätten annähernd zur gleichen Zeit in den siebziger Jahren des 1. Jahrhunderts angelegt, also noch bevor die ständige Legion in Aquincum stationiert worden war.¹⁰ Der Gräberfeldbereich entlang der „Bécsi út“ wurde vom 2. Jahrhundert bis zum Ende des 4. Jahrhunderts weiter genutzt.¹¹ Die Bestattungen an der Gräberstrasse „Aranyárok“ hingegen endeten im ersten Drittel des 2. Jahrhunderts mit Ausnahme einiger sporadischer Grablegen in diesem Gebiet in späteren Jahrhunderten.¹²

Gemeinsames Merkmal dieser frühen Gräberfelder ist, dass sie längs einer Fernstrasse angelegt wurden und man hier überwiegend Brandbestattungen¹³ antrifft. Charakteristisch für die Struktur dieser Friedhöfe sind die, sich häufig in geschlossenen Reihen am Rande der Straßen hinziehenden, langgestreckten Begräbnisstätten mit Grabummauerungen. Diese Strukturen sind gut am Beispiel der früheren Parzellen des Gräberfeldes an der sogenannten Bécsi út zu beobachten.¹⁴ (Abb. 2)

Aus topographischer Sicht besonders bemerkenswert ist die Nekropole westlich der Zivilsiedlung. Unsere Kenntnisse über das Gräberfeld stammen zumeist aus den alten Ausgrabungen von L. Nagy zwischen 1926-1929.¹⁵ Er berichtet uns in einem zusammenfassenden Vorbericht über die Freilegung von mehr als 300 Gräber und 50 Grabbauten, was für die damalige Zeit eine Sensation war. (Abb. 3.) Leider sind nur der Gräberfeldplan und die Grabbeigaben dieser Ausgrabungen erhalten. Glücklicherweise ergab sich jedoch in den letzten Jahren die Möglichkeit genau in diesem Gräberfeld Nachgrabungen durchzuführen,¹⁶ so konnte die topographische Lage der Parzellen festgestellt werden. Der Friedhof wurde 600 m¹⁷ von der Westmauer der späteren Zivilstadt entfernt auf einer Länge von 400 m in regel-

⁶ Zusammenfassend: FORSCHUNGEN 2003, 73-182; ZSIDI 2004.

⁷ TOPÁL 1993, TOPÁL 2003a

⁸ Zusammenfassend: TOPÁL 2003, 162-163; HABLE 2002, 270 (Bécsi út 46-50.) mit weiterer Literatur.

⁹ NAGY L. 1942. 464-485; LASSÁNYI 2005, 89; LASSÁNYI-BECHTOLD 2006, 78.

¹⁰ NAGY L. 1942, 465; NAGY T. 1973, 115;

¹¹ TOPÁL 2003, 163.

¹² NAGY L. 1942, 469; LASSÁNYI 2005, 89; LASSÁNYI-BECHTOLD 2006, 78.

¹³ Zum sporadischen biritualen Bestattungsgebrauch: TOPÁL 1996, 46.

¹⁴ ZSIDI 2012, Abb.2.

¹⁵ NAGY L. 1941. 465-468.

¹⁶ TOPÁL 2003, 165; seitdem: LASSÁNYI 2005; LASSÁNYI-BECHTOLD 2006

¹⁷ Lajos Nagy hat diese Entfernung auf 200 m geschätzt, obwohl die regelmäßig angelegten Grabgärten erst 600 m von der westlichen Stadtmauer entfernt beginnen. Jedoch entspricht es den Tatsachen, einige spätere Bestattungen in der Nähe der Westmauer entdeckt wurden: TOPÁL 2003, 165. Die von ihm angenommenen 200 m hängen mit der Entfernung vom westlichen Ende der Streifensiedlung zusammen. Siehe GROH – LÁNG – SEDELMAYER – ZSIDI 2014.

mäßigen Parzellen angelegt.¹⁸ Diese reihten sich in Fortsetzung der ostwestlichen Hauptstraße der späteren Zivilstadt (Straße D) fortlaufend an die frühere Streifensiedlung an.¹⁹ Jedoch weisen die Grabparzellen und die Häuser der Streifensiedlung eine abweichende Orientierung auf. (Abb. 4) Die intensive Nutzung dieses Friedhofs ging um 120 n. Chr. zu Ende, obwohl man in seinem Gebiet auch später noch bestattet hat.²⁰

NEKROPOLEN ENTLANG DER DIE MILITÄR- UND DIE ZIVILSTADT VERBINDENDEN HAUPTSTRASSE

Unseren gegenwärtigen Kenntnissen zufolge muss die Limitation des internen Strassennetzes der Siedlung zur Zeit der Verlegung des ersten ständigen Lagers der Legion nach Aquincum (89 n. Chr.), spätestens aber anlässlich des Aufstiegs der Stadt zum Provinzsitz (106 n. Chr.) erfolgt sein. In diesem Rahmen wurde Ende des 1. beziehungsweise Anfang des 2. Jahrhunderts – vielleicht auf der Trasse einer schon früher genutzten Strecke – jene Straße ausgebaut, die die beiden Stadtteile verband.²¹

Auf der östlichen Seite der die Militär- und die Zivilstadt verbindenden Hauptstraße – und zwar sowohl in dem aus der Zivil-, wie auch aus der Militärstadt herausführenden Abschnitt – hat man Gräberfelder angelegt. Dabei entstand unseres Wissens der näher zur Militärstadt gelegene Teil etwas früher am Ende des 1. und zu Beginn des 2. Jahrhunderts (sog. Gräberfeld „Ladik utca“).²² (Abb. 1. 3) Im nahe der Zivilstadt gelegenen Abschnitt dagegen setzen die Bestattungen in Gräberparzellen etwas später, in den ersten Jahrzehnten des 2. Jahrhunderts, ein (sog. Gräberfeld „Szentendrei út“).²³ (Abb. 1. 4) Auch weiterhin herrschen in diesen Nekropolen Brandbestattungen und zur Straße hin orientierte Grabbauten vor. Letztere sind im Abschnitt zur Militärstadt hin besser belegt, wo es unmittelbar an der Straße gelang eine Reihe von Grabummauerungen freizulegen.

Auf dem Gebiet des sogenannten Gräberfeldes „Ladik utca“ gelang es sogar im Zuge der Anlage eines Suchgrabens bzw. in einem kleineren

Areal in mehreren Kampagnen (zwischen 1976-1994) einen zusammenhängenden Gräberfeldteil freizulegen, der fünf Grabgärten aufwies.²⁴ Das südlichste Grab lag etwas mehr als 200 m vom gegenwärtig bekannten nördlichsten Gebäude der Militärstadt entfernt und sie (alle fünf) nahmen mehr als 100 m langen Abschnitt an der die Militär- mit der Zivilstadt verbindenden Hauptstraße ein. Auch für diesen Teil des Gräberfeldes ist die offenbar zur nordsüdlichen Straße ausgerichtete Parzellenanlage typisch. Ihre Einteilung und Abmessung passt sich dem früheren, im Westfriedhof der Zivilstadt beobachteten System an. (Abb. 5) In topographischer Hinsicht verdient ein im westlichen Bereich der Grabummauerungen, beziehungsweise zum Teil unter diesen situierter Spitzgraben Beachtung, der mit römischem Fundmaterial verfüllt war und bis zu einer Länge von 90 m verfolgt werden konnten. Dieser Graben, der wohl die Funktion eines Straßengrabens hatte,²⁵ lässt darauf schließen, dass die Grabummauerungen eine frühere Parzellierung überlagerten, die leicht von der späteren abwich. Darauf weist auch die geringfügige Abweichung der nordsüdlichen Mauern dieser Grabummauerungen von der Orientierung des früheren Grabens hin. Am Ende des 2. oder zu Beginn des 3. Jahrhunderts wurden die Gräberparzellen entlang der Straße aufgegeben und die Mauern der Grabgärten nach und nach systematisch abgetragen. Erst in späterer Zeit nahm man zwischen und auch auf den abgerissenen Mauern wieder Bestattungen vor.²⁶

Ein kleiner Gräberfeldteil, der an dem der Zivilstadt nahe gelegenen Straßenabschnitt freigelegt wurde – (sog. Gräberfeld „Szentendrei út“), fand sich auf einer weiter von der Straße abgelegene Parzelle und stellte vermutlich die zweite Reihe des Bestattungsplatzes dar. Er lässt somit geringere Schlüsse auf die Topografie zu.²⁷ Hier deuten einzig das Fundament eines Grabmals sowie einige Brandgräber in dessen Umkreis auf die Existenz der Gräberstraße hin. (Abb. 6) Das Fundament des Grabmals weist identische Züge mit den Fundamenten einzelner Grabmäler im Westfriedhof der Zivilstadt auf.²⁸ Die Parzellen des im ersten Drittel des 2. Jahrhunderts angelegten Friedhofs werden Ende des 2. beziehungsweise Anfang des 3. Jahrhunderts, zeitgleich mit dem im Südabschnitt der Straße angelegten Gräber-

¹⁸ Über die systematische Parzellierung: NAGY M. 2001, 205-206, 213. Abb. 1-2.

¹⁹ GROH-LÄNG-SEDELMAYER-ZSIDI 2014.

²⁰ Siehe Anm. 13.

²¹ ZSIDI 2011, 252-253.

²² ZSIDI 1997, 142-143; BUDAI BALOGH 2005, 57-64.

²³ ZSIDI 2002.

²⁴ ZSIDI 1997, Abb. 2.

²⁵ Wie z. B. im Fall der Gräberstraße Mainz-Weisenau: WITTEYER 1993, 70, Abb. 1.

²⁶ ZSIDI 1997, 142-143.

²⁷ ZSIDI 2002.

²⁸ Gräberfeld „Aranyárok“ sie NAGY L. 1942, Grundplan

feld (Gräberfeld „Ladik utca“), aufgegeben.²⁹ Als außergewöhnlicher Befund ist hier eine Abfallgrube hervorzuheben in deren Verfüllung 2170 kleine Steinbruchstücke zusammen mit nahezu einhundert skulptierten Steinfragmenten vergesellschaftet waren. (Abb. 7) Sie lassen den Schluss zu, dass die weitere Verarbeitung des Materials der abgerissenen Steindenkmäler – mindestens teilweise – an Ort und Stelle erfolgte.³⁰

ROLLE DER GRÄBERSTRASSE IM STADTBILD

Gräberstraßen fiel auch im Stadtbild des 2. Jahrhunderts eine wichtige Rolle zu.³¹ Die beiden eben beschriebenen Gräberfeldteile säumten jene Hauptstraße, die die einzelnen Stadtteile miteinander verband, im Osten, während der westliche Straßenabschnitt von der Bogenreihe der Wasserleitungspfeiler gesäumt wurde und so gewiss ein imposantes Bild bot. (Abb. 8) Die von hier stammenden Steindenkmäler zeigen ebenso wie Grabbeigaben und Grabbauten, dass entlang der Hauptstraße wahrscheinlich die Begräbnisparzellen für die wohlhabenden Mitglieder der städtischen Gesellschaft vorgesehen waren.³²

ANLAGE DER GROSSEN STÄDTISCHEN NEKROPOLEN ANFANG DES 2. JAHRHUNDERTS

Zeitgleich mit den Gräberstraßen kam es ab dem Anfang des 2. Jahrhunderts auch zur Anlage der kontinuierlich genutzten, großen „öffentlichen Friedhöfe“ der Stadt. Sie fanden sich sowohl am östlichen Rand der Zivilstadt, als auch westlich und nördlich der Militärstadt. Topographisch ist es charakteristisch, dass man im Allgemeinen die weniger zur Bebauung oder Besiedlung geeigneten, sumpfigen oder tief gelegenen Gebiete als Begräbnisplätze auswählte. Freilich wurden diese Gebiete erstmals schon am Ende des 1. Jhs. als Begräbnisstätte genutzt. So wurden zu dieser Zeit bereits einzelne Parzellen des östlichen (so genannten „Gaswerk“) Friedhofs der Zivilstadt angelegt.³³ (Abb. 1. 5) Das infolge der Nähe des Donauufers Überschwemmungen ausgesetzte

Gebiet reichte vom bebauten Teil der Zivilstadt bis zur Donau sowie bis zur Linie der nördlichen beziehungsweise südlichen Stadtmauer und auch noch weiter. Dieses mehrere tausend Quadratmeter umfassende Gelände wurde vom 2. bis zum 5. Jahrhundert an unterschiedlichen Stellen und mit unterschiedlicher Intensität für Bestattungen genutzt.³⁴

Das andere große für Bestattungen vorgesehene städtische Gebiet erstreckte sich westlich des Aquädukts, begrenzt durch die südlich vom ehemaligen Bett des Baches Aranyárok und von der nördlichen Grenze der Militärstadt nach Nordwesten verlaufenden Straße. In diesem an etlichen Stellen feuchten, von Quellen und wassergefüllten Gräben zerfurchten Gebiet kamen bislang mehr als tausend Gräber ans Licht. Zwischen dem nördlichen (Gräberfeld an der „Benedek Elek utca“)³⁵ (Abb. 1. 6) und dem südlichen Teil („Kaszás dűlő-Raktárrét“)³⁶ (Abb. 1. 7) fand sich ein breiter, für Beerdigungen ungeeigneter und deshalb grableerer Streifen. Aus diesem Grund konnte auch bislang keine topografische Verbindung der beiden Gräberfelder nachgewiesen werden. Beim jetzigen Stand der Forschung scheint es aber so zu sein, dass die Beisetzungen zeitgleich in beiden Teilen des Gräberfeldes einsetzten.

An der westlichen Seite der am Fuße der Hügel entlang führenden Straße in Richtung Brigetio ziehen sich, mit kurzen Unterbrechungen an der Westseite der Militärstadt, die für Bestattungen vorgesehenen Grundstücke in Form von kleineren Parzellen über mehrere Kilometer in Fortsetzung es frühesten Friedhofs, der Gräberstraße von Aquincum (Gräberfeld Nord an der Bécsi Str), hin. (Abb. 1. 8) Obwohl das Material einzelner Parzellen der Nekropole wurde bereits publiziert wurde,³⁷ lässt die Analyse des ganzen Gräberfeldes noch auf sich warten, was nach sich zieht, dass die Anordnung der Bestattungen vorerst noch ungeklärt bleibt. Bislang deutet alles darauf hin, dass man mit der Belegung des Gräberfeldes im südlichen Teil begann und dann mit dieser in Richtung Norden fortsetzte.³⁸

²⁹ ZSIDI 2002, 145.

³⁰ BESZÉDES 2002.

³¹ MIKL CURK 1997, 70-72.

³² Zum Gräberfeld „Aranyárok“: TOPÁL 2003, 165; zum Gräberfeld „Ladik utca“: ZSIDI 1997, 144.

³³ LASSÁNYI 2007, 114.

³⁴ TOPÁL 2003, 166; ZSIDI 2001, 78-81; LASSÁNYI 2007, 114; 2011, 49. Die Vorlage des Materials der mehr als eintausend Gräber des „Gaswerk-Friedhofs“ ist – unter der Leitung von Gábor Lassányi – in Arbeit.

³⁵ Zusammenfassend: TOPÁL 2003, 164-165. Das beinahe tausend Gräber umfassende Gräberfeld ist bis heute unpubliziert.

³⁶ Vorläufige Berichte: ZSIDI 1990; ZSIDI 2000.

³⁷ TOPÁL 1993; TOPÁL 2003a

³⁸ TOPÁL 2003, 163.

KLEINERE GESCHLOSSENE BESTATTUNGSORTE IM 2. JAHRHUNDERT

Neben den großen städtischen Nekropolen kann man schon im 2. Jahrhundert auch kleinere, kaum mehr als ein Dutzend Gräber umfassende Friedhöfe antreffen. Solche kleineren Begräbnisstätten gab es in der Nachbarschaft des Amphitheaters der Zivilstadt³⁹ (*Abb. 1. 9.*) beziehungsweise südlich des Amphitheaters der Militärstadt.⁴⁰ (*Abb. 1. 10.*) Daneben verfügten die zur engeren Agglomeration der Zivilstadt gehörenden Siedlungen über eigene Friedhöfe, oftmals kaum einige hundert Meter vom Gebiet der großen städtischen Nekropole entfernt (z.B. Kunigunda utca).⁴¹ (*Abb. 1. 11.*)

NEUE BESTATTUNGSORTE IM ZEITALTER DER SEVERER

Während man die Anfang des 2. Jahrhunderts angelegten großen städtischen Friedhöfe in der Severerzeit weiter nutzte, werden die zum typischen Stadtbild des 2. Jahrhunderts gehörenden Gräberstraßen zwischen der Zivil- und der Militärstadt (*Ladik utca*, *Szentendrei út.*) aufgegeben. Diese vermutlich zentrale Maßnahme der Stadtplanung deutet an, dass die Straße an Bedeutung verlor und sich ihr Schwerpunkt auf andere Strecken verlagerte.⁴² Infolge dessen nimmt man entlang der, die beiden Stadtteile verbindenden Straße – betontermäßen vorübergehend – keine Beisetzungen mehr vor. Im nördlichen Abschnitt der Straße erlangt die Stelle des aufgegebenen Friedhofs gar wirtschaftlich-handwerkerliche Funktion indem hier eine Töpferwerkstätte eingerichtet wird.⁴³ Topographische Besonderheiten sind des Weiteren, dass jene vielleicht zum Ostfriedhof der Zivilstadt zählenden Gräberparzellen (*Gázgyár-Gaswerk*) bereits das Gebiet oberhalb der nördlichen Stadtmauer einnehmen (*Gräberfeldteile in Pók utca*).⁴⁴ (*Abb. 1. 12.*) Auch im Süden bestimmte man ein außerhalb des südöstlichen Viertels der Militärstadt gelegenes Gebiet für Bestattungen (*Lajos utca*).⁴⁵ (*Abb. 1. 13.*) Daneben wurden auf dem Westfriedhof der Militärstadt (*Bécsi út*) sowohl in nördlicher als auch in

südlicher Richtung weitere Parzellen für Bestattungen gewidmet bzw. genutzt.⁴⁶ Die Friedhöfe der Agglomerationszone zogen sich immer weiter in die Nachbarschaft der Stadt (*Szólókert utca*).⁴⁷ (*Abb. 1. 14.*) Die Nekropolen begannen die Stadt nahezu zu umschließen.

BESTATTUNGEN IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES 3. JAHRHUNDERTS UND IM 4. JAHRHUNDERT

Diese Periode könnte man etwas vereinfacht als diejenige charakterisieren, in der das geregelte System der Bestattungen langsam „verloren geht“. Erschwert wird die Analyse der Bestattungen des Zeitalters dadurch, dass die Zahl der beigabenlosen Gräber groß ist⁴⁸ und dass Grabplünderungen allgemein auf der Tagesordnung standen, was die Bestimmung der Chronologie der Bestattungen beeinträchtigt. Gewisse Eigenheiten lassen sich dennoch erkennen. Einerseits blieben die großen städtischen Nekropolen weiter in Gebrauch: sowohl der östliche Friedhof der Zivilstadt wie auch der nördliche und westliche der Militärstadt weisen spätrömerzeitliche Bestattungen auf.⁴⁹ Gleichzeitig ist zu beobachten, dass in späterer Zeit Beisetzungen immer sporadischer, Bestattungsorte mit nur wenigen Gräbern oder Einzelbestattungen dagegen immer häufiger werden. (*Abb. 1. 15-27.*) Dies ist im Zusammenhang mit den Veränderungen in der Topographie von Aquincum sowohl im militärischen wie auch im zivilen Siedlungsareal zu sehen.⁵⁰ Obwohl diese bereits in der zweiten Hälfte des 3. Jahrhunderts einsetzen,⁵¹ bedeuteten die Entstehung der spätrömischen Festung (vermutlich unter Constantinus I.)⁵² und die Erbauung der neuen Wachtürme am Donauufer (unter Valentinian),⁵³ zweifellos den grundlegenden topographischen Wandel. Die sich verringernde Zivilbevölkerung suchte mehr und mehr die Nähe der sicheren Militäranlagen. So entstanden anstatt der früheren größeren und

³⁹ ZSIDI 1996.

⁴⁰ HABLE 1999, 42; HABLE 2000, 44.

⁴¹ LASSÁNYI 2002, 65; LASSÁNYI 2005a, 113.

⁴² ZSIDI 2002a, 138-139.

⁴³ ZSIDI 2003a, 169.

⁴⁴ LÁNG 2004, 83-86.

⁴⁵ HABLE 2003, 45.

⁴⁶ Jüngste Grabungen in den nördlichen Parzellen: BUDAI BALOGH 2008, jüngste Grabungen in den südlichen Parzellen: ANDERKÓ 2013, 50-52.

⁴⁷ ZSIDI 1999, 106-107.

⁴⁸ Siehe im Fall *Kaszásdűlő-Raktárrét*: ZSIDI 1990, 726.

⁴⁹ TOPÁL 2003, 163.

⁵⁰ FORSCHUNGEN 2003, 34, Abb. 2.c.

⁵¹ Militärstadt: MADARASSY 2003, 110; Aufgabe des Statthalterpalastes am Ende des 3. Jhs.: KÉRDŐ 2003, 116-117. Die neuesten Ausgrabungen in dem Gebiet der Zivilstadt zeigen, dass die Bewohner viele Gebäude schon im der zweiten Hälfte des 3. Jhs. verlassen hatten: z.B. LÁNG 2012, 30; LASSÁNYI 2013, 28-29.

⁵² NÉMETH 2003, 90-91.

⁵³ NÉMETH 2003a.

zusammenhängenden zivilen Stadtareale wahrscheinlich mehrere kleinere Siedlungsteile, sowohl im Umfeld der Militärstadt⁵⁴ wie auch der Zivilstadt.⁵⁵

Bemerkenswert ist darüber hinaus, dass man die Areale der früher aufgegebenen Gräberstraßen erneut nutzt;⁵⁶ die entlang dieser Straßen angelegten Gräber kommen dem bebauten Stadtgebiet sogar ziemlich nahe. So lässt sich im Fall der Zivilstadt nachweisen, dass beispielsweise im Westen, Süden und Südosten Friedhofsparzellen aus diesem Zeitraum sehr nahe der Stadt anzutreffen sind.⁵⁷

Für das Gebiet der Militärstadt trifft in erster Linie zu, dass man in der zweiten Hälfte beziehungsweise am Ende des 3. Jahrhunderts damit beginnt, zwischen den verlassenen Gebäuden Bestattungen vorzunehmen. Dies ist auch im westlichen, nordwestlichen und nordöstlichen Teil der Canabae zu beobachten.⁵⁸ (Abb. 9) Dagegen ist diese Tendenz in der Zivilstadt selten anzutreffen, wo ein zwischen Gebäuden angelegtes spätes Grab erst in einem Fall beobachtet werden konnte.⁵⁹

Unter den großen städtischen Nekropolen endeten die Grablegen im nördlichen und west-

lichen Friedhof der Militärstadt bereits im 4. Jahrhundert,⁶⁰ während vom Gebiet des Westfriedhofs der Militär- (Bécsi Str.)⁶¹ und dem des Ostfriedhofs der Zivilstadt (Gázgyár)⁶² auch Bestattungen aus dem 5. Jahrhundert bekannt sind. Die Mehrzahl der im bebauten Gebiet der Stadt angelegten spätrömischen Gräberparzellen deuten auf kurzzeitige, vorübergehende Nutzung hin.⁶³

ZUSAMMENFASSUNG

Ein kurzer Überblick erlaubt es nicht, auf jedes Detail dieses weitverzweigten Themas - wie sich die Nekropolen in der Topographie der römischen Stadt „bewegen“ - einzugehen. Betrachtet man die Entwicklung der Lage der Friedhöfe innerhalb der Topographie von Aquincum, erkennt man die wichtigsten Tendenzen: anfangs sind die Friedhöfe weitab vom Siedlungsgebiet entlang der Fernstrassen platziert, dann rücken sie näher an das bebaute Gebiet heran, indem auch grosse städtische Gräberfelder entstehen. Zuletzt „vereinnahmen“ schließlich kleinere Gräbergruppen die ehemalige Stadt.⁶⁴

BIBLIOGRAPHIE

AQUINCUMI FÜZETEK

ANDERKÓ 2013

BESZÉDES 2002

Aquincumi Füzetek. A Budapesti Történeti Múzeum ásatásai. 9-19. (2003-2013). Budapest

ANDERKÓ Krisztián: Újabb feltárás az aquincumi katonaváros nyugati temetőjében (Budapest, III. ker., Bécsi út 58.) = New excavations in the western cemetery of the Military Town (Budapest III, 58 Bécsi Road) Aquincumi Füzetek 19. (2013), p. 43-53.

BESZÉDES József: A volt Házgyár alatti feltárás során előkerült faragott kötoredékek értékelése. = Bewertung der bearbeiteten römischen Steinfragmente aus der Freilegung auf dem Gebiet des ehemaligen Bauunternehmens. Budapest Régiségei 35.1. (2002), p. 159-172.

⁵⁴ MADARASSY 2003, 110-111.

⁵⁵ ZSIDI 2003b, 133-135.

⁵⁶ So ist es im Fall der Gräberfelder von Szentendrei út (ZSIDI 2002, 145-146, 148.), Gräberfeld von Ladik utca (BUDAI BALOGH 2005), Aranyárok-Gräberfeld (LASSÁNYI 2005, 89-90.)

⁵⁷ ZSIDI 1999a.

⁵⁸ Frühere Zusammenfassung über die spätrömischen Bestattungsorte auf dem Gebiet der Militärstadt mit Fundorten: PÓCZY 1964, 57-60. Ohne der Vollständigkeit aus den jüngsten Grabungen: MADARASSY 2000, 53; MADARASSY 2002, 31-32; BUDAI BALOGH 2011.

⁵⁹ Sujtás utca: FORSCHUNGEN, 332, Nr. 37. (Bericht)

⁶⁰ ZSIDI 1990, 726.

⁶¹ TOPÁL 2003, 163.

⁶² ZSIDI 2001, 81; LASSÁNYI 2010, 33-37.

⁶³ MADARASSY 1999.

⁶⁴ Siehe es bei der Gräberfelder in Vindobona: KRONBERGER 2005, 208; und in York: JONES 1984, 37.

- BUDAI BALOGH 2005 BUDAI BALOGH Tibor: A Ladik utcai temető újabb részletének feltárása. = The excavation of another fragment of the Ladik Street cemetery. Aquincumi Füzetek 11. (2005), p. 53-67.
- BUDAI BALOGH 2008 BUDAI BALOGH Tibor: Beszámoló a katonaváros nyugati temetőjében végzett kutatásról (Budapest, III. ker., Bécsi út 271.) = Report on the investigations conducted in the western cemetery of the Military Town (Budapest III, 271 Bécsi Road). Aquincumi Füzetek 14. (2008), p. 43-53.
- BUDAI BALOGH 2011 BUDAI BALOGH, Tibor: Késő római sírok a „Hercules villa” északi előterében. = Late Roman graves in the northern foreground of the „Hercules villa”. Aquincumi Füzetek 17. (2011), p. 65-73.
- FACSÁDY 1999 FACSÁDY Annamária, R.: Római sírkertek Budaújlak déli részén. = Römische Begräbnisstätten an der südlichen Seite von Budaújlak. Budapest Régiségei 33. (1999), p. 279-290.
- FORSCHUNGEN 2003 Forschungen in Aquincum. 1969-2002. Red. P. Zsidi. In: Aquincum Nostrum II. 2. Budapest, 2003.
- GÁBORI 1964 GÁBORI Miklós: Egy 200 éves adat Budapest régiségeiről. = Eine zweihundertjährige Angabe über die Altertümer von Budapest. Budapest Régiségei 21. (1964), p. 211-214.
- GROH-LÁNG-SEDELMAYER-ZSIDI 2014 GROH, Stefan - LÁNG, Orsolya - SEDELMAYER, Helga - ZSIDI, Paula: Neues zur Urbanistik der Zivilstädte von Aquincum-Budapest und Carnuntum-Petronell. Auswertung und archäologische Interpretation der geophysikalischen Messungen 2011 und 2012. ActaArchHung 65. (2014), p. 361-403.
- HABLE 1999 HABLE Tibor: Nem mindennapi lelet a katonai amfiteátrum közelében. = An unusual find from the proximity of the military amphitheater. Aquincumi Füzetek 5. (1999), p. 37-49.
- HABLE 2000 HABLE, Tibor: Újabb leletmentés a Nagyszombat utcai amfiteátrumtól délre. = Recent Rescue Excavations South of the Nagyszombat Street Amphitheater. Aquincumi Füzetek 6. (2000), p. 37-45.
- HABLE 2002 HABLE, Tibor: Óbuda-Újlak római kori topográfiájának vázlata. Die Skizze der römerzeitlichen Topographie von Óbuda-Újlak. Budapest Régiségei 35.1. (2002), p. 267-278.
- HABLE 2003 HABLE Tibor - REMÉNYI László - KÁRPÁTI Zoltán: Két ásatás - az aquincumi canabae déli szélén (Budapest, III. ker., Lajos utca 71-89.) = Two excavations in the southern part of the Aquincum canabae (Budapest III, 71-89 Lajos Street) Aquincumi Füzetek 9. (2003), p. 33-52.
- JONES 1984 JONES, R.F.J.: The Cemeteries of Roman York. In: Archaeological Papers from York presented to M. W. Barley, ed. P. V. Addyman and V. E. Black, York, 1984, p. 34-42.
- KÉRDŐ 2003 KÉRDŐ, Katalin: Der Statthalterpalast von Aquincum. In: Forschungen in Aquincum 1969-2002. Red. Zsidi, P., Aquincum Nostrum II. 2, Bp., 2003., p. 112-119.
- KRONBERGER 2005 KRONBERGER, Michaela: Siedlungsschronologische Forschungen zu den canabae legionis von Vindobona. Die Gräberfelder. In: Monografien der Stadtarchäologie Wien. Band 1. Wien, 2005.
- LASSÁNYI 2002 LASSÁNYI Gábor: Feltárások az aquincumi municipium körzetében. = Excavations in the area of the Aquincum municipium. Aquincumi Füzetek 8. (2002), p. 59-66.
- LASSÁNYI 2005 LASSÁNYI Gábor: Feltárások az Aranyhegyi-patak menti temetőben. = Excavations in the cemetery on the Aranyhegyi Stream. Aquincumi Füzetek 11. (2005), p. 81-90.
- LASSÁNYI 2005a LASSÁNYI Gábor: A helyi lakosság temetőjének részlete Aquincum polgárváros területén. = Native burials on the territory of Aquincum. Budapest Régiségei 39. (2005), p. 111-114.

- LASSÁNYI 2006 LASSÁNYI Gábor: Budapest, III. ker., Kunigunda útja 36. Aquincumi Füzetek 12. (2006), p. 222-223.
- LASSÁNYI 2007 LASSÁNYI Gábor: Előzetes jelentés az aquincumi polgárváros keleti (gázgyári) temetőjének feltárásáról. = Preliminary report of the excavation int he eastern cemetery (Gas Factory) of the Aquincum Civil Town. Aquincumi Füzetek 13. (2007), p. 102-116.
- LASSÁNYI 2010 LASSÁNYI Gábor: Feltárások az egykori Óbudai Gázgyár területén. = Excavations int he area of the former Óbuda Gas Factory. Aquincumi Füzetek 16. (2010), p. 25-38.
- LASSÁNYI 2011 LASSÁNYI Gábor: Kora bronzkori és római kori temetőrészlet feltárása a volt Óbudai Gázgyár déli részén. = Excavation of parts of Early Bronze Age and Roman cemeteries in the southern part of the former Óbuda Gas Factory. Aquincumi Füzetek 17. (2011), p. 36-51.
- LASSÁNYI 2013 LASSÁNYI Gábor: Kutatások az Aquincum polgárvárosától nyugatra épülő baseballpályán. = Research ont he territory of the future base-ball park west of the Civil Town of Aquincum. Aquincumi Füzetek 19. (2013), p. 19-31.
- LASSÁNYI-BECHTOLD 2006 LASSÁNYI Gábor – BECHTOLD Eszter: Újabb feltárások az Aranyhegyi-patak menti temetőben. = Recent excavations int he cemetery along the Aranyhegyi Stream. Aquincumi Füzetek 12. (2006), p. 73-76.
- LÁNG 2004 LÁNG Orsolya: Római kori temetőrészlet az aquincumi polgárváros északkeleti szomszédságában. = Part of a Roman period cemetery northeast of the Aquincum Civil Town. Aquincumi Füzetek 10. (2004), p. 82-89.
- LÁNG 2012 LÁNG Orsolya: Új eredmények az aquincumi polgárváros délkeleti régiójának kutatásában – az úgynevezett Festőház és közvetlen környezete. = New results in research ont he southeastern part of the Civil Town in Aquincum – the so called „Painter’s House” and its surroundings. Aquincumi Füzetek 18. (2012), p. 17-36.
- MADARASSY 1999 MADARASSY Orsolya: Újabb eredmények a katonaváros nyugati szélé- nek kutatásában. = Recent results of research along the western edge of the Military Town. Aquincumi Füzetek 10. (1999), p. 57-64.
- MADARASSY 2000 MADARASSY Orsolya: Régészeti kutatások az aquincumi katonaváros területén, 1999. = Archaeological Investigations in the Military Town of Aquincum, 1999. Aquincumi Füzetek 6. (2000), p. 46-55.
- MADARASSY 2002 MADARASSY Orsolya: Régészeti feltárások az aquincumi katonaváros területén. = Archaeological excavations in the territory of the Aquin- cum Military Town. Aquincumi Füzetek 8. (2002), p. 29-37.
- MADARASSY 2003 MADARASSY Orsolya: Die Canabae legionis. In: Forschungen in Aquin- cum 1969-2002. Red. Zsidi, P., Aquincum Nostrum 2. 2. Bp., 2003., p. 101-111.
- MIKL CURK 1997 MIKL CURK, Iva: Ästhetik und römische Grabanlagen. Ein Versuch am Material von Slowenien. In: Hrsg. Djurić, B.-Lazar,I. Akten des IV. In- ternationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens. Situla 36. (1997), p. 67-72.
- NAGY L. 1942 NAGY Lajos: VII. Temetők és temetkezés. In: Budapest Története 1/2. Red. Szendy K. Budapest, 1942., p. 464-485.
- NAGY M. 2001 NAGY, Mihály: The main types of grave monuments in Northern Pan- nonia and their social background. In. Red. Panhuysen,T. Die Maast- richter Akten des 5. Internationalen Kolloquiums über das provin- zialrömische Kunstschaffen – im Rahmen CSIR. Maastricht, 2001., p. 205-215.

- NAGY T. 1973 NAGY Tibor: Budapest története az őskortól a honfoglalásig. Római kor. In: Budapest Története 1. Red. Gerevich L., Budapest, 1973., p. 83-184.
- NÉMETH 2003 NÉMETH, Margit: Die Militäranlagen von Óbuda. In: Forschungen in Aquincum 1969-2002. Red. Zsidi, P., Aquincum Nostrum 2. 2. Bp., 2003., p. 85-91.
- NÉMETH 2003a NÉMETH, Margit: Wachtürme und Festungen am linken Donauufer. In: Forschungen in Aquincum 1969-2002. Red. Zsidi, P., Aquincum Nostrum II. 2, Bp., 2003., p. 96-99.
- PARRAGI 1963 PARRAGI, Györgyi: A Bogdáni úton feltárt későrómai temető. = Spät-römischer Friedhof in der Bogdáni-Strasse. Budapest Régiségei 16. (1955), p. 311-326.
- PARRAGI 1976 PARRAGI Györgyi: Karéjos épület a Kiscelli utcában. = The apsidal building excavated in the Kiscelli Street. Budapest Régiségei 16. (1955), p. 177-181.
- PARRAGI 1984 PARRAGI, Györgyi: Római és népvándorláskori leletek a Szőlő utcában. Römische und völkerwanderungszeitliche Funde aus der Szőlő utca. Budapest Régiségei 16. (1955), p. 321-365.
- PETŐ 1976 PETŐ Mária: Budapest, III. ker., Záhony utca, Sujtás utca. Budapest Régiségei 24. (1976), p. 422. Nr. 105.
- PETŐ 1984 PETŐ Mária: Régészeti kutatások a Kaszás-dűlő területén. – Archäologische Forschungen auf dem Gebiet der Kaszás-dűlő. Budapest Régiségei 16. (1955), p. 321-365.
- PÓCZY 1955 Sz. PÓCZY Klára: Római épületek Óbudán a Kiscelli u. 10. sz. alatt. = Römische Gebäude von Óbuda (Kiscelli-Strasse Nr. 10.) Budapest Régiségei 16. (1955), p. 41-87.
- PÓCZY 1964 Sz. PÓCZY Klára: Aquincum a IV. században. = Aquincum im 4. Jahrhundert. Budapest Régiségei 21. (1964), p. 55-77.
- PÓCZY 1976 PÓCZY, Klára: Budapest, III. Keled u. Archaeologiai Értesítő 103. (1976) p. 293.
- SZIRMAI 1985 SZIRMAI, Krisztina: Későrómai sírok az aquincumi canabae északi részén. Spät-römische Gräber im nördlichen Teil der Aquincumer canabae. Archaeologiai Értesítő 112. (1985), p. 221-239.
- TOPÁL 1993 TOPÁL, Judit: Roman cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery, Bécsi Road I. In: Aquincum Nostrum 1. 1. Budapest, 1993.
- TOPÁL 1996 TOPÁL, Judit: Leletmentések az aquincumi katonaváros nyugati temetőjében. = Rescue excavations in the western cemetery of the Aquincum Military town. Aquincumi Füzetek 2. (1996), p. 44-52.
- TOPÁL 2003 TOPÁL, Judit: Die Gräberfelder von Aquincum. In: Forschungen in Aquincum 1969-2002. Red. Zsidi, P., Aquincum Nostrum 2. 2, p. 161-167.
- TOPÁL 2003a TOPÁL, Judit: Roman cemeteries of Aquincum, Pannonia. The Western Cemetery (Bécsi Road) II. In: Aquincum Nostrum 1. 2. Budapest, 2003.
- WITTEYER 1993 WITTEYER, Marion: Die Ustrinen und Busta von Mainz-Weisenau. In: Hrsg. Struck, M. Römerzeitliche Gräber als Quellen zu Religion, Bevölkerungsstruktur und Sozialgeschichte. Mainz, 1993. p. 69-80.
- ZSIDI 1990 ZSIDI, Paula: Untersuchungen des Nordgräberfeldes der Militärstadt von Aquincum. In: Hrsg. Kandler, M. Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. Wien, 1990, p. 723-730.
- ZSIDI 1996 ZSIDI, Paula: Hamvasztásos sírok az aquincumi polgárvárosi amfiteátrumtól északra (Bp. III. ker., Zsófia utca 1-3.) = Cremation graves north of the Aquincum Civil town (Budapest District III, 1-3 Zsófia street) Aquincumi Füzetek 2. (1996), p. 69-72.

- ZSIDI 1997 ZSIDI, Paula: Grabummauerungen am nördlichen Rand der Canabae von Aquincum (Budapest III., Ladik-Str.) *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1997. p. 109-153.
- ZSIDI 1999 ZSIDI, Paula: Római kori villagazdaság részlete az aquincumi katonaváros és polgárváros között. - Details of a Roman Period villa farm between the Military and Civil Towns in Aquincum. *Aquincumi Füzetek* 5. (1999), p. 99-108.
- ZSIDI 1999a ZSIDI, Paula: Későrómai kori temetkezési hely az aquincumi polgárváros déli városfalán kívül. - A Late Roman Period burial site outside the southern wall of the Aquincum Civil Town. *Aquincumi Füzetek* 5. (1999), p. 77-83.
- ZSIDI 2000 ZSIDI Paula: Temetőelemzési módszerek az aquincumi katonaváros északi temetőjében. *Archaeologiai Értesítő* 123-124. (2000), p. 17-48.
- ZSIDI 2001 ZSIDI, Paula: Kutatások az aquincumi polgárvárostól keletre lévő területen. - Research in the territory east of the Aquincum Civil Town. *Aquincumi Füzetek* 7. (2001), p. 76-84.
- ZSIDI 2002 ZSIDI, Paula: Az aquincumi polgárváros délkeleti előtere az újabb kutatások tükrében. (mit deutscher Resume: Der südöstliche Vorraum der Zivilstadt von Aquincum im Spiegel der neueren Forschung.) *Budapest Régiségei* 35.1. (2002), p. 143-157.
- ZSIDI 2002a ZSIDI, Paula: Transformation of the town structure into the Civil Town of Aquincum during the Severi (A.D. 193-235). *Acta Archaeologica* 53. (2002), p. 131-149.
- ZSIDI 2003 ZSIDI, Paula: Die Bebauung außerhalb der Stadtmauer. Die Gräberfelder der Zivilstadt. In: *Forschungen in Aquincum 1969-2002*. Red. Zsidi P., *Aquincum Nostrum* 2. 2, p. 158-159.
- ZSIDI 2003a ZSIDI, Paula: Die Frage des „militärischen Territoriums“. In: *Forschungen in Aquincum 1969-2002*. Red. Zsidi P., *Aquincum Nostrum* 2. 2, p. 168-172.
- ZSIDI 2003b ZSIDI, Paula: Baugeschichtliche Skizze der Zivilstadt. In: *Forschungen in Aquincum 1969-2002*. Red. Zsidi P., *Aquincum Nostrum* 2. 2, p. 127-135.
- ZSIDI 2004 ZSIDI, Paula: Aquincum. Ergebnisse der topographischen und siedlungshistorischen Forschungen in den Jahren 1969-1999. In: *The Autonomous towns of Noricum and Pannonia. Pannonia II*. Red. M. Šašel Kos, P. Scherrer, *Situla* 42, Ljubljana 2004, p. 209-230.
- ZSIDI 2011 ZSIDI, Paula: The role of the Danube in the topography of Aquincum. In: Ed. Kovács, Gy.-Kulcsár, G. *Ten thousand years along the Middle Danube. Varia Archaeologica Hungarica* 26. (2011), p. 241-264.
- ZSIDI 2012 ZSIDI, Paula: Eine Militärbüste aus Aquincum. In: *Studia Celtica Classica et Romana Nicolae Szabó Septuagesimo dedicata*. Ed. Borhy, L. Budapest, 2012 p. 285-296.

TEMETŐK AZ AQUINCUMI TOPOGRÁFIÁBAN

A temetők ugyanúgy hozzá tartoznak a római városképhez, mint a fallal körülvett lakóterületek, köz- és lakóépületeikkel. Aquincumban a kutatás eddig mintegy 5000 sírt tárt fel, a Kr. u. 1. század közepétől a Kr. u. 5. század első feléig tartó időszakból. Elhelyezkedésük, periodizációjuk a római város topográfiájának változását is tükrözi.

Ha folyamatában nézzük a temetők helyzetének alakulását az aquincumi topográfiában, akkor egyfajta hullámozást látunk: a temetők kezdet-

ben a települési területtől távolabb, a főútvonalak mentén helyezkedtek el, majd közelebb kerültek a lakott területhez, majd ismét a periféria felé haladnak, míg végül „rátelepednek” az egykori város felhagyott épületeire. Az aquincumi katonavárost félkörben, az aquincumi polgárvárost szinte teljesen körbevevő temetkezési sávok, sírparcellák kiterjedése, szerkezete időről időre változott. Ezek használata a városszerkezet átalakulásával szoros összefüggést mutat.

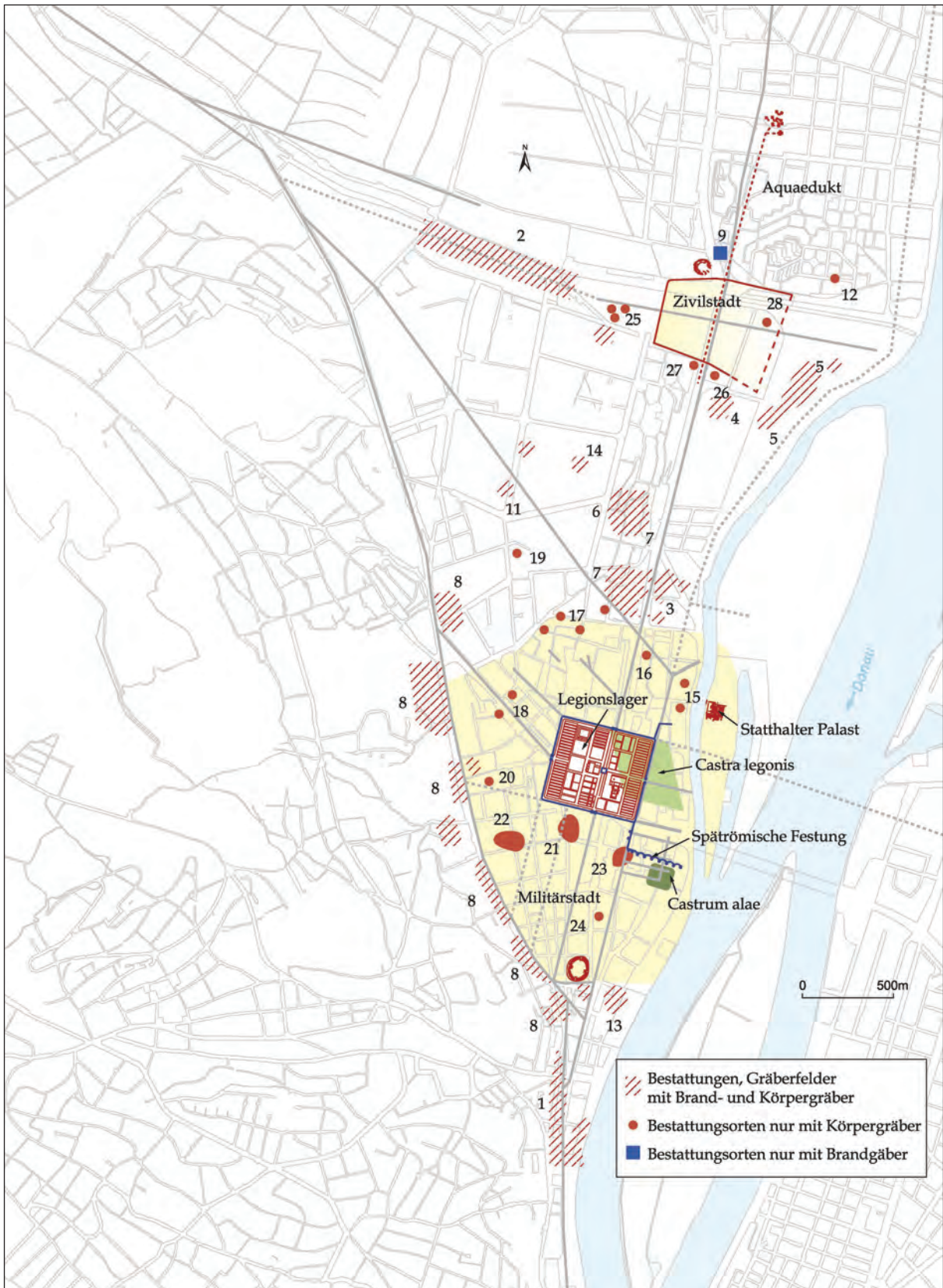

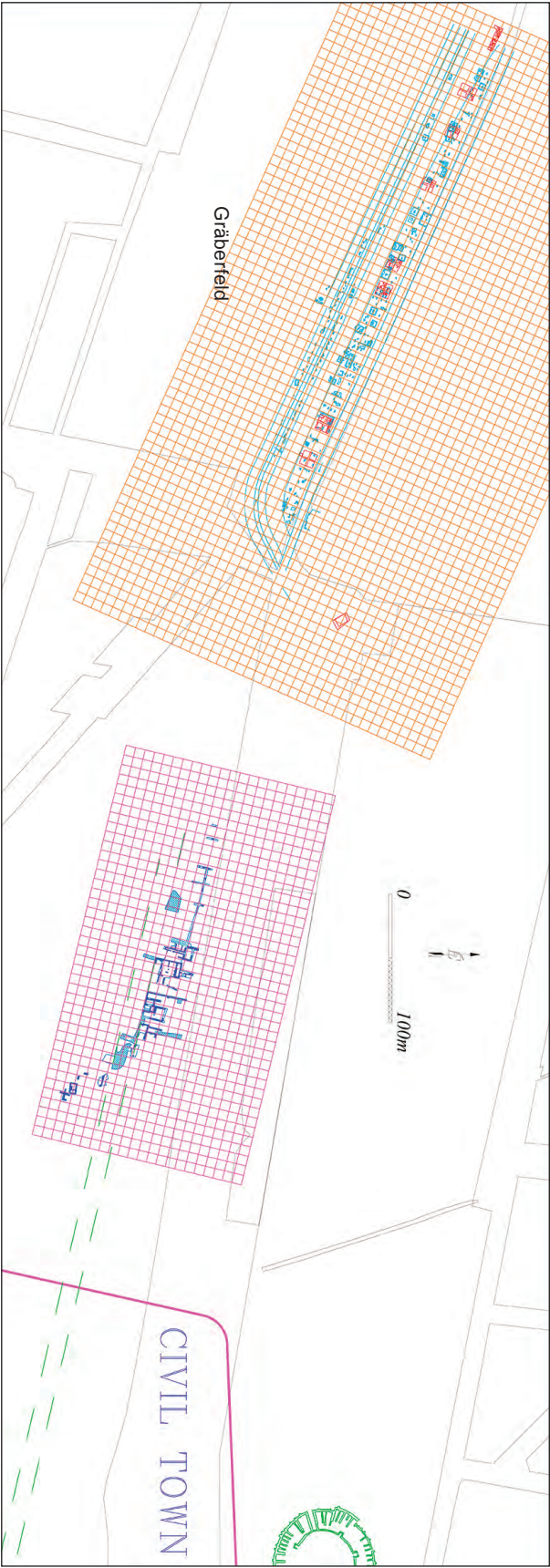
Abb. 1. Gräberfelder und Bestattungen in der Topographie von Aquincum, 1-4/5. Jh.

*Abb. 2. In situ stehende Grabsteine entlang der Gräberstrasse
(Bécsi Str. 38-42, Ausgrabung von E. Mártly, 1993)*

Abb. 3. Freilegung des Aranyárok-Gräberfeldes, Nachricht der Zeitung „Pesti Hírlap“ (1928)

Abh. 4. Topographische Lage des Aranyrok-Gräberfeldes und der Strömsiedlung außerhalb der Zrínyi

Abb. 5. Rekonstruktionsversuch der Parzellierung der Gräberfeld-Ladik utca

Abb. 6. Fundament eines Grabmals im Gräberfeld Szentendrei út

Abb. 7. Abfallgrube auf dem Gebiet des Gräberfeldes Szentendrei út mit kleinen Bruchstücken abtragener Steindenkmäler

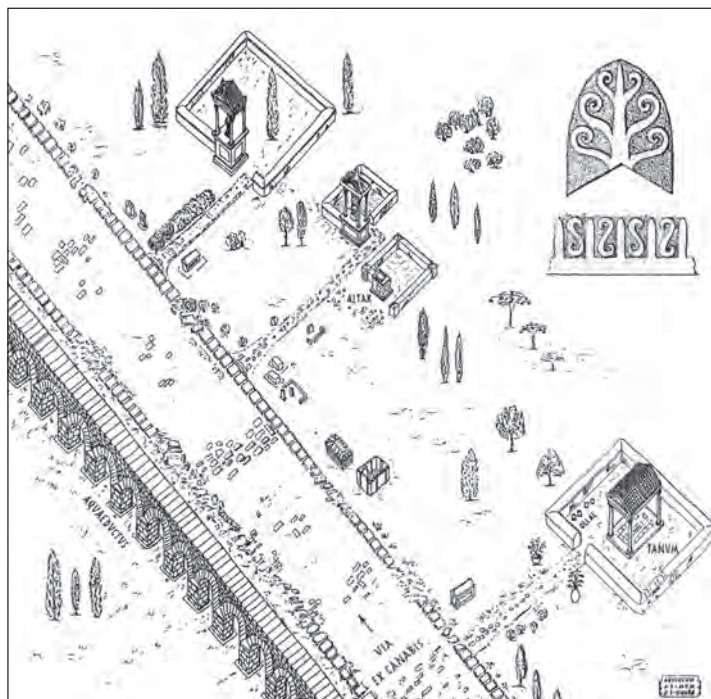

Abb. 8. Idealzeichnung der Gräberstrasse zwischen der Militärstadt und der Zivilstadt (Zeichnung von Szentesné Sinkó Zsuzsanna)

Abb. 9. Ziegelgrab zwischen den abgerissenen Mauern eines Hauses der Militärstadt (Grabung von O. Madarassy, 1998)

Typ des Gräberfeldes	Nr. Abb. 1.	Lage in der Topographie	Fundort	Ausgewählte Literatur
Gräberstrasse entlang der Fernstrassen	1.	Militärstadt	Bécsi út - Süd	NAGY L. 1942, TOPÁL 1993, TOPÁL 2003a, HABLE 2002, FACSÁDY 1999
	2.	Zivilsiedlung	Aranyárok-Gräberfeld	NAGY L. 1942, LASSÁNYI 2005, LASSÁNYI-BECHTOLD 2006.
Gräberstrasse entlang der Militär- und die Zivilstadt verbindenden Hauptstrasse	3.	in der Nähe der Militärstadt	Ladik utca Gräberfeld	ZSIDI 1997, BUDAI BALOGH 2005.
	4.	in der Nähe der Zivilstadt	Szentendrei út 101-115.	ZSIDI 2002
Städtische Nekropole	5.	Ostgräberfeld der Zivilstadt	Gárgyár - Gaswerk	ZSIDI 2001, LASSÁNYI 2007, LASSÁNYI 2011.
	6.	Nordgräberfeld der Militärstadt (nördliche Teil)	Benedek Elek utca	TOPÁL 2003
	7.	Nordgräberfeld der Militärstadt (südliche Teil)	Kaszásdűlő-Raktárrét	ZSIDI 1990, ZSIDI 2000.
	8.	Westgräberfeld der Militärstadt	Bécsi út - Nord	TOPÁL 1993, TOPÁL 2003a
Kleinere, geschlossene Bestattungsorte im 2. Jh.	9.	Nachbarschaft des Amphitheaters der Zivilstadt	Zsófia utca	ZSIDI 1996
	10.	Südlich des Amphitheaters der Militärstadt	Bokor utca- Nagyszombat utca- Lajos utca	HABLE 1999
	11.	Agglomerationszone der Zivilstadt	Kunigunda utca 39.	LASSÁNYI 2002
Neue Gräberfelder eröffneten im Zeitalter der Severer	12.	Zivilstadt	Pók utca	LÁNG 2004
	13.	Militärstadt	Lajos utca	HABLE 2003
	14.	Agglomerationszone der Zivilstadt	Szőlőkert utca	ZSIDI 1999
Bestattungsorten in der zweite Hälfte des 3. Jahrhunderts und im 4. Jahrhundert (ausserhalb der städtischen Gräberfelder)	15.	Gebiet des nordöstlichen Viertel der Militärstadt	Leipziger Szeszgyár, Folyamőr utca	NAGY L. 1942 PÓCZY 1964
	16.		Búvár utca	SZIRMAI 1985
	17.	Gebiet des nordwestlichen Viertel der Militärstadt	Bogdáni út, Kerék utca, Meggyfa utca	PARRAGI 1963 BUDAI BALOGH 2011 PÓCZY 1964
	18.		Raktár utca, Berend utca, Emese utca	NAGY L. 1942 PÓCZY 1964
	19.		Kunigunda 36.	LASSÁNYI 2006
	20.	Gebiet des südwestlichen Viertel der Militärstadt	Vályog utca, Föld utca	MADARASSY 1999
	21.		Szőlő utca	PÓCZY 1964 PARRAGI 1984
	22.		Kenyeres utca Selmeci utca	NAGY L. 1942 PÓCZY 1964
	23.	Gebiet des südöstlichen Viertel der Militärstadt	Kiscelli utca 10.	PÓCZY 1955 PARRAGI 1976
	24.		Pacsirtamező utca 12, Fényes Adolf utca	NAGY L. 1942 MADARASSY 2002
	25.	Am westlichen Stadtmauer der Zivilstadt	Keled utca	PÓCZY 1976
	26.	An der Nähe der Südmauer der Zivilstadt	Záhony utca 4.	ZSIDI 1999a
	27.		Kazal utca	PETŐ 1984
	28.	Gebiet der Zivilstadt	Sújtás utca	PETŐ 1976

Tafel 1.

TÓTH ANDRÁS

AZ AQUINCUMI FIBULA RÚNAFELIRATÁNAK ÚJABB ÉRTELMEZÉSE

Az aquincumi rúnafeliratos fibula egy elrejtett kincslelet részeként került elő 1940-ben a katonaváros amphiteatrumának déli főbejáratánál, az egyik kő burkolatlap alá rejtve (1-4. kép).¹ A kincslelet két aranyozott ezüsfibulából, két aranyozott szélű ezüst ivócsészéből és négy nagy méretű ezüst gyöngyből áll, amelyeket tulajdonosa feltehetőleg egy ellenséges támadás alkalmával rejtett el. A rúnafeliratos fibula díszgombjai hiányoznak. A kincslelet elrejtésének időpontja, illetve etnikumhoz kötése vitatott. A lelet 1943-mas első közlésében Nagy Tibor a fibula díszítése alapján a 6. század első felére keltezi, és a langobardokhoz köti. Ezt a datálást vette át később, 1956-ban Bóna István is. Az biztos, hogy a kincslelet az 5. század vége és a 6. század eleje közé keltezhető, de inkább az ez idő tájt a hun birodalom bukása után a Dunántúl északi részét elfoglaló germán szvébek hagyatékának tekinthető. A szvébek quad néven már jóval korábban a rómaiak szomszédságában éltek, s kapcsolatuk a helyi lakossággal nem volt ellenséges. Egyes feltevések szerint a későrómai művészetből kibontakozó, s abból átalakuló koraközépkori germán művészet kialakulásában a Duna menti szvéb ötvösség is fontos szerepet játszhatott. Egy másik lehetőség, hogy a fibulapár tulajdonosa a szvébekkel szomszédos herul népből származhatott, és a kincslelet elrejtésére a szvébeknek és a heruloknak a 6. század elején benyomuló langobardok általi leigázásakor került sor.² A lelet herulokhoz való kötése különösen érdekes, mert egy elmélet szerint a rúnaírás, és a régibb futhark végleges sorrendje a herulok között alakult ki, s ők, mint kultikus hadiszövetség (*Männerbund*) voltak a rúnikus íráskultúra művelői és terjesztői.³ A „herul” szó etimológiai kapcsolatban állhat a „rúnamesterként”, „rúnamágusként” interpretált „erilaz” kifejezéssel,⁴ bár

valószínűbb, hogy ez egy germán hadi titulus, s jelentése „harcos”, „nemes”,⁵ de ha figyelembe vesszük a rúnaírás elsajátításának és tudományának mitikus eredetmítoszában fellelhető arisztokratikus jelleget (ld. később), a két jelentéskör fedheti is egymást.

A kincslelet legkorábbi darabjai az ezüstlemezről készült félgömb alakú csészék, amelyek formai hasonlóságot mutatnak a szilágysomlyói gepida kincs aranyedényeivel. A fibulapár a későantik és a germán kor közötti átmenet jellegzetes ötvösművészeti példája. Mindkettő növényi ornamentikával díszített, a félkorong alakú fejrészt kétsoros, egymásba fonódó indadísz borítja, melyek a széleken asszimmetrikussá válnak.⁶ Ez az ékkőberakásos-spiráldíszes stílus –melynél a kőberakás egyre inkább háttérbe szorul– a bácsordasi, II. Theodosius 443-ban kibocsátott aranyérmével keltezett sírlelettel veszi kezdetét.⁷ Díszítőstílusának alapelemei főként a késő római mintakincsből származnak. A germán állatstílusra csak a fibulák lábán található állatfej-motívum utal. Az aquincumi fibulapár legfontosabb párhuzamai: a répcelaki, domolospusztai, bácsordasi, gávai, kiskunfélegyházi, dombóvári fibulák és csatok. Még egy párhuzam egy bizonytalan erdélyi lelőhelyről származó, ugyancsak hétgombos, spiráldíszes fibulapár, amely kengyelének tövében madárfejek láthatóak, de a láb maszkja erősen emlékeztet az aquincumi fibulák lábrészénél lévőkre.⁸ A kincslelet értéke mindenképpen előkelő, gazdag tulajdonosra utal. A rúnaírás elsajátításának szakrális és arisztokratikus jellegére vonatkozólag találunk utalásokat a germán hitvilág fennmaradt forrásaiban. A Verses Eddában olvasható, Rígsthula című mitikus történet szerint Heimdall isten, a Bífrost nevű szívárványhíd őrzője egy ízben az emberek között járt Ríg álnéven, és há-

¹ NAGY 1943. 374.

² NAGY 1993. 356; FANCALSZKY 2003. 260.

³ HÖFLER 1966. 115.

⁴ FLOWERS 1986. 79.

⁵ MEES 2003

⁶ NAGY 1993. 357.

⁷ NAGY 2007. 36.

⁸ NAGY 2007. 40.

rom gyermeket nemzett három különböző nőnek. Az első neve Thrall lett, s tőle származtak a szolgák, a másodiké Karl, ő lett a szabad parasztok ősapja, a harmadik gyermeknek, aki a Jarl nevet kapta és a nemesi származásúak őse lett, Heimdall később megtanította a rúnairás mesterségét.⁹ A rúnairás meglétére a germánok körében kb. Kr. u. 2. századtól vannak biztos adataink.¹⁰ A rúnairás gyakorlata egészen a középkorig fennmaradt, a népvándorlás korában a 24 betűből álló ún. idősebb futhark élt, aminek első hat betűje után nevezték el a rúnairást *futhark*-nak. A rúnairás eredetét illetően háromféle elképzelés született: a görög, az etruszk és a latin teória, jelenleg a latin elmélet látszik a legvalószínűbbnek.¹¹ Az eredet mellett még egy lényegi és megosztó probléma a megalkotás szándékának kérdése, nevezetesen hogy a rúnairást profán vagy szakrális célból hozták létre, esetleg mindkét funkció szimultán szerepet játszott-e? Az ún. „szkeptikus” runológusok (pl. Andreas Baeksted, Elmer Antonsen) kizárólag a mindennapi életben használatos funkcionális írást láttak benne; más kutatók, mint pl. Magnus Olsen, Wolfgang Krause a mágikus funkciót helyezték előtérbe.¹² A szakralitás kérdése felmerülhet már a létrehozás, az eredeti szándék esetében, de kézenfekvő lehet a rúnafeliratokat maguknak a feliratoknak a jellege szerint elkülöníteni profán és szakrális tartalmat hordozókra. Kétségtelenül a legimaginatívabb elképzelés Stephen E. Flowersé, aki szemiotikai mágiaelméletének jegyében minden rúnafeliratot potenciálisan mágikus jellegűnek tart, mivel a rúnajelek egy operatív kommunikáció eszközei, és már önmagukban, inherensen mágikus karakterrel bírnak, tehát még a profán jellegű vagy annak tűnő feliratok esetében sem kizárható a mágikus szándék, legalábbis a fogalom ilyen tág definíciójának értelmében.¹³ Számtalan példa bizonyítja, hogy egy archaikus-tradicionális társadalomban a születő írásbeliség gyakran kap szerepet a kultikus életben és ennek individuálisabb formájában, a mágiában. A *runa* szó etimológiája is megerősíti a szakrális eredetet, hiszen „titkot”, bölcsességet, rejtélyt jelent.¹⁴ A proto-indoeurópai *reu/ruh* anynyit tesz, mint „üvölteni”, vagy éppen „suttogni”, ez fedezhető fel Uranos és Varuna istenek nevei-

ben is, s a mágikus szavak inkantációjával hozható összefüggésbe.¹⁵ Az óír *run* és a közép-walesi *rhin* misztérium, titok jelentéssel bírnak. A szó a különböző germán nyelvekben szinte teljesen azonos formában és jelentéssel maradt fent: óészaki *rún*=titok, titkos tan, bölcsesség, mágikus jel; gót *runa*=titok, misztérium; gót *raunen*=suttogni; óangol *rúna*=titok, tanács, tanácskozás; ószász, ófelnémet *rúna*=titok, rejtély.¹⁶ A szógyök a latin *rumor* szóban is fellelhető, mely „zajt”, „motyogást” (suttogást) jelent.¹⁷ Ezekből az etimológiákból is kitűnik, hogy a rúnairásnak eredetileg mindenképpen kapcsolatban kellett lennie a szakrális szférával, s az oda irányuló kommunikációnak is eszköze volt. További bizonyítékok a rúnák mágikus funkciójára az invenció eredetmítosza és az egyes rúnajelek elnevezései. A jeleket a germán pantheon legfőbb istene, Ódin/Wotan „fedezte fel”, amikor önbeavatása során a Világfán függött kilenc napon és éjen át, amint arról a Verses Edda beszámol (*Hávamál* 138-164.). A 144. versszakban a rúnakkal történő mágikus operációk technikai utasításait olvashatjuk.¹⁸ A rúnák isteni eredetét az egyes feliratok is megerősítik. A 7. századi Noleby-kövön a következő áll: „*runofahiraginakudotoj a/unathou..suhurah..susih..tin*” („Egy rúnát festek én/az isteni erőktől származót (a halottnak) megnyugvást szerzek).¹⁹ A rúnák egyik állandó jelzője a *raginaku(n)do* = istenektől származó.²⁰

A rúnajeleket lehet forma (ideografikus és fonetikus érték) és idea (szimbolikus jelentéstartalom és akrofónia) szerint értelmezni. Az egyes jelekhez nem csak hang-, hanem konkrét jelentés, fogalom is tartozott, melyeket sokszor a rúnajel helyettesített (pl. az l rúna hangértéke a latin l, a hozzá tartozó fogalom a „póréhagyma” jelentésű, de a jólét, egészség jelentéskörébe sorolható *laukar*, mely szó helyett gyakran csak a rúna áll).²¹ A rúnanevek esetében a problémát a vonatkozó források kései volta jelenti, ezek közül a legkorábbi, az *Abecedarium Nordmandicum* is a 9. századból való, de a közös, ennél régebbi forrás valószínűsíthető.²²

A rúnák mágikus-szakrális használatára utaló források közül Tacitusé a legkorábbi a Kr.u. 1. századból (*Germania* 10), amennyiben a faágakra írt divinációs jelekről (*notae*) feltételezzük, hogy azok

⁹ BERNÁTH 2005. 299-300.

¹⁰ MOLTKE 1985; DÜWEL 1992; FLOWERS 1986; HUTTERER 1986 et al.

¹¹ MOLTKE 1985; FISCHER 2005; ANDERSON 2005; ROBERTSON 2011.

¹² FLOWERS 2006. 65.

¹³ FLOWERS 1986; FLOWERS 2006. 68.

¹⁴ ELLIOTT 1959. 1; THOMPSON 1988. 554; DÜWEL 2004. 142.

¹⁵ FLOWERS 1986. 145; IMER 2011. 11.

¹⁶ FLOWERS 1986. 142; PAGE 1995. 106; MACLEOD-MEES 2006. 5.

¹⁷ IMER 2011. 11.

¹⁸ BERNÁTH 2005. 186.

¹⁹ JANSSON 1987. 9; DÜWEL 1997. 32.

²⁰ FLOWERS 2006. 68.

²¹ FLOWERS 1986. 249.

²² POLOMÉ 1991. 421-422.

rúnák lehettek.²³ A jóval későbbi, főként Izlandon keletkezett Edda-beli és a saga-irodalomból ismert források egyértelműen utalnak a rúnamágiára.

A mágia vallástörténeti helye, illetve a mágia és a vallás területének elkülönítése elég ingoványos terület, jelen tanulmányban nincs lehetőség erre külön kitérni, de könnyebb dolgunk is van, hiszen a germán hitvilág istenei egyúttal a mágia különféle formáinak gyakorlói és archetípusai, így az elválasztást nem szükséges megtennünk. Mindezen előzetes runológiai és vallástörténeti megjegyzéseket az aquincumi fibula feliratának teljesebb értelmezési lehetősége miatt volt szükséges megtenni. Most lássuk magát a feliratot, melyet először Bóna István közölt 1956-ban.²⁴ A felirat két sorban látható, az alsó sor A-val, a felső B-vel jelölve (5. kép):

A: futharkgw

B: jialn kngia

A felirattal részletesebben 1962-ben Wolfgang Krause foglalkozott Bóna nyomán, aki a következő feloldást javasolta,²⁵ majd 1964-ben még alaposabban elemezte (6. kép):²⁶

A: futharkgw

B: jlain : knia

Látható, hogy a két olvasat némiképp eltér egymástól, s ekként a felirat értelmezése is.

Volt alkalmam 2014 áprilisában megvizsgálni a fibulát, s én az eddigiekhez képest a következő olvasatot tartom adekvátnak (7. kép):

A: futharkg

B: slaig : kngia

Összefoglalva az eddigi olvasatoktól való eltéréseket és egyéb megfigyeléseket:

- Az A sor legutolsó jele a „g” (*gifu*), nincs utána *wunjo* rúna (noha a rúnasorban az következne, de semmilyen jel nem utal rá, hogy valaha is ott lett volna)
- A B sor első jele nem „j” (*jera*), hanem egyértelműen az s hangértékű *sigel*, *sowilo* rúna korai, négy vonalból álló változata
- A B sor ötödik rúnája feltűnően megegyezik az A sor hetedik rúnájával, amely a futhark-sor rendjében mindenképpen *gifu*, tehát ebből következően a B sorban is valószínűsíthető, hogy az, s így hangértéke nem „n”, hanem „g”.

Az eddigi értelmezések Krause következő olvasata nyomán történtek: *J(ára) l(aukar) ain-k(unn) ingia*. =Jó év! Hagyma(egészség)! Egy közeli ba-

rát (kívánja ezt a fibula tulajdonosának).²⁷ Mind a *jera*, mind a *laukar* rúna ideogrammaként saját rúnaneve helyett áll, a *jera* jelentése „(jó) év”, a *laukaré* „hagyma”, „póréhagyma”, mely a rúnamágiában általánosan használt szakrális kifejezés, s alapja az *alliumok* családjába tartozó növénynek tulajdonított egészségmegőrző, bajelhárító, gyógyító és termékenységet biztosító hatás.²⁸ A *laukar*-formula általában brakteátákon fordul elő.²⁹ Hét esetben szerepel ideogrammaként, ezek közül az aquincumi fibulán kívül két 7. századi alemann lelet, a Heilbronn-böckingeni övveret és a bülachi korongfibula találhatóak a kontinensen.³⁰

A B felirat első szavának betűit egybe olvasva felmerült a *klain* (=kicsi) értelmezés is, de semmi nem utal arra, hogy az első rúna a *jera* helyett (vagy a saját értelmezésem szerinti *sigel/sowilo* helyett) *kaunaz* lenne. Egy másik változat szerint ez lehet a *linja* (=len) szó felcserélt betűiből álló anagrammatikus mágikus formula. A lennek szintén egészséget, tisztaságot, apotropaikus szerepet tulajdonítottak, s a rúnák összekeverése az alfabetikus mágia egyik bevett gyakorlata volt.³¹ Ezt a következő szótól egy osztójel választja el, amely teljesen rendszertelenül fordul elő a rúnafeliratoknál, jelen esetben az egybe írt alanyt és igét választja el a tárgytól.³² A következő szó (*knkia*, *kinga*) jelentése „fibula”.³³ A München-Aubing I fibulán ugyancsak meg van nevezve maga a tárgy.³⁴ Az *ng* rúna egy ligatúra (kötőrúna), hangértéke „ŋ”, és a szabadbattyáni csat *marings* szavában is előfordul.³⁵

Az eddigiektől némiképp eltér Terje Looijenga értelmezése, aki a B sor választójel előtti utolsó betűjét g-nek (*gifu*) olvasta, s így az első két ideogramma után az *aig* szót kapjuk, mely az *aigan* főnévi igenév („birtokolni”) egyes szám első személyű alakja.³⁶

Az A sor a futhark első nyolc (a saját értelmezésem szerint az első hét) betűjét tartalmazza. A 24 betűből álló rúnasor a teljességet, a világ alkotóelemeinek összességét képviseli, s a teljes vagy részleges rúnasor egy tárgyra való rávésése ennek a kozmikus rendnek az átvitelét szimbolizál-

²⁷ KRAUSE 1964. 357; FLOWERS 1986. 348; DÜWEL 1992. 97; DÜWEL et al 2004. 85

²⁸ POLOMÉ 1991; FLOWERS 1986. 249.

²⁹ MAKAEV 1996. 105.

³⁰ FLOWERS 1986. 250.

³¹ MAKAEV 1996. 113; MACLEOD-MEES 2006. 81.

³² LOOIJENGA 2003. 134.

³³ KRAUSE 1964. 357; ANTONSEN 1975. 76; FLOWERS 1986. 252; LOOIJENGA 2003. 227; MACLEOD-MEES 2006. 81.

³⁴ LOOIJENGA 2003. 270.

³⁵ LOOIJENGA 2003.102; TÖTH 2012. 102.

³⁶ LOOIJENGA 2003. 227; DÜWEL-MCKINNEL-SIMEK 2004. 88.

²³ POLOMÉ 1991. 423.

²⁴ BÓNA 1956. 196.

²⁵ KRAUSE 1962. 440.

²⁶ KRAUSE 1964. 357-358.

ja.³⁷ A régibb futhark-ot már igen korán három, egyenként nyolc betűből álló csoportba, ún. *aett*-be („család”, „klán”) osztották, s az egyes csoportokat annak legelső betűje után nevezték el (tehát az első csoport a *fehu*, „szarvasmarha”, „jószág” nevet kapta).³⁸ A teljes régibb futhark-sort a gotlandi Kylver-kövön, a breza-i márványoszlopon, a Grumpan-C brakteátán és a Vadstena-C brakteátán (mindegyik lelet az 5. századra tehető) találjuk meg.³⁹ A kontinensen három esetben fordul elő részleges futhark-felirat, mindhárom esetben fibulán: Aquincum, Beuchte (550-600), Charnay (550-600).⁴⁰ A herbrechtingeni kengyelfibula hátoldalán is a futhark kezdőbetűi olvashatóak (*fth a e*), de mivel ezerötszáz hiányos *aett*, így nem tekinthető futhark-formulának.⁴¹ Az aquincumi felirat *kau-naz*-rúnája (<) ugyanolyan formájú, mint például a balingeni (6. sz.), a heilbronni (6. sz.), és a Meroving-típusú hét gombos import Kent-i Bateman-fibulán (6.sz.).⁴² A négy vonásból álló *sowilo* rúna korai formát mutat, ilyen látható például az 5. sz.-i alemann Arlon-i ezüstkapszulán,⁴³ illetve a 6. századi langobard női sírból előkerült bezenye-papréti B fibulán,⁴⁴ és az 5. sz.-i gót szabadbattyáni csonton.⁴⁵ Az A sor ötödik rúnajele, az *r* hangértékű *raidho* is eltér a megszokottól, erősen emlékeztet az *uruz*-ra, de nem egyedülálló, megtalálhatjuk ezt például a Grumpan-C és a Fünen-C brakteátákon és a Dahmsdorf-i lándzsacsúcson.⁴⁶ A rúnafeliratok nyelve a 3. és 6. sz. eleje között az ún. korai rúnikus.⁴⁷ A Charnay-i, a Breza-i és a Beuchte-i feliratok az alemann soros temetőkből talált rúnafírásokkal mutatnak formai hasonlóságot, és a már említett kampós *k*-rúna (<) szintén megjelenik 6. századi alemann területen, mely egy jele lehet az alemann és keleti germán kapcsolatoknak.⁴⁸

A formai vizsgálódások áttérhetünk a felirat új olvasat szerinti értelmezésére. Az általam javasolt feloldás részben megegyezik az eddigiekkel, és én is helytállónak tartom a legújabb, Tineke Looijenga által megállapított módosítást. Az A sor mindenképpen *futhark*-szekvencia, a B sorban mind a *laukar* formula, mind az *aig* szó, mint főnévi ige-

név is helytálló. Az eddigi kutatásoktól való szignifikánsabb eltérést a B sor első rúnajele, a *sowilo* jelent, ami az utána következő rúnáktól nincsen egyértelműen elkülönítve, bár láthatóan távolabb áll tőlük; azonban a jeleket összeolvasva (*slaig*) nem kapunk értelmezhető kifejezést (s ezt megpróbálva le kéne mondanunk a *laukar*, mint rúnafórmula értelmezéséről). Itt ingoványos talajra kerülünk, mivel önmagában álló „*s*” rúnával kezdődő bevett formulára nem nagyon van példa, és tulajdonképpen ez akár egy személynév rövidítése is lehet. De ismerünk ilyen betűvel kezdődő rúnafórmulát, mint a *salu* szó, mely előfordul a Lellinge-B és a Faxe-B brakteátákon.⁴⁹ A Lellinge-B felirata (*salusalu*) esetében az *alu* szó kétszer szerepel, s úgy tűnik, mintha az *s* rúna különálló jelentéssel bírna. Ezt összefüggésbe hozták egy ehető alfafajt (*Rhodymenia palmata*) jelentő *soll*, *sol* szóval, mely bár kissé furcsán hangzik, de a rúnafórmula esetében nem ritkák a különféle, általában jó egészséget, termékenységet, esetleg szakrális intoxikációt biztosító anyagokra vonatkozó megnevezések (pl. *laukar*=póréahagyma, *alu*=sör, részegítő ital, *lina*, *linja*=lenvászon).⁵⁰ Valószínűbb és a szöveggörnyezetbe jobban illőbb, hogy az *s*-rúna a *salu/saljan* („áldozat”, „felajánlás”, „áldás”) szóra utal, ami a latin *salus* üdvözlési formula („jó egészség”) mintájára is szerepelhet a feliratban,⁵¹ noha e kifejezés ideografikus ábrázolása nem volt elterjedt.⁵² Számításba jöhet még a bezenyei B fibulán olvasható, rokonértelmű *segun* („áldás”) szó is.⁵³ Ugyanezt a kifejezést találjuk a Schretzheim-i 26. női sírből előkerült bronzkapszulán, ahol egy személynév után áll: *Arogis s(egun) d(eda)*=Arogis áldást adott.⁵⁴ Ezen megfontolásokat tekintetbe véve az általam javasolt (de egyáltalán nem kizárólagos) értelmezés a következő:

A: *futharkg* (mint a *futhark*-sor első hét betűje), egy betű híján a teljes első *aett*

B: *s(alu/egun) l(aukar) aig : kngia* (áldás, jó egészség {póréahagyma} a fibula tulajdonosának)

Az aquincumi fibula párhuzamai és feliratának értelmezése után rátérhetünk a tárgy kontextualizására. A fibuláknak mind a rómaiaknál, mind a germánoknál rangjelző szerepük volt, s gyakorta előfordul felirattal való ellátásuk, személyesebbé tételük.⁵⁵ A római fibulák kengyelén

³⁷ FLOWERS 1986. 258; MACLEOD-MEES 2006. 52; DÜWEL-MCKINNEL-SIMEK 2004. 34.

³⁸ MACLEOD-MEES 2006. 8; DÜWEL 2004. 122.

³⁹ FLOWERS 1986. 258.

⁴⁰ FLOWERS 1986. 258.

⁴¹ DÜWEL 1997a. 568; LOOIJENGA 2003. 266.

⁴² LOOIJENGA 2003, HINES 2006. 200.

⁴³ BAUER 2010. 5; WILLIAMS 1997. 181.

⁴⁴ WIMMER 1894. 4.

⁴⁵ KISS 1980. 106.

⁴⁶ LOOIJENGA 2003. 138.

⁴⁷ FISCHER 2005. 62.

⁴⁸ FISCHER 2005. 175.

⁴⁹ FLOWERS 1986. 251.

⁵⁰ FLOWERS 1986. 251; LOOIJENGA 2003. 210.

⁵¹ LOOIJENGA 2003. 210

⁵² DÜWEL-MCKINNEL-SIMEK 2004. 96.

⁵³ TÓTH 2012. 100.

⁵⁴ DÜWEL 1997a. 493; DÜWEL-MCKINNEL-SIMEK 2004. 63.

⁵⁵ GÁSPÁR 2006. 39.

sokszor olvasható az *utere felix* szerencsét kívánó kifejezés, erre példa az osztropataikai vandál királysír áttört díszítésű fibulája.⁵⁶

A kontinensről összesen 47 rúnafeliratos fibula ismert, mindegyik női (vagy vélhetőleg női) sírból.⁵⁷ Magyarországon a langobard bezenye-papréti fibulapár hátoldalán (6. sz.) találunk rúnairást, illetve talán a rúnaszerű jelekkel ellátott két, 4. sz.-i csákvári hagymafejes fibulán.⁵⁸ A rúnairás gyakorlata alapvetően maszkulin terület volt, patrónusa Ódin-Wotan, s a fennmaradt rúnameszter-nevek is férfinevek (habár a későbbi, viking korból maradtak fent nőiek is). A tárgyakon található személynevek feltehetőleg „mestergyek” lehetnek, vagy a megrendelő kívánságára kerülhettek rá.⁵⁹ A rúnafeliratok egyik szerepe az volt, hogy személyes tárgyakat vagy még inkább személyessé tegyenek, vagy egy újabb funkcióval lássanak el, amely átvezet a szakralitás területére, s amelyet nevezhetünk mágikusnak is. A rúnák, mint mágikus jelek a hordozó tárgyat elsődlegesen vagy másodlagosan amulettfunkcióval ruházták fel, a tárgy készítésének szándékától függően. Esetünkben az aquincumi fibulát, mely eredetileg viseleti elem, szándékosan megcsontították, eltávolították a fejrész hét gombját, így nagyon valószínű, hogy hordták volna. A germán állatstílussal ellátott tárgyak sokszor mitikus jellegű díszítése már önmagában amulettjellegűt sugall. Korábban már esett szó az aquincumi fibula és az alemann területekről előkerült rúnafeliratok grafematikus hasonlóságáról. Az alemann területről előkerült északi típusú relief-fibulák

többsége nem skandináv gyártmány, hanem csak helyi imitáció. Ezek a másolatok a 6.sz. eleje és közepe körül terjednek el, s már nem eredeti funkciójuknak megfelelően a ruhát fogják össze velük, hanem gyakran az övről lelógatva hordják őket, nem egy esetben amulett-tárgyakkal és egyéb csüngőkkel, például az Ascheim-i 166. és 167. sírokban talált fibulákat kis bőrszényben tárolták.⁶⁰ Az amulettnek leginkább két területen fejtik ki hatásukat: védelem, bajelhárítás (apotropaikus funkció), és pozitív erők (pl. termékenység) bevonása. A régi germán nyelvekben több kifejezés is volt az amulett-típusú tárgyakra, bár ezek mind a középkorból valók: óészaki *hlútr*, *tauftr*,⁶¹ óangol *thweng*, ófelnémet *zouthargiscríp* (szó szerint „mágikus írás”),⁶² de nyilvánvalóan korábbi gyakorlatra is utalhatnak.

A korai rúnafeliratos tárgyak alapján a következő öt amulettformáló szövegelemet határozhatjuk meg:⁶³

1. betűsor (pl. a futhark vagy egyéb rúnafórmula, az ún. *voces magicae*)
2. személynév
3. mágikus kifejezés (pl. *alu*, *laukaz/laukar*)
4. szimbólum (pl. egy rúnaligatúra, swastika, triskelion)
5. a tárgy megnevezése

Az aquincumi fibulánál előfordul az 1. (*futhark*), a 3. (*salu/segun*, *laukar*), és az 5. (*kngia*) elem. Az eddigi megállapítások alapján a fibulát egy, lényegében a mediterrán hagyományokat követő, alfabetikus mágiával operáló szerencsét és védelmet invokáló amulettnek tekinthetjük.

⁵⁶ PROHÁSZKA 2004. 53.

⁵⁷ LOOIJENGA 2003. 269.

⁵⁸ TÓTH 2012. 103.

⁵⁹ IMER 2011.

⁶⁰ FISCHER 2005. 174.

⁶¹ FLOWERS 1986. 143.

⁶² MACLEOD-MEES 2006. 4.

⁶³ MACLEOD-MEES 2006. 82.

IRODALOMJEGYZÉK

- ANDERSON 2005 ANDERSON, C. A.: The runic system as a reinterpretation of classical influences and as an expression of Scandinavian cultural affiliation. www.carlaz.com/phd/AndersonCE_1999_Runes_and_Reinterpretation.pdf (letöltés ideje 2014. 08. 19.) p. 1-10.
- ANTONSEN 1975 ANTONSEN, E.H.: A concise grammar of the Older Runic inscriptions. Tübingen, 1975.
- BAUER 2010 BAUER, A.: Recent finds from the Continent: Problems and perspectives of the Alamannic „runic province”. (2010) <http://www.khm.uio.no/forskning/publikasjoner/runenews/7th-symp/preprint/bauer.pdf> (letöltés ideje: 2014. 07. 14.)
- BERNÁTH 2005 BERNÁTH I.: Skandináv mitológia. Budapest, 2005.
- BÓNA 1956 BÓNA, I.: Die Langobarden in Ungarn. Die Gräberfelder von Várpálota und Bezenye. ActaArchHung 7. (1956), p. 183-244.
- DÜWEL 1992 DÜWEL, K.: Runes als magische zeichen. In: Das Buch als magisches und als repräsentationsobjekt. Wiesbaden, 1992., p. 87-100.
- DÜWEL 1997 DÜWEL, K.: Runenzeichen und magische Runeninschriften. In: Runor och ABC. Elva föreläsningar från ett symposium i Stockholm varen 1995. Stockholm, 1997., p. 23-42.
- DÜWEL 1997a DÜWEL, K.: Frühe Schriftkultur bei den Barbaren. Germanische Runen, lateinische Inschriften. In: Fuchs, K-K.-Martin-R.R. (Hrsg). Die Alamannen. Stuttgart, 1997., p. 491-498.
- DÜWEL 2004 DÜWEL, K.: Runic. In: Murdoch, B.-Read, M.K. (Ed.): Early Germanic Literature and Culture. Camden House, 2004., p. 121-148.
- DÜWEL-McKINNEL-SIMEK 2004 DÜWEL, K.-McKINNEL, J.-SIMEK, R.: Runes, magic and religion. A source-book. In: Studia Mediaevalia Septentrionalia 10. Wien, 2004.
- ELLIOT 1959 ELLIOTT, R.V.W.: Runes. An introduction. Manchester, 1959.
- FANCSALSZKY 2003 FANCSALSZKY, G.: Germán népek a Kárpát-medencében a Kr.u. I. évezredben. A Békés Megyei Múzeumok közleményei 24-25. (2003), p. 255-270.
- FISCHER 2005 FISCHER, S.: Roman Imperialism and Runic Literacy. The Westernization of Northern Europe (150-800 AD.) In: Aun 33. Uppsala, 2005.
- FLOWERS 1986 FLOWERS, S. E.: Runes and magic. Magical formulaic elements in the older runic tradition. Michigan Germanic Studies 1. Michigan, 1986.
- FLOWERS 2006 FLOWERS, S. E.: How to do things with runes: a semiotic approach to operative communication. In: Stoklund, M., Nielsen, M.L., Holmberg, B., Fellow-Jensen, G. (Ed.) Runes and their secrets. Studies in runology. Copenhagen, 2006. p. 65-81.
- GÁSPÁR 2006 GÁSPÁR, D.: Pannonia régészete. Debrecen, 2006.
- HINES 2006 HINES, J.: Postscript: the Bateman collection brooch. In: Ergänzungsbände zum Reallexikon 51. Berlin, 2006., p. 200-202.
- HÖFLER 1966 HÖFLER, O.: Die Runenschriften in Alteren Futhark. Göttingische Gelehrte Anzeigen 222. (1966), p. 110-122.
- HUTTERER 1986 HUTTERER, M.: A germán nyelvek. Budapest, 1986.
- IMER 2011 IMER, L.: Maturus Fecit-Unwod Made: Runic Inscriptions on Fibulae in the Late Roman Iron Age. Lund Archaeological Review 2011., p. 11-27.
- JANSSON 1987 Jansson, S. B.F.: Runes in Sweden. Stockholm, 1987.
- KISS 1980 KISS, A.: Germanische Funde von Szabadbattyán aus dem 5. Jahrhundert. Alba Regia 18. (1980), p. 105-113.
- KRAUSE 1962 KRAUSE, W.: Der Inschrift der Runenspange von Aquincum. ActaArchHung 14. (1962), p. 439-444.

- KRAUSE 1964 KRAUSE, W.: Noch einmal zur der Runeninschrift von Aquincum. *ActaArchHung* 16. (1964), p.357-358.
- LOOIJENGA 2003 LOOIJENGA, T.: Texts & contexts of the oldest Runic inscriptions. Leiden-Boston, 2003.
- MACLEOD-MEES 2006 MACLEOD, M. - MEES, M. B.: Runic amulets and magic objects. Woodbridge, 2006.
- MAKAEV 1996 MAKAEV, E. A.: The language of the oldest runic inscription. A linguistic and historical-philological analysis. In: *Filologisk Filosofiska Serion* 21. Stockholm, 1996.
- MEES 2003 MEES, B.: Runic erilaR. *North-Western European Language Evolution (NOWELE)* 42. (2003), p. 41-68.
- MOLTKE 1985 MOLTKE, E.: Runes and their origin, Denmark and elsewhere. København, 1985.
- NAGY 1943 NAGY, T.: A Fővárosi Régészeti és Ásatási Intézet jelentése az 1938-1942. évek között végzett kutatásairól. *Budapest Régiségei* 13. (1943), p. 374.
- NAGY 1993 NAGY, M.: Óbuda a népvándorlás korban. *Budapest Régiségei* 30. (1993), p. 353-395.
- NAGY 2007 NAGY, M.: Állatábrázolások és az I. Germán állatstílus a Közép-Duna-vidéken. In: *Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae* 5. Budapest, 2007.
- POLOMÉ 1991 POLOMÉ, E.: The names of the runes. In: *Old English Runes and their continental background*. Heidelberg, 1991., p. 421-438.
- PROHÁSZKA 2004 PROHÁSZKA, P.: Az osztropatai vandál királysír. Esztergom, 2004.
- ROBERTSON 2011 ROBERTSON, J.S.: How the Germanic Futhark Came from the Roman Alphabet. *Futhark : International Journal of Runic Studies* 2. (2011), p. 7-27.
- THOMPSON 1988 THOMPSON, C. W.: Runes. In: *Dictionary of the Middle Ages* 10. New York, 1988., p. 557-568.
- TÓTH 2012 TÓTH, A.: Rúna feliratos tárgyak Magyarországról. Példák a rúnajelek szakrális-mágikus használatára. In: Petkes, Zs. (szerk.) *Hadak Útján XX. Népvándorláskor Fiatal Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete*. Budapest-Szigethalom 2010. október 28-30. Budapest, 2012., p. 97-108.
- WILLIAMS 1997 WILLIAMS, H.: The Romans and the Runes – Uses of Writing in Germania. In: *Runor och ABC. Elva föreläsningar från ett symposium i Stockholm varen 1995*. Stockholm, 1997., p. 177-192.
- WIMMER 1894 WIMMER, L.F.A.: A bezenyei runás fibulák. *ArchÉrt* 14. (1894), p. 21-23.

A NEW READING OF THE RUNIC SCRIPT OF THE AQUINCUM BROOCH

In this article I suggest a new reading of the runic script on the Aquincum brooch, that was part of an eight piece treasure find and was discovered in 1940. The Aquincum brooch is one of the few runic inscribed finds held in Hungarian collections. A stylistic analysis of the brooch helps dating the find: the floral ornamentics connect the artefact to the sphere of late roman artisanry, German animal style I. appears only on the lower part of the foot. The finds date to the late 5th, early 6th century. Sueb artisanry in the Danube-region significantly contributed to the development of early medieval German decorative art style. While previous research has connected the treasure find to the Langobards, a Sueb or Herul owner seems more likely. The graphemic character of some runic letters has parallels from Ale-mannic territory.

The relevant scholarly field for the contextualization of the brooch is a brief history of the spread of runic signs, with special focus on the magical interpretation of runic inscriptions. The original meaning of the word 'rune' is 'magical', 'mystery', which in itself suggests that these signs were surely connected with some transcendental conception. The runic inscription on the discussed artefact runs in two lines, A notes the top line, B the lower. A widely accepted reading was published by Wolfgang Krause in 1964:

A: futharkgw

B: jlain : kngia

A: a futhark- the first 8 signs of the runic alphabet

B: j(éra) l(aukar) ain-k(unn)ingia (A good harvest! Increase! The close friend (wishes this for the owner of the brooch). This is a formula that is supposed to attract well-being in general.

Tineke Looijenga proposed a slightly different reading in 2003:

B: j(éra) l (laukar) aig kinga

This is an almost identical translation to that of suggested by Wolfgang Krause, with the difference *aig=aigan*, 'to own', *kinga*= 'brooch'

I propose the following reading based on my observation:

A: futharkg

B: s l aig : kngia

Consequently, I suggest that only 7 signs of the futhark are actually legible, and line B translates as: *s(alu)* or *s(egun)* *l(aukar)* *aig: kngia* ('Blessing! Good health/Good fortune! To the owner of the brooch'). The rune *s* (sowilo) in my opinion is the shortened form of *salu*, which means 'blessing', 'a giving over', this formula is found for example on the Lelling B bracteate. But it is not impossible that it refers to a similar runic formula, *segun*, (also means 'blessing'), that can be found on the Bezenye-Papré B brooch (6th century) (*Arsipoda segun*=*Arsipoda* {made} the bless), and on a bronze capsule from the 26th female grave in Schretzheim (*Arogis s(egun)* *d(deda)*= 'Arogis made the blessing'). I argue that the deliberate removal of the buttons from the broochhead, which made the artefact unwearable, and the protective formula written in runic script suggests the brooch was not merely a personalized artefact, but functioned as an amulet.

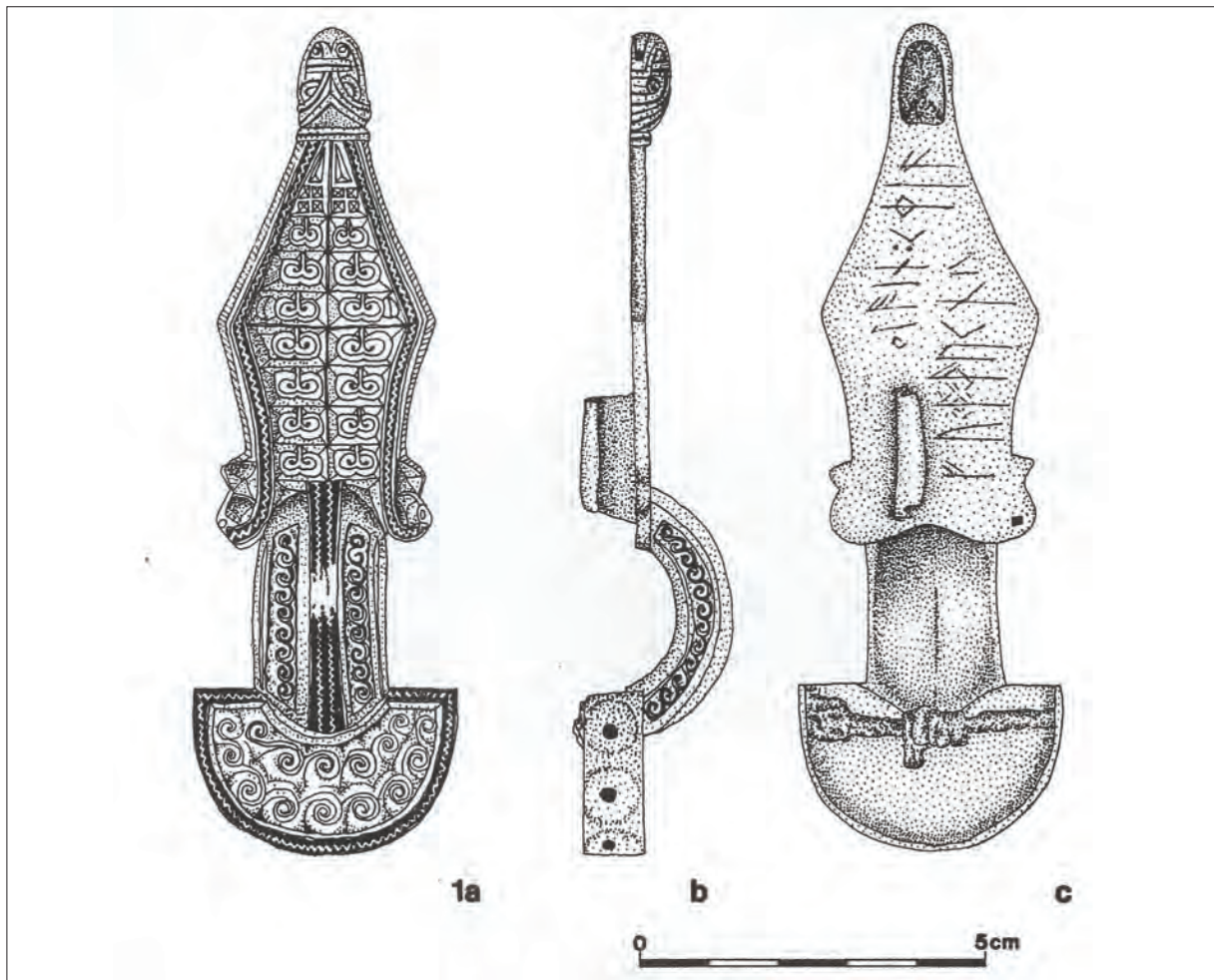
1. kép. Az aquincumi rúnafeliratos fibula előlapja

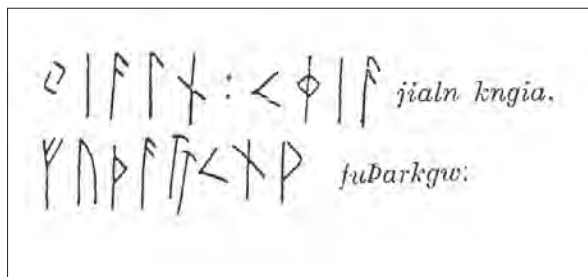
2. kép. A fibula hátoldala

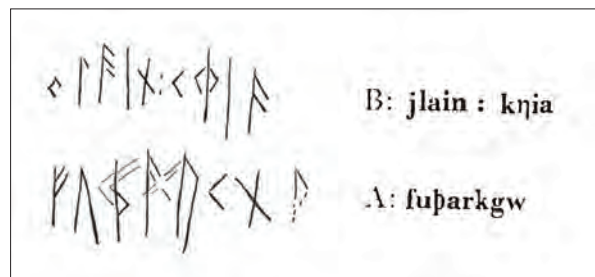
3. kép. A fibula rúnafelirata

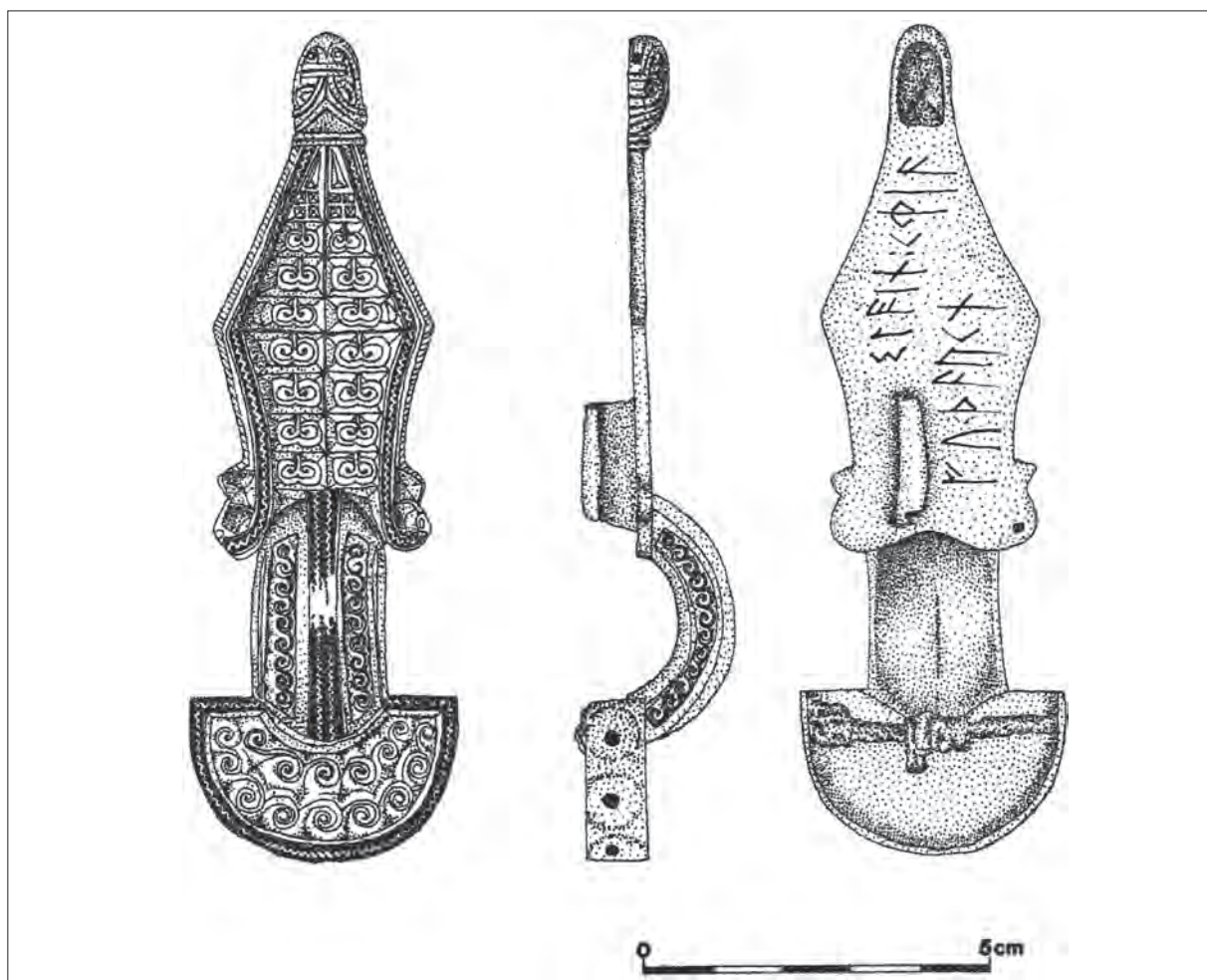
4. kép. A fibula rajza (NAGY 2003. 379. 5. kép alapján)

5. kép. A fibula rúnafelirata Bóna István szerint

6. kép. A fibula felirata Wolfgang Krause szerint

7. kép. A fibula felirata saját vizsgálatom alapján (a tárgyra NAGY 2003. 379. 5. kép alapján készült)

GYÖNGYÖSSY MÁRTON

CIKÉNYEK A KÖZÉPKORI ÉS A KORA ÚJKORI MAGYARORSZÁGON*

A Kelet-Mediterráneum vezető valutájának, a velencei dukátnak vagy *zecchino*-nak a finomsága bizonyosan rosszabb volt, mint a magyar aranyforinté. Finomságát 1269-ben határozta meg a velencei Nagy Tanács: ekkor $23 \frac{1}{4}$ karátban (979,16‰) állapította meg. A Nagy Tanács – látva a bizonytalanságot az első velencei dukátok megjelenésekor – deklarálta, hogy a velencei dukát finomsága legalább olyan jó, mint a firenzei forinté: „*tam bona et fina per aurum vel melior ut est florenus*”. Egy velencei márkából 72 darab dukátot vertek. A dukát átlagsúlya (törvényes középsúlya) 3,559 gramm volt. A velencei dukát súlyát – finomsága fenntartása mellett – többször is csökkentették, így a 15. század végén, majd 1519-ben és 1526-ban.¹

VELENCEI DUKÁTOK A KÖZÉPKORI MAGYARORSZÁGON

A középkori Magyarország területéről viszonylag csekély számban kerülnek elő velencei aranydukátok. Összesen 16 leletből 30+x példányt ismerünk (további három középkori dukátot ismerünk 16. és 17. századi leletekből). Az éremleletekből

kirajzolódó pénzfogalmi kép azonban megegyezik az írott forrásokból ismert gazdaságtörténeti folyamatokkal. Az alábbiakban ezen folyamatok tükrében a leletek elemzésére teszünk kísérletet.²

A 14. században Velence és Magyarország kereskedelmi kapcsolatai nem mondhatók túlzottan jelentősnek, különösen azért sem, mert Nagy Lajos hosszú éveken keresztül hadban állt a tengeri nagyhatalommal, hogy a Dalmácia feletti uralmat visszaszerezze, illetve Velence Adriai-tengeri hegemoniáját megtörje. Bár a tengeremléki területek újra magyar fennhatóság alá jutottak, Velence Adriai-tenger fölött gyakorolt előjogait és befolyását Nagy Lajos képtelen volt visszaszorítani. A több alkalommal fegyveres konfliktussá fajult politikai ellentétek érthetően nem kedveztek a kereskedelmi kapcsolatok újjáéledésének, még a békésebb időszakokban sem. 1358 után a magyar király gazdaságpolitikájának középpontjába Dalmácia került: a frissen megszerzett tartományt minden eszközzel igyekezett bekapcsolni a magyar kereskedelembe.³

Bár Luxemburgi Zsigmond eleinte elődei gazdaságpolitikáját folytatta Dalmácia vonatkozásában, konkrét adat a Velencével bonyolított kereskedelemre csak a királyi udvar velencei bevásárlásai kapcsán maradt fenn. Az 1411-ben Velence ellen kezdett háború és az ezzel együttjáró

* Néhány évvel ezelőtt Bencze Zoltán kért meg arra, hogy a Hadtörténeti Múzeum telkén, ásatás során előkerült velencei aranypénzeket határozzam meg. Ez jó alkalom volt a téma teljes körű feldolgozására, korábbi résztanulmányaim továbbgondolására és kiegészítésére. A megtisztelő felkérést ezúton is köszönöm. Gyűjtésemet számos közöletlen lelet adataival tudtam kiegészíteni Nagy Balázs (Baranya megye, Janus Pannonius Múzeum) és Varga Máté (Somogy megye, Rippl-Rónai Múzeum) segítségével. Mindkettőjüknek ezúton is köszönöm szíves szóbeli közléseiket

¹ A velencei dukátokra vonatkozó adatokat a legutóbb alapos gazdaságtörténeti kitekintéssel Peter Spufford és Buza János foglalta össze: SPUFFORD 1988, 178., 268-269. (3. lábjegyzet), 407., BUZA 2001, 900. Peter Spufford középkori pénztörténeti művében a velencei dukát kétféle finomsági adatát adja meg: egy helyütt $23 \frac{1}{4}$ karátos (178.) és az ennek megfelelő 0,979-es finomságot ír (178., valamint 407.), másutt (268-269., 3. lábjegyzet) viszont 99,7%-ot említ. A középkori velencei dukátok éremtani feldolgozása: CNI VII. Az olasz *zecchino* – és ezáltal a kora újkori magyar *cikeny* – elnevezés az arab *sikka* „pénzverő forma” szóból származik: MNYTESZ I, 433.

² A középkori velencei dukátok Kárpát-medencei leletadatait Huszár Lajos gyűjtötte össze (HUSZÁR 1965, 668. 4. lábjegyzet). Huszár azonban ekkor még nem említette a visegrádi ásatáson előkerült két dukátot, csak a Visegrád éremleleteiről írott cikkében (HUSZÁR 1966.). Hasonlóképpen hiányzik a Hans Petsser-féle lelet *zecchino*-ja és a szörényvári ásatások dukátja az összeállításból, sőt a gerencséri kincslelet négy velencei aranyát sem vette föl összefoglalásába. Ezek feltüntetése és elemzése mellett további – később előkerült – leletek adatait is összegyűjtöttem.

³ A korabeli velencei-magyar viszonyhoz általában: JÁSZAY 1990, 47-79. A velencei-magyar kereskedelmi kapcsolatok a 14. század második felében, különös tekintettel az ország belső területeire: TEKE 1979, 28-32. Nagy Lajos idejéből egyetlen konkrét adat van a Velencével való közvetlen kereskedelmi érintkezésre, 1347-ből, a királyi udvar számára történő vásárlás kapcsán: uo. 32.

kereskedelmi blokád aztán végleg lehetetlenné tette a gazdasági kapcsolatokat⁴, bár a blokád idején is vásároltak a királyi udvar számára Velencében. 1417-ben például arról értesülünk, hogy János budai ötvös és társai Bernardi Gáspár harmincadispán és Marioth Gallicus budai polgárok familiárisaitól, amikor ezek Borbála királyné megbízásából Velencébe mentek ékszerek vásárlása végett, a Balaton partjánál 1300 aranyforintot („mille et trecentis florenis auri puri”) raboltak el.⁵

A kereskedelmi blokád 1433-ig, a háború befejezéséig állt fenn. A háborúskodás ára magyar részről jelentős volt: Velence végérvényesen megszerezte Dalmáciát, igaz, ezután már súlyosabb politikai konfliktusra nem került sor a két állam között. A század második feléből több adatunk is van a Hunyadi-család velencei vásárlásaira: 1453-ban például Hunyadi János fia menyegzője alkalmából vásároltatott drága kelméket Velencében. Mátyás pedig Domenico di Pietro velencei ötvösnek tartozott 4100 dukáttal annak végrendelete szerint, míg felesége, Beatrix 1556 dukáttal. 1484-ben Giovanni de Cario velencei kereskedő adott el drágaköveket a magyar királynak. 1488-ban ugyanakkor Harber Mátyás vásárolt a városban Mátyás számára luxuscikkeket.⁶ A fel lendülő magyar állatkivitel egyik célállomása éppen Velence lett, és ez a kereskedelmi kapcsolatok bővülését hozhatta magával. Első konkrét adataink azonban viszonylag késeiek, éppen a már említett Harber Mátyás budai kereskedő hajtotta a király marháit eladásra Velencébe.⁷ A velencei dukát 15. század közepi magyarországi árfolyama is arról tanúskodik, hogy a honi pénzforgalomban a magyar aranyforinthez képest csekélyebb értékűnek tartották a velencei aranyakat, amelyek-

nek 2,17 – 4,76%-os diszázsioját mutatta ki pozsonyi adatok alapján Kováts Ferenc.⁸ Összességében megállapíthatjuk, hogy az ország belső területei és Velence között a gazdasági kapcsolatok a 15. század végéig nem tekinthetőek jelentőseknek.

Magyarország délnyugati területei (Dalmácia és bizonyos tekintetben Szlavónia is), elsősorban a jelentősebb városok (Zágráb, Zengg) azonban végig szoros és gyümölcsöző kereskedelmi kapcsolatokat áptak a tengeri nagyhatalommal.⁹ Ennek fényében érthető, hogy a délvidéki területeken felbukkannak velencei pénzek, az írott forrásokban és az éremleletekben is. 1308-ban például Leonardo Veglia, Vinodole és Modrus grófja leányára velencei pénzeket hagy örökül.¹⁰ A Horvátország déli részében, Jezerane-ban talált éremlelet is ezt a pénzforgalmi képet erősíti meg: a kizárólag 14. századi velencei pénzekből álló lelet valamikor 1356/1361 táján kerülhetett a földbe.¹¹

A Frangepán grófok kapcsolataikat különösen szorosra fonták Velencével, több alkalommal is kértek és kaptak kölcsönt, természetesen aranydukátokban.¹² A velencei pénzek használatára jócskán vannak 15. századi adataink Zágrábból és a környező területekről. 1461-ben Cillei Ulrik özvegyének egyik ügylete kapcsán említenek velencei aranypénzeket, 1462-ben hamis velencei pénzek bukkannak föl a zágrábi vásáron, 1485-ben pedig a zágrábi püspök a székesegyház építésére szánt összeg egy részét velencei pénzben utalja át.¹³

Az éremleletekből hasonló kép rajzolódik ki, mint az írott forrásokból: a velencei dukátok kevésbé jelentős, de azért teljesen el nem hanyagolható szerepe. Míg dalmát-horvát területen a velencei aranypénz meghatározó volt, már Szlavóniában, illetve a pécs-szerémi kamara területén forrásainkban ritkábban jelenik meg, így az or-

⁴ Luxemburgi Zsigmond és Velence viszonya: JÁSZAY 1990, 82-118. Zsigmond Velencével kapcsolatos kereskedelempolitikája, és az ország belső területeinek térségbe irányuló gazdasági kapcsolata: TEKE 1979, 32-36., KUBINYI 1994, 4.

⁵ Borbála királyné valamennyi hatóságához (1417. május 17., Buda): BTO III/2, 12-13. (Nr. 694.), ZSO VI, 163. (Nr. 444.). Ezen az eseten kívül Teke Zsuzsa megemlíti még egyet, amikor a királyné egy raguzainak adott 1000 dukátot, hogy gyöngyöket vegyen számára (TEKE 1979, 36.).

⁶ A háború utáni velencei-magyar gazdasági kapcsolatokat: TEKE 1979, 36-39. A Hunyadiak velencei vásárlásaival, tartozásaival kapcsolatos adatokat idézi: TEKE 1979, 36-37., JÁSZAY 1990, 134., 185. Aurifaber (Harber) Mátyás: KUBINYI 1957, 34., 45. (169. lábjegyzet), KUBINYI 1959, 104., 114. (90. lábjegyzet), KUBINYI 1994, 39.

⁷ KUBINYI 1959, 104., KUBINYI 1994, 12., 23., TEKE 1979, 38. A dukát egyik középkor végi magyarországi felbukkanása egy firenzei vállalkozóval, Ottaviano Caffareccio da Volterraival kapcsolatos, akitől hazautaztakor a Frangepánok 822 dukátot és posztókat raboltak el, idézi: KUBINYI 1994, 24. Velence felé két úton is eljuthatott a magyar szarvasmarha: a Dráva menti útvonalon, a szlavóniai harmincadokon keresztül (PICKL 1992, 171-176.), de létezett tengeri útvonal is (KUBINYI 1998, 110-111.).

⁸ KOVÁTS 1904, 158-159. Vesd össze: Numizmatikai Közlöny 3 (1904) 73.

⁹ A horvát-szlavón területek és Velence gazdasági kapcsolatai a 14-15. században: TEKE 1979, 39-56.

¹⁰ 1308. december 9-én Leonardo Veglia, Vinodole és Modrus grófja leányára „duo millia librarum denariorum venetorum parvorum” hagy örökül: TEKE 1979, 42. (173. lábjegyzet)

¹¹ A Jezerane-i éremlelet (Numizmatikai Közlöny 5 (1906) 155.) összetétele: Andrea Dandolo (1343-1354): 18 darab, Marino Falier (1354-1355): 1 darab, Giovanni Gradenigo (1355-1356): 12 darab, Giovanni Dolfin (1356-1361): 18 darab.

¹² A Frangepánok kölcsöntületeiről: TEKE 1979, 43.

¹³ 1461-ben Cillei Ulrik özvegye egy Zágráb vármegyei birtokát János szlavón bánnak „in prompta pecunia sexagintaduo milia florenorum auri puri Hungarialis et Venetorum monete boni et justi ponderis” bocsátja áruba; 1462-ben a zágrábi Szent Margit-napi vásáron valakit hamis velencei pénzek „videlicet grossorum” használatán kaptak rajta; 1485-ben a zágrábi egyház építésére szánt pénzek egy részét a püspök „in moneta veneta” utalta át; az adatokat idézi: TEKE 1979, 52.

szág fővárosában is, elsősorban a király, királyné („állam”) velencei kapcsolataival, bevásárlásaival összefüggésben.

A *gerencséri* és *pozsonyi* 14. századi velencei dukátok Pozsony és Nagyszombat esetleges déli-délnyugati irányú kapcsolataival állnak összefüggésben, a 15. századi pozsonyiak esetében a Zsigmondnak fizetett velencei adókra és a királyi udvar velencei vásárlásaira gondolhatunk.¹⁴ A *mezőszopori* dukát talán Zsigmondnak Kolozsvár számára adott 1404-es kiváltságlevele értelmében kialakuló délnyugati kereskedelem emléke.¹⁵ A *somogyvári*, a *kiskunfélegyházi* és a *dabasi* dukátok is a Nagy Lajos- és Zsigmond-kori szórványos kereskedelmi és jobban kimutatható állami kapcsolatok révén kerülhettek Magyarországra.¹⁶ A *siklósi* lelet velencei aranya sem szokatlan, bár gyakorinak sem mondható Magyarország délnyugati területein.¹⁷ A *besztercei* lelet négy 14. századi dukátja még az erdélyi szászoknak az Anjou-korban folytatott esetleges velencei kereskedelmi kapcsolatait tükrözi.¹⁸ A *dunadombói* lelet két dukátja viszont már a velencei aranyak balkáni jelentőségére hívja fel a figyelmünket, a határ közeli településre nyilván déli irányból, közvetítéssel érkeztek, és szemben a *kiskunfélegyházi* dukátokkal, ezeknek készítési ideje nagyon közel esik a lelet záródásához.¹⁹ A *szörényvári* ásatási éremanyag jelentős részét magyar veretek (denárok, parvusok, quaringok) teszik ki, de a török oszporák aránya sem elhanyagolható. Az összetétel alapján jól kirajzolódik a középkori Magyarország déli-délkeleti határvidékének késő középkori pénzforgalma: a magyar pénzek túlsúlya ellenére

felbukkannak itt a szomszéd államalakulatok kibocsátásai is; a képet Francesco Foscari aranydukátja színesíti, erősítve a balkánias tendenciákat. A *vajdahunyadi* szórvány talán Hunyadi János, a *kokadi* szórvány, valamint a *Hans Petsser-féle* lelet dukátja esetleg Mátyás velencei vásárlásával, pontosabban az ezek révén kialakuló kereskedelmi kapcsolatokkal hozható összefüggésbe.²⁰ A *visegrádi* palotaásatásokon talált két dukát viszont az uralkodóházak és Velence kapcsolatainak (a velencei adófizetéseknek) az emlékei, Andrea Dandolo és Michele Steno dózsék aranypénzei így juthattak Magyarországra.²¹

VELENCEI ARANYPÉNZEK MAGYARORSZÁGI LELETEKBEN (1389-1501)

Az országban forgó két aranypénz – a magyar aranyforint és a velencei dukát – egymáshoz viszonyított értéke, árfolyama is érdekes lehet, az Oszmán Birodalomban például különböző értékűnek tartották őket: 1479-ben például a velencei dukátért 45-46 oszporát, a magyar aranyforintért pedig 42-43 oszporát adtak. Ezzel szemben Velencében a 15. század második felében azonosan értékelték mindkettőt: 1452-ben a szenátus elrendelte az „*in omni perfectione boni*” magyar forintok kivételével az összes forgalomban lévő idegen pénz beolvasztását, sőt 1472-ben határozat született arról (igaz, csak rövid ideig maradt hatályban), hogy a velencei hivatalok a dukát mellett elfogadják a magyar aranyforintot is, mint egyenrangú fizetőeszközt.²² Magyarországon hasonló jelenséget tapasztalhatunk a 15. század folyamán, bár a dukát felbukkanása – amint láthatunk – az írott forrásokban és az éremleletekben is ritkának mondható.²³

¹⁴ TEKE 1979, 31-34.

¹⁵ TEKE 1979, 32-34.

¹⁶ TEKE 1979, 28-36.

¹⁷ A siklósi leletben talált velencei dukát is azt igazolja, hogy az ország déli-délnyugati területein (így a pécs-szerémi kamarában is) fel-felbukkantak velencei dukátok a 14. század végén is, például: ZSO I, 674. (Nr. 6072.), 692. (Nr. 6221.). Meg kell azonban jegyezni, hogy a Siklóson előkerült dukát jóval későbbi, Francesco Foscari (1423-1457) verete, így más magyarázat is szóba jöhet.

¹⁸ Nagyszeben délnyugati irányú kereskedelmére (pontosabban annak lehetőségére) mutat Zsigmond 1391-es (ZSO I, 212. [Nr. 1942.]), amelyben megerősítette Nagyszebennek Nagy Lajostól 1370-ben elnyert kiváltságlevelét, amely a város Prága, Bécs és Zára felé irányuló kereskedelmét szabályozta (TEKE 1979, 32.). Nagyszebennek volt egy 1370-es kiváltságlevele, amelyben a város Velence felé irányuló kapcsolatairól is szó esik (uo.). Hasonló lehetőség adott volt Brassó számára is: Zsigmond 1395-ben átiratta Brassó egy 1370-es oklevelét (ZSO I, 421. [Nr. 3859.]), amelyben Nagy Lajos a brassóiak dalmáciai kereskedését szorgalmazta (TEKE 1979, 32.). Mind Nagyszeben, mind pedig Brassó révén eljuthattak a velencei aranypénzek Besztercére.

¹⁹ A velencei dukátok balkáni jelentőségére felhívja a figyelmet: BUZA 2001, 890.

²⁰ TEKE 1979, 36-37. A *budavári Halászbástyán* előkerült lelet esetében is ez a kézenfekvő magyarázat.

²¹ Nincs közvetlen bizonyíték intenzív kereskedelmi kapcsolatokra sem Károly Róbert (TEKE 1979, 27-29.), sem pedig Zsigmond idején (uo. 32-36.).

²² Ševket Pamuk remek táblázatot közölt a 15-16. századi oszmán pénzérték-viszonyokról: 4.2. táblázat (PAMUK 2000, 64.). A tényleges nemesfémtartalom, az értékviszonyok és a korabeli árfolyamok eltéréseire 16. század közepi példák kapcsán már Buza János is felhívta a figyelmet: BUZA 2001, 892-894. A magyar aranyak velencei árfolyamához, értékéhez: TEKE 1979, 61. Teke Zsuzsa idéz 14. századi adatokat is a magyar aranyforint reputációjára, 1358-ban például a legjobb idegen aranypénznek Velencében a német aranyforint (*florenus aureus de Alemania*) mellett a magyart tartották: TEKE 1979, 60-61.

²³ A forrásokban jól elválaszthatóan jelenik meg az aranyforint és a dukát megnevezés. Középkori latinságunk szótárai azonban nem eléggé pontosan határozzák meg a két aranypénzt.

	Andrea Dandolo 1343-1354	Giovanni Dolfino 1356-1361	Lorenzo Celsi 1361-1365	Andrea Contarini 1368-1382	Antonio Venier 1382-1400	Michele Steno 1400-1413	Tomaso Mocenigo 1414-1423	Francesco Foscari 1423-1457	Pasquale Malipiero 1457-1462	Agostino Barbarigo 1486-1501	Σ
Beszterce (1437)	3				1						4
Bp-Halászbástya (1490)											?
Dabas (ásatás)				1							1
Dunadombó (1457)								2			2
Gerencsér (1389)	2	1		1							4
Hans Petszser-féle (1483)									1		1
Kiskun-félegyháza (1457)				1		1					2
Kiskunhalas (1430)							1				1
Kokad (szórvány)										1	1
Mezőszopor (1444)						1					1
Pozsony (1430)			1		3		1	2			7
Siklós I. (1454)								1			1
Somogyvár (ásatás)					1						1
Szőrénységvár (ásatás)								1			1
Vajdahunyad (szórvány)								1			1
Visegrád – Palota (ásatás)	1					1					2
Összesen	6	1	1	3	5	3	2	7	1	1	30

1. táblázat: Velencei aranypénzek magyarországi leletekben (1389-1501)

VELENCEI DUKÁTOK A KORA ÚJKORI MAGYARORSZÁGON

A kora újkori magyar pénzforgalomban más aranypénzek mellett a Kelet-Mediterráneum vezető aranypénzneme, a *zecchino* is szerepet ját-

szott.²⁴ A 16. századból 22 leletből 91+x korabeli és 2 késő középkori darabot, a 17. századból 32 leletből 340+x korabeli, valamint 1 darab 15. századi és 30 darab 16. századi velencei érmét ismerünk. Összesen 54 kora újkori leletből 461+x példányról tudunk (a későbbiek során, a táblázatos összefoglalásnál külön nem tüntettem fel a 17. századi leletek esetében a 16. századi kibocsátásokat). A velencei aranypénz jelentősége tehát a korábbi évszázadokhoz képest jelentősen megnőtt. Fontos megjegyezni, hogy a késő középkorra keltezhető *kokadi* szórványt követően az 1535 körül elrejtett *hajmáskéri* leletben jelenik meg ismét velencei aranydukát, bár a *visegrádi* ásatások során előkerült két példány, valamint a *dombóvári* szórvány pontos földbekerülésének időpontját nem ismerjük, az előbbieket esetében az 1530-as évek második

A dukát: „*Ducatus*, i. ... nummus aureus; arany.” (BARTAL 1901, 231.) „*ducatus*, -i m. ... nummi species aurei (Ital.: *ducato*) – aranypénz, dukát.” (LLMAH III, 256.) Az aranyforint „*Florenus aureus hungaricus*, ... arany forint.” (BARTAL 1901, 275.) „*florenus*, -i m. ... nummus aureus primo Florentinorum signo insculpto distinctus v. alia eiusdem valoris moneta – aranyforint v. azzal azonos értékű pénzérme...” (LLMAH IV, 110-111.) Huszár Lajos a dukátot a velencei dukáttal azonosította (HUSZÁR 1989 [1971], 36., 44.). A forrásokból az is egyértelmű, hogy a két aranypénz azonos értékű, például: „...*ducatus seu florenos aureos*” (1397: ZSO I, 514. [Nr. 4659.]), „...*florenos auri seu ducati*” (1402: ZSO II/1, 205-206. (Nr. 1727.)), „...*florenos puri auri ducatos aut Hungaricales*” (1415: ZSO V, 306-309. [Nr. 1071.]), „...*floreni auri Hungarie, qui sunt boni et ubique terrarum ducatis Venetiis equiparantur...*” (1415/1417 Propositiones: DRH I, 403.), „...200 gulden in gold vnger vnd ducaten güter vnd enwollen swerer” (1425: HUSZÁR 1989 [1971], 36. [48. lábjegyzet]), „...*dedit I dukaten I gulden dergleichen*” (1465: HUSZÁR 1989 [1971], 44. [88. lábjegyzet]), „...*per I du(ca)ten oder fl.*” (1485: HUSZÁR 1989 [1971], 44. [88. lábjegyzet]).

²⁴ Az újkori velencei dukátok éremtani feldolgozása a CNI VII. és VIII. kötetében található. A velencei aranypénzt, a *zecchino*-t a kora újkori magyar nyelvben *cikény*-nek nevezték: *cemkin* (1637), *czikenny* (1678), *czikkin* (1683), *czikin* (1685), *czikenny* (1686), *czikkely* (1687-1688), *czikény* (1691), *czikkel* (1699), *csikenny*, *csikini* (17-18. század): MNYTESZ I, 433.

felét valószínűsíthetjük.²⁵ A velencei pénzek 16-17. századi forgalmát utoljára Huszár Lajos foglalta össze, már említett olasz nyelvű tanulmányában. Jól látszik, hogy ezek a pénzek elsősorban a hódoltság területén és Erdélyben forogtak, itt folyamatos és állandó jelenlétükkel számolhatunk.²⁶

V. Székely György a karcag-asszony szállási lelet újrafeldolgozása – és további négy lelet elemzése – kapcsán röviden kitért a velencei pénzek korabeli forgalmára is. Megállapította, hogy ezekben a külföldi aranyak legszerényebb csoportját alkották a velencei dukátok, hiszen az öt általa vizsgált leletből csak kettőben fordultak elő. A szélesebb kontextusban ugyanakkor érdekes módon – az 1560-as évektől – a külföldi aranyak zömét már velencei és török aranyak teszik ki, az előbbieket Észak-Itália felől közvetlenül is bekerülhettek a magyar pénzforgalomba, illetve az utóbbiakkal együtt a Balkán felől érkezhettek. A velencei aranyak például a Moldvai Fejedelemségben is kedvelt fizetőeszköznek számítottak.²⁷

VELENCEI ARANYPÉNZEK MAGYARORSZÁGI LELETEKBEN (1535-1599)

Az Oszmán Birodalomban forgó legkeresettebb külföldi aranypénz a velencei dukát volt, értéke – pontosabban oszporában kifejezett értéke – korszakunkban azonos a mintájára vert török aranydukátéval. Míg 1470-es évek legvégén még 45-46 *akçe*-t adtak egy velencei *zecchino*-ért és az *altın*-ért, I. Szelim trónra léptekor azonban – köszönhetően az oszpora többszöri leértékelésének – már 55 darabot kértek értük. Ez az árfolyam 1526-ban 57 darabra, 1540-ben pedig már 60 oszporára növekedett. A változás oka elsősorban a török ezüstpénz, az *akçe* romlásában keresendő, ugyanis hasonló folyamatnak lehetünk tanúi a magyar aranyforint

esetében is: 1479-ben még 42-43 darabos, 1512-ben 53, 1526-ban 55, végül 1540-ben már 57 oszporás árfolyamon váltották be a jó minőségű magyar dukátokat.²⁸ A három aranypénz közötti értékkülönbség a gazdaságtörténész számára első látásra érthetetlen: a jobb minőségű magyar forintot alulértékelték a rosszabb minőségű velencei és a török aranydukáttal szemben! Ha egymás mellé állítjuk az egyes pénzek színarany-tartalmát, rögtön kiugrik a különbség: a magyar színarany-tartalma (finomsúlya) 3,52 gramm, a török dukaté 3,50 gramm (1520 után 3,47 gramm, 1566 után 3,45 gramm, miközben a magyar aranyforint finomsága változatlan maradt), a velencei dukát eredeti színsúlya (3,48 gramm) az időszakban szintén csökkent. Az aranypénzek árfolyama Isztambulban mégsem színarany-tartalmuknak megfelelő: a magyar aranyforintnak a török (és a velencei) dukáthoz képest megállapított árfolyama kezdetben 6,66%-os, majd 3,6-5%-os értékcsökkenést jelentett, még akkor is, ha színarany-tartalmukat azonosnak vesszük. Másképpen fogalmazva: ha török vagy velencei aranydukátról volt szó, ugyanannyi oszporáért több színaranyat, ha pedig magyar aranyforintról, kevesebbet lehetett kapni!²⁹

A magyarországi pénzértékviszonyok vizsgálata során rögtön szembeötlik, hogy a hódolt-sági török adminisztráció felülértékelt az *altın*-t (és vele együtt a velencei dukátot), és leértékelt a magyar aranyforintot: a török aranypénznek 6,25%-os ázsioja volt a magyar arannyal szemben. Ezzel szemben arra is van adat – igaz tíz évvel korábban –, hogy miközben a magyar aranyforint árfolyama 150 denár volt, egyes török tisztviselők 160 denárt is megadtak érte. Hosszabb távon persze az egyes aranyak árfolyamának kiegyenlítő-désével számolhatunk, a királyi Magyarországon például az „erdélyi, velencei és török aranyak a magyar aranyforinttal egyenlő értékben számítottak” (Huszár Lajos).³⁰

²⁵ A visegrádi palotában a törökök 1526-ban komoly károkat okoztak, de az épületeket Szapolyai János (1526-1540) 1539-ben kijavíttatta (BUZÁS 2010, 79), a két velencei dukát pedig Szapolyai velencei és török kapcsolataival állhat összefüggésben, lásd például: JÁSZAY 1990, 224-239. A 16. századi leletekben előfordulnak Mohács előtt vert velencei aranypénzek is: a Pécs-Széchenyi téren előkerült leletben Francesco Foscarri (1423-1457) dózse, a veszprémi várban 1564 és 1600 között elrejtett kincsleletben pedig Leonardo Loredan (1501-1521) egyik kibocsátása. Az sem véletlen, hogy a 17. századi leletekben szép számmal bukkantak fel 16. századi dózsák veretei. A velencei aranypénzek – úgy tűnik, a magyar aranyforintokhoz hasonlóan – akár több száz éven keresztül is forgalomban maradtak.

²⁶ HUSZÁR 1965, 669-670. Huszár Lajos összeállításában 33 kora újkori leletadat szerepel.

²⁷ V. SZÉKELY 2005, 184-185.

²⁸ A velencei dukát és a magyar aranyforint 1479-1582 közötti isztambuli árfolyamához: PAMUK 2000, 64. (4.2. táblázat) Ugyanakkor nyugati megfigyelők szerint a törökök olykor saját dukátjukat, a velencei *zecchino*-t és a magyar aranyforintot azonos – 57-60 oszporás – árfolyamon számították. A forrásokat (Hans Dernschwam, Ogier Ghiselin von Busbeck) idézi: BUZA 2001, 891.

²⁹ A magyar aranyforint finomsága: HUSZÁR 1975, 14., 22-24. A török aranydukát finomságára vonatkozó adatok összefoglalása: GYÖNGYÖSSY 2004, 15-18. A magyar aranyforint bármennyire is leértékelt szerepét tudjuk kimutatni, azért felbukkanása még kora újkori isztambuli éremleletekben sem meglepő: GYÖNGYÖSSY 2007.

³⁰ BUZA 2001, 891., 898., HUSZÁR 1975, 48.

	Andrea Gritti (1523-1538)	Pietro Lando (1539-1545)	Franc. Donato (1545-1553)	Marc Ant. Trevisan (1553-1554)	Franc. Venier (1554-1556)	Lorenzo Priuli (1556-1559)	Girolamo Priuli (1559-1567)	Alvise Mocenigo (1570-1577)	Sebast. Venier (1577-1578)	Nicolò da Ponte (1578-1585)	Pasq. Cicogna (1585-1595)	Marino Grimani (1595-1606)	ism	Σ
Bácsszentiván (1598)										1	1			2
Balatonendréd (1579)	1	2			1	1								5
Bp-Fortuna u. (1576)			1		1									2
Bp-Újvárosháza	1													1
Csávoly (1594)											1			1
Csíz (1597)						1			1	1	4			7
Dombóvár - Vár (szórvány)	1													1
Dunapentele (szórvány)											1			1
Hajmáskér (1535)	1												x	1
Hódmező-vásárhely (1560)	2	2												4
Kisdobsza (1557)			1		1									2
Lajoskomárom (szórvány)		1												1
Marosvásárhely (1557)					1									1
Nagyvárad (1597)													1	1
Pécs-Bányatelep (1580)			1			2								3
Pécs-Széchenyi tér (1540)	2	1												3
Pusztafogacs (1593)								1		1	1			3
Szabadka I. (1595)								1		1	4			6
Szfv-Bank u. (1566)	2													2
Tihany 1557/1566			1	1										2
Tolna (1599)							2	3		1	5	1		12
Veszprém-Vár (1564/1600)	x		x	x	x	x	x						28	28
Visegrád-Palota (ásatás)	2													2
összesen	12	7	4	1	4	4	2	5	1	5	17	1	29	91

2. táblázat: Velencei aranypénzek magyarországi leletekben (1535-1599)

VELENCEI ARANYPÉNZEK MAGYARORSZÁGI LELETEKBEN (1600-1718)

A 3. táblázatban szereplő összeállítás nem veszi figyelembe a korszak előtt kibocsátott velencei dukátokat. Fontos megjegyezni, hogy a Budapest – Budavári Palota ásatás során előkerült kincslelet tartalmazta Pietro Loredano (1567-1570) egy dukátját is, a Budapest – Budavári Palota, Lőpor-torony előtti lelet Giovanni Mocenigo (1478-1485) zecchino-ját, a kassai Pietro Lando (1539-1545), Girolamo Priuli (1559-1567), és Alvise Mocenigo (1570-1577) egy-egy dukátját, valamint Pasquale

Cicogna (1585-1595) két veretét. Ezen kívül a Lip-pakesziben lelt éremleletből ismerjük Girolamo Priuli (1559-1567) és Nicolò da Ponte (1578-1585) egy-egy kibocsátását. A nagybányai leletben is jócskán voltak korábbi velencei dukátok: Lorenzo Priuli (1556-1559): (2). Pietro Loredano (1567-1570): (3). Alvise Mocenigo (1570-1577): (1). Nicolò da Ponte (1578-1585): (3). Pasquale Cicogna (1585-1595): (7). A Pécs-Déryné utcai leletben szerepelt Alvise Mocenigo (1570-1577) és Pasquale Cicogna (1585-1595) egy-egy dukátja is. A polai leletből Girolamo Priuli (1559-1567), a Szeged-Vár néven ismertből Pasquale Cicogna (1585-1595) egy-egy veretét ismerjük. A visnyeszéplaki le-

	Marino Grimani (1595-1606)	Marc-antonio Memmo (1612-1615)	Giov. Bembo (1615-1618)	Antonio Priuli (1618-1623)	Franc. Erizzo (1631-1646)	Franc. Molin (1646-1655)	Carlo Contarini (1655-1656)	Bertucci Valier (1656-1658)	Giov. Pesaro (1658-1659)	Domenico Contarini (1659-1675)	Nicolò Sagredo (1675-1676)	Alvise Contarini (1676-1684)	Marc. Giustinian (1684-1688)	Franc. Morosini (1688-1694)	II. Alvise Mocenigo (1700-1709)	ism	Σ
Bikszárd (1604)																x	x
Birján (szórvány)															1		1
Bonyhád (17. század)																50	50
Bp-Budavári Palota (1684)						1		1		7		1					10
Bp-Budavári Palota, Lőportorony előtt (1685)										1							1
Bp-Hadtörténeti Múzeum (ásatás)						1						3					4
Bp-Honvédelmi Minisztérium (1681)	1			1		3	2			8	1	3					19
Bp-Kis Rókus utca (szórvány)	1																1
Denta (1699)										1							1
Dés (1694)							2			3		1					6
Hobol (1686)	1		1	2	3	6	10	8	1	30		10					72
Kassa (1679)	7			2						2							11
Kecskemét (1696)		1					1			12							14
Lippakeszi (1686)	2		1		3	8	1	4	3	23	1	11					57
Medgyes (1656)	1																1
Mezőhegyes (szórvány)										1							1
Orahovica (1689)										2	1	1					4
Pancsova (1718)												1					1
Pécs-Déryné u. (1699)	1			2	3	4	2	2	1	11	1	12	3				41
Pécs-Sallai u. (szórvány)					1	1								1			3
Pola (1685)						2	1		1	1		2	2				9
Püspöknádasd (szórvány)										1							1
Siklós II. (szórvány)					1												1
Szabadka II. (1683)				1						1		1					3
Szeged-Vár (1684)					x		x	x		x		x				7	7
Szfv-Bazilika (ásatás)										1							1
Temesvár (1700)																12	12
Told (1687)					1												1
Tóba (?)																x	x
Újfehértó (1684)	2			2													4
Villány (szórvány)													1				1
Zombor (1701)						1							1				2
Összesen	16	1	2	10	12	27	19	15	6	105	4	46	7	1	1	69	340

3. táblázat: Velencei aranypénzek magyarországi leletekben (1600-1718)

letben Lorenzo Priuli (1556-1559) egy aranydukátja képviselte a velencei pénzverést. Végezetül a zombori leletben felbukkant Nicolò da Ponte (1578-1585) egy aranydukátja is.

HÓDOLTSÁG

A Hódoltság központjának kereskedelmi kapcsolatait jól jelzi a *Budapest-Fortuna utcai* tallérlelet összetétele, valamint a lelet egyetlen velencei aranypénze, hasonló jelentősége van a *Kis-Rókus utcai* szórványnak is.³¹

A *Pécs-Széchenyi téri* lelet esetében egyértelmű az oszmán hatás, bár záródása alapján ezek a pénzek még az oszmán uralom előtt gyűlhettek össze. Ugyanakkor ez a lelet már egyértelműen déli irányú (azaz oszmán) gazdasági kapcsolatoakat jelez.

A török uralom alatt fennmaradt virágzó mezővárosok kereskedelmi kapcsolatainak új irányát jelzi a *hódmezővásárhelyi* éremlelet, amelyben négy kora újkori velencei dukát egészíti ki a jellegzetesen közép-európai aranypénzeket.

A *Székesfehérvár-Bank utcai* kincslelet teljességgel „törökös” összetételű, kizárólag az oszmánok által elvárt és kedvelt pénzekből áll: elrejtése talán az 1566-os dunántúli harcok idején történhetett.³² Székesfehérvár 1543-as eleste után, stratégiai okokból Istolni Beograd néven szandzsák-székhely lett, amelynek őrizetéről kezdetben ezer janicsár és háromezer további katona gondoskodott. A birodalom nyugati határain keresztülhaladó kereskedelmi utak – a vámok révén – a hódítók szemében tovább növelték az egykori koronázóváros jelentőségét.³³ A Fejér megyei török berendezkedésre utal a *lajoskomáromi* aranypénz is.

A *Pécs-bányatelepi* lelet viszont jellegzetesen hódoltsági kincslelet: aranypénzei között a legjelentősebb hányadot a magyar aranyforintok teszik ki, ám az oszmán aranyak, valamint a néhány velencei dukát arra utalnak, hogy az elrejtő gazdasági kapcsolatai déli irányúak lehettek, mert a térségben forgó aranyak felhalmozása mellett arra törekedett, hogy a birodalom területén jól csengő aranypénzei legyenek. A kincslelet arany, ezüst és aranyozott ezüst ötvöstárgyai (hajtű, lánc, kapcsolók, gyűrűk) is kiemelkedő jelentőségűek. Gerelyes Ibolya feltevése szerint – hasonlóan más

korabeli kincsleletekhez, több polgár együttesen elrejtett értéktárgyait foglalja magában.³⁴

Érdekes módon míg a *balatonendrédi* dukát- és tallérlelet dukátjainak többsége velencei, addig a tallérok a Habsburgok uralmi területeinek kibocsátásai voltak. Az aranyak világosan jelzik a tulajdonos gazdasági kapcsolatait, a tallérok pedig – bármennyire is az ellenség verette őket – az Oszmán Birodalomban is elfogadott fizetőeszköznek minősültek.³⁵

A *pusztafogacsi* éremlelet ugyancsak jellemző hódoltsági pénzösszetétel, amelyet a tizenöt éves háború kezdetén – vélhetőleg Pálffy Miklós 1593/1594-es téli hadjáratával összefüggésben³⁶ rejtett el annak tulajdonosa. Az állítólag negyven darabos aranyleletből csak tizenegy érme jutott el a feldolgozókhöz. A lelet több mint fele – közelebről sajnos, nem meghatározott – török *altınok*ból állt, amelyeket három velencei dukát kísért. A *csávolgyi* lelet három aranya közül is az egyik egy velencei dukát volt. Szintén ebből az időszakból származik a *dunapentelei* szórvány dukát.

A *szabadkai* (I.) kincslelet összetételében törökös (az oszmánok által kedvelt értékpénzekből áll), záródása alapján III. Mehmed szultán 1596-os hadjárata idején rejthették el.³⁷ Összetételében talán egy török főtiszt készpénz-vagyona tárul elénk, aki a hadjárat során felgyűlemlett – a királyi Magyarország területén forgó lengyel pénzeket is menteni akarta.

A *bácsszentiváni* lelet négy aranya közül kettő volt velencei kibocsátású. *Tolnán* Tóth Mártonné birtokán ellenben összesen 68 darab 16. századi aranypénzt találtak. Az összetétel alapján egyértelmű az elrejtő (vagy inkább az eredeti tulajdonos) személye: mivel túlnyomórészt török aranydukátokból áll, vélhetőleg egy török főtiszt vagyonával állunk szemben. Ezt erősíti a 12 velencei dukát jelenléte is. A leletet valószínűleg az 1599-es nagy győzelmet megelőzően rejtette el a tulajdonosa, vagy egy hajdú igyekezett így az összezsápolás után zsákmányát biztonságba helyezni.³⁸

³⁴ GERELYES 2005.

³⁵ VARGA 2013, 247.

³⁶ MT 3, 1671-1672., MAROSI-NAGY 1985, 213.

³⁷ MT 3, 1674., MAROSI-NAGY 1985, 216.

³⁸ MT 3, 1676., MAROSI-NAGY 1985, 223. Legutóbb Beszédes József tett kísérletet a „tolnai” csata helyének pontos lokalizálására. Megállapításai szerint az ütközet Tolnától északra, Fajsz község határában zajlott: BESZÉDES 1999. Az éremlelet mellett ismeretes egy tolnai kincslelet is, amelynek elrejtésére ugyanzen eseménysorral összefüggésben kerülhetett sor, ám ezen kincs eredeti tulajdonosa az írástudó tolnai kereskedő, Kádas Máttyás volt: S. LOVAG-T. NÉMETH 1974.

³¹ FEKETE-NAGY 1986 [1974], 49-55.

³² MT 3, 1660., MAROSI-NAGY 1985, 189.

³³ GÖKBILGIN 1977, 39., SZ. HORVÁTH 1977, 77-79.

A *veszprémi várban*, a Szentháromság téren tér-egyengetés során előkerült kincslelet ugyancsak oszmános jellemzőket mutat: a török és velencei aranypénzek mellett szintén keleti, az oszmán érdekszférába irányuló gazdasági-politikai kapcsolatokat jelez az erdélyi aranypénz is. A hétköznapi pénzforgalomban viszont a denárok játszanak jelentős szerepet (ezekből állítólag több száz került elő), bár egy oszpora is feltűnik. A lelet elrejtésére Veszprém török uralom alatti korszakában, annak lezárultával (a második visszafoglaláskor, vagy esetleg még az 1566-os visszafoglaló ostrom idején) kerülhetett sor.³⁹

A *székesfehérvári királyi bazilika* 1930-as években folytatott ásatásai során a 101-es számú lelőhelyen Domenico Contarini velencei dózse (1659-1675) aranypénzét találták, szintén az ő kibocsátása ismeretes egy *mezőhegyesi* szórványból is.

A *visnyeséplaki* aranypénzek közül csak egyetlen, a korábbi évszázadban vert *zecchino* látott napvilágot, a többi arany magyarországi, salzburgi, illetve németalföldi kibocsátású volt.⁴⁰

A tíz aranypénzből álló *érsekújvári* kincsleletet vélhetőleg a vár oszmán korszaka alatt rejthette el tulajdonosa, talán már 1663-as ostromakor⁴¹, mert összetétele egyértelműen a Kelet-Mediterráneum pénzforgalmához kapcsolja, szinte kizárólag oszmán és velencei aranyakból állt.

A *bonyhádi* – vélhetően 17. századi – kincsleletről mindösszesen annyit tudunk, hogy ötven velencei dukátból állt. Hasonlóképpen a *tóbai* nyolcvan – vagy több száz – aranypénzes kincsleletről sincsenek pontos adataink, azon kívül, hogy velencei kibocsátású dukátok is voltak benne. A korszakhoz sorolódik a *püspöknádasdi* és a *Pécs-Sallai utcai*, valamint a *siklósi* és a *villányi* szórvány is.

A magyarországi török adminisztráció központjában, Budán több, kései, vélhetőleg az ostromokkal összefüggésben elrejtett éremlelet, illetve ásatási leletanyag tanúskodik a velencei dukát hódoltság végi pénzforgalomban betöltött jelentőségéről. A *Budavári Palota* területén a második világháborút követően folytatott nagyszabású ásatások során került elő az a kincslelet, amely 10 darab a 17. század második feléből származó dukátot tartalmazott (a leletben előkerült 16. századi dukát minden bizonnyal „hozzácsapódott” a későbbiekhez, a keltezés szempontjából jelentősége nincs). Hasonló értelmezési lehetőséget

kínál a *Honvédelmi Minisztérium* és a *Hadtörténeti Múzeum*⁴² telkein előkerült éremanyag is, ahogy szintén következtetéseinket erősíti a közeli *Lőpororony előtt* napvilágra került éremlelet. Valamennyi esetében az elrejtést Buda 1684-es, illetve 1686-os ostromaival hozhatjuk összefüggésbe.⁴³

A *hoboli* kincsleletet is a visszafoglalási háború során, menekülése előtt rejthette el egy gazdag török főtiszt, aki így kívánta megmenteni vagyonát. A velencei pénzek nagyon magas aránya (91 aranypénz közül 72) erre enged következtetni, egyébként az egyik feltételezett záróveret is egy velencei dukát: Alvise Contarini (1676-1684) kibocsátása. A *lippakeszi* lelet is ebbe a körbe sorolható összetétele, illetve értéke alapján. A török aranydukátok – vélhetőleg Alvise Contarini (1676-1684) velencei dózse tizenegy *zecchino*-jával együtt – a lelet záróveretei IV. Mehmed (1648-1687) *altın*-jai. Hasonlóan a *szabadkai* (II.), a *toldi* és a *polai* leletet is a visszafoglalást megelőzően rejthették el, az aranypénzek összetétele (a velencei dukátok túlsúlya) legalábbis erre utal.

A hódoltság egyes mezővárosaiban, az elmúlt évtizedek alatt felhalmozott pénzösszeségek a visszafoglalás után sem veszítettek értékükből, mert még a század végén is érdemes volt elrejtetni őket: a *kecskeméti* éremlelet több mint harmada velencei dukátokból állt, a zöme persze magyar kibocsátású aranypénz volt. A tulajdonos kereskedelmi kapcsolatai az összetételből jól rekonstruálhatóak: a királyi Magyarország és a velencei pénzt (is) elfogadó Oszmán Birodalom.

Hasonló összefüggéseket kell feltételeznünk a *Pécs-Déryné utcai* lelet esetében is, amelynek záródása (1699) túlmutat az oszmán uralmon, de összetétele éppenséggel az oszmán évtizedek gazdasági viszonyait tükrözi.⁴⁴

A *Denta* község határában talált éremlelet 17. századi vereteket tartalmazott, nagyobb értékű pénzeket és aprópénzeket egyaránt. Tulajdonosa, elrejtője a dentai palánkban szolgálatot teljesítő katona lehetett; a helyőrség létszáma 1700-ban 37 fő volt.⁴⁵ A lelet érdekessége Domenico Contarini velencei dózse (1659-1675) aranydukátja, amelynek előlapjára török ellenjegyet vertek. A *birjáni* szór-

³⁹ MRT 2, 225., 231., MT 3, 1671., MAROSI-NAGY 1985, 212. „Az éremlelet környékén néhány égett vasdarabot, ‘különösen egy vas-pántot összetartó csavar’-t is találtak.” (MRT 2, 231.)

⁴⁰ VARGA 2013, 247.

⁴¹ MT 3, 1724., MAROSI-NAGY 1985, 284.

⁴² A Hadtörténeti Múzeum telkén 1987-1990 között került sor ásatásra, egy középkori eredetű, de a török idők végéig használt épület pincéjének feltárására. A pince padlóján egy háztartási rézedénykészlet mellett kerültek elő a velencei aranypénzek: BENCZE 2002, 55-58.

⁴³ HUSZÁR 1958, 449., 452., FEKETE-NAGY 1986 [1974], 97-108.

⁴⁴ A leletben Domenico Contarini velencei dózse (1659-1675) két aranydukátjára is oszmán ellenjegyet vertek.

⁴⁵ FODOR 2001, 295.

vány viszont egyértelműen a török uralom után kerülhetett földbe.

A *temesvári* vármunkák alkalmával bukkantak a munkások egy éremleltre, amely 17-18. századból származó 10-12 velencei és 4 török aranyból állt, összetételében tehát ismét csak jellegzetesen hódoltsági kincslelet.

A török uralom alatt maradt területeken nem változtak meg a pénzforgalmi viszonyok. Ezzel magyarázható a *pancsovai* leletben a török dukátok túlsúlya, és az egyetlen velencei arany megjelenése. A *zombori* lelet három velencei dukátja szintén déli gazdasági kapcsolatokra utal.

KIRÁLYI MAGYARORSZÁG

A királyi Magyarországon a velencei dukát igen szórványos jelenléte csak a peremvidékeken mutatható ki, akkor is inkább a 16. században. A *hajmáskéri* lelet dukátjai nyitják a sort, őket követi a *kisdobszai* lelet egyetlen velencei aranya, majd a *tihányi* lelet két dukátja következik. A 16. század végén elrejtett *csízi* lelet aranyai ugyanakkor kivétel nélkül velenceiek voltak (7 darab). A következő évszázad első éveiben elrejtett *bikszárdi* lelet négy aranya között is volt velencei kibocsátás.

Kiemelkedő jelentőségű az 1680-1682 közt elrejtett *kassai* kincslelet. Értékelése ma sem tekinthető lezártnak, a hatalmas értékű leletet gondolták már Thököly Imre fejedelem hadipénztárának, vagy éppenséggel ellenségei pénzkészletének; mindkettő mellett hoztak fel érveket jócskán. Akárki is volt a tulajdonosa, a leletösszesség hűen tükrözi a térségben forgó értékpénzek összetételét.⁴⁶

A királyi Magyarország keleti peremén a kassaival szinte egyidejű záródású az *újfahértói* lelet. A benne lelt négy velencei dukát azonban inkább csak színesíti az összképet, legfeljebb enyhe „törökös” tendenciát jelez.

A királyi Magyarország déli, horvátországi területein nem kell különösebben magyarázni a velencei aranypénzek jelenlétét. Az *orahovici* lelet is ezt jelzi, a francia pénzek pedig a velencei-francia kapcsolatok helyi lecsapódásaként értékelhetőek.

ERDÉLY (ÉS A PARTIUM)

Erdély törökös orientációjának egyértelműen része a velencei aranyak felbukkanása, bár jelenlétük nem mondható túl jelentősnek. A 16. század

közepén elrejtett *marosvásárhelyi* aranyleletben például mindösszesen egy példány volt. A *nagyvárad* kincslelet elrejtésére Nagyvárad 1598-as török ostroma idején kerülhetett sor⁴⁷, tulajdonosa magasabb rangú török tiszt lehetett, a leletben ugyanis túlnyomórészt török veretek szerepelnek. Nemcsak vagyonát (értékpénzek), de készpénzét is igyekezett menteni az elrejtő. Az egyetlen felbukkanó velencei aranypénz az oszmánok kereskedelmi kapcsolataira utal.

A *nagybányai* kincslelet 1438-1613 között vert érmeket tartalmazott, egyértelműen teaurálási cézzal összegyűjtött pénzekről van szó; tulajdonosa tekintélyes, vagyonos ember lehetett. A lelet elrejtésére a Báthori Gábor fejedelem (1608-1613) bukását követő zűrzavaros időszakban kerülhetett sor. Az éremkincset egy agyagedényben rejtették el, amelyet sajnos, a lelet megtalálásakor a találók összetörtek. Egyes darabjai a Nagybányai Múzeumba kerültek.⁴⁸ Az összetétel elsősorban a korabeli Erdély és Partium, illetve a velük határos területek pénzforgalmához szolgál adatokkal, és jól jelzi gazdasági kapcsolatainak irányát, így a harmincnégy darab *altin* az Oszmán Birodalom, a tizenhat velencei dukát pedig Velence jelentőségét emeli ki.

Az erdélyi *Medgyes* városából származó kizárólag értékpénzekből álló kincsleletben két török aranypénz és egy velencei aranypénz is volt, ez Erdély korabeli gazdasági-politikai kapcsolatrendszerének ismeretében nem is különös. A lelet elrejtését az 1650-es évek végének zavaros viszonyaival (az erdélyi tatár és török betörésekkel) hozhatjuk összefüggésbe. Az éppen itt, Medgyesen, 1658. januárjában a II. Rákóczi György (1648-1660) mellett álló erdélyi országgyűlés általános hadfelkelést hirdetett.⁴⁹

A korszakot záró *dési* lelet 21 aranypénze közül 6 velencei kibocsátású volt, ez a magas arány jól tükrözi a korábbi időszak kereskedelmi-gazdasági viszonyait, és egyúttal lenyomata Erdély korabeli háborúban tanúsított kétes szerepvállalásának is.

INTENZITÁS

A 16. századi éremleletek alapján az ismert veretek egyharmada Pasquale Cicogna (1585-1595) dózse kibocsátása. Ez vélhetőleg arra utal, hogy a tizenöt éves háború kezdetével az Oszmán Biro-

⁴⁶ ZOZULÁKOVÁ 1997, 3-4.

⁴⁷ MT 3, 1676., MAROSI-NAGY 1985, 223.

⁴⁸ CHIRILĂ-BANDULA 1966, 50-52.

⁴⁹ MT 3, 1718.

dalom felől is komolyabb pénzbeáramlással kell számolnunk, hiszen a hadsereg ellátása sok pénzt igényelt.⁵⁰

A 17. században is kimutatható egy csúcspont: Domenico Contarini (1659-1675) veretei ugyanis a leletből ismert, meghatározott érmék több mint 40%-át teszik ki. A magyar pénzforgalomba két irányból is bekerülhettek: ekkor Velence köztudomásúlag hadban állt az Oszmán Birodalommal, és mindent elkövetett annak érdekében, hogy a Habsburgok minél több török erőt kössenek le a magyar hadszíntéren.⁵¹ Másrészt maguk az oszmánok is használták az ellenség pénzét, rajtuk keresztül is beáramolhatott a magyar területekre komolyabb velencei pénzmennyiség.

A fentiek alapján feltehető, hogy a Domenico Contarini uralma idején vert velencei pénzeknek a vizsgált területen előkerült éremleletekben kimutatható magas aránya a kandiai háborúval függhet össze, hiszen velencei-oszmán relációban a magyarországi hódoltság történetének korábbi szakaszaiban nem került sor a kandiai háborúhoz hasonló horderejű, Magyarországot is érintő eseménysorozatra, és jelentőségével csak a később zajló moreai háború vetekedhet.⁵²

A kandiai háború idején ugyanis a Magyar Királyság, valamint az Erdélyi Fejedelemség nem pusztán hadszíntérként szerepelt, hanem időről időre – e jelentős nemzetközi konfliktusban – Velence lehetséges szövetségeseiként is felmerült. A velencei érméknek magyar területre kerülése kapcsán két lehetséges magyarázat képzelhető el. Egyrészt a háború idején jócskán adódhatott alkalom a hivatalban lévő dózse, Domenico Contarini alatt vert pénznek mind a királyi országrészben, mind a hódoltságban való felhasználására (például kémtevékenység, megvesztegetés keretében). Másrészt az is elképzelhető, hogy Kandia elfoglalása után került az oszmán hadsereg birtokába nagy mennyiségű, Domenico Contarini idejében vert – az ostromlottak támogatására odaküldött – velencei pénz, amit később a hódoltsági oszmán hadsereg fenntartására vagy más célra, így a vilájetek igazgatási teendőinek finanszírozására fordíthattak.⁵³ Ez utóbbi feltevésünket erősíti meg az alábbi két érme is.

A Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának törzsgyűjteménye két oszmán ellenjegyes kora újkori velencei dukátot őriz. Mindkettő Domenico Contarini verete. Egyikük vétellel került a gyűjteménybe 1906-ban, a másik eredete ismeretlen, illetve ma már nem állapítható meg. Egy harmadik ellenjegyes darab sorsáról, amely a dentai leletben került elő, továbbit nem tudunk.⁵⁴

Az oszmán pénzek ellenjegyeinek és az oszmán ellenjegyeknek 1995-ben jelent meg az eddigi legteljesebb összeállítása.⁵⁵ A „hiteles”, „jó” jelentésű *szahh* (صح) ellenjegynek több típusa is ismeretes, többségüket velencei dukátokra verték. Az ellenjegyek veretre kerülésének időpontjáról többféle vélemény is napvilágot látott. Az egyértelmű, hogy a legtöbb ellenjegyes példány a már említett Domenico Contarini és Alvise Contarini (1676-1684) veretei közül kerül ki.

1. kép. Domenico Contarini (1659-1675) aranydukátjának előlapja, *szahh* ellenjeggyel (MNM ÉT R.IV.389.)
Fotó: Gedai Csaba

Feltételezhető, hogy az ellenjegyeket akkor verték a velencei pénzekre, amikor e két dózse veretei forogtak a legnagyobb példányszámban. Marcan-

⁵⁰ SINKOVICS 1987, 653-668., JÁSZAY 1990, 257-265.

⁵¹ EICKHOFF 2010, 181-231.

⁵² Habsburg, magyar, velencei és oszmán kapcsolatok a kandiai háború idején: JÁSZAY 1990, 284-308.

⁵³ A Contarini-veretek magas arányának lehetséges magyarázataira, a mögöttes okokra, a kandiai háború eseményeire Erdősi Péter hívta fel a figyelmet, egy nekem írott részletes levelében, amelyet ezúton is – ismételtelen – nagyon köszönök.

⁵⁴ Az egyik példányra az ellenjegyet kétszer is ráverték, leltári száma: 17B/906, a másik példányra csak egyszer, leltári száma: R.IV. 389. A dentai lelet feldolgozása az Éremtár leletfeldolgozásai között: MNM ÉT 130/1908. Könnyen lehet, hogy a második példány azonos a dentai leletből előkerült példánnyal, leltári száma alapján ugyanis az 1960-as években folytatott revízió során ismeretlen provenienciájú veretként határozták meg. A Pécs-Déryné utcai leletben Domenico Contarinitól két olyan dukát is volt, amelyekre szintén az említett oszmán ellenjegyet verték (Nagy Balázs szíves szóbeli közlése).

⁵⁵ WILSKI 1995.

tonio Giustinian dózse (1684-1688) veretei közül már csak mindösszesen kettő darabot ismerünk oszmán ellenjeggyel. Egyes kétes hitelű források szerint 1688 áprilisában betiltották a birodalomban az ellenjegy-nélküli veretek forgalmát. Ha a források hitelesek és helyesen értelmezzük őket, ezt az évet tekinthetnénk *terminus ante quem*-nek.⁵⁶ Ebből a szempontból, az ellenjegy veretekre kerülésének időpontja meghatározásához hasznos információkkal szolgál az 1699-es záródású dentai és a Pécs-Déryné utcai éremlelet is. A leletadatok fényében az ellenjegy használatát mindenképpen 1700 előttre kell tennünk, és az esetleges 18. századi felülbélyegzést el kell vetnünk.

A cikény nem tekinthető a késő középkori és a kora újkori Magyarország meghatározó értékpenzének. Az alig több mint háromszáz év alatt elrejtett – és általam jelenleg ismert – 70 (valójá-

ban 69, mert a visegrádi ásatásokat kétszer vettem figyelembe) lelet mindösszesen 494+x darab velencei dukátot tartalmazott. Ez a mennyiség nem lebecsülendő, de összehasonlítva a korszakban elrejtett magyar aranyforintok mennyiségével – hiszen csak a vizsgált időszak vége felé elrejtett kassai leletben 1181 magyar aranydukát volt! – világosan kijelöli a cikény pénzforgalmi szerepét. Bizonyos külkereskedelmi kapcsolatokban használt valutaként, illetve a török hódítók által kedvelt értékpénzként a magyar lakosság számára jelentősebb és hosszabb távú tezaurálási célt nem szolgált, szemben a honi aranypénzzel, amely e három évszázad során vitathatatlanul jó minősége miatt végig a „piacvezető” aranypénz maradt. Velence aranya tehát a korabeli Magyarország számára vonzó fizetőeszköz volt, de a magyar és az erdélyi aranyforint fölé kerekedni sohasem tudott.

ADATTÁR (LELETREPERTÓRIUM)

BÁCSSZENTIVÁN (*Prigrevica, Szerbia*)

záródás: 1598

összesen: 561 érme, ebből 4 arany

aranydukát: Magyarország (1), Geldern (1), Velence (2)

Nicolò da Ponte (1578-1585): (1). Pasquale Cicogna (1585-1595): (1).

MNM ÉT: 367/1893

BALATONENDRÉD

záródás: 1579

összesen: 52 érme, ebből 6 arany

aranydukát: Magyarország (1), Velence (5)

Andrea Gritti (1523-1539): (1). Pietro Lando (1539-1545): (2). Francesco Venier (1554-1556): (1). Lorenzo Priuli (1556-1559): (1).

leletközlés: RégFüz Ser. I. 29. (1976), p. 72., továbbá Varga Máté (Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár) szíves szóbeli közlése

BESZTERCE (*Bistrița, Románia*)

záródás: 1437

összesen: 152 érme, ebből 15 arany

aranydukát: Magyarország (11), Velence (4)

Andrea Dandolo (1343-1354): (3). Antonio Venier (1382-1400): (1).

leletközlés: JfA 3. 1909, 235a., Monatsblatt 8. 1910. 228.

BIKSZÁRD (*Buková, Szlovákia*)

összesen: 102 érme, ebből 4 arany

záródás: 1604

megjegyzés: a pontos pénznemek nem ismeretesek, csak a kibocsátókat adja meg az irodalom; Magyarország, Csehország, Tirol, Elzász, Szászország, Westfriesland, Velence, Lengyelország, Litvánia, Riga

leletközlés: közöletlen

irodalom: NMS 2, 98-99.

BIRJÁN

szórvány

Domenico Contarini (1659-1675) féldukátja (1).

leletközlés: közöletlen, Nagy Balázs szíves közlése

BONYHÁD

záródás: 17. század (?)

összesen: 50 aranyérme

aranydukát: Velence (50)

megjegyzés: a kibocsátónkénti megoszlás nem ismeretes

leletközlés: ArchÉrt 2. 1869. 312.

BUDAPEST – BUDAVÁRI PALOTA

záródás: 1684

összesen: 15 érme, ebből 13 arany

aranydukát: Szászország (1), Velence (11), Oszmán Birodalom (1)

⁵⁶ A *szaláh* ellenjegy használata velencei dukátokon: WILSKI 1995, 294-298.

Pietro Loredano (1567-1570): (1). *Francesco Molin* (1646-1655): (1). *Bertucci Valier* (1656-1658): (1). *Domenico Contarini* (1659-1675): (7). *Alvise Contarini* (1676-1684): (1).

megjegyzés: ásatás során, csontváz mellett előke-
rült kincslelet

leletközlés: BudRég 17. 1956. 206., 216-217.

BUDAPEST – BUDAVÁRI PALOTA, *Lőportorony előtt*
záródás: 1685

összesen: 284 érme, ebből 6 arany

aranydukát: Campen (1), Nürnberg (1), Velence
(2), Oszmán Birodalom (2)

Giovanni Mocenigo (1478-1485): (1). *Domenico Con-
tarini* (1659-1675): (1).

MNM ÉT: 863-05-8/1955

leletközlés: BudRég 18. 1958. 449-453.

BUDAPEST – FORTUNA UTCA (I. kerület)

záródás: 1576

összesen: 141 érme, ebből 1 arany

aranydukát: Velence (1)

Francesco Donato (1545-1553): (1).

MNM ÉT: 123/1935

leletközlés: TBM 7. 1940. 1-25.

BUDAPEST – HADTÖRTÉNETI MÚZEUM (I. kerület)

ásatás

összesen: 4 aranyérme

aranydukát: Velence (4)

Francesco Molin (1646-1655): (1). *Alvise Contarini*
(1676-1684): (3).

leletközlés: lásd Függelék!

BUDAPEST – HALÁSZBÁSTYA (I. kerület)

záródás: 1490 előtt

összesen: 43 aranypénzt találtak, pontosabb meg-
határozások nem ismeretesek

aranydukát: Magyarország (x), Velence (x)

leletközlés: : NK 3. 1904. 15.

BUDAPEST – (EGYKORI) HONVÉDELMI MINISZTERIUM
(I. kerület)

záródás: 1681

összesen: 75 érme, ebből 47 arany

aranydukát: Magyarország (3), Erdély (1), Zeeland
(1), Geldern (1), Friesland (4), Campen (2), Ham-
burg (3), Mainz (1), Poroszország (2), Svédország
(4), Velence (19), Oszmán Birodalom (6)

Marino Grimani (1595-1606): (1). *Antonio Priuli*
(1618-1623): (1). *Francesco Molin* (1646-1655): (3).

Carlo Contarini (1655-1656): (2). *Domenico Contarini*

(1659-1675): (8). *Nicolò Sagredo* (1675-1676): (1). *Al-
vise Contarini* (1676-1684): (3).

MNM ÉT: 135/1881

BUDAPEST – KIS RÓKUS UTCA (II. kerület)
szórvány

Marino Grimani (1595-1606): (1).

Leletközlés: NK 9. 1910. 133.

BUDAPEST – ÚJVÁROSHÁZA (V. kerület)

ásatás

Andrea Gritti (1523-1538): (1).

leletközlés: RÖMER 1873, 71.

CSÁVOLY

záródás: 1594

összesen: 29 érme, ebből 3 arany

aranydukát: Magyarország (1), Erdély (1), Velence
(1)

Pasquale Cicogna (1585-1595): (1).

MNM ÉT: 98/1939

leletközlés: NK 43. 1944. 55.

Csíz (Číz, Szlovákia)

záródás: 1597

összesen: 1076 érme, ebből 7 arany

aranydukát: Velence (7)

Lorenzo Priuli (1556-1559): (1). *Sebastiano Venier*
(1577-1578): (1). *Nicolò da Ponte* (1578-1585): (1).

Pasquale Cicogna (1585-1595): (4).

MNM ÉT: 241/1901

DABAS

ásatás

Andrea Contarini (1368-1382): (1).

leletközlés: közöletlen, Rácz Tibor Ákos (Ferenczy
Múzeum, Szentendre) szíves szóbeli közlése

DENTA (*Denta, Románia*)

záródás: 1699

összesen: 124 érme, ebből 7 arany

aranydukát: Daventer (1), Embden (4), Velence (1),
Oszmán Birodalom (1)

Domenico Contarini (1659-1675): (1)

megjegyzés: a velencei dukát előlapjára oszmán
ellenjegyet vertek

MNM ÉT: 130/1908

leletközlés: NK 8. 1909. 57-58.

DÉS (*Dej, Románia*)

záródás: 1694

összesen: 171 érme, ebből 21 arany

aranydukát: Magyarország (1), Erdély (1) Morvaország (1), Tirol (1), Frankfurt (1), Nürnberg (1), Belga-Németalföld (4), Zwill (4), Velence (6)
Carlo Contarini (1655-1656): (2). *Domenico Contarini* (1659-1675): (3). *Alvise Contarini* (1676-1684): (1).
 MNM ÉT: 162/1885

DOMBÓVÁR – VÁR

szórvány

Andrea Gritti (1523-1539): (1).

leletközlés: közöletlen, Varga Máté (Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár) szíves szóbeli közlése

DUNADOMBÓ (*Dubovac, Szerbia*)

záródás: 1457

összesen: 13 aranyérme

aranydukát: Magyarország (11), Velence (2)

Francesco Foscari (1423-1457): (2).

MNM ÉT: 241/1904

leletközlés: BERKESZI 1907, 17.

DUNAPENTELE (Dunaújváros)

szórvány

Pasquale Cicogna (1585-1595): (1).

leletközlés: ArchÉrt 3. 1870. 240.

GERENCSÉR (*Hrnčiarovce, Szlovákia*)

záródás: 1389

összesen: 30-35 darab aranyat találtak egy elkorhadt fadobozban, tíz darab került a Turócszentmártoni Múzeumba

aranydukát: Magyarország (6), Velence (4)

Andrea Dandolo (1343-1354): (2). *Giovanni Dolfín* (1356-1361): (1). *Andrea Contarini* (1368-1382): (1).

leletközlés: NK 12. 1913. 113-114.; NMS 2, 69.

HANS PETSSER-FÉLE LELET

záródás: 1483

összesen: 9 aranyérme került elő 1654-ben, ismeretlen lelőhelyen

aranydukát: Bologna (1), Genova (1), Magyarország (2), Nápoly (1), Pápai Állam (3), Velence (1)

Pasquale Malipiero (1457-1462): (1).

leletközlés: NK 64-65. 1965-1966. 78-79.

HAJMÁSKÉR

záródás: 1535 körül

összesen: 4 aranyérme került elő

aranydukát: Lucca (1), Velence (1+x)

Andrea Gritti (1523-1538): (1).

leletközlés: MRT 2, 98.

HOBOL

záródás: 1686

összesen: 165 érme, ebből 91 arany

aranydukát: Salzburg (1), Nürnberg (1), Augsburg (1), Szászország (1), Spanyol Németalföld (1), Geldern (2), Oberyssel (2), Utrecht (2), Zwolle (5), Svédország (1), Velence (72), Oszmán Birodalom (2)

Marino Grimani (1595-1606): (1). *Giovanni Bembo* (1615-1618): (1). *Antonio Priuli* (1618-1623): (2).

Francesco Erizzo (1631-1646): (3). *Francesco Molin* (1646-1655): (6). *Carlo Contarini* (1655-1656): (10).

Bertucci Valier (1656-1658): (8). *Giovanni Pesaro* (1658-1659): (1). *Domenico Contarini* (1659-1675): (30).

Alvise Contarini (1676-1684): (10).

MNM ÉT: 323/1894, 292/1895

HÓDMEZŐVÁSÁRHELY

záródás: 1558

összesen: 75 érme, ebből 39 arany

aranydukát: Magyarország (21), Ausztria (1), Karintia (4), Salzburg (5), Csehország (1), Danzig (1), Boroszló (1), Szilézia (1), Velence (4)

Andrea Gritti (1523-1538): (2). *Pietro Lando* (1539-1545): (2).

MNM ÉT: 60/1882, 117/1882

KASSA (*Košice, Szlovákia*)

záródás: 1679

összesen: 2920 aranyérme és 3 magyar arany emlékérem

rosenoble: Anglia (1)

aranydukát: Magyarország (1181), Erdély (257), Csehország (26), Felső-Ausztria (22), Karintia (1), Stájerország (1), Salzburg (31), Aachen (1), Augsburg (14), Bajorország (4), Bamberg (1), Brandenburg-Preußen (14), Brandenburg-Ansbach (6), Brandenburg-Bayreuth (3), Braunschweig (1), Emden (1), Frankfurt (29), Hamburg (37), Jülich-Berg (3), Köln (1), Lübeck (13), Magdeburg (1), Mainz (11), Mecklenburg-Schwerin (3), Münster (2), Nürnberg (17), Pfalz-Simmern (1), Pomeránia (5), Ravensberg (1), Rostock (8), Stralsund (10), Strasbourg (1), Szászország (6), Szászország-Launenburg (1), Wismar (1), Szilézia (4), Glatz (1), Jägersdorf (8), Liegnitz-Brieg (8), Münsterberg-Öls (2), Elbing (1), Danzig (57), Thorn (17), Reval (1), Svédország (7), Dánia (8), Németalföld (1016), Spanyolország (13), Franciorság (1), Lüttich (1), Mirandola (1), Modena (2), Savoya (2), Velence (17)

antik pénz: Thrákia (1)

Pietro Lando (1539-1545): (1). *Girolamo Priuli* (1559-1567): (1). *Alvise Mocenigo* (1570-1577): (1).

Pasquale Cicogna (1585-1595): (2). *Marino Grimani* (1595-1605): (7). *Antonio Priuli* (1618-1623): (2). *Domenico Contarini* (1659-1674): (2).

leletközlés: NOHEJLOVÁ-PRÁTOVÁ 1948.

KECSKEMÉT

záródás: 1696

összesen: 68 aranyérme

aranydukát: Magyarország (41), Brandenburg (1), Oberysssel (1), Velence (25)

Marcantonio Memmo (1612-1615): (1). *Carlo Contarini* (1655-1656): (1). *Domenico Contarini* (1659-1675): (12). *Alvise Contarini* (1676-1684): (7). *Marcantonio Giustinian* (1684-1688): (3). *Nicolò Sagredo* (1675-1676): (1).

MNM ÉT: 187/1892

KISDOBSZA

záródás: 1557

összesen: 285 érme, ebből 1 arany

aranydukát: Velence (1)

Francesco Donato (1545-1553): (1).

MNM ÉT: 492/1895

KISKUNFÉLEGYHÁZA

záródás: 1455

összesen: 93 érme, ebből 88 arany

aranydukát: Mainz (1), Magyarország (85), Velence (2)

Andrea Contarini (1368-1382): (1). *Antonio Venier* (1382-1400): (1).

MNM ÉT: 15B/1908

leletközlés: NK 8. 1909. 50-52.

KISKUNHALAS – ALSÓBODOGLÁRPUSZTA

záródás: 1430

összesen: 2312 pénzérme, ebből 3 arany

aranydukát: Magyarország (2), Velence (1)

Tomaso Mocenigo (1414-1423): (1).

MNM ÉT: 29/1941

leletközlés: NK 46-47. 1947-1948. 54-55.

KOKAD

szórvány

Agostino Barbarigo (1486-1501): (1).

leletközlés: NK 14. 1905. 67.

LAJOSKOMÁROM

szórvány

Pietro Lando (1539-1545): (1).

leletközlés: NK 20. 1921. 55.

LIPPAKESZI (*Chesint*, Románia)

záródás: 1686 (?)

összesen: 68 aranyérme

aranydukát: Magyarország (4), Velence (59), Oszmán Birodalom (5)

Girolamo Priuli (1559-1567): (1). *Nicolò da Ponte* (1578-1585): (1). *Marino Grimani* (1595-1606): (2).

Giovanni Bembo (1615-1618): (1). *Francesco Erizzo* (1631-1646): (3). *Francesco Molin* (1646-1655): (8). *Carlo Contarini* (1655-1656): (1). *Bertucci Valier* (1656-1658): (4). *Giovanni Pesaro* (1658-1659): (3). *Domenico Contarini* (1659-1675): (23). *Nicolò Sagredo* (1675-1676): (1). *Alvise Contarini* (1676-1684): (11).

MNM ÉT: 111/1904

leletközlés: BERKESZI 1907, 24., 42-43.

MAROSVÁSÁRHELY (*Tîrgu Mureş, Románia*)

záródás: 1559

összesen: 47 aranyérme

aranydukát: Magyarország (30), Erdély (15), Karintia (1), Velence (1)

Francesco Venier (1554-1556): (1).

MNM ÉT: 332/1902

MEDGYES (*Mediaş, Románia*)

záródás: 1656

összesen: 56 érme, ebből 11 arany

aranydukát: Magyarország (2), Salzburg (1), Campen (1), Szászország (1), Spanyolország (3), Velence (1), Oszmán Birodalom (2)

Marino Grimani (1595-1605): (1).

MNM ÉT: 486/1899

MEZŐHEGYES

szórvány

Domenico Contarini (1659-1675): (1).

leletközlés: ArchÉrt 11. 1877. 161.

MEZŐSZOPOR (*Sopor de Cîmpie, Románia*)

záródás: 1444

összesen: 54 aranyérme

aranydukát: Magyarország (53), Velence (1)

Michele Steno (1400-1413): (1).

MNM ÉT: 285B/1916

leletközlés: NK 16. 1917. 126.

NAGYBÁNYA (*Baia Mare, Románia*)

záródás: 1613

összesen: 984 aranyérme

aranydukát: Erdély (518), Magyarország (307), Ausztria (2), Csehország (8), Karintia (6), Tirol (2), Salzburg (5), Poroszország (5), Boroszló (1), Münsterberg – Oels (2), Lengyelország (10), Danzig (4), Geldern (12), Utrecht (13), Holland (1), Oberysssel (7), Zeeland (3), Westfriesland (10), Campen (4), Daventer (2), Zwolle (1), Firenze (1), Modena (1), Párma (2), Savoya (1), Velence (16), Oszmán Birodalom (38)

Lorenzo Priuli (1556-1559): (2). *Pietro Loredano* (1567-1570): (3). *Alvise Mocenigo* (1570-1577): (1).

Nicolò da Ponte (1578-1585): (3). *Pasquale Cicogna* (1585-1595): (7).

leletközlés: CHIRILĂ-BANDULA 1966.

NAGYVÁRAD (*Oradea, Románia*)

záródás: 1597

összesen: 31 arany- és 243 ezüstérme
aranydukát: Magyarország (1), Erdély (1), Németalföld (1), Velence (1), Oszmán Birodalom (27)
megjegyzés: a kibocsátónkénti megoszlás nem ismeretes

leletközlés: CN 1. 1978. 91.; MURGESCU 1996, 338.

ORAHOVICA (*Orahovica, Horvátország*)

záródás: 1689

összesen: x

aranydukát: Velence (4)

Domenico Contarini (1659-1675): (2). *Nicolò Sagredo* (1675-1676): (1). *Alvise Contarini* (1676-1684): (1).
megjegyzés: „XVII. századi pénzeket letek, köztük az 1630-89 közti időben vert grossetik, XIV. Lajos francia 12-esei, Honore II. Grimaldi monakoi luiginijai ... IV. Fülöp flandriai tallérja, I. Lipót cseh garasa és egy kis török pénz érdemel említést.”⁵⁷

leletközlés: NK 5. 1906. 155.

PANCSOVA (*Pančevo, Szerbia*)

záródás: 1718

összesen: 10 aranyérme

aranydukát: Velence (1), Oszmán Birodalom (9)

Alvise Contarini (1676-1684): (1).

MNM ÉT: 112/1888

PÉCS – BÁNYATELEP

záródás: 1580

összesen: 87 érme, ebből 80 arany

aranydukát: Magyarország (38), Erdély (1), Csehország (1), Karintia (2), Spanyolország (1), Velence (3), Oszmán Birodalom (33)

Francesco Donato (1545-1553): (1). *Lorenzo Priuli* (1556-1559): (2).

megjegyzés: az egyik Lorenzo Priuli-dukát hamis
MNM ÉT: 65/1936

leletközlés: NK 41. 1942. 68.; GERELYES 2005.

PÉCS – DÉRYNÉ (MA: MÁRIA) UTCA 16.

záródás: 1699

összesen: 71 aranyérme

aranydukát: Magyarország (16), Velence (44), Oszmán Birodalom (9), külföldi (2)

Alvise Mocenigo (1570-1577): (1). *Pasquale Cicogna* (1585-1595): (1). *Marino Grimani* (1595-1605): (1). *Antonio Priuli* (1618-1623): (2). *Francesco Erizzo* (1631-1646): (3). *Francesco Molin* (1646-1655): (4). *Carlo Contarini* (1655-1656): (2). *Bertucci Valier* (1656-1658): (2). *Giovanni Pesaro* (1658-1659): (1). *Domenico Contarini* (1659-1675): (11). *Nicolò Sagredo* (1675-1676): (1). *Alvise Contarini* (1676-1684): (12). *Marcantonio Giustinian* (1684-1688): (3).

leletközlés: közöletlen, Nagy Balázs szíves közlése

PÉCS – SALLAI UTCA (MA: FERENCESEK UTCÁJA), FERENCES TEMPLOM

szórvány

összesen: 3 aranyérme

aranydukát: Velence (3)

Francesco Erizzo (1631-1646): (1). *Francesco Molin* (1646-1655): (1). *Francesco Morosini* (1688-1694): (1).
leletközlés: közöletlen, Nagy Balázs szíves közlése

PÉCS – SZÉCHENYI TÉR

záródás: 1540

összesen: 7 aranyérme

aranydukát: Magyarország (2), Velence (4), Oszmán Birodalom (1)

Francesco Foscari (1423-1457): (1). *Andrea Gritti* (1523-1539): (2). *Pietro Lando* (1539-1545): (1).

leletközlés: közöletlen, Nagy Balázs szíves közlése

POLA

záródás: 1685

összesen: 322 érme, ebből 12 arany

aranydukátok: Westfriesland (1), Velence (11)

Girolamo Priuli (1559-1567): (1). *Francesco Erizzo* (1631-1646): (2). *Francesco Molin* (1646-1655): (1). *Giovanni Pesaro* (1658-1659): (1). *Domenico Contarini* (1659-1675): (1). *Alvise Contarini* (1676-1684): (2). *Marcantonio Giustinian* (1684-1688): (2).

MNM ÉT: 159B/1909

leletközlés: NK 8. 1909. 140.

POZSONY (*Bratislava, Szlovákia*)

záródás: 1430

összesen: 131 aranyérme

aranydukát: Magyarország (115), Burgundia (1), Nürnberg (1), Velence (7)

noble: Anglia (7)

Lorenzo Celsi (1361-1365): (1). *Antonio Venier* (1382-1400): (3). *Tomaso Mocenigo* (1414-1423): (1). *Francesco Foscari* (1423-1457): (2).

MNM ÉT: 385/1905

leletközlés: NK 5. 1906. 139.; NMS 2, 76.

⁵⁷ NK 5. (1906), p. 155.

PUSZTAFOGACS

záródás: 1593

összesen: 11 aranyérme

aranydukátok: Magyarország (1), Salzburg (1), Velence (3), Oszmán Birodalom (6)

Alvise Mocenigo (1570-1577): (1). Nicolò da Ponte (1578-1585): (1). Pasquale Cicogna (1585-1595): (1).

MNM ÉT: 31/1879

PÜSPÖKNÁDASD

szórvány

Domenico Contarini (1659-1675): (1).

leletközlés: ArchÉrt 9. 1875. 123.

SIKLÓS I.

záródás: 1454

összesen: 20 aranyérme

aranysolidus: Bizánc (1)

aranydukát: Magyarország (18), Velence (1)

Francesco Foscari (1423-1457): (1).

MNM ÉT: 192/1879

SIKLÓS II.

szórvány

Francesco Erizzo (1631-1646): (1).

leletközlés: közöletlen, Nagy Balázs szíves közlése

SOMOGYVÁR

ásatás

Antonio Venier (1382-1400): (1).

leletközlés: BAKAY 2011, 338., valamint Varga Máté (Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár) szíves szóbeli közlése

SZABADKA I. (*Subotica, Szerbia*)

záródás: 1595

összesen: 297 érme, ebből 33 arany

aranydukát: Magyarország (1), Erdély (1), Ausztria (2), Karintia (2), Tirol (1), Salzburg (1), Danzig (1), Oberyssel (1), Geldern és Oberyssel (2), Westfriesland (1), Friesland és Seeland (2), Toscana (6), Velence (6), Oszmán Birodalom (6)

Alvise Mocenigo (1570-1577): (1). Nicolò da Ponte (1578-1585): (1). Pasquale Cicogna (1585-1595): (4).

MNM ÉT: 298/1902

leletközlés: NK 1. 1902. 47.

SZABADKA II. (*Subotica, Szerbia*)

záródás: 1683

összesen: 3 aranyérme

aranydukát: Velence (3)

Antonio Priuli (1618-1623): (1). Domenico Contarini (1659-1675): (1). Alvise Contarini (1676-1683): (1).

MNM ÉT: 46A/1908

leletközlés: NK 7. 1908. 122.

SZEGED – VÁR

záródás: 1684 (?)

összesen: „több száz velencei arany”

Pasquale Cicogna (1585-1595): (1). Carlo (1655-1656) és/vagy Domenico (1659-1675) és/vagy Alvise Contarini (1676-1684), valamint Francesco Erizzo (1631-1646) és Bertucci Valier (1656-1658): (7).

leletközlés: NK 11. 1912. 12.

SZÉKESFEHÉRVÁR – BAZILIKA

ásatás

Domenico Contarini (1659-1675): (1).

leletközlés: GEDAI 1972, 196.

SZÉKESFEHÉRVÁR – BANK UTCA

záródás: 1566 (?)

összesen: 16 érme, ebből 15 arany

aranydukát: Velence (2), Oszmán Birodalom (13)

Andrea Gritti (1523-1538): (2).

MNM ÉT: 263/1932

leletközlés: GEDAI 1972, 196.

SZÖRÉNYVÁR (*Drobeta – Turnu Severin, Románia*)

ásatás

Francesco Foscari (1423-1457): (1).

leletközlés: SCN 1. 1957. 176.

TEMESVÁR (*Timișoara, Románia*)

záródás: 1700 körül (?)

összesen: 16 aranyérme

aranydukát: Velence (12), Oszmán Birodalom (4)

megjegyzés: a kibocsátónkénti pontos megoszlás nem ismeretes

leletközlés: BERKESZI 1907, 42.

TIHANY

záródás: 1557/1566

összesen: 9 aranyérme

aranydukát: Magyarország (4), Erdély (1), Velence (2), Oszmán Birodalom (1)

Francesco Donato (1545-1553): 1. Marcantonio Trevisan (1553-1554): 1.

MNM ÉT: Lelt. 33/1928, Lelt. 29/1929

leletközlés: NK 32-33. 1933-1934. 95.; VMMK 1. 1963. 158.; VMMK 6. 1967. 91.; MRT 2. 199.

TOLKA (*valószínűleg Told*)

záródás: 1687

összesen: 65 pénzérme, ebből 3 arany

aranydukát: Magyarország (1), Holland (1), Velence (1)

Francesco Erizzo (1631-1646): (1).
MNM ÉT: 23/1879

TOLNA

záródás: 1599 (?)

összesen: 68 aranyérme

aranydukát: Magyarország (9), Csehország (4), Velence (12), Oszmán Birodalom (44)

Girolamo Priuli (1559-1567): (2). Alvise Mocenigo (1570-1577): (3). Nicolò da Ponte (1578-1585): (1). Pasquale Cicogna (1585-1595): (5). Marino Grimani (1595-1606): (1).

MNM ÉT: 233/1908

leletközlés: NK 7. 1908. 118.

TÓBA (Toba, Szerbia)

záródás: ?

összesen: 80 aranyérme

aranydukát: Magyarország (x), Velence (y), Oszmán Birodalom (z)

megjegyzés: „Úgy hírlík, hogy Torontál megyében a tábai (!) uradalomban az utóbbi 3-4 év folyamán pár száz darab török, velenczei, stb. arany-pénz került ki a hantok alól.”⁵⁸

leletközlés: BERKESZI 1907, 43.; NK 8. 1909. 144.

ÚJFEHÉRTÓ

záródás: 1684

összesen: 261 aranyérme

aranydukát: Magyarország (132), Erdély (8), Ausztria (6), Csehország (5), Augsburg (12), Bamberg (1), Bajorország (1), Brandenburg-Ansbach (4), Brandenburg-Bayreuth (2), Brandenburg-Preußen (2), Braunschweig-Wolfenbüttel (2), Bréma (1), Hamburg (16), Köln (1), Lübeck (221), Mainz (6), Nürnberg (11), Salzburg (26), Strasbourg (1), Württemberg (1), Német Lovagrend (1), Lengyelország (2), Danzig (4), Thorn (1), Zürich (1), Svédország (3), Utrecht (1), West-Friesland (4), Velence (4)

Marino Grimani (1595-1606): (2). Antonio Priuli (1618-1623): (2).

leletközlés: TÓTH-ULRICH 2007.

VAJDAHUNYAD – VÁR (Hunedoara, Románia)

szórvány

Francesco Foscari (1423-1457): (1).

leletközlés: ArchÉrt 2. 1869. 17.

VESZPRÉM – VÁR

záródás: kb. 1564-1600 között

összesen: x érme, ebből 49 arany

aranydukát: Erdély (1) Velence (28), Oszmán Birodalom (11)

Leonardo Loredan (1501-1521), Andrea Gritti (1523-1538), Francesco Donato (1545-1553), Marc Antonio Trevisan (1553-1554), Francesco Venier (1554-1556), Lorenzo Priuli (1556-1559), Griolamo Priuli (1559-1567).

leletközlés: VMMK 1. 1963. 159. (hivatkozással korábbi, 19. századi – az Archaeológiai Értesítőben megjelent – közleményre: „AÉ. 1870/1871. 303. és 322. – AÉ. 1871. 17.”), MRT 2. 231.

VILLÁNY

szórvány

Marcantonio Giustinian (1684-1688): (1).

leletközlés: közöletlen, Nagy Balázs szíves közlése

VISEGRÁD – PALOTA

ásatás

Andrea Dandolo (1343-1354): (1). Michele Steno (1400-1413): (1). Andrea Gritti (1523-1539): (2).

leletközlés: HUSZÁR 1966, 12-14.

VISNYESZÉPLAK

záródás: 1651

összesen: 11 aranyérme

aranydukátok: Magyarország (2), Salzburgi érsekség (1), Hollandia (7), Velence (1)

Lorenzo Priuli (1556-1559): (1).

leletközlés: közöletlen, Varga Máté (Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár) szíves szóbeli közlése

ZOMBOR (Sombor, Szerbia)

záródás: 1701

összesen: 7 aranyérme

aranydukátok: Magyarország (1), Csehország (1), Hollandia (1), Svédország (1), Velence (3)

Nicolò da Ponte (1578-1585): (1). Francesco Molin (1646-1655): (1). Marcantonio Gustinian (1684-1688): (1).

MNM ÉT: 127B/1911

leletközlés: NK 11. 1912. 19.

⁵⁸ NK 8. (1909), p. 144.

IRODALOMJEGYZÉK

- BAKAY 2011
BARTAL 1901
BENCZE 2002
BERKESZI 1907
BESZÉDES 1999
BUZA 2001
BUZÁS 2010
BTO III
CHIRILĂ-BANDULA 1966
CNI VII
CNI VIII
DRH I
EICKHOFF 2010
FEKETE-NAGY 1986 [1974]
FODOR 2001
GEDAI 1972
GERELYES 2005
- BAKAY Kornél: Somogyvár. Szent Egyed-monostor. Budapest, 2011.
Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis Regni Hungariae. Jussu et auxiliis Academiae Litterarum Hungaricae condidit Antonius Bartal. Lipcse – Budapest, 1901.
BENCZE Zoltán: Török emlékek régészeti kutatása Budán az 1990-es években. In: Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi (szerk.) A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24-26. között megtartott konferencia előadásai. Budapest, 2002. p. 51-58. (Opuscula Hungarica, 3)
BERKESZI István: Délmagyarország emlékei. Temesvár, 1907.
BESZÉDES József: Adatok az 1599. évi „tolnai” csata lokalizálásához. A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 21. (1999), p. 271-292.
BUZA János: A magyar és a török dukát árfolyama a 16. század közepén. Századok 135. (2001), p. 890-906.
BUZÁS Gergely: A visegrádi királyi palota története. In: Buzás Gergely – Orosz Krisztina (szerk.) A visegrádi királyi palota. Budapest, 2010. p. 11-105.
Kumorovitz L. Bernát (összeáll.) Budapest történetének okleveles emlékei 3. (1382-1439). Budapest, 1987.
CHIRILĂ, Eugen – BANDULA, Octavian: Tezaurul monetar de la Baia Mare. Baia Mare, 1966.
Corpus Nummorum Italicorum. Primo tentativo di un Catalogo Generale delle monete medievali e moderne coniate in Italia o da italiani in altri paesi. Volume 7. Veneto. (Venezia – Parte I – Dalle origini a Marino Grimani.) Roma, 1915.
Corpus Nummorum Italicorum. Primo tentativo di un Catalogo Generale delle monete medievali e moderne coniate in Italia o da italiani in altri paesi. Volume 8. Veneto. (Venezia – Parte II – Da Leonardo Donà alla chiusura della zecca.) Roma, 1917.
Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns. 1301-1457. Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamenti auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Vera Bácskai. Budapest, 1976. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici, 2. Fontes 11.)
EICKHOFF, Ekkehard: Velence, Bécs és a törökök. A nagy átalakulás Délkelet-Európában (1645-1700). Budapest, 2010. (az 1970-ben megjelent mű 2008-as német nyelvű, átdolgozott kiadásának fordítása)
FEKETE Lajos – NAGY Lajos: Budapest története a török korban. Budapest, 1986. [Különlenyomat a Budapest története 2. kötetéből (Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején. Szerkesztette Gerevich László és Kosáry Domokos. Budapest, 1974.) (Megjelenik Buda visszafoglalásának 300. évfordulója alkalmából)]
FODOR Pál: A temesvári vilájet a török hódoltságban. In: Fodor Pál, A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmán-török történelemről. Budapest, 2001. p. 279-295. (Eredetileg megjelent: Lengvári István (szerk.), In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Pécs, 1996. 195-208.)
GEDAI István: Székesfehérvár közép- és törökkori pénzleletei. In: Kralovánszky Alán (szerk.) Székesfehérvár Évszázadai 2. Középkor. Székesfehérvár, 1972. p. 191-198.
GERELYES Ibolya: A Pécs-Bányatelep XVI. századi kincslelet. Communicationes Archaeologicae Hungariae 2005. p. 587-594.

- GÖKBILGIN 1977 GÖKBILGIN, Tayyib: Székesfehérvár 1543. évi elfoglalása és a magyarországi török fennhatóság kérdéséről. In: Kralovánszky Alán (szerk.) Székesfehérvár Évszázadai 3. Török kor. Székesfehérvár, 1977. p. 37-39.
- GYÖNGYÖSSY 2004 GYÖNGYÖSSY Márton: Altin, akcse, mangir... Oszmán pénzek forgalma a kora újkori Magyarországon. Budapest, 2004.
- GYÖNGYÖSSY 2007 GYÖNGYÖSSY Márton: Magyar vonatkozások egy kora újkori török aranypénzleletben (İstanbul-Lâleli, Mesih Paşa Caddesi). In: Ujváry Zoltán (szerk.) Az Alföld vonzásában. Tanulmányok a 60 esztendő Novák László Ferenc tiszteletére. Nagykőrös – Debrecen, 2007. p. 15-20. (Acta Musei de János Arany Nominati, 12.)
- HUSZÁR 1958 HUSZÁR Lajos: A budai várpalota ásatásainak éremleletei II. Budapest Régiségei 18. (1958), p. 449-453.
- HUSZÁR 1965 HUSZÁR, Lodovico: La circolazione della moneta italiana nel bacino dei Carpazi. In: Congresso internazionale di numismatica. Roma 11-16 settembre 1961. Vol. 2. Atti. Roma, 1965. p. 665-674.
- HUSZÁR 1966 HUSZÁR Lajos: Visegrád történeti emlékei az éremleletek tükrében. Műemlékvédelem 10. (1966), p. 9-16.
- HUSZÁR 1975 HUSZÁR Lajos: Habsburg-házi királyok pénzei. 1526-1657. Corpus Nummorum Hungariae 3/1. Budapest, 1975.
- HUSZÁR 1989 [1971] HUSZÁR Lajos: Pénzforgalom és pénzürtékviszonyok Sopornban. In: Dányi Dezső – Zimányi Vera (szerk.) Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig. Budapest, 1989. p. 23-61. (Első megjelenés: Századok 105. (1971), p. 1150-1184.)
- JÁSZAY 1990 JÁSZAY Magda: Velence és Magyarország. Egy szomszédság küzdelmes története. Budapest, 1990.
- KOVÁTS 1904 KOVÁTS Ferenc: Velencei dukátus (arany) árfolyama Pozsonyban 1443-1455. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 11. (1904), p. 158-159.
- KUBINYI 1957 KUBINYI András: A kincstári személyzet a XV. század második felében. Tanulmányok Budapest Múltjából 12. (1957), p. 25-49.
- KUBINYI 1959 KUBINYI András: Budai kereskedők udvari szállításai a Jagelló-korban. Budapest Régiségei 19. (1959), p. 99-119.
- KUBINYI 1994 KUBINYI András: Buda és Pest szerepe a távolsági kereskedelemben a 15-16. század fordulóján. Történelmi Szemle 36. (1994), p. 1-52.
- KUBINYI 1998 KUBINYI András: A későközépkori magyar-nyugati kereskedelmi kapcsolatok kérdése. In: Tusor Péter (szerk.) R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születése 70. évfordulója ünnepére. Budapest, 1998. p. 109-117.
- LLMAH III Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae. Volumen 3. D-E. Budapest, 1992.
- LLMAH IV Lexicon Latinitatis Medii Aevi Hungariae. Volumen 4. F-H. Budapest, 1993.
- MAROSI-NAGY 1985 MAROSI Endre – NAGY László: Habsburg- és törökellenes harcok. In: Borus József (szerk.) Magyarország hadtörténete 1. A honfoglalástól a kiegyezésig. (Magyarország hadtörténete két kötetben, második, javított kiadás) Budapest, 1985. p. 181-336.
- MNYTESZ I A Magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1. A-Gy. Budapest, 1967.
- MRT 2 ÉRI István – KELEMEN Márta – NÉMETH Péter – TORMA István: Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás. Budapest, 1969. (Magyarország Régészeti Topográfiája 2.)
- MT 3 PACH Zsigmond Pál (főszerk.) Magyarország története 1526-1686. Budapest, 1987. (Magyarország története tíz kötetben 3.)²
- MURGESCU 1996 MURGESCU, Bogdan: Circulația monetară în Țările Române în secolul al XVI-lea. București, 1996. (Colecția „Băncii Naționale”)

- NOHEJLOVÁ-PRÁTOVÁ 1948 NOHEJLOVÁ-PRÁTOVÁ, Emanuela: Košický poklad. Nález zlatých mincí 15. – 17. století v Košicích r. 1935. Praha, 1948. (Acta Musei Nationalis Pragae Volumen 3. – A – Historia)
- PAMUK 2000 PAMUK, Şevket: A Monetary History of the Ottoman Empire. Cambridge, 2000. (Cambridge Studies in Islamic Civilization)
- PICKL 1992 PICKL, Othmar: Die Stellung der Steiermark im europäischen Fernhandel vom 13. bis zum 17. Jahrhundert. In: Hausman, Robert, Pickl, Othmar (Hrsg.) 800 Jahre Steiermark und Österreich 1192-1992. Der Beitrag der Steiermark zu Österreichs Größe. Graz, 1992. p. 167-212.
- RÓMER 1873 RÓMER Flóris: A régi Pest. Történeti tanulmány. Budapest, 1873.
- S. LOVAG–T. NÉMETH 1974 S. LOVAG Zsuzsa – T. NÉMETH Annamária: A tolnai XVI. századi kincslelet. Folia Archaeologica 25. (1974), p. 219-246.
- SINKOVICS 1987 SINKOVICS István: Nemzetközi háború kibontakozása a török ellen. In: MT 3, 653-668.
- SPUFFORD 1988 SPUFFORD, Peter: Money and its use in medieval Europe. Cambridge, 1988.
- Sz. HORVÁTH 1977 Sz. HORVÁTH Anna: Istolni Beograd gazdaságtörténeti kérdései. In: Kralovánszky Alán (szerk.) Székesfehérvár évszázadai 3. Török kor. Székesfehérvár, 1977. p. 77-83.
- TEKE 1979 TEKE Zsuzsa: Velencei-magyar kereskedelmi kapcsolatok a XIII-XV. században. Budapest, 1979. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 86.)
- TÓTH–ULRICH 2007 TÓTH Csaba – ULRICH Attila: Az újfehértői aranyéremkincs. Budapest, 2007.
- V. SZÉKELY 2005 V. SZÉKELY György: 16. századi aranypénzlelet Karcag határából. Leletadatok az aranypénzek forgalmához a 16. századi Magyarországon. In: Biró Sey Katalin, Buza János, Csoma Mária, Gedai István (szerk.) In memoriam Ludovici Huszár. Budapest, 2005. p. 179-193.
- VARGA 2013 VARGA Máté: Középkori és kora újkori éremleletek Somogy megyében. In: Varga Máté (szerk.) Fiatal Középkoros Régészek IV. Konferenciájának Tanulmánykötete. A Kaposváron 2012. november 22-24. között megrendezett Fiatal Középkoros Régészek IV. Konferenciájának tanulmányai. Kaposvár, 2013. 2p. 39-250. (A Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum Közleményei, 2.)
- WILSKI 1995 WILSKI, Hans: Countermarks on Ottoman Coins. Gütersloh, 1995.
- ZOZULÁKOVÁ 1997 ZOZULÁKOVÁ, Katarína: The Golden treasure of Košice. [Košice, 1997]
- ZSO I Zsigmondkori Oklevéltár 1. (1387-1399) Összeállította Mályusz Elemér. Budapest, 1951. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai 2. Forráskiadványok, 1.)
- ZSO II Zsigmondkori Oklevéltár 2/1. (1400-1410). Első rész. (1400-1406) Összeállította Mályusz Elemér. Budapest, 1956. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai 2. Forráskiadványok, 3.); Zsigmondkori Oklevéltár 2/2. (1400-1410) Második rész. (1407-1410) Összeállította Mályusz Elemér. Budapest, 1958. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai 2. Forráskiadványok, 4.)
- ZSO V Zsigmondkori Oklevéltár. 5. (1415-1416). Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette Borsa Iván. Budapest, 1997. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai 2. Forráskiadványok, 27.)
- ZSO VI Zsigmondkori Oklevéltár. 6. (1417-1418). Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerkesztette Borsa Iván. Budapest, 1999. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai 2. Forráskiadványok, 32.)

LA CIRCOLAZIONE DEL DUCATO VENEZIANO IN UNGHERIA (1389-1718)

Nell'Ungheria del Basso Medioevo e della prima età moderna lo zecchino non rappresentò la moneta più rilevante. I reperti conosciuti oggi di questi, nascosti durante poco più di trecento anni, ritrovati in 70 scavi (in realtà 69, perchè gli scavi di Visegrád sono stati considerati due volte) contenevano solo 494+x ducati veneziani. Questa non è una quantità da sottovalutare, ma paragonandola alla moltitudine del fiorino d'oro ungherese nascosta nello stesso periodo – solo nel reperto di Kassa/Košice, nascosto verso la fine del periodo, sono rinvenuti 1181 (!) ducati ungheresi – possiamo avere una chiara indicazione circa il ruolo del ducato veneziano in quel mondo monetario. Lo zecchino, non considerando che fu la valuta principale in de-

terminati scambi commerciali esteri e la moneta gradita dai conquistatori turchi, per la popolazione ungherese non rappresentò un importante strumento di tesaurizzazione a lungo termine, al contrario della moneta d'oro locale che nel corso di quei tre secoli, grazie alla sua indiscussa buona qualità, mantenne un primato assoluto tra le monete d'oro. L'oro di Venezia quindi pur essendo un attraente mezzo di pagamento nell'Ungheria dell'epoca non riuscì mai a superare il fiorino d'oro ungherese né quello transilvano. Si inseriscono in questo quadro storico i quattro zecchini della prima età moderna trovati negli scavi sul terreno del Museo di storia militare nel castello di Buda (1987-1990) di cui analisi numismatica si trova nell'appendice.

FÜGGELÉK

VELENCEI DUKÁTOK

(Bencze Zoltán ásatása a budai várban, Hadtörténeti Múzeum, 1987-1990)

1.

Francesco Molin (1646-1655)

3,48 g, 21,2 mm, 1h

E:/ FRANC MOLINO - S·M·V E N E T - D V X

H:/ SIT·T·XPE·DAT·Q·TV - REGIS·ISTE·DVCA·

CNI VIII, 79.; t. XI, 10.

Lelt. sz.: 92.6.3.

3.

Alvise Contarini (1676-1684)

3,41 g, 21,5 mm, 4h

E:/ ALOYSIVS·CONT - S·M·V E N E T - D V X

H:/ SIT·T·XPE·DAT·Q·TV - REGIS·ISTE·DVCA

CNI VIII, 136.; t. XVII, 2.

Lelt. sz.: 92.6.2.

2.

Alvise Contarini (1676-1684)

3,49 g, 21,8 mm, 4h

E:/ ALOYSIVS·CONT - S·M·V E N E T - D V X

H:/ SIT·T·XPE·DAT·Q·TV - REGIS·ISTE·DVCA

CNI VIII, 136.; t. XVII, 2.

Lelt. sz.: 92.6.1.

4.

Alvise Contarini (1676-1684)

3,46 g, 21,7 mm, 5h

E:/ ALOYSIVS·CONT - S·M·V E N E T - D V X

H:/ SIT·T·XPE·DAT·Q·TV - REGIS·ISTE·DVCA

CNI VIII, 136.; t. XVII, 2.

Lelt. sz.: 92.6.4.

2. kép. BTM. 92. 6. 1. a-b.

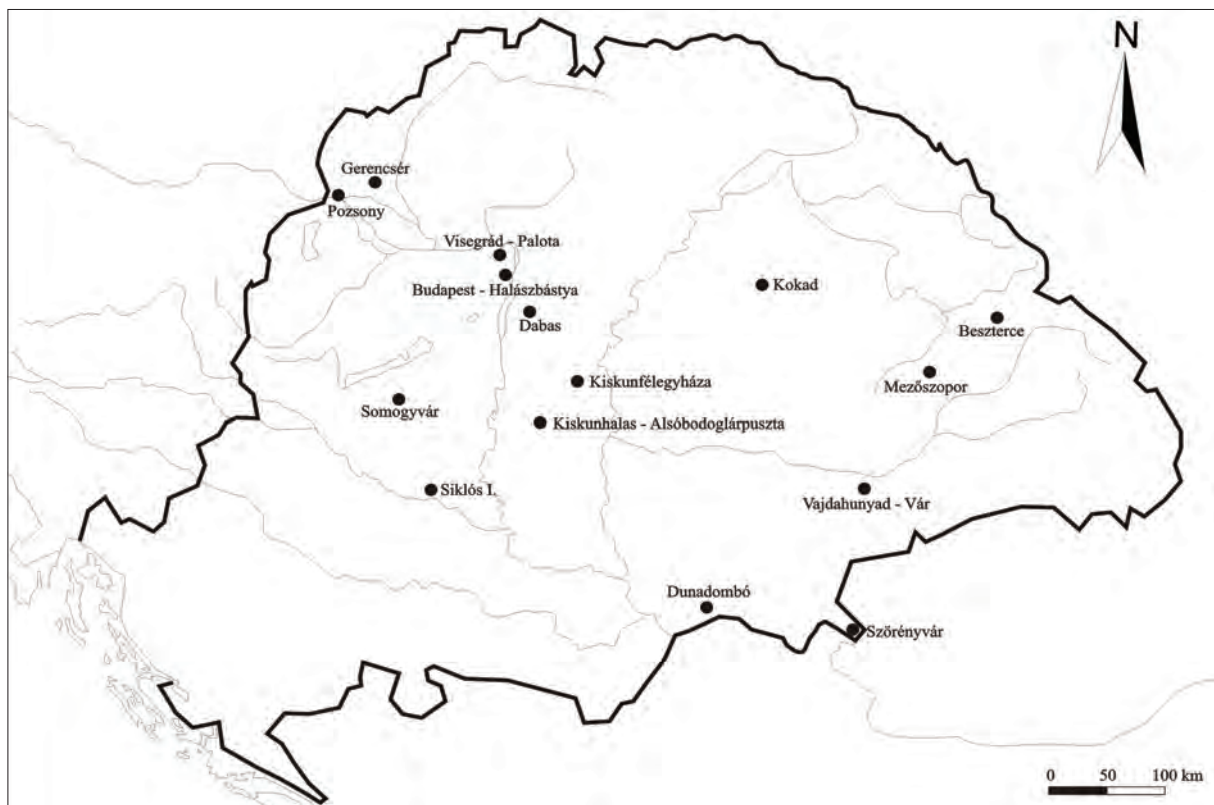
4. kép. BTM. 92. 6. 3. a-b.

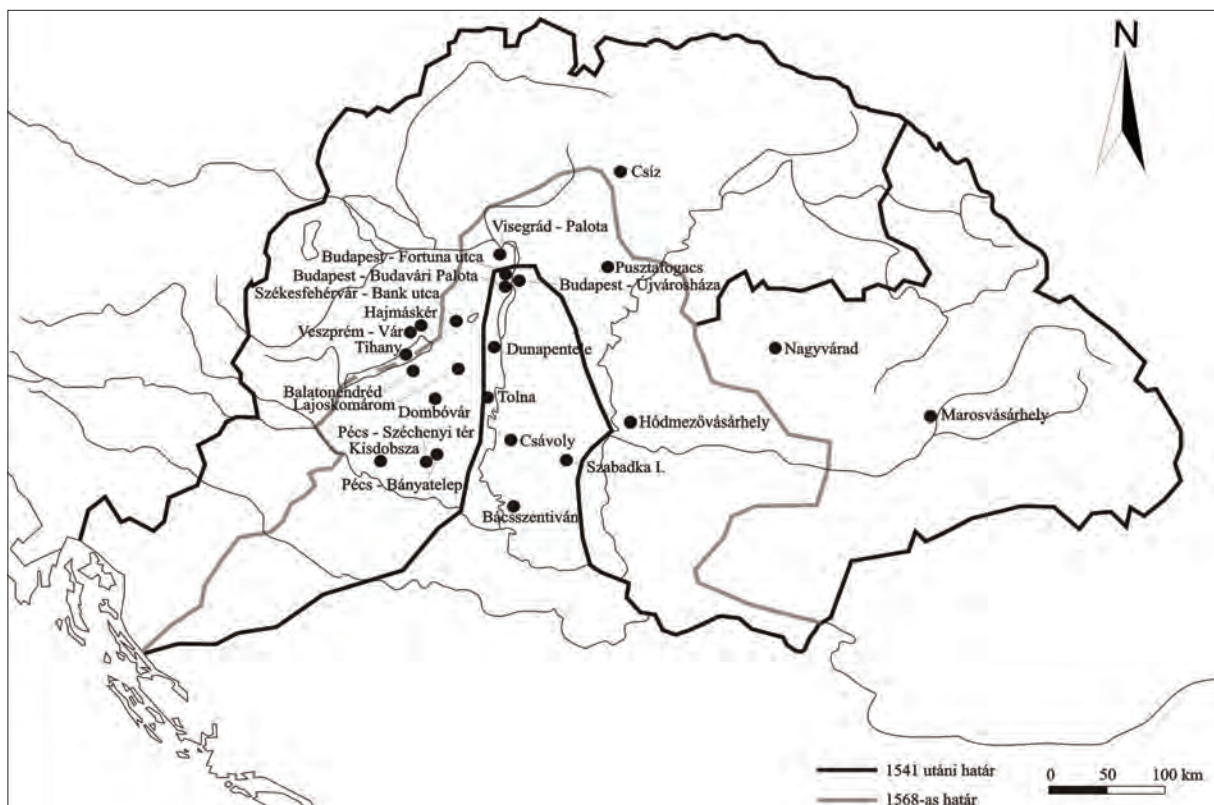
3. kép. BTM. 92. 6. 2. a-b.

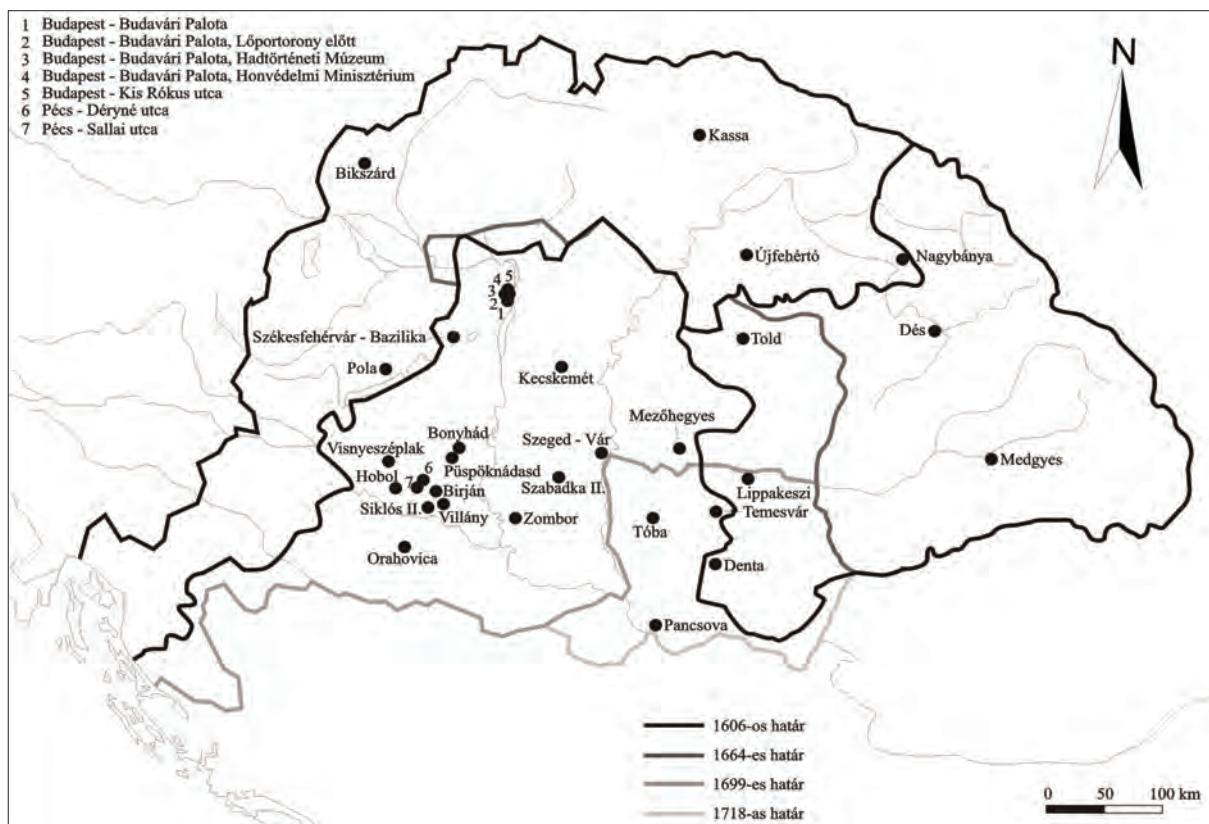
5. kép. BTM. 92. 6. 4. a-b.

1. térkép. Velencei dukátok a késő középkori Magyarországon (1389-1501., rajz: Szilágyi Krisztián Antal)

2. térkép. Velencei dukátok a kora újkori Magyarországon (1527-1599., rajz: Szilágyi Krisztián Antal)

3. térkép. Velencei dukátok a kora újkori Magyarországon (1600-1718., rajz: Szilágyi Krisztián Antal)

IRÁSNÉ MELIS KATALIN

PEST KIALAKULÁSA ÉS A KÖZÉPKORI VÁROS ÉPÍTÉSI PERIÓDUSAI

(Régészeti kutatások Budapest V. kerületében, a Belvárosban)

A középkori Pest (Budapest V. Belváros) legnagyobb kiterjedését a 15. század második felében, az új városfal felépítése után érte el. A bekerített 55 hektár nagyságú terület magában foglalta a 13. századi Pestet, Szentkeresztbelfalvát és a Pest É-i oldalán elhelyezkedő, 13. századi Bécs-Újbécs déli részét. A középkori városból a 15. századi városfalon és a Belvárosi Plébániatemplomon kívül csak néhány, bizonytalan korú középkori falmaradvány volt ismert, ezért a várostörténeti kutatás a fennmaradt okleveles adatokra támaszkodhatott.¹ A régészeti kutatások a 20. század második felében kezdődtek. Az egymás után felszínre került épületmaradványok és a régészeti megfigyelések bemutatták a pesti rév körüli települések kialakulásának és középkori történetének főbb jellegzetességeit, és lehetővé tették a városi építésszer egymást követő, nagy változtatásokkal járó periódusainak a megismerését.²

A régészeti kutatások megkezdése előtt a háttér használatáról, beépítettségéről, a Szent Miklós kórházat kivéve, semmit sem tudtunk.³ Pest topográfiáját történeti adatok alapján kutatták, az elért eredmények azonban, lényegesen megváltoztak a 20. század második felében elkezdett régészeti kutatások során. Előkerültek a 13. századi városfal,⁴ a 15. század első felében épült és félbehagyott pesti vár,⁵ a szenterzsébeti plébániatemplom,⁶ a

15. századi bőrfeldolgozó műhely,⁷ a 15. századi városfal és a városkapuk maradványai (1. kép).⁸

A legtöbb régészeti adat 1996-1997-ben, a Városháza északi udvarának (V. Károly körút 28-30.) feltárása során került elő (2. kép). Az ásatási terület É-D-i irányban 105 m, K-Ny-i irányban 160 m széles volt. A 18-19. századi történeti forrásokból tudtuk, hogy a késő középkori városfal maradványai a Városháza északi, udvari homlokzatától 65-74 méterre keresztezik a 18-20. századi udvart. Ezek alapján nyilvánvaló, hogy a Városháza és az udvarok területe, korábban a késő középkori Pest sűrűn beépített ÉK-i városrészébe tartozott. 1996-ban a Városháza utca teljes hosszában előkerültek a 13. századi városfal maradványai, amelyek felett a 15. században kialakítottak egy ismeretlen nevű középkori utcát. Az utca nyugati felében állt a középkori Szent Miklós templom és kórház. A Városháza északi udvarán (Károly körút 28-30.) áthaladó városfal belső oldalán szintén egy új utcát nyitottak, amelynek az 1996-ban feltárt részlete összekötötte az ugyancsak középkori eredetű Semmelweis utcát a Fehér Hajó utcával. A feltárt utcarészlet déli oldalán álló házak maradványaira ráépült a Városháza északi szárnya. 1996-1997-ben feltártuk a nagy történelmi tragédiákkal (1241, 1526, 1602, 1684, 1686) együtt járó pusztulások, felégetések rombolások és az újjáépítések nyomait, amelyekkel kisebb-nagyobb kutatások során, már városszerte találkoztunk.⁹

A Károly körút 28-30. telkek feltárása során számos régészeti és építéstörténeti adat került elő és ezek alapján, a 11. század végétől, 1997-ig folyamatosan rekonstruálható a terület beépítettsége. A különböző rendeltetésű régészeti jelenségek és objektumok építési periódusonként utalnak azokra az eseményekre, amelyek hozzájárultak a pesti rév körüli település szabad királyi várossá fejlődéséhez. Megmutatták az 1241-es pusztulást,

¹ RÖMER 1873.; GYÖRFFY 1973. 217-349.; KUBINYI 1973. 7-240.

² IRÁSNÉ MELIS 1994. 88-107.

³ 1460-ban az óbudai káptalan panaszt emelt a pesti Szent Miklós ispórály mestere Révész György és Ötvös Pál ellen, mert a pesti Duna-szakaszon „a halászi terület közepében, Becz-wara fala közelében, ahol azelőtt soha malom nem állott, malmaikat, a Duna mélyében erősített horgonyaikkal annyira zavarták, hogy a régihez képest a halaknak alig felét tudták fogni, miáltal a káptalannak nem csekély kára támadt.” RÖMER 1873. 50-51. A kórházhoz tartozó templom támpilléres falrészlete, és több, bolygatott középkori sír előkerült a Bárczy István utcában. IRÁSNÉ MELIS 1976. 32.; KUBINYI 1973. 13.

⁴ IRÁSNÉ MELIS 1976. 313-315.; IRÁSNÉ MELIS 1983. 17-19.

⁵ IRÁSNÉ MELIS 1994-95. 57-78.

⁶ IRÁSNÉ MELIS 1984. 64-66.

⁷ IRÁSNÉ MELIS 1996. 211-239.

⁸ IRÁSNÉ MELIS 1987-88. 199-22.

⁹ IRÁSNÉ MELIS 1976. 313-348.

a városi élet 14. századi hanyatlását, a 15. századi nagy városrendezést, és Pest lassú, teljes pusztulását a török hódoltság idején. Feltártuk a török alóli felszabadító háború utáni építkezéseket, az 1716-1741 között felépített Invalidus ház (Városháza) északi udvarának 18-20. századi változásait.

A Károly körút 28-30. telkek régészeti leletei lehetővé tették, hogy megismerjük a városrész építéstörténeti periódusait. Ezeket egybevetettük a korábbi, pesti kutatások eredményeivel, és a megegyező adatok alapján kibontakoztak a várostörténet egymástól jól elkülöníthető építési periódusai.

1. periódus: 11. század vége -12. század vége. Pest és a később Szentersébetfalvának nevezett település kialakulása.

2. periódus: 12-13. század fordulója - 1242. Pest és Szentersébetfalva kiépülése és 1241-es pusztulása. Felépítettek a domonkos kolostort, az első pesti városfalat, kialakították a város főterét és ipartelepeket létesítettek az ÉK-i határban.

3. periódus: 13. század közepe-15. század közepe. Az 1242 utáni újjáépítés közben felépült a ferences kolostor, beépült a pesti határ. Az újabb támadás hírére (1246) a lakosság felköltözött a Várhegyen épülő új városba, Budára. Pest 1268-ban Buda külvárosa lett, a pesti városi építészet megkezdte. A 14. század folyamán fellendült a budai Pest-külváros kereskedelme és ezzel együtt a megindult Pest gazdasági erejének a növekedése. A 15. század első felében épült a pesti vár, bőrfeldolgozó ipartelepét létesítettek.

4. periódus: 1460-1541. Az utolsó középkori városrendezés építkezései. A pesti polgárok 1469-1476 közötti 12 tagú városi tanácsot választhattak. Néhány év múlva Pest a tárnokszék tagja lett és ezzel visszanyerte szabadságát.¹⁰ Az önálló városi élet első nagy építészeti alkotása a késő középkori városfal volt. Az ezzel járó, utolsó középkori városrendezéssel kialakult Pest alaprajza, a telekbeosztás és az utchálózat a Belváros egyik legfontosabb történelmi emléke. 1526-ban a törökök felégették Pestet.¹²

5. periódus: 1541-1604. A török hódoltság időszaka, Buda és Pest török uralom alá került. A császári csapatok 1604-ben felgyújtották Pestet, és az épületeket lerombolták.¹³

6. periódus: 1604-1686. A török hódoltság időszaka. A törökök a romos házakat részben kijaví-

tották, a katonaság részére új műhelyeket építettek, a városfalat külső-belső sáncárcokkal és külső ágyúállással megerősítették. 1684: Pestet felgyújtották és lerombolták.¹⁴

7. kora újkori periódus: 1686-1716. Buda és Pest török alóli felszabadítása, tereprendezés és a lakatlan, romos város betelepítése.¹⁵ 1688-ban elkészült az új telekkönyv, a „Zaiger”. A térkép elveszett, de fennmaradt a telkek felsorolása és leírása.¹⁶ A Károly körút 28-30. telkek rendezettségét és beépítettségét egy 18. század elejéről fennmaradt térképről ismerjük.¹⁷ Az Invalidus ház 1716-1741 között épült,¹⁸ a budapesti városi tanács 1894-ben megvette az épületet a katonai kincstártól.¹⁹ Az É-i városrész újkori története az Invalidus ház (mai Városháza) építésével kezdődött.²⁰

1. PERIÓDUS

A PESTI RÉV KÖRNYÉKE A 11-12. SZÁZADBAN

A középkori Pest a Pesti síkságon, a Duna bal partján, a pesti rév körül helyezkedett el, kialakulása a honfoglalás korába vezet. A zömében 10. századi régészeti leletek és a későbbi 11. századi történeti adatok mutatják, hogy a honfoglaló magyarok nagyobb szállásterületei a pesti határ északi és a déli felében alakultak ki. Körülöttük helyezkedtek el a 10. századi honfoglalás kori sírok,²¹ és a későbbi, 11-13. századi falusi lakosság ősi hagyományokat őrző temetkezései.²² A 11-13. században a Pesti síkság nagy része királyi birtok volt, a lakosság kijelölt határok közötti falvakban élt. A 11. században azonban, már jelentős földterületek voltak egyházi és világi földesurak tulajdonában. Az 1241-ig terjedő időszakban a pesti és az (ó)budai egyházi testületek birtokai között

¹⁴ Ez az oka annak, hogy a pesti műemléki és régészeti kutatások nagy nehézségekkel járnak. A jelenkori építkezéseknél előkerülő középkori és kora újkori falrészleteket a legtöbbször étektelennek tartják, és dokumentálás nélkül elbontják.

¹⁵ KÁROLYI-WELLMANN 1936.

¹⁶ NAGY 1961.

¹⁷ Pest fennmaradt legrégebbi telektérképe a 18. század elején készült. GÁL 1989. 18-19.

¹⁸ A Városháza épületének és udvarainak teljes története 1930-ig: SCHOEN 1930.

¹⁹ Az ásatások során előkerültek a 18. századi építkezésekkel kapcsolatos ipari objektumok, (kovácsműhely, mészégető), munkagödrök (agyagos, malteros gödrök), raktárak (tégla, fa, szén) maradványai. Feltártuk a gránátos laktanyává alakított Invalidus tartozó lovarda vastag falai és csatornáit.

²⁰ Károly körút 28-30. alatti városrész török hódoltság kori és kora újkori régészeti leleteit feldolgozásra és publikálásra szakértő kollégáimnak átadtam.

²¹ Az 1961 előtt előkerült sírleletek felsorolása: FEHÉR-ÉRY-KRALOVÁNSZKY 1962. 25-26.

²² Az 1991-ig előkerült leletek ismertetése és az összes temetkezés lelőhelytérképe: IRÁSNÉ MELIS 1991. 102-112.

¹⁰ GYÖRFFY 1973. 295-297., 308-309.

¹¹ KUBINYI 1973. 164-165.

¹² Az 1526-1541 közötti időszakban négyszögletes erőd épült a Duna-parton, és félkör alaprajzú, rondellákat építettek a városkapuk elé. BÁNYI 1936. 102-131. ; IRÁSNÉ MELIS 2002. 564-565.

¹³ FEKETE-NAGY 1973. 337-343.

távolabbi, a pécsváradi, százdi, belakúti és a lel-eszi monostornak voltak itt földjeik, amelyeket általában a királytól kaptak.²³ A 11. század második felében azonban, már magánszemélyek is hagyatkoztak egyházi testületekre. Különösen értékes számunkra Otto ispán 1061-ben kiadott oklevele, amelyben a szelicszentjakabi monostor 26 megnevezett helyen felsorolt birtoka között az „insula Pest” és a „locus Pesti” apátsági birtokot is megnevezik. Otto ispán a „pesti szigeten” adományozott földdel és szőlővel malmot, molnárt, szőlőművest és halászokat is juttatott a szelicszentjakabi apátságnak. Az oklevélben megnevezett pesti helyek Budapest területére való azonosítása még nem történt meg, de a Pest szónak, mint helynévnek a legrégebbi, hiteles említése megnöveli az oklevél jelentőségét.²⁴ Hasonló tartalmú a 13. században átírt, 1067 körül keletkezett százdi alapítólevél. Ebben Péter ispán a pesti határban lévő három prédiát, Csabarákost (Rákoscsaba), Gubacsot (Pesterzsébet), Nevegyet (Alsónémedi) parasztokkal, szolgálkkal, molnárokkal, szőlőművesekkel együtt a Borsod megyei Százdón alapított monostornak ajándékozta.²⁵ Az idézett oklevelek szerint a pesti prédiákon differenciált mezőgazdasági tevékenységet folytattak. A parasztok és szolgál-rabszolgák között molnárokat, halászokat és szőlőműveseket említenek, határozottan megkülönböztették a szántóföldet a szőlőtől.²⁶ Az oklevelekben említett halászok feltehetően a földesuraik birtokán található tavakban, patakokban halásztak, mert a 12. század közepéig a Megyeri rév és a Csepel-sziget közötti Duna szakaszon a király rendelkezett dunai halászati jogával. II. Géza király 1148-ban azonban, az óbudai káptalannak adományozta a halászatot, amely a későbbi évszázadokban is nagy hasznot biztosított a káptalannak.²⁷

²³ KUMOROVITZ 1964. 55.

²⁴ KUMOROVITZ 1964. 54.

²⁵ WENZEL 1860. 24-27.

²⁶ A 11. század második felére a népesség egyre nagyobb százaléka süllyedt szolga/rabszolga sorba, és közülük sokan a kialakuló új birtok és településforma, a prédiák tartozékai lettek. Ezeket a tanya, vagy faluszerű földesúri gazdasági telepeket általában a honfoglalás és a törzsi lázadások elnyomása után, a szolga állapotba taszított, legyőzött népekből alakították ki. SZABÓ 1966. 47-49. A prédiák egy része az Árpád-kor végére erősített településsé fejlődött, birtokosaik között kereshetjük az első magyarországi feudális várak építőit is. NOVÁKI-SÁNDORFI-MIKLÓS 1973. 93.

²⁷ I. László király (1077-1095) a Megyeri rév és a Csepel-sziget közötti Duna szakaszon az óbudai káptalannak adományozta a halászatot. A 12. század elején Könyves Kálmán király visszavette, mert csak az I. Istvántól kapott adományokat hagyta meg. 1148-ban II. Géza király (1141-1162) visszaadta a káptalannak az I. Lászlótól kapott halászati jogot. GYÖRFFY 1973. 270-271.

10-11. századi összefüggő, nagyobb települést, településrészletet egyelőre nem ismerünk, de egy-egy ház, vagy gödör már Pesten is előkerült a későbbi, 12-13. századi objektumok között. A Duna-parti révhely körül, a Március 15. téren a római katonai tábor ÉK-i negyedében²⁸ és a Károlyi palota udvarán (V. Károlyi utca 16)²⁹ két 11-13. századi köznépi temető sírjai kerültek napvilágra. A római tábor falai közé a pestiek, a Károlyi kert területén pedig azok temetkeztek, akik a 12. században kialakuló, az Egyetem tér körüli ismeretlen nevű település (a 13. századi Szent-erzsébetfalva) lakói voltak. A Györffy György által feltételezett, Szervita tér körüli 3. településnek, Bécsnek-Újbécsnek egyelőre nem ismerjük az elhelyezkedését, az épület maradványait, vagy a temetőjét.³⁰ A Szervita tér körül már előkerült egy tatárjárás (1241-1242) előtti ház részlete, de mivel ez a pesti határban volt, Bécshez, való tartozása kérdéses. A három 11-12. századi település közül a Duna-parti *Pest* volt a legjelentősebb. A 11-12. századi beépítettségéről, a település szerkezetéről szinte semmit sem tudunk. Egyelőre csak a Március 15. téren és körülötte kerültek elő 11-12. századi házrészletek, vagy kisebb régészeti leletek.³¹

Napjainkig a legtöbb 11-12. századi objektum a 13. századi Pest ÉK-i határában került elő. Az első 1968-ban, az V. Városház utca 9-11. előtt, az úttest alatt jelent meg. A 13. századi városfal áthaladt egy korábbi, vízszintes fenekű, feltöltött gödör alsó részén, amely talán a város körüli 11-13. századi külső kertek egyikében álló, földbe mélyített ház maradványa lehetett.³² Három évtizeddel később, a Városháza északi udvarán (Károly körút 28-30) a késő középkori városfal külső oldalán feltártuk a 11-12. századi külső kertek határárkait, árkok, vermek-gödrök, házak maradványait. A városfal belső oldalán a középkori városrész kiépítésével nagyrészt elpusztultak a korábbi épületmaradványok.

²⁸ NAGY 1964. 44-45.; Kovács Eszter a Belvárosi Plébániatemplom felújítási munkálatai és a Március 15. tér átépítése közben régészeti kutatásokat folytat a templom körül és a templomban. Ezek közben számos 11-16. századi sírt feltárt a templom körüli, nagy középkori temetőből. KOVÁCS 2003. 123-145.; KOVÁCS 2011. 119-120.

²⁹ BÓNIS 1945. 401-415.; ZÁDOR 2002. 351-355.

³⁰ GYÖRFFY 1973. 283.

³¹ V. Váci utca 47/b. ZÁDOR 2005. 207.; V. Kossuth Lajos utca 7-9 – Reáltanoda u. 8-10. ZÁDOR 2006. 177.; ZÁDOR 2007. 195.

³² „Az alföldi magyarnak két beltelke van. Egyik, a falu vagy város belső részén levő szűk lakótelek, melyen csak a háza van, másik a falu vagy város külső részén levő ólas, aklos szállás, vagy szérűskert. Ez utóbbin van az óla, itt telel az egész jószágállománya. Itt van minden rakománya, a takarmány, tüzelőanyag, itt lakik a cselédsége. Ez a külső telek, mely többnyire jelentékeny távolságra van a lakótelektől, nem egyéb, mint gazdasági udvar.” GYÖRFFY 1943. 81.

KÜLSŐ KERTEK PEST ÉK-I HATÁRÁBAN (BUDAPEST V. KÁROLY KÖRÚT 28-30.)

A 13. századi városfal külső oldalán az 1997-es ásatás szelvényeiben három, szinte párhuzamos irányban haladó, ÉNy-DK-i árok részlete került elő (3. kép). Az árkok északi végét elvágta a 15. századi városfal külső oldalán futó 15-17. századi sáncárok, amelyet a 18. század elején kiszélesítettek és lemélyítettek. A déli oldalon a 15. századi városfalat beleépítették az árkokba, és az árkok tovább haladó részletei elpusztultak a városfal belső oldalához épített 18-20. századi épületek pincéiben. Az árokszakaszok a Duna-parti város-mag körüli, négy külső kert határárkaiból maradtak meg. A kertekben különböző, mezőgazdasági tevékenységre mutató objektumokat találtunk.³³

Az I. kert

Az ásatás III. szelvényében előkerült az I. kert keleti határárka, az „a” árok. A feltárt részlet 850 cm hosszú volt. A 12. századi árok teljes formáját (metszetét) és a méretét nem ismerjük, mert átalakított formában a 15. század közepéig használatban volt. Az első ároknak csak a cc. 45-50 cm mély, középső, alsó része maradt meg (3. kép 1). A lekerekített aljú, fölfelé szélesedő árok alul 40 cm, 50 cm magasságnál 65 cm széles volt, rekonstruált, teljes mélysége 150-160 cm lehetett. A nyugati oldalába beleásták a későbbi, a/1 árkot, amely 75 cm-rel szélesebb volt, mint 11-13. századi árok. A 14-15. századi árok mellett kerítés volt, a 11-12. századi kert barnás, trágyás, rétegeibe beleért a kerítés alja.

1. gödör, 12. század. A kert déli feléből egy 6-12 m széles sávot tártunk fel. Az „a” ároktól 80-90 cm-re egy kerekded, 2×3 m átmérőjű, vízszintes fenekű, 35 cm mély gödör helyezkedett el, sötétbarna tömör anyag volt benne (3. kép). Azt gondoljuk, hogy trágyagyűjtő gödör lehetett. (Anyagvizsgálatot még nem végeztünk.) Körülötte cc. 4-6 m széles sávban ugyanezzel a sötét, barnás szennykezéssel keveredett a bolygatott homokrét, amelyben elvéve, 12-13. századi edénytöredékek voltak.

2. gödör, 12. század. A trágyás rétegben előkerült egy másik, 80 cm átmérőjű sekély gödör (3. kép). Alján 20 cm vastag, sötétbarna tömör anyag, trágya, volt, Árpád-kori cserepekkel. Egy 8-10 cm vastag kemény, barnás fekete réteg zárta le. A trágyás gödrök és a trágyával kevert homokrét felett szürkés homok feltöltés volt, ebből a 13. század első felére jellemző edénytöredékek kerültek elő.

A trágyás gödrök és a járószint trágyával kevert homokrétege azt mutatják, hogy az I. kert feltárt részén a 13. század elejéig állatokat tartottak.

A II. kert

Az „a” ároktól keletre, az ásatás V. szelvényében, az 1241-es járószinten előkerült a „b” árok (3. kép). A 18. századi külső árok széle és a városfal között feltárt árokrészlet 9 m hosszú volt. Az „a” és a „b” árok közötti távolság, azaz a II. kert szélessége, 22 m volt. A 12. századi „b” árkot is többször átalakították. Az első árokból mindössze egy 3 méter hosszú szakaszt tártunk fel, 2 m széles és 120 cm mély volt. A 13. századi árok teljes, rekonstruált mélysége 150-170 cm lehetett. Feltehetően mind a két oldalán padka volt, de a padkát a későbbi beásások lenyesték (3. kép 2). Az árok északi oldalától 5 méterre, 70 cm mélyen, egy 3 m széles sávban 8. kerek gödör, - verem -, 40-50 cm mély, alsó része került elő a bolygatatlan homokban (3-10. objektumok). Három gödör aljának 50 cm, 5 gödör aljának 60-62 cm volt az átmérője (3. kép). A „b” árok betöltésében és a vermekben jellegtelen 12-13. századi cserepek voltak.

A feltárt kertrészletben az első használatba vétel után átrendezésre került sor, mert megszüntették a vermeket, és a „b” árokba új árkot ástak. A kertet felszántották vagy felásták, a verem maradványok felett 40-50 cm vastag, barna, humuszos szántóföld rétegek keletkeztek. A kertrészletben 1241-ig növényeket termesztettek.

A III. kert

A „b” árok a II. és a III. kert közötti határárok volt, a kert keleti árka a „c” árok, a IV. ásatási szelvényben került elő (3. kép). A III. kert 25 m széles volt. A 13. század első felében a III. és a IV. kertben fémfeldolgozó műhelyt létesítettek. Az ipartelep nagy, mély munkagödre között a korábbi árkokból csak az alsó részek kisebb részletei maradtak meg.³⁴ A IV. szelvény keleti tanúfalában és előtte a bolygatatlan homokban kirajzolódott a III. és a IV. kerteket elválasztó „c” árok 3 m hosszú, 80 cm széles, 60 cm mély alsó részlete (4. kép). A rekonstruált teljes mélysége 160 cm volt. A kevert barna földdel betöltött árok mindkét végét elvágta a fémfeldolgozó műhely 11. és 12. mély munkagödre, és a munkagödrök kiásása közben megsemmisült az árok felső része. A 15. századi városfal külső oldalától 250 cm-re derékszögben kiágazott belőle egy kelet felé haladó árok, amely a szomszédos IV. kertben haladt tovább.

³³ Különböző okok miatt a trágyát nem tudtuk megvizsgáltatni.

³⁴ 25. árok IRÁSNÉ MELIS 2012. 25.

11. gazdasági épület, csűr, 12. század vége-1230-as évek (5-6. kép).

A III. kert keleti felében, a „c” ároktól 6 méterre egy gazdasági épület, csűr, helyezkedett el (fém ipartelep 9. objektum).³⁵ A téglalap alaprajzú épület 8 m hosszú és 5 m széles, tájolása Ny-K-i irányú volt. Négy sarkán 30-35 cm széles cölöplyukak voltak. A keleti oldalon nem volt épített fala, itt szabad bejárás volt a nagy fedett területre. A csűr nyugati részében 250 cm széles lekerített rész volt. Az erőteljesen lenyesett felületen helyenként egymástól különböző szerkezetű fal helye látszott. A belső fal lehetett a korábbi, mezőgazdasági célokra használt csűr fala (8. kép). A csűr lebontása közben minden cölöpöt, falrészletet kiszedtek, a cölöplyukakat és a falhelyeket kevert barna földdel egyenletesen betöltötték. Az épület oldalfalai és a válaszfal szerkezete teljesen egyforma volt. A 28-30 cm átmérőjű cölöplyukak 30-40 cm-re mélyültek a bolygatatlan homokba, a 28-30 cm széles alapozási árkai 6-8 cm mélyen maradtak meg. Az épület lebontása után az épület helyét egyenletesen lenyesték.

Az fémipartelep első nagy, mély gödrei a csűr körül helyezkedtek el, és ez alapján feltételezhető, hogy a nagy gödrök használata idején a 12-13. századi épületet megtartották. A keleti oldalán továbbra sem volt épített fala, megmaradt a széles kapunyílás. Feltehetően raktárként használták. Az 1241 előtti évtizedekben, a fémműhely kiterjedése során, a csűr, lebontották, és a helyén műhelygödröket ástak a fémolvasztó kemencék számára. A műhelygödrök kerítéseit a csűr falaiból alakították ki.

A IV. kert

Az régészeti feltárás VII. szelvényében, az 1241-ben elpusztult fémműhely objektumai között előkerült a K-Ny-i árok „d” árok, amely derékszögben kiágazott „c” árokból (3. kép). A 70 cm mély árok a bolygatatlan homokba mélyedt, a feltárt részlet 8 m hosszú volt (7. kép). A lekerített sarkú U alakú alsó rész 20 cm mély és 70 cm széles volt. Északi oldalán 25-30 cm széles padka volt, az erről induló árokkal 45 cm magasan megmaradt, és 40 cm-rel kiszélesítette az árkot. A déli árokkal a padka szintjétől ívelt vonalban 50 cm-re emelkedett és 50 cm-rel kiszélesedett az árok. A 75-80 cm mély árok részlet cc. 170-180 széles, a rekonstruált árok teljes mélysége cc. 120 cm lehetett. A „d” árok déli oldalán a fémfeldolgozó ipartelep 7. műhelygödre helyezkedett el, a kerítés

árkát beleásták a „d” árok déli oldalába, az árok többi részét feltöltötték. A „d” árok északi oldalán fekvő kertrészletben a bolygatatlan homok fölött ugyanolyan szántóföld rétegeket találtunk, mint a II. kertben. Azt nem lehetett megállapítani, hogy a „d” árok az egyik belső árka, vagy az északi határa volt-e a IV. kertnek. Az ipartelep kialakítása előtt a „c” és a „d” árkot teljes egészében feltöltötték. Az árok kevert, homokos betöltésében a 13. sz. első felére jellemző kerámiatöredékek között üstök oldaltöredékei, import, redukált égetésű fazék és fedő, darabjai is előkerültek.³⁶

FELDÚLT 12-13. SZÁZADI OBJEKTUMOK RÉSZLETEI

A 15. SZÁZADI VÁROSFAL BELSŐ OLDALÁN

A 15. századi városfal külső oldalán feltárt kert-részletek a kerti övezetnek a dunai holtághoz közeli, szélső, ÉK-i részét alkották. Lehetséges, hogy a kerti övezet É-ÉK-i határárkai a 15. századi városfal külső oldalán kiásott középkori, majd a 18. században 8 méterre szélesített és 6 méterre mélyített sáncárok helyén helyezkedtek el. A feltárt árokszakaszok újabb részletei a 8 m széles újkori sáncárok külső oldalán már nem kerültek elő. A szélső, É-ÉK-i kertekbe beleépítették a 15. századi városfalat, és a városfal belső oldalán kiasták a 6 m széles és 4-5 m mély 17-18. századi belső sáncárkot.³⁷ A kerteket elválasztó árokok sajnálatos módon a 18-20. századi pincékbe értek, és megsemmisültek.

A 18. század elején, az Invalidus ház részére a 15. századi városfalhoz végig gazdasági épületeket építettek, de néhány épület alatt nem volt pince. Ezért a városfal és a belső, 17. századi török sáncárok között helyenként 1-3 m széles bolygatatlan terület húzódott, amelyben megmaradtak a régészeti rétegek. Ezekben a 13. századi járószinten ház és kemencerészletek, padlófoltok, pusztulás és feltöltés rétegek kerültek elő. Ezek nagyobb részéről nem lehetett megállapítani, hogy a külső kertekben, vagy a fém ipartelepen voltak-e használatban. A régészeti leletanyag rendkívül töredékes volt, jobbra jellegtelen 13. századi cserepek kerültek elő. Azt mindenesetre mutatják, hogy a 13. századi pesti határ É-ÉK-i részét a város polgárai között felosztották, akik 1241-ig folyamatosan használták a kerteket.

12. ház kemencével, 13. sz. eleje

A 15. századi városfal feltárás szerinti, 40-62 m közötti szakasza keresztezte a rekonstruált III. kertet (3. kép). A városfal belső oldalán, a 18. szá-

³⁵ IRÁSNÉ MELIS 2012. 24. A csűrökről: FILEP 1977. 542-548.

³⁶ IRÁSNÉ MELIS 2012. 25.

³⁷ IRÁSNÉ MELIS 2002. 559-561.

zadi helyiség padlója alatt, a városfalhoz futó 4 m széles kutatóárok kiásására volt lehetőség. A III. kert nyugati határárka közelében, 3 m vastag 13-17. századi rétegsor alatt az 1241 előtti 12. ház, maradványai kerültek elő (9. kép). A ház északi oldalából 80 cm széles sáv beleesett a kutatóárokba. A ház keleti oldalát elvágta a városfal javítására szolgáló 1. 16. századi ovális gödör, a nyugati végébe beleásták a 17. századi belső sáncárkot, a déli oldalába pedig, beleépítettek egy 19. századi pincefalat.³⁸ A ház alaprajzát és a méreteit nem ismerjük. A 22 cm magasan megmaradt Ny-i földfalból 220 cm hosszú szakaszt, és a ház belső teréből 80 cm széles sávot tártunk fel. A kemence az ÉNy-i sarokban, 10 cm magas homokpadkán állt. A 17. századi sáncárok a kemencét is elvágta, alaprajzát, méreteit nem ismerjük. A kemence északi oldala és a ház fala között 30-35 cm volt a távolság. A kemence fenekéből mindössze egy 90×50 cm nagyságú, északi oldalán egyenes folt maradt meg. Lehetséges, hogy a házban nem kemence, hanem épített tűzhely volt. A fenéklapot 8 cm vastag, sárga agyagból tapasztották, amelynek a felső része vörösre égett, 1 cm vastag kormos faszénréteg borította. A kemence fenekén 8-10 cm vastag réteget alkotott a tömörített paticstörmelék, a ház padlóján szétszórt paticsdarabok voltak. A paticsdarabokra vékony, 2-3 cm vastag rétegben hamuval és faszéndarabokkal kevert szürkéshomokot szórtak. A ház belső terét lazább szerkezetű, faszéntörmelékes barna homokos földdel töltötték fel. Az utolsó 13. századi feltöltés réteg az a bolygatatlannak látszó sárga homok volt, amellyel 1241 után az egész ipartelep beborították.³⁹

A 15. századi városfalat beleépítették a fém ipartelep 10. nagy gödörébe, de a cc. 5 m széles gödörnek a városfal belső oldalára eső része a késő középkorban megsemmisült. A 12. ház a 13. századi fém ipartelep 10. nagy gödör mellett helyezkedett el, ezért feltételezhető, hogy legkésőbb, a fém ipartelep létesítése előtt lebontották.⁴⁰

13. objektum, 13. sz. eleje

A III. kert keleti oldalán áthaladt a 15. századi városfal feltárás szerinti 52-62 m közötti szakasza (3. kép). A 18. századi helyiség padlója alatt kiásott 1 m széles kutatóárokban előkerült egy újabb 13. századi objektum részlete (9. kép). Beleásták a 15. századi városfalat és a fal javítására szolgáló 2. 16.

századi ovális gödröt.⁴¹ Az objektum alaprajzát és a méreteit nem ismerjük. A kutatóárkot a 16. századi gödör déli oldala mellett kiszélesítettük és a 16. századi gödörtől 140 cm-re előkerült a 13. századi objektum DNy-i sarka. Az építmény DNy-i negyede 200 cm hosszú és 190 cm széles volt, 35-40 cm mélyen ásták a bolygatatlan homokba. A belső terét 30 cm vastag, faszenes hamu réteg töltötte be, de ez alatt nem volt átégve a bolygatatlan homok. Felette és a külső oldalán, szétterítve, helyenként 50 cm vastag, szürke, hamus, faszenes homok feltöltés volt, amelyben néhány jellegtelen 13. századi cseréptöröredék is előkerült. Ezt a feltöltés réteget elvágta a 17. századi, belső sáncárok. Az objektum azonosítása nem egyértelmű. A 15. századi városfal itteni szakaszának a külső oldalán látható volt, hogy a városfal alatt áthaladt a III. kert déli „c” határárka, amelyet betemettek a fémműhely építése előtt. Ezután beleásták a fém ipartelep 11. számú nagy gödrét, valójában a gödörben állt a 15. századi városfal.⁴² Lehetséges, hogy a 13. objektum a fém ipartelep nagy gödrének volt a részlete.

14. ház részlete, 13. század

A 15. századi városfal 81-108. m közötti szakaszának a belső oldalán egy 27×21 m alapterületű jelenkori épületet bontottak le (2. kép). A gyakori 18-20. századi átalakítások miatt az egész házhely tele volt alapfalakkal. A városfal és a 20. századi épület északi fala között 3 újkori falat építettek a városfalhoz. Ezek között, a 15-17. századi rétegsor alatt 13. századi objektumok maradványai is előkerültek.⁴³ A 15. századi városfal feltárás szerinti 80-83. m közötti szakasza mellett, és a városfalra merőleges tanúfal 0-4,3 métere között, feltöltés rétegek és egy sárga agyagpadló részletei kerültek elő (10. kép). A városfalat beleépítették a 13. századi rétegekbe. 15. századi járósínhez képest, 100 cm mélyen, a 13. századi járósínen, a városfaltól 430 cm-re jelent meg a 17-18. századi belső sáncárok keleti oldala, amely minden korábbi régészeti réteget elvágott. A mindössze 200×430 cm kiterjedésű kutatóárokban 90-100 cm mélyen került elő a bolygatatlan homok. Az árok alját kitöltötte egy 10-15 cm vastag, fekete-szürke földréteg, (11-13. századi járósínt) és elborította egy sárga agyagból tapasztott padló 200×170 cm-es részlete.⁴⁴ A városfal 83. méterénél beleépítették az újkori falat, a házra utaló rétegsor lezárult az újkori fal

³⁸ IRÁSNÉ MELIS 2002. 553.

³⁹ IRÁSNÉ MELIS 2002. 552.

⁴⁰ IRÁSNÉ MELIS 2012. 24-25.

⁴¹ IRÁSNÉ MELIS 2002. 553-554.

⁴² IRÁSNÉ MELIS 2012. 25.

⁴³ IRÁSNÉ MELIS 2002. 554-556.

⁴⁴ IRÁSNÉ MELIS 2002. 554.

helyén. Megmaradt a padló, egyben a ház, DNy-i sarka. Felette a padló foltnál nagyobb, paticsból, faszénből, kődarabokból, égett földdarabokból, homokból álló feltöltés volt, 13. századi edénytöredékek voltak benne. Úgy látszott, mintha az itt álló épületet először felgyújtották volna és az égett romokat az épület alaprajzánál nagyobb területen szétterítették, majd beledöngölték a romok alatti rétegekbe. A padló részlet feltehetően egy ház, vagy egy gazdasági épületből maradt meg.

A sárga agyagpadló alatti feltöltés összetétele a fém feldolgozó ipartelep nagy mély gödreinek a betöltésére, padlót eltakaró földréteg pedig az ipartelep 1242 után tereprendezésére emlékeztet.

15. objektum, 13. század

A 15. századi városfal feltárás szerinti 90-91. m közötti szakasza előtt, a városfalra merőlegesen, a bolygatatlan homok tetején egy 6-8 cm vastag, 40 cm széles 210 cm hosszú sárga agyagpadló részlete került elő (10. kép). Vékony faszéntörmelékes, hamus földréteg borította. A városfal előtt építőállvány gerendalyukai semmisítették meg. Az agyagpadló a 13. századi járószinten helyezkedett el.

16. ház részlete, 13. század első fele

A 15. századi városfal feltárás szerinti 95-100 m közötti szakasza előtt a városfal és a 17-18. századi sáncárok között megmaradt a 16. ház 300×300 cm-es belső tere (10. kép). Az oldalfalak elpusztultak. A ház ÉNy-i sarkában állt a kemence. A bolygatatlan humuszra tapasztották, a fenéklap és a faltöredékei 14-16 cm vastag rétegben, 126 cm hosszú és 90 cm széles feltöltésben kerültek elő. A kemenceromokat faszéndarabokkal kevert, szürke, hamus homok borította, amelyből kiágazott egy 60 cm hosszú, 12 cm széles tömör faszenes koromcsík, egy elégett gerenda maradványa. Az elszenesedett gerenda beleért egy 150 cm hosszú, 60 cm széles, 12-13 cm vastag faszenes, hamus feltöltés részletébe. A foltnak mind a két oldala egyenes volt, lehetséges, hogy deszkák elégéséből származott. A ház maradványait szürke, homokos feltöltés borította, kevés faszéndarab, állatcsontok és 12-13. századi cserépedények jellegtelen oldaltöredékei voltak benne. A ház feltehetően az e helyen létesített külső kertek egyikéhez tartozott. A ház lebontása után, a tatárjárás (1241) előtti évtizedekben, a kert a fémfeldolgozó ipartelephez tartozott.

17. szabadon álló kemencék, 12-13. század eleje

A 15. századi városfal feltárás szerinti 101-105 m közötti szakasza előtt szabadon álló kemencék maradványai helyezkedtek el (10. kép). A kutató-

árok kiásása közben több egymásba ázott, építőállványhoz tartozó cölöplyukakból álló, 120 cm hosszú, 60 cm széles, ovális gödör került elő a 15. századi városfal mellett. A gödör alja két, faszenes, hamus feltöltés mélyedt, és megsemmisítette a feltöltés nagy részét. A 15. századi gödör keleti oldalán elhelyezkedő cc. félkör alakú feltöltés (100×70 cm) mindössze 2-3 cm vastag volt, és néhány kisebb égett csontdarab volt benne. A 15. századi gödör nyugati fele viszont egy szabályos, lekerekített sarkú téglalap alakú feltöltésben volt. A 3-4 cm vastag, 100 cm hosszú, 80 cm széles feltöltés alatt bolygatatlan volt a talaj, a bolygatatlan humusz teteje a 13. századi járószint volt. A faszenes felületen 6-8 cm vastag, sárga agyagtapasztás volt, amelynek a teteje 1 cm vastagon vörösre égett. A vörös felületbe beleégett a faszén és a korom. A kemence előtt 80 cm hosszú, ovális hamus gödör volt. A kemence szájánál 75 cm széles és 40 cm mély gödör alja, a másik vége felé 20 cm-re emelkedett, szürke hamus, faszenes homokkal volt betöltve.⁴⁵

18. gödör, 13. század

Az ásatási területen áthaladó szervíz út és a 18. századi lovarda nyugati fala között 100-180 cm széles kutatóárkot lehetett kiásni. Az árok Ny-i oldalát az ásatási területet É-D-i irányban átszelő metszetté, tanúfallá, alakítottuk. Az 55 m hosszú tanúfal keleti vége a 15. századi városfaltól indult és nyugaton a Városháza keresztszárnya előtt végződött. A tanúfal feltárás szerinti 11. métere előtt, a 18. század eleji belső sáncárok belső (nyugati) oldala alatt megmaradt egy, a bolygatatlan talajba ázott, henger alakú, 100 cm átmérőjű tüzelőgödör 80 cm mély alsó része (10. kép).⁴⁶ A gödör aljára tapasztott agyag 12-15 cm vastagon sárga maradt, teteje átégett (patics), 4-5 cm vastag faszenes korom réteg maradt rajta. 40 cm vastag szürkés homok borította, amelyre ugyancsak egy 10-15 cm vastag sárga agyagréteget tapasztottak. A teteje vörösre égett, 15-20 cm vastag, faszenes hamu borította. A gödör többi részét sárga homokkal feltöltötték.

⁴⁵ IRÁSNÉ MELIS 2002. 555.

⁴⁶ A dél-pesti határ falvaiban számos tüzelőgödör előkerült. A kisebb, 60-80 cm átmérőjű gödrök külső szabad tűzhelyek is lehettek, de a nagyobb, 100-300 cm átmérőjű gödrök élelmiszer tartósítására, (szárítás, füstölés) szolgáltak. Soroksár Várhegyen, Kerekegyháza: IRÁSNÉ MELIS 1992. 88-89, 95, 97-98.; Szigetszentmiklós, M0 autópálya Szőlős: IRÁSNÉ MELIS 1991/a. 170-171, 176, 178, 180.; Soroksár Haraszti út 42. Szentdienes: IRÁSNÉ MELIS 2005. 506.

19. objektum, 13. század

A tanúfal feltárás szerinti 14,5-16,5 métere előtt, a kutatóárok alján megjelent egy sekély gödörnek látszó objektum 200 cm hosszú, 100 cm széles részlete (10. kép). Az építmény keleti oldalát 16-17. századi épülettörmelékes beásás vágta el. Az ismeretlen alaprajzú építmény a 13. századi járószintről cc. 40 cm-re mélyedt a bolygatatlan homokba. Az alján 4-5 cm vastag, enyhén átégett, kormos felületű patics volt, 20-30 cm vastag, barna, homokos földet szórtak rá. A második enyhén átégett, hamus paticsréteg 3-4 cm, a felette lévő barna, homokos föld 16-18 cm vastag volt. A 3. enyhén átégett, hamus paticsréteg ugyancsak 3-4 cm vastag volt. Az objektum nyugati oldalán 50 cm széles csíkban apró épülettörmelékes humusz, a többi részen homokos barna föld volt. A rétegek alapján feltételezhető, hogy a 19. objektum egy nagyméretű tüzelő- füstölő gödör részlete lehetett.⁴⁷

A Városháza északi udvarán megfigyelt külső kerti övezet déli irányban folytatódott. Erről tanúskodnak a Vármegyeház utca 7. telekről „egy régen betemetett kútból” előkerült 12-13. századi edények.⁴⁸

RÉGÉSZETI LELETEK PESTTŐL DK-RE

20-21. objektum, 11-12. század

A pesti rév közelében a 13. századi Szent Erzsébetfalva területén is feltártuk a 11-12. századi település alaprajzi változásának a régészeti nyomait. A mai Egyetem tér körüli település 11-12. századi temetőjéből (11. kép 9) a Károlyi kertben kerültek elő az első sírok. Ezek közelében, 1975-ben, amikor a Henszlmán utcában új közmű árkokat ástak, két ház? 2-3 cm vastag, barna, 1 m, és 1,8 m hosszú, égett, faszenes, lejárt padlórétegei kerültek elő (11. kép 8).

22. ház, 11-12. század

1979-ben a Szerb utca 21-23. épület I. udvarán, a késő középkori temető sírjai között előkerült egy ugyanilyen, négyszögletes, letaposott, helyenként égett, faszenes folt részlete, amely egy 40-45 cm mély ház ÉNy-i sarka (360×220 cm) volt (11. kép 6). A ház sarkának a külső oldalán 45 cm mély, 80×66 cm átmérőjű gödör volt. A hamus földben egy 23 cm átmérőjű, vörösesbarna cserépüst peremes ol-

daltöredéke feküdt, több kisebb, égett, kormos kavics között egy hengerded (24×8 cm), égett, nagy kavics volt benne. A ház legkésőbb a 12. század közepén épült.

23. ház, 12. század

A 11-12. századi háztól délre, 20 méterre, a középkori templom északi falának a belső oldalán megmaradt egy kőépület fal és padló részlete (11. kép 6). Az alapozás nélküli, 55 cm magas, hasított kővekből álló fal mellett 6-8 cm vastag döngölt föld tetején 1-1,5 cm vastag, sárga agyagpadló foltja látszott, a ház többi részét elbontották. Ugyanilyen padlóréteg mutatkozott a templom déli hajófala alatt is, de mivel a hajó szélessége 8,3 m volt, a déli fal melletti padló feltehetően egy másik épületből maradt meg. A tapasztott padlós épületeket a 12. század 2. felében, a templom építése miatt bontották el.⁴⁹ A templom építése azt mutatja, hogy az ősi településrendet a 12. század második felében felszámolták.

2. PERIÓDUS

SZENTERZSÉBETFALVA, PEST KIALAKULÁSA ÉS PUSZTULÁSA 1241-BEN

Szenterzsébetfalva, Szent Erzsébet templom

Pesttől dél-keletre, több középkori épület maradványa is előkerült. Ezekből felismerhető az 1258-as oklevélben említett Szenterzsébetfalva korábbi településszerkezetének az elemei. A 13. század első felében a mai Egyetem tér helyén kialakult Szenterzsébetfalva központja. A középkori tér a jelenleginél jóval nagyobb volt. Amint napjainkban, keresztezte a Szeged-Kecskemét felől érkező, alföldi, fő közlekedési útvonal, és egy-egy szélesebb utca indult a tér sarkairól. Az ÉNy-i és DNy-i sarokról induló utcák (a mai Szerb és Havas utca, illetve a Papnövelde és Nyáry Pál utca) a Duna-partra vezettek. A 12. század 2. felében, a tér DNy-i sarka közelében, (V. Szerb utca 21-23.) templomot építettek és körülötte új temetőt nyitottak (11. kép 6). A 12. század második felében épült, egyhajós templomot a középkor folyamán többször átalakították. A legnagyobb alaprajzi kiterjedését a 13. század első felében érte el. A templom körüli település és magának a templomnak a jelentőségét is mutatja, hogy 1241 előtt a templomot kétszer bővítették. Az első alkalommal az É-i szentélyfalra sekrestyét építet-

⁴⁷ A soroksári Várhegyen feltárt középkori falu déli oldalán az egyik, 12. századi külső kertben egy különösen nagyméretű füstölő gödör került elő. Vízzintes fenekének az átmérője 250 cm, mélysége 210 cm, legnagyobb kiöblösödésének az átmérője 270 cm. Űrtartalma cc. 14 m³. IRÁSNÉ MELIS 1992. 88-89.

⁴⁸ HOLL 1956. 177.

⁴⁹ IRÁSNÉ MELIS 1984. 63-64.

ték, és kőfallal bekerítették a temetőt. A következő építési periódusban megnagyobbították a sekrestyét, és a hajó mindkét oldalára 5 m belső szélességű oldalhajó építésébe kezdtek. Az építkezéssel feldúlták a korábbi sírokat, vagy az új falakat ráépítették a sírokra. Későbbi történeti adatok alapján feltételezhető, hogy a kora-Árpád-kori település átrendezésének első eseményeként, a templom a király által juttatott területen épült fel. A királyi befolyás felismerhető a település 13. századi elnevezésében is. A helynévkutatás szerint ugyanis Szentersébetfalva olyan jellegzetes 13. századi történeti helynév, amely a település templomának védőszentje nevéből alakult ki. Ezek szerint a templom védőszentje az 1235-ben szentté avatott Árpád-házi Erzsébet lehetett. A templom 1241 előtti második átalakítása feltehetően 1235 körül kezdődött, és nem biztos, hogy a három hajós templom a tatárjárás idejére teljesen elkészült. Az 1241-es felégetés nyomait a három hajósra tervezett épület romjai körül megtaláltuk, de a 14. században csak a 12. századi egyhajós templomot építették újjá. 1541-ig keresztény templom, majd a 16-17. században mecset volt. Maradványai a mai épület falaiban és a pincében fennmaradtak.

25-26. kemencék. 13. század

A templom északi oldalán lakóházak álltak (11. kép 6). A temető kerítésfala mellett, a két telek hátsó udvara helyezkedett el. Ezekben a lakóház külső, szabadon álló kemencei kerültek elő. 1241-ben ezek is leégtek.⁵⁰

A történeti adatok mellett, az egyre jobban gyarapodó régészeti kutatási eredmények azt mutatják, hogy a 12-13. század fordulójára végleges formát nyertek Pest és Szentersébetfalva határai. Mind a két helyen plébániatemplom épült, és elkezdődött a templomok melletti főterek kialakítása. Az utcahálózat főútvonalai továbbra is az ősi, a Dunával párhuzamos, vagy a Dunához futó utak voltak. A két település 13. századi története azonban eltérően alakult. Miközben a Duna-parti Pest a 13. század első felében kiváltságos királyi várossá fejlődött Szentersébetfalva, a késő középkorban Szentfalva, Pesttől független, különböző nemesi családok tulajdonában álló település maradt.⁵¹

27. A Szent Antal domonkos kolostor

A domonkosok 1221-ben, a ferencesek pár évvel később, 1229-ben jelentek meg Magyarországon.⁵² Budapest területén a pesti Szent Antal domonkos férfi kolostor volt az első koldulórendi kolostor. A 13. századi városfalon kívül, Pest és Szentersébetfalva között, a DK-i pesti határban épült fel (1.; 11. kép). A pontos elhelyezkedését még nem ismerjük. Feltehetően a Váci utca déli felében, az Új Városháza (V. Váci utca 62-64.) helyén állt. A 19. században a Városháza építése előtt lebontották a városi sörfőzdét, és Rómer Flóris lerajzolta a bontás közben előkerült középkori falakat. A K-Ny-i irányú oszlopsorok között keletelt középkori sírok helyezkedtek el. A Szent Antal domonkos kolostor 1233-ban már készen állt. Ebben az évben február 4-én az egyik alapítószerzetes, Buzád bán a kolostorban hagyatkozott. Fél évvel később, 1233. augusztus 20-án II. Endre király, a pápai legátus előtt arra kötelezte magát, hogy az egyházi jövedelmek megcsonkításáért, a pesti kolostorban, a szerzetesek gyülekezete előtt, öt éven belül, kárpótlásul tízezer márkát fizet a csanádi püspöknek, a pannonhalmi és az egresi apátnak, vagy a meghatalmazottaiknak.⁵³ A rend egyik fő feladata a keresztény hitre való térítés volt. Régi írásokban talált hagyományokra hivatkozva 1232-ben négy pesti szerzetest elküldtek a sztyeppén maradt, távoli magyarok felkutatására. Három év múlva csak egyikük tért vissza, majd útmutatásai alapján Julianus barát három társával felkereste a nagy Etil-Volga-folyónál élő magyarokat. Itt értesült arról, hogy a tatárok Ny-i hadjáratra készülődnek. 1236 decemberében sikerült hazatérnie, majd 1237-ben ismét útra kelt Nagy-Magyarország felé. Ekkor már csak Szuzdalig jutott, itt az oroszok elmondták, hogy a tatárok már elpusztították a pogány magyarok és a bolgárok országát. Julianus sietve visszafordult, és itthon részletesen beszámolt a háborús eseményekről, a tatárok szokásairól, harcmódoráról és nyugati háborús terveikről. Jelentését átadta IV. Béla királynak, aki továbbította az aquileai pátriárkának, „a pátriárka pedig továbbította a bixeni püspöknek és Tirol grófjának, hogy abból minden Krisztus hívőnek küldjenek, figyelmeztetve őket, hogy igyekezzenek Istent könyörületre bírni”.⁵⁴

Spalato Tamás elbeszélése szerint a pesti rendház és a templom nagy, erős kőépület volt. 1241-ben a tatárok három napig ostromoltak. Állítólag tíz-

⁵⁰ KÁZMÉR 1970. 115.; GYÖRFFY 1973. 310.; IRÁSNÉ MELIS 1984. 64-66.; IRÁSNÉ MELIS 2002. 153-154.

⁵¹ GYÖRFFY 1998. 557.

⁵² RÓMER 1873. 70-71.; HARSÁNYI 1938. 19-28.

⁵³ GYÖRFFY 1973. 286.

⁵⁴ Juliánusz utazása: BENDEFY 1936. Reprint 2011. 43-64.; GYÖRFFY 1981. 95-110.

ezer ember menekült a kolostorba, de mindannyian meghaltak, miután a tatárok felégették és lerombolták a falakat. A szerzetesek elmenekültek, csak az egyik alapító rendtársuk, Bánfi Buzád maradt a kolostorban. Őt is megölték a tatárok, de a holttestét elkerülték a lángok. A templomban, az oltár mellett találták meg az 1242-ben a visszatérő szerzetesek.⁵⁵

PEST

A pesti polgárok 1231 körül kiváltságlevelet kaptak II. Endre (1205-1235) királytól. A tatárjárás alatt (1241-1242) elveszett, de IV. Béla király (1235-1270) 1244-ben a pesti németek kérésére megújította. Olyan jogok szerepeltek benne, mint amilyeneket Fehérvár és Nagyszombat már korábban megkaptak. Pest életét a városi tanács irányította, a tanács működésével együtt járt a városi pecsét használata. Az első pesti pecsét lett az előképe az 1292-es budai-pesti pecsétnek, amelynek a hátoldalára II. Endre király (1205-1235) utolsó nagypecsétjének a címerét faragták ki. A fehérvári jogok „mindkét Pest” lakóira vonatkoztak, ami azt mutatta, hogy az 1230-as években a Duna jobb partján kialakult Kispest, vagy Kelenföld jogilag egybetartozott a bal parti Nagypesttel. Rogerius mester a tatárjárásról írott „Siralmas énekében” nagy és igen gazdag német városnak nevezte Pestet. Kétségtelen, hogy ebben az időszakban a pesti rév mindkét oldalán jelentős létszámú, de különböző területekről származó, német lakosság élt. Erre mutat egy 1240-ből fennmaradt oklevél, amelyben a kispesti, vagy kelenföldi szászokat megkülönböztették a nagypesti németektől. A nagypesti németek 1218-1225 között érkeztek a Duna bal partjára. Vezetőjük Werner ispán volt, aki miután meggazdagodott a távolsági kereskedelemről, többek között Buda körül is, földbirtokba fektette a pénzét. Az idegen telepesek, kereskedők, kézművesek egyforma jogokkal érkeztek Pestre, azonos juttatásokban részesültek, a közöttük lévő gazdasági és társadalmi különbségek itteni tevékenységük folyamán alakultak ki.⁵⁶ A német telepesek megjelenése fellendítette Pest gazdasági és ipari életét és a gazdag pesti polgárok új befektetési lehetőségeket kerestek. 1240-ben öt „nagypesti” német polgár, Olbrant fia Henrik, Willam, Herbort, Henrik a harangöntők mestere és Pertold a Gellérthegy déli lejtőjén a telki és a kánai apáttól kétszáz hold földet bérbevettek, hogy azon szőlőt telepítsenek.⁵⁷

28. A 13. századi pesti városfal, 13. század első fele

A 13. század első felében Pest 25 hektár kiterjedésű, királyi várossá fejlődött. Kijelölték a város határait és felépítették az első városfalat. Az első 13. századi városfal részletek 1817-ben kerültek elő. Jankovich Miklós leírása szerint a „Kígyó utca keleti torka a hajdani Vár kapuja lehetett, jobbra és balra a Brüder és Jütner szeglet házai alá terjedő vastag kőfalak, bástyáinak talpalati, melyek immár a Duna partján azon Theátrumra fordított kerek bástyával kezdődven, [...] a Váci utcában Sötér és Schorndorffer szeglet házaknak tájában ismét egy új kerek bástyát, netán kaput is formálnak [...] innét K. Tanácsos Pető úr szeglet házánaál dél felé fordulóra az Urak utcának mentében szinte Brüder szeglet házáig vitettek, hol a Várnak kapuja volt, annak bástyái [...] a Barátok piacának nyugati oldalán egész a szegletig, hol a Podmaniczky ház épült lefolyt légyen, onnét pedig egyenesen azon és az úgynevezett Pléh-kalap utcán egészen a Dunáig lefolyt légyen.” A 19. század második felében, az 1870 körüli években, az újabb pesti közműárkokban Rómer Flóris nem látta a városfal maradványait és kijelentette, hogy azok a falak és árkok, amelyeket Jankovich Miklós 1817-ben az első városfal részleteinek tartott, nem lehettek a városfalak, mert a „hajdani Vár” nem létezett.⁵⁸ A 20. század második felében, 1968-ban és 1974-ben a Városház utca teljes hosszában előkerült a Jankovich által leírt városfal egybefüggő szakasza, és látható volt, hogy a 13. századi falak a 19–20. századfordulós építkezések során nagymértékben tovább pusztultak. A városfal alaprajzának rekonstruálását elősegítették a belvárosi közműhálózat felújítása közben előkerült távolabbi, kisebb-nagyobb falrészletek. Kiderült, hogy az 1817-ben megfigyelt és rekonstruált városfal alaprajz megfelel a valóságnak, a feltárt falszakaszok a feltételezett irányban haladtak. (1. kép). Az északi oldal a Duna parton az Apáczai Csere János utca 2. számú telek körül indult,⁵⁹ keleti irányban a Servita tér felé halad. Ezen a szakaszon azonban, bizonytalan a városfal pontos iránya, mert a Régiposta utca–Váci utca kereszteződésében egy 1241-ben leégett vastag falú torony maradványait találtuk, amelyek talán a pesti királyi házból származnak (12. kép 3). Újabb régészeti feltárásokkal tisztázni lehet a torony és a 13. századi városfal közötti összefüggéseket. A Servita templom előtt a városfal befordult a Városház utcába (13. kép). A Városház utca teljes hosszában

⁵⁵ NÉMETHY 1890. 26-27.; GYÖRFFY 1973. 287-288.; KATONA-GYÖRFFY 1981. 180-182.

⁵⁶ GYÖRFFY 1973. 295-297.; GYÖRFFY 1998. 539, 544-546.

⁵⁷ GYÖRFFY 1973. 284-285.

⁵⁸ JANKOVICH 1817. 57-64.; RÓMER 1873. 33-35.

⁵⁹ FEUERNE-TÓTH 1963. 551.

napvilágra került falszakasz a Kossuth Lajos utcán keresztül a ferences templom szentélyzáródása felé haladt (14. kép). A Reáltanoda-Károlyi utca kereszteződésében előkerült a DK-i sarok. A Cukor utcában, DNy-i irányban, a Duna felé kanyarodott. Lehetséges, hogy a Váci utca 47. számú telken álló 17. századi Szent Mihály templom déli falában feltárt, alsó középkori fal a 13. századi városfal maradványa, és ebben az irányban haladva, a városfal a Duna parton ért véget.⁶⁰ Történetét a régészeti rétegsorok mutatták. A legfontosabb a falakhoz kapcsolódó, mindenütt előbukkanó 1241-es égésréteg, amely azt bizonyítja, hogy a városfal legkésőbb a tatárjárás előtti évtizedben épült. A régészeti kutatások adatai szerint a városfalat a 13. század 2. felében kijavították, illetve nagyrészt újjáépítették. A 15. század elején az É-i, ÉK-i szakaszt beépítették Zsigmond király félbe hagyott pesti várába. Feltehetően a fal többi része is fennállt, de eltűnt a hozzáépített házak között. A 13. századi városfal maradványait a 15. század végén, az utolsó nagy középkori városrendezés során bontották le.⁶¹ A tatárjárás utáni történeti forrásokban már nem említették, a 20. századra az emléke is elenyészett.

A főtér, 12-13. század fordulója

A 12-13. század fordulóján zajló pesti városrendezés idején még jól láthatóan álltak a Duna-parti római katonai tábor falai. A tábor területén temetkeztek. A zsúfolt temető első sírjainak egyikéből II. Endre király idejéből származó pénzérme került elő. Néhány sírmelléklet, két S-végű hajkarika, és két elektron nagyobb hajkarika a temető 11-12. századi sírjaiból származik.⁶² Miközben kialakították a város főterét, a mai Március 15. teret, lebontották a tábor déli falát (11. kép). A római tábor DK-i sarkában, a 12-13. század fordulója körül felépítették a város Boldogasszony plébánia-templomát, (15. kép), amely a magyar középkori építészet kiemelkedő alkotása. Jogállása szerint kiváltságos királyi kápolna volt. A háromhajós, román stílusú bazilika nyugati homlokzatán két torony emelkedett. A mai templom déli tornyában előbukkant falrészlet alapján fogalmat alkothatunk a templom külső megjelenéséről. Ez a fűrészfoggal szegett félköríves párkány, a falazási mód a legszebb román kori építőhagyományokat mutatja, és a templomot a királyi építőműhely alkotásai közé sorolja. A későbbi átépítések során szinte teljesen eltűnt, köveit építőanyagként újra

felhasználták, a félköríves szentély profilált lábazati köveit a gótikus pillérek alapjaiba falazták. Fennmaradt a templom késő középkori szentélye. A pesti polgárok adományaiból készült szentség-házon fennmaradt a város középkori címere (16. kép). A templom többi része a török hódoltság idején elpusztult. A 18. században újjáépített Belvárosi Plébánia-templom falai alatt megmaradtak a középkori alapfalak. A középkorban folyamatosan temetkeztek a templom körül.

31. ház. 13. század

A középkori főtér a templom déli oldalán helyezkedett el. A templomhoz legközelebb álló épület maradványai a jelenlegi, a főtér keleti, egyben a gótikus szentély déli oldalán helyezkedtek el. A ház maradványainak a nagyobb része benyúlik a szentély alá, a nyugati oldala ráépült a római tábor DK-i, legyező alakú saroktornyára. A ház körül kőkerítés volt. A régészeti metszetből látszott, hogy a római falat a ház építése előtt lebontották, és az így nyert szabad terület felszínét elegyengették. Az épület küszöbszintje azonos volt az 1241-es tatárjárás idején keletkezett vastag égésréteg szintjével. Ebből az következik, hogy az épület legkésőbb a 13. század első felében készült. Az 1241-es katasztrófát jelző pusztulási réteg alól néhány 12. századi, de túlnyomórészt 13. századi régészeti lelet került elő.⁶³

32. épület. 13-16. század

A templom déli kapujával szemben, a főtér déli oldalán (volt Duna utca 2.) egy nagy épület maradványai rejtőznek a földben. Egyelőre csak a kapualját, és a mellette álló torony földszinti helyiségét tárta fel a régészeti kutatás. A 13. századi tornyos épület rendeltetése egyelőre bizonytalan, de a későbbi, 15-16. századi átépítések alapján a középkori városházával azonosítottuk.⁶⁴

33. ház. 13. század eleje

A főtér nyugati oldalán, a Duna-part közelében egy nagyobb, Árpád-kori alapokon álló, középkori épület részletei kerültek elő egy széles csatorna-

⁶⁰ Feuerné Tóth Rózsa falkutatása 1964-ben.

⁶¹ IRÁSNÉ MELIS 1976/1. 313–315.; IRÁSNÉ MELIS 2004. 236–237.

⁶² Lásd: 28. jegyzet.

⁶³ LUX 1933. 1–33.; BERTALAN 1945. 475–478.; GERŐ 1956.; JANKOVICH 1951. 81–84.; GEREVICH 1971. 20.; GEREVICH 1973. 364.; GYÖRFFY 1973. 270, 285–286.

⁶⁴ Rómer Flóris felkérésére Bergh Károly felmérte a Küttel-féle régi ház belső, középkori helyiségeit. Rómer ezt a gótikus „kápolnaszerű hajlékot” a középkori Szent Mihály kápolnával azonosította. Feuerné Tóth Rózsa 1962-ben hitelesítő ásatást végzett, feltárta a torony dongaboltozatos pincéjét és a földszinti helyiségnek a boltozat indításáig megmaradt falait. A középkori falakhoz épített téglafalak, amelyekből Rómer „kápolnaszerű hajlékot” látta, a 18. században épültek. RÓMER 1873. 72. ; IRÁSNÉ MELIS 1976. 315–316.

árokból (11. kép 18). Itt is azt láttuk, hogy a római táborfalat az építkezés előtt lebontották. A nagyobb kőépület alapfalai között egy különösen nagyméretű, többször megújított kemence romjai helyezkedtek el. Az 1241-es égésréteg alatt előkerültek a kemence utolsó átépítésénél használt, (a kemence fenekébe tapasztott) 12-13. századi cserépek. 1242 után az épületet újjáépítették, de a kemence falait összerombolták, és néhány későbbi, 13. századi leleteket tartalmazó feltöltéssel betették.⁶⁵

34. pesti épületek régészeti maradványai, középkor

A főtértől távolabbi területek beépítettségére kevés adattal rendelkezünk. A jelenkori közmuárkokban, udvarokon, pincékben előkerültek ugyan a középkori épületek falcsontjai, de ezekből nem lehet az épületek alaprajzát rekonstruálni. Egyetlen biztos dolog mutatkozott, az 1241-égésréteg. Az égésréteg alatti házmaradványok különböző anyagú és építésmódú kőfalak. Előkerültek agyagba rakott, hasított kövekből álló falak, szabálytalan alakú mészkövekből, vagy homokkőből rakott falak, és láttunk (nemcsak a templomoknál) habarcsba rakott, szabályos kváder falakat. Az építkezések idejét nem lehetett pontosabban meghatározni, de az látható volt, hogy ezek a falak a későbbi házakban az egész középkorban fennmaradtak. A leégett házak elhelyezkedése alapján feltételezhető, hogy az 1241 előtti út- és utcahálózat kiépítése a dunai révhez futó természetes útvonalakat követte és az utak menti házak kimért telkeken épültek.

A VÁROSFAL ÉSZAKI SZAKASZA MELLETTI TERÜLET OBJEKTUMAI

35. torony falrészlete, 13. század

Régiposta utca és a Váci utca kereszteződésében feltárt falrészletek között előkerültek az 1241-es égésrétegek, amelyek alatt különböző, 1241 előtti időszakból származó épületmaradványok helyezkedtek el (12. kép 3). Az égésréteg feletti régészeti jelenségek pedig, a 16. század elejéig tartó változásokat mutatták. 1986-ban a Régiposta utca 14. sarokház előtt, a 15. századi pesti vár öregtoronyában előkerült egy 180 cm széles, 160 cm hosszú falrészlet. A 35-40×50-60 cm-es kváderekből álló, bontott fal tetejétől 150 cm mélyen megjelent az alapfal 30 cm széles, lejtős kiszélesedése. Erről egy 30 cm széles, 40 cm hosszú gerendalyuk mélyült a

torony falába. A falkiszögeléshez 25 cm vastag tömör, sárgaagyag padló kapcsolódott, tetején 25-30 cm vastag faszenes hamus égésréteget találtunk, amely kitöltötte a gerendalyukat. is. A geodéziai felmérés adatai szerint az égésréteg a 13. századi járószinten, 1241-ben keletkezett, miután a tatárok az egész várost felgyújtották.

1242 után kijavították, a leégett épületet. Az égésrétegre 10-12 cm vastag sárga agyagpadlót tapasztottak, az agyagot a gerendalyukba is bekenték. A helyreállított épületet a 15. század elején lebontották. A padlón apró köves, téglatörmelékes feltöltés volt, amelyben néhány, jellegtelen, 14-15. századi edénytöredék is előkerült. Ezt a réteget és az Árpád-kori épület lebontott Ny-i falának a helyét átvágta a 15. századi öregtorony DNy-i fala. Talán nem véletlen, hogy a feltárt 13. századi falrészlet a 15. század elején megkezdett és félbe hagyott királyi vár területén helyezkedik el. A történeti adatok szerint 1171-ben III. István király Pesten ítélkezett, és feltehetően már volt egy olyan épület, amelyben a kísérete is elfért. IV. Béla király 1240. február 7-én, Pesten adott ki oklevelet, és 1241 tavaszán a tatár támadás előtti időszakban többször is Pesten tartózkodott.⁶⁶

36. szemétdödör, 12. század

Az 1241-ben leégett, falmaradványtól DK-i irányban 40 méterre, a Régiposta utca 15-17. ház udvarán tártunk fel Árpád-kori objektumokat. A legkorábbi, a 12-13. század fordulója körüli évekből származó leletek a 36. szemétdödör részletében kerültek elő (12. kép 2). A szemétdödörbe beleásták egy 14. századi kemence előterét. Az edénytöredékek közül kiemelkedett egy 8 cm magas, széles peremű, csonka kúp alakú, szürke agyagtálka, külső oldalán három éles borda fut körbe (17. kép 3).⁶⁷

37. szabadon álló kemence együttes részletei, 13. század eleje

A Régiposta utca 17. ház udvarán, a leletmentés idejére már elhordták a jelenkori udvar nagy részét, az újkori beásások között egy 6 m hosszú metszetben látszottak a kemence együttes maradványai (12. kép 2). Annyit sikerült megállapítani, hogy a kemencék egy K-Ny-i irányban cc. 10 m széles gödörben helyezkedtek el. A metszet a gödör É-i oldala előtt 60-80 cm-re alakult ki. Feltűnő volt, hogy a kemencék, szemben a falvak egymás mellett sorakozó kemencéivel, 60-70 cm vastag réteget alkotva, egymás fölött helyezkedtek el. Ez azt

⁶⁵ IRÁSNÉ MELIS 1976. 316-317.; IRÁSNÉ MELIS 1984. 67-68.

⁶⁶ GYÖRFFY 1973. 265.; IRÁSNÉ MELIS 1994. 63.; GYÖRFFY 1998. 538-539. 544-546.

⁶⁷ IRÁSNÉ MELIS 1994. 64.

mutatja, hogy a pesti kemencéknek szűkebb, kijelölt helyük volt és ebből a környék szabályozott beépítési módjára lehet következtetni. A feltárás szerinti az „a” kemencét egy faszénrétegbe építették, a faszénből egy ép fedő került elő (17. kép 5).⁶⁸ A „b” kemence szintén faszénrétegen állt, és a legalsó agyagfenékbe tapasztott cserepekből egy fazekat lehetett összeállítani (17. kép 6).⁶⁹ A „d” kemence padlója is tele volt betapasztott cserepekkel, egy nagyméretű, szürkessárga tároló edény darabjai voltak a kiemelkedő darabok (17. kép 1). A „b-c-d” kemencék töredékeit patics törmelékes, égett agyagos föld borította, amelyben magyar és ausztriai redukált égetésű edénytöredékek is előfordultak (17. kép 5, 7).⁷⁰ Az égett agyagos föld felett, az 1241-es szintig, az egész gödört több köbméter szintiszta paticcsal töltötték fel. Ez fölött 10-15 cm vastag faszéncsík húzódott, ebben kivehető volt egy 10 cm széles homogén faszénréteg, amely egy gerendából származott. A régészeti metszet tehát azt mutatta, hogy a kemencék helyét 1241 előtt átalakították.

38. kemence részlete, 13. század eleje

A kemence egy 60 cm széles földnyelvben került elő (12. kép 2). A bolygatatlan homokon 120 cm hosszú és 12 cm vastag fekete kemény földréteg volt. Ezen állt a kemence Ny-i oldalának 110 cm hosszú alsó része. Az agyagba rakott kősor déli végén volt a kemence szája. Az alsó 18×16 cm-es kőre egymás fölött elcsúsztatva, két szabályos 16×24 cm-es, 8-10 cm vastag kőlap volt rátapasztva. A felső kőről indult a kemence agyag teteje. Belsejében és körülötte színben és összetételben jól elkülöníthető patics, paticstörmelékes, vagy faszenes égett föld volt szétterítve. A kemence ugyanazon a szinten volt, mint a távolabbi (Ny-i irányban 11 m) 25. szabadon álló kemence együttes alsó, „a” kemencéje.⁷¹

IPARTELEPEK A 13. SZÁZADI VÁROSFAL KÜLSŐ OLDALÁN

Budapest V. Károly körút 28-30.

A 13. századi városi topográfia kutatása szempontjából az 1240-es oklevélben említett Henrik, a harangöntők mestere volt a legérdekesebb személy. Nagy kérdés, hogy hol dolgoztak a harangöntők? A harangöntés kiemelkedő szakmai tudással és gyakorlattal járó ipari tevékenység. Egy-egy

öntőgödör és az öntéssel kapcsolatos egyéb ipari tevékenység objektumai talán elérték volna egy városi telken, de a folyamatos harangöntéshez és a többi fémipari tevékenységhez nagyobb, szabad területre volt szükség.

Az 1996-1997. évi feltárások a pesti határ távolabbi, É-i, ÉK-i felében zajlottak, a 12-13. századi objektumok részletei megközelítették a Kiskörút nyomvonalában haladó, természetes vizesárok partjait. Az ásatási területen áthaladó 15. századi városfal belső oldalán, 55 m széles sávban, a késő-középkori városrész kialakulásával, a városfal, a házak és a középkori utca felépítésével, a korábbi építményekből csak részletek maradtak meg. Majd a 15-17. századi városrész is megsemmisült a 18-20. századi építkezések során.

39. A fémfeldolgozó ipartelep részletei a III. és a IV. kertben, 13. század 1. fele

A Kárpát-medencei 11-13. századi fémműhelyekről keveset tudunk, pedig, a régészeti leletek sokasága és a történeti források tanúsítják, hogy a fémfeldolgozás jelentős iparág volt. A 11-13. századi fémművesség kutatásában a vas feldolgozása a legismertebb, de a vasművességben is vannak olyan munkafolyamatok, például a nyersvas finomítása, amelyeknek a régészeti emlékei még nem eléggé ismertek. A bányákból a piacra kerülő színes fémeket szintén különböző munkafolyamatokkal tették alkalmassá a tárgyak készítésére. A bronzkészítés, a réz és a nemes fémek tisztítása, a színes fémekből készített tárgyak előállítására széleskörű vegyészeti ismereteket igényelt. Mindezek mellett speciális olvasztó tűzhelyekre, vagy kemencékre volt szükség, amelyeket az ötvösműhelyeken kívül, szabad területen kellett felépíteni. Ugyancsak a szabad területen kiásott gödrökben végezték a nagyobb méretű fémtárgyak öntését. Elképzelhető, hogy a városi fémfeldolgozó telepeken faszenet is készítettek, hiszen a különféle kemencék, tűzhelyek fűtéséhez sok faszénre volt szükség.

A magyarországi 11-13. századi iparrégészeti leletek közül kiemelkednek a bronzművesség körébe tartozó, az esztergomi Kovácsiban, a Feldebrőn és a visegrádi Várkertben feltárt műhelyek. Kovalovszki Júlia rekonstruálta a feldebrői és a visegrádi műhelygödrök aljára épített kemencéket, és elvégeztette a műhelygödrökben előkerült fémminták kémia elemzését.⁷²

A pesti ipartelepen az 1996-97-ben feltárt objektumok szerint vassal és színes fémekkel egyaránt

⁶⁸ MÉR 1963. 273-281.; IRÁSNÉ MELIS 1994. 65., 5. kép 1.; 8. kép 5.

⁶⁹ IRÁSNÉ MELIS 1994. 65. 5. kép 1.; 8. kép 6.

⁷⁰ IRÁSNÉ MELIS 1994. 65. 8. kép 2, 4, 7.

⁷¹ IRÁSNÉ MELIS 1984. 67, 83-84.; IRÁSNÉ MELIS 1994. 65-66. 5. kép 2.

⁷² KOVALOVSKI 1993. 87-98.; KOVALOVSKI 1994. 439-447.; KOVALOVSKI 1995. 225-254.

dolgoztak.⁷³ Valószínű, hogy a városfal közelében, az ipartelep déli részén helyezkedtek el a tartósan, ugyanazon a helyen fennálló műhelyek, mint például a feltárás szerinti 21-22. kovácműhely. Az ipartelep É-i részén szükség szerint került sor a különböző nagy, földbeásott gödrökben végzett munkákra, és miután ezeket a gödröket betemették, itt tárolták a hulladékot. Később a helyhiány miatt a mesterek arra kényszerültek, hogy az ipartelep ÉK-i részén, a hamuval, hulladékkal betemetett nagy gödrök között is műhelygödröket építsenek, amelyekben különböző rendeltetésű tűzhelyeket építettek. Az objektumok meghatározásában Theophilus presbyter 12. századi „De diversis artibus”, vagy közismertebb nevén „Schedula diversarum artium” című szakkönyvére támaszkodtunk. A fémművesség munkafolyamatait, a kemencék építését és a szerszámok készítését a „Harmadik könyv” tartalmazza.⁷⁴

A fémfeldolgozó ipartelepét a pesti lakosság külső kerti övezetében létesítették (18. kép). A 13. századi városfal északi oldala és a távolabbi természetes vizesárok között, cc. 210 m széles területen helyezkedett el. Nyugati határa a II. és a III. kertet elválasztó b/1 árok volt, az északi határa a 15. századi városfaltól 10-12 méterre húzódó középkori árok partján lehetett. A 18. század elején kiszélesített árok áthaladt a tatárjárás (1241) előtti ipartelep északi részén, a 18. századi árok külső oldalán pedig, csak a késő középkori járószintek mutatkoztak. Az ipartelep keleti határa feltehetően a mai, középkori eredetű Gerlőczy utcában lehetett. A déli határ a 13. századi városfal közelében lehetett. Az 1996-ban megtalált 21-22. kovácműhelyek maradványai a 13. századi városfaltól cc. 100 méterre helyezkedtek el. (18. kép) A rendelkezésünkre álló adatok szerint az 1996-ban feltárt 100 m² és az 1997-ben feltárt 420 m² terület az ipartelepnek cc. 25-30% lehetett.

I. periódus. Az ipartelep alapítását az 1220-1230 közötti időszakra tesszük. A feltárt területen az első nagy, mély gödrök a raktárként használt, korábbi épület –a csűr– körül helyezkedtek el (5-6. kép). A betemetett 6. 10. 11. 14. gödrök északi felébe beleépítették a 15. századi városfalat és a gödrök nagyobb része a városfal belső oldalán a 17-18. századi sáncárcok kiásása közben elpusztult. A 12. 13. gödrök alján tüzelőberendezések részletei maradtak meg. Feltehetően nagyobb bronztárgyak öntését végezték ezekben a gödrökben.⁷⁵

II. periódus. A betemetett nagy gödrök felett és a gödrök között különböző hulladékokat raktak le. A 15. és a 16. gödörben többé-kevésbé másodlagosan égett régészeti leletekkel kevert hamu volt. A 17. hamus gödörben 20-25 cm vastag, olvadék(salak) réteg volt, amely a mellékterméke, illetve a hulladéka volt az itteni tevékenységnek. Anyagvizsgálatot még nem végeztünk.⁷⁶

III. periódus. A műhelygödrök:⁷⁷ A tatárjárás (1241-42) utáni tereprendezés törmelék rétege alatt a IV. ásatási szelvényben öt, és a VII. szelvényben két műhelygödör maradványait tártuk fel. A szabályos négyszögletes műhelygödrök alapterülete, 395-520×360-420 cm, mélysége 40-50 cm volt. A gödrökben, ugyanabban a három sarokban építették fel a kemencéket, vagy a nyílt lánghú tűzhelyeket, a 4. sarokban volt a bejárat. Az elhasználdott tüzelő berendezéseket lebontották, és a helyüket annyira lenyesték, hogy egyik műhelygödörben sem lehetett megállapítani, hogy egy-egy gödörben valójában hányszor építettek új tüzelőberendezést. A műhelygödröket tapasztott, karóvázas, falakkal bekerítették, a fal különböző méretű karólyukai között 25 cm szélesebb cölöplyukak is voltak, ezekben feltehetően a tetőszerkezetet tartó gerendák álltak. Az 1. műhelygödört a korábbi csűr nyugati falhelyére, a 2-3. műhelygödört a csűr belsejébe, a 4. műhelygödört a csűr DK-i sarkára építették, csak az 5. műhelygödör került a csűr külső oldalára.

A részben egymásra épített, 1-3. műhelygödrök cc. 8×10 m kiterjedésű területen helyezkedtek el, és az első tűzhelyeket a korábbi nagy, betemetett gödrök között, a bolygatatlan talajba ásták (19 kép). Az alsó tűzhelyek feneke a 13. századi járószinttől 40-45 cm mélyen került elő. A 4. és 5. műhelygödrök az előbbiektől távolabb, részben bekerített területen álltak (5-6. kép). Egy kerítés a nyugati oldalon és egy a déli oldalon haladt (20. kép).

A műhelygödrökben különféle tűzhelyek és kemencék voltak. A tüzelőberendezéseknél megfigyelt alaprajzi és építéstechnikai részleteket összehasonlítottuk a Theophilus presbyter által leírt kemencékkel. Az 1-5. műhelygödörben négyféle tüzelőberendezés volt:

1. egyszerű nemesfém tisztításához szükséges tűzhelyek,⁷⁸

2. öntött fémtárgyak elkészítése közben használt tűzhelyek,⁷⁹

⁷³ IRÁSNÉ MELIS 2012. 19-80.

⁷⁴ THEOPHILUS 1986. 77-149.

⁷⁵ IRÁSNÉ MELIS 2012. 24-27.

⁷⁶ IRÁSNÉ MELIS 2012. 27.

⁷⁷ IRÁSNÉ MELIS 2012. 27-35.

⁷⁸ THEOPHILUS 1986. 95.

⁷⁹ THEOPHILUS 1986. 114.

3. széljáratos bronzöntő kemencék,⁸⁰

4. kovácstűzhelyek.⁸¹

A 7. műhelygödörben a kemencék fenéklapja mellett keskeny, tapasztott csövek, kifolyók voltak (7. kép). Ilyen tartozékok a réz kiolvasztása és a réz finomítására szolgáló kemencéknél találhatóak.⁸² A 7. műhelygödörben is benne állt a 15. századi városfal. A városfal előtt két sorban 3-3 kemence maradványa helyezkedett el. A kemencék egy alapozási árokba épített, faszervezetes kerítéssel körülvett területen helyezkedtek el. A 8. műhelygödör a betemetett a 13. gödör szélén, újkori pincfalak között került elő. Megmaradt az utolsó négyszög alaprajzú kemence ovális paticsfenéke. Alatta egy vékony agyag réteggel letapasztott, égéstermékkel betöltött négyszögletes hulladék-gödör teteje jelent meg.

A 15. századi városfal belső oldalán feltárt, 55×50 méter nagyságú területen, ahol a bolygatatlan homok felett megmaradt a humuszréteg, a humusz tetején kisebb-nagyobb foltokban, hol vastagabb rétegben, hol csak néhány faszéndarabkával kevert vékony csíokban, látható volt az 1241-es pusztulási réteg. Helyenként vastag patics-törmelék, vagy égett deszka, gerenda maradványok voltak benne. Úgy tűnt, hogy az egész 13. századi járószintet elborították a leégett, kidőlt építmények romjai, és a pusztulást követő tereprendezés nyomai. Ezen a területen (a feltárás szerinti 32-24. szelvényben), a 15-17. századi útrétegek alatt megmaradtak egy 1241-ben leégett kovácsműhely (18. 21. kép) és egy gazdasági épület maradványai.⁸³ Az előbbi épületektől nyugatra, 12 m-re (37. szelvény) egymás közelében egy kerek és egy ovális alaprajzú, 12-13. századi cserepekkel kevert homokos földdel betöltött gödör alsó része helyezkedett el.⁸⁴

A Városháza északi udvarán elpusztult nagy kiterjedésű fémfeldolgozó műhely, az egymásra épített ipari kemencék, műhelygödrök, faszénégető- és öntőgödrök sokasága a pesti fémművesség jelentőségét mutatja. Az itt előállított fémtárgyak egy része a város és a lakosság szükségleteit fedezte, de feltételezhető, hogy a termékek nagyobb része a kereskedelembe került. A különféle kemencék azt mutatják, hogy a vas és a színesfém feldolgozását több mester irányította, ezek egyike lehetett az 1240-es oklevélben említett Henrik mester, aki a harangöntők munkáját irányította.

Azt nem tudjuk, hogy a mesterek az ipartelep helyét megkapták, megvásárolták, vagy bérelték-e a várostól. A legfontosabb kérdés azonban, hogy az ipartelepen dolgozó mesterek szabadon rendelkeztek-e az általuk elkészített termékekkel, vagy a termékek egy részét, vagy az abból származó jövedelmek egy részét, be kellett szolgáltatniuk a királyi városnak, illetve a királyi udvarnak.⁸⁵

Régészeti leletek. A fémfeldolgozó műhely területéről a cserép edénytöredékek mellett nagy mennyiségben állatsont és kovácsoltvas darabok, valamint kisebb mennyiségben kövek, különféle olvadékrögök kerültek elő. Az állatsontok az ipari objektumok feltöltés rétegeiben kerültek elő, feltehetően a közeli hulladéktelepről származtak. A kovácsoltvas leletek nagyrészt apró, 0,3-0,5 cm nagyságú égett vastörmelékek, szétégett tárgyak, szögek, késpengék pántok, vasalások töredékei voltak. Az elnagyolt kváderkövek és törtkövek, egy-egy tűzhely közeléből kerültek elő. A legérdekesebb leletek a fémfeldolgozással szoros kapcsolatban álló olvadékrögök, de mivel anyagvizsgálat még nem készült, ezek összetételéről semmit sem tudunk.

A változatos formájú, sokféle nyersanyagból készült edénytöredékekre már az ásatás idején felfigyeltünk, mert hasonló összetételű leletcsoport Pesten még nem került elő. A legfontosabb leletek a műhelygödrökben, a tűzhelyek aljába tapasztva és a tűzhelymaradványok közötti feltöltés rétegekben kerültek elő (23. kép). Annak ellenére, hogy a fémfeldolgozó műhely területén előkerült cserepekből egyetlen edényt sem lehetett összeállítani, kiderült, hogy a tatárjárás (1241-42) előtti időszakban milyen edényféléket használtak. Különösen feltűnő volt, hogy a lelet együttesnek a nagyobb részét a cserépüstök és az ausztriai import edények töredékei alkották (24. kép). A hagyományos és a közismert magyar edénytípusok közül kiemelkedtek a fehér, nagyméretű, tároló edények és a palackok töredékei. Számos nagyméretű, vastag falú, ma még ismeretlen formájú edényből származó töredék is előkerült. Ezeket feltehetően a fémolvasztás közben használták. Különböző, kisebb méretű tégelytöredékek zárták a fémművességhez szükséges edényfélék sorát.⁸⁶

⁸⁰ THEOPHILUS 1986. 116.; a kemence rajza: 112.

⁸¹ THEOPHILUS 1986. 79-80.

⁸² THEOPHILUS 1986. 115-116.

⁸³ IRÁSNÉ MELIS 2012. 36-39.

⁸⁴ Nem tudjuk, hogy ezek a gödrök a kertekhez, vagy az ipartelephez tartoztak.

⁸⁵ Esztergomban, a középkori Kovácsi településen 9-10. századi fémolvasztó kemence került elő. Ez a fémműves központ 970 körül alakult, fejedelmi, majd királyi szolgáltató népek – egyebek mellett a 11-13. századi pénzverők telepe lett. Kovácsi település, mint a királyi kovácsok és pénzverők faluja a 13. században tűnt fel. IV. Béla 1264-ben kiadott oklevelében leírták, hogy Kovácsi északi részén helyezkedett el a kovácsok utcája. HORVÁTH-KELEMEN-TORMA 1979. 175-176.

⁸⁶ IRÁSNÉ MELIS 2012. 39-47.

A fazekas műhely maradványai az I. kertben, 13. század 1. fele

A 13. századi városfal külső oldalán, a fémfeldolgozó iparteleptől nyugatra, az I. kert déli felében, fazekas telepre mutató égetőkemencék maradványai helyezkedtek el (18. kép). A 12-13. századi I. kerten keresztülhaladó, 8 m széles, 17-18. századi sáncárok külső oldala mellett két kemence és egy agyagos gödör, a sáncárok belső oldala mellett egy kemence részletei maradtak meg (25. kép). A kert keleti „a” határ árka és a kemencék között 12 méter volt a távolság. Mindegyik a 15. századi városfal járószintjétől 60-70 cm-rel mélyebb, 13. századi járószintről mélyült a bolygatatlan homokba. A kemenceromokat kevert, barna humuszos földréteg takarta, amelyben néhány jellegtelen 12-13. századi cserép és állatcsont töredék volt. A kemencék mérete, építésmódja és a szerkezete azonos volt. A 17-18. századi sáncárok külső oldalán feltárt két kemence maradványai egy nagyobb, 60 cm mély gödör ÉNy-i sarkának a két oldalán helyezkedtek el. A kemencék alsó részét, a tüzelőtereket, a gödör aljától 30-35 cm magasan a homokfalba vájták, majd a bolygatatlan homok tetejére felépítették a tüzelőtérnél nagyobb átmérőjű égetőteret.⁸⁷ Mind a két kemencét a korábbiak helyére építették. Látszott, hogy a feltárt tüzelő-

terek hátsó fala mélyebben benyúlt a homokfalba, így a korábbi kemencék kemény, átégett fenéklapja az újabbak előterét alkotta. A 15. században a kemencék előterébe beástak egy mély munkagödört.

40. kemence, 13. század 1. fele

A gödör északi falában helyezkedett el. (25. kép 1). Megmaradt a tüzelőtér, és a fűtőcsatorna égett, tapasztott alja. A homokba vájt kerek 65 cm átmérőjű, 25 cm magas tüzelőtér alja és az oldala, valamint a fűtőcsatorna oldala, nem volt betapasztva. A bolygatatlan homok, különösen az oldalfalak vastagon átégették és kormosak voltak. A 35 cm széles, 40-45 cm hosszú fűtőcsatornát szintén a homokfalba vágták. A tüzelőtér alját 1-3 cm vastag faszénréteg borította. A tüzelőtér felett a bolygatatlan homok tetején, 10 cm magasan megmaradt a tüzelőtérnél nagyobb égetőtér fenekének a széle. A belső oldalán töredezett, 12-15 cm széles paticsgyűrű a bolygatatlan homokon feküdt. Az égetőtér fenéke, szintén kör alakú, belső átmérője 95-100 cm volt.

A tüzelőtérben lévő faszénréteg felett az egész tüzelőteret patics darabok töltötték be. A fűtőcsatornában is patics volt. A paticsdarabok egy része 6-10 cm vastag, élénkvrösré átégett, ezeknek az egyik oldala vastagon kormos, a másik oldala szürke - füstös - élénkvrös színű volt. Ezek valószínűleg az edénytartó elemeiből származtak. Néhány patics darab egyik oldala tiszta, téglaszínű, a másik oldal pedig enyhén füstös, szürkés árnyalatú volt. Ezeknek a vastagsága változó volt, és korántsem voltak olyan jól átégve, mint az élénkvrös, kormos darabok. Az enyhén füstös darabok feltehetően a kemence falaiból származtak.

41. kemence. A gödör ÉNy-i sarkában helyezkedett el (25. kép 2). Csak a kör alaprajzú tüzelőtér maradt meg. Átmérője 100 cm, az égett homokfal 25 cm magas volt. A tüzelőtér alját 1-2 cm vastag faszénréteg borította.

A kemencék 60 cm mély előtere hamus barna homokkal volt betöltve, kevés és apró paticstörmelék és jellegtelen cserépdarabok voltak benne.

42. kemence, 13. század 1. fele

A 17-18. sáncárok belső oldalán, 18-20. századi alapfalak között a 41-42. kemencétől nyugatra, 13 m-re előkerült egy kemence maradványa (25. kép 3). A bolygatatlan homokban, a 27-28. kemencék aljával egy szinten helyezkedett el. A vrösré égett homokfolt átmérője 100 cm volt, vékony fa-

⁸⁷ A Budapest XXIII. Soroksár Várhegyen feltárt öt edényégető kemence egy, 7×7 m négyszögletes terület északi oldalán helyezkedett el. A feltárás szerinti 3. kemence maradványai fölé építették a 2. és a 4. kemencét, a négyszögletes terület ÉK-i sarkában az 5. az ÉNy-i sarokban az 1. kemence helyezkedett el. A kemencék szája az 5×4,6 m téglalap alakú előtérre nyílt. Az előtér a kemencék szája előtt 75 cm mély volt, és az előtér déli oldaláig 60 cm-t emelkedett. Az előtér alját háromszor lesározták, a vékony tapasztás rétegek között kormos paticstörmelék volt. A feltárás idején az előtér DK-i negyedét hullámos felületű, kormos patics halom töltötte be, amely felért a 4. és 5. kemence tüzelőterének az aljáig. A kemencék fenéklapjának a széle ebben a patics halomban törött össze. A patics halom utolsó rétege feltehetően az 1. és a 2. kemence szétszedéséből származott. A kemencék tüzelőterét a lejtős gödör függőleges, a feltárás idején 130 cm mély, homokfalába vájták. Az 1. kemence 40 cm magas tüzelőtere maradt meg a legjobb állapotban. A homokfalba vájt üreget először kiégették, majd az égett, kormos homokot 5 cm vastagon betapasztották. Az ovális alaprajzú tüzelőtér mérete: 140×110 cm. A 40 cm széles tüzelőnyílást az oldalfal 2-3 cm-es kihajlításával képezték ki. A tüzelőtér falai, mind az öt kemencénél, szürkés vrösek voltak a beleégett koromtól és a füsttől. Az 1. kemence tüzelőterének a tetején, a belső szélén, edényégető kemencékre jellemző légjáratok félkörös -törött- maradványait találtak meg. A tüzelőnyílás két oldalán megmaradtak a tüzelőnyílást lezáró világossárga agyagtapasztás darabjai. A kemence előtt otthagyták az összetört égetőtér paticsdarabjait. Miután elhordtuk a paticst, az előtér alján egy, félkör alakú, 15 cm vastag, 6 cm magas, tapasztott bordát, parázsfogót, találtunk. IRÁSNÉ MELIS 1992. 87-88. A kemencétől déli irányban 10 méterre került elő a feltárás szerinti 5. ház. Ennek a bejárata közelében egy 80 cm átmérőjű, 30 cm mély tapasztott aljú gödör helyezkedett el. Egy világossárga, cipő alakú, 45 cm átmérőjű agyagtömb volt benne. Ez az agyag gyakori építőanyag volt

ezen a lelőhelyen, ilyen agyaggal volt betapasztva a közeli 1. edényégető kemence tüzelőnyílása is. IRÁSNÉ MELIS 1992. 82.

szénréteg borította. Az előkerülés körülményei és a felt mérete alapján szintén egy edényégető kemence maradványának tekintjük.⁸⁸

43. agyagos gödör, 13. század 1. fele

A kemencés gödör K-i falában, az 1. kemencétől 2 méterre helyezkedett el (25. kép 4). A bolygatatlan homokba ásták. 230 cm hosszú és 25 cm mély, teknős aljú gödör volt. A szélességét nem ismerjük, mert a tanúfal mögött egy 19. századi fal húzódott. A 60 cm széles tanúfalba beástunk egy 60 cm széles árkot, és láttuk, hogy a 13. századi agyagos gödör belsejét 2 cm vastag, világosszürke agyaggal kitapasztották. A gödör tele volt a szürke tapasztástól élesen eltérő, sárgásszürke, tömör agyaggal, amely nem kötött bele a szürke agyagba. A sima aljú, sárgásszürke agyagdarabokat ki lehetett szedni a gödörből. Az 1-2. kemencék maradványait befedő feltöltés tetején vékony sóderréteg húzódott, amely a 17-18. századi sáncárok külső oldalán távolabb is megjelent. Ez volt a 13-14. századi járószint.

Az ipartelepek 1241-ben leégtek és megsemmisültek. A tatárok 1241-ben, mielőtt felgyújtották volna, 3 napig ostromolták Pestet, és eközben, minden elpusztult a városfalon kívüli területen. A történetírók Rogerius mester és Spalatoi Tamás részletesen elbeszélétek Pest felégetését, és a város pusztulását, amelynek a nyomait a városfalon belül, vastag égésrétegek formájában, mindenütt megtaláltuk. A Városháza északi udvarán azonban, nagy összefüggő felégetés nyomai csak a műhelyek területén kerültek elő.

3. PERIÓDUS

A TATÁRJÁRÁS UTÁNI ÚJJÁÉPÍTÉS, PEST BUDA KÜLVÁROSÁVÁ ALAKUL, 1242-15. SZÁZAD KÖZEPE

Pest újjáépítése és az önálló városi élet megszűnése, 13. század

A tatárok kivonulása (1242) után, a túlélők rövidesen visszatértek Pestre és az újjá alakult városvezetés irányításával megkezdték a romok eltakarítását. Eközben a tatárok elől az adriai tengerpartra menekült IV. Béla király és a királyhoz hú főurak visszaindultak Magyarországra. IV. Béla 1243. április 16-án megérkezett Óbudára és a Nyulak-szigeti (Margit-sziget) udvarházban szállt meg. Magával hozta a Duna-menti katonai

védelmi vonal kiépítésének a tervét. Elutazása előtt 10 nappal (1243. június 5.) kiadott oklevelében elrendelte, hogy a budai Várhegyen erődített várost építsenek, amely az újabb tatártámadás esetén védelmet nyújt az óbudai és pesti polgároknak, valamint a két város egyházi intézményeinek.⁸⁹ A pestiek a király távozása után folytatták a Pest újjáépítést, megindult a közlekedés, a hajózás, a kereskedelem. 1244-ben IV. Béla megújította Pest 1241-ben elveszett kiváltságlevelét, és a régi jogok mellett a pesti polgárok új kedvezményekben is részesültek. Pest árumegállító jogot kapott, a belföldi és távolsági kereskedelemről egyre nagyobb haszna lett a városnak. A jelentős összeget kitevő vámjövedelmekért rövidesen megindultak a pereskedések a városi polgárok és az egyházi testületek között, a fennmaradt oklevelek a várostörténeti kutatás értékes forrásai lettek. Az újjáépítés és a gazdasági élet fellendülése azonban hirtelen megszakadt, amikor 1246 körül az újabb tatártámadás hírére a király a budai Várhegyre költöztette az óbudaiakat és a pestieket.⁹⁰

A rettegett támadás elmaradt, folytatódott az új város felépítése. A Budára költözött lakosok a Várhegyen maradtak, de megőrizték a pesti tulajdonukat, és a város kiváltságai és jövedelmei is egyelőre megmaradtak. Rövidesen egyre több tisztázatlan kérdés merült fel Ópesten, a legfontosabbak a városvezetéssel álltak kapcsolatban. A pesti polgárok Budára költözésével fokozatosan csökkent a pesti tanács tagok jogköre és az 1260-as évek elejére Ópesten már nem volt önálló városi tanácsa. Pest jogi helyzetének tisztázására csak a budai vár felépülése után, az 1264-1265-ös években került sor. Buda egységes vezetést kapott, a budavári rektor és a király által kinevezett várparancsnok és főbíró került a városigazgatás élére. Budavár magyar és német telepesei egyformán polgárjogot nyertek, egységesen civisnek nevezték őket. Pest végleg elvesztette önállóságát, Buda külvárosává süllyedt, falunagya a budavári rektor fennhatósága alá tartozott. Eközben az ó/pesti lakosság összetétele is megváltozott. A német patríciusok helyére, magyarok, közöttük több alföldi nemesi család is Pestre költözött. 1281-ben Farkas bíró személyében magyar falunagya volt a városnak.⁹¹

Pest újjáépítésében kiemelkedő szerepet játszott az egyház (1. kép). A főtéren álló Boldogasszony plébániatemplom rendbehozatalát Ákos mester

⁸⁸ A III. ásatási szelvényt két alkalommal előntötte a csőtörésből származó víz. A fotózásra előkészített, fóliával letakart felületek szétáztak, csak rajzok maradtak.

⁸⁹ SZÜCS 1993. 18-19. 27-32.; GYÖRFFY 1998. 644. 652.; IRÁSNÉ MELIS 2007. 255-256.

⁹⁰ GYÖRFFY 1973. 295-297.

⁹¹ GYÖRFFY 1973. 308.

irányította, aki már 1235–1240 között feltűnt a kiváltságos, királyi kápolna élén, majd 1244-ben újból elfoglalta a plébániát. A főúri nemzetségből származó főpap a korszak egyik kiemelkedő személyisége volt, egész életében a királyi család támogatását élvezte. Már gyermekkorában a királyi udvarban élt és együtt nevelkedett IV. Béla öccsével, Kálmán herceggel (1208–1241).⁹²

A domonkos szerzetesek 1242-ben az elsők között jöttek vissza Pestre, mert a mocsarakkal körülvett fehérvári kolostorban sértetlenül átvészelték a tatárjárást. Rövidesen, az 1240-es évek közepén elindultak a domonkos rend budai és Buda körüli nagy építkezései. Új kolostort építettek a Várhegyen, a Margit-szigeten, és újjáépítették a felégetett pesti kolostort. 1273-ban, a Domonkos-rend már Pesten tartotta a nagykáptalant.⁹³ A kolostor mellett beginaház (vallási fogadalmat tett, világi nők gyülekezete) működött. A jámbor világi nők egyike volt „éles szemű Erzsébet,” aki Szent Margit halála idején, a sziget irányából fényes csillagot látott felemelkedni az égen.⁹⁴

A 44. Alcantarai Szent Péter tiszteletére szentelt ferences kolostor tatárjárás után, a 13. század 2. felében épült. Az első, fennmaradt történeti adat szerint 1288-ban Gellért volt a kolostor guardianja. A középkori kolostor a jelenlegi épület helyén, a 13. századi városháznál, a Hatvan felé vezető út mellett állt. A templom középkori építéstörténetéről szintén kevés adattal rendelkezünk. Középkori falrészleteket csak a 18. századi templom hajó ÉNy-i sarka körül kutattunk. Itt azonban, két, alapvető fontos dolog kiderült. Feltárult, hogy a 18. századi ferences templom téglá hajófalát ugyanabban az irányban a török hódoltság idején mecsetté alakított késő középkori templom kváder borítású kőfalmaradványaira építették. Azt is látni lehetett, hogy a késő középkori templom ÉNy-i sarka egy korábbi, néhány fokkal eltérő tájolású, lebontott templom ÉNy-i hajófal maradványai közé épült. Ez utóbbi, 13. századi falak körül nem kerültek elő az 1241-es pusztulási rétegek. Ezek hiánya a templom 1242 utáni építési idejére mutat.⁹⁵

A középkori alapokon álló 18. századi templom északi hajófalája mutatja a középkori utca déli oldalát. Az utca északi oldalán sorakozó középkori házakat a 18–19. században, a Kossuth Lajos utca kiszélesítése során bontották el. A mai úttest alatt,

a közműhálózat vezetői között ma is megvannak a középkori kőházak vastag falrészletei.

A 13. század utolsó évtizedeiben országos események zajlottak Pesten és a város határában.⁹⁶ 1278-ban a Pest melletti Rákos mezőn gyülekezett IV. László (1272–1290) serege, és innen indult cseh Ottokár ellen. A sereg jelentős része a kunokból állt, akik az Alföldről érkeztek Pest alá. IV. Kun László 1275-ben és 1289-ben kiadott oklevelet a Pest melletti Rákoson. IV. László öt országgyűlése közül egyet, 1286 júniusában a Rákos mezőn tartotta. III. András (1290–1300) uralkodása alatt, 1298-ban ismét a Rákos mezőn gyűltek össze a nemesek, szászok és kunok a hatalmaskodók elleni 44 cikkelyből álló törvények meghozatalára. A törvényt a pesti ferences kolostorban szövegezték meg. A következő évben is itt tartottak országgyűlést. A későbbi évszázadokban a 13. század-végi hagyományok alapján Rákos mező lett az „ország közepe” az országgyűlések színhelye.⁹⁷

Az országgyűlésekkel kapcsolatos adatok egyértelműen mutatják, hogy a 13. század 2. felében a városkép legfontosabb, meghatározó egyházi és világi épületei készen állottak. A kolostorokban politikai események zajlottak, működött a plébániatemplom, és a régészeti kutatásokból láttuk, hogy rendbe hozták a főtér körüli, és a többi városi házat. Több helyen megfigyeltük azonban, hogy a keskenyebb falakat emeltek a romokra, és kisebb lett az épületek alaprajza. Az újjáépítés kettős városépítészeti folyamat volt, az 1241 előtti városszerkezeten kialakult a gótikus városkép. A 14. század folyamán, amikor a tatárjárást és Pest önállóságának elvesztésével járó gazdasági megtorpanást kiheverte a város, fokozatosan újjáépültek az 1230-as években fejlődésnek indult városközpontok.

Pest É-ÉK-i határa, Bécs-Újbécs (Budapest V. Károly körút 28–30.)

A 13. századi városhálon kívüli pesti határ kiterjedését nem ismerjük, de amikor a tatárok 1241-ben a Pest körüli kerteket és a fémműhelyeket felégették, ez a terület a pesti határ része volt. Erre mutat, hogy a Pestre visszatérő lakosok és az újonnan érkezettek a városhálon kívül elhelyezkedő fémfeldolgozó műhely területén is gondosan eltakarították a romokat. A fémfeldolgozó ipar-

⁹² GYÖRFFY 1973. 339–340.

⁹³ GYÖRFFY 1973. 309.

⁹⁴ GYÖRFFY 1998. 546.; *Árpád-házi Szent Margit* 1999. 41.

⁹⁵ IRÁSNÉ MELIS 1976. 319–320.

⁹⁶ A mai közhiedelemmel ellentétben, Rákos-mező a középkorban a Duna, Pest város É-i és ÉK-i határa, a mai Múzeum-, Károly körút, Deák Ferenc utca (a mai V–VIII. kerületek), és a Rákos-patak vidéke között helyezkedett el. A legtöbb történeti esemény Budával szemben, a Duna bal partján, Pest mellett, a Rákos-mező déli határában történt.

⁹⁷ RÖMER 1873. 40–42.; GYÖRFFY 1973. 336–337.; GYÖRFFY 1998. 550–551.

telep területén mindössze két új kovácműhelyt építettek. A 45. (az ásatási sorszám és a korábbi publikáció szerinti 22.) műhely volt a jelentősebb (22. kép). Teljes egészében a tatárjárás előtti műhely elplanírozott maradványaira építették. Egy-szer az egész műhelyt átépítették, azt azonban az elhasználódott tűzhelymaradványok gondos lenyesése miatt, nem lehetett megállapítani, hogy hány-szor került sor új tűzhelyek építésére. A 13. század második felében lebontották, a maradványait a korszakra jellemző régészeti leletekkel kevert földdel feltöltötték és 20-25- cm vastag, tiszta homokrétéggel eltakarták.⁹⁸ Ettől ÉK-i irányban 80 méterre, az 1241-ben elpusztult 5. műhelygödörben is volt kovácstűzhely (26. kép). 1242 után a műhelygödör helyén felépítették a 46. (az ásatási sorszám és a korábbi publikáció szerinti 24.) kovácműhelyt. Rövid ideig működött, feltehetően a 13. század 60-70-es éveiben lebontották. A tűzhely maradványait annyira lenyesték, hogy csak a padló alatti átégett folt maradt meg.

Pest déli határában, az V. Váci utca 54. ház udvarán egy 13. századi üvegyártó műhely maradványai kerültek napvilágra. Megmaradt a cölöplyukakkal körbevett olvasztó kemence kővel bélelt tüzelőtere. Közéleben egy, kővel és agyaggal bélelt, hűtésre szolgáló, kerek gödör helyezkedett, amely a feltárás idején állatcsontokkal és 13. századi edénytöredékekkel volt betöltve. A műhely, a városfal külső oldalán kialakult 13. századi ipari övezet része volt, ahol a pestiek 1246 körüli Budára költözése után, helyenként továbbfolyt az ipari termelés.⁹⁹

1246 körül, a pestiek Budára költözésével a gondosan rendezett terület hasznosítása, beépítése átmenetileg félbe maradt. A Pesttel szomszédos É-ÉK-i területet egy, 1268-ban kiadott oklevélben Újbécsnek nevezték. IV. Béla király, mint lakatlan földet, a rajta lévő Werner palotával együtt a Margit-szigeti apácáknak adományozta. A beiktatás ellen Werner (budavári bíró) fia Péter és a pesti polgárok tiltakoztak. Az érintett felek 1281-ig pereskedtek, ekkor Újbécset kettéosztották. A Pest körüli nagy árkon belüli részt Werner palotájával együtt, a pestiek kapták, az árkon kívüli rész az apácáké maradt. A határ a Duna parton, Werner palotája mellett indult, a nagy árok mentén a Váci útig haladt, kelet felé ért egy dombig, ahol a pogányok sírjai voltak. Szántóföldeken, réteken és egy homokhegyen keresztül két út közé érkezett, az egyik Nyírre, másik Párdiba, az ÉK-i határba (Budapest XV. Rákospalotára és a XVI. kerület

Cinkotára) vezetett. A nagy árok a középkori határ jellegzetes, sokszor említett része, feltehetően a mai Kiskörút vonalában övezte Pestet és a szomszédos településeket.

A pereskedés folyamán, feltehetően a pesti polgároknak sikerült bizonyítaniuk, hogy az 1268-ban Újbécsnek nevezett területen keresztülhaladó a nagy vizes árok és a 13. századi városfal közötti terület korábban is Pest tulajdona volt. Werner budavári bíró, az 1218-1225 között érkező „nagypesti” német telepesek vezetője volt, és a „palotáját” a pesti határban, a város közelében építette fel. A palota maradványai még nem kerültek elő.¹⁰⁰

A bécsi, újbécsi topográfiai kérdések egyelőre tisztázatlanok a várostörténeti kutatásban. Lehetőséges, hogy a pesti királyi udvarhelyet és a mellette működő dunai átkelőhelyet nevezték Bécsnek. Ezzel magyarázható, hogy a Váci utca-Régiposta utca kereszteződésében álló, a félbe maradt, 15. századi pesti vár öregtoronyát, egy, a tatárjárás idején leégett, 13. századi épület helyére építettek. A vár öregtoronyától északra, a Váci utca végén előkerült a vár északi kaputornya. A kaputorony közelében, a mai Kristóf tér és a Bécsi utcasarkok körül a 13. századi járószinten a késő középkorban elbontott épület, - épületek (?) - kő falmaradványai kerültek elő. A Pesten jól látható 1241-es pusztulási rétegek azonban, a bolygatatlan talajba épített Váci utcai kaputorony, és az ugyancsak bolygatatlan talajba épített, 48. Kristóf téri kőházak maradványai körül, hiányoztak.

A Pestet körülvevő nagy árok külső oldalán elhelyezkedő Újbécs az egész középkorban fennmaradt. I. Károly király (1309-1342) Drugeth Vilmosnak adományozta, és 1341-ben is a család birtokában volt. A 14. század folyamán több nemesi család osztozott Újbécsen, majd a 15. század elején Zsigmond király (1387-1437) az egész Újbécset megszerezte.¹⁰¹

Pest Buda külvárosa, a városrész gazdasági erejének növekedése 15. század első felében

Az Anjou királyok nem foglalkoztak Buda külvárosával. I. Lajos 1351-es és az 1370-es években kiadott intézkedései, amelyekkel a királyi városok fejlődését és védelmét kívánta elősegíteni, Pestre nem vonatkoztak. A 14. században Pest Budával szembeni hátrányos helyzete a városirányításban tovább növekedett. A városépítéset is megtorpant. Nincs tudomásunk arról, hogy az uralkodó a Boldogasszony plébániatemplom mellett, más na-

⁹⁸ IRÁSNÉ MELIS 2012. 38-39.

⁹⁹ ZÁDOR 2013. 108-110.

¹⁰⁰ GYÖRFFY 1973.310.; GYÖRFFY 1998. 552.

¹⁰¹ KUBINYI 1973.,14-15.

gyobb építkezést támogatott, vagy a város maga építkezett volna. Csak egy kisebb királyi építkezésről vannak adataink. A Március 15. téren az 1930-as években egy késő középkori hulladékgödörből I. Lajos király (1342-1382) és Zsigmond király (1387-1437) címereivel díszített kályhacsempe töredékek kerültek elő. Ebből több kutató a közelben lévő királyi házra következtetett.¹⁰² Egy cserépkályha felállításához azonban, nem szükséges az épület átalakítása, a késő középkori feltöltések anyagát pedig, az egyik szeméttelépéről hozták. Nem kétséges azonban, hogy Pesten továbbra is volt királyi ház, amely a város egyik legfontosabb épülete lehetett.¹⁰³

A 14. században Pest gazdasági jelentősége fokozatosan növekedett, és a 15. század elejére forgalmas, nagy haszonnal működő kereskedelmi központtá vált. A legfontosabb ágazat az állatkereskedelem volt. A 14-15. században kitenyésztett, nagy testű, magyar szarvasmarha keresett, jövedelmező árucikk volt a nyugat-európai piacokon. Az alföldi mezővárosok mellett a központi fekvésű városok, Szeged, Pest, Buda és Fehérvár is bekapcsolódtak a tenyésztésbe és a kereskedelembé. Bérbe adták a legelőket és hitelekkel folyósítva az értékesítésben is részt vettek. Pesti kereskedők külföldi tevékenységéről már a 15. század elejéről vannak adataink. Egyikük, Lorberer Zsigmond, a velencei Fondasco de Tedeschi-ben is megfordult, mások nyugati országok kereskedőivel álltak kapcsolatban. Hiteleztek a pozsonyiaknak, vagy állatokért cserében posztót vásároltak.¹⁰⁴ A szar-

vasmarha és a juh mellett a ló kereskedés szintén nagy haszonnal járt. Bertrandon de la Brocquière francia lovag 1433-ban, a Szentföldről Magyarországon keresztül utazva tért vissza hazájába. Néhány napot Pesten is eltöltött, úti beszámolójában értékes adatokat találunk. „Pesten igen sok lókereskedő van, ha valaki kétezer jó lovat kívánna venni, itt bizonyára kaphatna. Tíz lóból álló istállóként adják el, minden istálló ára 200 forint. Láttam olyan lovakat is, hogy közülük kettő-három megérné az említett árt. Legnagyobb részök a Magyarország határait borító erdélyi hegyekből való. Vettem egy kitűnő futót, egyébiránt majd mind hátszló. Az ország igen jó legelőket szolgáltat számukra. Hibájok azonban, hogy kissé makrancosak, különösen pedig nehezen patkolhatók.”¹⁰⁵

Az állatok mellett sok más, kül- és belföldi áru haladt át, vagy cserélt gazdát Pesten. A város Zsigmond királytól Vasas Szent Péter napjára (augusztus 1-re) országos vásártartási jogot kapott. A pesti vásár vámja a szigeti domonkos apácáké volt, azonban az apácák állandó panaszai azt mutatják, hogy nem mindig sikerült a jogukat maradéktalanul érvényesíteni. A dunai rév vámok a budai káptalant illették, de ők is állandó vitában álltak a révészekkel, a Margit-szigeti apácákkal és a pesti polgárokkal.¹⁰⁶

A 14. századi Pest iparát még jelentéktelennek tartja a kutatás. Budához, Óbudához képest valóban kevés pesti iparos említése maradt fenn az oklevelekben: 1344-1349 között három mészáros, 1390-1432 között három szabót, 1350-ből egy tímárt, és 1427-ből egy vadvágót ismerünk.¹⁰⁷ A felsoroltakon kívül bizonyára sokkal több iparos volt Pesten, hiszen nélkülözhetetlenek voltak az élelmiszereket előállító iparosok például, a pékek, a mészárosok, vagy a halászok. Nem hiányoztak a mindennapi élet egyszerűbb tárgyait előállító, vagy javító kézművesek. Bizonyára Pesten is patkolták a lovakat, készítettek lábbeliket, ruhaféléket, stb. Az 1350-ben említett tímár azt mutatja, hogy már volt egy kisebb-nagyobb bőrfeldolgozó műhely, a cserzőgödör és a műhely többi épülete feltehetően már nem a városi polgárok házai között, hanem azoktól távolabb, a város határában helyezkedtek el.

A városépítéset fellendülése a 15. század első felében

Pest gazdasági életének, a városi iparnak és a kereskedelemnek a fellendülése az 1460-as évek

¹⁰² HOLL 1958. 225.

¹⁰³ Az V. Molnár utca 36. ház pincéje alatti 2. ház utca „A” helyiségében, az ÉK-i sarok közelében kemencét építettek. A ház a 16. század első felében elpusztult, az újjáépítés előtt a kemence romokat lebontották, és a helyét a 16. század első felére jellemző régészeti leletekkel kevert földdel betöltötték. A leletek közül kiemelkedik egy budai műhelyben készült nyolcszögletű majolika padlótegla töredéke, amelyet a Hunyadiak beszercei grófi címerének oroszlán alakjával díszítettek. BERTALÁNÉ 1952. 186-189.; BALOGH 1966. 261, 375. kép. A majolika padlótegla, velencei üvegedény, 16. század eleji, magyar vegyes mázas díszedények töredékei általában a királyi központokból, vagy a királyi udvarhoz közelálló személyek házaiból kerültek elő. A pesti Molnár utcai ház feltöltéséből származó értékes töredékek azonban, nem a pesti királyi házból, hanem egy közeli szeméttelépéről származnak. IRÁSNÉ MELIS 1996. 230. 13-16. kép. Ugyanilyen úton kerültek a király címeres kályhacsempe töredékek a Március 15. téri szeméttöredékekbe.

¹⁰⁴ A 15. század közepén az egyik leggazdagabb állatkereskedő Gubacsi Ferenc Gergely volt. 1437-ben még, mint a Pesttől délre elhelyezkedő Gubacs falu lakosa, hitelezett egy pozsonyi kereskedőnek, akinek cserében aacheni és kölni posztót kellett volna szállítania. A küldemény egyre később, és mivel időközben Gubacsi Ferenc Gergely pesti polgár lett, ezután a pesti tanács sürgette a tartozás kiegyenlítését. Gergelyt többször pesti bírónak választották. Később, mint volt pesti bíró újabb üzleteket kötött a pozsonyiakkal, készpénzért és különféle árukért 1000 juhot szállított Pozsonyba. KUBINYI 1973. 51.

¹⁰⁵ SZAMOTA 1981. 94.

¹⁰⁶ KUBINYI 1973. 46-47.

¹⁰⁷ KUBINYI 1973. 56.

elvezetett az önálló városigazgatás megszervezéséhez, de eközben Pest és a város határa egyre jobban zsúfolt, rendezetlen városképet mutatott. A 13. századi városfal külső É-i oldalán nagy, kihasználatlan területet foglalt el a szórványosan beépített újbécsi határrész, egyre jobban összehúzórt és körbeépült a ferences kolostor melletti állatvásártér. Zsigmond király (1387–1437) uralkodása utolsó éveiben érdeklődéssel fordult Pest felé és nagy építkezésekbe kezdett. Lebontották a Boldogasszony plébániatemplomot, helyére egy gótikus stílusú, jellegzetes, Közép-európai, német-francia hatásra kialakult, háromhajós, szentély-körüljárós csarnoktemplomot építettek. A tervezést és az építést is a királyi építőműhely végezte. Először a nyolcszög öt oldalával záródó szentély készült el, egyidős vele a hatszög alaprajzú szentségház. A falakon megmaradt freskórészleteken firenzei mester, az Esztergomban dolgozó Niccolo di Tommaso, vagy egyik tanítványa kezemunkáját lehet felismerni. A szentély ülőfülkéinek hátfalára Passio jelenteket festettek, ezek is olasz hatást mutatnak.¹⁰⁸

50. a félbe maradt pesti vár

Az 1430-as években a 13. századi városfal északi oldalán Zsigmond király utasítására nagy építkezésbe fogtak a Duna parton. Lebontották a korábbi, az 51. hajóhidat tartó pillért, a helyére egy nagyobb építettek (12. kép 7). A nagyméretű kváderekből épített, masszív építmény nemcsak a csónakokból álló, szétnyitható hajóhidat tartotta, hanem azt a hatalmas szemekből álló, Duna záróláncot is, amely Buda árumegállító joga érvényesítésének hatásos eszköze lehetett.¹⁰⁹ A közelben hozzákezdtek a pesti vár építéséhez. A félbehagyott toronyról Bertrandon de la Brocquière burgundiai lovag úti beszámolójában olvashatunk. A lovag 1432-ben az Alpokon átkelve Velencébe utazott, innen pedig, tengeren folytatta útját a Szentföldre. A következő évben szárazföldi úton tért haza, s eközben Magyarországon is átutazott. Néhány napig Budán és Pesten időzött (12. kép 4). „Visszatértem Pestre, ahol szintén hat, vagy nyolc francia családot láttam, akik a császár megbízásából a Duna-parton, palotájával szemben, nagy tornyot építettek, szándéka volt a Dunán keresztül óriási láncot húzni, amely a folyamot elzárta volna. [...] Megszemléltem a tornyot, mely körülbelül már háromlándzsányi magas volt. Környesköriül igen sok faragott kő hevert,

azonban az egész abbamaradt, mivel az első kőművesek elhaltak, akik pedig életben maradtak, nem tudták folytatni.”¹¹⁰ A félbe maradt, 23×23 m alapterületű, 4 m vastag falú torony maradványai a Régiposta utca – Váci utca kereszteződésében rejtőznek a földben (27. kép). A pesti vár É-i kaputornya a Váci utca É-i végén állt (28. kép). A várépítkezések idejét a vár területén áthaladó utak alapozásába döngölt régészeti leletek, vastag falú házi kerámia, vaseszköz és állatcsont darabok a 15. század elejére kelteznek. A félbe maradt várat 15. század második felében, az új városfal építése előtt lebontották. A Váci utca É-i végén álló várkapu alsó részét és a kapu északi támpilléreit azonban, meghagyták és a 15. századi városfal északi kapujává alakították (29. kép).¹¹¹

52. Szent Miklós templom és kórház

Pest ÉK-i határában az Árpád-kori városfalon kívüli szabad területek különböző rendeltetésű épületekkel kezdtek beépülni. Ezek között a Szent Miklós templom és kórház (V. Városház u. 9–11) volt a legjelentősebb, amely közvetlenül a 13. századi városfal külső oldala mellett épült fel (1. kép 7). Az építkezés idejét nem ismerjük. 1476-ban Révész György volt a Szent Miklós ispótály mestere.¹¹² A Szent Miklós templom a Városháza utca és a Bárczy István utca sarkán, nagyrészt a mai Városháza DK-i szárnya helyén helyezkedett el. Az 1960-as években a Bárczy István utcában, a közműárkokban különböző falak, egy K-Ny-i irányú falrészlet, külső oldalán egy támpillér maradványaival, kerültek elő. Azt nem lehetett feltárni, hogy a templom szentélye, vagy a hajó részei voltak-e. Többször megbolygatták a templom körüli, középkori temetőt, 1984-ben a Városháza ÉNy-i szárnyának a pincéjében is találtunk középkori sírokat.¹¹³ 1996-ban a Városháza északi udvarán az alább leírt 67. 16–17. századi ház pince betöltésében néhány 15. századi faragott kő, közöttük mérműves ablakkeret töredék is előkerültek, feltehetően a közeli kórház templomából származtak. A templomot a törökök a 16. században le-

¹⁰⁸ NÉMETHY 1890. LUX 1933. 1–31.; GERŐ 1956. GEREVICH 1971. 90–92.; GEREVICH 1973. 276–279.; RADOCSEY 1977. 14–15, 126, 12–16. kép.

¹⁰⁹ IRÁSNÉ MELIS 1976. 324.; IRÁSNÉ MELIS 1976. 1984. 66.

¹¹⁰ SZAMOTA 1981. 94.; KUBINYI 1973. 15, 177.; IRÁSNÉ MELIS 1987. 200–206.

¹¹¹ IRÁSNÉ MELIS 1994. 66–68, 70.

¹¹² 1467-ben az óbudai káptalan panaszt emelt a pesti Szent Miklós ispótály mestere, Révész György és Ötvös Pál ellen, mert a pesti Duna-szakaszon, „a halászlát terület közepében, Beczwara fala közelében, ahol azelőtt soha malom nem állott, malmaikat, a Duna mélyében erősített horgonyaikkal annyira zavarták, hogy a régihez képest a halaknak alig felét tudták fogni, miáltal a káptalannak nem csekély kára keletkezett.” RÖMER 1873. 50–51.

¹¹³ Iránsné Melis Katalin leletmentése, 1984.

bontották, és a köveit feltehetően felhasználták a pesti Nagy Dzsámi építésénél.¹¹⁴

AZ ÉSZAKKELETI PESTI HATÁR

Gerendavázak házak, 14.-15. század közepe.
(V. Károly körút 28-30)

Az ÉK-i pesti határban, az 1241 utáni kovácsműhelyeket a század második felében lebontották, a romokat elhordták, a műhelyek helyét lenyes-ték, és sárga homok feltöltéssel kiegyenlítették a mélyedéseket. A 15. századi városfal belső oldalán, a 15-16. századi utca kialakítása és az új házak felépítése miatt ez a homokréteg csak kisebb foltokban maradt meg, a városfal külső oldalán azonban, az egész ásatási területet elborította. Az 1997-es feltárás IV. és V. szelvényében a sárga homok feltöltésben két ház kiszedett falhelyei és elégett talpgerendái kerültek elő. A 17. századi török, külső ágyúállás építésével feldúlták a házak belsejét, a 18. századi külső árok kiásása közben pedig, megsemmisült a házak északi oldala.

53. ház, 14. század-15. század közepe

Az 1997. évi feltárás szerinti V. szelvény nyugati oldalán, először egy 120 cm széles kutatóárkot ástunk. A 15. századi városfal építése előtti feltöltés alatt, a 13. századi sárga, homokos feltöltésben, a kutatóárok nyugati előtt fala megjelent az 53. ház helyének DNy-i sarka és a 25-30 cm széles keleti fal 8 m hosszú szakasza (30. kép). A faszenes barna földdel betöltött keleti falhely 2-4 cm mély volt. A ház keleti fala a DNy-i sarkon 60×40-50 cm-es négyszögge szélesedett és 40×40 cm-es, négyzetes cölöplyuk volt, a gerendát feltehetően kihúzták, mert sárga homokos föld volt benne. A helyiség sarkában, a kiöblösödés alatt egy 22 cm átmérőjű, kormos földdel betöltött cölöplyuk volt. A déli homlokzaton ferde irányban áthaladt a 15. századi városfal, két faszénfoltot vágott el. A modern pincefalon meghagyott tanúfal alá húzódó folt-részlet 22 cm hosszú és 30 cm széles volt, a 100 cm hosszú nagyobb folt keleti vége szintén 30 cm

széles volt, de a nyugati vége befutott a városfal alá. A falsarok nyugati oldalán egy 50 cm széles építőelem 60 cm hosszú részlete helyezkedett el, a faszénfolttól 8-10 cm széles faszenes, barna földcsík választotta el.

A falmaradványok a ház utcai traktusából, a lakóhelyiségből maradtak meg. A belső tér É-D-i irányban 360 cm hosszú volt, és az ÉNy-i sarokban állt a 140 cm széles (É-D) kemence alapozás maradéka. A szélességét nem ismerjük. A kemen-ce tüzelőterének az alja sárga agyag volt, a lakóterben eső oldalán 14-15 cm széles kormos földdel betöltött egyenes szélű falhely volt, ebben állt az alapozás téglakerete. A lakóhelyiség és a konyha között 30 cm széles vert agyagfal volt, amelynek a konyha felőli oldalán megmaradt a konyhai tűzhely vastag patics fenekének a 60×50 cm nagyságú töredéke.

A házfal mindkét oldalán majdnem egymással szemben, 3-3, 16-20 cm átmérőjű cölöplyukak voltak. Lehetséges, hogy a ház oldalfalainak talpgerendás, gerendavázak szerkezete volt.

54. ház, 14. század-15. század közepe

Az 1997. évi feltárás IV. szelvényében a 15. századi városfal külső oldalán elbontottuk a városfalhoz tartozó, kavicsos, sóderes járósíntet és az alatta lévő, a városfal építéséhez kapcsolódó, barna, homokos, kevert barna földből álló feltöltést (31. kép). A 15. századi járósíntől 20-30 cm mélyen, megjelent egy szabályos, kormos patics-törmeléből álló, 8 m hosszú és 5 m széles folt. A déli és a keleti oldalán 20-25 cm széles faszenes sáv húzódott, a külső oldalán különböző nagyságú, négyszögletes kiszélesedések voltak (32. kép).¹¹⁵ Jól látszott, hogy a lebontott ház maradványait a földben hagyott, használhatatlan gerendákkal együtt felgyújtották, és a ház helyén szétterítették a faszenes, paticsos törmelékét. 20 cm mélyítés és nyelés után tisztább képet kaptunk. A különböző falhelyek, padlófoltok és a különféle cölöplyukak a városfal építését megelőző időszakban itt álló házak és a közelben felépített kemence régészeti nyomai voltak. A 13. századi városfaltól cc. 140 méterre, közvetlenül a 15. századi városfal külső oldalán, a feltárás szerinti 42-47. m közötti szakasz előtt helyezkedtek el. A 900 cm hosszú, és 520 cm széles területen feltárt falhelyek három ház déli helyiségéből maradtak meg. A házak É-D-i tengelye hegyes-

¹¹⁴ A Nagy dzsámi (Büjük dzsámi) helyét egy 18. századi helyszínrajz az Invalidus ház, később pesti Városháza, Városház utcai szárnyának közepe táján tünteti fel. Ezek szerint feltételezhető, hogy teljes egészében a törökök építették, hiszen a középkori Szent Miklós templom feltételezett maradványai, egy keletelt, támpilléres fal, É-i oldalán középkori sírokkal, ettől távolabb, az Invalidus ház (Városháza) Bárczy István utcai homlokzata előtt kerültek elő. A 18. századi adatok szerint a török dzsámi a szerviták temploma lett, amely az Invalidus ház építése közben magától összedőlt. A Nagy dzsámi Fischer von Erlach rajza alapján készült rézmetszeten maradt fenn 1721-ből. FEKETE-NAGY 1973. 359-360.; RÓMER 1873. 179-183.

¹¹⁵ A külső ágyúállás lebontása közben a faszerkezetet kitöltő világosszürke agyagot a helyszínen hagyták, és belefolyt a kiszedett palánkok és a cölöpök helyébe. Ez segítette a rekonstrukciót. IRÁSNÉ MELIS 2002. 558-559.

szögben érte el a 15. századi városfalat. Látható volt a házak déli homlokzatának és a keleti oldalnak a helye.

A keleti falak alapozása 900 cm hosszú, 50-90 cm széles faszén foltta mosódott össze, amelyből 40-60 cm széles, 20-60 cm hosszú, K-Ny-i irányú, téglalap alakú foltok ágaztak ki. A faszénfoltok között sárga, jórészt égett agyagsávok húzódtak, amelyek a felmenő falakból származtak. A faszénfoltok elhelyezkedéséből rekonstruálni lehetett az itt álló házak DK-i sarkát és a DK-i sarokból induló falak részleteit. Egy-egy ház alapozása 50 cm széles gerendákból állt, ezeknek azonban, csak az alsó 4-5 cm vastag faszénrétege maradt meg. Ezért a házak építésmódjáról csak azt állíthatjuk, hogy a házak 50 cm széles talpgerendákon álltak. Az elszenesedett gerenda maradványok tejjével egy szintben, megmaradtak a belső helyiségek tapasztott padlóiból származó agyagfoltok. A talpgerendákat cc. 10-15 cm mélyen helyezték el a talajban, és a 35-40 cm mélyre ástott, nagyméretű függőleges, sarok gerendákhoz és az ugyanilyen mélyre ástott oldalgerendákhoz csapolták.

54/a ház, 14-15. század

A ház a 15. századi városfaltól 720 cm-re állt (33. kép). Megmaradtak a ház DK-i sarkát alkotó, derékszögben álló sarokgerendák földben hagyott égett maradványai. A ház sarkán áthaladt a következő, 54/b ház keleti fala, amelynek a talpgerendája elvágta az 54/a ház déli sarokgerenda maradványát. Az 54/a ház sarkán kiálló keleti gerenda részlete 70 cm hosszú és 60 cm széles, a déli gerenda 40 cm hosszú volt. A déli fal helye 60 cm széles, 80-10 cm mély árok volt, amely a feltárás idején agyaggal volt feltöltve. A ház keleti falából egy 50 cm hosszú, faszenes homokkal betöltött, 60 cm szélesre szétnyomott folt maradt meg. A ház többi része elpusztult 18. századi a külső sáncárok kiásával.

54/b ház, 14-15. század

Az új házat a korábbi helyén, déli irányban 100 cm-rel, nyugati irányban 60 cm-re eltolva állt (33. kép). Megmaradt a DK-i sarok elégett, 40 cm hosszú, 60 cm széles keleti sarokgerendájának és a keleti fal 100 cm hosszú, 50 cm széles talpgerendájának az alsó, 2-3 cm vastag faszénrétege. Az elszenesedett gerendákat elvágta az 54/c ház keleti fala.

54/c ház, 14-15. század

A ház utcai „A” helyiségét az ebben a korban beépítetlen területen, a többi részét pedig az elő-

ző lebontott házak lenyесett helyén építették fel (33. kép). Déli irányban 5 méterrel eltolták, É-D-i tengelyét 10-15 fokkal ÉNy-DK-i irányban elfordították. A 15. századi városfal a lebontott ház déli homlokzata előtt haladt. A DNy-i sarok 80 cm-re, a DK-i sarok 130 cm-re helyezkedett el a városfal előtt. Megmaradt a ház déli utcai homlokzatának 520 cm, és a keleti falának 6 m hosszú részlete. A nyugati falhely benne maradt a tanúfalban, és ezek szerint a ház szélessége 6 m körül lehetett.

A ház DK-i sarka és 6 m hosszú keleti falhelye különböző méretű, egymásra épített, 45 és 60 cm széles, elszenesedett talpgerendák és sarokgerendák maradványaiból állt. A gerendák vastagságát nem ismerjük.

A ház DK-sarkán a 4-6 cm vastag faszénben jól látszott, hogyan illesztették egymásba a ház sarkát alkotó építő elemeket. A sarok keleti oldalán a felmenő fal alatt egy 80 cm hosszú és 60 cm széles gerenda, amely 40 cm-re kinyúlt a keleti fal alól, csapolással illeszkedett a ház déli fala alatti 100 cm hosszú, 50 cm széles gerendához. A déli oldalon egy 60 cm széles gerendát fektettek a két csapolt gerenda szélére, amely 35 cm-re kinyúlt a déli fal alól, de a teljes hosszát nem ismerjük. A keleti fal 190 cm hosszú, 60 cm széles talpgerendája a DK-i sarok gerendáiról indult. A gerenda alapú sarkok között az utcai, homlokzat vert fal maradványa 425 cm hosszú és 50 cm széles volt. A DK-i saroktól 2 m-re a fal külső oldalán cc. 30 cm átmérőjű, szétnyomott cölöplyuk volt, a belső oldalon 30 cm-rel távolabb egy 25 cm átmérőjű cölöplyuk volt. Mind a kettőt csak félig építették a falba.¹¹⁶

A ház keleti falhelyének a maradványa 5 m hosszú volt. Az első, 54/a ház északi faláig maradt meg. Mind a két oldalán különböző méretű, négyszögletes faszén foltok voltak. A DK-i saroktól követhető 190 cm hosszú faszén folt végénél 12 cm-es kiugrással indult az újabb talpgerenda

¹¹⁶ A néprajzi kutatás a középkori falusi építészetben megtalálta azokat az építési technikákat, amelyeket a jelenkori népi építészetben is gyakran alkalmaztak. A boronaházak, a többretegű favázás sárfalú, a vert falú házak maradványait egyre több középkori falú helyén tárja fel a kutatás. A Budapest V. Károly körúton, a Pest ÉK-i városrészében azonban több olyan, 14-16. századi ház maradványait tártuk fel, amelyek a falvakból már jól ismert favázás, vert falas technikával épültek. Az 54. talpgerendás ház falmenő falai közül csak a déli fal építésmódját ismerhettük meg. Vert fal, vagy más néven tömésfal volt, zsá-luzással készült. Az építendő fal mindkét oldalán 1-1,5 méteres távolságban, páronként szemben egymással, oszlopokat ástak a földbe. Felső végüket léccel összekötötték, hogy a falkészítés közben függőlegesek maradjanak. Az oszlopok közé 1-1 szál deszkát tettek, és az így kialakított formába döngölték a földet. Miután egy sor elkészült, följebb emelték a deszkát. Ilyen falakból készültek például az Orosházán és Nyársapátiban feltárt középkori falusi házak. CSERI 1997, 109.

faszénfoltja, amely talán cc. 140 cm hosszú lehetett, és a ház két helyisége közötti válaszfal körül véget ért. A válaszfal után 40 cm széles volt a 180 cm hosszú faszénfolt. A keleti fal külső oldalán, a DK-i saroktól 2 méterre egy 40×20 cm-es, szabályos téglalap alakú faszénfolt volt, amely egy külső, függőleges gerenda maradványa lehetett. A DK-i saroktól 2,3 méterre a falhely belső oldalán 50×50 cm-es faszén folt volt. Összeolvadt az „A” helyiség, és a „B” helyiség között elégett válaszfal maradványaival. A 20 cm széles paticstörmeléssel betöltött falhely közepén 5-6 cm széles faszcécsík, elégett deszka maradványa húzódtott. A válaszfal két oldalán nem volt egyforma a padló kialakítás.

A ház déli, utcai „A” lakóhelyiségének a belső mérete: É-D-i irányban 320 cm hosszú volt, a K-Ny-i szélessége cc. 500 cm lehetett. A nyugati fal mellett állt a kemence. A válaszfaltól 30 cm-re előkerült a kemence alatti átégett föld foltja. Az alapozás alaprajza négyzethez közelálló téglalap lehetett. Ebben a helyiségben nem találtunk padló kialakításra utaló nyomokat.

A „B” helyiség, konyha, belső mérete: É-D-i irányban 200 cm, K-Ny-i szélessége cc. 500 cm. A konyha D-Ny-i sarkában, a szobai kemence előtt helyezkedett el a válaszfalhoz épített konyhai tűzhely. Az átégett föld folt 70 × 60 cm volt, a tűzhely egy-egy oldala cc. 130 cm lehetett. A konyhában vastag, szürkés sárga agyagpadló volt. Rétegesen elvált, az egyes rétegek között égett, faszenes, hamus foltok voltak. A ház bejárata feltehetően a konyha keleti falában volt. Az elszenesedett talpgerendába helyezett 40×26 cm-es, belső oldalán levágott sarkú oszlop talán az egyik ajtókeret volt.

A „C” helyiségre mutat, hogy a konyha É-Ny-i sarkában megmaradt a 2. válaszfal 45 cm hosszú helye. Ugyanolyan volt, mint a szoba és a konyha közötti, fal. A ház teljes kiterjedését nem ismerjük, mert a 2. válaszfaltól 270 cm-re megjelent a 18. századi, nagy külső árok belső széle. Az árok kiásával minden korábbi régészeti leletet megsemmisítettek.

A ház az un. magyar alföldi ház típusába tartozott. A ház időrendjének a meghatározását a régészeti rétegek segítik. A 15. század 2. felében, a városfal építését megelőzően bontották le. Az építési idejével kapcsolatban azt lehet biztosan állítani, hogy az 54/a, b, c. házak maradványai az 1242 után használt kovácsműhely maradványait eltakaró 13. század-végi homokfeltöltés és a városfal építését megelőző, 1450-1460-os szintemelés kevert, barna földrétege között helyezkedtek el.

55. szabadon álló kemence, 14-15. század

Az 54/a, b, c. házaktól keletre, a házaktól 3,5-4 méterre, egy szabadon álló kemence maradványai kerültek elő (34. kép). A 15. századi városfalhoz kapcsolódó feltöltés réteg alatt egy nagyjából szabályos négyszög alakú, kormos, paticsos folt került elő, egy-egy oldala átlagosan 500 cm volt.

Elszenesedett gerenda maradványok nyúltak ki a szétrombolt falak alól. A folt letisztítása után az elszenesedett gerenda maradványok között kirajzolódott az égett agyagpadló széle. Az egyenes vonalakkal határolt agyagpadló négyzet alakú, egy-egy oldala 340 cm. D-i és a Ny-i oldalon maradt meg teljes hosszában, szabályos, egyenes vonalban záródtak. Az objektum ÉK-i negyede megsemmisült a 17. századi török, külső ágyúállás építése közben, a török pallók és cölöplyukak, mint az egész ásatási területen, világosszürke agyaggal voltak betöltve (35. kép). Az északi oldalon az ÉNy-i saroktól 2 méterre előkerült egy 28 cm átmérőjű, barna földdel betöltött cölöplyuk részlete. 70 cm hosszan megmaradt a padló széle, derékszögben lekanyarodott a Ny-i oldalra. 50 cm-nél 15 cm-t kiszélesedett, majd elvágta egy 32 cm átmérőjű cölöplyuk, amely barna földdel volt betöltve. Mélységét nem tudtuk megmérni, mert 15 cm mélyen a betöltés már összekeveredett az építmény alatti sárga homok feltöltéssel. A cölöplyukat egy kisebb, 22 cm átmérőjű cölöplyukba ásták. A cölöplyukak mellett egy 20×30 cm faszcécsík helyezkedett el, az égett fának csak az alsó 1-2 cm vastag rétege maradt meg. A D-Ny-i derékszögű saroktól 40 cm-re egy 20×15 cm-es faszcécsík volt, majd 170 cm-re feltárult a DK-i saroképítmény maradványa. A keleti oldaltól 130 cm-re egy 40×50-20 cm-es, faszcécsíkkal és paticstörmeléssel teli gödör került elő, ferdén állt mellette egy téglalap alakú 38×24 cm nagyságú faszcécsík. A DK-i sarokból kinyúlt egy 40 cm hosszú, 30 cm széles faszcécsík, amelynek a külső szélén átfolyt a padlóréteg. Ez a jelenség azt mutatja, hogy a kemencét is átépítették, de az egyes építési periódusokat a szinte megsemmisítő középkori nyesések miatt nem lehet szétválasztani. A padló keleti oldala 120 cm hosszú volt, és a padló széle derékszögben bekanyarodott a padló közepén kialakított kemencés térség keleti oldalához. A padló az északi oldalon 140 cm széles, a déli oldalon 60 cm széles volt.

A padló maradványai a gerendákkal körbevett négyszögletes helyiség déli felében egy 140 cm széles (É-D), 240 cm hosszú (K-Ny), keményre lejárta felületű, szabályos téglalap alakú területet fogtak közre. Az égett keményre döngölt apró

kormos paticsdarabokból állt, a keleti oldalán egy 30×22 cm-res szabályos téglalap alakú faszén folt volt benne. A döngölt törmelék felszedése után a négyszögletes folt Ny-i felében előkerült egy kemence maradványa, amelyet a fenéklapig lebontottak. A fenéklap majdnem kör alakú, átmérője 130 cm (É-D) és 110 cm (K-Ny), a fenéklap körüli paticsgyűrű 8-10 cm széles. A kemence feneke enyhén homorú és erőteljesen kormos volt, azaz a korom vastagon beleégett a fenéklapba. A K-i oldalon közepén volt a kemence 38 cm széles, 35 cm hosszú nyaka. A kemence körül vastag, sötét-sárga, réteges agyagpadló volt, amely a kemence szája körül sötétvörösre égett, korom és hamu foltok voltak benne. A kemencét körbefogó egyenes szélű padló körül előkerültek egy keskeny, 25-30 cm széles árok részletei, ez a kemence kerítésének volt az alapozási árka.¹¹⁷

A kemence és a ház közötti távolság 4 m. Nem lehet tudni, hogy a kemencét pontosan mikor építették, az azonban biztosnak látszik, hogy a házzal egyszerre bontották le. Az egy időben történő használatot mutatja, hogy a szélfogót a kemence ház felé eső oldalára építették, a tűzveszély és a füst ellen védte a házat. A kemence K-i oldalán keskeny árok húzódott, amely kerítés alapárkának tekinthető.

A házat és a kemencét a 15. század közepén, a késő középkori városfalhoz kapcsolódó földmunkák elkezdése előtt lebontották.

HÁZAK SZENTFALVÁN ÉS PEST DÉLI HATÁRÁBAN, 14-15. SZÁZAD

A török alóli felszabadítás idejére, 1686-ra, csak az utolsó, 1684-es felégetésből megmaradt romokat fogta körbe az ugyancsak romos 15. századi városfal. A romeltakarítás és a tereprendezés után tisztán kirajzolódott a város utcahálózata és telekbeosztása. A városi tanács 1689-re felmérte a telkeket, és leírták, hogy az egyes telkeken milyen épületmaradványokat találtak. Ma már tudjuk, hogy a 17. század-végi telekkönyvek a 15. századi városfal megépítése utáni késő középkori, 15-16. századi városalaprajzot és telekbeosztást őrizték meg, a korábbi időszak kutatásához alig adnak segítséget. A régészeti kutatások azonban, még a 15-16. századi házakban és a házak között is feltártak korábbi épületmaradványokat, de egyet-

len középkori ház teljes alaprajzát sem ismerjük. A 14. század közepétől a 15. század közepéig tartó időszakból Szentfalváról és a pesti határból tártunk fel házrészleteket.

56. ház, 13-15. század

Szentfalva, középkori történetéhez az V. Magyar utca 48-50. számú telek beépítés története szolgáltatott értékes adatokat (11. kép 10). A 18. századi ház pincéi között, az udvaron előkerült a középkori ház 80 cm széles keleti, homlokzati falának 3 m hosszú részlete. A régészeti metszetből kiderült, hogy ezen a helyen a 13. században egy kisebb kőházat építettek és 1241-ben a tatárok felégették. 1242 után a romba dőlő ház alapjaira egy új kőházat építettek, amelyet 1460 körül, a 15. századi pesti városfal építése előtt lebontottak. A falrészlet mindkét oldalán, a pusztulási rétegben 1241 körüli, az építési rétegben a 13-14. század fordulója körüli magyar és ausztriai cserépedény töredékek kerültek elő. A faltöredéket eltakarta a 15. századi városfal építését megelőző feltöltés.¹¹⁸ Ez a feltöltés a Kálvin tér 1. telek előtt, a 15. századi Kecskeméti városkapu külső oldalán, a DK-i támpillér mellett is megmaradt. A 0,8-1 m vastag feltöltés alatt egy korábbi épülettörmelékcs réteg mutatkozott, az eredetére a Kálvin tér 1-3. előtt kiásott munkagödörökben egyikében (az alujáróba vezető K-Ny-i lépcső helye) találtunk magyarázatot. A gödörben különböző középkori, épületmaradványok, közöttük egy széles falhoz épített támpillér részlete került elő. A bolygatatlan homokban álló támpilléres falrészlet építési rétegében Zsigmond-kori, (1387-1437) magyar és osztrák import cserépedény töredékek voltak. A korábbi épületet a városfal építése előtt, a 15. század közepén elbontottak. A támpilléres fal mellett keskenyebb falcsonkok maradtak.¹¹⁹ Két jelentősebb szentfalvai épületre lehet következtetni a fennmaradt történeti forrásokból, az egyik az lehetett, amelyben a Pest megyei gyűléseket tartották, de lehetséges, hogy a Szentfalván is birtokos, budai Ulving, vagy a budai Nadler patricuscsalád háza lehetett.¹²⁰ A 15. század második felében a városfal kijelölt nyomvonala áthaladt Szentfalva keleti részén. A városfal építése előtt lebontották a nyomvonalba és a nyomvonalon kívüli területekre eső épületeket.

¹¹⁷ A kemence DNy-i részét megsemmisítette egy 20. századi épület négyszögletes, téglapillére. A kemence feltárása után a téglapillért kiszedték, és alatta megtaláltuk az 1241-es tatárjárás után felépített, 24. kovácsműhely 13. századi kemencéjét, (IRÁSNÉ MELIS 2012. 39.), ez alatt pedig az 1241-ben elpusztult városi fémfeldolgozó műhely 5. munkagödörét (IRÁSNÉ MELIS 2012. 32-33.)

¹¹⁸ IRÁSNÉ MELIS 1984. 66.

¹¹⁹ Irásné Melis Katalin leletmentése, 1975.

¹²⁰ KUBINYI 1973. 15, 177.

57. ház, 15. század eleje

A szentfalvai főtér (V. Egyetem tér) DNy-i sarkától induló középkori eredetű utca Pest déli határán keresztül haladt a Dunához. Napjainkban az utca utolsó szakasza a Havas utca. A Havas utca és a Molnár utca sarkán álló ház mellett, a V. Molnár utca 38. ház középkori falakra épült (1. kép 10). A 19. századi ház pincéje alatt 15-17. századi épületmaradványok kerültek elő (36. kép), a legkorábbi falak egy, a Havas utcára merőleges tájolású házból maradtak meg (37. kép). A későbbi középkori építmények között feltártuk a ház 520 cm hosszú keleti falhelyét, amelyben 220 cm falrészlet volt. Ehhez volt hozzáépítve a ház kemenecéje. A ház DK-i sarkát és a déli fal helyét az alapozási árok épülettörmelékes betöltése mutatta. A 60 cm széles keleti falmaradvány 15-20 cm mély alapozása lapos, törtkövekből állt. A 60-20 cm magas felmenőfal külső oldalán 30-35×30-32 cm-es kockakövek belső oldalán 18-22×12-15 cm-es téglalakú kövek alkották a falsíkot. A ház világossárga agyagpadlóját a felmenőfal alsó kősorához tapasztották. A kemence alapterülete 180 cm hosszú és cc. 170 cm széles lehetett. A kőfal részletek mindkét oldalát vastagon betapasztották. Ilyen kemencéket használtak a Buda és Pest körüli falvakban is, ahol a különböző méretű és rendeltetésű tapasztott kőkemencék a 11. századtól a középkor végéig használatban voltak.¹²¹

A ház alaprajzát nem sikerült rekonstruálni, csak annyit sikerült megállapítani, hogy a kemence és a DK-i sarok között cc. 380 cm volt a távolság. A házépítés idejének a meghatározását az 1241-es, tatárjárás égésnyomainak hiánya segíti. Eszerint a ház a 13. század 2. felében is épülhetett, azonban a ház járószintje alatti rétegekben a 14. század végénél korábbi cserepek, a római kori darabokat kivéve, nem kerültek elő. A ház a 14-15. század fordulójára körül épült, és néhány évtized múlva, a 15. század közepén lebontották.¹²²

58. bőrfeldolgozó ipartelep feltárt maradványai, 15-16. század eleje

A régészeti kutatás eredményei megerősítették azokat a történeti adatokat, amelyek azt mutatják, hogy a 15. század első felében jelentősen megerősödött pesti kézműves ipar. Ebben az időszakban nagy kiterjedésű bőrkészítő ipartelepet létesítettek a déli pesti határban. Az 1440-es években, a bőriparban mind a két bőr és lábbeli készítő szakma, a varga és a tímármesterség is virágzott. A két szakma művelői között, illetve e két szak-

ma magyar és német származású mesterei között már éles szakmai versengés folyt. A pesti céhszabályzatokat Magyi János 15. század-végi formuláskönyve őrizte meg, s ebben a pesti vargák 1444-es céhszabályzata a legkorábbi. A magyar tímároké az 1460-as években keletkezett. Figyelemreméltó, hogy 1446-ban megszervezték az igen sok bőrt feldolgozó, íj-, pajzs-, szíj, nyíl, tegez és nyereggyártók közös céhét is.¹²³

A pesti műhely vizes építményei közül három cserzőgödör részletei kerültek elő az V. Molnár utca 36. és a 38. telken. A 36. telken helyezkedtek el a feltárás szerinti, egymáshoz épített 1-2. cserzőgödrök (36., 38. kép). Az 1. gödör szabálytalan négyszög, trapezoid alakú, feltehetően a beépítésre kerülő telek formájából adódott. Az 1. gödör (4×5,8-4,4×2,10 m) szinte teljes egészében megmaradt, alapterülete cc. 28 m² lehetett. A 80 cm széles masszív kőfalak 200-210 cm mélyek voltak, a 15. századi járószinttől 145 cm-re mélyedtek a bolygatatlan talajba. A járószint feletti 50 cm-magas falak belső oldalán helyenként megmaradtak a gödör lefedését biztosító falkiugrások. A 2. gödör szabályos négyszög alakú lehetett. Nyugati oldala megsemmisült a Molnár utcai, modern csatornaárók kiásása közben, a feltárt részlet mérete 3,5×4×2,1 m volt. Mind a két gödör alján bennhagyták az utolsó cserző anyag (csáva) maradékát. Az 1. gödör alján szabályosan levágott sertés és szarvasmarha állkapocs részeket és deszkákat,¹²⁴ a 2. gödör alján pedig csak ágdarabokat, fakéreg csomókat találtunk. A csávéba szórt homok, kődarabok és épülettörmelék felett a minden napi élet háztartási hulladékaival kevert feltöltés rétegek voltak. Ezek a gödrök megszüntetésének az idejére, a 15. század végére, legkésőbb a 15-16. század fordulójára utalnak. Az egybeépített 1-2. gödörtől délre, 9 m-rel távolabb (V. Molnár utca 38.) került elő a 3. gödör északi falának 5,8 m hosszú részlete (36. kép 3). A fal északi oldalához a bőrök szőrtelenítéshez szükséges ún. izzasztó kemencét építettek.¹²⁵ Az ipartelep száraz- és vizes-műhely-épületeiből, raktáraiból, a kültéri munkaterület nyomaiból semmi sem maradt meg. Ennek ellenére a megismert objektumokból világosan látszik, hogy ezen az ipartelepen vargák és tímárok

¹²¹ IRÁSNÉ MELIS 1996., 212-213.

¹²² IRÁSNÉ MELIS 1966. 212-215.

¹²³ KUBINYI 1973. 114-123, 169.

¹²⁴ IRÁSNÉ MELIS 1996. 215-225. Az állatcsontleleteket Vörös István, a Magyar Nemzeti Múzeum tudományos munkatársa határozta meg. Az 1. gödörben 21 db egyformára csontolt szarvasmarha mandibula került elő. A mandibulák két végét levágták, és legtartósabb zápfogsoros töredéket bőrsimító eszközként használták. VÖRÖS 1996. 240-241.

¹²⁵ IRÁSNÉ MELIS 1996. 221-226.

is dolgoztak,¹²⁶ nagy mennyiségben készítettek a különféle bőröket. A bőrfeldolgozó iparosok pedig, változatos árucikkeket szabtak, varrtak, a kikészített bőrökből. Műhelyeik, amelyekben a vevőket is fogadták, az iparteleptől távolabb a városi házak között helyezkedtek el.¹²⁷ A bőrfeldolgozó telep megszüntetése után a telep helyét 10 m széles házhelyekre osztották és kialakították a mai Molnár utcát. A 15. század végén, az egybeépült 1. és 2. cserző gödör falaira felépítették az első késő középkori kőházat. Két helyiség falai kerültek elő, az utcai homlokzat is elpusztul. Többször átépítve 1686-ig fennállt (38. kép). A mellette lévő házhelyen csak az 1560-as években épült fel egy hasonló méretű és elrendezésű téglaház. Az udvarán, a 15. századi izzasztó kemence falaira melléképületek építettek (36. kép).¹²⁸

4. PERIÓDUS

PEST VISSZANYERI FÜGGETLENSÉGÉT, A VÁROS UTOLSÓ ÉPÍTKEZÉSEI, 1460-1541

A 15. század elején, a nagy építkezések közben a pesti polgárok elkezdtek az önálló városi életért vívott küzdelmeiket. Fokozatosan elérték, hogy az 1469-1478 közötti években 12 tagú városi tanácsot választhattak, majd néhány év múlva Pest a tárnokszék tagja lett és ezzel a 15. század végére visszanyerte szabadságát. Egy 1477-ben kiadott oklevélben már, Buda után, az ország második városaként sorolták fel.¹²⁹ Eközben a jelentős iparral rendelkező, gazdag kereskedőváros és környezete egyre jobban zsúfolt, rendezetlen városképet mutatott. A 15. század második felére megérett a helyzet egy nagyszabású városrendezésre, szükségessé vált a 13. századi városfalon kívüli terület

hozzákapcsolása a történeti városmaghoz. Kijelölték a beépített terület határait, és elhatárolták az új városfal felépítését.

59. a 15. századi pesti városfal

Mátyás király és a pesti polgárok között bizonyára számos kérdés felmerült a városfal építésével kapcsolatban. Feltehetően írásban rögzítették a különböző tárgyalások eredményeit, de ezekből az oklevelekből egy sem maradt fenn. Különösen érdekes lenne, ha tudnánk, hogy a városfalat milyen feltételekkel építették fel Szentfalva köré, amely önálló település volt, és a 16. század elején mezővárosi rangra emelkedett. A pesti várral kapcsolatban szintén felmerülnek kérdések (1. kép). A régészeti kutatások ugyan megmutatták, hogy a pesti vár félbehagyott öregtornyát lebontották, és a bontott falak tetején átvezették a Váci kapuhoz vezető késő középkori úttestet. A vár északi kapuját szintén lebontották és ráépítették a Váci városkaput.¹³⁰ A 17-18. századi pesti alaprajzok alapján feltételezhető, hogy a pesti vár a korábbihoz képest, kisebb területen (a mai Apáczai Csere János – Régiposta - Váci – Türr István utca között) fennmaradt. A régészeti kutatások során kiderült, hogy ebben az időben lebontották az 1241 előtti városfalat, és részben a városfal maradványainak a tetején kialakítottak egy új utcát, a mai Városház utcát. Lebontották az új városfal nyomvonalába eső szentfalvai és újbécsi házakat. A város déli oldalán (Havas utca – Fővám tér közötti terület) megszüntették a bőrfeldolgozó telepet, és az egész műhelyt áthelyezték a 15. századi városfal külső oldalára.¹³¹

A 15. századi városfal a korábbi falhoz hasonlóan, félkör alakban övezte Pestet, de a két fal közötti távolság nem volt egyforma (1. kép). Az ÉK-i határban, a Városház utca vonalában haladó 13. századi, és a felépítendő 15. századi városfal között 140-160 m széles területsáv húzódott. A DK-i és a D-i határban ez jóval szélesebb terület volt, mert DK-en közrefogta Szentfalvát, a déli oldalon pedig, a 15. századi városfal belső oldalára került a domonkos kolostor, és a nagykiterjedésű bőrfeldolgozó ipartelep helye. A városfal belső oldalán pár méter széles beépítetlen sávot hagytak, hogy szabadon közlekedhessenek a városfal mellett. A 17. században ebben a szabad sávban ásták ki a belső sáncárkot. A 15. század végére kialakult az új városalaprajz, az úthálózat és telekbeosztás a mai napig fennmaradt. A késő középkori Pest

¹²⁶ Az 1. gödör szürke feltöltés rétegében szakajtó méretű egybegyúrt coprolit- kutyaganéj-pác alapanyag- került elő. Az ipartelepen, a felhasználás előtt, a kutyák összegyűjtött, emésztetlen csonttörmelékkel dúsított, ún. „fehér ürülékét” szükség szerint átdolgozták, és a bőrkikészítés egyes fázisaiban – szórtelenítés, puhítás – használták. IRÁSNÉ MELIS 1966. 226.; VÖRÖS 1996 242.

¹²⁷ A középkori városi mesterségek topográfiájával utoljára Holl Imre foglalkozott. A nyugat-európai városokhoz képest a magyar városok iparosairól, műhelyeik, boltjaik elhelyezkedéséről sokkal kevesebb történeti adat maradt fenn. A régészeti kutatások eredményeitől lehetne várni a topográfiai kérdések tisztázását, de egy-egy műhely, vagy bolt meghatározása csak akkor sikerülhet, ha véletlenül, valami váratlan esemény miatt, a házban maradtak a hulladékok, vagy a szerszámok. Például a fém, vagy bőr nyersanyag feldolgozó ipartelepek, feltehetően a városfalakon kívül helyezkedtek el, a késztermékeket előállító kisebb műhelyek Sopronhoz és Pozsonyhoz hasonlóan, Budán és Pesten is a város belterületén helyezkedtek el. HOLL 1989. 64-73.

¹²⁸ IRÁSNÉ MELIS 1996. 226-234.

¹²⁹ KUBINYI 1973. 164-165.

¹³⁰ IRÁSNÉ MELIS 1994. 67-68.

¹³¹ BALLA Antal: Pest várostérkép, 1784-1786. FODOR 1952. I. 121.; FODOR 1953. 36-40.

alapterülete 55 hektárra nőtt.¹³² A városfal közel 5 hektár területet foglal el. Az épületbontásokkal, és a bekerített területek telkekre osztásával és beépítésével kapcsolatban bizonyára felélénkült a pesti ingatlanforgalom, az ezzel kapcsolatos oklevelek azonban, nyomtalanul elvesztek. A rendelkezésre álló adatok szerint a késő középkorban a pesti telkek ára a budaiakhoz képest jóval olcsóbb volt.¹³³ A pesti ingatlanok ára között is jelentős különbségek lehettek, az árakat megszabta a telkek elhelyezkedés, nagysága és a telken álló házak minősége. A pesti városi tanács a városrendezésből származó bevétel egy részét valószínűleg a városfalra költötte. Adatok hiányában nem tudjuk a városfal építési költségét megbecsülni, csak a felhasznált építőanyag mennyiségét lehet nagyjából kiszámítani. A városfal 2200 m hosszú 1,9 m széles, 10 m magas kötőgátjait 2,2 m széles és 1,6–1,8 m mély alapokra építették, a külső tornyok, kaputornyok és a kaputornyok támpillérei további 400 m hosszú falszakaszt jelentenek. Kimaradtak a számításból a Duna-parti rondellák, amelyeknek az építési ideje eléggé bizonytalan, most úgy tekintjük, hogy a pesti várhoz, a királyi hajósok telepéhez tartoztak. A 17. századi rajzok a két rondella között kőfalat ábrázolnak, a déli rondellától viszont palánk sor húzódik a Duna-parton.¹³⁴

A városfal kő építőanyagának becsült mennyisége 54 000 m³. Amennyiben a városfal belső oldalán, a pártázat mögött fából készült, fedett folyosó húzódott, 1–2 000 m³ fára is szükség volt. Jelentősen megnövelte a felhasznált fa mennyiségét a Duna-parti palánk sor, bár lehetséges, hogy

a közel 700 m hosszú kerítés nagyobb része, már korábban, mint árvízi töltés, megépült a pesti parton. Az építőanyag költségeit bontott anyagok újbóli felhasználásával csökkentették, több helyen látható faragott kő, vagy törött építészeti faragvány a városfalban. Az építkezés költségeit rendkívüli mértékben megnövelték azok a földmunkák, feltöltések, amelyekkel a városfal egész vonalán közel azonos tengerszint feletti magasságon kellett kialakítani a járószintet. Az így megmozgatott és ide szállított föld mennyiségét becsülni sem lehet, mert a városfal építése előtti terepszintet csak kevés helyen ismerjük.¹³⁵ A késő középkori városfal teljes hossza, a Duna-parti résszel együtt, cc. 3 km lehetett. Három kapuja volt, amelyek a városon átvezető, országos főútvonalakon álltak. Északon, a Váci kapu, keleten a Hatvani kapu és délen a Kecskeméti kapu tornyai magasodtak. A Duna-parton két rondella, a kapuk között külső tornyok, a kapuk előtt külső erődítmények (rondellák) növelték a városfal katonai erejét. Az újonnan felhasznált építőanyag valamelyik közeli bányából származó, márgás, morzsálékony, kőbányai puha mészkő volt. A járószint feletti falsíkot, sima felületű, elnagyolt kváderekkel borították, a köveket lazább szerkezetű, homokos, mészszegény habarccsal rakták fel, amelynek a nagy része a háborús események következtében már a 16–17. században leomlott. Az alapfal tetején, mind a két oldalon, azonos szinten 20 cm széles falkiugrás mutatta a 15. századi járószintet. A 10 m magas városfal 1,8–1,9 m széles volt. A külső tornyok és a városkapuk fala ugyanilyen széles volt, a rondellák falai azonban 4–6 m szélesek lehettek. A megmaradt falrészleteken mindkét oldalon jellegzetes építészeti részletek láthatók.¹³⁶ A külső oldalon egymástól 70 cm-re, lőréses párták zárták le a fal koronáját. A pártázat egy-egy foka 1,35 m magas, 2,55 m széles és 70 cm vastag volt. A pártafokok közepén befelé tölcselesen táguló, 65 cm magas, külső oldalán 10 cm széles, keskeny lőrések voltak. A pártázat belső oldalán a 120 cm széles faltetőre, gyilokjárót, feltehetően fa védőfolyosót ácsoltak, amelyre létrán, vagy a városfal belső oldalára épített, keskeny kőlépcsőn lehetett felmenni (39., 40. kép).¹³⁷ A 15. században épült városfalakat, kö-

¹³² CSORBA 1976. 362–363.

¹³³ A budai telkek vizsgálata közben Lócsy Erzsébet részletesen elemezte az országház utcai telkek elhelyezkedésének és méreteinek szabályosságait. Az itteni telkek szélessége, amely azonos a középkori házak homlokzatának a szélességével, négy kivételtől eltekintve, 18 és 19,6 m között váltakozott. A telekbeosztás igazolja, „hogy az utca létesítése, illetve betelepítése tervszerűen, előre meghatározott rendben folyt. „A házak nagy része a 14. század folyamán épült. Lócsy 1969. 196–205. Ugyanez a folyamat játszódott le Pesten is a késő középkori városfal felépítése után. A pesti városi telkek méreteit nem ismerjük. A mai Károly körút 38–40. számok alatti területen feltárt középkori utca mindkét oldalán 1480 körül épültek fel a házak, a házak 13 m széles telken, vagy telekrészen álltak. A város DNy-i felében a 16. század elején alakították ki a késő középkori utcát (a mai Molnár utcát), a feltárt házak 10 m széles telken, illetve résztelken álltak.

¹³⁴ A Duna-part kiépítésének legkorábbi, valamennyire részletes ábrázolása 1600-ból, W. Dilich rézkarcán tűnt fel. A Pestet északról ábrázoló sematikus rajzon a Duna-parti ház sor előtt keskeny kerítés köti össze a Duna-parti rondellákat. RÓZSA 1963. 105. X. t.; M. Wening 1684-es, L. N. Hallart rajza után készített rézmetszetén az északi Duna-parti és a Színházi rondella között kőfalat ábrázol, majd a Színházi rondellától végig palánkfal látszik. RÓZSA 1963. 264, XXXI. t.

¹³⁵ Ez a feltöltés a Károly körúti 120 m hosszú falrészlet mindkét oldalán, közvetlenül a fal mellett, K-Ny-i irányban a Deák tér felé haladva, 40 cm-ről 100 cm-re vastagodott. A városfal külső oldalán pedig, a városfaltól 18 méterre még 10–15 cm vastagságban látszott. IRÁSNÉ MELIS 2002. 563.

¹³⁶ BERGH 1870. 46–50.; NAGY 1975. 239.

¹³⁷ LUX 1941. 401–402.; Horler Ferenc felmérése és rekonstrukciós rajzai. 1963. Budapesti Történeti Múzeum, Középkori rajztár.

zöttük a pesti városfalat, Gerő László a magyar várak külső tornyos típusába sorolta. Ilyen volt a kolozsvári városfal, amelynek a pesti fallal megegyező részletei voltak. A kolozsvári Szabók bástya (Bethlen bástya) melletti falrészlet pártázata méreteiben is megegyezik a pestivel, és hasonló a gyilokjáró belső oldala. Bizonyára a 15. század közepén épített városfalakon (Kolozsvár, Kiszszében, Zsolna, stb.) több hasonló részlet volt, de ezek is, mint a pesti fal, a későbbi évszázadokban vagy átépültek, vagy teljesen megsemmisültek.¹³⁸ A középkori magyar városokat ábrázoló metszeten, városalaprajzokon a kapuk között félkör, kör, patkó alakú, vagy négyszögletes alaprajzú külső tornyokat látunk. A Pestet ábrázoló metszeten és a térképeken, városfal íves hajlását kialakító tompaszögű sarkokon szintén félkörös és négyszögletes tornyok helyezkednek el. Egyelőre egyetlen, a Múzeum körút 27–29. házak udvarára eső torony részletét kutatták.¹³⁹ Bebizonyosodott, hogy a torony a városfallal egyszerre épült, belső átmérője a városfalnál 6 m, a városfalra merőleges sugara 5 m volt. A többi külső toronynak a pontos helyét sem ismerjük. A városfallal együtt épültek a kaputornyok, a régészeti kutatás feltárta a Váci és a Kecskeméti kapukhoz csatlakozó városfal részleteket.¹⁴⁰ A 18. századi adatok szerint a Hatvani kapu alaprajza feltehetően azonos volt a feltárt kapuk alaprajzával. A városkapuk előtti rondellák és más külső erődítmények közül csak a Hatvani kapu előtti rondellából került elő egy 20 méteres részlet, ezt azonban 1962-ben az Astoria aluljáró építése miatt nagyrészt elbontották.¹⁴¹

A régészeti adatok azt mutatták, hogy a városfal Mátyás király uralkodása alatt, az 1460–1480 közötti időszakban épült. Alátámasztja ezt a városfal első, 1493-as okleveles említése, amikor határozottan leírták, hogy nem sokkal korábban épült a város köré. 1512-ben említették a Hatvani kaput (Kossuth Lajos utca 19. előtt, úttest), a városfal északi, Bécsi-, Váci kapuja (Váci utca 1–3. előtt, úttest) 1516-ban és 1522-ben jelent meg oklevelekben.¹⁴² Röviddel ezután, 1526 őszén, tragikus eseményeket élt át a város, a Mohácsról érkező török sereg nemcsak Budát, hanem Pestet is feldúlta és felégette. A nagy török sereg nem sokkal ezután elvonult, de török helyőrség maradt a városban. II. Lajos halála (1516–1526) után Zápolyai Jánost

(1526–1540) és Habsburg Ferdinándot (1526–1563) magyar királlyá választották. A királyi hatalomért viaskodó pártok küzdelmei és az újabb török támadás veszélye között Pest már nem tudott újjáépülni, örökre elvesztette középkori nagyságát. Az elkövetkezendő évtizedekben Pest sokat szenvedett a budai királyi palota birtoklásáért vívott küzdelmekben, az egymás ellen küzdő két magyar király Szapolyai János és Habsburg Ferdinánd, valamint a velük szövetséges magyar, német, török csapatok heves csatákat vívtak a pesti oldalon is. Pest 1526-tól szinte folyamatosan háborús események színtere volt, de az 1526-os tűzvész és a harci események még nem okoztak kijavíthatatlan károkat a városfalban. 1536-ban Oláh Miklós történeti munkájában röviden írt a pesti falakról, de a falak állapotával nem foglalkozott. Úgy látta, hogy a falak széles körben övezték a várost, és a városfalat még a Duna egyik ága is körbevette. A városfal alul-fölül a Dunát érintette, és hosszan csatlakoztak hozzá a Duna-parti külvárosok.¹⁴³ Oláh Miklós érdeklődését bizonyára jobban felkeltette volna, ha láthatta volna a kapuk előtti külső védőműveket, a rondellákat. Ezek azonban néhány évvel később épültek.

A pesti rondellák kutatásának az a legnagyobb problémája, hogy eddig csak a Hatvani kapu előtti rondella részlete került elő. Az Astoria aluljáró építéséhez kiásott munkagödörben a rondella északi oldala mellett megmaradt egy régészeti metszet. Látható volt, hogy a rondella alapfalát 13–16. századi szórvány leleteket tartalmazó járósínt rétegekbe ásták, és a rondella járósíntjéhez kapcsolódó rétegben csak néhány 16. századi magyar eredetű kerámia edénytöredék volt. Az utolsó, középkori városfal építkezések és az ezzel járó szintemelések ideje arra az időszakra tehető, amikor a két király között fegyvernyugvás volt, és közös erővel próbáltak felkészülni a török veszély elhárítására. A tárgyalások eredménye az 1538-as nagyváradi béke, amelyben Szapolyai János és Habsburg Ferdinánd, a két magyar király elhatározta, hogy a török ellen együtt védik Budát és Pestet, és erődöt építenek a Gellért-hegyen.¹⁴⁴ Ez volt az utolsó időszak, amikor a pesti városfal hadierejét a kapuk elé épített külső védőművekkel, rondellákkal a kor haditechnikai követelményei szerint megerősíthették. A békeség azonban, rövid ideig tartott. 1541. augusztus 26-án Szulejmán szultán hatalmas sereggel Buda alá érkezett, és 29-én Buda török kézre került. Szeptember 5-én Izabella királyné János Zsig-

¹³⁸ GÁRDONYI 1941. 5–6.; GERŐ 1968. 23–26.; CSORBA 1976. 355–356.

¹³⁹ Falkutatás és régészeti feltárás. Feuerné Tóth Rózsa, Horler Ferenc, 1960.; IRÁSNÉ MELIS 1976. 324.

¹⁴⁰ IRÁSNÉ MELIS 1987–1988. 200–206. és 210–213.

¹⁴¹ F. Tóth Rózsa leletmentése, Horler Ferenc rekonstrukciója. F. Tóth 1966. 20–22.; IRÁSNÉ MELIS 1987–1988. 214–216.

¹⁴² KUBINYI 1973. 13. 41.; CSORBA 1976. 360.

¹⁴³ ÉPERJESSY-JUHÁSZ 1938. 17.

¹⁴⁴ IVÁNYI 1941. 32–84.; CSORBA 1976. 357.

monddal eltávozott Budáról.¹⁴⁵ A törökök Pestre is bevonultak, és elkezdődött a 150 évig tartó török hódoltság időszaka.

A 16. század első felében, a pesti hadi események szereplői között jelentős szerepet játszott Joannes Maria Speciecasa olasz hadi építész, aki I. Ferdinánd király szolgálatában állt. A vele kapcsolatos történeti adatok arra utalnak, hogy az irányítása alatt zajlottak az utolsó, középkori pesti építkezések. 1541. február 8-án Ferdinánd király utasította magyarországi tábori fizetőmesterét, hogy Joannes Maria Speciecasának, mint királyi építőmesternek pesti megélhetésére fizessen 32 forintot. 1541. április 23-án keltezett, olasz nyelvű levélben Jo: Marius Speciecasa megköszönte Ferdinánd királynak fizetése felemelését. A kortárs olasz történetíró, Paulus Jovius csak annyit jegyzett fel, hogy a Nápolyból való Marius Spicenciasus Pest városában, „az ellenség táborának ellenében itáliai módra négyszögben, akár egy igen széles tornyot, sáncot emeltetett, és a tetejére ágyúkat helyeztetett.”¹⁴⁶ Ez a négyszögletes Duna-parti sánc több városképi metszeten látható.¹⁴⁷

Istvánffy Miklós (1535–1615) nagy történeti munkájában az 1541 körüli események ismertetése közben többször kitért Marius Speciacasius tevékenységére.¹⁴⁸ Kétségtelen, hogy jelentős katonai ismeretekkel rendelkezett, de az 1535-ben született Istvánffy csak jóval később láthatta Pestet, amikor a pesti törökök a középkori városfalat és a védőműveket az 1542-es, nagy pusztulásokkal járó visszafoglalási kísérlet után már saját elképzeléseik szerint állították helyre. A megerősített városfal már nem a budai vár felől, hanem a Duna mentén É felől közeledő császári seregek ellen védte a pesti helyőrséget. A 16. századi történeti adatok szerint a pesti városfal nem volt jelentéktelen építmény, a kedvezőtlen földrajzi fekvéséből adódó stratégiai gyengesége ekkor még nem mutatkozott meg. A falak ellenálló képességét mutatja, hogy a városfal 1526 és 1542 között az egymást követő ostromoknak is ellenállt, kibírta a heves ágyútüzeket. 1542 őszén az egyesült német-magyar seregek „egyetlen napon háromezer hatszáz golyót is kilőttek Pestre” és 100 rőfnyi (kb. 70–80 m) hosszan megrongálták a falakat.¹⁴⁹ Az ostrom nyomai meglátszottak a Károly körüti városfalszakaszon, helyenként az alapfalakban is előtűntek a javítások nyomai (41. kép).¹⁵⁰

A 17. századvégi metszetekről, térképekről megismert városfal kiterjedésében, erősítéseinak számában megfelelt a fal valóságos állapotának. A 17. század végén 12 bástya volt a városfalon. A Duna parton két rondella helyezkedett el (42. kép). A városfal északi nagy rondellájának a maradványai az Apáczai Csere János u. 6. (régebben Apáczai Csere János utca 9.) számú épület közelében, legnagyobb részét az épület előtti úttest alatt rejtőznek. A kisebb rondella Régiposta utca 2. (korábbi irodalomban Apáczai Csere János utca 2.) épületben fennmaradt 19. századi Színházi rondellával azonosítható. A városfal déli oldala a Duna-parton zárult, és az itteni városfal sarokról indult a Duna-parti szakasz. Nem tudjuk, hogy a DNY-i sarkon volt-e valamilyen külső építmény. A 17. századvégi metszeteken a Duna-parti fal nyugati oldalát magas palánkfalként ábrázolták, de az északi oldalon a két Duna-parti rondella között kőfalat rajzoltak. A városfal északi Váci kapuja a Váci utca északi végén állt, előtte palánkkerítéssel körbevett félkör alaprajzú külső erősítmény emelkedett (43., 44. kép). Az ÉK-i oldalon, három külső torony állt. A Deák téri torony a 17. század végén négyszögletes volt, és a század végén már kapu volt benne. A következő félkör alaprajzú külső torony lebontásáig, az 1890-es évekig, a Károly körút 28–30. telken állt. A következő torony felehetően a Károly körút 16. telken állt, a pontos helyét nem ismerjük, mert nyomtalanul eltűnt. A városfal keleti oldalán a Hatvani kapu maradványai a Kossuth Lajos u. 19. előtt, az úttest alatt helyezkednek el (45. kép). Nagy rondella állt városkapu előtt, palánkokból álló kitörő kapu volt hozzáépítve. A városfal folytatódó, DK-i oldalán két külső torony épült. A Hatvani kapu melletti torony a helyszínrajzok szerint a Múzeum körút 13. ház helyén állt, majd a következő külső torony maradványait a Múzeum körút 27–29. házak udvarán kerültek elő. A városfal déli kapuja, a Kecskeméti kapu, a középkori utca végén, a mai Kecskeméti u. 19. előtt emelkedett (46., 47., 48., 49. kép). A kapu elé rondellát, más ábrázolások szerint barbakánt építettek. A mai Várház körút 16. ház helyén állt a városfal egyetlen déli külső tornya. A középkori Váci utca déli végén ismét egy nagy rondella helyezkedett el, és innen indult a városfal utolsó, déli szakasza a Duna-partra.¹⁵¹

¹⁴⁵ KUBINYI 1973. 201–231.

¹⁴⁶ DÉTSY 1994. 227–228.

¹⁴⁷ Buda ostroma. 1542. Enea Vico rézmetszete. RÓZSA 1995. 14.

¹⁴⁸ BÁNYI 1936. 119–222.

¹⁴⁹ FEKETE-NAGY 1973. 337–343.

¹⁵⁰ IRÁSNÉ MELIS 2002. 555–553.

¹⁵¹ Pest nyugatról. Részlet: M. Wening – L. N. Hallart: Buda ostroma délről, 1684. RÓZSA 1995. 35; Pest keletről. Részlet: M. Wening – L. N. Hallart: Buda ostroma nyugatról, 1684. RÓZSA 1995. 30.

A FELTÁRT KÖZÉPKORI VÁROSRESZ KELETI OLDALA

UTCARÉSZLET, 15-16. SZÁZAD

A Városháza utca északi udvarán (Károly körút 28-30.) feltártuk a városházai utca részletét. A teljes régészeti feltáráshoz alkalmas (60×32 m) 1920 m² területen a lebontott 20. századi épületek alapfalai között előkerültek a 18. század végén épült lovarda 1-2 m széles falrészletei, amelyek minden régészeti jelenséget megbolygattak. Az ásatási területet beborító, vastag újkori építési törmelékből álló feltöltésben megjelent a lebontott városházai teteje, majd az 1996. évi járószinthez képest 100 cm mélyen előkerült a Városháza építése előtti, 1714-es járószint. A 18. század eleji épületmaradványok és az 1686-os harcok utáni területrendezés rétegeinek dokumentálása után, folytattuk a mélyítést, és a feltételezett középkori utca vonalában előbukkantak a 17. századi török úttest szegélykövei. A 16. századi úttest alatt végül négy középkori útréteg épült egymásra, melyek összekötötték a középkori eredetű Semmelweis utcát a Fehér Hajó utcával. A középkori utca, vagy utcarészek nevei, nem maradtak fenn. Az utca mindkét oldalán a 18. századi lovarda széles falai áthaladtak a házak maradványain. Az utca északi oldalán álló házak hátsó, udvari helyiségei a középkori városházához épített, 18. századi gazdasági épületek, a déli oldalán álló házak udvari helyiségei pedig, az Invalidus ház - Városháza északi szárnyának az építésével tűntek el. Egyetlen ház teljes alaprajza sem maradt meg.

60. A késő középkori utca útrétegei, 15. század vége - 18. század eleje között

Az ÉK-i városházában a két városházai közötti távolság átlagosan 140-160 m és ez elegendő volt ahhoz, hogy a 15. századi városházai közelében még egy utcát kitűzzenek. Az utca a városházai párhuzamosan haladt, 12 m széles volt, az egymásra épített útrétegek 7 m széles tömböt alkottak (50. kép). Az utca északi széle 37-39, a déli széle pedig, 43-45 méterre húzódott a városházától. Párhuzamos volt az ugyancsak középkori eredetű Városházai utcával, amelyet a lebontott, 13. századi városházai maradványai felett alakítottak ki. Az utca mindkét oldalát házhelyekre osztották. Az egyes útrétegek, az úttestek, keskenyebbek voltak, mint a középkori utca. Az úttestet a török hódoltság végéig (1686) többször megújították és kijavították. Az egyes átalakítások során az útszegélyeket jelző kősorok északi, vagy déli irányban eltolódtak, mert a fellazult, leomlott útszegélyeket nem lehetett

ugyanazon a helyen újjáépíteni. Az útrétegek szélessége 4-6 m között ingadozott (51. kép). A megújított útrétegek építésmódja között kisebb eltérések voltak, csak a 2. 3. 4. útréteg készült azonos módon (52. kép). Az utak felszínén keréknyomok és az alsóbb útrétegekbe mélyülő kátyúk keletkeztek, amelyek végül használhatatlanná tették az utakat. Az újkori bolygatások miatt csak a feltárási szerinti I. munkahelyen, a 15-16. századi házhelyek között maradt meg a középkori úttestek 48 m hosszú, egybefüggő részlete.¹⁵²

Az 1. úttest. 1480 körül. A városházai párhuzamosan kimért új utca első útburkolata. 600 cm széles volt. A bolygatatlan homokot a 6-8-20 cm vastag kevert, barna föld borította. Ez alatt különböző szélességű barna, kevert földdel betöltött csíkok, kocsikerék nyomok mélyedtek a bolygatatlan homokba (53. kép). A kevert, barna földréteget ledöngölték, és ráterítették az 1. útréteget, amely sóderrel kevert szürkés homokból állt (54. kép). Ebben kevés, a 15. század 2. felére jellemző régészeti lelet, edény, állatcsont és kovácsolt vasdarabok voltak. Ezt a réteget ugyancsak tömő-

¹⁵² Budapest területén először Budán tárták fel az útrétegeket. A 13. századi útvonalakon a természetes talaj felszínére kerámia, állatcsont és vastöredékekkel kevert feltöltést hordtak, és folyami kavicsréteggel fedték. A későbbi, városrendezéssel járó útvonalváltozások során is így építették az újabb szakaszokat, csupán a feltöltésbe került régészeti leletanyag kora változott. Több helyen azonban, a felső kavicsburkolat helyett, szabálytalan alakú, laposabb kövekből alakították ki az út felső rétegét. BERTALANNÉ-H. GYÖRKY 1964. 345-363. Pesten azonban még nem kerültek elő, a budaihoz hasonló, épített, 13. századi utakat. Az 1996-os Károly körúti ásatás közelében, a Szervita téren előkerült az első, 13. századi városházai részlete. A belső oldalán megmaradtak a városházához tartozó járószintek. A 13. századi járószintet mutató falkiugráshoz 16-18 cm vastag, keményre lejárta, vagy döngölt kevert föld csatlakozott. Lazább vékony földréteg takarta, amelyben apró faszéndarabok és hamuval kevert földcsomók voltak. Ez a tatárjárás (1241) utáni romeltakarítás és tereprendezés rétege volt. Felette 30-40 cm vastag sárga, bolygatatlannak látszó homok feltöltés volt. A homok tetején következett a második, 14. századi barna feltöltés, tetején a keményre taposott földréteg a tatárjárás utáni 13-15. századi járószintet mutatta. A városházai a leletmentés idején 20-30 cm-re a 13-15. századi járószint fölé magasodott. A 13. századi városházai maradványait a 15. század közepén Mátyás király uralkodása alatt lebontották, és ezen a helyen 50 cm vastag, épülettörmelékkel kevert feltöltést borította be a fal maradványait. A 15. század végén kialakított úttestnek szilárd alapja lett a 15-160 cm széles városházai maradványa. Épülettörmelék a gyágyos, földet döngölték rá, amelyben már 15. századi régészeti lelet töredékek is megjelentek. Az úttest teteje elpusztult. A 15. század végi építkezésekből kimaradt területeken, Ferenciek téren, Petőfi Sándor utcában, a Váci utcában azt láttuk, hogy az útalapozásokat ugyanúgy készítették, mint Budán. A út alapozása kötött, agyagos föld volt, amelyet a 13-16. századi mindennapi élet használati tárgyainak törmelékével szilárdítottak. Azt nem lehetett megfigyelni, hogy a régészeti leleteket előzetesen összekeverték az agyagos földdel, vagy a rászórták a leterített földrétegre. Ezután kevert barna földet döngöltek az útra. IRÁSNÉ MELIS 1987-1989. 211.; IRÁSNÉ MELIS 1994. 69.

rítették. Az út két szélére kissé távol egymástól, lapos kődarabokat fektettek. Az 1. útréteg nyomai az egész ásatási területen előkerültek, az útvonalat 110 m hosszan rekonstruáltuk. Találtunk útréteget, vagy valamelyik úttest kőszegélyét, de a bolygatatlan talajba mélyülő keréknyomokat és az 1. úttest nyomait még a bolygatott területen is megmaradtak. Az 1. útréteg vékony, gyenge megtartású volt és rövid időn belül elkopott.

A 2. úttest. 15. század vége.

5 m széles volt. Az 1. elkopott, kátyús útfelszín ledöngölték, és az egyenetlen felszínre agyagos homokot hordtak. Az új úttest szilárdítása érdekében először állatcsontokat, majd ez fölé vastöredékekkel kevert vastag falú házi kerámia, kályhaszem töredék réteget hordtak. Az állatcsontokat beledöngölték az agyagos homokba, a kovácsoltvas darabokkal kevert edénytöredékeket beledöngölték az állatcsont réteg tetejére.¹⁵³ Az edényréteg felszínére sódert terítettek. A sóder közé és a tetejére különböző nagyságú, laposra hasított kődarabokat raktak, és így egy ritkás kövezett felszín alakítottak ki. Az út két oldalát elnagyolt kváderekből álló kősor szegélyezte. Az út felszínén a keréknyomokban és a keréknyomok között kisebb-nagyobb gödrök -kátyúk- voltak, ezekbe általában hamuval, esetleg korommal kevert, egyes háztartási hulladékot töltötték.

A 3. úttest. A 16. század eleje

5 m széles volt. A 3. útréteg úgy készült, mint a 2. Az állatcsontokra terített edénytöredékes réteg régészeti leletei is ugyanolyan jellegtelen töredékek voltak. Ezért feltűnő volt, hogy a 3. útrétegnek a 61-62. és a 64-65. házak előtti 8 m hosszú szakaszában több bronz tárgy is előkerült. A tömörített

¹⁵³ Az úttestek egyes rétegeit alkotó állatcsontok, edénytöredékek, és a többi háztartási szemét több kérdést felvet. A legfontosabb, hogy ezeket valahonnan, egy nagy szemételepről hozták, ahol feltehetően megtörtént az egyes anyagfélék szétválogatása. Az utak agyagrétegébe szórt állatcsontok alsó rétege főként szarvasmarhák, disznók nagyobb, vastagabb végtag csontjai voltak, a réteg tetején csak kevés kisebb töredék volt. Hasonló rétegezettséget figyeltünk meg a csontok tetejére öntött kerámia, fémtöredékeket tartalmazó rétegről. A réteg alján helyezkedtek el a vastag falú, nagy edények és a kályhaszemek darabjai, a fémtöredékek és a kisebb cserepek a réteg tetején voltak. Majd sóderes homok következett. Úgy látszott, hogy az úttest anyagait rétegesen döngölték. Az út kialakítása hasonlított a középkori épületek melletti szintemelésekhez. Ugyanilyen rétegezettséget találtunk a Margit-szigeti domonkos apáca kolostor területén, ahol a 15-16. század fordulója körül cc. 6000 m³ anyagot használtak fel a szintemelések 30-60 cm vastag feltöltéséhez. IRÁSNÉ MELIS 2003.a 79. A Károly körút 28-30. telkek középkori útrétegeinél felhasznált állatcsont és régészeti leletek rétegei világosan mutatják a hulladék rendszeres szétválogatását, és a szétválogatott hulladék építőanyagként való értékesítését.

agyagos sóderbe durva kidolgozású, lapos kockaköveket döngöltek (55., 56. kép).

1526-ban a mohácsi csatátéréről érkező török sereg Pestet is felégette, a 3. útréteg is tönkrement. A 3. út felszínén nagy kiterjedésű foltokban nagy paticsos épületmaradványok kerültek elő, úgy látszott, mintha a tapasztott, gerendavázás házak égett falai ráborultak volna az útra. Több helyen *kirajzolódtak a gerendák, vagy a széles, vastag deszkák nyomai* (57. kép).

A 4. úttest. 1526.

5 m széles volt. A 4. út alapozását, az égett faldarabokra terítették. A faldarabokból, kormos, faszenes paticsból, apró téglá és kötörmeléből és kormos, faszenes földből álló rétegre agyagos homokot döngöltek. Ebben kevés csont és kerámia töredék volt. Végül az út felszínére lapos köveket raktak. A szegélykövek közé égett darabokat is beraktak (58. kép). 1541 augusztusában Buda és Pest török kézre került. 1542 őszén az osztrák császári csapatok felvonultak Pest mellé, hogy megkíséreljék Buda visszafoglalását. A városfal, a házak és az út megsérültek.

Az 5. úttest. 16. század, 1542 után

Az 5. útréteg alapozását ismételten sok döngölt épülettörmelék alkotta, de csak elvétve volt közöttük égett kődarab, vagy patics. Az agyagos homokban török és magyar házi kerámia, szürke és zöldmázás kályhaszem töredékek, állatcsontok voltak. A kovácsoltvas darabok között lószerszámok és fegyverek töredékei is előfordultak. Az út felszínén a lapos kődarabok közé sok, különböző méretű ágyúgolyót is beépítettek (59. kép).

1602-ben a császári csapatok ismét felvonultak Buda felszabadítására, de csak Pestet sikerült elfoglalniuk. Két évig tudták tartani, de közben a törökök Budáról állandó heves ágyútűz alatt tartották Pestet. 1604-ben, mielőtt az osztrákok visszavonultak, felégették és lerombolták Pestet.

A 6. úttest. 17. század, 1604 után

4 m széles volt. Ez volt a leggyengébb minőségű út. Az 1604-es romokat összekaparták az úttesten és feltehetően a belső sáncárcokból kiásott, 13-16. századi régészeti leletekkel kevert földdel eltakarták, majd sóderrel leszórták. Keményre taposott sárrétegek következtek. Az út két oldalára helyenként alaktalan köveket raktak.

1684-ben újra elindultak a Szent Liga tagországainak csapatai Buda török alóli felszabadítására. A törökök kivonultak Pestről. A császári seregek a pesti oldalról és Pestről is támadtak, de Budát

nem tudták elfoglalni. A visszavonuló sereg 400 sebesültet hagyott a lágban álló Pesten. 1686-ban, a törökök elvonulása után Pesten megkezdtek a romeltakarítást és a területrendezést. Az É-i városrészben, az egész ásatási területen megtaláltuk az égett építési törmelékkel, állatcsontokkal, fegyver és ágyúgolyó töredékkel kevert, 40-60 cm vastag feltöltés réteget. A hódoltság kori épületmaradványokat szétdúlták és eltakarták, a gödröket, felszíni egyenetlenségeket betöltötték.

A 7. úttest. 1686-1714.

A 17. század végén kialakított utca vonalát egy 18. század elején, az Invalidus ház felépítése előtti években készült pesti városalaprajzról ismerjük.¹⁵⁴ Az utca keleti fele nagyjából követi a korábbi útvonalat, a másik fele egyenesen ÉNy-i felé folytatódik. A középkori irányban haladó utcarészlet keleti részén az 1526-ban leégett 61. ház előtt, a 18. század-eleji járószinten, a 6. útréteg (1604) belső oldalán, egy rövid szakaszon megtaláltuk a 7., a 17. század-végi útréteg keleti szélét. 4 szegélykő az eredeti helyén maradt, mellettük pedig, jól látszottak a kisedett kövek helyei. ÉNy-i irányban, 36 méterrel távolabb, ugyancsak az úttest keleti szélén 30 cm magas, 40 cm széles volt a kőpadka. Az alsó kősor széles kőlapokból állt, és ezekre két sorban, 20×20×22 cm-res kockaköveket raktak. A köveket az úttestet alkotó, szürkés agyagos homok tartotta össze.

RÉGÉSZETI LELETEK AZ ÚTRÉTEGEKBŐL

Az 1526-ban tönkrement 3. útrétegből feltűnően sok régészeti lelet került elő. Az állatcsont feletti hulladékréteg vastagsága duplája volt az alatta lévőnek. A cserépdarabok változatlanul vastag falú nagy edények, vagy tál alakú kályhaszemek jellegű darabjai voltak. A kovácsoltvas darabok közül kések, szögek, különböző pántok maradványait lehetett felismerni, a legtöbb azonban kisebb-nagyobb, szétvált lemeztöredék volt. A régészeti feltárások során a háztartási hulladékokban, feltöltésekben ritkán található színes fémtárgy, ezért feltűnő volt, hogy a 3. útrétegben több, sérült, kisebb réz és bronztárgy is előkerült. Mivel a hulladék átválogatása során nem tették félre ezeket, azt gondoljuk, hogy a 16. század elején a háztartások kevésbé értékes használati tárgyai lehettek.

A 15-16. század fordulójára nagy mennyiségben elterjedtek a kereskedők által behozott színesfém import tárgyak a Kárpát-medencében. A bronz és sárgaréz áru egyik jellegzetes csoportját alkották a könyvtábla veretek, és a könyv csatok. Feltehe-

tően Nürnbergben, illetve Nürnberg környékén készültek, ahol jellemző volt a réz feldolgozása és megmunkálása. A 16. század közepén is jelentős árumennyiséget exportáltak a magyar kézen maradt városokba. Az 1542-es soproni harmincadnaplókban, „nürnbergi áru” „szatócsáru” „nürnbergi és szatócsáru” „rézáru” tételek szerepelnek. A 19 áru között felsorolták a könyvet, gyertyatartótalpat, díszűt, flaskát, tálcat, stb., de drótok és „vegyes holmik” után is fizettek vámot.¹⁵⁴

Sárgaréz könyvtábla veretek.

Törött, hiányos könyvtábla veretek minden nagyobb pesti hulladék lelőhelyen előkerültek. A 3. útrétegben a sárgaréz lemezből készült, deltoid alakú, áttört díszítésű, domborított sarokvereteknek csak az egészen apró töredékeit találtuk meg, de az látszott, hogy a 15. század második felében leggyakrabban előforduló, típusba tartoztak. Kevésbé sérült sarokveretek viszont, a 16. század közepén kiásott, belső, török sáncárok mellett (1/1996. kutatóárok 2. szakasz), az otthagyt, szétterített kiásott földben kerültek elő.¹⁵⁵ A 4,5 m mély, 6-7 m széles belső török sáncárok feltárt szakasza keresztülhaladt az 1-3. útrétegen, az árok melletti kevert földből származó könyvtábla veretek az 1-3. útrétegek leletei lehettek (60. kép 4-5). Hasonló darabokat találtak a Március 15. téri középkori feltöltésekben (60. kép 6-7).¹⁵⁶

Bronz tárgyak

A feltárt házmaradványok közötti 3. útréteg cc. 50 m hosszú szakaszába, a sárgarézhez hasonlóan, apró bronz-töredékeket és kisebb sérült bronz-tárgyak darabjait is beszórták. Három hengeres, körbefutó bordákkal díszített gyertyatartó (61. kép 1-3) mellett, előkerült három, olyan hatszögletű, rögzítő karikás töredék, amelyek nagyobb gyertyatartóból, esetleg csillárból is származhattak (61. kép 4-6).¹⁵⁷ Találtunk egy kis csengettyűt, egy súlytartót és egy lószerszámot díszítő korongot (60. kép 1-3).

A HÁZAK

Az utca mindkét oldalán közel egyforma, 12-14 m széles városi telkek (házhelyek udvarral) voltak (50. kép).¹⁵⁸

¹⁵⁴ EMBER 1958. 331-333.

¹⁵⁵ IRÁSNÉ MELIS 2002. 561.

¹⁵⁶ A budai királyi palotából ismert hasonló veretek: IRÁSNÉ MELIS 1985. 50-51. 53.

¹⁵⁷ GERE 2003. 59-63.

¹⁵⁸ GÁL 1989. 18-19.

Az építőanyagtól függetlenül azonos volt a házak alaprajza. A közép-magyar, alföldi háztípusba tartoztak. Hossztengelyük merőleges volt az utca vonalára, és sorban egymás mögé épültek a különböző rendeltetésű helyiségek. Mindegyik házban három lakóhelyiség volt. Az utca felőli „A” helyiség volt a legnagyobb, az egyik hátsó sarkokban állt a fűtőkemence. A következő „B” helyiség a konyha volt, innen fűtötték a lakószoba kemencéjét, és itt volt a konyhai tűzhely. A nagyobb, főzésre, sütésre, aszalásra szolgáló kemencék az udvaron, szabadon álltak. A konyha melletti „C” helyiség még a lakóházhoz tartozott, kamra, esetenként lakószoba lehetett.¹⁵⁹ Az építőanyagok, és az építésmód változásai mutatták a lakóházakhoz épített, vagy a szabadon álló gazdasági helyiségeket, amelyek tapasztott, favázás falakból készültek. Az utca mindkét oldalán feltárt házak nagyjából azonos méretűek, 5-6,5 m szélesek voltak és 16-18 m hosszúak lehettek. A falak szélessége alapján elképzelhető, hogy a magas sátozott alatt beépített, emeleti kisebb helyiségek voltak. A házmaradványok alapján úgy látszik, hogy az első házak az utca mindkét oldalán faszerkezetes vert falú házak lehettek. A 16. század elején tűzvész pusztított a városrészben, és az utca déli oldalán kőházak épültek. 1526-ban ismét leégtek a házak, az utca északi oldalán csak a romokat takarították el, de a déli oldalon újjáépítették a kőházakat.

AZ ÉSZAKI HÁZSOR

A feltárás során kiderült, hogy az utca északi oldalán 1526-ban teljesen leégtek a házak, és az utca felőli homlokzati falak romjai ráborultak a 3. útrétegre. Ezután a ház helyek a 18. század elejéig beépítetlenek maradtak. A házak kutatását több tényező nehezítette. Egyrészt, a középkorban az új építkezések előtt alaposan kiszedték a régi házak maradványait, és a helyét alaposan lenyesték. Ezért az egymást keresztező, vagy az egymásba érő falhelyeket csak a házak valamelyik sarkán, vagy az utcai homlokzat előtt sikerült szétválasztani. A török hódoltság idején, az itteni ház helyeken török leletekkel kevert gödrök, árkok, és a háztartási szemétből, épülettörmeléből kisebb halmok keletkeztek, amelyek megsemmisítették a falmaradványokat, vagy a kiszedett falak helyét. A török gödrökben, hulladékhalmban épülettörmelék volt, és ebben különösen sok török, barna, vagy zöld mázas kályhaszem töredék került elő. Úgy látszik, hogy az 1604-es tűzvész után az utca déli

oldalán álló kőházak maradványai közül az utca északi, beépítetlen oldalára hordták át sített.

A 15-16. századi házmaradványok több építési periódusból származtak, de az építési technika azonos volt. A talpgerendás házak falai fából és agyagból épültek, kőfalak maradványait, vagy kiszedett kőfalak helyét egyik telken sem láttunk. A házak mérete és alaprajza minden átépítésnél kis különbségekkel eltért, de lényegében azonos maradt. Az új házakat a korábbiakhoz képest É-D-i, vagy K-Ny-i irányban eltolták. Ezért az utcai homlokzati falak valamelyik vége, illetve valamelyik házsarok helye jól megmaradt, de a házfalak többi részét alig lehetett szétválogatni. Csak egy háznál láthattuk az oldalfalak teljes hosszát.

A házak utcai, homlokzati fala előtt előbukkantak az útrétegek szegélykövei. Az útszegélyek és a házfalak egymáshoz való viszonya szemléletesen mutatja a házak építési, átépítési sorrendjét.

A 61/a, b, c, d házak, 15. század 2. fele - 16. század eleje

A feltárt területen 4 ház falhelyeit sikerült meghatározni (62. kép). Az épületek tengelye a középkori utcára merőleges, az utcai, homlokzati fala az útszegélyekkel párhuzamosak volt. A házak belsejében az oldalfalakra merőleges irányú falhelyek is előfordultak, ezek a házak belső válaszfalai voltak. A talpgerendákra épült ház mellett előkerültek az oldalfalaknál keskenyebb, az oldalfalakkal párhuzamos falhely szakaszok, ezek talán a házak közelében álló melléképületekre mutatnak. Ezekből egyet sem tudtunk rekonstruálni.

A házfalak építésmódjában különbségek voltak. Az utcai homlokzati falak maradványai egyformák, un. vert falak voltak, amelyeket malteros, apróköves, vékony alapozásrétegre építették.¹⁶⁰ Az oldalfalaknak azonban, csak a 70-80 cm széles helye maradt meg, amelyek a feltárás idején kevert barna, homokos földdel voltak beöltve. Ebből az látszik, hogy amikor a házakat lebontották, az alapozásból kiszedték a felhasználható építőanyagot. A 61/e leégett háznál az oldalfalakban megmaradtak az elszenesedett talpgerenda részletei, és a hozzáépített, feltehetően favázás, karóközös tapasztott sárfal aljának a foltjai.¹⁶¹ Az utca felőli

¹⁵⁹ FILEP 1980. 320-326.

¹⁶⁰ A népi építészetben előfordult, hogy a favázás falszerkezetek alá „görgeteg köveket” (apró kődarabokat) raktak. CSERI 1997. 104.

¹⁶¹ A népi építészetben a favázás, karóközös sár és földfalak szilárdítására először vázszerkezetet készítettek. A sarkokra és a nyílászárókhoz oszlopokat ástak, az oszlopok között behálózta karókkal, vékony vesszőkkel, és ezt a vázat különböző falfelelésekkel (pl. vert fallal) kitöltötték. Az ásatási megfigyelések szerint a karóvázás falmagot vastagon betapasztották, vagy vert falat építettek hozzá.

házsarkokon az oldalfalak talpgerendáira merőlegesen, a talpgerendáknál mélyebbre állított sarokgerendák álltak. Előfordult, hogy a sarokgerendák helye körül gödör volt. Mivel a házakat bolygatott homokos talajra építették, szükségesnek látszott, hogy a sarokalapozást a gerendák alá helyezett kővel, kövekkel megerősítsék. A belső helyiségek válaszfalai karókkal megtámasztott deszkafalak voltak, talán ezeket is vékonyan betapasztották, vagy bevakolták.

A 61/a ház a 3. úttest kőszegélyétől 250 cm-re épült (63. kép 1). A ház utcai, déli falának 680 cm hosszú, 75 cm széles alapozási árka volt. A feltárás idején laza, sárgás faltörmelékkel volt betemetve, de a tetején paticstörmelék volt. A faltörmelék kiszedése után látszott, hogy az alapozási árok 5 cm mély aljában semmilyen építőanyag sem maradt. Feltehetően széles fa gerenda volt benne. Az alapozási árok két végén indultak az oldalfalak 90-90 cm széles 14 cm mély alapozási árkai, amelyben az oldalfalak talpgerendái feküdtek. A nyugati falhely két részből állt, a 400 cm hosszú gerenda belső oldalához 30 cm-res beugrással építették a következő gerendát, ennek a helyéből 300 cm hosszú részlet maradt meg. A DK-i sarokról induló keleti falhely részlete 300 cm hosszú. Az oldalfalak árkai keresztezték az utcai homlokzati (déli) falat, a talpgerendák helye 100 cm-rel túlhaladt rajta.

A 61/b ház utcai homlokzata a 4. útszegélytől 190 cm-re emelkedett (62., 63. kép 1) Szorosan az 61/a ház fala elé épült. Lehetséges, hogy csak a korábbi ház utcai, déli falának az átépítése volt, de új technológiával épült. A 80 cm széles falhely alján megjelent a habarcsos, apróköves, sárga agyag alapozási réteg, amelyre vert falat építettek. Az alapozási réteg és a falmaradvány égett volt. Az oldalfalak alapozási árkának a betöltésében a homlokzattól számítva, cc. 150 hosszban paticstörmelékes betöltés volt. A házak sarkán talpgerendák és a sarokgerendák helye 15 cm-re kinyúlt a patics alól. Az égésnyomok azt mutatják, hogy a ház utcai helyisége kigyulladt és leégett. Feltehetően nagy károk keletkeztek a ház felső részében és a tetőszerkezetben.

A 61/c ház teljes egészében új, hosszabb és szélesebb ház volt (62., 63. kép 1). A házrészlet 850 cm széles. Az utcai, déli homlokzat a 4. út szegélyétől 120 cm-re emelkedett. 1526-ban az egész ház leégett, és az 1526-os területrendezés során a talajban, az alapárkokban hagyták a megégett oldalfalak alját (64. kép). Az épület utcai, „A” helyiségét lehetett rekonstruálni, belső mérete 500×600 cm volt. A mellette lévő „B” helyiség északi falhelye

200 cm, a déli 70 cm hosszan maradt meg. A ház többi része elpusztult az újkori építkezésekkel (50. kép).

A házfalak szerkezete nem egyforma. Az utcai, homlokzati falat szorosan a 61/b ház fala elé építették. Két részből állt. A 70 cm széles belső rész habarcsos, apróköves, sárgaagyag alapozási réteg, amelyre vert falat készítettek. A falhely külső oldalán 25-30 cm széles agyagfal húzódott, melybe 75-80 centiméterenként 12-15 cm széles karók alja volt beleégyve. Az agyagfal külső oldala kb. 18-20 cm széles sávban vörösre égett.¹⁶² A karós paticsfal alja 6-8 cm-rel mélyebb volt, mint a habarcsos, apróköves alapozás alja. A ház DK-i sarkán egy 120 cm átmérőjű, 40 cm mély gödör volt, kormos paticstörmelék töltötte be. A gödörben valószínűleg egy nagyobb lapos kő, vagy több kődarab lehetett, amely a ház sarokgerendáinak az alapozása volt.¹⁶³ A ház nyugati és a keleti oldalán, megmaradtak az oldalfalak alapozásai. Az alapozási árok 75-80 cm széles volt. A fal alapozása 3 rétegből állt. A középső réteget 25-30 cm széles, 20-25 cm vastag gerendák alkották, amelyeket cc. 12-20 cm mély egyenes falú alapozási árokba fektettek. Az elszenesedett gerendák mindkét oldalán 25-25 cm széles agyagból készült, vert fal volt. Ezek alapozási árka csak 5-6 cm mély volt. (Az alapozási árok mélységét a belső helyiségek padlórétegeinek az aljától mértük.) Az oldalfalak talpgerendái ráfeküdtek az utcai fal 750 cm hosszú, 70 cm széles, habarcsos, apró köves alapozási rétegére, és 50 cm-rel túlhaladtak rajta. A talpgerendák mellett 50 cm-re kinyúlt a habarcsos apróköves alapozási réteg. A 600 cm hosszú belső válaszfalak szintén egyenes falú alapozási árokban álltak, a fal alját ugyancsak 25 cm széles 20 cm vastag gerendák alkották. 5-6 cm-re mélyedtek a sárgaagyag padlórétegbe, és 5-6 cm mélyen bele voltak állítva az oldalfal gerendáiba. Mind a két oldalon 25 cm-rel átnyúltak az oldalgerendákon. A keresztfalak mellett nem volt falréteg. Az égett famaradványok között a ház belsejében a padlóréteg sárgaagyag foltjai is égettek voltak. A felmenő falak rekonstruálására nem találtunk adatokat, mert az égett falakat a belső helyiségek padló alatti sárgaagyag rétegének az aljáig lenyesték. Ezért a házban az ajtók, és a tüzelőberendezések nyomai sem maradtak meg. A falak szélessé-

¹⁶² Érdekes volt, hogy a 70 cm széles vert fal elé 25-30 cm széles, karóvázas agyagfalat építettek, és ezzel az utcai homlokzati fal 100 cm széles lett. Ez azt mutatja, hogy a különböző falkészítési technikákat együttesen is alkalmazták, hogy lehetővé tegyék a nagyobb, kétszintes házak építését.

¹⁶³ Az alapozási gödör 120 cm átmérőjű alja szintén arra mutat, hogy a ház többszintes lehetett.

ge alapján feltételezzük, hogy talán a tetőteret is beépítették és ezek a házak kétszintesek lehettek. Az égésnyomok azt mutatják, hogy 1526-ban a 61/c ház teljes egészében, az alapokig leégett.

A 61/d ház az előző ház romjaira épült (62., 63. kép 1). Az utcai, déli fal helye közvetlenül az 61/c ház fala előtt került elő, 60 cm-re volt tőle az 5. útréteg kőszegélye. A 60 cm széles, 750 cm hosszú falhelyben benne maradt az égett alapfal (patics) alja. Az égett alapfal külső szélén 20 cm széles sávban 8-10 cm vastag sávban, egymástól 15-20 cm-re, elszenesedett karók sorakoztak. A falhely nyugati végétől 1 méterre, 30 cm mély, 90 cm átmérőjű gödör (a házsarok alatti kőalapozás helye) helyezkedett el, kormos faszéndarabokkal kevert paticstörmelék volt benne. A ház nyugati falában, az alapárkokban maradt elszenesedett deszkák közepén nagyobb, egymástól 45-50 cm-re, cc. 15 cm átmérőjű égett karók voltak. Az látszott, hogy a karók beállításával szétroncsolták az égett gerendát. A ház többi részét és a funkcióját, nem lehetett azonosítani. Az építési ideje bizonytalan. Lehet, hogy már 1526-ban felépítették, de inkább azt gondoljuk, nem lakóépület lehetett, és 1542-ben a császári sereg ostroma és visszavonulása után, a törökök építették. 1604-ben teljes egészében leégett, maradványait a tereprendezés és a 6. útréteg építése közben a törökök szétterítették.

A házak belsejében, az agyagpadlók alatt 20 cm vastag barna homokos földréteg, a városfal építéséhez (1460 körül) hordott feltöltés volt. Ez alatt a 61/d ház nyugati falától 300 cm-re egymás mellett két, szürkés agyagos homokkal betöltött 200 cm hosszú, egymásba ázott, 90 cm széles falhely volt. A falhelyek keleti oldalán lemélyítettünk, és két agyagpadlót vágtunk át. Az alsó, 3-7 cm vastag, sötétebb sárga agyag padlóra ugyanilyen, világossárga agyagpadlót tapasztottak. A padlók alatt a kiásás határáig kevert földrétegek voltak (65. kép).

A 62/a, b, c, d, e. házak, 15. század 2. fele - 16. század eleje

A házhely és az udvar északi felében áthaladt a 18. századi lovarda északi fala. A középkori házak falhelyeit megsemmisítette a lovarda K-Ny-i csatornája, amelyhez a házak harmadik, „C” helyiségében csatlakozott a lovarda másik, É-D-i főcsatornája. A lovarda téglapadlója alatt először eltávolították a laza szerkezetű 16-17. századi feltöltést. Belevágták a csatornák, vízvezetékek, kifolyók helyét. Miután ezeket megépítették a falak közé apróra zúzott épülettörmeléket terítettek szét és tiszta sárga homokkal letakarták. Végül a 18. századi feltöltést ledöngölték. Ezért a 36. ház

falaiból csak itt-ott, az alapozási árkok 3-5 cm mély alja maradt meg. Az árkok méretei, betöltési anyagai, az elszenesedett gerendák lenyomatai, az égett cölöp és karóvégek összehasonlítása alapján egyetlen, az 1526-ban leégett 62/e ház alaprajzát sikerült rekonstruálni. A házhelyen, az ÉK-i sarok közelében több ház sarok nyoma jelent meg (66. kép).

A 62/a ház ÉK-i sarkának a részletei a tanúfal alján mutatkoztak (67. kép). A sarkon 30 cm átmérőjű, 26 cm mély cölöplyuk állt. Ehhez csatlakozott a falhely 380 cm hosszú részlete, 6 cm szélesen látható volt a belső széle. Barna, homokos földdel voltak betöltve.

A 62/b ház ÉK-i sarkán 3 cölöplyuk volt egymásba ásva (66., 67. kép). A két ház északi fala között 30 cm, a két sarok cölöplyukai között szintén 30 cm volt a távolság. Tehát a 62/b házat DNy-i irányban 30 cm-rel távolabb építették fel. A 40 cm széles, 2-3 cm mély, északi falhely 450 cm hosszán látszott, a többi része elpusztult a lovarda csatornája építésével. A házsarok külső oldalán volt egy 25 cm átmérőjű, 25 cm mély cölöplyuk. A falhelyet és a cölöplyukat egyforma, kemény, szürke agyagos homokkal temették be. A ház 400 cm hosszú keleti falhelyében egy későbbi, a 62/c ház keleti falhelye mutatkozott. A két falhely 50 cm széles volt, a 62/b ház falhelye 15-18 cm széles csíkban haladt a 62/c ház falhelyének a belső oldalán.

A 62/c ház 30 cm széles északi falhelye az előző falhelytől 40 cm-re jelentkezett (66., 67. kép). 220 cm hosszán látszott, a többi részére ráépült a következő, 62/d ház fala. Ezt a házat csak déli irányban, az utca felé tolták el. A falhelyekben szintén kemény, szürke agyagos homok volt, az alapozási árkok alján nem láttunk cölöp, vagy karólyukakat. Valószínű, hogy a 62/a, b, c. házak is fából épültek, de a deszkák, gerendák nyomai nem látszottak, mert gondosan kiszedték azokat. A falhelyek betöltése mutatja, hogy a házak nem égtek le, a lebontásukra más okok miatt került sor.

A 62/d ház leégett, és az alapárkokban maradt patics és égett fadarabok több adattal segítették a rekonstrukciót (66., 67. kép). A kormos, faszenes paticstörmelékkel betöltött északi falhely 480 cm hosszú volt. A következő, 62/e ház építése előtt a leégett ház helyét annyira lenyesték, hogy a szétnyomott, 30 cm széles falhely mindössze 2-3 cm mély volt, és ezért a fal szerkezetét nem lehetett megfigyelni. A ház ÉK-i sarkán a keleti falhely 35 cm hosszán áthaladt az északi falhelyen. A keleti fal helyét a korábbi, 62/b, c házfal helyébe tettük, ugyanis a szürke agyag betöltésben olyan apró

patics és faszéndarabkákat mutatkoztak, amelyek a többi ház falhelyében nem kerültek elő.

A 62/a, b, c, d házak nyugati falhelyeit nem találtuk meg, de feltehetően a 62/e ház belsejében, helyezkedtek el.

A 62/e házban, a belső átalakítások nyomai között több, különböző vastagságú, agyag padlóréteget, találtunk (66., 67. kép). Ez alatt a ház déli része tele volt különböző anyagokkal, kevert földdel, homokkal, agyagos homokkal betöltött, különböző méretű cölöplyukakkal, a kisebb gödrökben kövek voltak. Szétnyomták, vagy megsemmisítették a korábbi falhelyeket. A cölöplyukak és a gödrök elhelyezkedésében semmilyen rendszert nem sikerült megfigyelni, egy közös vonásuk volt, mindegyiket a 62/e ház padlójának a sárga agyagrétege takarta el. A betöltésekből nem kerültek elő meghatározható régészeti leletek.

A 62/e házat az 5. útrétegtől 70 cm-re, korábbi házakhoz képest, kelet felé 100 cm-rel eltolva építették fel. Mérete: 18×5 m. Összefüggő falhelyei és padlófoltjai a ház északi és a déli részéből, az oldalfal helyek pedig, a középső részből maradtak meg. Az alaprajz rekonstrukcióját az ÉK-i és DK-i sarokfalak, valamint az oldalfalak alapozási árkai alapján végeztük el. A ház ÉNy-i, és a DNy-i sarka a lovarda-csatorna építése közben megsemmisült. Szélességét a nyugati falhely mutatta, amelyből teljes szélességben csak kisebb foltok maradtak meg, de 700 cm hosszan látható volt a falhely belső, keleti széle. Az erőteljesen lenyesett északi falhely maradványa 350 cm hosszú és 40 cm széles volt. A 62/d ház északi falában feküdt, és egybemosódtak az ÉK-i sarok falhelyei. A falak eltérő technikával készültek. A feltárás idején jól látható volt, hogy a leégett ház lebontása idején, a háznak az úttest melletti déli oldalát a többi részhez képest, magasabban meghagyták.

Az utcai homlokzati, déli fal alapozása teljes egészében megmaradt, áthaladtak rajta a ház oldalfalai. Az utcai fal 90 cm széles alapozása ugyanolyan volt, mint az 61/c házé. Két részből állt. A fal 70-75 cm széles belső része habarcsos, apróköves, sárgagyag alapozási réteg, amelyre vert falat készítettek. A falhely külső oldalán 15-20 cm széles égett agyagfal, patics, húzódtott, melybe 80-100 centiméterenként 12-15 cm széles karók alja volt beleégyve. A karós paticsfal alja 5-8 cm-rel mélyebb volt, mint a habarcsos, apróköves alapozás alja. A fal mindkét végét kereszteztek a 90 cm széles oldalfalhelyek, és 50 cm-rel kinyúlta a homlokzati fal elé. A sarkoktól számítva, 90 cm hosszan megmaradt az oldalfalak teljes alapozása. A felmenőfalak három rétegből álltak. A kö-

zépső réteg 25-30 cm széles gerendákból, vagy palánkokból álltak, amelyeket cc. 12-20 cm mély, egyenes falú alapozási árkokba fektettek. Az elszenesedett gerendák mindkét oldalán 30 cm széles agyagból készült vert fal volt. Ezek alapozási árka csak 5-6 cm mély volt. (Az alapozási árkok mélységét a belső helyiségek padlórétegének az aljától mértük.) A 62/e ház három oldalának az alapozása tehát, egymásba illesztett, ácsolt gerendákból állt, az oldalgerendákat mindkét oldalon vert fal borította. A külső falrétegben megmaradt néhány 25-30 cm átmérőjű cölöplyuk, amelyekben megmaradtak az elszenesedett fadarabok. A cölöpök, vagy gerendák félig voltak beépítve az agyagfalba, a gerendák külső oldala kidomborodott a falsíkból.

Az 550 cm hosszú belső válaszfalak szintén egyenes falú alapozási árokban álltak. A falak alját 25 cm széles gerendák alkották, amelyeket beillesztettek az oldalfalak gerendáiba. Mind a két oldalon 25 cm-rel átnyúltak az oldalgerendákon. Az égett gerendák 6-8 cm-re mélyedtek a sárgagyag padlórétegbe. Az alapozásban az égett gerendák mellett nem volt falréteg.

A házban három helyiség, lakószoba, konyha és kamra, vagy lakószoba volt. Az utcai „A” helyiség belső mérete: 500×350 cm. A szobában, a szoba és a konyha közötti válaszfalhoz építették a kemencét. A kemence és a nyugati házfal között 50 cm volt a távolság. A kemence maradványait elvitték a helyét lenyesték, de megmaradt a kemence alja. Alaprajza téglalap alakú: 170 cm hosszú és 150 cm széles. A kemencefal alja 40 cm széles, belső oldaláról félig vörösre égett sötét sárgagyag volt, négyzet alakú kövek lenyomata látszott benne. A hátsó oldal közepén in situ maradt egy 25×30 cm-es kváder, a kemence két oldalát pedig, egy-egy 25×22 cm-es kővel építették a válaszfalhoz. A középső „B” helyiségből, a konyhából fűtötték. A konyhában a kemence szája előtt két nagyobb, 40×25 cm-es szabályos kváder feküdt, a közöttük lévő távolság 60 cm volt. A konyhai kváderek közötti előtér 12 cm vastag sötétvörös patics padlója 12-cm-rel a sárga agyagpadló fölé magasodott. A 16. századi szinteket nem ismerjük, mert az egész házhelyet lenyesték.

A „B” konyha belső mérete: 420×350 cm. Az ÉNy-i sarkában megmaradt az utolsó, falakhoz épített, négyzet alaprajzú tűzhely alja. Mérete: 150×150 cm. A lenyesett padlón és a padló alatt mindenütt égett foltok voltak, még a konyha közepén is találtunk egy olyan foltot, amelynek az egyik oldala egyenes volt. Az agyagpadló alatti foltok a korábbi házakból maradtak meg.

A hátsó „C” helyiség volt a legnagyobb. Belső méret: 600×350 cm. Ebben a helyiségben a sárga agyagpadló faltjain kívül, semmit sem találtunk.

A ház nyugati falától 250 cm-re előkerült egy 160 cm átmérőjű kör alakú összefüggő, kormos felületű paticsfolt. Feltehetően egy udvari, szabadon álló kemence alja lehetett. Nem lehetett eldönteni, hogy melyik házhoz tartozott, mert nem ismertük a 62/e és a korábbi házak bejáratát. Ezen a környéken az uralkodó széljárás ÉNy-i, ezért feltételeztük, hogy a kemence egy másik, a szomszédos házhoz tartozott. A kemence nyugati oldalán nagy 18-20 századi bolygatások voltak, és minden középkori régészeti jelenség megsemmisült.

A rekonstruálható 62/e ház és a 61/d ház között 6,5 m volt a távolság. A házak különálló, városi részteleken épültek. Az első házak a középkori útszegélytől távolabb, az újabbak azonban, déli irányban eltolva, az útszegélyekhez egyre közelebb épültek. Az újabb házakat kelet felé is eltolták, ebből arra lehet következtetni, hogy a telekhatárok a házak nyugati oldalán lehettek. A házak építőanyagában és az építési technikában feltehetőn a 16. század elején változás következett be, ezért az 61/b és a 62/d ház már szinte teljesen egyformán készült, majd egy 1526 előtti, városi tűzvészben mind a két ház leégett és romjaik a 3. útrétegre kerültek. Az új 61/c és 62/e ház falaiban a korábbiakhoz képest változások voltak, az utcai homlokzat és oldalfalak külső falrétegébe cölöpöket, vastag karókat építettek. Ez arra mutat, hogy a korábbiakhoz képest, tartósabb házakat építettek, amelyek kétszintesek lehettek. Viszonylag rövid ideig álltak, 1526-ban az ÉK-i városrész újra porig égett. A középkori utca nagy része beépítetlen maradt. A 61/c ház helyén a törökök az 1542-es ostrom után felépítettek valamilyen épületet, ez 1604-ben égett le. A faszerkezetes házakat a békés időszakokban is többször kellett javítani, átépíteni, ezért feltehetően nem tartoztak az értékesebb városi házak sorába.

A DÉLI HÁZSOR

Az utca déli oldalán a 18. századi feltöltés elhordása után két kora újkori, 1686-1720. között épült kőház maradványai kerültek elő.¹⁶⁴ Az utcai helyiségeken áthaladt a későbbi lovarda nyugati fala, a házak déli része pedig, elpusztult az Invalidus

ház építése közben. Két házban cserépkályhák álltak, és a falak színesre voltak festve, az építkezés idején feltehetően irodaépületek lehettek.¹⁶⁵ A feltárás közben kiderült, hogy nagyrészt középkori alapokon állnak. A dokumentálás után folytattuk a mélyítést és a 17. századi járósinten négy kőház falai bukkantak elő (50. kép). Ekkor már ismertük az útrétegeket, az északi ház sor maradványait és a 15-17. századi járósinteket. A házmaradványok pontosan szemben álltak az utca északi oldalán álló, 1526 előtt épített házakkal. A telkek keleti oldalára építették fel a házakat, a házfalakhoz épültek a telkeket elválasztó kerítésfalak. A házak nyugati oldalán helyezkedtek el az udvarok. Az utcai homlokzatot összekötötték az utcai kerítésfalak, ezekben lehetettek az udvarokra nyíló kapuk.

A középkori utca 60 m hosszú szakaszán egy favázas vert falú ház és 4 kő lakóház maradványait tártuk fel. Részben a házak alatt, részben a házak mellett előkerültek korábbi, gerendavázas falhelyek, cölöp és karólyukak, de alaprajzot, vagy alaprajzi részletet nem lehetett rekonstruálni. Feltehető, hogy a városfal építése idején az utca déli oldalán is az északi oldalhoz hasonló házak épültek, de később, a 16. század elején, egy nagy tűzvész után, a leégett házak helyére kőházakat építettek. Az utca déli oldalán az 1526-os pusztulási réteg, az égés, már a kőfalakhoz kapcsolódott.

63. ház, 15. század 2. fele - 16. század eleje

Az ásatási terület DK-i sarkában, a jelenkori alapfalak előtt előkerült a 63. ház nyugati oldalfal részlete (50. kép). A 750 cm hosszú fal 90 cm széles, 40 cm mély alapfala nagyobb kövekből épült, a 80 cm széles felmenőfal 15-20 cm magas részlete habarcsba rakott kisebb törtkövekből álló, zsaluzott fal volt. A fal belső keleti oldalán egy újkori gödör volt. A 15. századi járósinttől 120 cm mélyen, elértük a 13. századi járósintet, majd a 20-25 cm vastag kevert földréteg alatt a bolygatatlan homok mutatkozott. A fal külső, nyugati oldalán 750 cm széles beépítetlen terület, udvar volt.

64. ház, 15. század 2. fele - 16. század eleje

A 64. házat a 17. század végén, a 80 cm széles alapozás aljáig lebontották, és az új házat ráépítették a középkori falmaradványokra. A középkori ház a 16. század elején kialakított 3. útrétegtől 300 cm-re helyezkedett el. A ház hely (városi résztelek) 13,3 m széles volt. A középkori utcai, északi fal elpusztult. Az kiszedett falhely és a hozzá csatla-

¹⁶⁴ Az utca déli oldalán a feltárás idején az 1526 után épült kőház részletek között az északi oldalon álló házmaradványokhoz hasonló faltöredékek kerültek elő, de összefüggő alaprajzi részletek nem maradtak meg.

¹⁶⁵ A kora újkori házak között a középkori falakból kisdarabok, de legtöbbször csak a falak helye maradt meg.

kozó tapasztott padlórétegek a 17. századi ház utcai helyiség téglapadlója alatt látszottak (69. kép). Teljesen elbontották a középkori ház ÉK-i sarkát. A 17. századi falak alatt helyenként megmaradtak a középkori ház alapozásának az alsó rétegei: az utcai helyiség ÉNy-i sarkának, a nyugati fal 11 m hosszú és a keleti fal 5 m hosszú szakaszának az alja. A rekonstruálható házrészlet 11 m hosszú és 6 m széles volt. Az utcai homlokzati faltól 620 cm-re került elő a sárga agyaggal betölt válaszfal, vert fal, helye. A utcai fal helye 80 cm, a válaszfal helye 50 cm és az oldalfalak 80 cm szélesek voltak. A 30-40 cm mély középkori alapfalak habarcsba rakott tört kövekből épültek. A ház utcai „A” lakóhelyiség belső mérete: 465×600 cm, a következő „B” helyiség, konyha, részlete 400 cm hosszú volt. A „B” helyiség, konyha ÉK-i sarkában, a válaszfal mellett megmaradt a tűzhely, vagy kemence tüzelőterének a helye. A feltárás idején, a 17. században lenyesett szinten, a kerekded égett mélyedésben négy kődarab feküdt (70. kép). A ház ÉNy-i sarkától 40 cm széles, 730 cm hosszú kiszedett kerítésfal helye indult, a 65. ház ÉK-i sarkához csatlakozott. A közepén volt egy 200 cm hosszú szétnyomott falrészlet. (71. kép). A falhely alján habarcsos törtkövek voltak, ebből azonban nem lehet tudni, hogy a kerítés milyen lehetett. A ház udvara tehát 730 cm széles volt és feltehetően az udvarról lehetett bemenni a házba.

65. ház, 15. század 2. fele - 16. század eleje

A kora újkori ház alatti középkori fal maradványok, alapfalak, a 64. házhoz képest sokkal jobban elpusztultak (50. kép). A középkori házhely, városi résztelek, 15 m széles volt. A középkori ház utcai, 80 cm széles, északi falhelye a 3. útrétegtől 300 cm-re, a 17-18. századi ház padlója alatt került elő. A középkori ház utcai fala helyén egy nagy gödörben 17. századvégi törmelék és középkori leletekkel kevert feltöltés volt, amelyben középkori faragott kövek, építészeti faragványok is előkerültek. (72. kép). A ház sarokfalai megmaradtak. A középkori házrészlet keleti fala az ÉK-i saroktól indult, 8 m hosszú volt. Az ÉNy-i saroktól induló házfal alsó kövei 400 cm hosszan maradtak meg, de a fal hely még 400 cm hosszan követhető volt. A két oldalfalat egy ugyancsak 80 cm széles, épület törmelékkel betöltött falhely kötötte össze. A kőalapozás egy 550 cm széles, 800 cm hosszú épületrészt alkotott. A belső térben nem maradtak meg a középkori térkialakítás nyomai. A DK-i és a DNy-i sarkoktól induló keskenyebb, falhelyek barnás homokkal voltak betöltve. A nyugati falhely részlet 200 cm hosszú és 65 cm széles volt.

A falszélek a többi kőfal helyével szemben, egyenesek voltak. Úgy látszik, hogy a kőalapozású épületrészhez fából épített helyiség csatlakozott. Az udvar nyugati oldalán a kő házfalaknál keskenyebb, sekély, 20-30 cm széles falhelyek részletei, karólyukak helyezkedtek el, amelyek kisebb gazdasági épületek, ólak, kemencék helyét mutatták. A ház ÉNy-i sarkánál ugyanolyan, 900 cm hosszú kerítés alapárka húzódott, mint amilyen az ÉK-i sarokhoz kapcsolódott. Beleépítették a 18. századi lovarda csatornáját, de a kerítés alsó kövei a csatorna mindkét oldalán 400 és 200 cm hosszan megmaradtak, majd további 200 cm m hosszan látszott a kiszedett fal helye.

A déli házakat összekötő, 1. kerítés a 64. háztól követhető. A 67. ház 1542 után épített 3. kerítésénél megszakadt (73. kép) és 17 méterrel távolabb, a 67. ház nyugati fala mellett bukkan elő. Egy 4 m hosszú szakasza elérte az ásatási területet átszelő 55 m hosszú, É-D-i tanúfalat.¹⁶⁶ Végeredményben, az utca déli oldalán elhelyezkedő kőházakat összekötő 1. kerítésből 43 m hosszú részletet mérhettünk fel.

66/a,b ház, 15-16. század

Az ásatási területet átszelő tanúfal déli végén elhelyezkedő házrészleteknek csak a metszete maradt meg (50., 74. kép). A 66/a ház egy nagy, a bolygatatlan talajba mélyülő („x”) gödörre építettek. (A gödör teljes feltárására nem volt lehetőség.) Tisztán kirajzolódott a déli oldala. Az alsó része a feltárás határáig (-50 cm), hamus földdel kevert homokkal volt feltöltve. A bolygatatlan talaj tetejénél, a gödör keleti falától a gödör belsejében egy 90 cm hosszú, 10-12 cm vastag korom és faszénréteg húzódott. A bolygatatlan talaj tetején 160 cm hosszú, 6-8 cm vékony hamus, faszenes réteg volt, amely megvastagodva belemélyült a gödörbe. Ráfolyt a gödörben kialakult faszénrétegre. A két faszénréteg között is enyhén homokos hamu volt.

¹⁶⁶ A tanúfal 160-120 cm széles kutatóárok Ny-i oldala volt, az árok déli oldalát pedig, a 18. századi lovarda nyugati oldala alkotta. A 18. századi fal előtt 100 cm széles volt az alapozási árok, ezért a tanúfalban csak a középkori házak belsején áthaladó metszet elkészítésére volt lehetőség. A tanúfal az ásatási területen áthaladó 5 m széles szervíz út Ny-i oldala volt. A szervíz út alatt húzódtak a távfűtés, a többi új- és jelenkori közmű főágai, amelyek a Károly körút felé haladtak. Ezért itt hagytuk meg az ásatás, és az ásatással egy időben zajló földmunkák végzéséhez szükséges utat. A szervíz út nyugati oldalán, a középkori városrész nyugati felében helyezkedett el az 1996-ban lebontott több emeletes ebédlő épülete. A mely beton alapfalak és a közműhálózat vezetékei között a bolygatatlan homokba érő jelenkori bolygatások minden régészeti leletet tönkretettek.

Korhatározó régészeti leleteket nem találtunk.¹⁶⁷ A gödör helyére felépítették a 66/a késő középkori, 14-15. századi házat.

Az „y” gödör 160 cm széles és 60-80 cm mély volt. A paticstörmelékkal feltöltött 66/a ház maradványaiba volt beásva, török, 16-17. századi edénytöredékekkel kevert háztartási szeméttel volt feltöltve. A gödröt és a későközépkori ház maradványait a 17. századvégi tereprendezés és a későbbi építkezésekkel járó földmunkák rétegei takarták el.

66/a, b, c ház, 15. század 2. fele - 16. század eleje

A tanúfal déli végén egy 10 m hosszú szakaszban a házak részletei kerültek elő (62., 74. kép). A metszet közepén, egymástól 40 cm-re két, paticcsal betöltött falhely volt. A falhelyek közötti helyiségek ugyanazon a helyen álló, de nem egy időben épült házakból származtak.

A 66/a ház

Az „x”, gödör északi szélén egy szétnyomott, 40 cm széles, lefelé 20 cm-re keskenyedő, 60 cm mély falhely volt. A belső oldalán egy, 180 cm hosszú, vízszintes, 20-30 cm vastag, égett, agyag padlócsík maradt meg. (Belevágták az „y” török gödör alját.) A falhelytől 300 cm-re, egy 20 cm magas babára épített kemence, paticstörmelékkal borított fenekének 53 cm hosszú részlete került elő. Lehetséges azonban, hogy a kemence a 66/b ház konyhájából származik. A feltárás idején az égett padlón bizonytalan korú sötétvörös paticshalmozatok voltak. Az égett padlójú házrészlet építési és használati ideje bizonytalan.

A 66/b ház

Építési idejére a ház előtti útrétegek és a kerítések elhelyezkedéséből lehet következtetni (75. kép). Ez a ház is, miként az utca északi oldalán álló házak egy része, a 3. útrétegtől 250 cm-re helyezkedett el. Az utca északi oldalán, a 61-62. házak között nem találtunk kerítésmaradványokat, mert a kerítések sekély nyomai eltűntek a házak pusztulása utáni tereprendezésben. A déli oldalon is csak a későbbi kőházakat kötötték össze olyan kerítések, amelyeknek kőalapozása volt, az alapozási árok 25-30 cm-re belemélyedt a járószintbe. A 66/b ház előtti kőkerítések közül egyik sem tartozott a házhoz. A ház előtt 40 cm-re hú-

zódo 1. kerítés a 63-64-65. kőházakat kötötte össze, amelyeket a 16. század elején, 1526 előtt, egy tűzvész után építettek. A 2. kerítés a 66/b ház homlokzatától 450 cm-re haladt, a 67. kőház ÉNy-i sarkától indult és ráépült az 1526-os romeltakarítás után épített 4. útréteg szélére. A 3. kerítés pedig, az 1542-es ostrom után a török hódoltság első évtizedeiben beleépült a középkori útrétegekbe.

A tanúfalban feltárt falrészlet a 66/b ház „A” helyiségének a nyugati fala. A 16-18. századi tereprendezések miatt a ház többi része megsemmisült. A ház belső terébe hordott 40-45 cm vastag, világosabb vörös paticstörmelék 18-25 cm vastag rétegben beborította a vert fal maradványait, alatta az utolsó padlóréteg felett 17-20 cm széles sávban megmaradt a fal belső oldala. Elsimított felületű, füstös, helyenként megpörköldött vert fal volt.¹⁶⁸ A helyiség belső mérete: É-D-i irányban 430 cm. A ház K-i falának a maradványai feltehetően a 67. ház nyugati falának az építése közben semmisültek meg. A ház lebontása után, az É-i (utcai) fal, és a D-i válaszfal sötétvörösre összeégett maradványait meghagyták a falhelyekben. A ház utcára néző, É-i fala 56 cm széles vert fal, alapozása a legalsó, 1. padlórétegtől számítva 65 cm mély volt. 20 cm-re a bolygatatlan homokba mélyedt. A fal külső oldalán, a ház ÉNy-i sarka mellett, a járószinten megmaradt egy, a házfalhoz tapasztott, elnagyolt faragású, 40×38×36 cm nagyságú kockakő. A bolygatatlan talajba mélyedt. A kutatóárokban több hasonló követ találtunk, de mindegyiknek csak az egyik oldalán találtunk ráégett paticsnymokat. Lehetséges, hogy a fal tövébe csak egy sor megerősítő kősort helyeztek. A homlokzati falat a külső kő tetejéig szétszedték. A házfal előtti követ barna, faszenes, hamus föld borította, amely a leégett ház szétbontása utáni tereprendezés során keletkezett. A helyiség déli fala 35 cm széles vert fal volt, az 1. padlórétegtől 20 cm-re mélyedt a ház helyet feltöltő, 35 cm vastag, szürke agyagos homokrétegbe. Alatta bolygatatlannak látszó, sárga homokréteg volt.¹⁶⁹

¹⁶⁸ A középkori házrészlet felett 250 cm vastag 16-18. századi építési törmelékekből álló feltöltés volt, ezért az omlásveszély miatt zsámozni kellett. A helyiség középső részén egy 50 cm széles függőleges csíkot mélyítettünk laza paticstörmelékbe, és így 10-14 cm-re, elértük a házfal belső oldalát, és a házfalhoz tapasztott utolsó, vörös foltos, kormos, hamus, sárga agyagpadló szélét.

¹⁶⁹ A 41/a ház alatti, nagy gödör olyan hamus földdel volt feltöltve, amelyben faszemes kormos hamucsíkok voltak, ezért feltételeztük, hogy az 1241 előtti fémfeldolgozó műhelyhez tartozott. A fémfeldolgozó műhely objektumait, azok 1241-es pusztulását, és a tatárjárás utáni tereprendezés nyomait 1997-ben feltártuk, és megtaláltuk azt a 13. századi, sterilnek látszó, tiszta sárga homokréteget, amelyet az egész területen szétterítettek. A gödör alját és északi oldalát nem tudtuk meg-

¹⁶⁷ A bolygatatlan homok tetején kialakult kormos faszénréteg a 13. századi járószinten (101,70-101,90 m/Balti) alakult ki. Tetején 30 cm vastag, szürke agyagos homok feltöltés volt, amelyekre a késő középkori, 66/a, b, c házakat felépítették.

Az utcai helyiségben öt padlóréteget találtunk. A különböző, sárga, szürkés sárga csíkokban helyenként égés és koromfoltok voltak. A padlórétegek közötti feltöltés ugyanolyan szürke agyagos homok volt, mint a padlócsíkok alatti 35-40 cm vastag feltöltés. A 66/a és 66/b házak közötti összefüggést a padlók alatti szürke agyagos feltöltés mutatja, amely a 66/a házhoz tartozó fal és a 66/b utcai fala között húzódott. A 66/b ház 1526-ban leégett, és mellette felépítették a kőpincés 67. házat.

A 67. ház

A feltárt utcarészlet nyugati végén, a 16. századi járószinten az előzőekhez képest, sokkal nagyobb, bekerített térség, 15 m (É-D) × 21 m (K-Ny) részlete helyezkedett el (62. kép). Az egész bekerített területen korábbi építmények részletei, falhelyek, cölöp- és karólyukak kerültek elő. A kerítést a 16. század eleji tűzvész után beleépítették a 3. útrétegbe, majd az 1542-es ostrom idején megsérült és a törökök a külső oldalára újat építettek (76. kép). A ház, a 16. századi kerítés keleti falától 12 m-re, az északi falától 1,20 m-re helyezkedett el. A 67. házból megmaradtak az ÉNy-i sarok, és a nyugati fal részletei (77., 78. kép). Az északi, utcai fal külső köveit ráépítették a 3. út déli szegély köveire (76. kép), és a ház homlokzata 270 cm-rel kiugrott a 64. és a 65. házat összekötő kerítés vonala elé (77. kép). A ház kőből épült részében két helyiség volt. Az utcai „A” helyiség alatt kőből épített pince volt, és a „B” helyiségben volt a pincébe vezető kőlépcsős lejáró. A kő épületrész déli oldalán látható volt a kiszedett kőfal helye. Az építkezés előtt a ház helyét lenyesték, majd a 65. házhoz hasonlóan, különböző anyagokból felépítették a több helyiségből álló házat.

Az utcai „A” és „B” helyiségek 60 cm széles, felmenő falainak az alsó része kisebb, törtkövekből épült. A kőfalú házrészlet külső mérete: 500×950 cm, ebből a pince és a lejáró 500×750 cm. Az „A” helyiség belső mérete: 400×400 cm, alatta volt a pince. A helyiség padlóját, illetve a pince földemét az 1686-os tereprendezés idején elpusztították, és a pincét épülettörmelékkel feltöltötték (79. kép). A „B” helyiség belső mérete: 400×350 cm, az északi felében volt a 2 m széles lépcsős lejáró. Megmaradt a „B” helyiség déli falának a törtkövekből épített 45 cm mély alapfala. A törtköves házrész déli oldalához fagerenda alapú falak csatlakoztak. A „B” helyiség DK-i sarkához épített fal helye 450 cm hosszú volt, az Invalidus ház alapozási

árka vágta el. 50 cm széles, 3-4 cm mély volt, apró épülettörmelékes földdel volt betöltve. A kőpincés ház nyugati oldalán, közvetlenül a nyugati házfal mellett és a távolabb kiásott kutatóárkokban, 16-17. századi tapasztott padlórétegek foltjai mutatták, hogy a török hódoltság idején, beépített volt ez a telek.

A pince

A feltárt városrészben talán a pince volt az egyik legjobb minőségű építmény. Áthaladt rajta a 18. századi lovarda déli fala, és az egyik, É-D-i belső csatorna. Az újkori falak alatt megmaradt a középkori falak alja. A 67. ház építése a pincével kezdődött. A laza szerkezetű, kevert talajban először kiásták a pince és lejáró 600×500 cm alapterületű, 240 cm mély üregét. Majd lerakták a belső falsíkot alkotó, gondosan faragott kvádereket. A nagyméretű (30-45×40×30 cm), zömében téglatest alakú kváderek és a homokfal közötti falat kisebb törtkövekből és kőzúzalékból csömöszölték. Így változó, 40-75 cm, lett a pincefalak szélessége (80. kép). Például, a keleti oldalon, a DK-i sarok aljában csak a 40 cm széles belső kvádereket rakták le. A törtkövek közé kevert habarcs 10-15 cm-re belekötött a homokba. A pincebelső 400×400 cm, mélysége: 220 cm. A feltárás idején, a pince homokpadlóján nem volt burkolat. Sem a falakon, sem a vakablakokban nem találtunk vakolatnyomokat, valószínű, hogy nem is vakolták be a sima falfelületeket.

A pince északi fala 30-35 cm széles volt. A fal alapozása egy sor, 18-20×16-18 cm-es elnagyolt faragású kváderekből épült. A felmenő fal 12 cm-es falkiugráson áll (81. kép 1., 82. kép). A többi falnak nincs alapozása. Az alsó kövek alját vízszintesen faragták és pontosan illeszkedő kisebb kődarabokkal kialakították a pincefalak vízszintes alját. Az ÉNy-i saroktól 80 cm-re, a pince aljától 110 cm magasan világító ablak, az 1. vakablak helyezkedett el. Mérete: 53 cm magas, 50 cm széles, 30 cm mély. A felső keretköve egy 65×28×30 cm simára faragott kváder, nyugati oldalát egy 40×20 cm-es kváder, a keleti oldalt egy nagyobb, 25×30 cm-es, és egy kisebb, 22×18 cm-es kváder alkotta. Az ablaktól 130 cm-re, a 18. századi lovarda egyik 90 cm széles csatornája áthaladt a pincén. A csatorna mellett az ÉK-i sarokban az északi pincefal 65 cm hosszú volt, és feltételezhető, hogy a másik északi, 2. világító ablak a csatorna építésével megsemmisült. A nyugati falban két világító ablak volt (81. kép 2., 82. kép). Az utca felőli, 3. ablak az ÉNy-i saroktól 70 cm-re, a pince aljától 110 cm magasan helyezkedett el. Mérete: 35 cm magas, 40 cm szé-

keresni, mert az 1996. novemberi esők és a korai havazás szétáztatta a kutatóárkot, és az omlásveszély miatt a 350 cm mély árkot betemetjük.

les, 14 cm mély. A felső keretköve egy 60×25 cm-es kváder, oldalai 30×22 cm-es kváder. A DNy-i saroktól 50 cm-re, a pince padlótól 93 cm magasan helyezkedett el a nyugati fal másik, 4. világító ablaka. A két ablak között 210 cm volt a távolság. A 4. ablak mérete: 35 cm magas, 40 cm széles, 14 cm mély. Felső keretköve egy sarkain törött, 70×18 cm-es kváder, oldalait egy 35×20 cm-es, és egy nagyobb kváder 24×22 cm-es darabja alkotta. A középkori pince DNy-i sarkára, ráépítették a 18. századi lovarda falát, de alatta 180 cm magasan megmaradtak a középkori falak (83. kép). A déli pincefal belső oldalából egy 60 cm hosszú falszakaszt és tetején az 5. világító ablak részletét tártuk fel. A DNy-i saroktól 35 cm-re, a pince aljától 145 cm magasan helyezkedett el. A tetejét és a keleti oldalát elbontották. Mérete: 40-45 cm széles, 14 cm mély. A déli fal külső oldala (a lovarda fala alatt) kváder borítású volt, mert ez a fal egyben a pincelejárát északi oldala volt. A keleti pincefal előtt áthaladt a 18. századi lovarda csatornája. A pincefal és 18. századi fal közötti keskeny árokban mindössze 140 cm mélyséig tártuk fel a pincefal belső oldalát (84. kép). Az ÉK-i saroknál az 50 cm széles keleti fal külső oldalán 40 cm hosszan a törökköves falréteg csak 35 cm mély volt (80. kép). Innen indult a 140 cm mély pincefal apró, habarcsos, kőtöredékekből csömöszölt külső oldala. Ez a falszakasz 200 cm hosszú volt, majd a 7. világító ablak közepénél véget ért. Innen kezdve a pincefal csak a belső kváderekből állt. Az elvékonyodott pincefal 55 cm hosszú volt, egy újkori közműárok vágta el. A fal belső oldalán két világító ablak volt, amelyek a feltárás idején be voltak falazva (85. kép). Mind a kettőről hiányoztak a felső keretkövek, az oldal kváder. Az ÉK-i saroktól 40 cm-re, a pince aljától 110 cm magasan helyezkedett el a 6. világító ablak. Mérete: 54 cm széles, 35 cm mély. A végleges befalazás előtt az ablak aljába beépítettek egy sor téglát. A 7. világító ablak a hatodikától 120 cm-re, a pince aljától 103 cm magasan helyezkedett el. Mérete: 60 cm széles, 45 cm mély.

A ház „B” helyiségében volt a pincelejárát (86. kép). A pincelejárát északi fala, mint korábban említettük, mindkét oldalán kváder kövekből állt, a másik három fal belső oldalán kváder, külső oldalán apró, törökköves csömöszölt fal. A DK-i saroktól 200 cm-re volt a 180 cm széles pince ajtó. A „B” helyiség nyugati oldalán lehetett lelépni a lejáróba. A déli és a keleti oldalra építették a lépcső 140 cm széles falait. A belső oldalát simára faragott, alakatlan kövekből alakították ki. A 300 cm hosszú,

220 cm mély lejáróban cc. 10 lépcsőfok lehetett. A középkori pince 1686-ig fennmaradt.

Az 1542-es ostrom után, amikor a középkori pincés házat kijavították, 50 cm széles kőkerítést építettek (76. kép). Nem tudjuk, hogy az 1604-es felégetés után mit építettek a pince fölé, de a pince 1686-ig megmaradt.¹⁷⁰ A törökök kivonulása (1686) utáni nagy tereprendezés során a pincét faragott középkori kövekkel, ágyúgolyókkal, vértet darabjaival és egyéb fegyver töredékekkel feltöltötték, és a falait eltakarták (79. kép).

Az 1542-es ostrom után a törökök a városrész felszínét elegyengették, ez gyakorlatilag egy újabb feltöltést, szintemelést jelentett, amelyből még mindig hiányoztak a hódoltság kori, nem magyar régészeti leletek. Ez érthető, hiszen a török uralom első évében, de még pár évtizeddel később is, a török katonaság és a szorosan hozzájuk kapcsolódó civil csoportok nem laktak be az egész várost, sok magyar család Pesten maradt és még a 16. század végén is számolni lehetett jelentős létszámú magyar lakossággal. Megfigyeléseink szerint a Károly körúton feltárt középkori utca déli oldalán a 16. században kijavították a kőházakat, közülük három további átalakításokkal az 1740-es évekig fennállott. Az 1547-es török adóösszeírásban a lakókerületeket, mahallákat, magyar utcanevekkel sorolták fel, évtizedekkel később jelentek meg az új és a török nevű városrészek.¹⁷¹

A FELTÁRT KÖZÉPKORI VÁROSRESZ NYUGATI RÉSZE

Az ásatási területet É-D-i irányban átszelő 5 m széles szerviz út nyugati oldalán lebontott 19-20 századi épületek helyén szintén a 18. századi járószintig mélyítettünk. A pincék között 18-20. századi közműárkok helyezkedtek el, és a megfelelő dokumentáció hiányában nem lehetett tudni, hogy a kibontakozó árokrendszer milyen állapotban van. Látszott, hogy nagyobb, összefüggő területek feltárására nincs lehetőség.

¹⁷⁰ A 40/b ház északi részét eltakaró paticsréteg felett egy sárga agyagos homokréteg helyezkedett el, amelynek az északi része 140 cm hosszú sima felületű, tömör, 9-12 cm paticsréteggé változott. A sárga feltöltésben kettő, a paticspadlóban egy 18 cm átmérőjű, 20 cm mély (körbetapasztott) cölöplyuk volt. Nem tudjuk milyen tűzhely volt, a lebontott égett falak maradványait 300 cm hosszan szétterítették a tűzhelypadló felett. Az objektum maradványait 16-17. századi, magyar és török konyhahulladékkal kevert, hamus, faszenes, barna föld, vagy szürke agyagos homok feltöltés takarta el.

¹⁷¹ FEKETE-NAGY 1973. 359.

Az 1/1996. *kutatóárkot* a szervízút Ny-i oldala és a Városháza ÉNy-i szárnya között ástuk ki (2. kép). A 74 m hosszú árok és a városfal között újkori épület volt. Az árok keleti vége és a városfal között 28 m, a nyugati vége és a városfal között 19 m volt a távolság. Az árok É-i oldalát a városfal járószintjével azonos mélységig lenyestük, és csupán három helyen sikerült 5-6 m hosszú, bolygatatlan rétegsort megfigyelni. Az 1/1996.-1. árokban az újkori feltöltés a török, 16-17 századi járószint alatti feltöltésbe mélyedt, amelyben magyar és török régészeti leletek voltak. Alatta bolygatatlan homok volt. A török réteg az 1604-es égés és rombolás utáni tereprendezés során keletkezett. A kutatóárok minden oldalában egyforma volt a rétegezethez, amely azt mutatta, hogy ez a terület beépítetlen volt a korábbi időszakokban. Az 1/1996.-2. árok a feltárás szerinti, 27-32 m közötti városfalszakasz előtt, a városfaltól 23-m-re helyezkedett el. A városfalhoz csatlakozó 16. századi járószinten egy 1686-1714 közötti ház részlete jelent meg.¹⁷²

A 68. ház, 14-15. század

A középkori ház maradványai és a házhelyet betöltő rétegsor az újkori ház padlója alatt jelent meg. A bolygatatlan homokba mélyülve megmaradt a középkori ház DNy-i részlete, a déli oldal 220 cm, a nyugati oldal 130 cm hosszú volt (87. kép 2). A lebontott ház föld fala 30-40 cm magas volt. A házfalhoz illeszkedett a 3-4 rétegből álló tapasztott sárga agyagpadló. Az egyes rétegek között vékony faszenes, hamus földcsíkok, járószintek voltak. A legfelső padlóréteg felett faszenes, hamus, sárga homokos földcsíkokból álló betöltés volt, amely átfolyt a házfalain. A padlórétegek közül és a faszenes, hamus betöltésből néhány 13-14. századi kerámiatöredék került elő. A betemetett házmaradványt a középkori városfal építését megelőző, szürke homokos feltöltés takarta el. Ebből a rétegből, miként a városfalnál végig, 14-15. századi kerámialeletek mellett állatcsont és kovacsoltvas tárgy-töredékek kerültek elő.

A 2/1996. *kutatóárok* a városfal feltárás szerinti 40-45 m közötti szakasza előtti árok folytatása volt.¹⁷³ Az É-D-i irányban haladó 34 m hosszú kutatóárokban több középkori objektum részlete maradt meg, a ráblokkolásokból azonban, csak kisebb részleteket tárhattunk fel. A kutatóárok 0-12 m közötti szakaszában megjelentek a város-

falon belüli 17-18. századi sáncárkok metszetei. A 12-17,5 m szakaszban és a ráblokkolásban előkerültek egy 15. századi, a 69. ház részletei. A 21,5-27 m szakaszban, közvetlenül a bolygatatlan homok tetején megmaradt a 15. század 2. felében épített úttest alsó három rétege. Az árok 30,5-34 m közötti szakasza pedig, áthaladt a 70. ház padlórétegein.

69. épület, 13-15. század 1. fele

A 2/1996. kutatóárokban először egy kemence-padló részlete került elő (88. kép). A keleti oldalán szelvényt nyitottunk, de kiderült, hogy a jelenkori, épülettörmeléken feltöltés beleért a bolygatatlan homokba. A Ny-i oldalon azonban, előkerült az épület ÉNy-i negyede. Az épületrészletet kétszer átépítették.

69/a. földbe mélyített ház, vagy szabadon álló kemence

A 14. század végén egy, cc. 400 cm széles házat építettek, amely belemélyedt a bolygatatlan homokba. (Az újkori bolygatás miatt a ház földfalának a magasságát nem lehetett megállapítani.) A DNy-i sarokban, 20 cm magas babán felépítették az 1. kemencét. A babán 20 cm vastag, sárga agyagtapasztás volt, vékony, (0,5-1 cm) szürke hamus földcsík volt a tetején. A kemence 4-6 cm vastag átégett fenekének a 120 cm széles, 65 cm hosszú hátsó fele maradt meg. A kemence É-i oldalán, az épület padlóján, 8-10 cm vastag, lejárt, kemény, szürkésbarna homokos földréteg volt. A kemence hátsó, Ny-i fala mellett egy 40 cm széles, 230 cm hosszú kiszedett falhely jelent meg, döngölt barna földdel volt betöltve. A déli végét elvágta a későbbi ház déli fala, az északi végét pedig a későbbi ház Ny-i fala vágta el. A fal helye a későbbi falak külső oldalán nem látszott. Ezek alapján azt gondoljuk, hogy itt egy, szabadon álló 300 cm széles, kemencés épület állt.

69/b ház. A földbe mélyített ház átépítése előtt a ház belső terét laza, homokos földdel feltöltötték. A belső járószintet a feltöltésre tapasztott sárga agyagpadlóval a korábbi kemence szintjéig fel emelték. Feltehetően átépítették a korábbi kemencét.

69/c ház. A lebontott épület helyére feltehetően egy nagyobb építettek, amelynek megmaradtak a 60 cm széles és 60 cm mély falhelyei. Építési törmelék nélküli, laza, barnás homokkal voltak feltöltve. Ez arra mutat, hogy a falak fából készültek. Az É-i falhely részlete 0,8 m, az egész Ny-i falhely 7 m, a D-i falhely részlete 3,5 m hosszú volt. Az új kemencét a déli faltól 2 m-re, hozzáépítették a

¹⁷² A feltárt helyiség 4 m széles volt, É-D-i irányban 220 cm hosszú részlet maradt meg. Publikálatlan.

¹⁷³ A városfal közelében, a 20. századi nyomdaépület alatt, előkerült a korábban ismertett, 13. századi, 12. ház részlete.

Ny-i falhoz. Déli felét ráépítették a korábbiak lenyesett maradványaira. Megmaradt a kemence aljának a 170×170 cm nagyságú részlete. A belső oldala, a szája és az előtere elpusztult. Az átégett kemencefenék alsó rétegébe Zsigmond király korabeli (1387-1437) fehér és szürke kerámia töredékek voltak betapasztva. Az épület lebontása után a kemence paticstörmelékét szétterítették a kemence körül. Ezután az épületmaradványokat először sárga homokkal betöltötték. Majd a városfal építését megelőző szintemeléshez kapcsolódó földrétegekkel eltakarták. Ebben a feltöltésbe beletértek a jelenkori bolygatások.

70. ház, középkor

Egy 20. századi épület pincelejárataiban megmaradtak egy ház 3,5×3,5 m nagyságú padló részletei (87. kép 3). Az 1. sárgaagyag padlóréteget a természetes, bolygatatlan homokra tapasztották. É-i szélén 60 cm széles, 15-20 cm vastag paticsréteg volt. Az egész padló foltra 8-10 cm vastag, tömör, szürke, faszenes, hamus, homokos feltöltést hordtak, és ennek a tetejére tapasztották rá a 2. sárga agyagpadló réteget. Ezen a padlón 30 cm vastag, épülettörmelékes, szürke homokos feltöltés volt. Régészeti leleteket nem találtunk. Az épületet azonban, elhelyezkedése alapján, középkorinak gondoljuk. A padlófoltok a 61-67. házakkal egy vonalban, a 16. század elején épített 3. útrétegtől 6 méterre jelentek meg. A padlófoltokat eltakaró, épülettörmelékes feltöltést, az 1686-os felszabadító háború utáni tereprendezés 60-70 cm vastag feltöltés rétege takarta el.

Az ásatási terület nagymértékű jelenkori bolygatottsága ellenére megállapítható volt, hogy a késő középkorban nem volt annyira sűrűn beépítve, mint a feltárt városrész keleti oldala. Ezen a területen is áthaladt a városfal felépítése után kialakított utca, befutott a Városháza ÉNy-i épületszárnya alá és a Szomory Dezső téren becsatlakozott a középkori eredetű Fehér Hajó utcába. A feltárt útrészlet és a középkori eredetű Városház utca közötti területen, (mai Városháza nyugati szárnya helyén), a középkori Szent Miklós templom és kórház helyezkedett el. A kórházépületek Ny-i és É-i oldalán működött a középkori Pest egyik nagy köztemetője. Az eddig előkerült sírok helyzetéből úgy látszik, hogy a temetőt északon a középkori utca határolta.¹⁷⁴ Nem tudjuk milyen

nagy terület, udvar, kert, tartozott a kórházhoz. A 2/1996 kutatóárokotól nyugatra kiásott árkokban, szondákban, az új és jelen kori bolygatások között nem kerültek elő középkori, vagy török hódoltság kori épületmaradványok.

A városfal külső oldala

A kutatás egyik fontos kérdése a késő középkori városfal külső oldalán kiásott árok elhelyezkedése és története. Az eddigi feltárásokból már bizonyosodott, hogy közvetlenül a fal mellett, egy 8-10 m széles sávban nem volt árok. Korábban leírtuk, hogy a városfal külső oldalára épített, török ágyúállás külső szélébe beleásták a 18. századi sáncárkot, és felmerült, hogy a korábbi közép és hódoltság-kori árkot szélesítették és mélyítették.

A Károly körúti 15. századi városfal Ny-i végén, a feltárás szerinti 6-20. m városfal szakasz külső oldalán, a III. ásatási szelvényben 12-17. századi építmények maradványai is előkerültek. A szelvény Ny-i fala a feltárás végéig tanúfalként fennmaradt. A szelvényt 3 részre osztottuk. A déli oldalon, a városfal és a sáncárok közötti területen, a 15. századi járószinttől 160 cm mélységig az Invalidus ház latrinái mélyültek a középkori rétegekbe. A középső rész a 18. századi sáncárok teljes méreteit mutató metszet volt. Az északi oldalon a 18. századi sáncárok külső oldalát, és a hozzácsatlakozó területből egy 3 m széles sávot tártunk fel. A sáncárok külső szélé 16 méterre húzódott a városfaltól.

Először volt lehetőségünk a városfaltól 16-19 méterre eső terület rétegeit hitelesen feltárni. Az 1997. évi járószinttől számítva 190 cm vastag 18-20. századi feltöltés volt. Alatta megjelent a 17. sz. végi, török háború utáni tereprendezés barna, kevert, faszenes földrétege. Ezután a rétegeket egyenként feltártuk. Kiderült, hogy a 15. századi városfaltól 19 méterre, ugyanolyan korszakbeli régészeti jelenségek kerültek elő, mint amilyenek a városfal helyén, illetve a városfal két oldalán is előkerültek.¹⁷⁵ Itt helyezkedett el az 1241-ben elpusztult fazekas műhely. Majd ennek a betemetett

ház temetőjének a déli határát mutatták. A Deák téri metró állomás építése közben nagyrészt megsemmisültek a 18. századi temető sírjai. Budapesti Történeti Múzeum Adattár. A Városháza ÉNy-i, Bárczy István utcai szárnyának a pincéjében 1984-ben leletmentést végeztünk. A soros középkori temető pontosan keletelt, bolygatott sírjaiból szerény mellékletek, darabokra törött csatok, gombok, kapcsok kerültek elő. A középkori sírok felett, szorosan egymás mellett elhelyezkedő, mellékletek nélküli csontvázak a 18. századi Invalidus ház temetőjének a déli határát mutatták. A Deák téri metró állomás építése közben nagyrészt megsemmisültek a 18. századi temető sírjai. Budapesti Történeti Múzeum Adattár.

¹⁷⁵ IRÁSNÉ MELIS 2002. 568.

romjai felett kialakítottak egy széles utat, amely a 15. század közepéig a Duna-parti révhez vezetett. Az útréteg maradványainak az elhelyezkedése azt mutatja, hogy a városfal megépítése előtt még nem lehetett kiásva a 17. századi metszeteken ábrázolt árok. A lehetséges középkori árok legkorábban a 15. század második felében, a városfal építéséhez kapcsolódva készült. Erre mutat, hogy a 15. századi városfal mellett, a korábbi út helyett, kialakítottak egy új, vastag, agyagos, köves, sóderes felszínű járósínt, amely átvette a korábbi meszes sóderes út forgalmát. Ez utóbbi útréteg már nem jelent meg a 18. századi sáncárok külső oldalán.

Útréteg, 14-15. század

A tanúfal előtt, a 18. századi sáncárok külső oldalán, feltűntek egy, ÉK-DNy-i irányú út, amelyen áthaladt a sáncárok ÉNy-i, a Duna felé kanyarodó része (89. kép). A kutatóárokban kirajzolódott az útréteg északi oldalának 3 m hosszú, 1,70-1,80 m széles részlete. A 13-15 cm vastag útréteg mészszelet, kőporral kevert sóderes homokból állt, vasdarabokat, állatcsont darabokat és 13-14. századi edénytöredékeket döngöltek bele. Alatta sárga homokkal kevert, barna földből álló feltöltés volt, amellyel eltűntették az 1241-ben elpusztult fazekas műhely romjait.

71. árok, 14-15. század

Az ásatás III. és VI. szelvényének a határán, nagyrészt a VI. szelvényben, előkerült az „a” árok, amely az 12-13. századi I. kert keleti határárka volt. Az árok É-i vége beleért a 18. századi sáncárokba, a feltárt szakasz déli végébe pedig, beleépítették a 15. századi városfalat. A 71. árok a sáncárok területén véget is ért, mert a sáncárok külső oldalán már nem jelent meg. A 71. árkot beleásták a 12-13. századi árok keleti felébe (87. kép 1). Maradványai a 15. századi városfal járósíntjétől 70 cm mélyen, a városfal építését megelőző feltöltés alatt kerültek elő. A feltárt részlet 850 cm hosszú volt. A feltárás szintjén 90 cm széles és 70 cm mély volt. A keleti oldalán kerítés volt, a kerítés helye 20 cm széles, 40 cm mély árok volt, áthaladt a 11-12. századi kert barnás, trágyás, rétegén, és a bolygatatlan talajba mélyedt. Az árkot és a kerítés helyét a 15. századi városfal építése előtt feltöltötték, a különböző összetételű földcsíkokban apró állatcsont darabok és 14-15. század közepe közötti időszakból származó edénytöredékek voltak.

72. gödör, 15 század-16. század

A sáncárok külső oldalán egy 3×4,2 m alaprajzú, 96-102 cm mély munkagödör került elő, amely-

nek az alja a bolygatatlan homokba mélyedt (87. kép 1). A DK-i és a DNy-i sarkához 30-30 cm széles befolyó csatorna csatlakozott, ez utóbbiakat elvágta a sáncárok. A gödör belsejében, a DNy-i sarokban a befolyó csatorna alatt egy 30 m átmérőjű lyuk, - esetleg cölöplyuk - helyezkedett el, a bolygatatlan homokban csak 30-32 cm mélységig lehetett követni. Feltűnő volt, hogy a laza szerkezetű, bolygatatlan homokban szinte sértetlenek voltak a gödör, a befolyók és a függőleges lyuk falai, és semmilyen elszíneződés sem látszott a bolygatatlan homokon. Feltehetően fával kibélelték. A gödör elvágta a „meszes” utat, teteje pedig elenyészett a városfal 15. századi járósíntjéhez csatlakozó, kavicsos, sóderes járósíntben. A lyuk, a befolyó csatornák és a gödör egyforma, szürkésbarna, apró, habarcsszemes épülettörmelékkel volt betöltve, néhány jellegtelen, inkább későközépkorinak látszó cserép volt benne. A gödör rendeltetése egyelőre ismeretlen, feltehetően a városfal építésénél, vagy az egyik, későbbi munkálatnál volt használatban. Mészoltó, vagy malteros gödör lehetett.

73. kovácsműhely, 14. század-1526

A városfal külső oldalán, a feltárás szerinti VI. szelvény DK-i sarkában, a városfalhoz csatlakozó járósínten, egy faszenes, barnás fekete, szabályos négyszög alakú foltban hiányzott a városfalhoz tartozó, középkori járósíntet alkotó, sóderes réteg (90. kép). A szelvény K-i fala előtt 120 cm széles kutatóárkot nyitottunk, kiderült, hogy a sötét feltöltés kovácsműhely maradványait takarja, és a műhelyek keleti oldala a tanúfalban helyezkedik el (91. kép). A tanúfal elbontása után kirajzolódott az utolsó műhely betöltésének teljes foltja. A városfalnál 440 cm hosszú és 250 cm széles volt, belemélyedtek a török külső ágyúállás cölöp és palánknyomai. Az objektum feltárását, a faszenes, apró épülettörmelékes földből álló feltöltés elhordása után, a városfal 15. századi járósíntjétől számított 30 cm mélységben kezdtük el. Ekkor a folt körül már bolygatatlan homok volt. Egy többször átépített kovácsműhely maradványait találtuk meg, amely 1526-ban leégett, és többé már nem építették újjá (92. kép).

1. műhely, 14. század közepe

– 15. század közepe

1. tűzhely: az első műhely kormos, faszenes, letaposott padlója a 15. századi városfal járósíntjétől 140 cm mélyen, a II. 13. századi kert bolygatatlan humuszos földjébe mélyedt. Építési ideje bizonytalan, de mivel az 1241-es felégetés nyomai helyett

szándékos lebontás nyomai mutatkoztak, azt gondoljuk, hogy a városház külső oldalán álló, 14-15. századi, 53-55. házakkal egy időben volt használatban. A városház alapozása ráépült a lebontott műhely padlójára, illetve a tűzhely maradványaira (93., 94. kép 1).¹⁷⁶ A kormos, faszenes padló a 13. századvégi járószinttől cc. 100 cm mélyen volt. A négyszögletes alaprajzú tűzhely a műhely ÉNy-i negyedében helyezkedett el. Az alja K-Ny-i irányban 300 cm hosszú volt, északi feléből 140 cm széles sáv maradt, a déli fele elpusztult a városház építésével. Az északi oldalon megmaradt egy, a bontás utáni feltöltéssel betöltött 22 cm széles, függőleges fal helye, a magasságát nem ismerjük. Feltehetően falemezekből állt. A tüzelőtér É-i oldala 120 cm, a Ny-i oldal részlete 60 cm hosszú, a lenyesett fenéklap 20 cm vastag volt. A tüzelőtér részlete a városház előtt 100 hosszú és 40 cm széles volt. Az átégett fenéklapot és a 20-22 cm vastag oldalfalakat sárga kályhaságyagból építették. A belső teret összesímtették. Az oldalfalak belső oldala 5-6 cm vastagon sötétvörösre égett, majd fokozatosan világosodott, és a tűzhely külső fala 8-10 cm vastagon sárga maradt. A keleti oldalt, és a kemence száját a későbbi építkezésekkel elbontották. A Ny-i tűzhelyfaltól 145 cm-re egy 32 cm széles faszenes homokkal betöltött cölöplyuk mélyedt a műhely padlójába, feltehetően az üllőt tartó farönk helye lehetett. A cölöplyuk K-i oldalán, a műhely padlóján 1 cm vastag, tömör (letaposott), hamus, faszenes földréteg volt, a mely a későbbi kőrákás alatt véget ért. A faszenes folt szélére merőlegesen, a műhely K-i oldalán, egy 100 cm hosszú, 20 cm széles, 16 cm vastag, szénné égett gerendarészletet találtunk (92., 94. kép 1). A rendeltetését nem lehetett meghatározni. Kiemeltük, de a múzeumba szállítás után kiszáradt és elporladt.¹⁷⁷

2. tűzhely: a műhely területén, a lenyesett padlón előkerült egy lazább szerkezetű, 6-8 cm vastag, lejárt, faszenes réteg, a Ny-i szélénél építettek fel az 2. tűzhelyet. A korábbi tűzhely átégett fenekének a tetejét lenyesték, és rátapasztották a 2. tűzhely padlóját. Ebből a sötétvörösre égett, 15

cm vastag töredezett paticsrétegből csak foltok maradtak meg. Elváltak az 1. tűzhely jobb állapotban megmaradt É-i és Ny-i falától. A városház előtt megmaradt a tűzhely É-i oldalának egy 100 cm hosszú, 60 cm széles részlete. A vörösré átéggett 15 cm vastag fenéklap lesímtított felületébe vastagon beleégett a korom.

A műhelyt a 15. század 2. felében lebontották, maradványait helyenként az a barna, kevert, homokréteg borította, amellyel a városház építése előtt a tervezett szintnél mélyebben fekvő területet feltöltötték.

2. műhely, 15. század vége

A városház felépítése után, a városházon kívül megmaradt a korábbi országút, amelyen a várost kikerülve a révhelyhez kapcsolódó forgalom zajlott. Továbbra is szükség volt az út melletti kovácsműhelyre, ezért a lebontott műhely helyére újat építettek. Az 1. műhely maradványait alaposan lenyesték, és kissé keletre tolódva, a korábbi tűzhely maradványaira felépítették az újat. Az déli oldala a városház lett. A tetőszerkezetet a városházhoz erősítették, de a tetőszerkezet rögzítő elemei a jelenlegi városház maradványban nem látszóttak.¹⁷⁸ Először a városház külső oldala mellett kiásták a műhely helyét. A 200 cm széles gödör alja, egyben az új kovácsműhely padlója, a városház 15. sz-i járószintjéről 90 cm-re mélyedt a feltöltés rétegekbe. A teljes hosszúságot nem ismerjük. A műhely két részletből állt.

3. tűzhely: az „A” helyiség ÉNy-i sarkában helyezkedett el. Mérete és formája: 130 cm hosszú, 90 cm széles lekerekített sarkú téglalap (94. kép 2-3., 95., 96. kép). A három, 18-16 cm vastag oldalfal 30-40 cm magasan megmaradt, a negyedik, 6-8 cm vékony, déli falat a városház alapozásához tapasztották. A tüzelőtér 58-60 cm széles volt. A fenéklap töredezett felszíne vastagon kormos és hamus volt. A 30 cm hosszú fűtőnyílás az északi tűzhelyfal elvékonyodó folytatása volt. A fűtőnyílás előtt, egy 60 cm hosszú, 30 cm széles, 20 cm mély, teknős aljú mélyedés volt. Keleti oldalát egy, a városház előtt megmaradt 18-20 cm széles földcsík alkotta, amely vékonyan átégett. A feltárás idején, hamus paticscsomókkal volt betöltve a 60 cm hosszú mélyedés. A keleti végén, a fűtőtartó kőfal aljából származó kődarabok voltak, amelyek a városházhoz voltak tapasztva. Néhány kődarab előkerült a műhely előterét betöltő feltöltés

¹⁷⁶ Szabó György 1954-ben elsősorban a történeti adatok alapján rekonstruálta a falusi kovácsműhelyeket. SZABÓ 1954. 123-145. A tanulmány elkészítése idejéig még nem tártak fel középkori műhelyt, viszont a műhelyben használt eszközök és a műhelyekben elkészíthető kovácsoltvas tárgyak nagy mennyiségben előkerültek az ásásokon. Napjainkban már számos falusi és városi műhely maradványa előkerült, de ezek nagy része publikálatlan. A szerző által feltárt, Budapesten előkerült középkori kovácsműhelyek: Kerekegyháza falu: IRÁSNÉ MELIS 1992. 72-75., 100-102., a pesti 13. századi, városi műhelyek: IRÁSNÉ MELIS 2012. 21-22., 32-33., 35-39.

¹⁷⁷ A kovácsműhely berendezésének a legfontosabb tárgyai, az üllő és a fűtő, a tűzhely közelében helyezkedtek el. SZABÓ 1954. 126-131.

¹⁷⁸ A tűzhely fölött 230 cm magasan látható ablak a 18. század elején készült, amikor az Invalidus ház egyik melléképületét a városházhoz építették, és alatta pincét alakítottak ki. 3. pince: IRÁSNÉ MELIS 2002. 555.

alján is. Az előtér, „B” helyiség, belső kialakítását a későbbi bolygatások miatt nem lehetett pontosan megfigyelni. Feltehetően, a keleti oldalról egy lejtőn lehetett lemenni a tűzhely közelébe.

A műhely feltehetően békés körülmények között elhasználódott. A városfalhoz épített, kisebb kőfalat szétszedték, a tűzhely tetejét lenyesték, a belsejét agyagos homokkal feltöltötték. Az egész műhelyt szürkés-barna, homokos földdel feltöltötték.

3. műhely, 16. század eleje - 1541

4. tűzhely: a kovácsműhely maradványainak a feltárása során a 3. műhely (4.) tűzhelyének a paticstörödékei jelentek meg. Majd kibontakozott egy paticstörmelékes 35 cm átmérőjű kerek folt, amely a tűzhely felső peremének volt a betöltése (97. kép). A keleti tanúfal elbontása után, a nyesett felszínen kirajzolódott a 3. műhely betöltésének 420×200 cm kiterjedésű foltja. A folt nyugati végén, a városfalhoz építették a 4. kovács tűzhelyet, alaprajza lekerekített sarkú téglalap, mérete: 130×90 cm (93. kép 3). A 16-18 cm vastag paticsfalat 12-14 cm széles sárga kályhaságyag tapasztás keretezte. A városfalon megmaradt paticsnyomok alapján, cc 40-50 cm magas lehetett. A belső tere a tűzhely alján 58-60 cm széles volt. A (2. műhely) 3. tűzhely maradványaira tapasztott, 12-15 cm vastag, sötétvörös fenéklap töredezett felszíne vastagon kormos és hamus volt. A tűzhely keleti felét, az oldalát és a száját összetörték, a paticst az egész műhely területén szétszórták. A tűzhely keleti szélétől 80 cm-re, egy alaktalan kövekből épített, 60×60 cm alapterületű 55 cm magas fal helyezkedett el, voltak benne faragott kövek is (91. kép 2). A tetején megmaradt egy félkör alakú bemélyedés. A lerombolt műhely maradványait eltakaró betöltés keleti oldalán egy újkori pincefal volt, és a régészeti rétegeket a pince építésével kiásták. A műhely maradványait barna, homokos földdel betemették, egyetlen régészeti lelet sem volt benne.

A kovácsműhely feltehetően 1526-ban megsérült, de a romokat még meghagyták. 1541-ben Pest török kézre került, és 1542-ben az egyesült császári seregek megkísérelték Pest visszafoglalását. Az ásatások során látható lett, hogy az ostrom alatt a városfal ezen a részén alapjaiban is megrongálódott. A helyreállításból a városfal mellett megmaradt egy 40-80 cm széles, 40 cm vastag faltörmelék réteg, amely 30-38 cm magasan elborította a városfalhoz kapcsolódó 16. századi járószintet. A faltörmelék a kovácsműhely kemencéi felett végződött. Alatta a kovácsműhely maradványait apró épülettörmelékekkel kevert szürke föld-

del feltöltötték. Felette a 16-17. századi, szétszedett, török külső ágyúállás kazettaiból származó, világosszürke agyagréteg helyezkedett el.

A pesti, középkori kovácsműhelyekről, a kovácsmesterek vagyoni helyzetéről, esetleg a város életében elfoglalt társadalmi helyzetükről, nem maradtak fenn adatok. A régészeti feltárásokból előkerültek kovácsműhelyek közül az elsőket 1230 körül, a városfalon kívüli, nagy kiterjedésű fémfeldolgozó ipartelepen építették. A feltárt területen, egymástól távol, két kovácsműhely is működött, amelyek a tatárjárás idején elpusztultak. Az 1240-es években, a romok eltakarítása és a tereprendezés után, ugyanezen a helyen felépítették az új műhelyeket. Ezek is a város határában álltak, és elképzelhető, hogy mint, a korábbiak, a pesti városi tanács felügyelete alatt működtek. Ezek a műhelyek a dunai átkelőhelyhez vezető útvonal mentén helyezkedtek el, és jelentős mértékben a révhelyhez érkezők igényeit is kielégítették. A 13. század 2. felében, Pest, Buda külvárosa lett, ezután Pest gazdasági életét, ezzel együtt az ipari tevékenységet is, a budai város tanács irányította. Talán ezzel magyarázható, hogy lebontották a kovácsműhelyeket. A dunai rév forgalma azonban változatlan maradt, és a rév közelében előbb-utóbb, újra szükség lett kovácsműhelyre. Az új műhelyt 1460 körül, a 15. századi városfal építése előtt lebontották, de a városfal felépítése után ugyanerre a helyre ismét felépítették. A műhely déli oldala a városfal lett. Feltehetően azért létesítették, hogy a dunai átkelőhelyre igyekvő kereskedők és mások igényeit, lovak patkolását, szekerek javítását, továbbra is kielégítsék, és megkíméljék Pestet az állandó átmenő forgalom terheitől. Lehetséges, hogy a városfalhoz épített műhely a pesti városi tanács irányítása alatt működött, és a műhelyben folyó munkákat szigorú előírásokkal szabályozták. Feltehetően a város belterületén is voltak kovácsműhelyek, amelyekben a lakosság számára is különféle használati tárgyakat készítettek. Eddig azonban csak egy, városfalon belüli műhely elhelyezkedését ismerjük Szentfalváról. A mai V. Szerb utca 11. számú ház pincéjében két, többször megújított kemence romjait és a közelében több, vassalakkal feltöltött gödröt tárt fel a régészeti kutatás.¹⁷⁹

A középkori, városi kovácsműhelyek elhelyezkedését vizsgálva, Holl Imre több hazai és külföldi város adatait elemezte. Sopron külvárosaiban a 15. század elején 6 mester szerepel a város adójegyzékeiben, különböző negyedekben laktak.

¹⁷⁹ ZÁDOR 2005. 207.

A század derekán már 9 mester fizetett adót, de az előzőekhez képest, 8 mester az I. negyedben lakott. A század végén pedig, 12 kovácsmesterről maradtak adatok. A 16. század elején a műhelyek topográfiai elhelyezkedése ismét megváltozott, de továbbra is a külvárosi negyedekben működtek. A soproni kovácsok ingatlannal, nagyobb és alacsonyabb keresettel rendelkező, kisebb-nagyobb összegű adót fizető mesterek voltak.¹⁸⁰ Pestről nem ismerünk a soproniakhoz hasonló adatokat. Nem kétséges azonban, hogy Pesten is működtek különböző nyersanyagokkal, köztük fémekkel dolgozó iparosok. Emlékük a pesti Boldogasszony plébániatemplomban, a céhek vallásos szervezetei (confraternitas) által alapított

oltárokról maradt fenn. A vargák 1444-ben Máriának és Szent Erzsébetnek, Szent Borbálának és Szent Ilonának állítottak oltárt; a fegyver és nyereggyártók 1446-ban a Mindenszentek oltárát; a szűcsök pedig, a Sárlos Boldogasszony oltárát szenteltették. A szabók és a posztóverők 1447-ben a Szent Gellért oltárt emelték; a kötőrők és kőfejtők, kocsigyártók, asztalosok 1482-ben a Szent Péter és Pál oltárt alapították. A kardkovácsok és a tímárok Szent István és Szent Imre tiszteletére alapítottak oltárt.¹⁸¹ Az oltáralapítók között említett fegyver gyártók és kardkovácsok feltehetően a tehetősebb pesti polgárok közé tartoztak, hiszen a fegyverek sokkal többbe kerültek, mint egy kocsi vasalása, vagy egy-egy ló patkolása.

IRODALOMJEGYZÉK

- ÁRPÁD-HÁZI SZENT MARGIT 1999 ÁRPÁD-HÁZI SZENT MARGIT legrégebb legendája és szentté avatási pere. Ford.: Bellus Ibolya, Szabó Zsuzsanna. Bp., 1999.
- BALOGH 1966 BALOGH Jolán: A művészet Mátyás király udvarában. 1-2. Bp., 1966.
- BÁNFI 1936 BÁNFI Florio: Buda és Pest erődítményei 1686-ban. TBM 5. (1936), p. 102-131.
- BENDEFY 1936 BENDEFY László: Az ismeretlen Juliánusz. A legelső magyar ázsiautató életrajza és kritikai méltatása. Bp., 1936.
- BERTALAN 1945 BERTALAN Vilmos: A belvárosi plébániatemplom mellett folytatott ásatások. BudRég 14. (1944), p. 471-490.
- BERTALANNÉ 1952 BERTALAN Vilmosné: Budavári majolika padlóteglák. ArchÉrt 79. (1952), p. 186-190.
- BERTALANNÉ– H. GYÜRKY 1964 BERTALAN Vilmosné – H. GYÜRKY Katalin: Középkori útrendszer kialakulása a budai Várnegyed területén. BudRég 21. (1964), p. 345-363.
- BÓNIS 1945 BÓNIS Éva: Leletek a Fővárosi Képtár kertjéből. BudRég 15. (1945), p. 401-415.
- CSERI 1997 CSERI Miklós: Építőanyagok és szerkezetek. In: Balassa Iván (szerk.) Magyar néprajz 4. Életmód. Bp., 1997. p. 102-138.
- CSORBA 1976 CSORBA Csaba: Pest városfalának vázlatos története. BudRég 24. (1976), p. 349-368.
- DÉTSY 1994 DÉTSY Mihály: Adatok Joannes Speciecasa hadiépítész életpályájáról. Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. In: Művészettörténet-Műemlékvédelem. Budapest, 1994. p. 227-233.
- EMBER 1958 EMBER Győző: Külkereskedelmünk történetéhez a 16. században. MTA Társadalmi- Történeti Osztályának Közleményei 8. (1958) 4., p. 309-348.
- FEHÉR–ÉRY-KRALOVÁNSZKY 1962 FEHÉR Géza - ÉRY Kinga - KRALOVÁNSZKY Alán: A Közép-Duna medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei. Budapest, 1962. (Régészeti Tanulmányok, 2.)
- FEKETE-NAGY 1973 FEKETE Lajos - NAGY Lajos: Budapest története a török korban. In: Budapest Története 2. Bp., 1973. p. 337-436.
- FILEP 1977 FILEP Antal: Csűr. In: Ortutay Gyula (szerk.) Magyar Néprajzi Lexikon 1. Bp., 1977. p. 542-548.

¹⁸⁰ HOLL 1989. 69-73.

¹⁸¹ GEREVICH 1973. 307.; GERŐ 1956. 14-17.

- FILEP 1980 FILEP Antal: Középmagyar háztípus. In: Ortutay Gyula (szerk.) Magyar Néprajzi Lexikon 3. Bp., 1980. p. 320-326.
- FEUERNÉ TÓTH 1963 FEUERNÉ TÓTH Rózsa: V. Apáczai Csere János u. 2. BudRég 20. (1963), p. 551.
- FODOR 1952 FODOR Ferenc: A magyar térképírás története 1. Bp., 1952.
- FODOR 1953 FODOR Ferenc: Balla Antal élete és műszaki munkássága. Bp., 1953.
- F. TÓTH 1966 F. TÓTH Rózsa: A régi pesti városhatár, a Hatvani kapu és rondellája. Budapest 4. (1966). p. 20-22.
- GÁL 1988 GÁL Éva: A Budapesti Történeti Múzeum Városhatár-területi Osztályának kéziratok térképei. Katalógus. Bp., 1989. (Monumenta Historica Budapestinensia, 6.)
- GÁRDONYI 1929 GÁRDONYI Albert: A pesti városhatár. Historia, Pest-Budai emléklapok 2. (1929)4-5, p. 1-8.
- GERE 2003 GERE László: Késő középkori és korai újkorai fémlélek az ozorai várkastélyból. Bp., 2003. (Opuscula Hungarica, 4.)
- GEREVICH 1971 GEREVICH László: The Art of Buda and Pest in the Middle Ages. Bp., 1971.
- GEREVICH 1973 GEREVICH László: Budapest művészete az Árpád-korban. In: Budapest Története 2. Bp., 1973. p. 353-401.
- GERŐ 1956 GERŐ László: A pesti belvárosi Plébániatemplom. Bp., 1956.
- GERŐ 1968 GERŐ László: Magyar várak. Bp., 1968.
- GÖMÖRI 1980 GÖMÖRI János: A korai középkori vasolvasztó kemencék és az ékelt vasbucák kérdése. Iparrégészet I. Sopron, 1980., p. 109-121.
- GYÖRFFY 1973 GYÖRFFY György: Budapest története az Árpád-korban. In: Budapest Története I. Bp., 1973., p. 217-349.
- GYÖRFFY 1981 GYÖRFFY György: Jelentés Julianus első és második útjáról. Fordította Györfy György. In: KATONA Tamás: A tatárjárás emlékezete. Bp., 1981. p., 95-110.
- GYÖRFFY 1998 GYÖRFFY György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 4. Bp., 1998.
- GYÖRFFY I. 1943 GYÖRFFY István: Magyar falu magyar ház. Bp., 1943. Az Akadémiai Kiadó reprint sorozata. Bp., 1987.
- HARSÁNYI 1938 HARSÁNYI András: A domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt. Debrecen, 1938.
- HEGYI 1980 HEGYI Imre: Régi faszénégető boksák. Iparrégészet 1. (1980), p. 99-107.
- HOLL 1955 HOLL Imre: Külföldi kerámia Magyarországon (XIII-XVI. század). BudRég 16. (1955), p. 147-190.
- HOLL 1956 HOLL Imre: Adatok a középkori magyar fazekasság munkamódszeréhez. BudRég 17. (1956), p. 177-196.
- HOLL 1963 HOLL Imre: Középkori cserépedények a budai várpalotából (XIII-XV. század). BudRég 20. (1963), p. 355-394.
- HOLL 1989 HOLL Imre: Középkori városi élet – városi építészet. ArchÉrt 114. (1989), p. 52-76.
- HORVÁTH-KELEMEN-TORMA 1979 HORVÁTH István – KELEMEN Márta – TORMA István: Magyarország régészeti topográfiája 5: Komárom megye, Esztergom és a dorogi járás. Bp., 1979. p. 175-176.
- HÖLLRIGL 1930 HÖLLRIGL József: Árpád-kori keramikánk. ArchÉrt 44. (1930), p. 142-169.
- IRÁSNÉ MELIS 1976 IRÁSNÉ MELIS Katalin: Beszámoló a középkori Pest város területén végzett régészeti kutatások eredményeiről. BudRég. 24. (1976), p. 313-348.
- IRÁSNÉ MELIS 1983 Adatok a pesti síkság Árpád-kori településtörténetéhez. Bp., 1983. (Monumenta Historica Budapestinensia, 4.)
- IRÁSNÉ MELIS 1984 IRÁSNÉ MELIS Katalin: Régészeti kutatások az Árpád-kori Pest külvárosai területén (Budapest V. Belváros). BudRég 26. (1984), p. 63-85.

- IRÁSNÉ MELIS 1985 IrÁSNÉ MELIS Katalin: A Mátyás-kori budai királyi könyvkötőműhely leletei. Művészettörténeti Értesítő 34. (1985) 1-2., p. 48-60.
- IRÁSNÉ MELIS 1987-88 IrÁSNÉ MELIS Katalin: A pesti későközépkori városfal kutatása. ArchÉrt 114-115. (1987-88), p. 199-225.
- IRÁSNÉ MELIS 1991 IRÁSNÉ MELIS, K.: Die Zeit der ungarischen Landnahme 895 bis Ende des 10. Jahrhunderts. In: Gerd Biegel (Hrsg.) Budapest im Mittelalter. Braunschweig, 1991. p. 102-112.
- IRÁSNÉ MELIS 1991.a IrÁSNÉ MELIS Katalin: Szentdienes, XIII. századi falu és fazekastelep Szigetszentmiklós határában CommArchHung (1991), p. 167-190.
- IRÁSNÉ MELIS 1992 IrÁSNÉ MELIS Katalin: Kerekegyháza középkori falu Budapest határában. In: Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán 2. BTM Műhely 6. (1992), p. 71-173.
- IRÁSNÉ MELIS 1994 IrÁSNÉ MELIS Katalin: A pesti városalaprajz kialakulása és változásai a középkorban. In: Társadalomtörténeti tanulmányok a közeli és a régmúltból. Emlékkönyv Székely György 70. születésnapjára. Bp., 1994. p. 88-107.
- IRÁSNÉ MELIS 1994-95 IrÁSNÉ MELIS Katalin: Régészeti kutatások a pesti vár területén. ArchÉrt 121-122. (1994-1995), p. 57-78.
- IRÁSNÉ MELIS 1996 IrÁSNÉ MELIS Katalin: Középkori lakóházak és egy vargaműhely régészeti kutatása a pesti Belvárosban. CommArchHung (1996), p. 211-239.
- IRÁSNÉ MELIS 2002 IrÁSNÉ MELIS Katalin: Régészeti kutatások a 15. századi pesti városfal Károly körúti szakaszán (Budapest V. Károly körút 28-30.) BudRég 35/2. (2002), p. 549-585.
- IRÁSNÉ MELIS 2002.a IrÁSNÉ MELIS Katalin: Pest a török hódoltság idején. A hódoltság régészeti kutatása. Bp., 2002. p. 151-162. (Opuscula Hungarica, 3.)
- IRÁSNÉ MELIS 2003 IrÁSNÉ MELIS Katalin: Régészeti kutatások a budapesti 12-13. századi falvak kertjeiben. In: Vándorutak – múzeumi örökség: Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából. Bp., 2003. p. 345-355.
- IRÁSNÉ MELIS 2003.a IrÁSNÉ MELIS Katalin: Karcolással jelölt középkori cserepek a margitszigeti domonkos apácakolostor területéről. BudRég 37. (2003), p. 79-90.
- IRÁSNÉ MELIS 2005 IrÁSNÉ MELIS Katalin: Régészeti kutatások a középkori Szentdienes falu területén (Budapest XXIII. Soroksár, Haraszi út 42. CommArchHung (2005), p. 493-535.
- IRÁSNÉ MELIS 2007 IrÁSNÉ MELIS Katalin: A Budapest Margit-szigeti királyi udvarhely régészeti kutatása I. CommArchHung (2007), p. 247-304.
- IRÁSNÉ MELIS 2012 IrÁSNÉ MELIS Katalin: A pesti 13. századi fémfeldolgozó ipartelep régészeti kutatása. BudRég 45. (2012), p. 19-80.
- IVÁNYI 1941 IVÁNYI Béla: Buda és Pest sorsdöntő évei (1526-1541). TBM 9. (1941), p. 32-84.
- JANKOVICH 1917 JANKOVICH Miklós: Pesth várossának hajdani helyheztetése. Tudományos Gyűjtemény 10. (1817), p. 57-64.
- JANKOVICH 1959 JANKOVICH Miklós: Buda-környék plébániáinak középkori kialakulása és a királyi kápolnák intézménye. BudRég 19. (1959), p. 57-98.
- KOVALOVSZKI 1993 KOVALOVSZKI Júlia: Árpád-kori bronzöntőműhely Feldebrőn. In: Entz Géza nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Bp., 1993. p. 87-98. (Művészettörténet-Műemlékvédelem, 2.)
- KOVALOVSZKI 1994 KOVALOVSZKI Júlia: Árpád-kori bronzolvasztó kemence Visegrádon (Méri István ásatása). In: A kőkortól a középkorig. Szeged, 1994. p. 439-447.
- KOVALOVSZKI 1995 KOVALOVSZKI Júlia: Bronzeschmelzofen und Gießerei aus der Arpadenzeit (Visegrád, Feldebrő). CommArchHung (1994-1995), p. 225-254.

- KOVÁCS 2003 KOVÁCS Eszter – SZIRMAI Krisztina: Régészeti megfigyelések a Belvárosi plébánia templom kisebb, belső, rekonstrukciós munkálatainál. Aquincumi Füzetek 9. (2003), p. 162-172.
- KOVÁCS 2011 KOVÁCS Eszter – BESZÉDES József: Újabb eredmények a Belvárosi Plébániatemplomban és a Március 15. téri erőd kutatásában. Aquincumi Füzetek 17. (2011), p. 112-121.
- KUBINYI 1973 KUBINYI András: Budapest története a későbbi középkorban Buda el-estéig (1541-ig). In: Budapest Története 2. Bp., 1973. p.7-240.
- KUMOROVITZ 1964 KUMOROVITZ Lajos Bernát: A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből. („Pest” legkorábbi említése) TBM 16. (1964), p. 43-83.
- LÓCSY 1964 LÓCSY Erzsébet: Középkori telekviszonyok a budai Várnegyedben. BudRég 21. (1964), p. 191-208.
- LUX 1933 LUX Kálmán: A budapesti belvárosi Plébániatemplom. TBM 2. (1933), p. 1-33.
- MÉRI 1963 MÉRI István: Árpád-kori szabadban lévő kemencék. ArchÉrt 90. (1963), p. 273-281.
- NAGY 1934 NAGY Lajos: Pest város eredete (Előzetes jelentés az Eskü téri ásatásokról). TBM 3. (1934), p. 3-29.
- NAGY 1946 NAGY Lajos: Az Eskü téri római erőd, Pest város őse. Bp., 1946.
- NAGY 1961 NAGY Lajos: Pest város XVIII. század végi topográfiájának forrásai. TBM 14. (1961), p. 161-212.
- NÉMETHY 1890 NÉMETHY Lajos: A pesti főtemplom története. Bp., 1890.
- RADOCSEY 1977 RADOCSEY Dénes: Falképek a középkori Magyarországon. Bp., 1977.
- RÓMER 1873 RÓMER Flóris: A régi Pest. Bp., 1873.
- RÓZSA 1995 RÓZSA György: Budapest legszebb látképei. Bp., 1995.
- SCHOEN 1930 SCHOEN Arnold: A budapesti központi városháza. Bp., 1930.
- SZABÓ 1954 SZABÓ György: A falusi kovács a XV-XVI. században. FolArch 6. (1954), p. 123-145.
- SZABÓ 1966 SZABÓ István: A falurendszer kialakulása Magyarországon X-XV. század. Bp., 1966.
- SZAMOTA 1891 SZAMOTA István: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. Bp., 1891.
- SZÚCS 1993 SZÚCS Jenő: Az utolsó Árpádok. Bp., 1993.
- THEOPHILUS 1986 THEOPHILUS Presbyter: A különféle művességekről. Schedula Diversarum Artium. Fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Takács Vilmos. Bp., 1986.
- VÖRÖS 1966 VÖRÖS István: Egy 15. századi vargaműhely állatsontleletei Pesten. CommArchHung (1996), p. 239-245.
- WENZEL 1860 WENZEL Gusztáv: Árpád-kori Új Okmánytár 1. Pest, 1860.
- ZÁDOR 2002 ZÁDOR Judit: Régészeti kutatás a Károlyi palota udvarán. Műemlékvédelem 46. 6. (2002), p. 351-355.
- ZÁDOR 2005 ZÁDOR Judit: Budapest V. Szerb utca 9., 11. In: Régészeti kutatások Magyarországon. Bp., 2005. p. 207.
- ZÁDOR 2007 ZÁDOR Judit: Budapest V. Kossuth Lajos utca 7-9 – Reáltanoda utca 8-10. In: Régészeti kutatások Magyarországon. Bp., 2007. p. 195.
- ZÁDOR 2013 ZÁDOR Judit: Üveggyártó műhely és lakóépület részlete a középkori Pest területén. Aquincumi Füzetek 19. (2013), p. 108-110.

DIE ENTSTEHUNG VON PEST UND DIE BAUPERIODEN DER MITTELALTERLICHEN STADT

Das mittelalterliche Pest hat seine größte Ausdehnung in der 2. Hälfte des 15. Jh. erreicht. Von den Gebäuden sind die Stadtmauer aus dem 15. Jh. und die Innerstädtische Pfarrkirche erhalten geblieben. Zur Mitte des 20. Jh. begannen die archäologischen Ausgrabungen und Beobachtungen, die uns ermöglichten, die einzelnen Perioden des Städtebaus kennenzulernen.

DIE UMGEBUNG DER FÄHRE IN PEST IM 11-12. JH.

Der größte Teil der Pester Ebene war im 11. Jh. im königlichen Besitz. Aber in der 2. Hälfte des Jahrhunderts kamen immer mehr bedeutende Gebiete in Besitz kirchlicher und weltlicher Gutsherren. In der Nähe der Pester Fährre entstanden die ersten Friedhöfe aus dem 11-13. Jh. Die Bewohner legten um die Siedlung herum äußere Gärten an, in denen Häuser, Öfen und Speichergruben zu finden waren. Teile von vier äußeren Gärten wurden auf dem Grundstück *Károly körút* 28-30. freigelegt. In die nördliche Hälfte der Gärten wurde im 18. Jh. ein großer Schanzengraben gezogen, in die südliche Hälfte wurde im 15. Jh. die Stadtmauer eingebaut. Zwischen der inneren Seite der Stadtmauer und den Häusern aus dem 15. Jh. fanden wir mehrere Gebäude, Öfen und Gruben aus dem 12-13. Jh. Südöstlich von Pest, rund um den heutigen *Egyetem tér* kamen Teile von in den Boden versenkten Häusern aus dem 11-12 Jh. zum Vorschein.

SZENTERZSÉBETFALVA, DIE ENTSTEHUNG UND VERFALL VON PEST ZUR ZEIT DES TATARENÜBERFALLS IM JAHRE 1241

Auf dem Grundstück *Szerb utca* 21-23. wurde in der 2. Hälfte des 12. Jh. eine einschiffige Kirche gebaut, rund um diese herum wurde ein neuer Friedhof eröffnet. Die Kirche erreichte ihre größte Ausdehnung vor dem Tatarensturm. Ihre Schutzheilige sollte Hl. Elisabeth aus der Arpadendynastie gewesen sein. Die Siedlung hieß 1258 Szentersébetfalva, („Hl. Elisabeth-Dorf“), später Szentfalva („Heilgendorf“). Im Jahre 1241 wurde alles vernichtet, im 14. Jh. wurde nur die

einschiffige Kirche aus dem 12. Jh. wiederaufgebaut. Sie diente bis 1541 als katholische Kirche, später, im 16-17. Jh. als türkische Moschee. An der nördlichen Seite der Kirche standen Wohnhäuser.

Das Dominikanerkloster der Brüder Hl. Antonius in Pest wurde im 13. Jh. außerhalb der Stadtmauer aus dem 13. Jh. errichtet. Hier lebte selbst Frater Julianus. Das Ordenshaus und die Kirche waren feste Steinbauten, die Tataren haben sie im Jahre 1241 drei Tage lang bestürmt.

König Andreas II. (1205-1235) erteilte den Pester Bürgern um 1231 einen Privilegienbrief. Auf der rechten Seite der Donau entstand in den 1230er Jahren Kispest, das juristisch zum Nagypest auf der linken Seite gehörte. In einer Urkunde aus dem Jahre 1240 unterscheidet man zwischen Sachsen in Kispest oder Kelenföld und Deutschen in Nagypest. Die Letzteren kamen hier zwischen 1218-1225 an. Das Erscheinen fremder Ansiedler führte zum Aufschwung der Wirtschaft und der Industrie. Fünf von den deutschen Bürgern von „Nagypest“ pachteten im Jahre 1240 auf dem südlichen Hang des Gellertberges Boden um Wein anzubauen, unter ihnen auch Meister Heinrich, der Glockengießer.

Um die Wende des 12./13. Jh. wurde die Liebfrauenkirche, die Pfarrkirche zu Buda, errichtet. Der spätmittelalterliche Chor ist bis heute erhalten geblieben, das Schiff wurde während der Türkenherrschaft im 16-17. Jh. vernichtet. Die Kirche wurde im 18. Jh. neu gebaut. Gegenüber dem Südtor liegen Überreste eines großen Gebäudes mit Turm. Pest entwickelte sich in der ersten Hälfte des 13. Jh. zu einer 25 Hektar großen königlichen Stadt. Es wurde ihre erste Stadtmauer aufgebaut, die in der zweiten Hälfte des 13. Jh. ausgebessert und um 1460 abgebaut wurde. An ihrem nördlichen Teil, in der Kreuzung von Régiposta und Váci Straßen, unter den Brennschichten aus dem Jahre 1241 zeigte sich ein 180 cm breiter Abschnitt einer Mauer, der vermutlich Teil eines der Gebäude der Pester königlichen Residenz war. Wir konnten weiter die Überreste eines frei stehenden Ofens, in seiner Füllung steckten Geschirrscherben, typisch für die erste Hälfte des 13. Jh. Die Öfen selbst wurden vor 1241 abgerissen.

Das Industriegelände entstand um 1230 im nordöstlichen Grenzgebiet der Stadt. In dem frei-

gelegten Garten Nr. III. und IV. auf dem Grundstück Károly körút 28-30 kam der nördliche Teil des Geländes der Metallverarbeiter zum Vorschein. Die wichtigsten archäologischen Funde sind diejenigen Scherben, die in den Werkstattgruben, in den Boden der Öfen geklebt waren und die in den Füllschichten zwischen den Ofenresten steckten. Im Garten Nr. I. stand eine Töpferlei, hier kamen zwei Öfen zum Töpferbrand und eine Tongrube hervor. Das Gelände war 1241 abgebrannt und vernichtet.

3. DER WIEDERAUFBAU NACH DEM TATARENSTURM, DIE JAHRE ZWISCHEN 1242-1460

Die Überlebenden kehrten 1242 zurück, die Stadtführung bildete sich neu. König Béla IV. erneuerte den Privilegienbrief von Pest, die Stadt bekam Stapelrecht. Als der König um 1246 von einem wiederholten Tatarenüberfall Kenntnis nahm, ließ er die Bürger von Pest auf den Burgberg in Buda umsiedeln. Der Anfall blieb aus, aber die Umgesiedelten blieben auf dem Burgberg und Pest wurde zum Vorort von Buda. Die Dominikanermönche kehrten im Herbst 1242 nach Pest zurück. Das Franziskanerkloster Hl. Petrus von Alcantara wurde in der 2. Hälfte des 13. Jh. errichtet. An der NÖ-Grenze der Stadt (Károly körút 28-30.) gründete man zwei neue Schmiedwerkstätte, sie wurden aber in der 2. Hälfte des 13. Jh. abgerissen. Das NÖ-Etter hieß 1268 Újbécs (Neu-Wien), welches vom König Béla IV. als unbewohntes Gebiet an die Nonnen auf der Margareteninsel verschenkt wurde. Die Pester Bürger erhielten 1281 den westlichen Teil von Újbécs zurück.

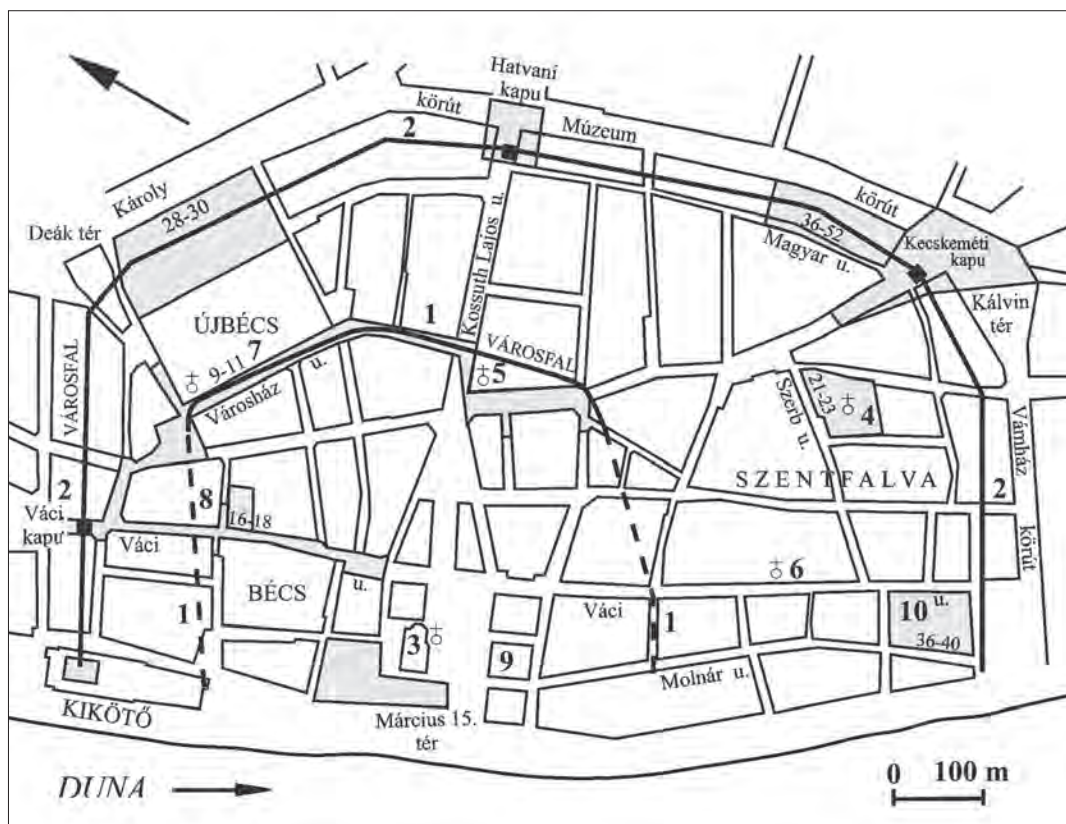
Pest entwickelte sich in der ersten Hälfte des 15. Jh. durch sein kräftiges Wirtschaftswachstum zu einem regen Handelszentrum mit großem Gewinn. Der Viehhandel hatte absoluten Vorrang, die Zahl der Handwerker im 14. Jh. ist mittlerweile immer noch gering. König Sigismund (1387-1437) fing in den letzten Jahren seiner Herrschaft mit umfangreichen Bauarbeiten an. Die Liebfrauenkirche wurde abgerissen, an ihrer Stelle wurde eine dreischiffige Hallenkirche mit Chorumgang gehoben, und auch der Pfeiler zur Schiffsbrücke am Donauufer wurde vergrößert. Unweit dessen begannen die Bauarbeiten der Pester Burg. Die Überreste des 23x23 m großen Turmes mit 4 m dicken Wänden befinden sich in der Kreuzung von Régiposta – und Váci Straße. Die Bauruine der Burg wurde um 1460 abgerissen. Der untere Teil

des nördlichen Burgtores wurde beibehalten, er wurde zum nördlichen Stadttor der Stadtmauer aus dem 15. Jh., zum sog. Váci-Tor umgebaut. Im NO-Etter wurden im Laufe des 14-15. Jh. zerstreut Fachwerkhäuser mit Zerrbalken und Stampfwänden gebaut, aber auch sie wurden später abgerissen. Auch in Szentfalva (Magyar utca 48. Und Kálvin tér) kamen Häuser zum Vorschein, die Mitte des 15. Jh. abgerissen wurden. Im südlichen Etter von Pest wurde ein Haus (Molnár utca 38.) abgerissen, weil an seiner Stelle ein grosses Industriegelände für Lederverarbeitung angelegt wurde. Auch der Beruf der Schuster und der Gerber blühte auf. Auf dem Grundstück Molnár utca 36-38. fanden wir Überreste von drei Gerbergruben und einem Ofen, der zur Entfernung der Zotten diente. Die Werkstatt wurde am Ende des 15. Jh. an die Außenseite der Stadtmauer umgesiedelt, ihre Stelle wurde durch eine neue Straße (Molnár utca) durchgeschnitten, Bauplätze ausgebildet und neue Wohnhäuser gebaut.

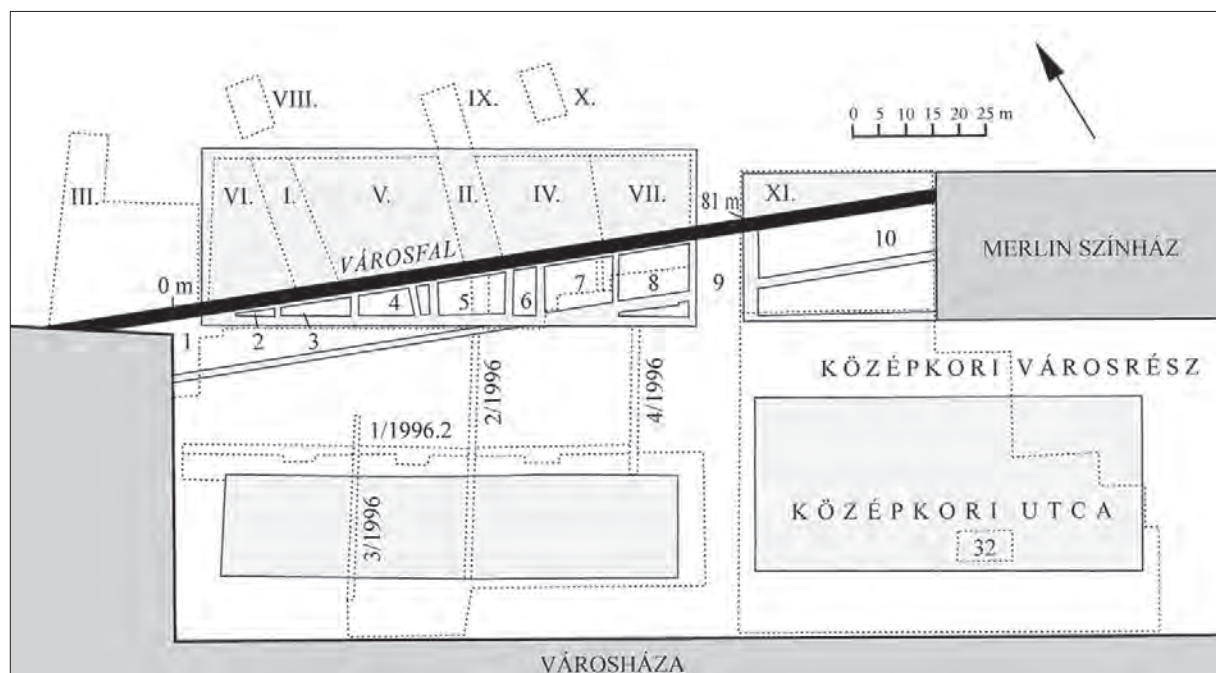
4. DIE LETZTEN BAUARBEITEN DER MITTELALTERLICHEN STADT, 1460-1541

Durch den Bau der neuen Stadtmauer wurde auch eine großzügige „Stadtentwicklung“ durchgeführt. Ein neuer Grundriss entstand bis zum Ende des 15. Jh., das Straßennetz und die Struktur der Grundstücke sind bis heute beibehalten worden. Das mittelalterliche Pest ist 55 Hektar groß geworden. Die 2200 m lange Stadtmauer hatte drei Tore, zwischen ihnen standen Außentürme, vor den Toren hoben Rondellen die Wehrkraft der Mauer. Das türkische Heer verwüstete nach der Schlacht bei Mohács im Jahre 1526 sowohl Pest als auch Buda.

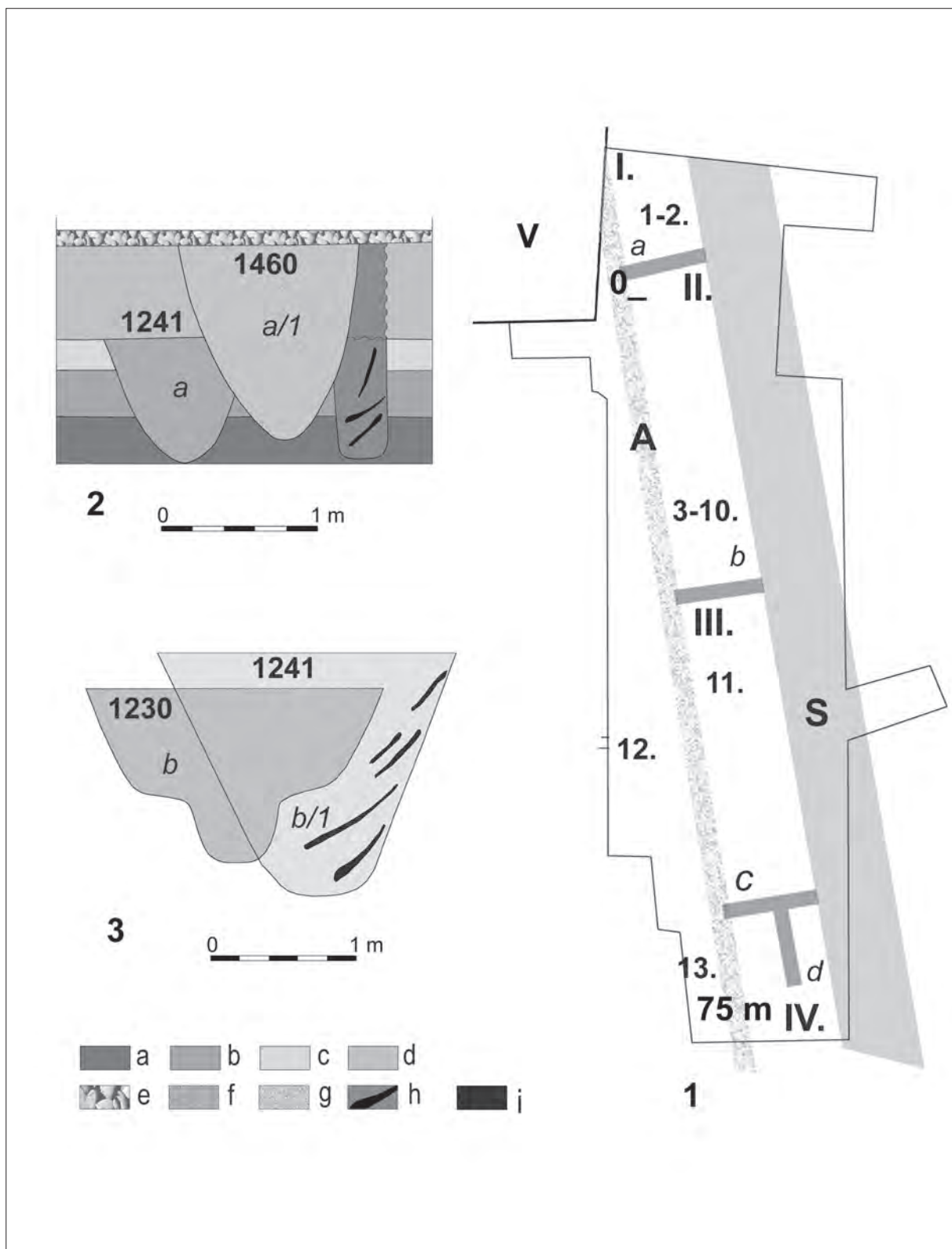
Im 15. Jh. wurde im nordöstlichen Stadtteil, in der Nähe der Mauer eine neue Straße ausgewiesen. 12-14 m breite städtische Teilgrundstücke waren auf beiden Seiten der Straße, die Häuser gehörten zum mittel-ungarischen Haustyp der Tiefebene. Die Längsachse der Häuser zieht senkrecht auf die Straße, die verschiedenen Räume wurden hintereinander gebaut, d.h. das Wohnzimmer, die Küche und die Kammer. Die Wirtschaftsräume mit Wellerwänden sind entweder ans Haus gebaut oder sie stehen separat. Nach dem Großbrand im Stadtteil am Anfang des 16. Jh. baute man Steinhäuser an der Südseite der Straße. Nach dem Brand 1526 renovierte man nur die Steinhäuser, sie wurden aber bei den Stürmen auf die Türken 1684-86 vernichtet.

1. kép Pest középkori telekbeosztása, utcahálózata és középkori épületei. 1. városház (13. sz.); 2. városház (15. sz.); 3. Mária plébániatemplom; 4. Szent Erzsébet templom; 5. ferences kolostor; 6. domonkos kolostor; 7. Szent Miklós kórház; 8. vár; 9. városháza; 10. bőr ipartelep. Régészeti kutatások, 1933-1997

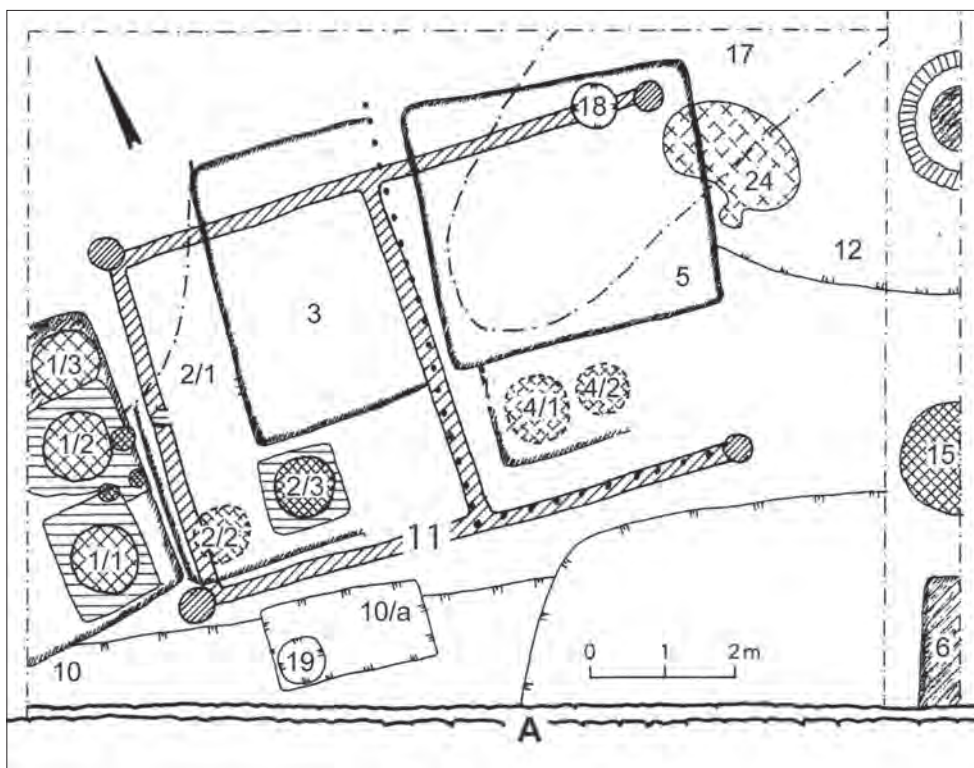
2. kép Budapest V. Károly körút 28-30. Összesítő ásatási alaprajz. 1-10. pincék, 18-20. század; Noéh Ferenc (Budapesti Műszaki Egyetem) felmérése, 1996-1997

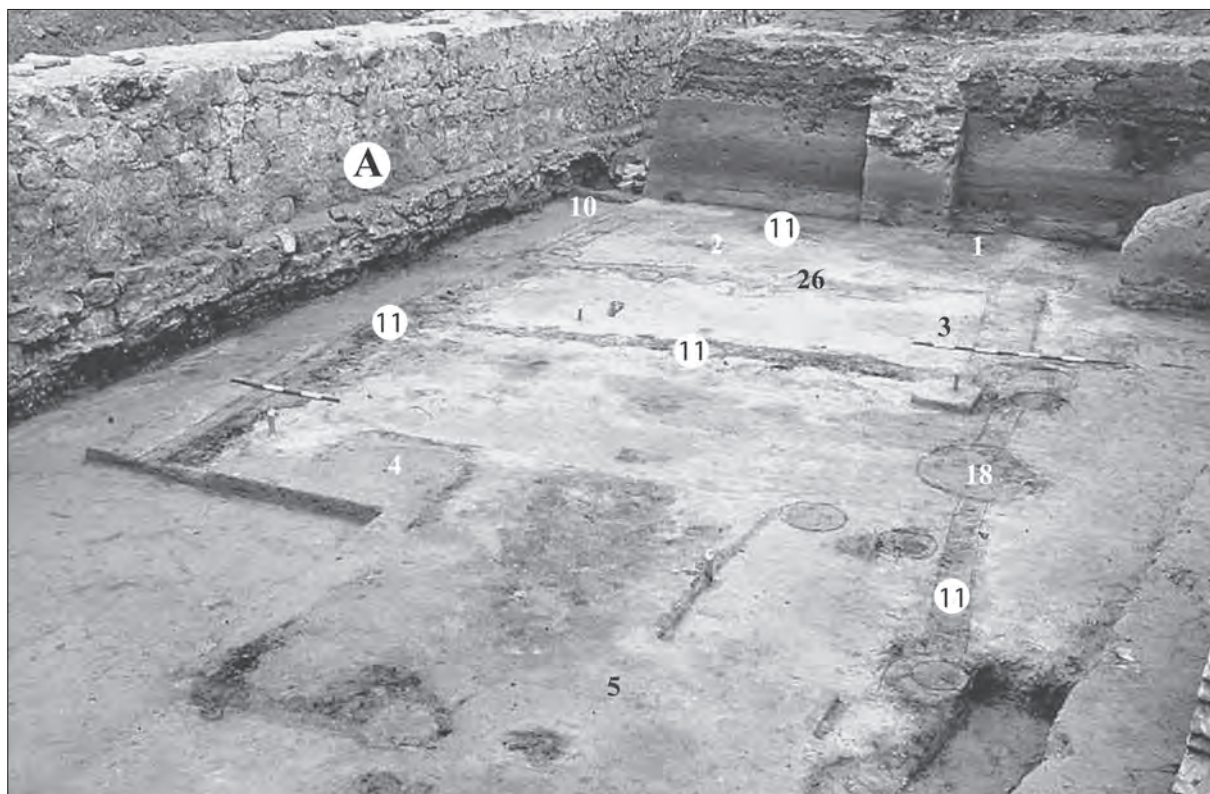
3. kép Budapest V. Károly körút 28-30. I-IV. külső kertek. 1. Helyszínrajz. I-IV. kertek; a-c. árkok; 1-13. objektumok, 12. század-1241; 2. I. kert a, a/1 árok; 3. II. kert b, b/1 árok, 12. század-1241; A. városfal, 1480; S. sáncárok, 18. század; a. sötét barnaföld; b. szántóföld; c. hamus föld; d. homokos föld; e. sóderes út; f. szürkés barnaföld; g. feltöltés; h. barnaföld fadarabokkal, i. faszén

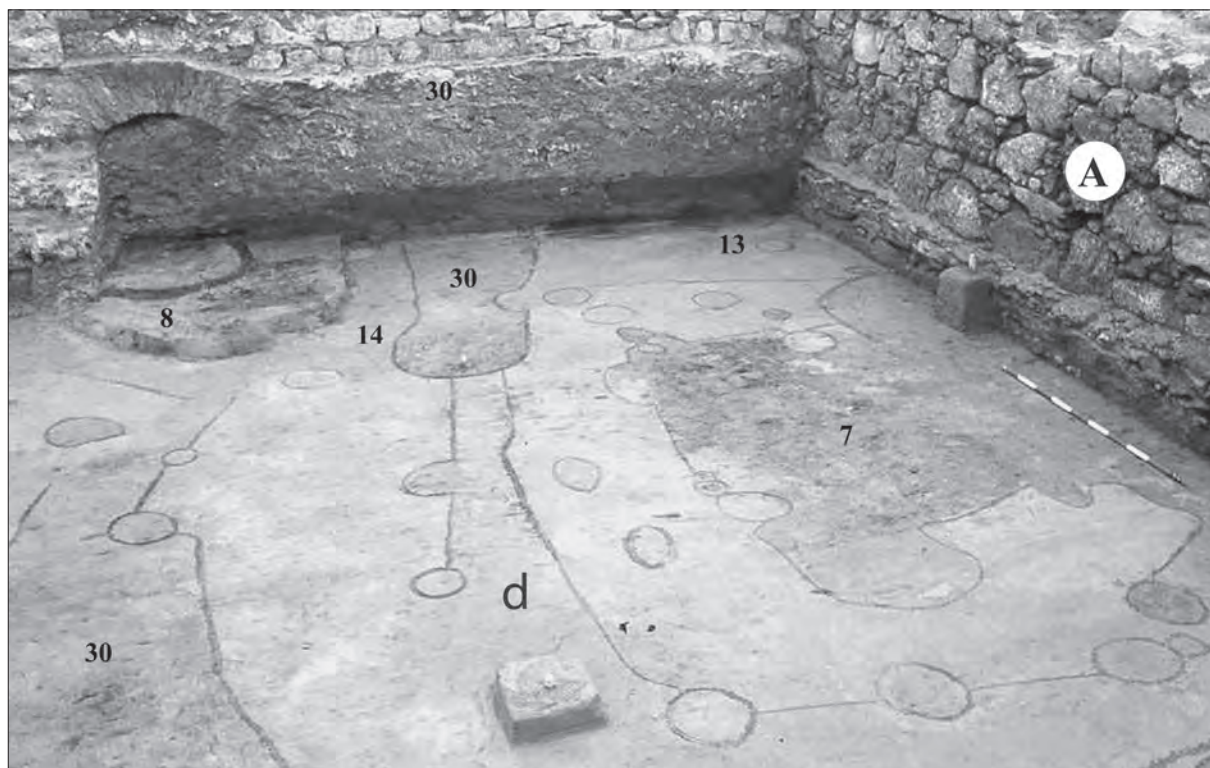
4. kép Budapest V. Károly körút 28-30. III-IV. kert: c. árok, d. árok. 12-13. század; A. városfal, 1480

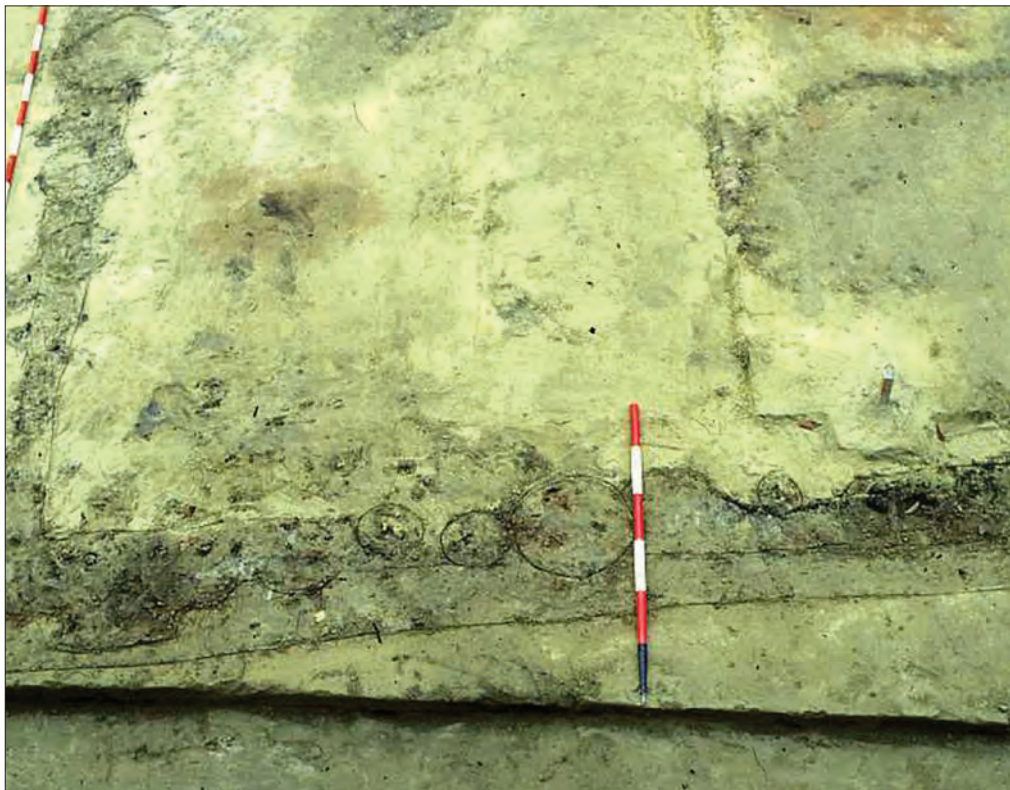
5. kép Budapest V. Károly körút 28-30. III. kert: 11. csűr; 1-5. 10. 12. 17- 19. gödör; 1230-1241; 24. kovácsműhely, 13. század; A. városfal, 1480

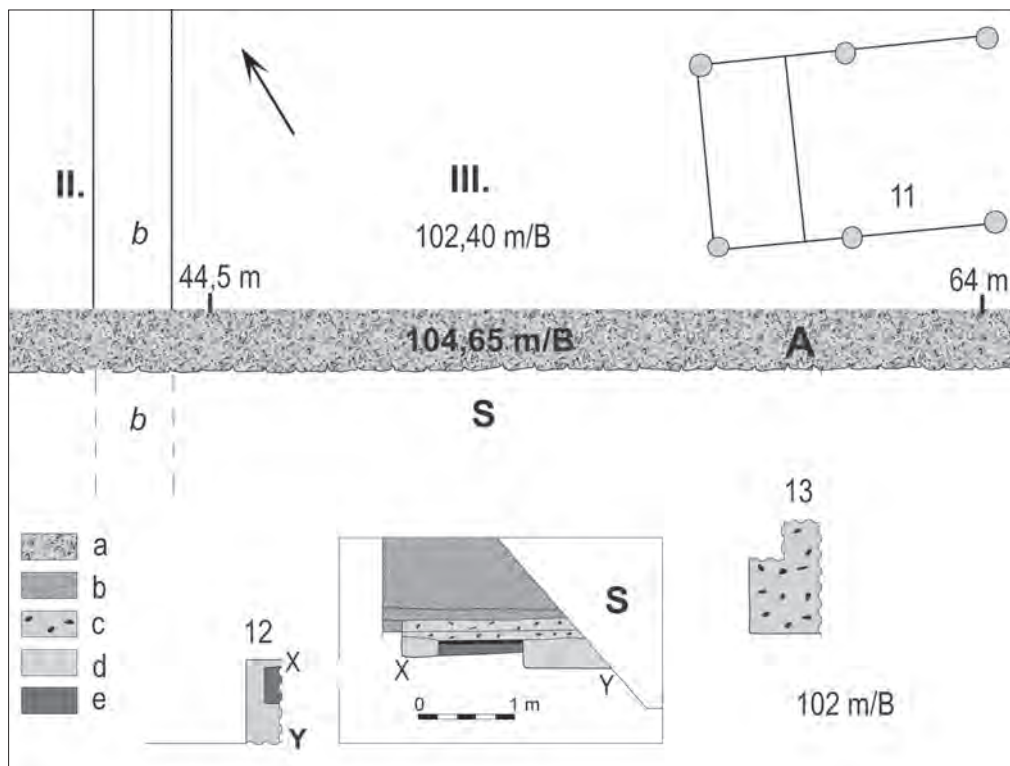
6. kép Budapest V. Károly körút 28-30. 11. csűr; 1-5: műhelygödrök kemencékkel; 10. 18., gödrök, 1230-1241; A. városfal, 1480

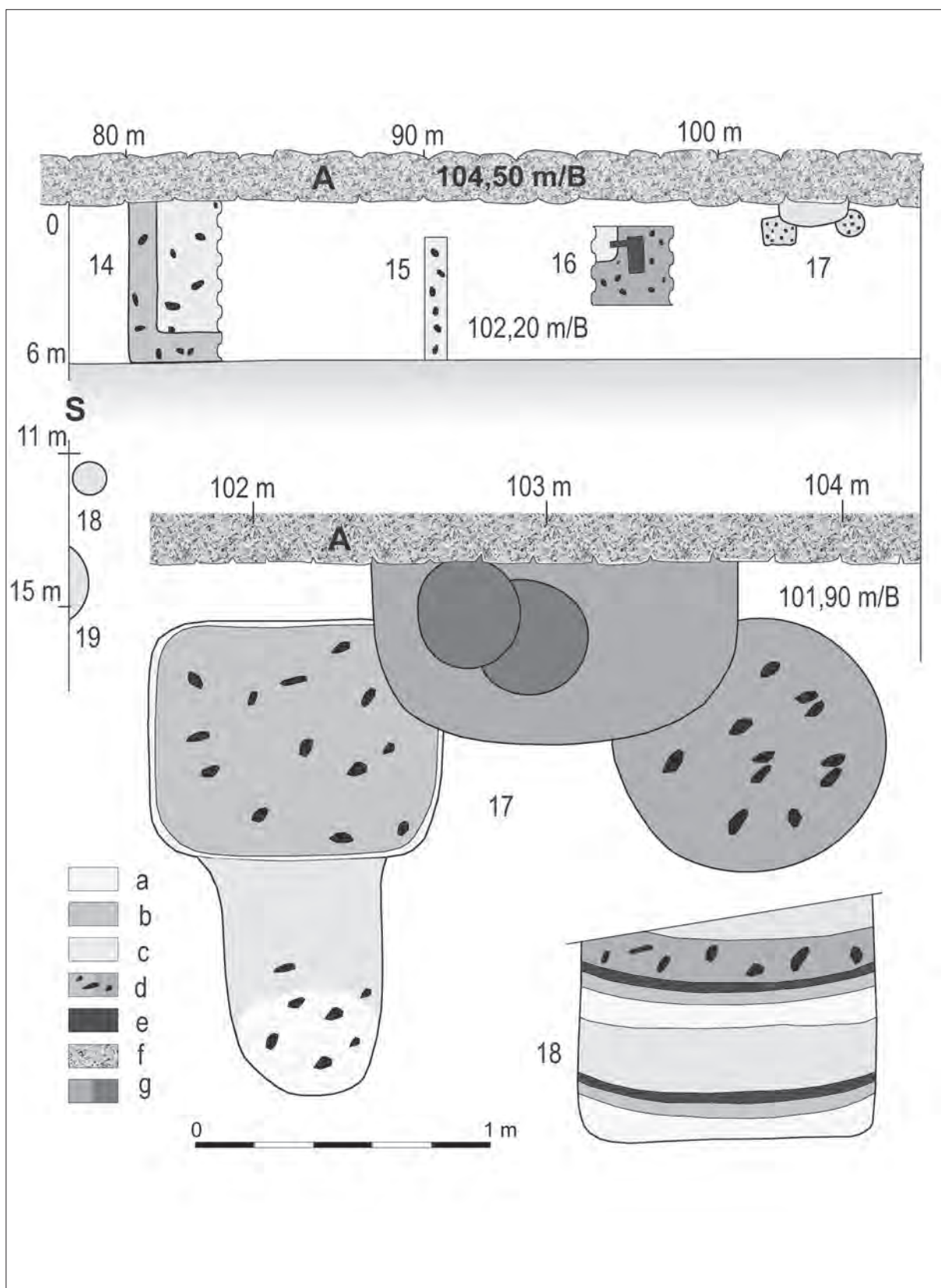
7. kép Budapest V. Károly körút 28-30. IV. kert: d. árok; 7. 8. műhelygödör kemencékkel; 13. 14. gödör, 1230-1241; A. városfal, 1480; 30: falhely, 18. század

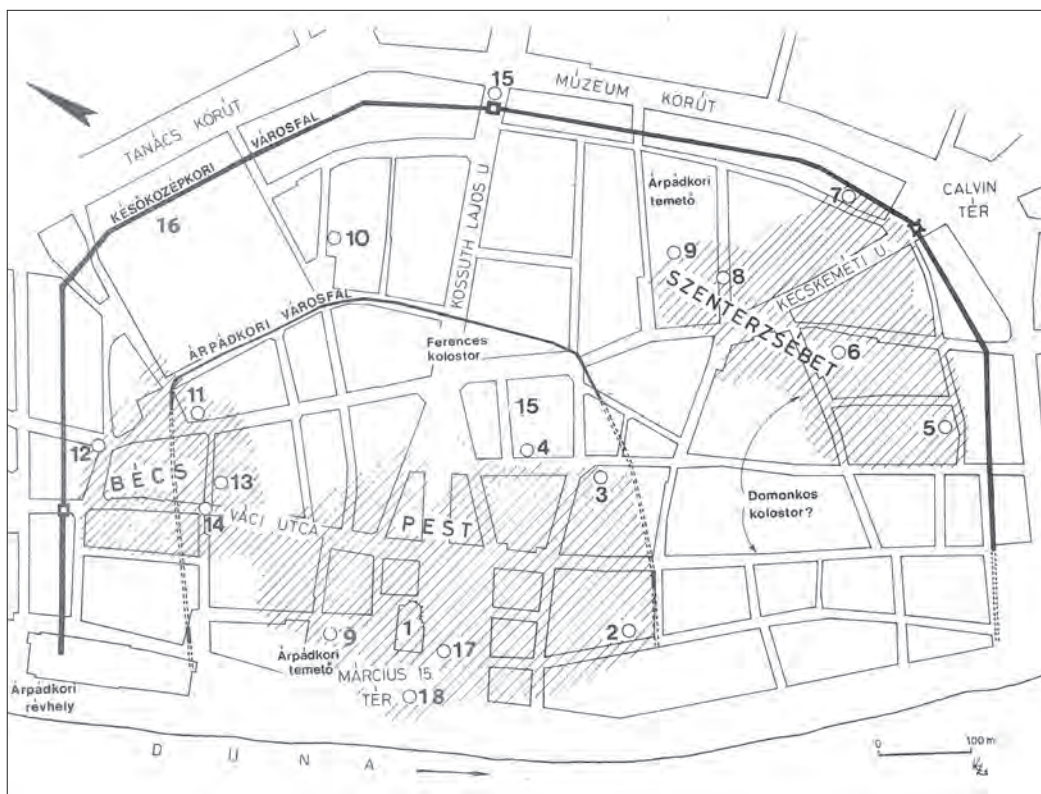
8. kép Budapest V. Károly körút 28-30. III. kert: 11. csűr, déli fal helye, 12-13. század

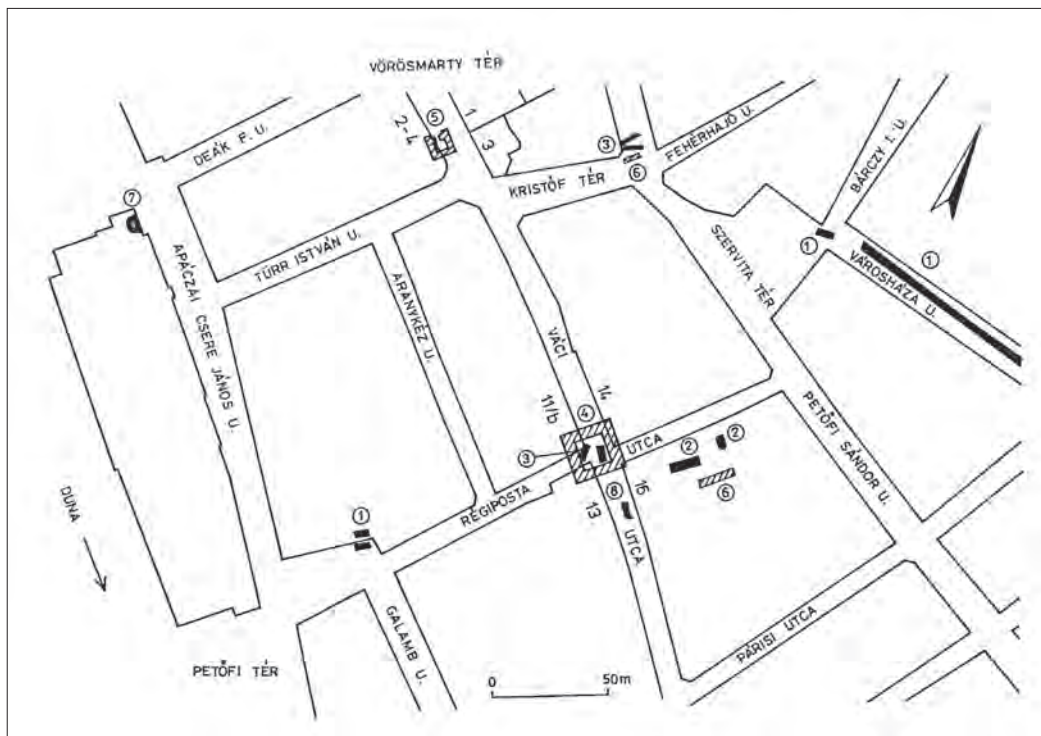
9. kép Budapest V. Károly körút 28-30. 11. csűr; 12. 13. ház; II.-III. kert; b. árok, 13. század; A. városfal, 1480; S. sáncárok, 18. század; a. kőfal; b. c. faszén, hamu; d. patics; e. kemence

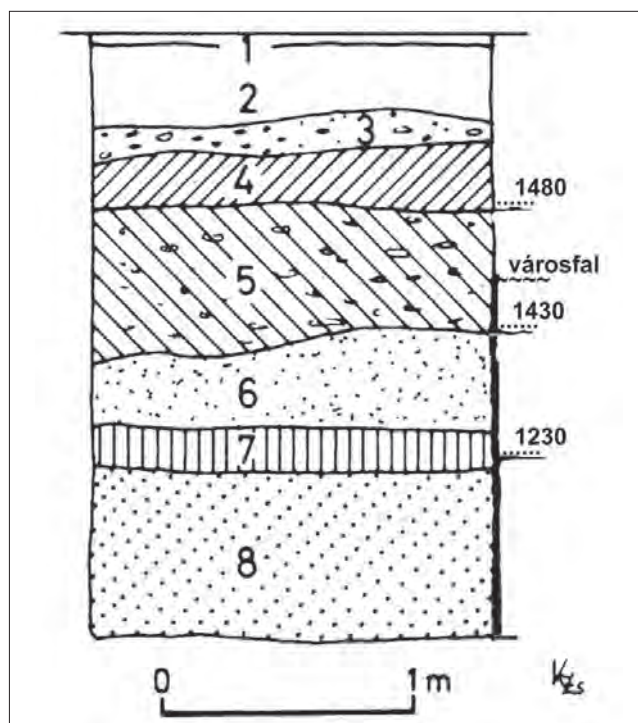
10. kép Budapest V. Károly körút 28-30. 14. 15. 16. ház; 4. kemencék; 5. 19. gödör, 13. század; A. városfal, 1480; S. sáncárok, 18. század; a. agyag; b. pátics; c. homok; d. faszenes hamu; e. korom; f. kőfal; g. barna, feketeföld

11. kép Budapest V. Belváros. 1241 előtti épületek és régészeti leletek, 1817-1997. Pest: 1. Boldogasszony templom; 2-4. 15. 18. házak; 9. temetők; 17. tornyos ház; Bécs: 4. torony; 11-12. házak; 13. kemencék; Szent-
erzsébet: 6. Szent Erzsébet templom; 5. 7-8. házak; 9. temető; Pesti határ: 10. 16. külső kertek, 11. század-1241

12. kép Budapest V. Váci utca - Régi posta utca, sarok: 1. városháza; 3. torony, falmaradványok; 13. század 1. fele; 4. torony, 5. kaputornyok, 6. falrészlet, 7. kikötő, 15-16. század

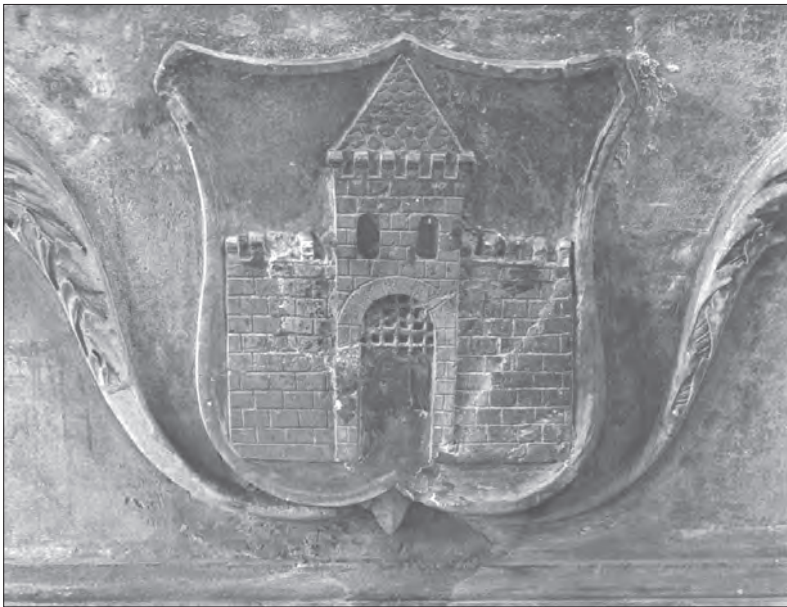
13. kép Budapest V. Szervita tér. A városfal belső oldalához futó rétegek: 1-2. útréteg és feltöltés, 19-20. század; 3. épülettörmelék, 17-18. század; 4. feltöltés, 15-16. század; 5. köves, homokos feltöltés, 15. század; 6. homok, 1242-14. század; 7. kevert humusz, 13. század; 8. bolygatatlan talaj

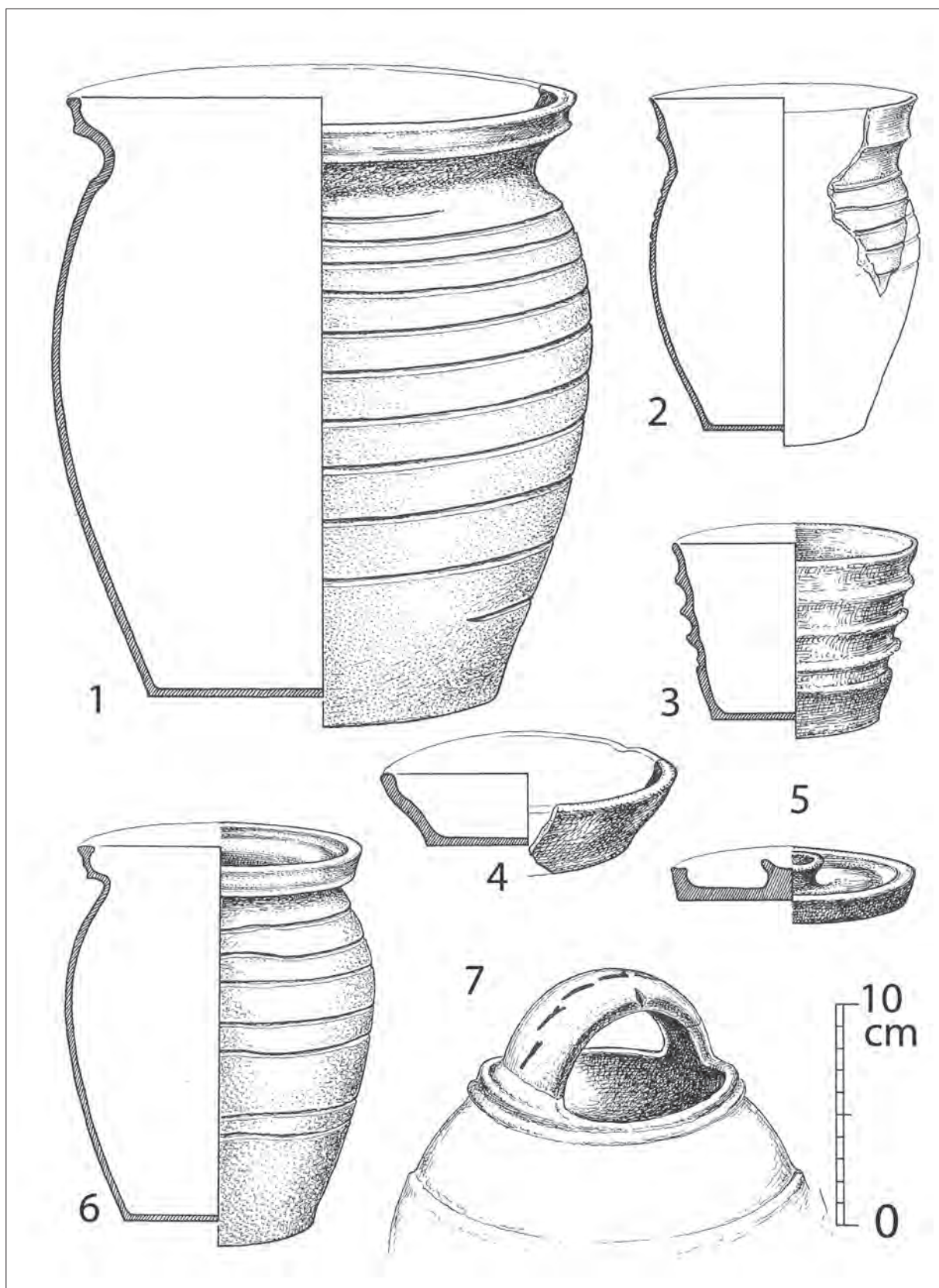
14. kép Budapest V. Városház utca 1-3. előtt. Városfal: külső torony részlet, 1230 körül

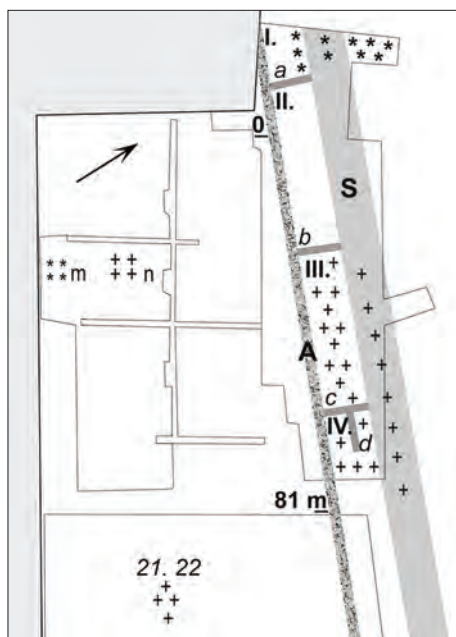
15. kép Budapest V. Március 15. tér. A római kori katonai tábor északi fala és a pesti Boldogasszony plébániatemplom

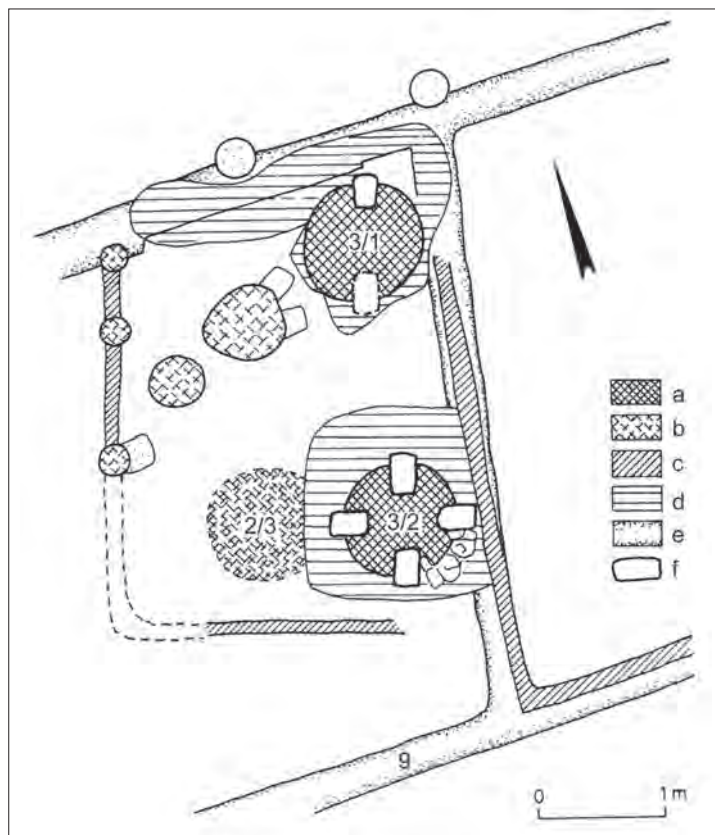
16. kép Budapest V. Március 15. tér. Pest címere, Boldogasszony plébániatemplom, középkor

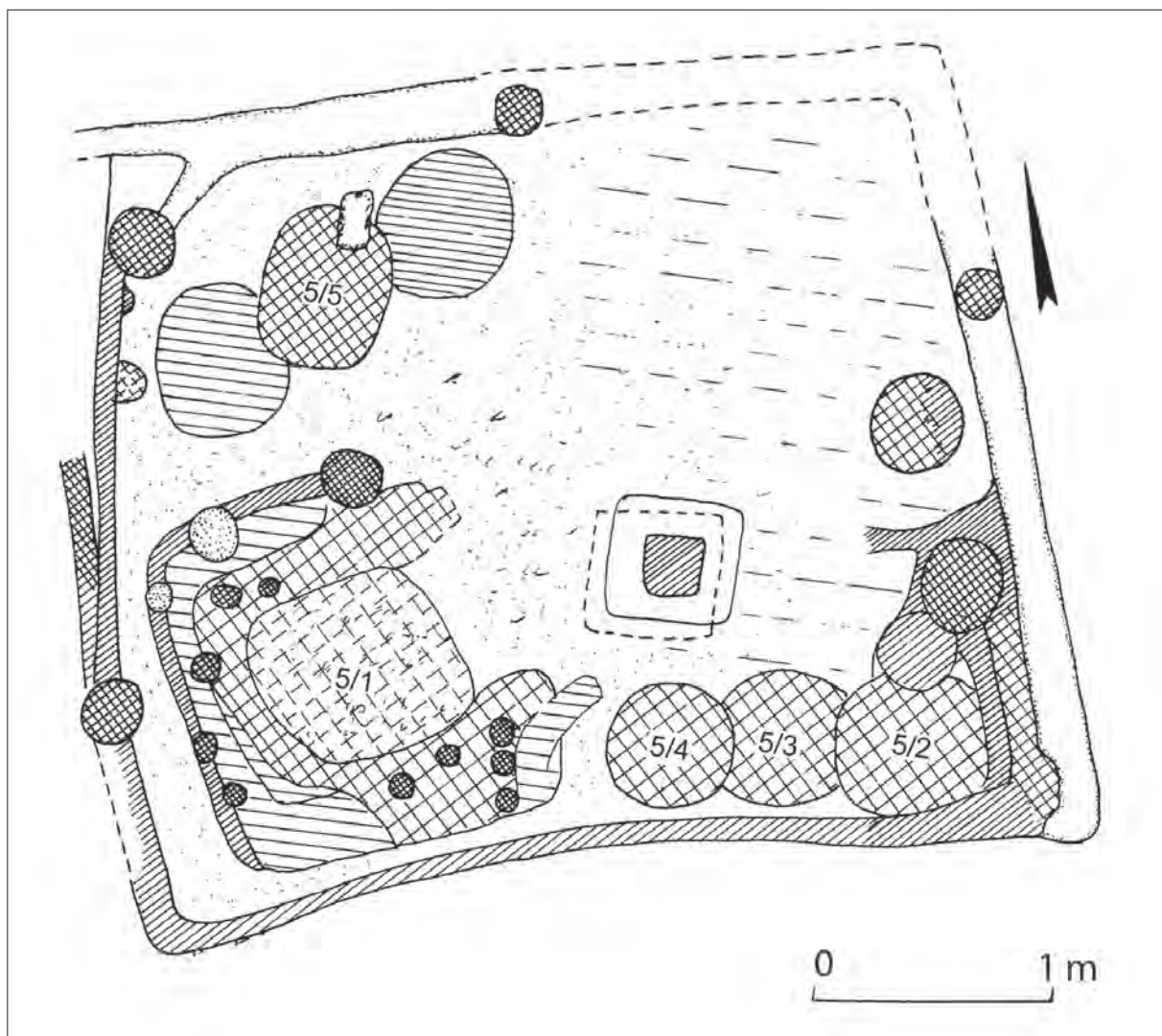
17. kép Budapest V. Váci utca 16. Edénytöredékek a kemencéből, 13. század 1. fele

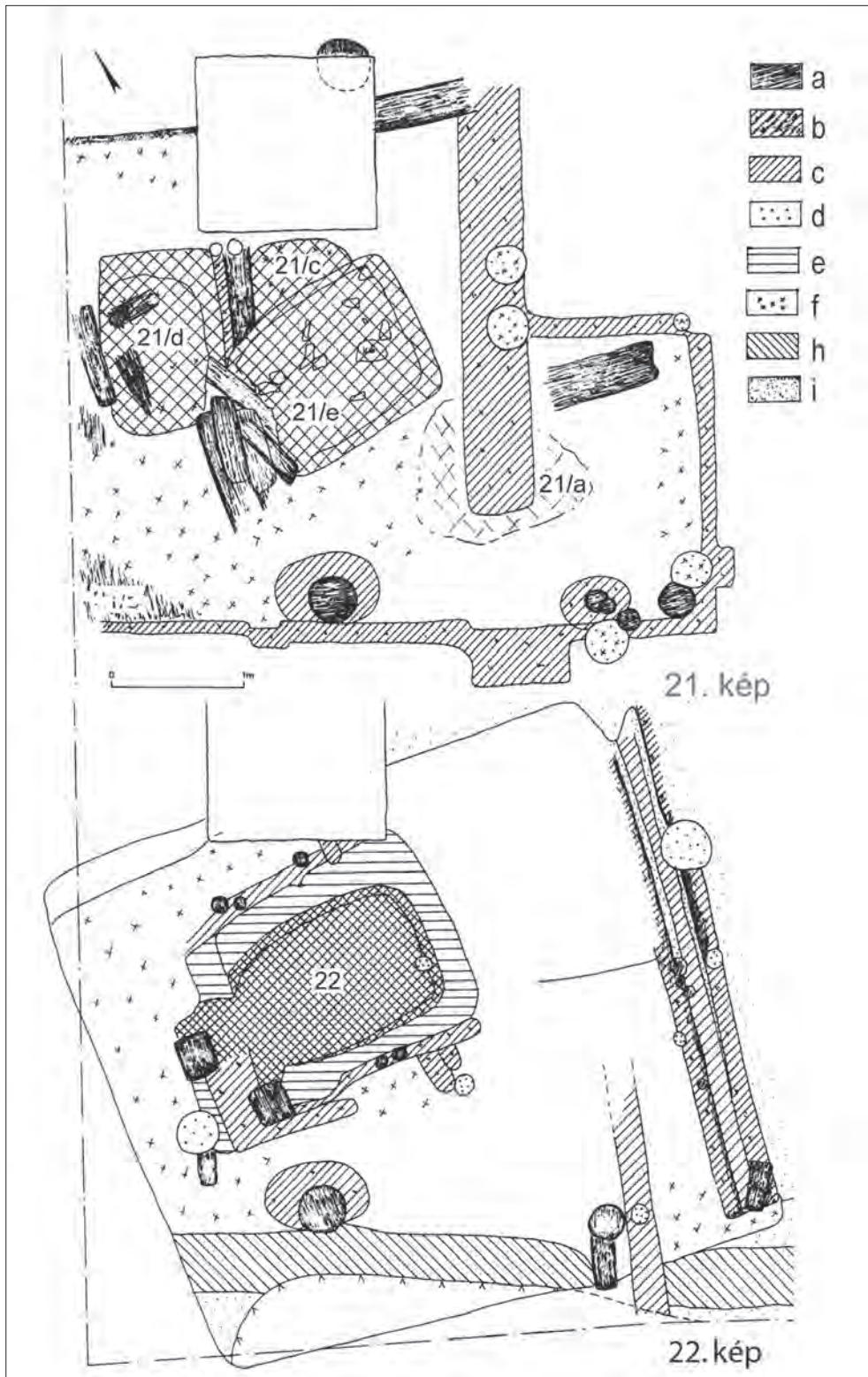
18. kép Budapest V. Károly körút 28-30. I-IV. kertek; a-d árkok; m. fazekasműhely; n. fém ipartelep, 1200-1241; 21. 22. kovácsműhely; A. városfal, 1480; S külső sáncárok, 18. század

19. kép Budapest V. Károly körút 28-30. Fém ipartelep: 2. és 3. műhelygödör tűzhelyei; a. faszén, b. tűzhely patics maradványai, c. elszenesedett deszkafalak, d. sárga agyag, e. faszenes, sárga agyagpadló, 1230-1241

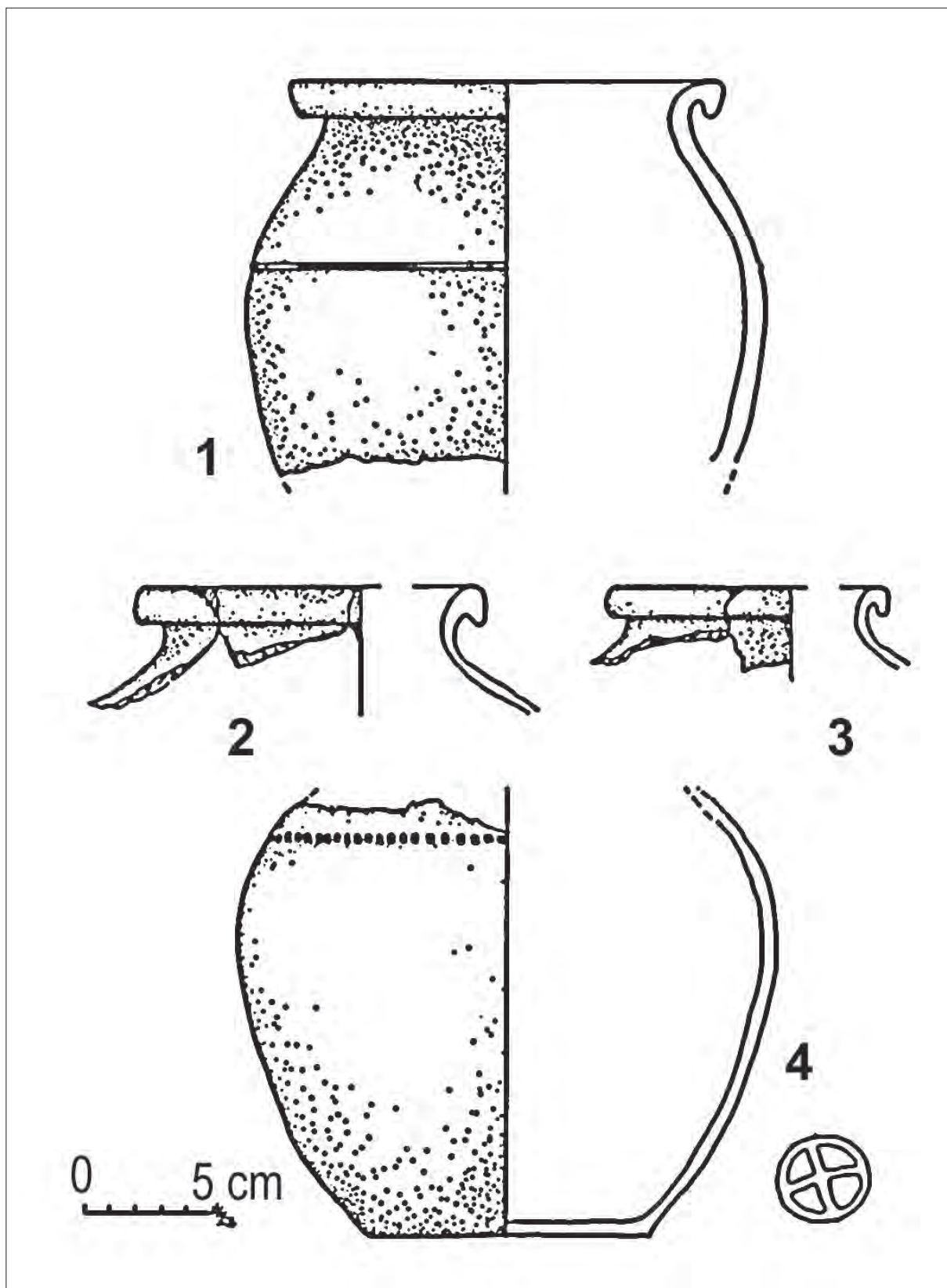

20. kép Budapest V. Károly körút 28-30. Fém ipartelep: 5. műhelygödör tűzhelyei; 5/1 kovácstűzhely, 1230-1241

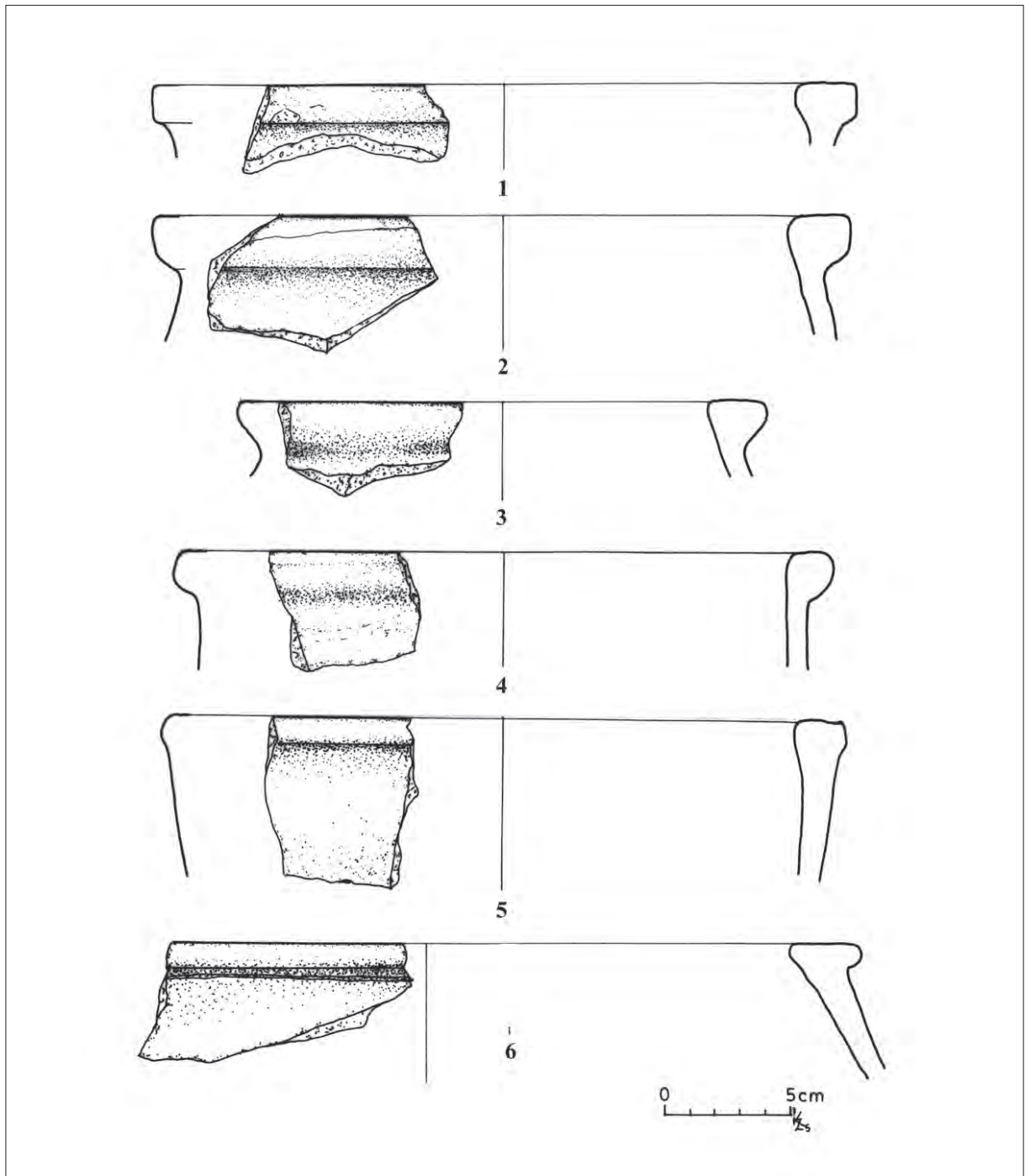

21. kép Budapest V. Károly körút 28-30. Kovácsműhely maradványai, 13. század; a. faszén, b. fa-szenes patics, c. agyagfal helye, d. homok, e. agyagfal, f. paticstörmelék, 1230-1241; h. falhely, 15-16. század; i. bolygatatlan homok

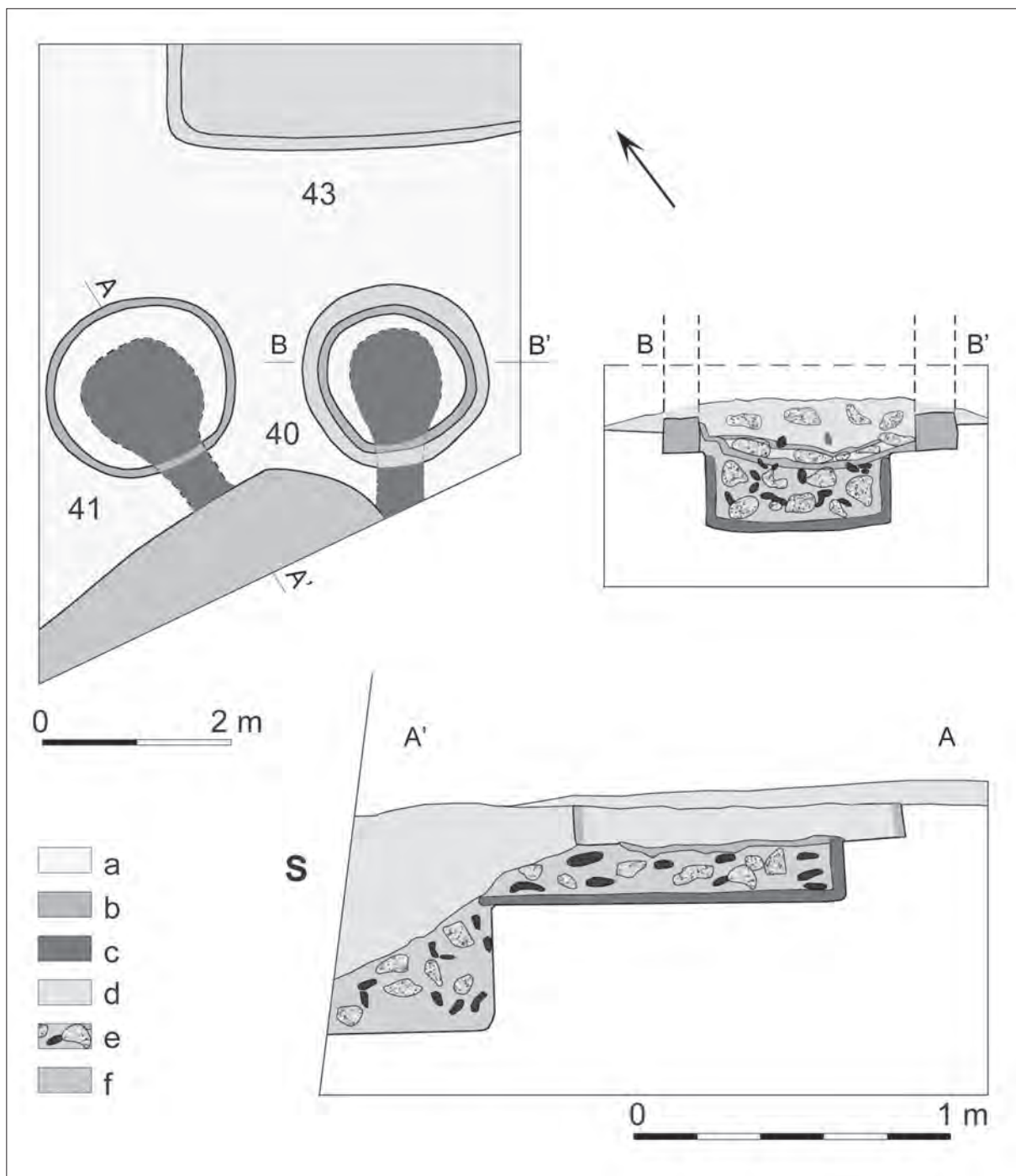
22. kép Budapest V. Károly körút 28-30. Kovácsműhely maradványai, 13. század 2. fele

23. kép Budapest V. Károly körút 28-30. Fém ipartelep: ausztriai edénytöredékek. 1. 3. a 3. műhelygödör, 2. tűzhely alja; 2. csűr falhely; 4. a 4. műhelygödör agyagpadló, 1230-1241

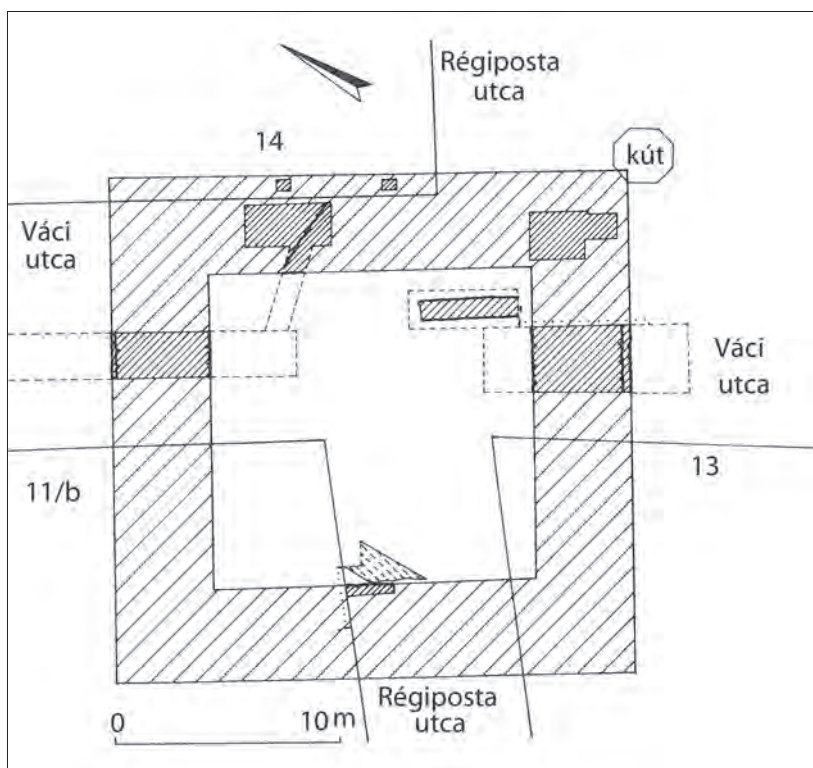
24. kép Budapest V. Károly körút 28-30. Fém ipartelep: cserépüstök töredékei a műhelygödrök feltöltés rétegeiből, 1230-1242

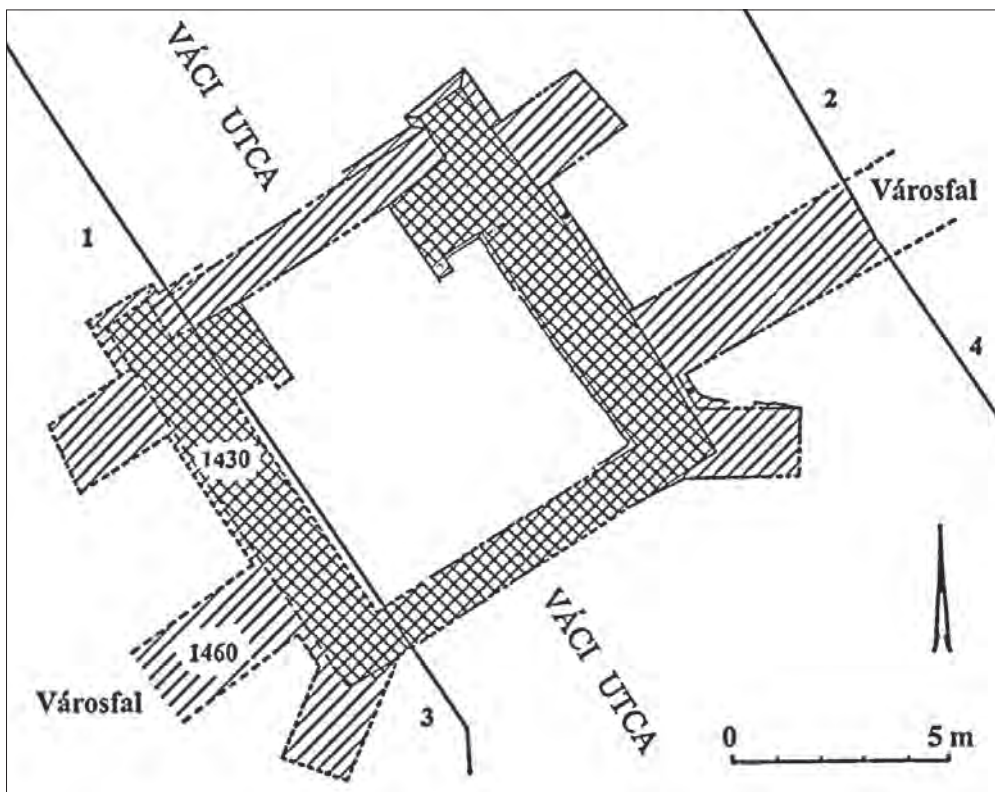
25. kép Budapest V. Károly körút 28-30. Fazekas műhely: 40. 41. kemence; 43. gödör, 1200-124; S. külső sáncárok, 18. század; a. bolygatatlan homok, b. patics, c. korom, faszén, d. kevert föld, e. patics, faszén, f. agyag

26. kép Budapest V. Károly körút 28-30. Fém ipartelep: kovácsműhely nyoma az 5. munkagödör helyén. 13. század 2. fele

27. kép Budapest V. Váci utca – Rógi posta utca, kereszteződés. A pesti vár öreg-tornya (rekonstrukció), 1430 körül

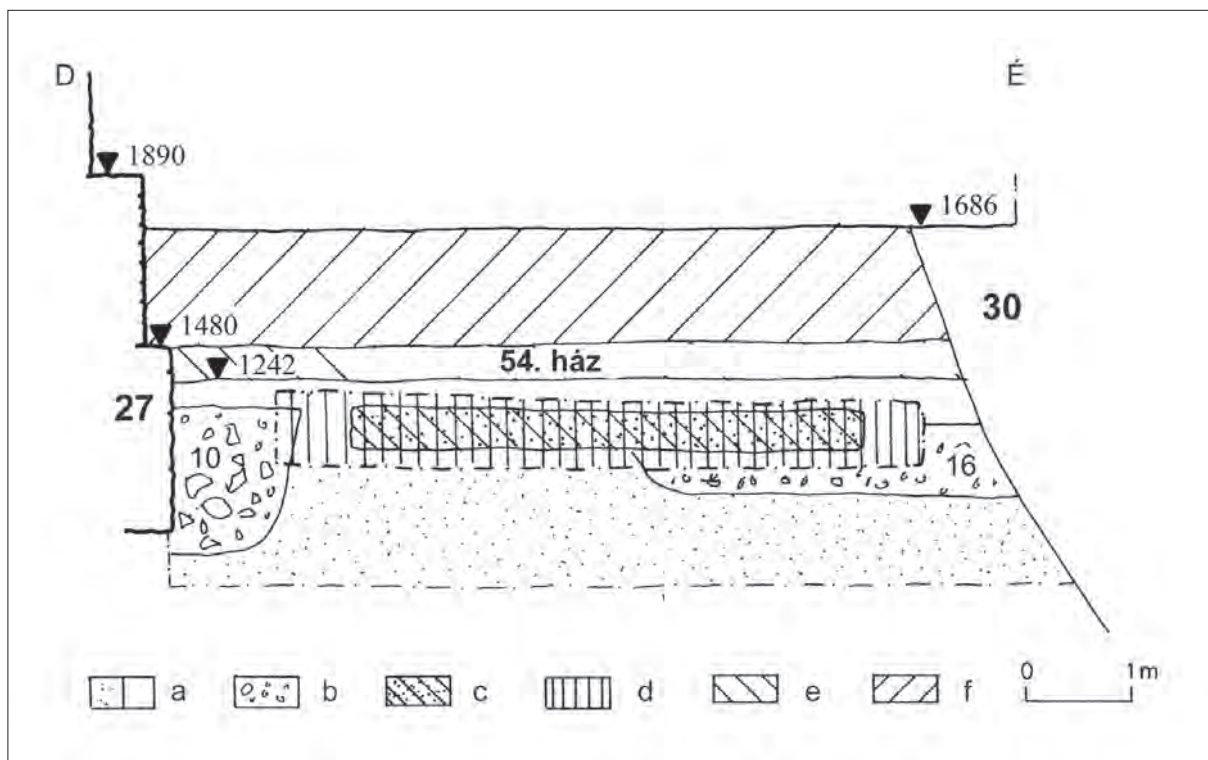
28. kép Budapest V. Váci utca 2-4. A pesti vár északi kapuja (rekonstrukció), 1430 körül

29. kép Budapest V. Váci utca 2-4. Támpillér a pesti várkapu ÉK-i sarkán, 1430 körül

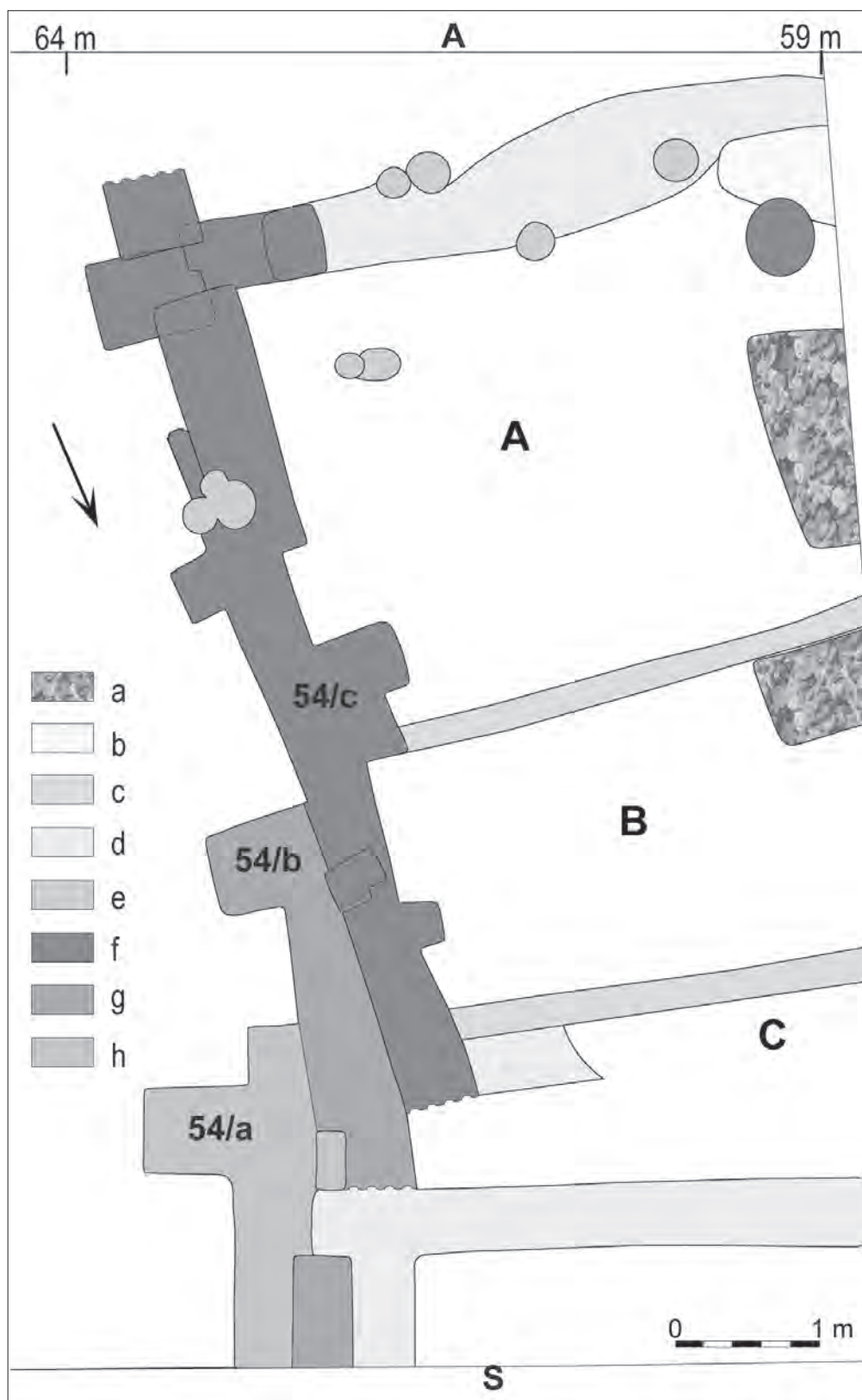
30. kép Budapest V. Károly körút 38-40. Az 53. ház falhelyei feltárás közben, 1300-1460

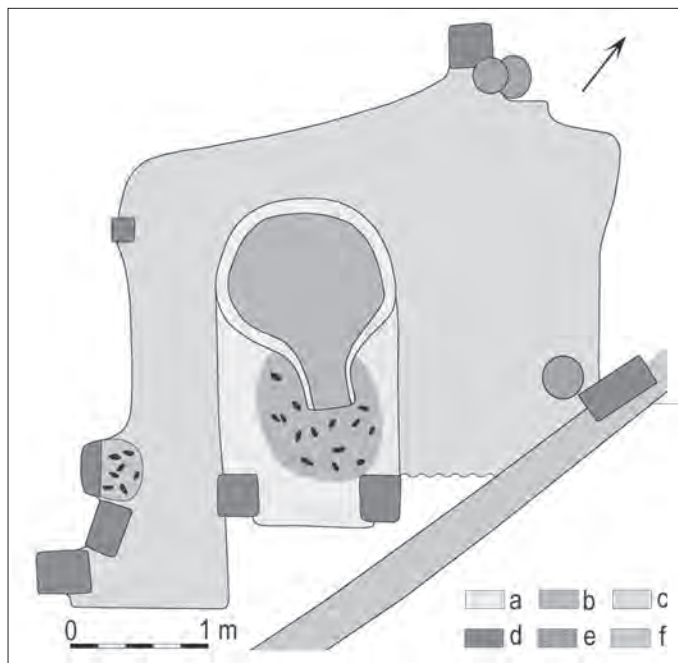
31. kép Budapest V. Károly körút 38-40. Az 54. ház elhelyezkedése a 12-17. századi rétegsorban; 27. városfal, 1480; 30: sánc-árok, 18. század; a. homok, b. kevert föld, c. csűr falhelyei, d. 1-3. műhelygödrök, 1230-1241; e. feltöltés, 13-15. század; f: feltöltés, 15-17. század

32. kép Budapest V. Károly körút 38-40. Az 54. ház falhelyei feltárás közben, 1300-1460

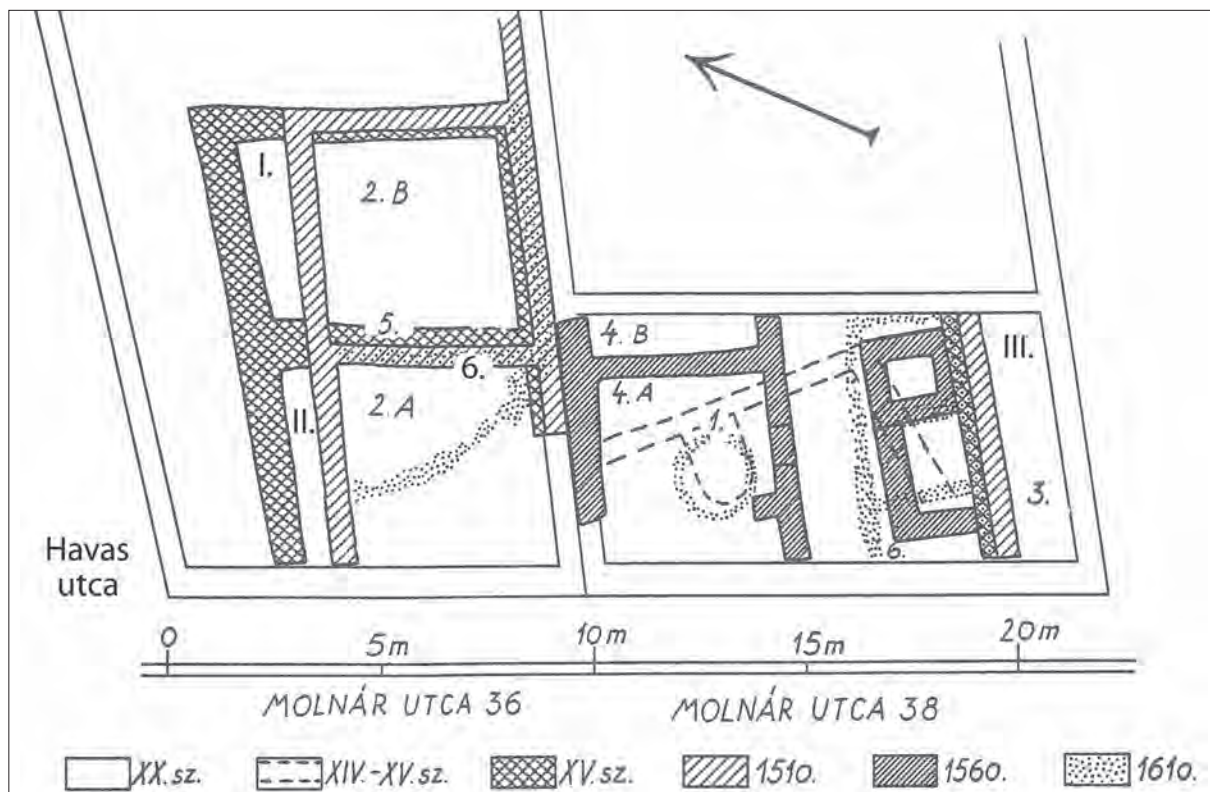
33. kép Budapest V. Károly körút 38-40. Az 54/a, b, c házrészletek alaprajza, 1300-1460. A. városfal, 1480; S. külső sáncárok, 18. század; a. kemence, tűzhely, b. agyagpadló, c. tapasztott deszkafal, d. agyag vertfal, e. hamu, f. g. h. elégett talpgerendák

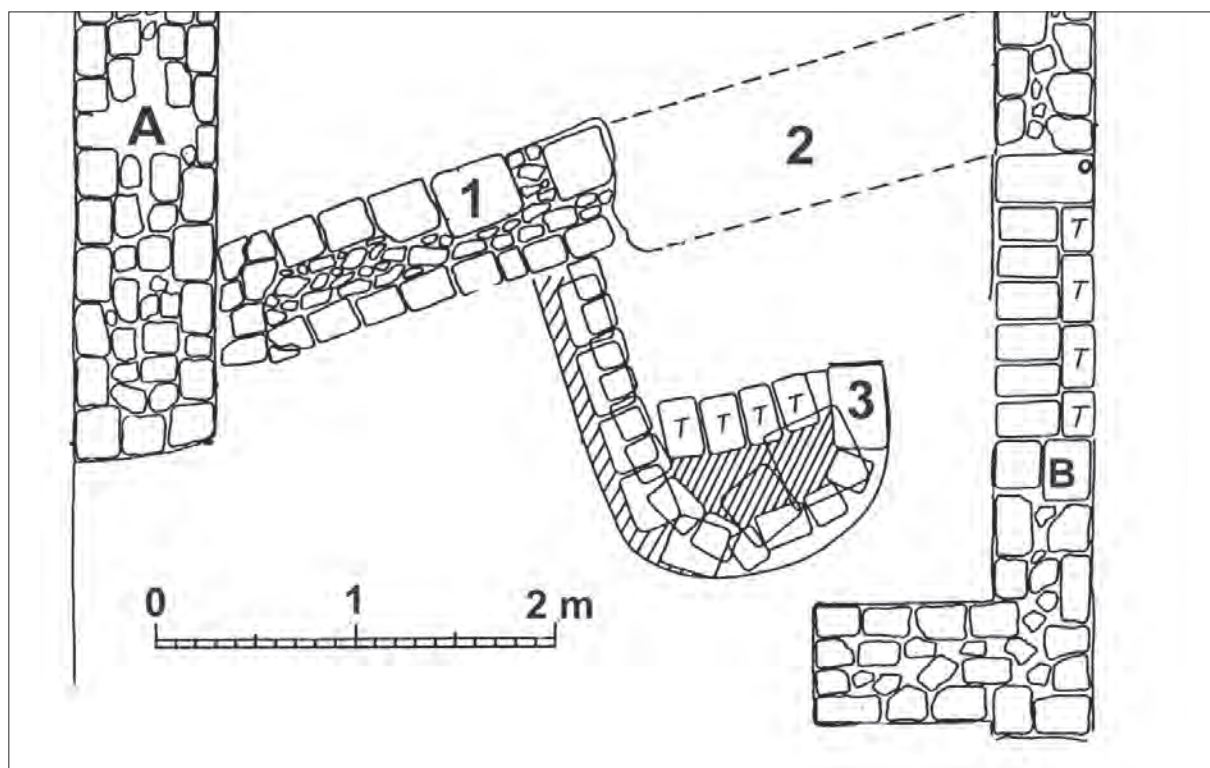
34. kép Budapest V. Károly körút 38-40. Az 54. ház udvari kemencéje, 1300-1460; a. sárgaagyag, b. kormos patics, c. égett szürkeagyag, e. barnaföld, f. szürkeföld

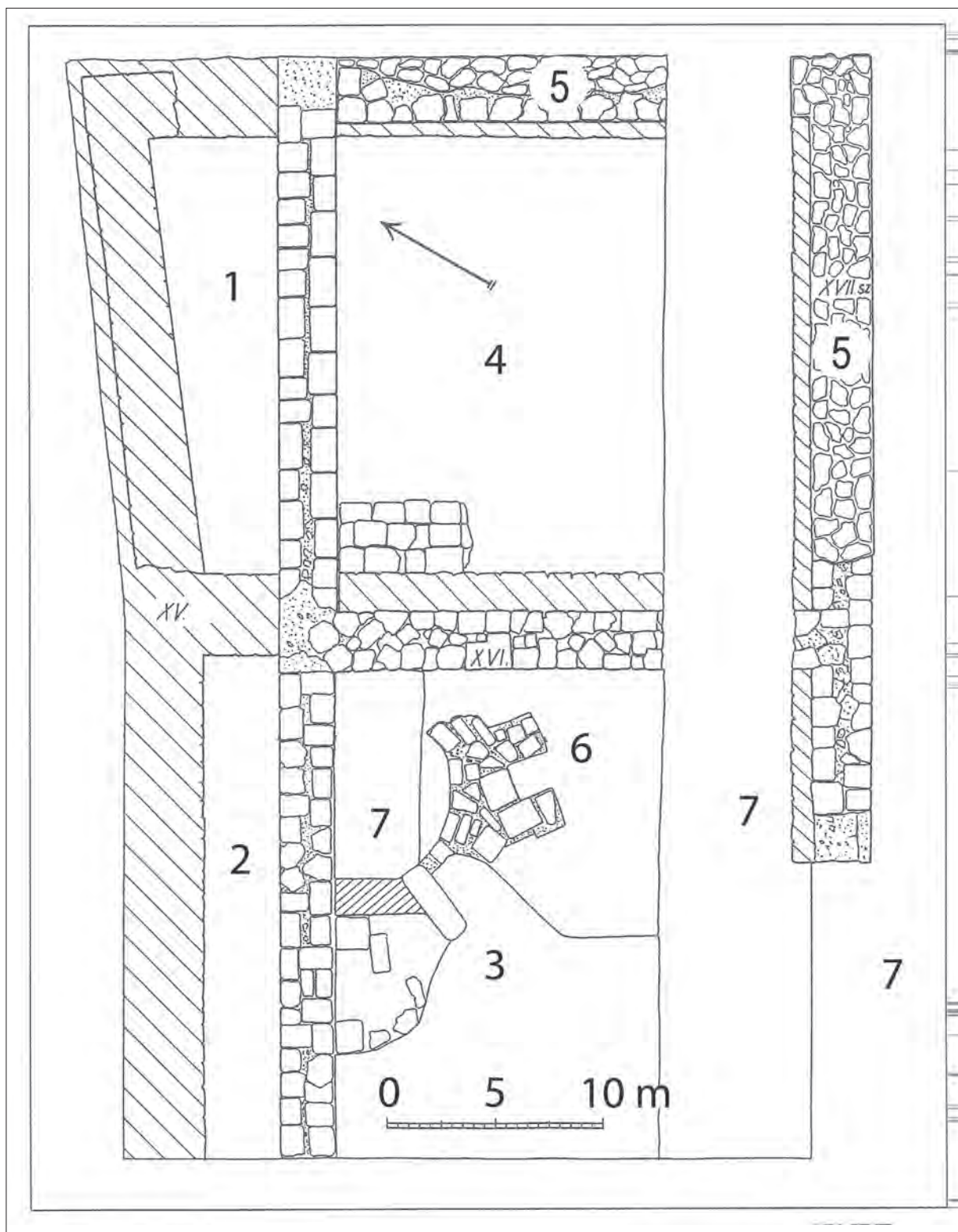
35. kép Budapest V. Károly körút 38-40. Az 54. ház udvari kemencéje feltárás közben, 1300-1460

36. kép Budapest V. Molnár utca 36-38 telkek beépítése. I-II-III. cserzőödrök; 1 4. 6. lakóház, 1300-1686

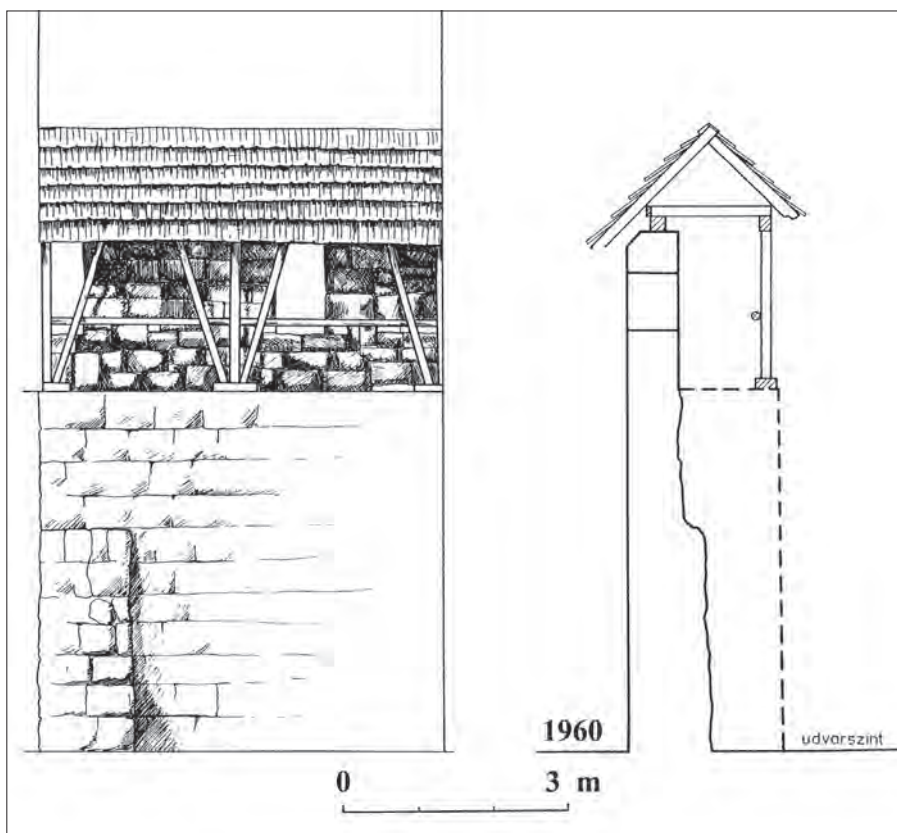
37. kép Budapest V. Molnár utca 38. Házrészlet kemencével, 14. század; 1. É-i házfal, 2. fal hely, 3. kemence, 14-15. század; A. B. házfalak, 16. század

38. kép Budapest V. Molnár utca 36. Bőrfeldolgozó ipartelep: 1-2. bőrcserző gödrök, 14.-15. század vége; 3-4-5. lakóház, 15. század vége-1604; 6. kemence, 17. század; 7. csatorna, pince, 19-20. század

39. kép Budapest V. Bástyá utca 3-5. Városfal belső oldala, 15. század 2. fele

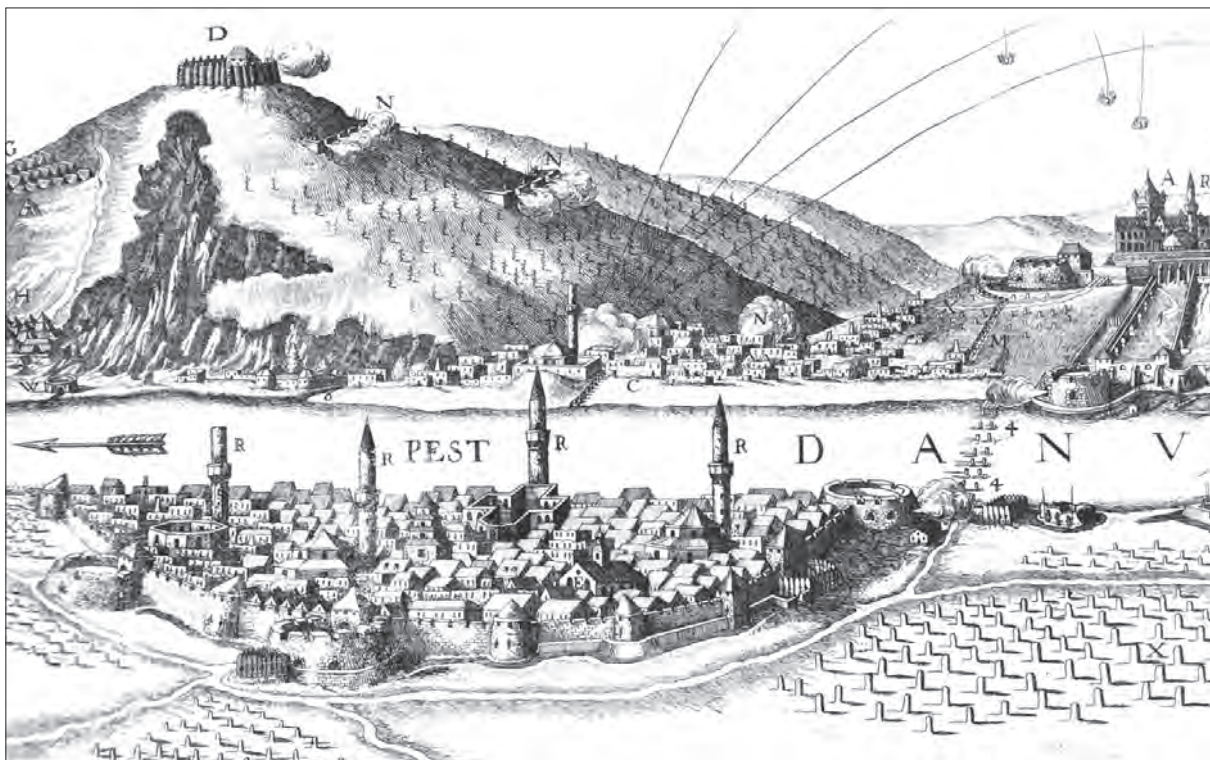
40. kép Budapest V. Bástyá utca 3-5. Városfal belső oldala, keresztmetszete. Rekonstrukció, Horler Ferenc 1960, 15. század 2. fele

41. kép Budapest V. Károly körút 38-40. A városfal belső oldala: X. javítások, 1542

42. kép Pest látképe nyugatról. Részlet: M. Wening – L. N. Hallart: Buda ostroma délről, 1684

43. kép Pest látképe keletről. Részlet: M. Wening – L. N. Hallart: Buda ostroma nyugatról, 1684.

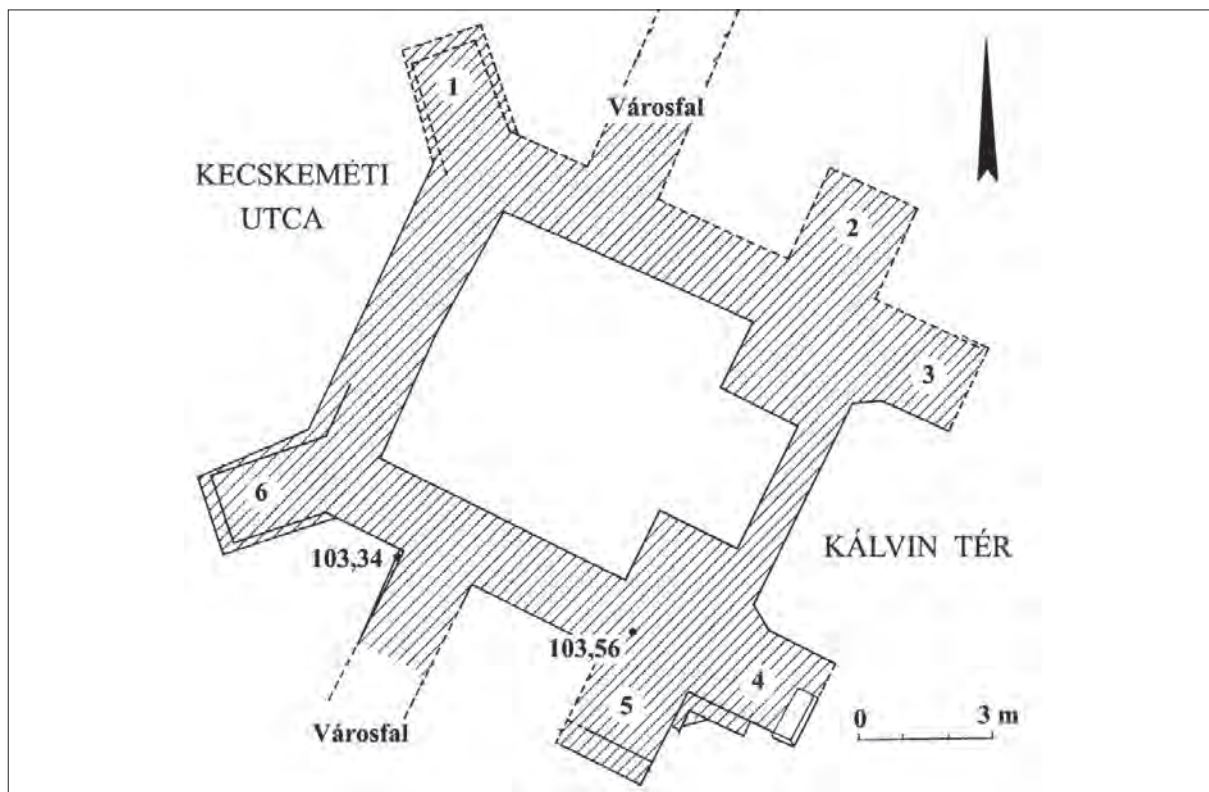
44. kép Budapest V. Váci utca 2-4. A Váci városkapu maradványai, 15. század 2. fele

45. kép Budapest V. Kossuth Lajos utca 19. A Hatvani városkapu rondellája feltárás közben, 16. század 1. fele

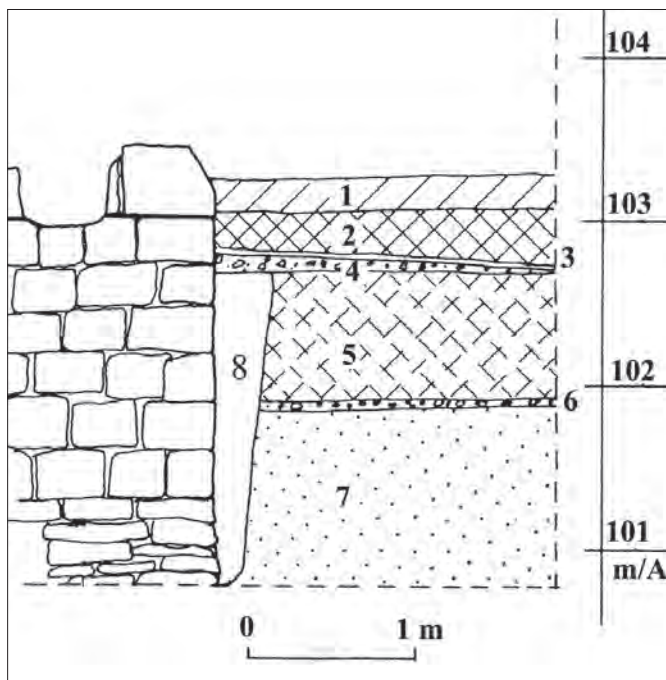
46. kép Budapest V. Kecskeméti utca 17-19. A Kecskeméti kapu feldúlt falai a leletmentés előtt

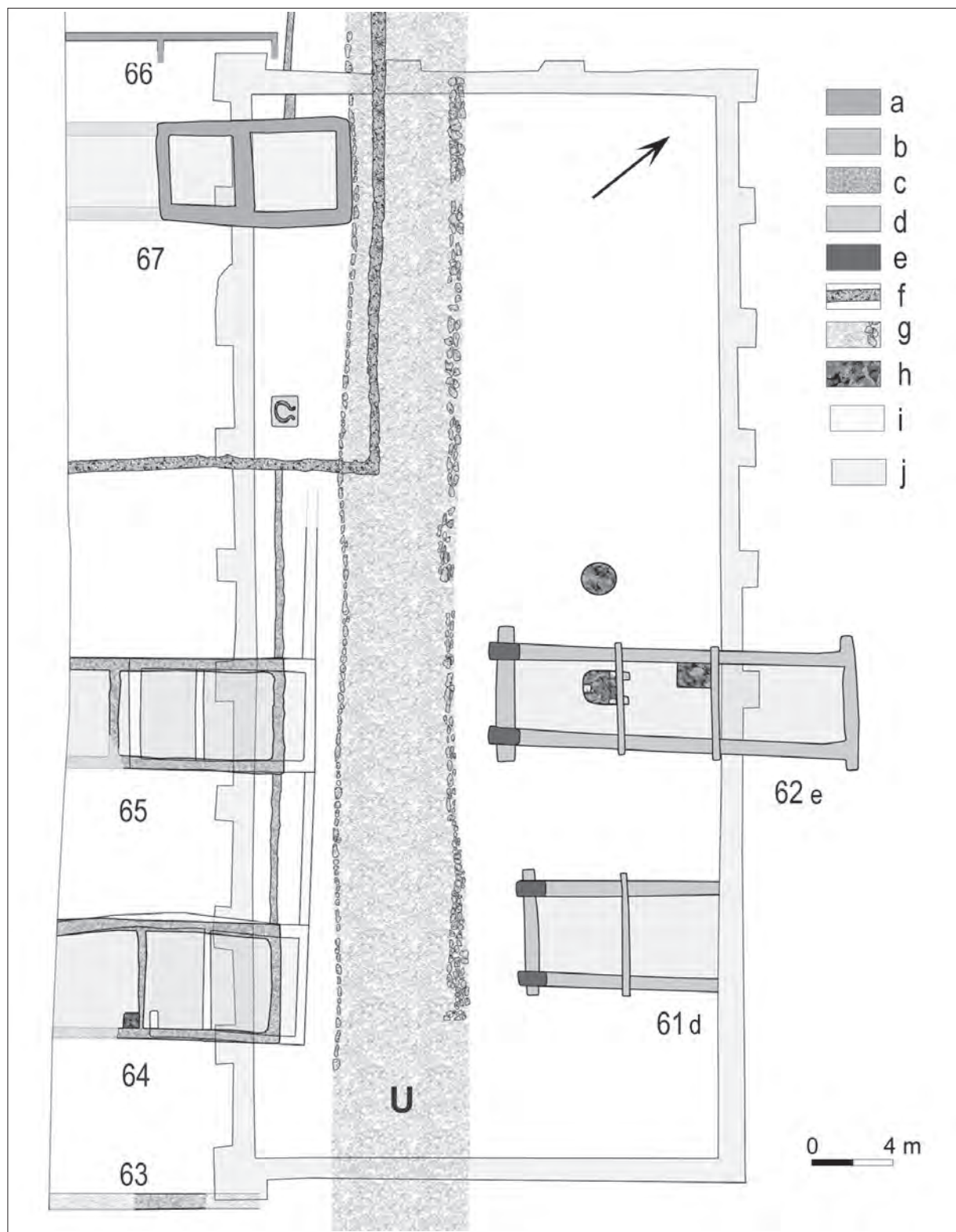
47. kép Budapest V. Kecskeméti utca 17-19. A Kecskeméti kapu alaprajza, 15. század 2. fele

48. kép Budapest V. Kecskeméti utca 17-19. A Kecskeméti kapu 4. támpillére, 15. század 2. fele

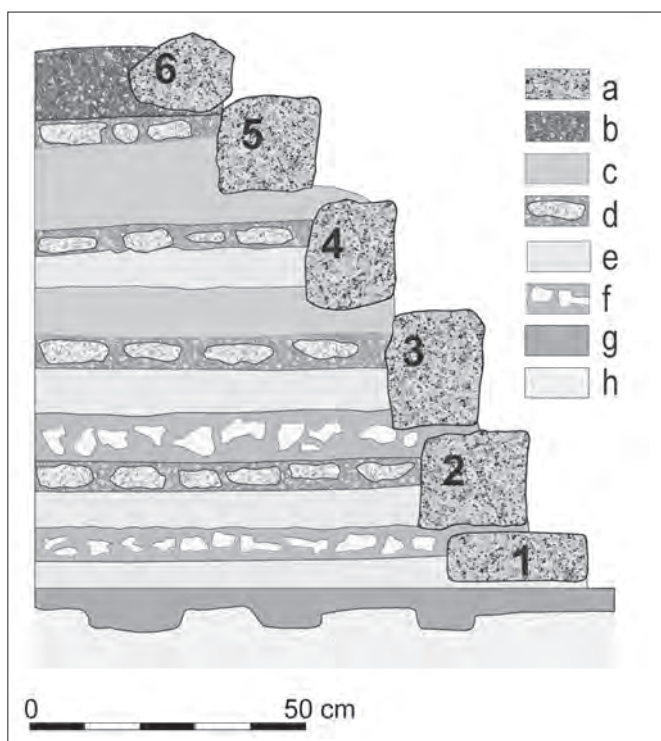
49. kép Budapest V. Kecskeméti utca 17-19. A Kecskeméti kapu DK-i támpillére melletti rétegek: 1. feltöltés, 18. század; 2. feltöltés 16-17. század; 3-4. útrétegek 15. század 2. fele; 5. épülettörmelékes feltöltés, 15. század közepe; 6. útréteg, 14. század; 7. bolygatatlan talaj; 8. városhfal alapozási árka, 15. század 2. fele

50. kép Budapest V. Károly körút 28-30. A középkori városrész alaprajza. 61-66. házak; U. úttest; a. égett vert fal, b. agyag vert fal, c. kőfal, d. patics, e. faszén, f. kerítésfal, g. úttest kő szegéllyel, h. tűzhely, kemence, 15-16. század; i. ház, j. lovarda, 18. század

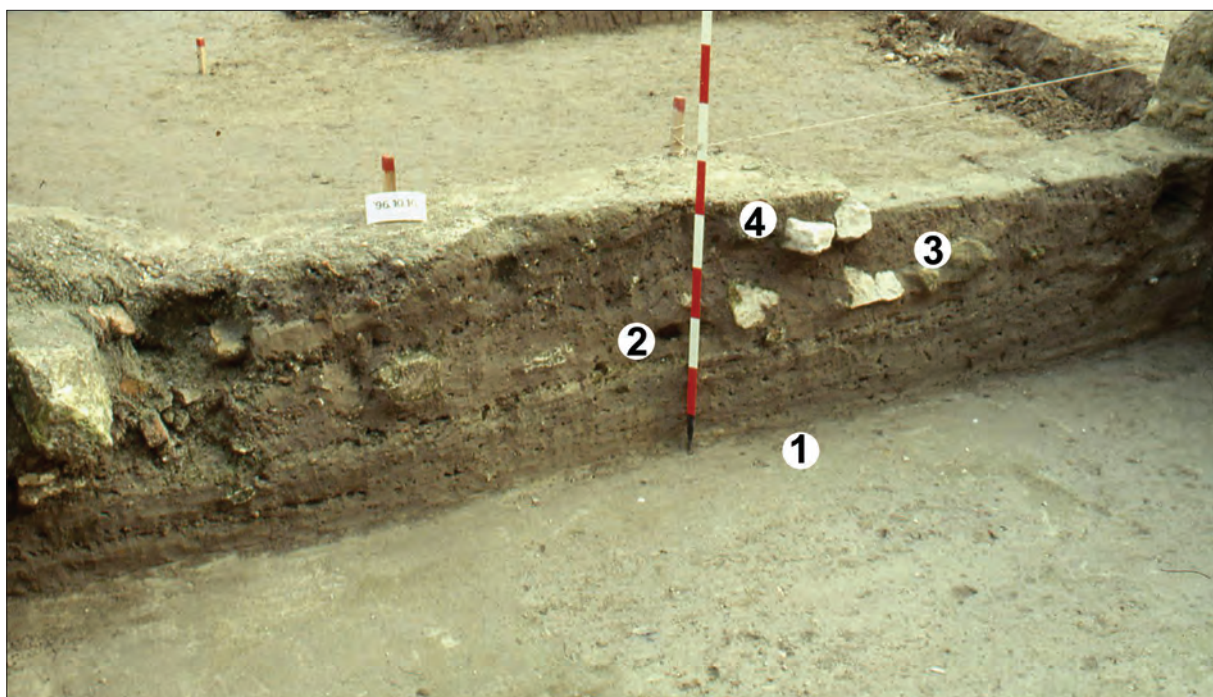
51. kép Budapest V. Károly körút 28-30. 1-5. útrétegek a 67. ház É-i pincefala előtt, 15. század vége-16. század eleje

52. kép Budapest V. Károly körút 28-30. Az úttestek építőanyagai, 15-17. század; a. út szegélyköve, b. épülettörmelék, feltöltés, 17. század; c. égett faltörmelékkel feltöltés, d. sóderes kőburkolat, e. barnaföld leletekkel, f. állatsontok agyagban, g. keréknyomok, h. kevert homok

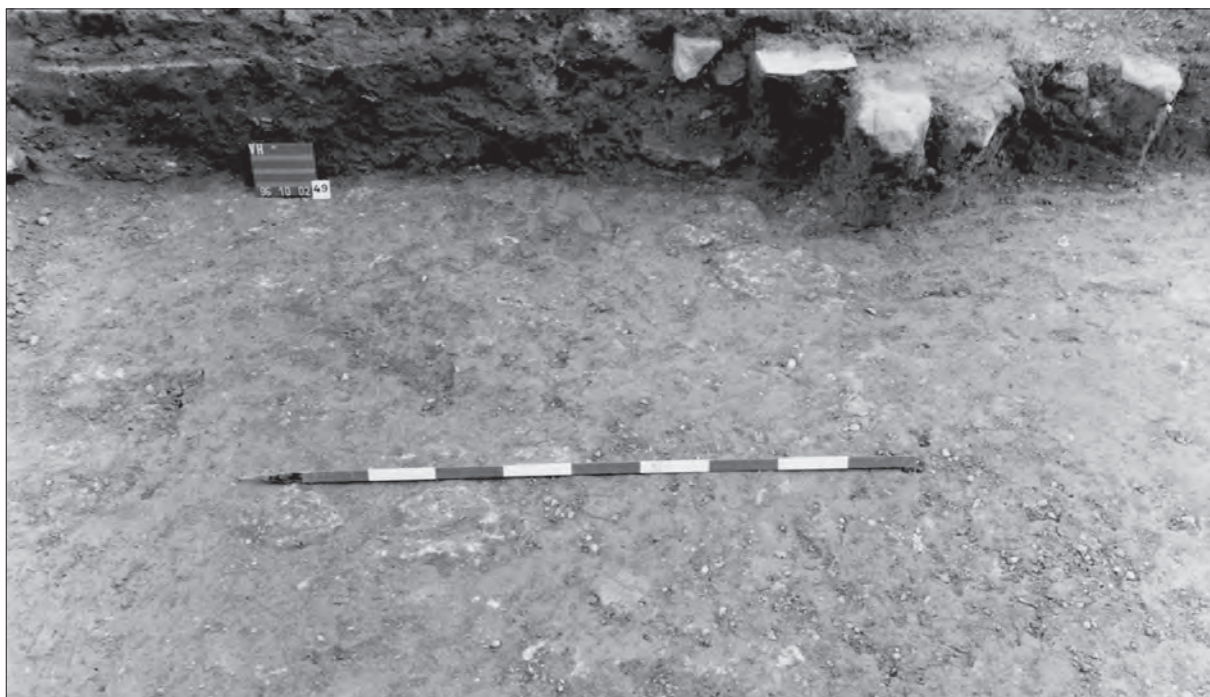
53. kép Budapest V. Károly körút 28-30. Keréknyomok a bolygatatlan talajban. 15. század 2. fele

54.kép Budapest V. Károly körút 28-30. 1. úttest sóder rétege 15. század 2. fele; 2-4. útrétegek, 15-16. század

55.kép Budapest V. Károly körút 28-30. A 3. úttest tömörített, sóderes agyagos rétege, 15. század 2. fele

56. kép Budapest V. Károly körút 28-30. A 3. úttest köves felszíne, 16. század eleje

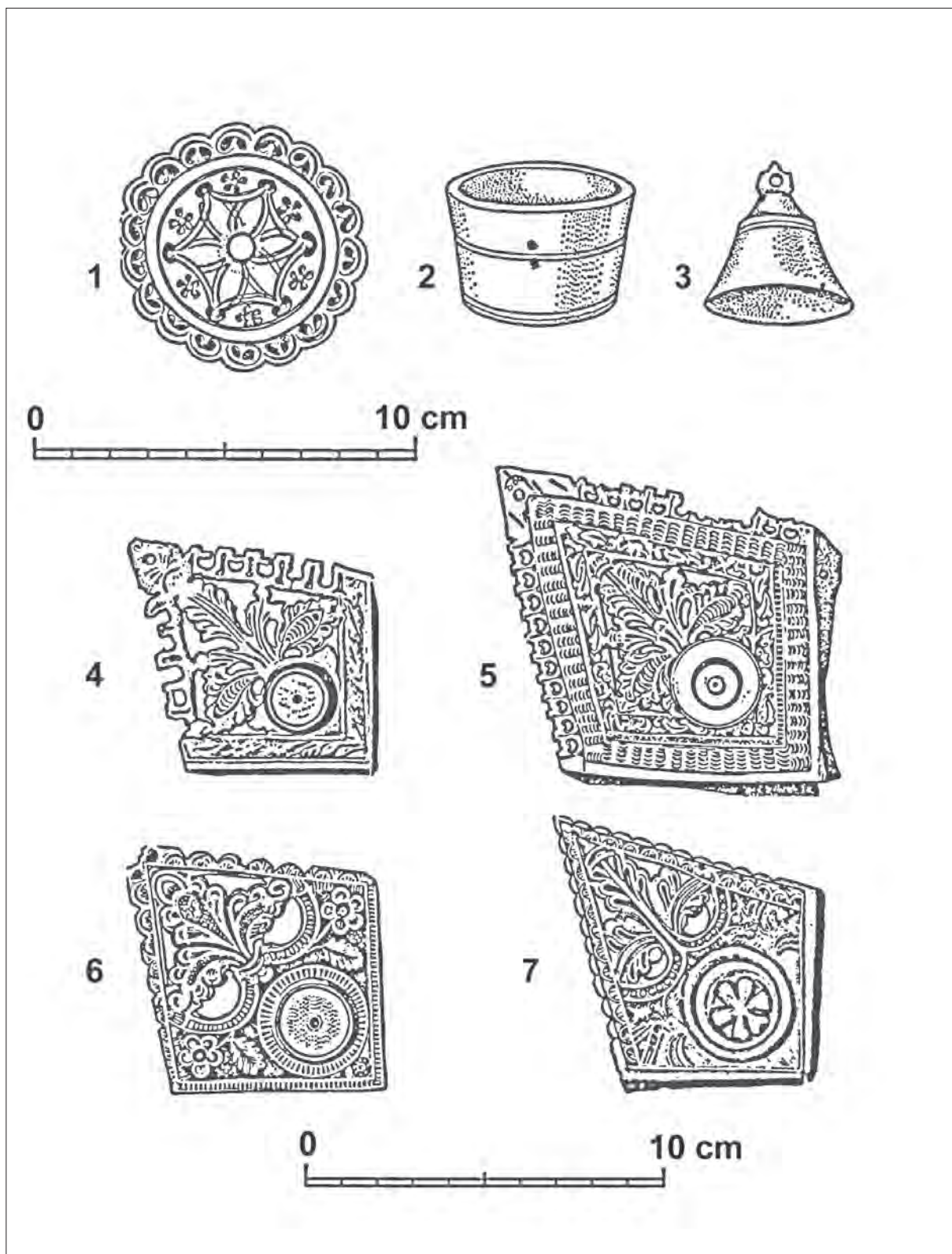
57. kép Budapest V. Károly körút 28-30. A 3 úttestre borult égett házfal, 16. század eleje

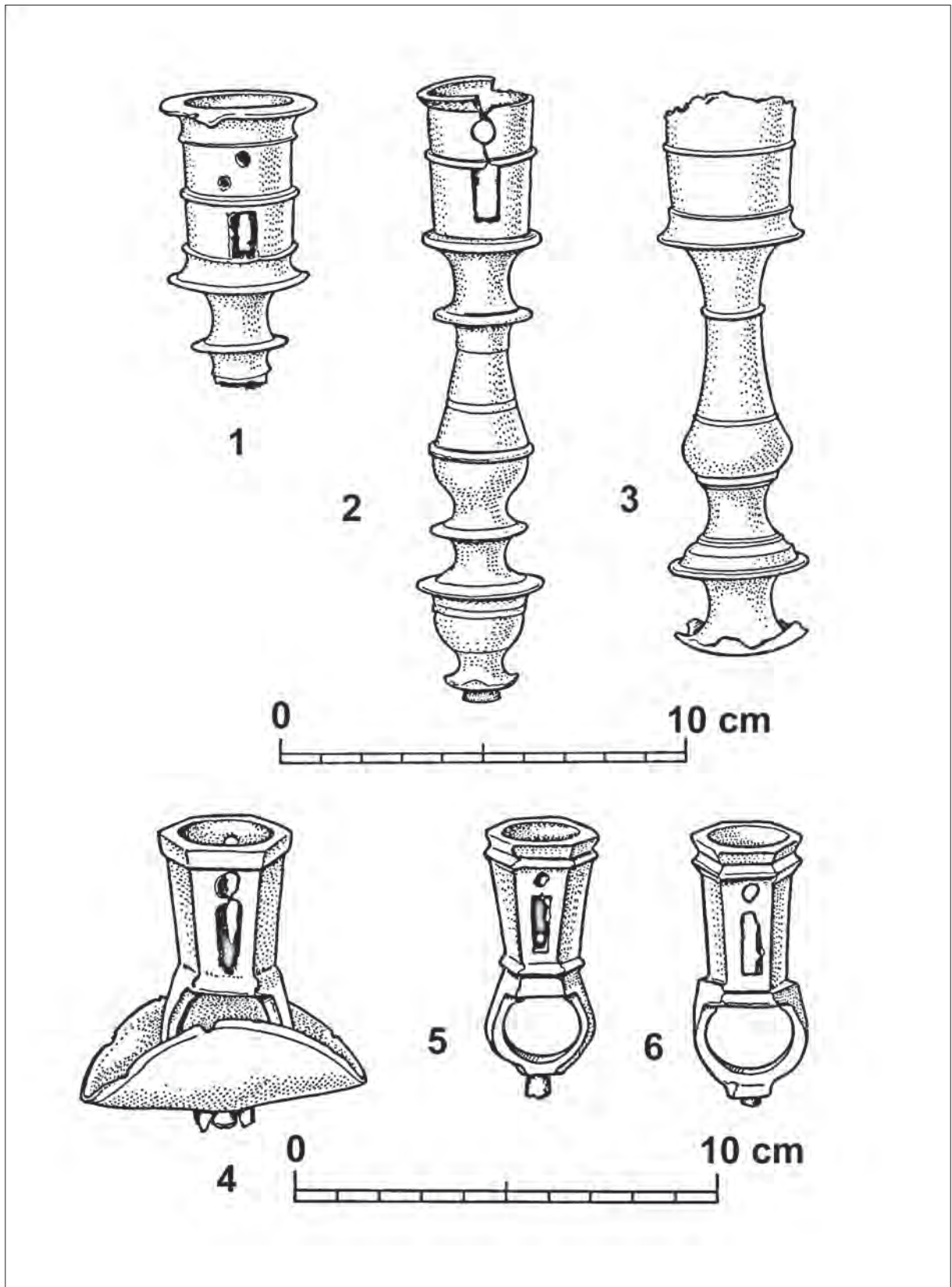
58. kép Budapest V. Károly körút 28-30. A 4. úttest agyagos homok alapozása, 16. század eleje

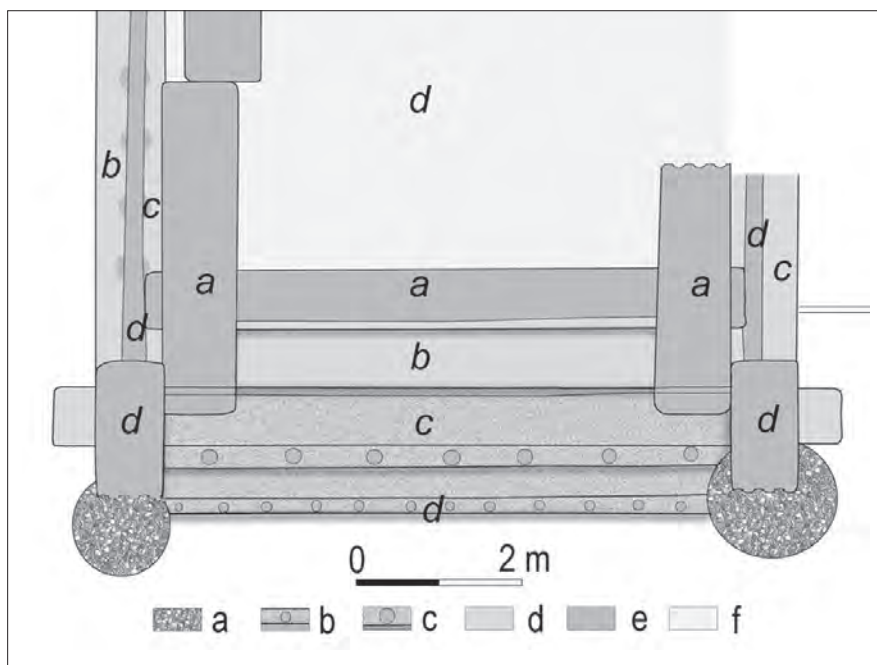
59. kép Budapest V. Károly körút 28-30. Az 5. úttest kövezett felszíne, 16. század közepe

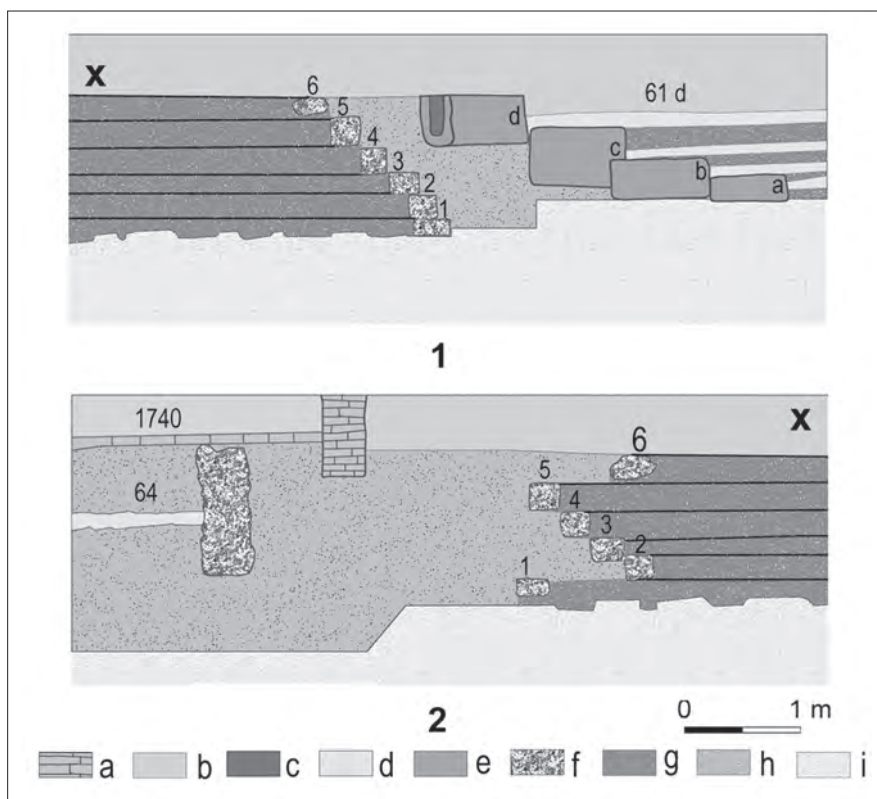
60. kép Budapest V. Károly körút 28-30. 1. bronz lószerszám veret; 2. bronz súlytartó; 3. bronz csengettyű; 4-5. réz könyvtábla veret; V. Március 15. tér. 6-7. réz könyvtábla veret, 15-16. század

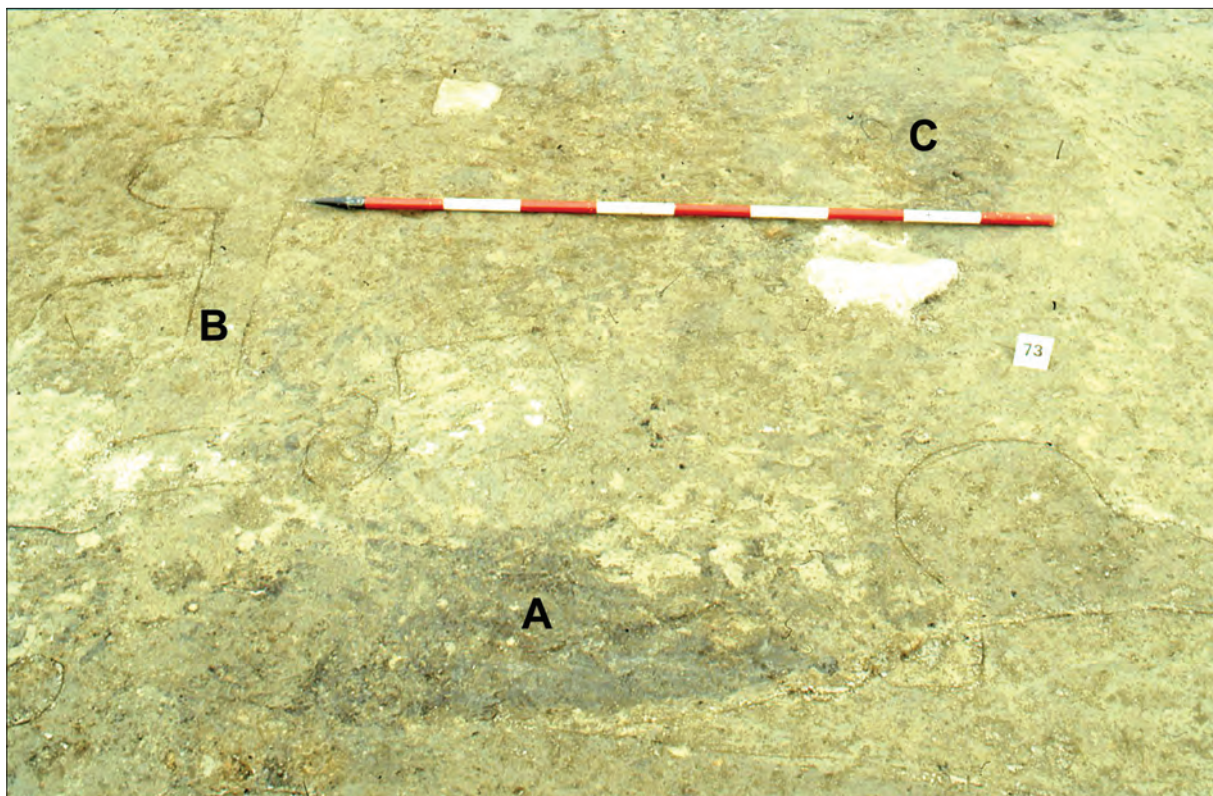
61. kép Budapest V. Károly körút 28-30. Gyertyatartó töredékek a 3. úttest alapozásából, 16. század eleje

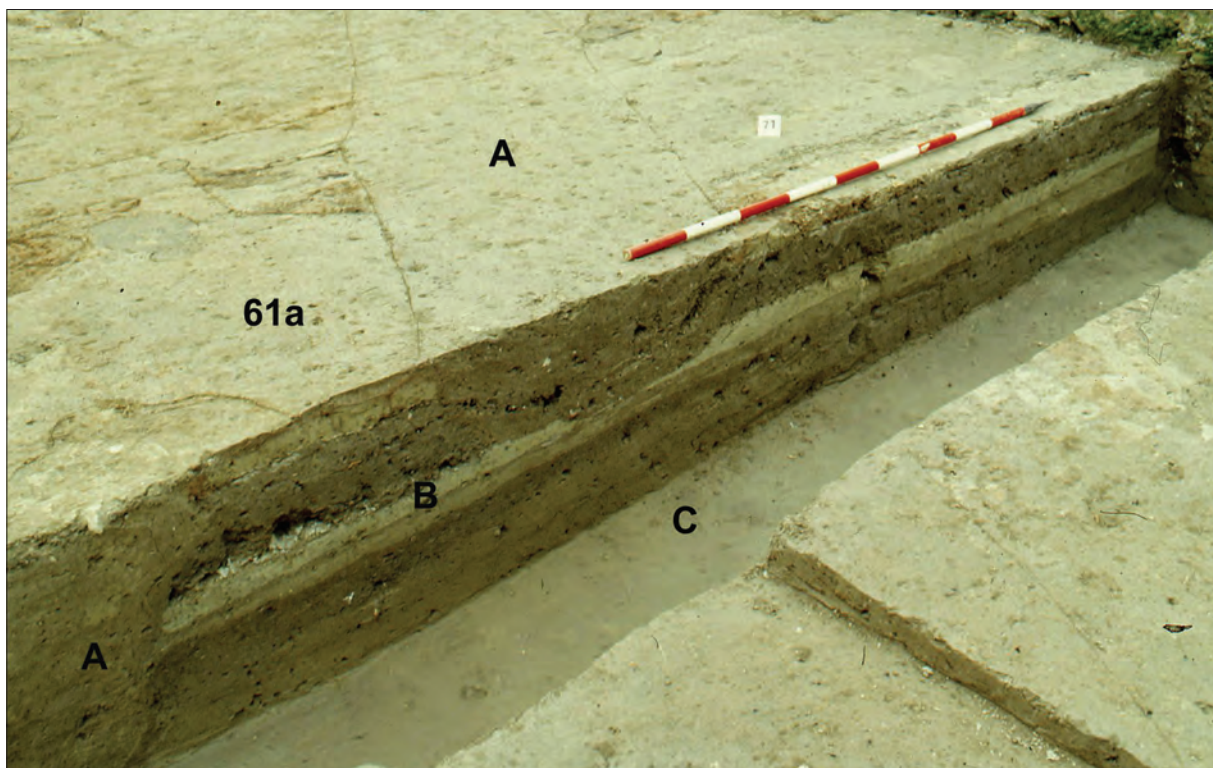
62. kép Budapest V. Károly körút 28-30. A 61/a-d házak utcai falhelyei, 15-16. század; a. kőtörmelék, b. c. égett agyagfalak égett karókkal, d. agyagfal, e. égett gerendák, f. agyagpadló

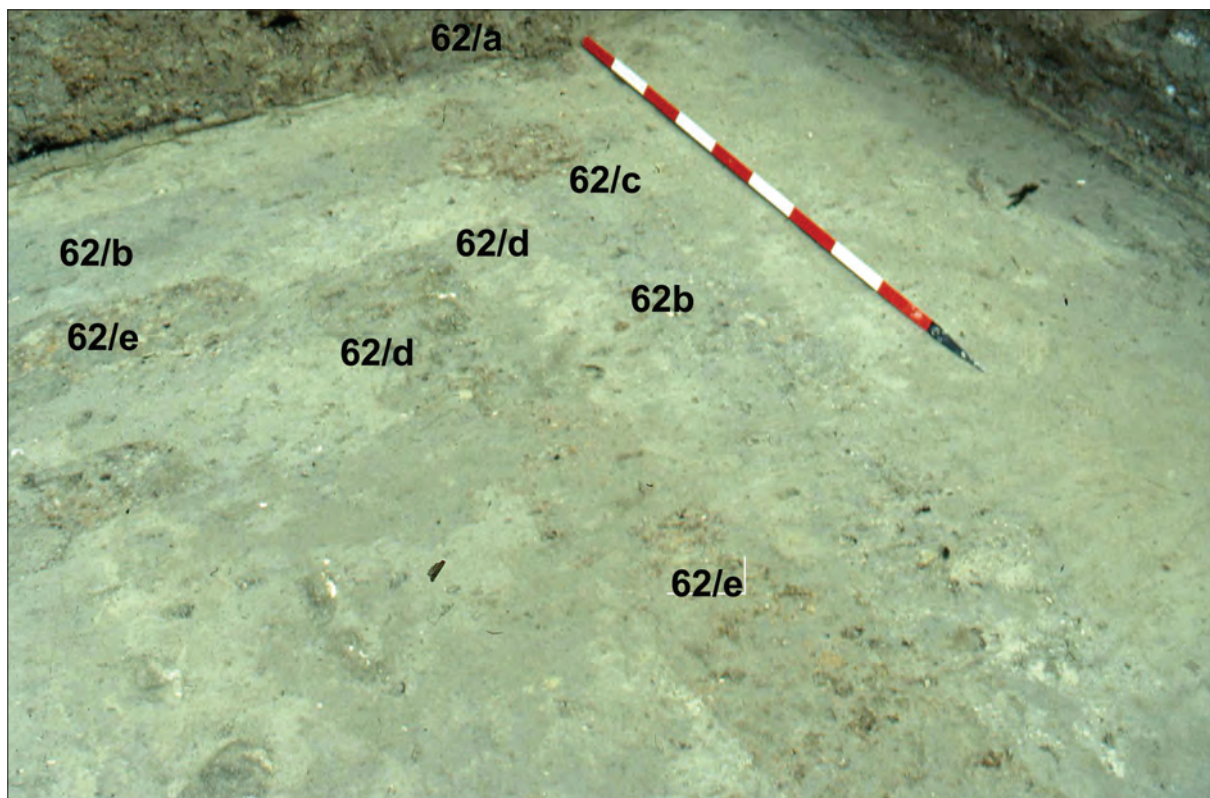
63. kép Budapest V. Károly körút 28-30. 1. 61/a-d házak utcai falai és az úttestek szegélykövei; 2. 64. ház utcai fala és az úttestek szegélykövei; c. faszén, d. agyagpadló, e. agyagfal, f. kőfal, kő, g. útrétegek, h. kevert barnaföld, i. bolygatatlan homok, 15. század vége-16. század eleje; a. téglafal, téglá, b. feltöltés, 18. század

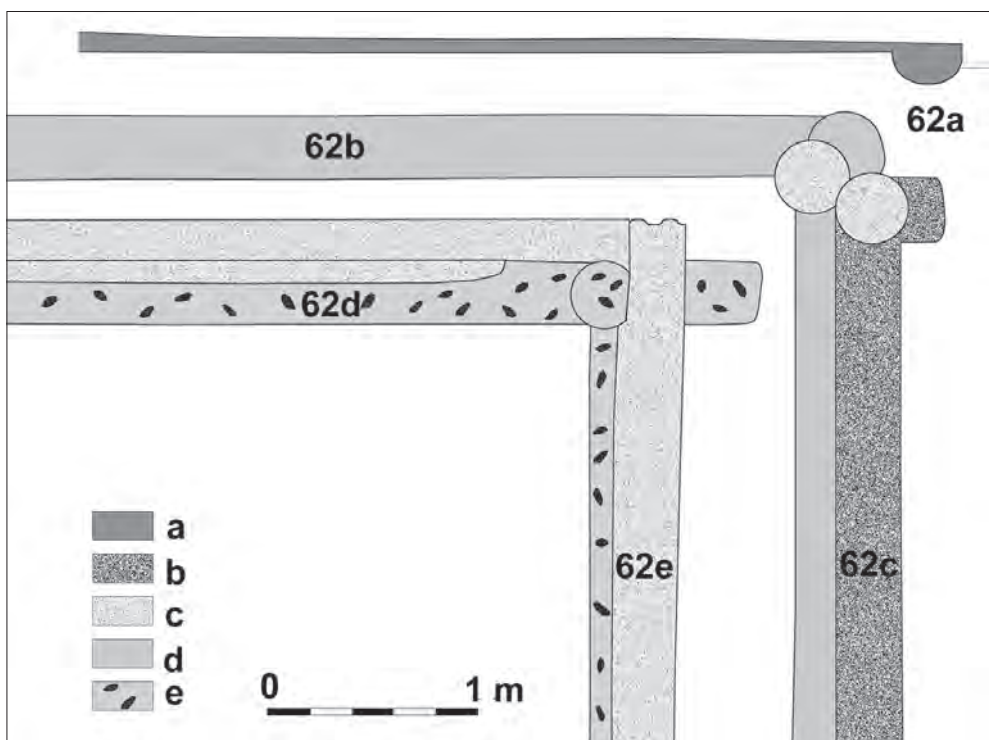
64. kép Budapest V. Károly körút 28-30. A 61/c ház; A: égett déli falrészlet; B: 61/d ház padló, K-Ny-i válaszfal, c: tűzhely nyomai, 1500-1526

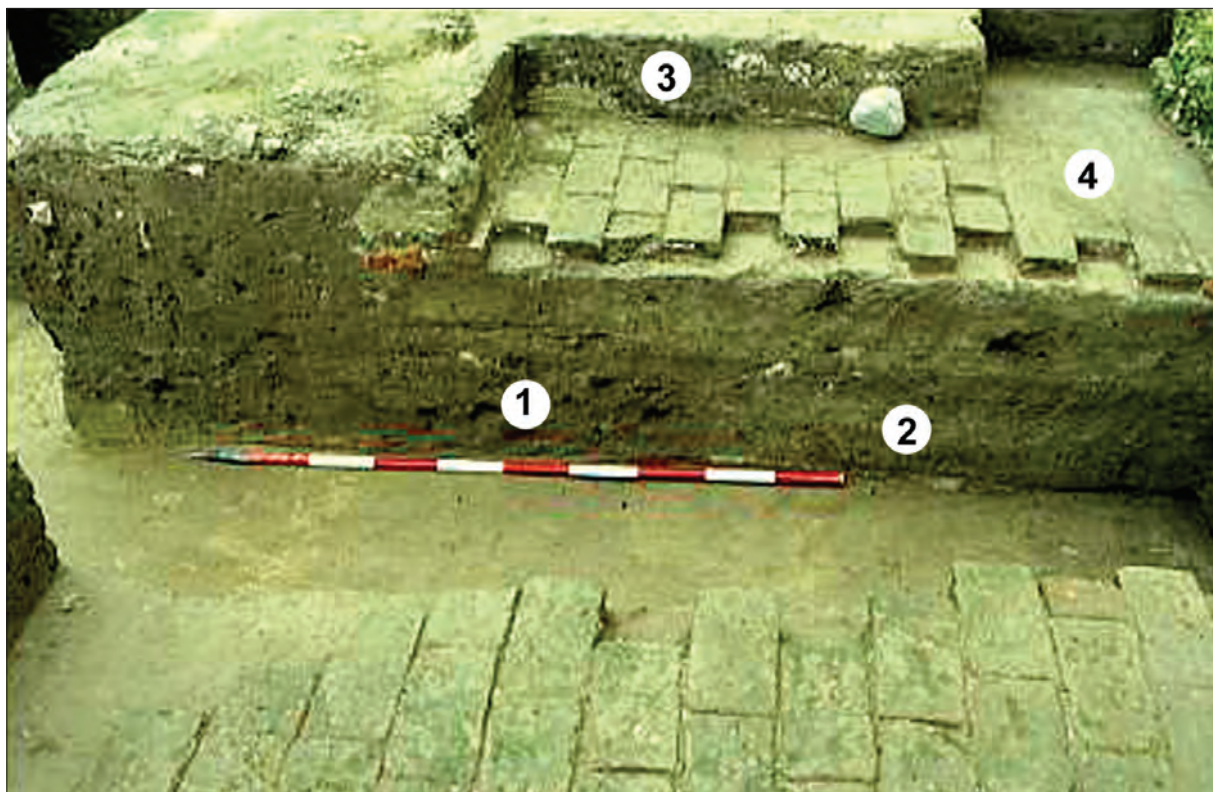
65. kép Budapest V. Károly körút 28-30. A 61/a ház padlója. A: árkok, 16-17. század, B: padlórétegek, 14. század, C: homok feltöltés, 13. század vége

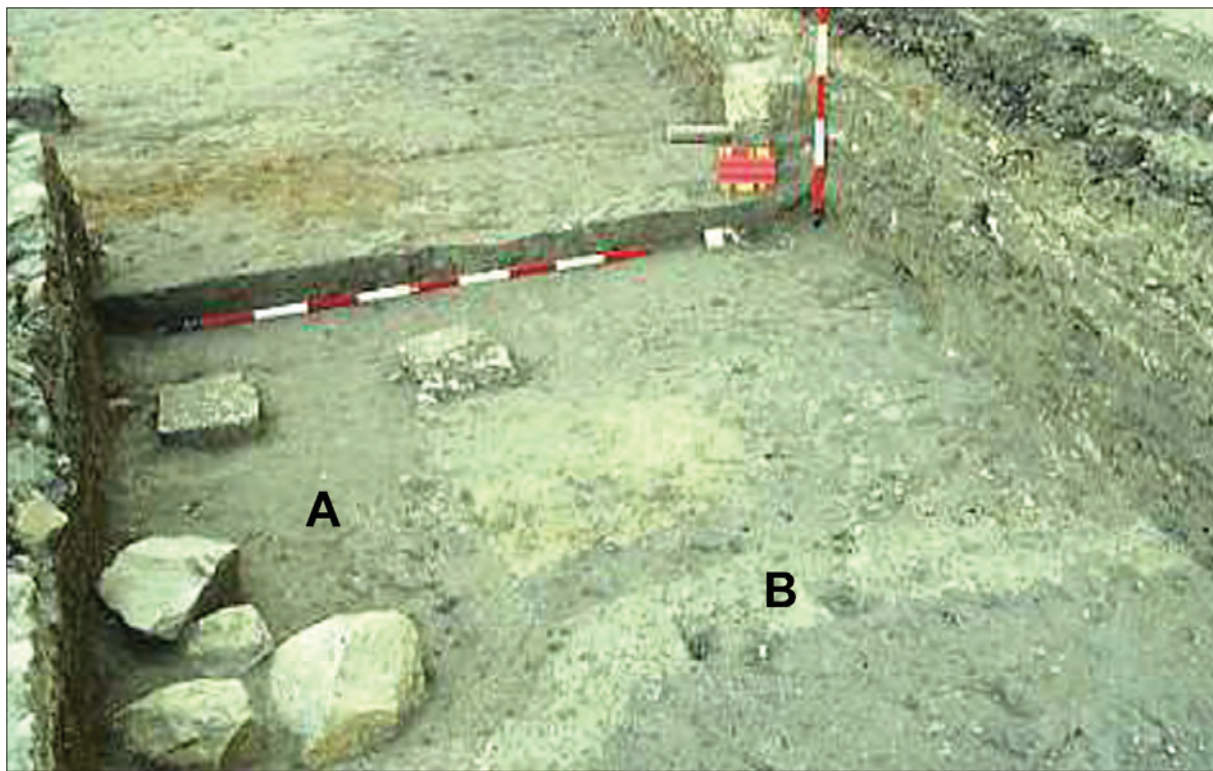
66. kép Budapest V. Károly körút 28-30. A 62/a-e házak falhelyei, 15. század vége-1526

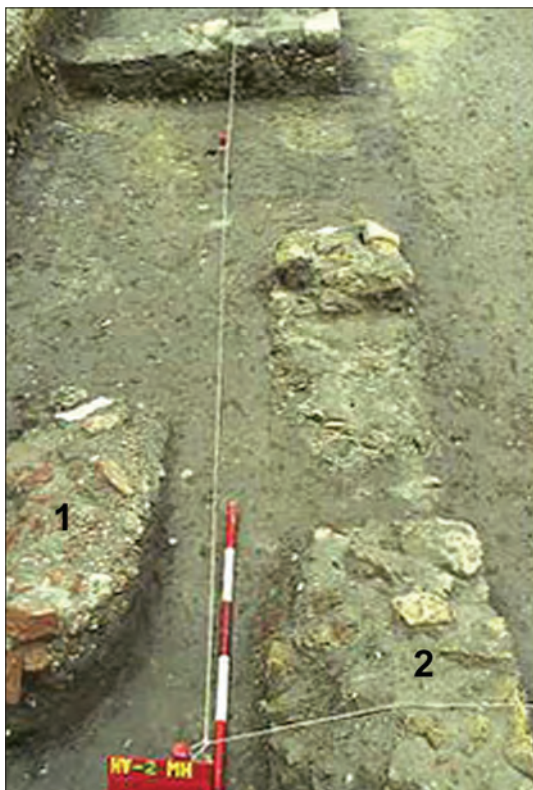
67. kép Budapest V. Károly körút 28-30. A 62/a-e házak falhelyei, 15. század vége-1526
a. kevert barnaföld, b. szürke, agyagos homok, c. sötétszürke, agyagos homok, d. faszenes patics, e. sárga-agyag, 15. század vége-1526

68. kép Budapest V. Károly körút 28-30. A 64. ház maradványai; a 18. 1. kiszedett fal helye; 2. padlórétegek, 16. század eleje; 3. vertfal, 4. téglapadló 17-18. század

69. kép Budapest V. Károly körút 28-30. A 64. ház maradványai a 17-18. századi ház alatt. A. tűzhely helye a 2. helyiségben (konyhában); B. Az 1. és a 2. helyiség közötti válaszfal helye, 16. század eleje-1686

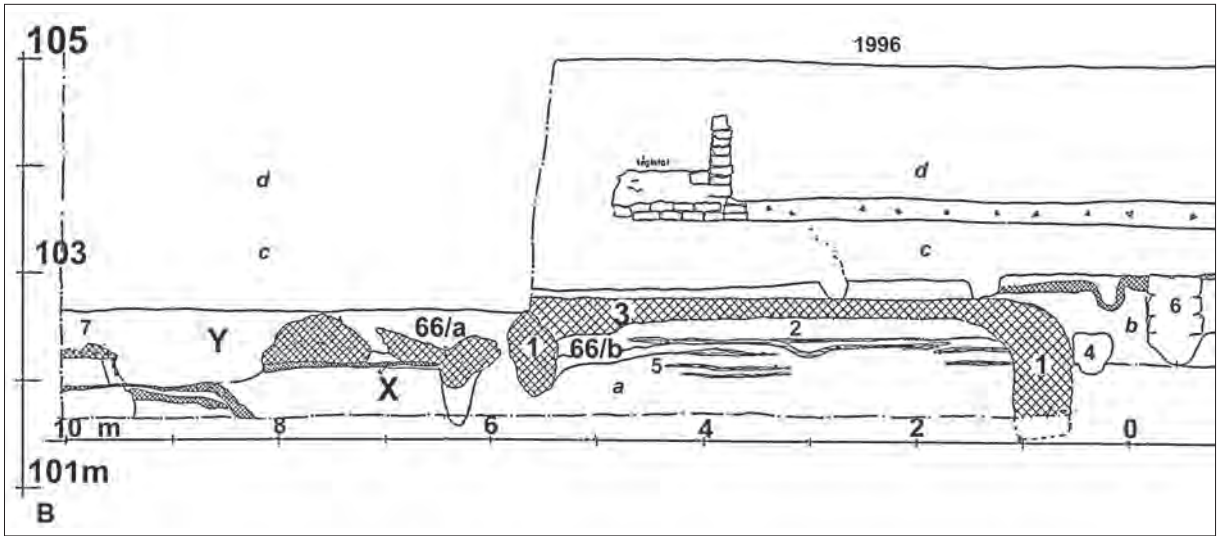
70. kép Budapest V. Károly körút 28-30. A 64. ház.
1. kerítés, 16. század eleje-1686; 2. kerítés 17. század vége-1741

71. kép Budapest V. Károly körút 28-30. A 65. ház É-i előtere.
1. kovácsműhelyek agyagpadlója, 13. század; 2. 65. ház É-i, utcai, fal helye és kövei, 16. század; 3. feltöltés; 4. ház ÉNy-i sarka, 17. század vége-1741

72. kép Budapest V. Károly körút 28-30. 67. ház, udvar. 1. déli házsor kerítése, 16. század eleje; 2. 67. ház K-i kerítése, 1526-1541; 3. kerítés, 1541-1686

73. kép Budapest V. Károly körút 28-30. A 66/a-b házak metszete. X gödör, 13-14. század; Y gödör, 16-17. század; 66/a ház: égett falmaradvány, 15. század; 66/b ház: 1. égett fal, 2. tapasztott fal, 3. égett faltörmelék, 4. falhoz tapasztott kő, 5. padló-rétegek, 6. kerítés a ház előtt, 7. tűzhely, 15-16. század fordulója; a. feltöltés, 15. század közepe; b. kerítés, 16. század eleje; c-d. feltöltés, faltöredékek, 17-18. század

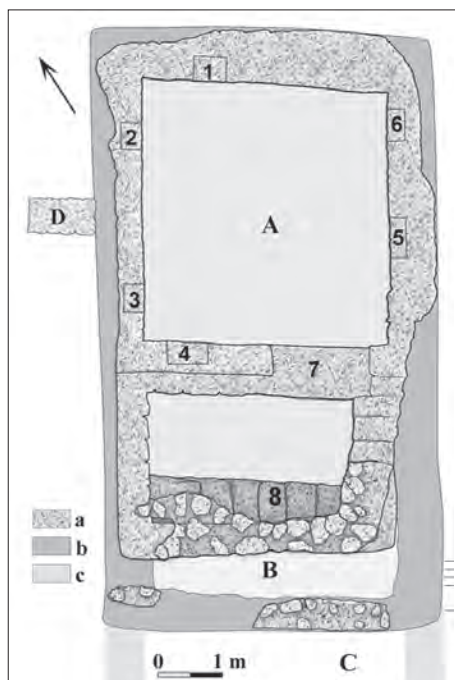
74. kép Budapest V. Károly körút 28-30. Kerítések a tanúfal előtti kutatóárokban. 1. déli ház sor kerítése, 16. század eleje; 2. 67. ház É-i kerítése, 1526-1541; 3. kerítés, 1541-1686

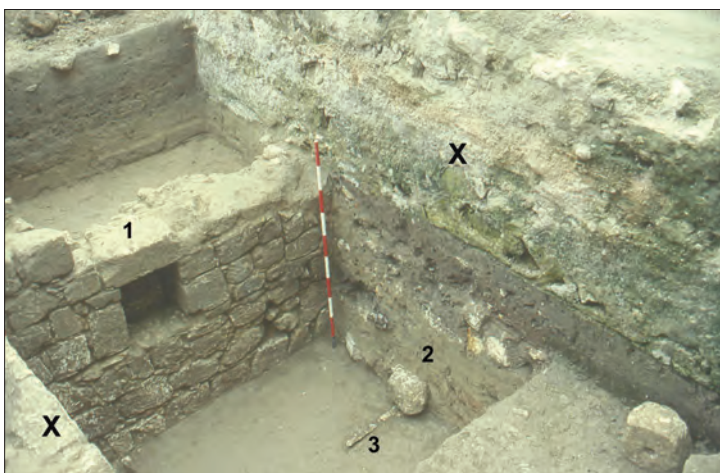
75. kép Budapest V. Károly körút 28-30. A 67. ház ÉNy-i sarkának a helye az útrétegekben; 67. pince, északi fal 16. század eleje; 1-3. útréteg, 15. század vége-1542; 4. kerítés, 16. század; 5. kerítés, 16-17. század

76. kép Budapest V. Károly körút 28-30. A 67. ház. A pince ÉNy-i sarka feltárás közben; 1. kerítés, 16. század eleje; 2. útréteg, 15-16. század; 3. feltöltés 1686; X. lovarda fala, 18. század

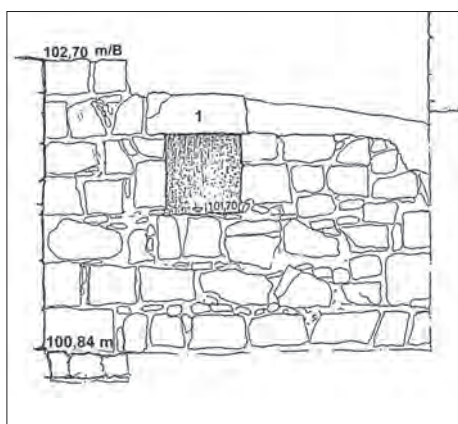
77. kép Budapest V. Károly körút 28-30. A 67. ház és a pince alaprajza. 1-6. világító ablakok, 7. pinceajtó, 8. lépcső; A-C. a ház helyiségei; D. elbontott 1. kerítés; a. kőfal, b. agyag fal, c. tapasztott deszkafal, 16. század eleje

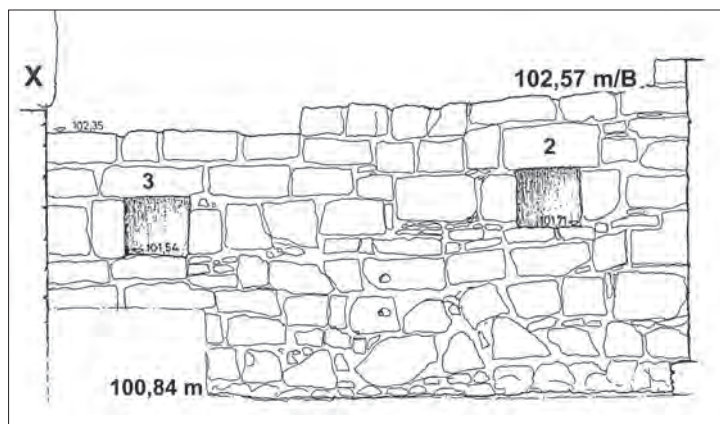
78. kép Budapest V. Károly körút 28-30. A 67. ház, pince ÉNy-i sarka. 1. világító ablak, 16. század 1. fele; 2 feltöltés, 3. kardpenge, 17. század, vége; X. lovarda fala, 18. század

79. kép Budapest V. Károly körút 28-30. A 67. ház, a pince csömlőszölt K-i és É-i fala, 16. század eleje

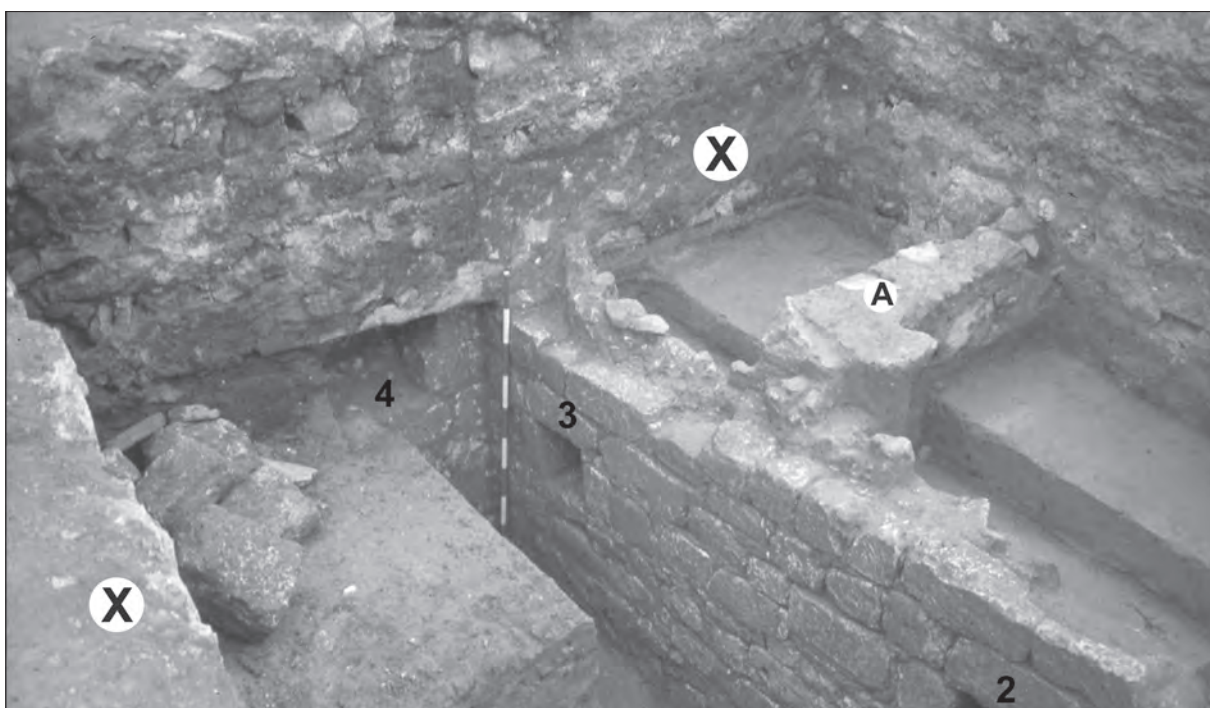
80. kép Budapest V. Károly körút 28-30. A 67. ház, Pince, É-i fal, 1. világító ablak, 16. század eleje

81. kép Budapest V. Károly körút 28-30. A 67. ház, Pince, Ny-i fal, 2-3. világító ablak, 16. század eleje; X lovarda, 18. század

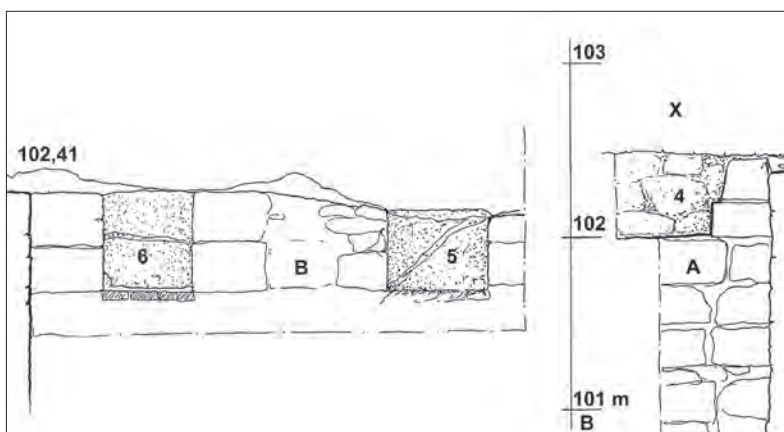
82. kép Budapest V. Károly körút 28-30. A 67. ház. Pince, É-i és a Ny-i fal, 1-3. világító ablak, 16. század eleje

83. kép Budapest V. Károly körút 28-30. A 67. ház. Pince, Ny-i és a D-i fal; 2-4. világító ablak, 16. század eleje; A. Ny-i házfal és az elbontott 1. kerítés; X. lovarda, 18. század

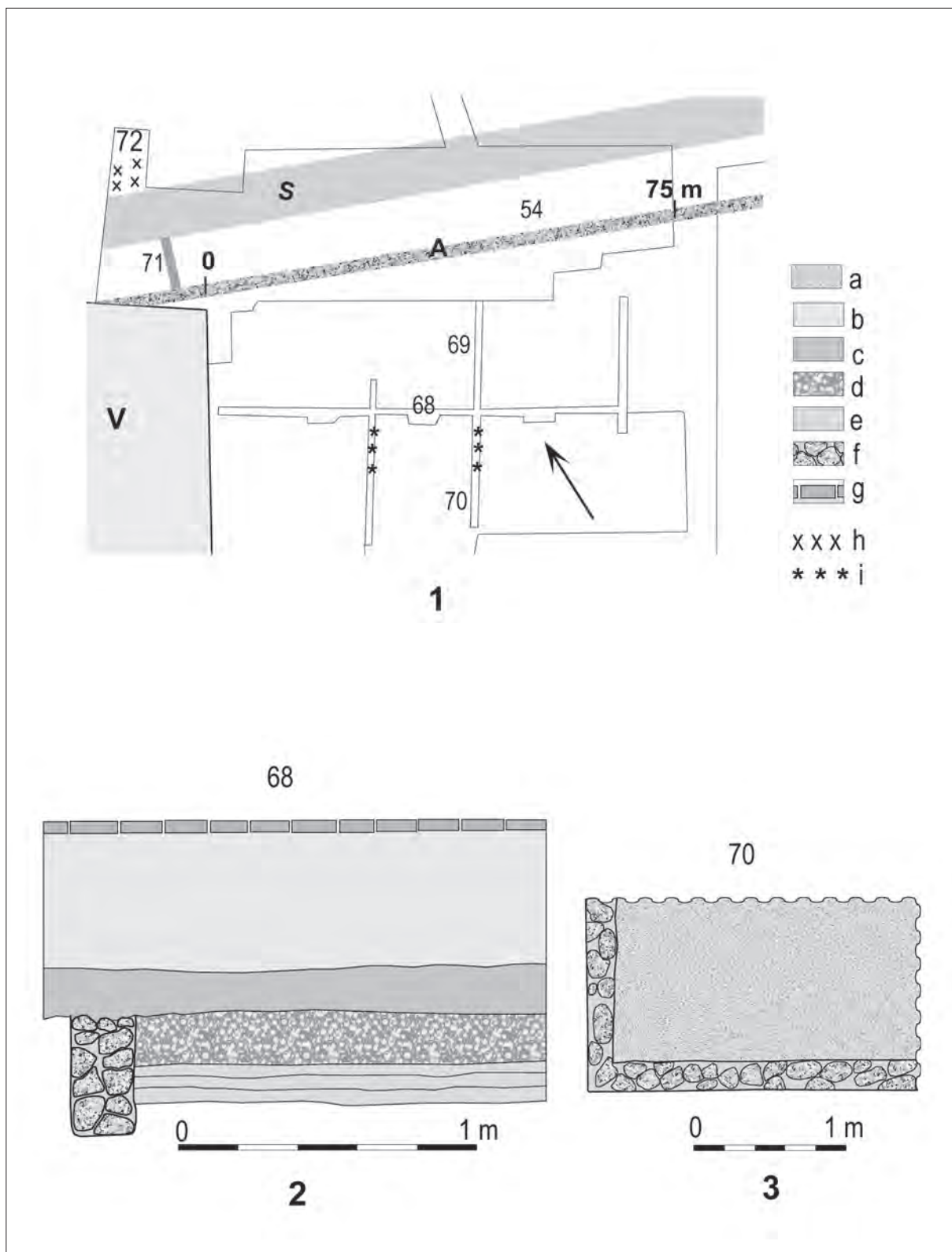
84. kép Budapest V. Károly körút 28-30. A 67. ház. Pince, K-i fal; 5-6. világító ablak 16. század eleje

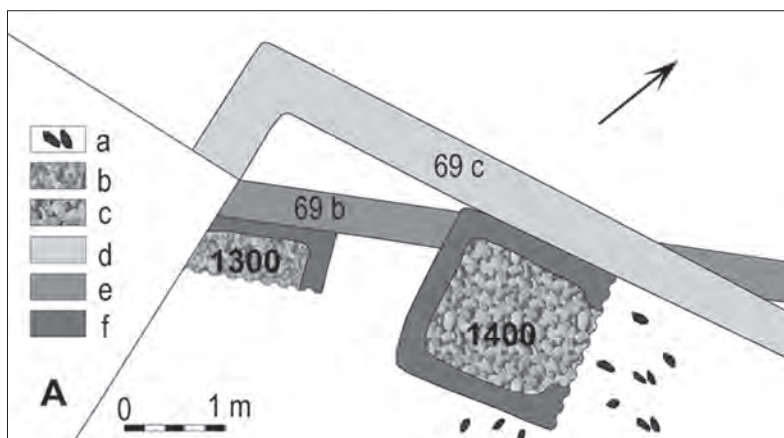
85. kép Budapest V. Károly körút 28-30. A 67. ház, pince. A. D-i fal, B. K-i fal, 4-6. világító ablak, 16. század eleje; X. lovarda, 18. század

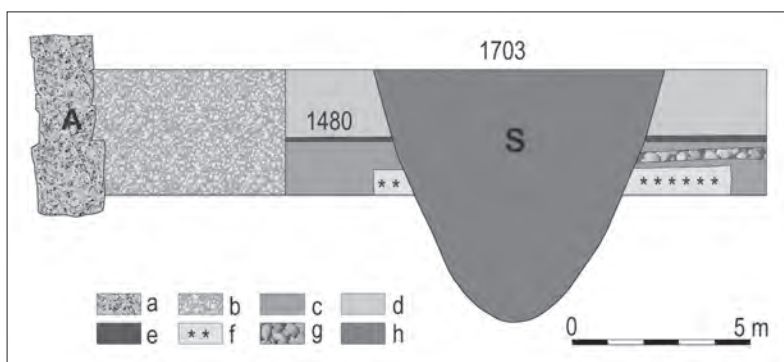
86. kép Budapest V. Károly körút 28-30. A 67. ház, pincelejárát. 1. pince, D-i fal, 2-3. lépcső, 4. pinceajtó, 16. század eleje; X. lovarda, 18. század

87. kép Budapest V. Károly körút 28-30. 1. Helyszínrajz. 54-72. objektumok, 14-15. század; A. városfal, 1480; S. külső sáncárok, 18. század; V. városháza, 2014; 2. 68. ház, 3. 70. ház, 15-16. század; a. hamus, faszenes föld, b. feltöltés, 16-18. század, c. barnaföld, 1460, d. épülettörmelék, e. agyagpadló, f. kőfal, g. téglák, 18. század, h. útréteg, 14-15. század, i. útrétegek, 1480-1686

88. kép Budapest V. Károly körút 28-30. A 69. b-c házak, 14-15. század; a, kormos patics, b. kemence, c. égett edénytöredékek, d. falhely, e. agyagfal helye, f. kemence patics fala; A. pince, 20. század

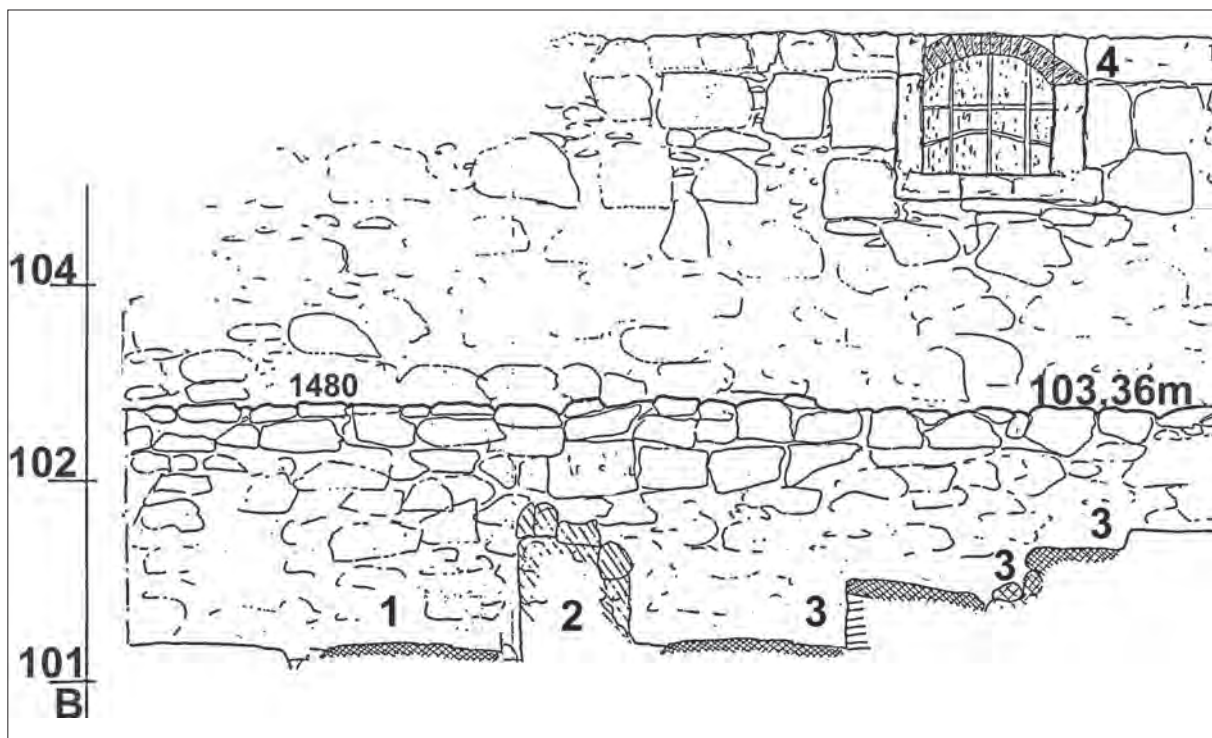
89. kép Budapest V. Károly körút 28-30. A városfal külső oldala. A. városfal, 1480; S. külső sáncárok, 18. század; a. kőfal, 1480; b. feltöltés, 18-20. század; c. feltöltés, 13-15. század; d. feltöltés 16-17. század; e. útréteg, 1480; f. fazekasműhely 1200-1241; g. útréteg, 1300-1480; h. feltöltés, 18. század vége

90. kép Budapest V. Károly körút 28-30. A városfal külső oldala feltárás közben. „a” árok, 13-15. század közepe; X. betemetett kovácsműhely feltja, 16. század

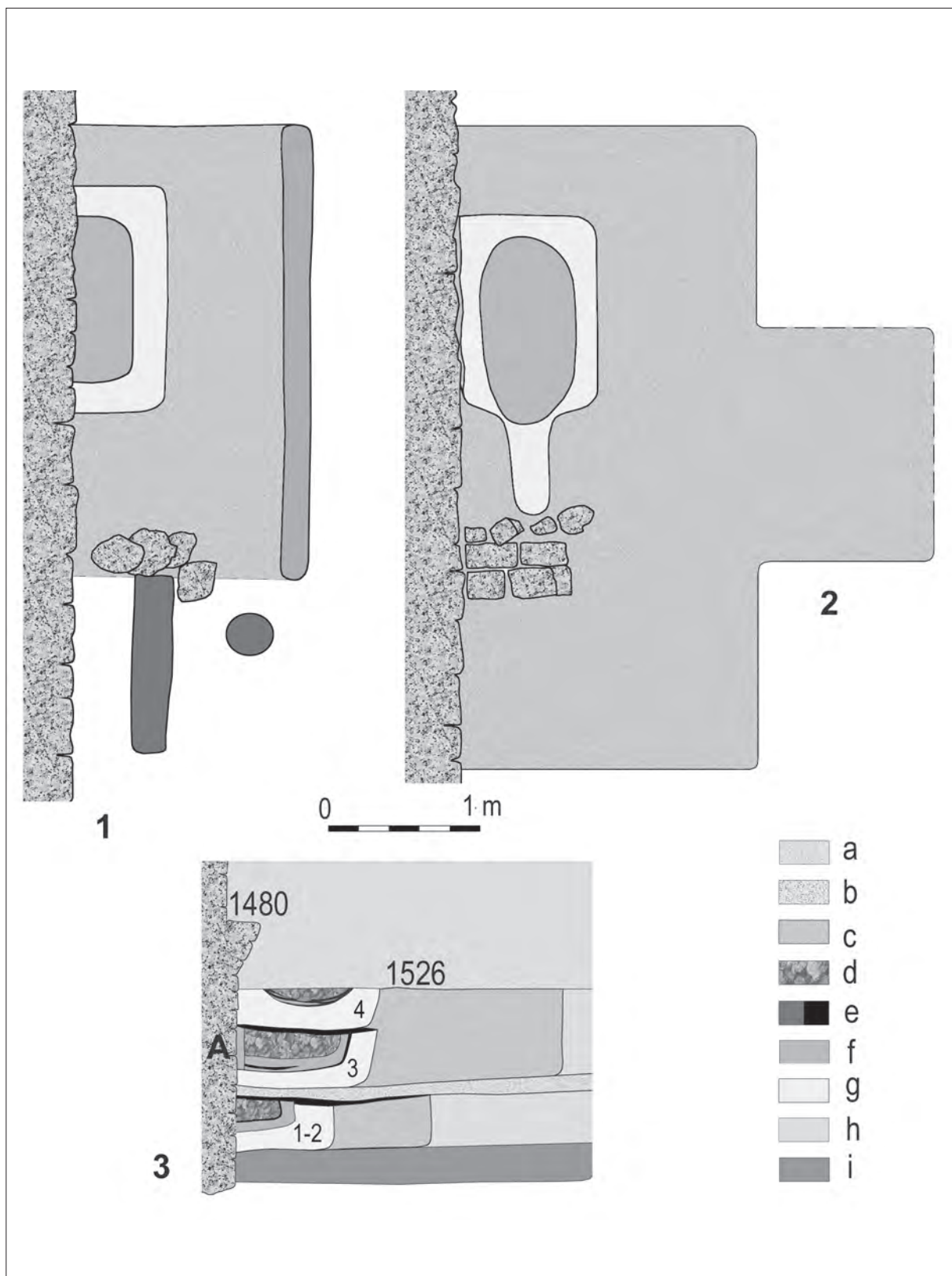
91. kép Budapest V. Károly körút 28-30. A kovácsműhely feltárás közben. A. városfal, 1460-1480; X a kovácsműhely romjai feletti feltöltés, 1526; 1. az utolsó tűzhely feltöltés, 1526; 2. kőfal maradványa, 15-16. század; 3. az 1. műhely padlója, 14. század-15. század közepe

92. kép Budapest V. Károly körút 28-30. A kovácsműhely maradványai a városfalon. 1. égett gerenda; 2. kőfal; 3. tűzhelyek alja, 14. század-1526; 4. ablak, 18-19. század

93. kép Budapest V. Károly körút 28-30. A kovácsműhely maradványai. 1-3. műhely, 14. század-1526; A városfal, 1460-1480

94. kép Budapest V. Károly körút 28-30. A kovácsműhely. 1. műhely, 14. század; 2. a 2. műhely, 14-15. század fordulója, 3. a műhelyek és a tűzhelyek metszete; a. feltöltés, 1526-1686; b. homok, c. hamu, hamus föld, d. paticstörmelék, e. faszén, korom, f. patics, g. agyag, h. feltöltés, i. kevert barnaföld, 1300-1526

95. kép Budapest V. Károly körút 28-30. A 2. kovácsműhely feltárás közben, 15. század vége

96. kép Budapest V. Károly körút 28-30. A kovácsműhely. 1. az 1. műhely tűzhelye, 14. század-15. század közepe; 2. a 2. műhely (3.) tűzhelye, 15. század vége

97. kép Budapest V. Károly körút 28-30. Az 1-3. kovácsműhelyek maradványai, 14. század-1526; A városfal, 1460-1480

SZABÓ BALÁZS

A BUDAI VÁR BARLANGPINCÉINEK KIALAKULÁSA, KIALAKÍTÁSA ÉS VIZSGÁLATA A 13. SZÁZADI (ELSŐ) TELEKOSZTÁS TÜKRÉBEN II.

A város alapításkori valószínű telekosztása
és városszerkezete a föld alatt elhelyezkedő objektumok alapján

ELŐZMÉNYEK

A tanulmány első része a Budapest Régiségei 45. kötetében jelent meg 2012-ben. Az eltelt két év alatt újabb adatok és dokumentumok kerültek látókörmbe, melyek a kutatott téma kérdéses részeinek megoldásához közelebb vittek.¹ Az első részben részletesen bemutattam a budai Vár alatti üregrendszert és azt, hogy a budai Vár alatti barlangpincék valószínűleg döntő méretükben mesztersegések, mindössze igen kis méretük lehetnek természetesek. (1. kép)² A Budapest Régiségeiben megjelent cikkben még több lehetőséget vázoltam, melyek közül némelyik valószínűtlen volt (például, hogy az üregek ciszternáknak épültek), viszont a többi lehetőség közül mindegyik megállja továbbra is a helyét azzal, hogy azok nem az első funkciók voltak. Akkor még nem tudtam nagy valószínűséggel kijelenteni, hogy az utcai homlokzatok előtti aknák, kürtő és a barlangpincék létrehozásának mi volt az oka. Ma már egy kísérletsorozat jóvoltából pontosabb információval rendelkezünk.

A tanulmány első részében felvetődött lehetőség, miszerint a kürtők, aknák eredetileg kutak lehettek ma már kizárható, mivel az idő közben előkerült újabb térképek és leírások tanulsága szerint bár akna és kürtő igen sok helyen volt, de alattuk kút csak néhány helyen. Továbbá az idő közben előkerült Kadić Ottokár barlangpince jegyzetei alapján most már biztosan tudjuk, hogy a 118 részletesen leírt barlangpince közül 24-ben

volt kút.³ Tehát kút mindössze minden ötödik barlangpincében volt csak. (2. kép) Kadić az írja, hogy szerinte ott mélyítették kút a barlangpincékben ahol nagyobb volt a vízcsepegés.⁴

BIZONYÍTÉK AZ AKNÁK KIALAKÍTÁSÁRA

Már a tanulmány első részében is a legvalószínűbb kialakítási oknak jelöltem meg az építési célú bányászatot, de akkor még nem tudtam azt bizonyítani. Akkori feltevésem szerint a kürtők bányászati aknák voltak, és alattuk az üreg a kitermelt alapanyagok megmaradt helye. A mészkövet, a folyóvízi hordalékot (kavicst), a meszes homokot és az agyagos márgát is építőanyagként használhatták. Tudtuk például, hogy a Budai Várhegyi Alagút fejtéséből (1853-57) nyert magas mésztartalmú márgából hidraulikus meszet állítottak elő.⁵

Még Kadić Ottokár is felveti a hasonlóságot a bányák és a Várbarlang között, hiszen könyvében azt írja: „A várbeli barlangpincék vízszintes kiterjedésükkel és függőleges légaknáikkal úgy tárják fel a Várhegy felső szakaszát, mint ahogyan azt bányavidékeken a bányák altárai és aknáit teszik.”⁶ Továbbá számtalan régészeti feltárás⁷ említi, hogy az épületek falai tört mészkőből épültek.

Agricola bányászatról írt könyvében a korabeli aknamélyítés és azok elhelyezkedése is részletesen le van írva, melyre a vári aknák hasonlítanak.⁸

Alátámasztja ezt a teóriát, hogy még az 1880-as években készült, üregeket ábrázoló térképeken is szinte mindenhol csak a lakóterü épületekkel be

¹ A tanulmány első részében említett Arányi féle kéziratról újabb utalás került elő, hiszen ARÁNYI 1877-ben a következőket írja: „A budavári bizonyos négy háznak pincéjében, mely pincék 500-2000 öltre terjednek. Körülményesebben lentebb ezen érdekes rejtekekről.” Sajnos magát az említett részletesebb leírást a tanulmány nem tartalmazza.

² Az ábrán kétszintesre bontott pince látható, mely az eredetileg egyszintes pincék dongaboltozattal való kettéválasztásával alakultak ki. Ilyen kétszintes pince van többek között a Országház utca 2., Uri utca 4., Uri utca 15., Uri utca 16., Uri utca 39., Szentháromság utca 9., Szentháromság utca 11., Tárnok utca 5. házaknál és volt az Uri utca 70.-nél.

³ KADIĆ naplója, KADIĆ 1952 és egyéb publikációiból összeszámolt adatok alapján.

⁴ SZÉKELY 2010 80.

⁵ SZONTAGH 1908 4. és 8.

⁶ KADIĆ 1942 4.

⁷ Például Zádor Judit régészeti feltárásai.

⁸ AGRICOLA 1556 Ötödik könyv 125-128.

nem épített területek alatt jelölnek földalatti tereket, tehát ügyelhetek arra, hogy az épületeket az üreg (kitermelt márga helye) ne veszélyeztesse. (A kapubejárókat természetesen nem számították lakótérnek.)

A feltételezés bizonyítására 2013 szeptemberében a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen Építőanyagok és Mérnökgeológia Tanszékén kísérletsorozatot végeztünk. Feltevés az volt, hogy a kitermelt anyagokat a régi városlakók habarcskészítésre is használhatták. Kíváncsi voltam arra, hogy a márga jelentős mésztartalma kiégetés után, majd vízzel való oltása után esetleg megszilárdul-e? Ezért a Tárnok utca 5. számú épület előtti járda alatti barlangból (a 60-as teremből), közvetlenül a mészkőpaplan alsó síkjától márgamintát vettem, majd annak mész, azaz kalcit (CaCO_3) tartalmát több módszerrel is meghatároztuk. A 10%-os sósavval (HCl) történő egy napos pihentetése után az összes oldott anyagtömeg az eredeti 37,08%-a volt. (Eredeti tömeg 10,01 g volt. A savazás után a visszamért tömeg 7,33 g-ra adódott melyből a szűrőpapír tömege 1,027 g volt. Tehát a kioldott össztömeg $10,01 - 7,33 - 1,027 = 3,7078$ g lett, mely megfelel 37,08%-nak az eredeti tömeghez képest.) Ugyanabból a mintából derivatográf segítségével is elemzést végeztünk. Eredménye alapján a minta kalcit tartalma 35% lett. (A 27,6 és 172,9 Celsius fok közötti tartományban kb. 3%-os tömegvesztést, míg az 539,8–932,3 Celsius fok tartományban további 15,42% tömegvesztést regisztráltunk. Előbbi a víztartalom elvesztése, míg utóbbi a mésztartalom átalakulása volt kalcium-oxidá. (3. kép)

Az utolsó módszer a kiégetés volt, melyet magas hőmérsékletű kemencében végeztünk. Ekkor kerekén 35%-ra adódott a tömegvesztésekből számított mésztartalom. (A néhány százalék nedvességtartalmu, 27,64 g tömegű márgát 900 Celsius fokon 1,5 óráig égettük, majd egy napig lassan kihűlni hagytuk a zárt kemencében. A kiégetés utáni, kihűlt anyag tömege 22,93 g volt. Ez 15,4% tömegvesztés, melyből meghatározható, hogy kerekén 35% volt a minta mésztartalma.) Tehát a három mérés jól egyező eredményeket adott, a savazás esetén valószínűleg kb. 2%-nyi egyéb anyag is kioldódott.

Ezek után a márgát nagyobb szemnagyságú porrá őröltük és két adagra bontva, 940 Celsius fokos kemencében, – az égetési hőmérséklet elérése után – 2, illetve 4 óráig égettük, majd lassan hagytuk kihűlni (4. kép). A kiégetés után a márga színe halvány téglavörössé vált, mivel a jelentős

agyagtartalma klinkerré égett. (5. kép) A szemnagyság egyenletes volt és mivel 1000 Celsius fok alatt égettük, így ún. lágyan égetett meszet kaptunk. Majd kb. 10-15 percig vízzel oltottuk, mely a szakirodalom alapján⁹ (elegendő idő, hiszen apró szemcsés volt az alapanyag és alacsony hőfokon történt az égetés. Ez így ún. lágyan égetett habarcsot eredményezett. Az oltás után annyi vizet adagoltunk, amennyi habarcsként való felhasználáshoz szükséges volt. Mind a két adagból két-két szabványos habarcs próbatestet készítettünk (MSZ EN 1015-11:2000 szerint) (6. kép).

Az előállított habarcsszerű anyagot könnyű volt bedolgozni. Próbaként a márgát eredeti állapotában, kiégetés nélkül is megpróbáltuk bedolgozni a sablonba. Alig sikerült. Bedolgozhatatlan volt, magas agyagtartalma miatt rendre hozzátapadt a kőműveskanálhoz, a próbatest fészkes lett és jelentős mértékben zsugorodott, tehát ezt ilyen formában biztosan nem használták, nem is szólva arról, hogy ennek tartóssága nem értelmezhető.

A világosszürke színű megszilárdult habarcs-hasábokat (ugyancsak az érvényben lévő szabvány alapján) 28 napos korban hajlító és nyomókísérlettel eltörtük. (7. kép) Mivel esetünkben a hajlítási teherbírás kevésbé érdekes, így csak a nyomószilárdságokat ismertetem. A négy próbatesten összesen nyolc nyomókísérletet tudtunk elvégezni. Az átlagos nyomószilárdság 1,02 N/mm² lett. (A nyomókísérletnél a törőerő 1,8; 1,68; 1,74; 1,75; 1,29; 1,38; 1,54 és 1,82 kN lett. Ezek átlaga 1,63 kN, mely 40×40 mm-es nyomólapra kellett szétosztani.) Ez megfelel a mai leggyengébb, ún. M1 habarcskategóriának.

Vegyük figyelembe, hogy a kb. 700 évvel ezelőtt létező habarcsok között ez valószínűleg nem volt rossz minőségű. Tehát valószínűsíthető, hogy elődeink a márgát habarcskészítés miatt bányászták, tehát az aknák, kürtők és üregek kialakításának ez volt az egyik oka. E mellett természetesen nagy valószínűséggel a kifejtett mészkőből is égethettek habarcsot, sőt a kövek faragásakor maradó mészkőport valószínűleg a márgához keverve javította annak minőségét.

Megjegyzem, hogy a szakirodalmak szerint közvetlenül a mészkőpaplan alatt lévő keskeny sávban a márga alacsony mésztartalommal bírt, míg kicsit lejjebb már sokkal jelentősebb.¹⁰ Tehát elvileg az jobb habarcsminőséget adna. A jövő-

⁹ KOPECSÓ 2013. 31.

¹⁰ HAJNAL 2003. 18.; SZABÓ 1879., és Török Ákos is erről számolt be a Várkertbazár építkezésekről származó márgaminták elemzéséről

ben javasolt lenne ezekből a mintákból is habarcs próbatesteket készíteni.

Már az első részben említettem, hogy a Vár-hegyben nagy valószínűséggel elfeledett nagyméretű, már ember által jelentősen átalakított barlangpincék lehetnek. Ezek közül akkor kettőt (a Dísz tér 7. és a Dísz tér 4-5. alatti nagyobb méretűt) sikerült megtalálnom. Továbbá 2013 év őszén a Tárnok utcai út- és járdaburkolat építése és az épület csapadékvíz elvezetése miatt felvettem a kapcsolatot a Tárnok utca 20. (egyben Balta köz 2.) tulajdonosával. A tulajdonos látva lelkesedésemet és a témában eddig végzet munkámat úgy döntött, hogy megmutatja háza alatti – általa már jól ismert – pincét és egy „kutat”, melynek alján üreg van. Egy olyan új sziklaüreget mutatott nekem, mely eddig semmilyen terven, vagy térképen nem szerepelt. A család már régóta tudta, hogy a ház pincéjének délnyugati sarkában van egy betemetett „kút”. Tájékoztatása alapján családja 1984-87 között ezt kitisztította, és az alján, a mészkőszikla alatt, kb. 8 méteres mélységben minden irányba kiszélesedő sziklaüreget tártak fel. Ez valószínűleg már az 15. század óta fel volt töltve. (8., 9. kép) Lépcsőlejárát a sziklaüregbe – eddigi adataink alapján – nem vezet, bár az akna melletti pincszakasz padlója alatt a feltöltés megcsúszott és felbontása után alatta középkori kori, keskeny téglából falazott boltozatmaradványokat és az aknával való kapcsolatára derült fény. (10. kép) Minden jel arra utal, hogy ez nem kút, hanem akna, kürtő volt. Sajnos azt nem tudtuk megvizsgálni, hogy kút van-e a sziklaüreg alján, mivel abban még vastag visszatöltés található. A tulajdonos továbbá beszámolt arról, hogy közvetlenül a ház udvari homlokzata mellett, a mai udvari pincelejárát mellett is létezett egy felül téglafalazatú akna, kürtő, vagy kút, de ez is fel van töltve, és le van fedve. Talán ennek a része lehet a pincében a csatlakozó falban egy boltozatos elfalazás. (11. kép)

A tanulmány első részében azt is említettem, hogy a sziklafőtén lévő hévíz által keletkezett oldásformákba az agyagos márga a felülről érkező nyomások hatására pasztikusan belenyomódott az idők folyamán. Volt szerencsém nemrég a Kiscelli Múzeum alatt elhelyezkedő mélypincét (sziklapincét) tartószerkezetileg megvizsgálni, ahol ugyancsak egy függőleges összenyomódásra hajlamos réteg helyezkedik el egy vastag, szilárd, merev réteg alatt. Mindkét hegy jelentős mértékben süllyed, de Kiscell esetén a folyamat sokkal gyorsabb és nagyobb problémákat okoz. A budai Vár szemszögéből ez a probléma már néhány éve

is megjelent egy szakcikkből, mivel az agyagos márga tömörödik, illetve kinyomódik a mészkő alól a várplatók irányába.¹¹

TÉNYEK ÉS MEGÁLLAPÍTÁSOK A BARLANGPINCÉKKEL, AKNÁKKAL, KÜRTŐKKEL ÉS KUTAKKAL KAPCSOLATBAN

1. A barlangpincék és aknák, kürtők elhelyezkedése, valamint a régészeti adatok alapján nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy az első telkek utcai szélességi mérete kerekén 10 öl, azaz 60 láb (kb. 18,3 méter) volt. Mélységük 20 öl (120 láb azaz kb. 36,3 méter). Így ezek területe éppen 200 négyszögöl.¹²

2. Úgy tűnik, hogy általában a keresztutcák a Vár létesítésekor valószínűleg nem léteztek, mivel az egységtelkek felszerkesztésük után teljesen összezárnak, köztük házagok szinte egyáltalán nincsenek.

3. A pincék alatt soha sem volt barlangpince, avagy a barlangpincék felett soha sem alakítottak ki pincehelyiségeket. (Az a néhány hely ahol ma már ilyen van bizonyíthatóan későbbi, újkori kiépítés.)

4. Az aknák, kürtők (és néhány helyen alattuk kutak) szinte minden esetben beépítetlen területeken (közterületen, utcán, téren, vagy a feltételezett belső udvarokon) helyezkednek/helyezkedtek el.

5. Az aknák, körtők (és néhány helyen alattuk kutak) a legtöbb esetben a házak utca fronti fala előtt vagy a feltételezett belső udvari homlokzatok előtt helyezkednek/helyezkedtek el.

6. A valószínűsíthető első telekosztáshoz tartozó házak feltehetőleg szinte minden esetben három tengellyel rendelkeztek (miután összeépítésük megtörtént). Középen a kapubejáró, míg két oldalt lakóhelyiségek voltak, melyek alatt a legtöbb esetben voltak pincék, míg a kapubejáró alatt szinte soha. A korai építkezések alkalmával a kapubejárók alatt pincéket nem alakítottak ki.¹³ A körtők és kutak általában a házak eredeti pincéjének középtengelye körül vannak, a homlokzat előtt.

¹¹ DULÁCSKA 2010. 24-25.

¹² A tanulmány második felében részletesen elmeszésre kerülő házsorok esetén (méréseim alapján) átlagosan kb. 0,305 méterre adódott egy láb és 1,83 méterre egy öl, melyet egyben rekonstrukciós méretnek is használtam. A kora középkorban nem ismerjük, hogy Budán milyen hosszúságúkat használtak.

¹³ Ezzel a megállapítással megegyezik GERŐ 1963 megállapítása.

7. Létezik még néhány négytengelyes ház, is melyek úgy alakultak ki, hogy két keskenyebb épület épült a telekre és mind a kettőhöz kialakítottak kapubejárót. Ezek a telkek azok, amelyeket már korán két részre bontottak.

8. Számtalan esetben (ostromok, háborúk, tűzvészek, öröklési ügyek) az épületeket (és telkeket) darabolták, vagy egyesítették. Nem ritka, hogy több ház lebontásával egyre nagyobb épületeket hoztak létre. Így ma már nagyon sok nem az eredeti méretében látható.

9. Valószínűleg a telkek (utcafront felé eső) felére többszintes lakóházat (főépületet) építettek és a telek hátsó részében maximum 9,15 x 18,3 méter méretű melléképületekká állhattak. A két épület/építmény között udvar lehetett.

10. Minden barlanghoz tartozik legalább egy akna, kürtő. Ez azért is bizonyos, mert ezeken keresztül érték el a barlangpincéket létesítésükkor.

11. Nem minden barlangpincéhez vezet lépcső. Néhánynál megesett, hogy olyan szomszédos barlangpincével kötötték össze, amelyhez már vezetett le lépcső.

12. Minden házban ahol pince és barlangpince is található ott szinte kivétel nélkül vezet le a pincéből lépcső a barlangpincébe. Viszont ahol ma nincs pince ott általában lépcső sincs.

13. Néhány helyen található a barlangpince szintre vezető lépcső, pedig pince már nincs. Ezen a helyeken a pincekutató indokolt lehetne, mivel földszintről lépcsőt a barlangpince szintre soha sem indítottak.

14. A házak előtt, az utca alatt lévő barlangpincék mai tudásunk szerint soha sem nyúltak át az utca tengelyvonalán, (Ott a szemközti házsorhoz tartozó barlangpincék helyezkednek el.)

VIZSGÁLT TERÜLETEK

A mai napig is sok 60 láb (10 öl, kb. 18,3 m) szélességű épület található a Várban. Ezekről az épületektől az utcavonalat követve 18,3 méteres ugrásokkal kiserkesztettem a feltételezett első telekosztást. Ez szinte mindenhol egybeesett a tanulmány első részében részletezett homlokzati kürtőkkel és a barlangpincébe vezető lépcsőkkel. A Várban számtalan helyen (lásd tanulmány első részében és alább a két terület elemzésénél) még ma is ott találhatóak a telekhatárok, ahol azok az első telekosztáskor lehettek.

Az egységes telekosztást a Vár területén további két helyszínen vizsgáltam részletesen és osztottam ki a feltételezett egységtelkeket (az első

három terület bemutatása a tanulmány első részében került közlésre):

IV. terület: a Szentháromság utca páratlan oldalán 4 (egységméretű) egymás melletti telket,

V. terület: az Uri utca páros (nyugati) oldalának Szentháromság utca és Dárda utca közötti szakaszán összesen 10 (egységméretű) egymás melletti telket./Sajnos az első részből idő és helyhiány miatt kimaradt egy terület térképének közlése, melyet két részre bontva most pótolok/ (12. kép), továbbá újabb alaprajz került elő a Dísz tér 4-5. épületről, melyről egyértelműen kiderült, hogy két ház volt.¹⁴ A déli traktusában egykor létező kapubejáróban az ülőfülke sort meg is találták. (13. kép) Ez ma már nem látható.

IV. TERÜLET RÉSZLETES VIZSGÁLAT:

A vizsgálatot a Szentháromság utca 1. számától a 11-ig végeztem el. Ehhez az általam feltételezett telekosztás alapján hozzá tartozónak kell feltételeznünk a Szentháromság tér 7. és 8., illetve az Uri utca 25. épületét is, tehát ezekről is részletesen szólok.

Szentháromság tér 7., Szentháromság tér 8. (egyben a Szentháromság utca 1.) és a Szentháromság utca 1-3.

Véleményem szerint egykor a három ház egy telket alkothatott. Ebben az esetben a vári tipikus telekméret pontosan adódik. Így ez a telek is egy tipikus egységméretű telek 10 öl (60 láb azaz kb. 18,3 m) szélességével és 20 öl (120 láb, azaz 36,6 m) hosszúságával. (14. kép)

A Szentháromság tér 7. épület helyén valaha két épület állt, de megsemmisülése előtt, a II. világháború előtt már egy ház volt. A tér felé eső, homlokzat mellett lévő északi pincéjében gótikus utcai pincelejárót tártak fel. (15. kép) Ilyet a Vár számtalan helyén találtak már a feltárások során, tehát tipikusnak mondható.¹⁵ Itt ezt már a középkorban elfalazták. Az épület homlokzata előtt, a járda alatt két aknát, kürtőt feltételeztem az eddigi tapasztalataim alapján, melyből egy 1,75 méter átmérőjű a feltárások¹⁶ során előkerült a várható

¹⁴ KÖZTI 1970. dec. 4-i rajzán látható (örzési helye: Forster Gyula Nemzeti Örökséggazdálkodási és Szolgáltatási Központ, Tervtár Ltsz.12948)

¹⁵ Ilyen pincelejáratok voltak a Tárnok utca 5., Tárnok utca 16., Uri utca 31., Bécsikapu tér 7., Fortuna utca 10., Uri utca 9., Fortuna utca 12., Hess András tér 3. (Vörös Sün Ház), Uri utca 30., Bécsikapu tér 8. (a Kard utcai homlokzati oldalon), a Táncsics Mihály utca 3-nál, az Országház utca 20., a Szentháromság utca 2. és a Szentháromság utca 3. házaknál.

¹⁶ LÓCSY 1974 (terven, alaprajzon látható)

helyén. (14., 16. kép) Ebből arra lehet következtetni, hogy a beépítés korai szakaszában több részre osztották fel e telket.

A Szentháromság utca 1. (egyben a Szentháromság tér 8.) is megsemmisült a II. világháború alatt. Már a Hauy és a Zaiger helyszínrajzok is ugyanakkora méretű házat jelöltek, mint ami a háború előtt volt. A telek feltárása során¹⁷ az eredeti középkori beépítés falai előkerültek. Ezek a tér és utca közös sarkánál egy három helyiségből álló, utcára merőleges tipikus vári lakóépület. Az épület végében a középkori pincelejárattal. (17. kép) Ennek helyén és a két ház (a másik a Szentháromság tér 3. épület) melletti beépítetlen területen épült később a kapubejáró. A feltárások idején sajnos a pincék nem voltak kutathatóak, mivel azok törmelékkel voltak tele. Viszont Kadić egyik cikkéből¹⁸ tudjuk, hogy az épület II. világháború előtti igen rossz szerkezeti állapotát a két szintben elhelyezkedő pincék és barlangpincék okozták. (18. kép) Érdekes módon ennél az épületnél a felső (-1. szinten lévő) pincék egyáltalán nem úgy helyezkednek el mint a vár többi épületénél. Ezek tele voltak építési és egyéb törmelékkel, alacsonyok voltak, labirintusszerűk és kinyúltak az épület alól. Különleges módon itt voltak a mészke felső síkjában - Kadić által - természetesnek vélt üregek is. Egy aknát, kürtőt is találtak, mely felett volt az épület igen rossz állapotú, összeropadozott sarka. Ez az akna, kürtő a korabeli rajzokon is látható. (19. kép) A Kadić által megtalált igen szűk, akkor már járhatatlan csigalépcső is látható a rajzon. Az kérdéses, hogy a barlangpince színéről a Szentháromság utca járdája alá felvezető háromkarú lépcső hova is vezetett pontosan, hiszen az épület alatt a délkeleti sarokban nincs is pince. 2014-ben a járda burkolat cseréje során a mai épület homlokzata előtt egy aknát, kürtőt találtak a kivitelezők, melyben egy béléscső volt bebetonozva. (14. kép)

A Szentháromság utca 3. épület a II. világháború során elpusztult, viszont a háború után régészeti kutatása részben megtörtént.¹⁹ A kis szélességű épület feldolgozásából tudjuk, hogy az épületnek két egymás mögötti, észak-dél irányú pincehelyisége volt, melyeken középkori dongaboltozatok voltak. Ezek még ma is megvannak. A pincébe az utcáról lépcsős gótikus pincelejárattal vezetett, mint számos más vári épületnél is. (20., 21., 22. kép) Az utca felőli pincének a délkeleti sarkából a barlangpince szintre lépcső vezetett, de ez

ma már nem látható. (14. kép) Itt aknát vagy kürtőt egyik irodalmi adat sem említ, de szerintem létezése nem zárható ki. A 23. kép alapján beazonosíthatóak a Várban lévő középkori falmaradványok és azok irányai.

Szentháromság utca 5.

A II. világháború után végzett falkutatások²⁰ során bebizonyosodott, hogy a most látható ház valaha két épületből állt. Ez az alaprajz alapján is sejthető volt, mivel bár a mostani épület homlokzati szélessége pontosan 18,3 méter, mégis nem a Várban tipikus háromtengelyes, hanem négytengelyes kivitelű. (14. kép) (24. kép) A kutatások alapján először a keleti oldali épület épült meg, a ma is látható kapubejáróval. Ez az épület független volt a később mellé, a nyugati oldalra épülőtől, hiszen a kapualjából átjáró nyugati irányban nem volt. Feltételezték, hogy a szélső nyugati, keskeny helyiségek lehettek a második ház kapubejárói. Bár e feltételezett kapubejáró alatt van pince, de azok újkoriak,²¹ így lehetséges, hogy tényleg kapubejáró volt. Az épület alaprajza nagymértékben hasonlít a Tárnok utca 1. és a Tárnok utca 3. és azzal együtt kezelendő Tárnok utca 5. déli egyharmadával mivel eredetileg ezek alkottak egy telket (házat). Tehát úgy tűnik, hogy két épület épült a vizsgált telken, de eredetileg, a parcellázáskor ez egy telek volt, csak már a legelső épületek megépítése előtt szétválaszthatták. A Hauy térképen már ez az állapot látható és utána újra egyesítették. Mint minden vári épület homlokzata előtt, a mai járda alatt itt is van akna, kürtő. Ez ma is látható a barlangpince szintről és az épület homlokzatának nyugati sarkához vezet fel. Ma már nem látható, de több korabeli térkép alapján is, illetve a barlangpince szinten látható módon lépcső vezetett le a barlangpince 152-es termébe a nyugati pincéből. (14. kép) A homlokzat keleti oldalán nincs tudomásunk aknáról vagy kürtőről, de mint számtalan vári épületnél itt is nagyon valószínű a létezése, aminek további kutatása szükséges. Ezen az oldalon arról sincs tudomásunk, hogy barlangpince lett volna vagy oda lépcső vezetett volna a pincéből, pedig ezek is valószínűek. Az 1880-as években készült barlangpince felmérés alapján²² a belső udvar alatt is volt egy félig törmelékkel teli pincebarlang. Ez éppen ott helyezkedett el ahol feltevésem szerint valaha ke-

¹⁷ LÓCSY 1963b 497-498.

¹⁸ KADIĆ 1944. 2.

¹⁹ H. GYÜRKY 1963

²⁰ LÓCSY 1959. 308-316.

²¹ Schubert Ignác 1:250 felmérésének 12. szelvényének másolatán látható, hogy ott nincs pince (1938). (őrzési helye: Budapesti Történeti Múzeum (BTM) Középkori Osztály, Rajztár.)

²² SZABÓ 2012. 222. 8. kép

resztirányú belső udvar lehetett.²³ Ennek lépcsőlejárója a keleti szárny udvari épületszárnyából indult. A barlangpincéhez kürtő, akna is tartozott, mely a mai belső udvar középtáján volt. Ma a barlangpince már valószínűleg tömedékelt, nem megközelíthető, külső jele nem látható. Az épület hátsó részén olyan sarokarmírozást találtak a feltárások folyamán, melyből Lócsy Erzsébet azt feltételezte, hogy az általam vizsgált négy telek hátsó részében valaha vezethetett egy a Szentháromság utcával párhuzamos sikátor. Én ezt nem tartom valószínűnek, már csak azért sem mert akkor mind a négy telek mélységének kevesebbnek kellett volna lennie mint a mai méret és az azt jelenti, hogy jóval rövidebbek lennének, mint a szabványos telekméret. (Jelen állapotukban éppen akkorák.) Tehát ha lett volna ott sikátor akkor az egységes telekosztás teljesen felborulna e részen. Továbbá sarokarmírozástól északi irányban a telekhatárig összesen 9,8 méter távolság van, mely úgy vélem, hogy sikátornak, vagy átjárónak feleslegesen széles. Továbbá ennek azért sem látom realitását, mivel akkor az eddigi analógiák szerint ott barlangpincéknek, de legalább aknáknak kellene lenniük, viszont ott egyet sem ismerünk.

Gerevich László azt feltételezte, hogy azért lehetett itt két kisebb (kéttengelyes) ház, mivel szegényebb tulajdonosok birtokolhatták.²⁴ Szerintem viszont éppen azért osztották meg, mivel ilyen kiemelt helyen két kisebb ház összességében értékesebb volt mint egy.

Rajna György tanulmánya²⁵ alapján a pincében (barlangpincében) valaha kút volt. Ennek semmilyen régebbi leírásban, kimutatásban nem sikerült nyomára bukkannom, félok, hogy elírás.

Megjegyzem, hogy a feltárások során megtalált nyugati udvari épület alatti pincelejárati ajtaja miatt ott pincének kellene lennie, de ez ma már nem létezik. Valószínűleg el lett falazva vagy tömedékelve melynek állapota kérdéses. (25. kép)

A nagy belmagasságú pincéket ennél a háznál nem választották szét boltozattal két szintre, pedig belmagassága miatt erre lett volna lehetőség.

Szentháromság utca 7.

Mai állapotában ez a telek is egy tipikus egységméretű telek lehetett 10 öl (60 láb azaz kb. 18,3 m) szélességgel és 20 öl (120 láb, azaz 36,6 m) hosszúságával. Az épület kutató feltárása²⁶ alapján ezen a telken is eredetileg két épület állt. (14.,

26. kép) Tehát már ezt a teljes telket is az első beépítés előtt kettéosztották, mint a Szentháromság tér 5. esetében is. A barlangpincék elhelyezkedése alapján és abból a tényből kiindulva, hogy lakóter alá a barlangpincék nem nyúltak be arra a következtetésre lehet jutni, hogy a kaputól keltre lévő terület az első időkben nem volt beépítve. Ezt bizonyítja az, hogy itt pince sincs és pincék alá sem nyúlt soha a barlangpince. E feltevésemet teljes mértékben megerősítették a régészeti feltárások és falkutatások is, mivel arra a megállapításra jutottak, hogy a kapualjtól keletre lévő utcai épületrészben nincs középkori maradvány, tehát később épült. Mivel kapualj alatt szinte soha sem volt pince (itt viszont van) így én szerintem ez a rész eredetileg nem volt kapubejáró, valószínűleg utólag alakították azzá.

A nyugati oldali pincéből valaha lépcsőlejáró nyílt a barlangpince szintre (a 148-as terembe). (27. kép) Ezt több leírás, rajz és elbeszélés²⁷ is megerősíti. A keleti oldali, keskeny udvari épület alatti pince déli végéből is vezetett lépcsőlejárát a korabeli felmérések alapján a barlangpincébe (a 149-es terembe). E barlangteremnek van egy kis nyúlványa nyugati irányban, mely a 150-es számot kapta. Ezeket használta Ruszwurm bácsi pezsgőtárolásra és a kedves vendégeit ide vitte le. Mindkét lépcső mellett, tipikus helyén megtalálható a két akna, kürtő, mely a homlokzatok előtt vezet fel a felszínre. A nyugatiba kb. 3 éve koszfogóval el látott, süllyesztett szellőzőt építettek be. Ezen az aknán keresztül hordták ki a törmeléket Kadić emberei a Várbarlang első megnyitása előtt. Erről még Filmhíradó részlet is készült akkor.²⁸

Továbbá Rajna György tanulmánya²⁹ alapján a pincében (barlangpincében) valaha kút volt. Ennek említése Kadić várbarlangról szóló könyvében³⁰ is megtalálható. A szerző úgy fogalmaz, hogy: "a sarokban körülfalazott mély gödör foglalt helyet; ebben időnként talajvíz gyűlik össze".

Szentháromság utca 9, Szentháromság utca 11. (egyben Uri utca 23.) és Uri utca 25.

A tipikus telekosztás kiserkesztése után jól látható, hogy a Szentháromság utca 9-11. és Uri utca 25. épületek eredetileg egy telket alkothattak. E telek pontosan ugyanúgy tagolódott három részre, mint a vizsgált terület első telke. Az épületkutatás³¹ alapján a 9. számú és a 11. számú épület

²³ SZABÓ 2012. 229. 20. kép

²⁴ GEREVICH 1975. 396.

²⁵ RAJNA 1988. 542.

²⁶ TÓTH 1959. 316-318.

²⁷ Az épületben lakó Hazai néni II. világháborús elbeszélései alapján.

²⁸ FILMHÍRADÓ 1937

²⁹ RAJNA 1988. 542.

³⁰ KADIĆ 1942. 13.

³¹ BERTALAN 1963. 500-503.

mint ma is a középkorban is egybe tartozott, jóval később választották azokat szét. A telek pontosan egy tipikus egységméretű telek szélességű. (14. kép) A Szentháromság utcai homlokzat előtt a „megszokott” két akna, kürtő alulról, a barlangpince felől ma is láthatóak. Az épület délnyugati sarka alatt kétszintes, téglá dongaboltozatos pince fekszik kelet-nyugat irányban. Az alsóból a mai napig is látható, hogy lépcső vezetett a barlangpince szintre, bár ma már be van betonozva, hiszen azt a II. világháború alatt a Székesfővárosi Sebészeti Szükségkórház, (28.-29. kép) vagy más néven Lovas úti kórház, avagy mai nevén Sziklakórház építésekor lezárták. (30. kép) Ma a vendéglátóhely közepén a szőnyeg alatt látható a régi lejárát. (31. kép) (32. kép) A feltárási, földszinti alaprajzon (33. kép) látható, hogy a délnyugati helyiség déli, homlokzati fala valaha beljebb helyezkedett el. Ezt én is megerősítem, mivel a kiszervezett telekosztás alapján annak tényleg beljebb kellett elhelyezkednie. Az épület keleti azaz 9. számú részéből is vezetett valaha lépcsőlejárát a barlangpince szintre, de ma már ez sem látható se a Sziklakórházból, se a pinceszintről. Egykor itt is kétszintes pince volt, melyek közötti földemet utólag húzták be. Az itt elhelyezkedő levezető lépcső jóval hosszabb volt mint a párja mivel egy sokkal mélyebben fekvő barlangpincébe vezetett le. A barlangpince elhelyezkedés alapján (mivel jócskán a telek alá nyúlik) feltételezhető, hogy a telek keleti része később épülhetett be. Ezt a feltárások és falkutatások is megerősítették. Ehhez hasonló kronológiájú volt a Szentháromság utca 7. keleti oldalának beépítése is.

Az Uri utca 25. épületet már valószínűleg a legelső beépítések alkalmával leválasztották a vizsgált egységméretű telekről. Érdekes módon az épület olyan hatást kelt mintha a tipikus vári hárommenetes épület lenne középen kapubejáróval, két oldalt lakóhelyiséggel. Viszont a pinceelrendezés és az épület arányaiból is látható, hogy nem ugyanolyan mint a többi vári épület. A négy pincehelyiség – egy kivételével – az Uri utcával párhuzamos, melyre már Zádor Judit is felhívta a figyelmet.³² Bár kétségtelen, hogy a kapubejárótól jobbra és balra eső lakóterek ablakai alatt itt is megtalálható az egy-egy akna, kürtő a barlangpincékbe. Viszont pince van a kapubejáró alatt, mely máshol nincs így (valószínűleg nem volt eredetileg kapubejáró, csak utólag lett az).³³ Ha viszont nem itt volt a kapubejáró akkor hol? Budán a kapubejárók alatt szinte soha sem volt

pince. Csak a telek északnyugati sarkában nincs pince, de az kizárható, hogy itt lett volna a kapubejáró. Szerintem az Uri utca 25. eredetileg mindenképpen a Szentháromság utca 9. és 11. épületekkel egybe tartozott és a Szentháromság utcára néző főépületek mögött a legkorábbi udvar két oldalára épült két, észak-dél irányú épületet láthatjuk. A nyugati, Uri utcával határosnak szerintem kapubejárója eredetileg sehol sem volt. A mai kapubejáró alatt lévő pincéből vezet egy lépcső a nagyobb méretű barlangpincébe, melybe mind a két akna, kürtő torkollott. Ma már a nagyméretű barlangpincéből csak egy kisebb van meg, mivel nagy termet a Sziklakórház számára annak építésekor leválasztottak. Az északra eső akna, kürtő még látható a Sziklakórház gépészeti tereinek oldalában (elektromos betáplálás számára használták fel). A déli már nincs meg. A barlangpince szintről eltömedékelt kút nyúlt a mélybe. Ez még néhány régi térképen szerepel. (35. kép)

Zádor Judit szerint az épület északi részén sikátor lehetett, mivel ott pincék nem találhatóak. Szerintem ez nem valószínű, hiszen a mai utcai homlokzati vonalban akna, kürtő található és azokat épületek előtti szakaszokra építették, nem utcák kereszteződése alá.

Továbbá Zádor Judit is és én is valószínűsítem, hogy az Uri utcával határos, ugyanolyan irányultságú dongaboltozattal fedett pince régebben egy lehetett, csak azokat szétválasztották, és közöttük lévő részt feltölthették. Erre bizonyíték lehet a délnyugati pince északi fala, mely sokkal újabb mint a többi.

A kelti oldali pincében látható befalazott pinceablak, mint Zádor Judit szerint is én szerintem is valaha beépítetlen területre (udvarra) nézhetett.

Összegezve: az IV. területen az egységtelkek egyértelműen kioszthatóak, mely telekhatárok meghatározására igen sok bizonyíték összegyűjthető volt. Ezeket az idő folyamán darabolódtak, esetleg egyesültek, de a mai napig őrzik egyes részleteikben eredeti méretüket. Az aknák, kürtők, barlangpincék és azokhoz vezető lépcsőlejárók alapján ezek a határvonalak egyértelműen kijelölhetők. Az aknák, kürtők a területet igen szemléletesen és mérnöki pontossággal szegélyezik. A négyből két telek esetén még a belső udvari (egy-egy darab) akna, kürtő és alattuk valószínűleg a legelső kutak is beazonosíthatóak a korabeli adatok alapján. Az 1687-ben keletkezett Hauy térképen több helyen a maival és az első telekosztással megegyező állapotot figyelhetünk meg.

Bár több cikk arról számol be, hogy sikátor lehetett a vizsgált teleksor hátsó részén, de Seitl

³² ZÁDOR 2003. 357-366.

³³ Erre a feltevésre jutott Zádor Judit is.

Kornél cikkében³⁴ is hipotetikus, semmivel sem bizonyítja ötletét, miszerint a mellékutca hálózat sokat változott az eredetihez képest. Lócsy Erzsébet³⁵ is felveti, mivel az Országház utca déli tűzfala egy ideig szabadon álló lehetett, de ez még nem bizonyítja a sikátort egyértelműen. Én nem tartom valószínűnek, mivel akkor az egységtelkek mélysége nem lenne épp 20 öl (120 láb, azaz kb. 36,6 m), mint a Vár többi részén. Továbbá akna, kürtő van a feltételezett sikátor és az Uri utca csatlakozásánál, mely máshol a Várban nincs. Sőt a Szentháromság utca 5. és Országház utca 2. esetén talált feltételezett sikátorra néző emeleti ablakok nyugodtan nézhettek a négy vizsgált telek hátsó részére, hiszen a régészeti feltárások is bizonyították, hogy ezek hátsó részei sokáig nem voltak beépítve, vagy csak a földszintig, melléképülettel. Illetve mi értelme lenne, hogy pár méterre a széles utcától (pontosabban tértől) egy keskeny utca legyen, hiszen már többen felvetették – köztük én is –,³⁶ hogy a várban eredetileg nem is voltak egyáltalán keresztutcák, sikátorok.

Így tehát a négy eredeti telek összes szélessége 40 öl, azaz 240 láb (73,2 méter). Ez az érték egyben a két határoló utca, a mai Országház utca és Uri utca egymástól mér távolsága is, mivel azok egymással teljes mértékben párhuzamosan futnak. A különbség abban nyilvánul meg, hogy a négy telek merőlegesen helyezkedik el a többi vári telekhez viszonyítva, mivel az eredetileg köépületekkel még beépítetlen, háromszög alaprajzú vásártérre, piactérre nézve parcellázták azokat.³⁷ A telkek eredeti mérete a mai napig is látható, de több kisebb telekre vagy házra vannak szétosztva.

Felvetődött, hogy a legelső parcellázás idején a vizsgált négy telek még nem került kimérésre (a tér részei voltak), és csak később kerületek kimérésre, de ennek ellentmond a kürtők, akna és mélypincék ugyanolyan szisztematikus elhelyezkedése.

Nagyon hamar feldarabolhatták a telkeket, mivel a barlangpincék közül az eredetileg egy telekhez tartozók közül több nincs összekötve egymással.

Az 1880-as években történt részletes barlangpince felmérések alkalmával az összes ma is megtalálható üreget felmérték. Akkor a Szentháromság utca 1., 5., és 7. alatti üregek szemetesek voltak. Az 5. számú ház alatt kis repedés, elválás, kimosódás volt látható és ugyanitt szivárgó víz csepegett.³⁸

V. TERÜLET RÉSZLETES VIZSGÁLATA

A vizsgálat során a tanulmány első részében részletesen bemutatott *II. terület* Uri utca 26-28. házáig jutattam el. Most az e ház mellett lévő Szentháromság utca vonalától a Dárda utca vonaláig vizsgáltam végig összesen 11 telket.

Uri utca 30., Szentháromság utca 13.

A régészeti kutatások és feltárások alapján egyértelműen adódott, hogy a mai Szentháromság utca e nyugati része valaha be volt építve.³⁹ Ezt egyértelműen bizonyítja, hogy a Szentháromság utca 4. előtt lakóter pincéje került elő.⁴⁰ Ez a beépítés a Hauy térképen is látható. (36. kép) A következő egységtelkek határvonala az Uri utcai homlokzaton mérve a saroktól 10,35 méter távolságra lehetett. Ezen a helyen tűzfalat találtak. A kapubejáró alatti alapincézetlen terület is feltárássra került, mely a mai saroknál lehetett, ahol a Hauy térkép keskeny utcát jelöl. Tehát ez a ma már nem létező utca is egy telken épült két falusi ház⁴¹ közötti beépítetlen területen alakult ki, mint a Móra Ferenc utca. A Sziklakórház vészkijárata (volt halott kiszállítási útvonal) az épület alatt helyezkedik el. (37. kép) Ez a lépcsősor mely a pincéből vezet a hajdani (ma már teljesen kiépített) barlangpince szintre éppen azon a helyen van ahol a telekosztás szerint lennie kell. Barlangpince mind a mai Szentháromság utca és Uri utca találkozása alatt, mind az északra lévő lakóter előtt az utca alatt, mind pedig a ma már az Uri utca 32. számhoz tartozó lakóter előtt van. Mindhárom barlangpince pontosan ott van ahol az az egységtelkek és azok beépítése szerint tipikusan el kell helyezkednie. Csak a középsőhöz nem tartozott akna, kürtő. Az nem világos, hogy a délre lévő barlangpince aknája, kürtője miért nem a homlokzat mellett van mint a Vár többi részén, miért jóval távolabb a homlokzattól. Lépcső csak a déli szélsőhöz nem vezetett, de a barlangpince szinten annak építésének kezdeménye volt látható, mikor a mai beépítés terveit (először riasztó, azaz „R” állomás, majd a Kórház számára) beépítették. (38. kép) A mai Szentháromság utca alatt elhelyezkedő pincéből bár nem tudjuk, hogy vezetett-e lépcső a barlangpince szintre. Már a legkorábbi időkben összeköthették a két délebbi barlangpincét, mivel az egyikben van csak lépcső és ez azt is bizonyítja, hogy valaha egy házhoz tartozhattak. A mai

³⁴ SEITL 1959. 301.

³⁵ LÓCSY 1963a. 494-497.

³⁶ LÓCSY 1964. 205.; Ezzel a feltevessel Végh András is egyetért.

³⁷ BENDA 2010. 96.

³⁸ ZÁDOR 1994

³⁹ CSEMEGI-CZAGÁNY 1952a

⁴⁰ BERTALAN 1971. 390.

⁴¹ A rendelkezésre álló adatok alapján az első köépületek egy helyiség széles, általában három helyiség hosszú, nyeregterővel fedett, téglalap alaprajzú, földszintes épületek voltak.

épület 8,75 (vagy 7,55)⁴² méter széles része már a következő telekhez tartozhatott, melyet a pince elhelyezkedése is bizonyít. Az itt lévő pince valaha síkfödém volt mint számtalan vári épületnél, mivel a kőkonzolokat itt is megtalálták.

Az Uri utca 30. kapualjának kutatásakor kiderült, hogy a kapualj déli oldalán, nem volt telekhatár, a kapualj egy régebbi beépítés megmaradt eleme, ahol mindkét oldalán lakótér volt. (39. kép)

Az, hogy a volt kapubejáróból lett az utcácska az is bizonyítja, hogy az itt talált csatornák késő középkoriak és meglévő burkolatra épületek.⁴³

Elképzelhető, hogy a két első telek között egy keskeny (1-1,2 méter széles) síkator húzódnak, mivel a pontos telekméreteket felszerkesztésekor ez mint maradvány adódik. Ezt alátámaszthatja az, hogy egy kb. 110-120 cm-es falat találtak az Uri utcával párhuzamosan és a barlangpince lejárata sincs a pince közepén, hanem annak szélén, mely egyáltalán nem jellemző a Vár területén. Továbbá egy földszint feletti földémsíkon a falban egy szomszéd felé mutató kőkonzolt találtak, mely ugyancsak nem jellemző a Vár területén, inkább arra lehet következtetni, hogy a síkator feletti, benyúló, konzolos részt támasztotta meg. A síkator ezen a helyen azért is elképzelhető, mivel a Szentháromság utca páratlan oldalának homlokzati síkjának meghosszabbításába esik, azaz ez volt az egykori piactér széle. Ellentmond viszont a síkatornak, hogy az Uri utcai homlokzat vonalában a síkator feltételezett helyén igen kicsi helyen középkori falmaradványt találtak az utcaszinten. Ha létezett is a síkator azt valószínűleg hamar megszüntették és helyette a szélesebb, Hauy térképen látható utcácskát nyithatták. Sajnos a feltárások során pincekutatás egyáltalán nem történt, melyből ez megállapítható lenne, mivel az akkor légoltalmi és titkosítási okok miatt le volt zárva, le volt betonozva. (40. kép)

Uri utca 32.

A mai telek közepén jelöl a Hauy térkép határvonalat. (36. kép) A barlangpincék és kürtők, valamint az egységtelkek kiosztása alapján egyértelműen adódik, hogy az Uri utca 30. északi kb. 7,55 méter széles sávja már ehhez a telekhez tartozott. E terület alatti pincéből valaha lépcső vezetett a barlangpincébe, de ez ma már a Sziklakórház része. Itt kürtő, akna is volt, mely az e helyen két szintes Sziklakórház csigalépcsőjét helyezték el, a lépcső felett pedig a vizes blokk használt levegő-

jét vezették ki. Erre egyértelmű bizonyíték, hogy a feltárások közben megtalált,⁴⁴ különösen szép ülőfülkés kapualj az eredeti telek közepén volt, attól jobbra és balra is nyíltak ajtókkal lakóterek. Konkrétan egy-egy lakótér, mely a Várban tipikus. Illetve a 30. szám földszinti északi helyiségének Uri utcai homlokzatán ugyanakkora, és ugyanolyan íves ablak volt mint a 32. szám kapualjától északra lévő helyiségén. A kapubejáró alatt nincs pince, mint ahogy az várható volt, viszont attól északra lennie kellett, de információm nincs róla, hogy a mai modern épület építése közben megtalálták-e, vagy, hogy valaha volt-e abból lejárata a barlangpince szintre. A fent leírt telektől északra már egy másik telek helyezkedett el. Tehát a mai épület közel közepén lehetett az eredeti telekhatár. Az északra elterülő telekről a kutatást végzők azt gondolták, hogy a 32. és 34. számú házak határfaláig még egy teljes telek lehetett, közepén egy kapubejáróval és annak két oldalán egy-egy lakótérrel, de ez ezen a szakaszon lehetetlen, hiszen el sem fért volna. A mai telekosztás kialakítása korán megtörténhetett, mivel a mai telekhez tartozó két kürtőből, aknából és utca alatti barlangpincéből csak az északi volt megközelíthető lépcsőn a déli nem, pedig utóbbi még eredetileg a szomszédos telekhez tartozott. Ma már az egyik kürtő, akna valószínűleg a Sziklakórház építésekor betömedékelésre került, de a másik lejárati lépcsővel együtt megvan. (41. kép) Ez a Sziklakórház fala mögött vezet le. A Sziklakórház műtője éppen ezen a területen fekszik. (42. kép)

Egyedi módon az utca alatti barlangpincéből az épület alá is vezet járat teljesen be mélyen az épület udvara alá. Mivel ez az eredeti telekosztási határvonalon fut nyugati irányban, mely a várban máshol sehol sem tapasztalható, így valószínűsítem, hogy itt csak az udvar alatti barlangpince lehetett meg eredetileg és jóval később, már az új telekstruktúrában kötötték össze a két barlangpincét egymással a föld alatt. Az udvari rész alatt lévő barlangpincében egy kút is van, melynek a kürtője még a II. világháború után a felszínig nyitott volt, hiszen látható a feltárások fényképein. (43. kép) A feltárások során megtaláltak egy középkori pincét és lejárata az udvarban, továbbá egy középkori falat az Uri utcai front északi helyiségében. A feltárt pince (az alaprajzon sötét kitöltéssel jelzett) déli falának déli széle pontosan ott van ahova én az eredeti telekhatárt feltételeztem. Így valószínű, hogy ez a pince még az első telekosztáshoz és beépítéshez épült. Az utca felőli

⁴² Az eltérés magyarázatát lásd néhány sorral lejjebb a kis síkator gondolatánál.

⁴³ NAGY 1959. 9.

⁴⁴ CSEMEGI-CZAGÁNY 1952b

feltárt középkori fal pedig az ott álló épület északi határfala lehetett, mint a hogy a feltárt pince északi fala is. (44. kép)

Uri utca 34.

Azért hihették az Uri utca 32. kutatási dokumentációját készítő, hogy a 32. telek északi részében egy teljes ház állhatott (középen kapubejáróval és két oldalán egy-egy lakóterrel), mivel a 32. és 34. számú épületek között tűzfalat tártak fel. A fent leírt épület itt lehetetlen, hogy elért volna, hiszen 9,80 méter szélességű terület állt volna csak rendelkezésre. A tűzfal viszont azért van ott, mert ez a telek már eredetileg úgy épült be, hogy az északi végén is volt egy kapubejáró és közelítőleg a közepén is. Ezek mellett pedig egy-egy keskenyebb épület. Így épülhetett be a Várban például a Tárnok utca 1. számú telek is.) Az Uri utca 34. részletes feltárási dokumentációjából is következők, ⁴⁵ hogy a 32. északi részén lévő és a 34. déli részét magában foglaló eredeti telken valószínűleg ugyanahhoz a házhoz tartozott, mivel az ablakok kialakítása és osztása megegyezik. (45. kép) A tanulmány írói más megfigyelésekből is azt a következtetést vonták le, hogy a mai 34. szám homlokzati szélessége régen sokkal nagyobb volt mint ma. Ezt támasztja alá a pincék elhelyezkedése is. Így tehát az Uri utca 32. területén, annak északi tűzfala mellett valaha kapubejáró lehetett. Ez ma már nem látható, mivel az épület a II. Világháborúban megsemmisült és teljesen újat építettek a helyére. A mai épület dél felé eső kétharmada, tehát a kapubejárója és attól délre eső rész valaha a 32. szám északi oldalát is elfoglaló telekhez tartozhatott. A kapubejáró eredeti helyén van ma is. A mai telek északi 4,30 méter széles része már a szomszédos északi telekhez tartozhatott. Mint a mai 32. szám telke, úgy a 34. szám telke is nagyon korán kialakulhatott, hiszen az eredetileg a déli telekszomszédhoz tartozó barlangpince is ettől a telektől volt lépcsőn megközelíthető valaha. (Hasonló adatok alapján a kronológiai sorrendet szerintem meg lehetne határozni, melyből a barlangpincék kialakításának időpontjára már jó becslést lehetne adni.) A korabeli térképek által jelzett kürtő, akna ma már nem fellelhető. Mára már ez is a Sziklakórházhoz tartozik. Az udvari épületszárny alatt barlangpince van melyhez kb. 18 méterre a homlokzattól kürtő akna futott le a felszíntől. Ma már ez sem fellelhető. Továbbá a mai épület északi részén az udvar alatt szintén van barlangpince, mely a Sziklakórházhoz tartozik. ennek kürtője ma is látható az épület ud-

varán vasbeton szerkezettel a házak tetőszintjéig kivezetve. Ez a Kórház melegítőkonyhájának kéménye. A barlangpincébe a pincéből vezetett le lépcső. A Hauy térképen már a mai állapot látható. (36. kép)

Uri utca 36.

A mai épület szinte megegyezik az eredeti telekosztással azzal a kivétellel, hogy a 4,75 méter a 34. számból még ahhoz tartozhatott. Ezt a pincék elhelyezkedése alátámasztja. A kapubejáró eredeti lehet, mivel ott van ahol az az első telekosztás alapján várható. A kapubejárótól északra pince adataim alapján nincs, de létezése nem zárható ki, mivel szinte minden esetben ott is szokott lenni. Kutatása várhatóan érdekes eredményt hozna. Az épület északi határfalai megegyezik az eredeti telekosztás vonalával. A mai 36. számnak az Uri utcai déli sarkában sarokarmírozást tártak fel. Ez bizonyíthatja azt, hogy - hasonlóan a 34. számú telek első telekosztás szerinti telkén is – két kapubejáró épülhetett két keskeny házsal. Az ettől délre elhelyezkedő első telekosztás szerinti telek számára leválasztott 4,75 méter valószínűleg nagyon korán leválasztásra került, mivel az ahhoz tartozó barlangpince már egy egységbe épült és nem két részegységben. A mai telek északi része alatt (ahova már korai épületet feltételezünk) barlangpince nyúlik. Ez teljesen egyedi, úgy is fogalmazhatnánk, hogy rendkívüli a Vár területén. Az még furcsább, hogy minden rendelkezésre álló adat és saját kutatásom szerint is a 36. és 38. szám közötti telekhatár az idők folyamán soha sem változott és mégis átnyúlik alatta barlangpince. Ennek magyarázata még a jövő feladata. A középkori épület mélysége a sétány irányában pontosan 18,3 méter volt a feltárási adatok alapján. ⁴⁶ A Hauy térkép ugyanazt a 36. és 38. szám közötti határvonalat mutatja mint ami ma is létezik. (36. kép)

Uri utca 38.

Az egységtelkek kiszerkesztése után a mai épületben benne foglaltatik a következő egységtelkek. Mindössze a mai épület északi 5,9 méter széles szakasza az, mely már a következő telekhez tartozhatott. Az épület kutatási dokumentációja ⁴⁷ teljes mértékben alátámasztja ezt a feltevést. A kutatási eredmények alapján a mai épület helyén eredetileg három épület állhatott. A legrégebbi a telek hátsó részében, a Tóth Árpád sétánynál. Időrendi sorrendben a második épület a mai kapubejárót és a mellette, jobbról-balról lévő egy-egy

⁴⁵ GYÜRKY 1957

⁴⁶ BERTALAN 1957

⁴⁷ CZAGÁNY 1958

lakóhelyiséget foglalta magába. A harmadik a mai épület északi sarkánál lévő egy szoba szélességű volt. Ez megegyezik az általam említett 5,9 m széles házzal. A kapubejáró, a pincék teljes mértékben ott vannak és olyan méretűek, mint az a tipikus vári épületeknél szokásos. Megjegyzem, hogy a két régi Uri utcai épület határánál a homlokzatban szögtörés is megfigyelhető, sőt a korabeli fényképeken egy álló befalazott kő is látható a falban a feltételezett telekhatárnál. (46. kép) A kapubejárótól jobbra és balra lévő lakóter alatt pince van melyek a kapubejáró alatt a sziklába vésett átjáróval vannak összekötve. Ez a megoldás gyakori volt Budán. Az északi sáv (tehát a következő telek) alatt nincs pince, mely nem tipikus, így valószínűsíthető, hogy valaha lehetett, kutatása indokolt lenne. Ennek a teleknek a két oldalán épülhetett falusi ház és a mai Nőegylet utca lehetett a két épület közötti beépítetlen terület. Ez a telek (és rajta az első házak) kissé vissza lehetett ugratva mint a déli szomszédja. A Talajmechanikai Szakvélemény alapján biztosra vehető, hogy a déli udvari szárny alatt valaha pince volt, de ez ma már be van töltve.⁴⁸ A homlokzat előtt ma is használt akna, kürtő van, mely ma már a Sziklakórház gépészetét szolgálja ki. Az Uri utca 38. udvarán, éppen 18,3 méterre az Uri utcai homlokzati síktól van egy kút is. A Hauy térkép csak az épület mai, utcai sarokvonalát jelöli, illetve az utcát, mely mai napig is megvan. (36. kép) Széchényi Viktor ostromnaplójából tudjuk, hogy 1945. február 11-én áldás és mise volt az óvóhelynek használt barlangpincében, melyek még akkor nem voltak a Sziklakórház részei.⁴⁹

Uri utca 40.

A mai épület déli 6,65 méter széles része még az előző telekhez tartozhatott, melyhez az előbb említett Nőegylet utca és a 38. szám északi része is tartozott. A telekhatár teljesen bizonyos, mivel a II. Világháború után, mikor az Uri utcai homlokzaton nem volt vakolat látható volt, a feltételezett telekhatáron a sarokarmírozás.⁵⁰ (47. kép) Ezen a helyen a Hauy térkép is határvonalat jelöl. (36. kép) A két épület összefalazása éppen az én telekiosztásom szerint alakult. Érdekes módon a kisebb épületen van sarokarmírozás. A sarokarmírozás feltárásakor kiderült, hogy az északi telken épült épület kissé beljebb volt tolva, tehát fogazott volt az utcai homlokzat mint sok más helyen az Uri utcában. (48. kép) A pincék elhelyezkedése ezt

messzemenően igazolja. A déli szárny alatti két pince közötti átjáró egyértelműen későbbi áttörés. Ezt az épület földszinti alaprajzáról és annak fal-kutatási adatai is jól igazolták. (49. kép) Az épület többi része már a következő telekhez tartozhatott. A kapubejáró eredeti helyén lehet, hiszen középen van. A ház mai északi határfala az első telekosztás vonalával megegyezik. Az utca alatti, közepén körpíllérrel alátámasztott barlangpincének a nyugati sarkában megvan a kürtő, mely kissé beljebb helyezkedik el mint a mai homlokzati vonal. Ez is azt bizonyítja, hogy valaha a sarokarmírozástól északra lévő homlokzati fal beljebb lehetett, hiszen a kürtők pontosan azok előtt voltak a mai járdák alatt. A 40. és a 42-44. számú házak között a Hauy térkép ugyanoda jelöl határvonalat mint ahol az ma is van.⁵¹ A déli szárny nyugati végében a feltárások közben egy kutat találtak, melynek 13-14. századi betöltésében összesen 163 db növényi mag is volt.⁵² Az udvari homlokzaton kettős pinceajtókeretet tártak fel.⁵³ A kutatási dokumentáció összeállításakor a Fővárosi Levéltárban igazi kuriózumot találtak a kutatók (bár erről valószínűleg nem volt tudomásuk) hiszen a 8. kép a Vár eddig ismert legelső barlangpince felmérését ábrázolja. (50. kép) A telek hátsó (nyugati) vége mellett a Tóth Árpád sétány alatt az 1964-es régészeti feltárások a 13. századi várfalat megtalálták, mely mellé közvetlenül épület egy kelet-nyugat irányú épület pincével.⁵⁴ Széchényi Viktor ostromnaplójából tudjuk, hogy rendőrök által szervezett mise volt 1945. február 8-án reggel 10 órakor az óvóhelynek használt barlangpincében.⁵⁵ (51. kép)

Uri utca 42-44.

A mai épület mérete szinte teljes mértékben megegyezik az eredeti telekmérettel, azt leszámítva, hogy az északi sarkának pontosan 1,5 méteres szélessége már a következő telekhez tartozhatott. A Hauy térkép a mai telek külső homlokzati vonalában két határvonalat is jelez. Ezekre utaló jelet ma már nem lehet megtalálni. (36. kép) A kapubejáró alatt pince nincs, de a barlangpince az utca alól benyúlik mint például a Tárnok utca 5., az Uri utca 20., 22. és 24. esetén is. A barlangpince 1990-es években készült alaprajzán ez jól látható. (51. kép) Az épület északkeleti saránál a barlangpince szinten a lépcsőlejárát a mai napig is meg-

⁴⁸ BACSI 1958

⁴⁹ LENGYEL 1991. 204.

⁵⁰ B. HORVÁTH 1984

⁵¹ BERTALAN 1971

⁵² P. HARTYÁNYI 1978.; FATUSKA-FÜLÖP-GYÜSZI 2006

⁵³ CZAGÁNY 1959. 378.

⁵⁴ BERTALAN 1965.; BERTALAN 1971

⁵⁵ LENGYEL 1991. 203.

van, acél lemezajtó zárja azt le. Ez a lépcső a pincét ábrázoló rajzokon is látható.

Széchenyi Viktor ostromnaplójából tudjuk, hogy 1945. február 5-én éjjel az óvóhelynek használt barlangpincében kislány születik. Ekkor 30-an laknak ebben a barlangpincében.⁵⁶

Uri utca 46.

Ha a mai épülethez és udvarához, mivel különös módon nincs a telek teljes mértékben beépítve) hozzászámítjuk a 42-44. számú épületből a 1,50 méter széles szakaszt akkor éppen egy egységtelk szélességet kapunk. Így az épület északi határfala megegyezik az első telekhatárral. A 46. és 48-50. szám közötti határvonal a Hauy térképen is ugyanott szerepel ahol az ma is van. (36. kép)

Uri utca 48-50.

Mint a címben benne is van ez valaha két ház, azaz két telke lehetett. Ugyanezt mutatja a Hauy térkép is. Ha pontosan középen kettévágjuk akkor két egységméretű telket kapunk. Ezt messze-menőig alátámasztja a kapualjak helyzete és a pincék elhelyezkedése. Mindössze az északi telek északi részében nincs meg a pince, mely valaha létezhetett. Érdemes lenne megkutatni. A 48-50. és az 52. szám között éppen ott van a telekhatár ahol a Hauy térképen is látható. (36. kép) Az épület délkeleti sarkában lévő pincéből valaha lépcső vezethetett a barlangpince szintre, de ez ma már nincs meg, rézsú és gödör látható a helyen ahol le kell mászni a barlangpincébe. (52. kép) Ezt a szakaszt is betonidom kövekkel megerősítették. A déli kapubejáró északi oldalán lévő pince előtti, járda alatti kürtő a mai napig megvan. Az északi kapubejáró déli oldalán lévő pincéből a lépcsőlejárát még a barlangpince szintről látható (53. kép).

Összegezve: Az *V. területen* a barlangpincék és aknák, kürtők alapján teljesen egyértelműen kijelenthető, hogy a vizsgált területen valaha 11 egységméretű, ugyanakkora telek helyezkedett el, mint a budai Vár egyéb helyein. A telkek eredeti mérete több háznál még ma is látható, de sok helyen a telekhatárok jelentősen módosultak az idők folyamán. Ettől függetlenül a kapubejárók szinte minden esetben még mindig első helyükön vannak. Az Uri utca 38. és 40 épület között ma látható keskeny, Nőegylet utca ugyanúgy egy telek két oldalára épült falusi ház közötti beépítetlen területen alakult ki mint a mai Móra Ferenc utca a Dísz tér nyugati oldalán. (Ilyen volt a mai Szentháromság utca 30. déli homlokzatának mentén is.)

A Szentháromság utca páratlan oldalának homlokzatát nyugatra meghosszabbítva lehetséges, hogy két egységtelk között 1-1,2 méter szélességű sikátor lehetett.

Az 1880-as években történt részletes barlangpince felmérések során a vizsgált terület alatti összes üreget felmérték. Az Uri utca 32. alatti szemetes volt. Szivárgó víz csepegett az Uri utca 32., 34., 36. és 40. számú házak alatt. Magas vízállás előfordult az Uri utca 42-44.-nél.

Sajnálatos, hogy a falkutatások és feltárások során a szakemberek szinte sehol sem foglalkoztak a pincékkel, pedig azok nem voltak lezárva, megközelíthetőek voltak (egy kivétellel). Biztos vagyok benne, hogy ezekből nagyon sok hasznos adatot kaphattak volna. Súlyos hibának tartom, hogy egyik dokumentumban sincs róluk egy szó sem írva.

Sajnos még a mai napig sincsenek felmérve a vár jelentő részén a barlangpincék, mely nagymértékben megnehezíti ezek kutatását, esetleges építkezések esetén beazonosíthatóságukat. Mindenképpen szükséges lenne a néhány évvel ezelőtt, a Burken Kft. által végzett felmérésekhez hasonló módon a vár többi részének felmérése is. (54. kép) Javaslom, hogy a további kutatások irányuljanak az eredeti telkek belső udvara alatti esetleges üregek feltárására. Ha helyesek a feltételezéseim akkor ezeken a területeken újabb üregek lehetnek, és ezek esetleges károsodása megelőzhetővé válnak, illetve a felettük lévő épületeknél is. A további régészeti kutatások, feltárások és esetleges építkezések során a szisztematikus és rendezett akna, kürtő és barlangpince elhelyezkedések alapján további (ma nem látható, nem felelhető) földalatti objektumok várhatók az első telekosztás szerinti utcai telekhatár előtt a járda alatt telkenként kettő, a telekmélység felének vonalában két darab, és a telkek déli oldalának közepén is. Barlangpincék lehetnek az első telekosztás szerint a telek előtt és a régi hátsó udvarok alatt. Itt lépcsőlejárók előkerülésére is jelentős esély van. (A Tárnok utca felújítása során, 2013 őszén három addig ismeretlen aknát, kürtőt is találtunk a homlokzati vonal előtt a járda alatt. 2014-ben további egyet a Szentháromság utcában. Mindet a várható helyeiken.)⁵⁷

⁵⁷ Végül köszönöm a Tanszék munkatársainak – Csányi Erika, Salem Georges Nehme és Eipl András önzetlen segítségét. Szeretnék még köszönetet mondani Benda Juditnak, Török Ákosnak, Végh Andrásnak és Zádor Juditnak, akik véleményezték és értékes gondolataikkal kiegészítették írásomat. Köszönet Tamási Róbertnek, a Labirintus Budapest (Panoptikum) vezetőjének, aki a kísérlethez használt márgát rendelkezésemre bocsátotta. Továbbá köszönöm Tóth Anikó segítségét a rajztári adatok szkenneléséhez.

⁵⁶ LENGYEL 1991. 201.

IRODALOMJEGYZÉK

- AGRICOLA 1556 AGRICOLA, Georgius: Tizenkét könyv a bányászatról és a kohászátról (1556) . Budapest, [reprint]
- ARÁNYI 1877 ARÁNYI Lajos: Általános jelentés a pestmegyei pilisi és váczi járások egyes községeiben kutatott műemléki (nemkülönböző egyéb régészeti) adatok dolgában. Archaeologiai Közlemények. 11. 2. sz. (1877), p. 5.
- BÁCSI 1958 BÁCSI Elek: Talajmechanikai szakvélemény az Uri-u. 38. sz. épület helyreállítási munkájához szükséges talajvizsgálatról, 1958. (BTM Középkori Osztály, Rajztár)
- BENDA 2010 BENDA Judit: A kereskedelem épületei a középkori Budán I. Kalmárboltok. Budapest Régiségei (2009-2010), p. 93-120.
- BERTALAN 1957 BERTALAN Vilmosné: Budapest, I. ker. Vár Uri utca 36. számú ház feltárásának dokumentációs anyaga (BTM Középkori Osztály, Rajztár)
- BERTALAN 1963 BERTALAN Vilmosné: A budai vár házainak 1959. évi műemléki kutatásai, Szentháromság utca 9. sz. és Szentháromság utca 11. sz. Budapest Régiségei 20. (1963), p. 500-503.
- BERTALAN 1971 BERTALAN Vilmosné: A Budapesti Történeti Múzeum leletmentései és ásatásai az 1962-1965. évben, Budapest Régiségei 22. (1971), p. 390.
- BERTALAN 1965 Bertalan Vilmosné: Régészeti Füzetek 18. (1965), p. 59.
- B. HORVÁTH 1984 B. HORVÁTH Alice: Budapest, I. Uri u. 40. Tudományos dokumentáció (BTM Középkori Osztály, Rajztár)
- DULÁCSKA 2010 DULÁCSKA Endre (2010): Maguk alatt ásták, a budai Várhegy platójának süllyedése. Mérnök Újság (2010. 09.), p. 24-25.
- CSEMEGI-CZAGÁNY 1952a CSEMEGI József – CZAGÁNY István (É.M. Középülettervező Vállalat): Budapest, I. Uri u. 30. sz. épületen végzett előzetes műemléki kutatások tudományos dokumentációja. Tervtári szám: 5019. (BTM Középkori Osztály, Rajztár)
- CSEMEGI-CZAGÁNY 1952b CSEMEGI József – CZAGÁNY István (É.M. Középülettervező Vállalat): Budapest, I. Uri u. 32. sz. romházon végzett tudományos kutatás eredményei. Tervtári szám: 23.533 (BTM Középkori Osztály, Rajztár)
- CZAGÁNY 1958 CZAGÁNY István: A Budapest, I., Uri-utca 38. sz. épületen végzett műemléki kutatások eredményei, 1958 (BTM Középkori Osztály, Rajztár)
- CZAGÁNY 1959 CZAGÁNY István: A budavári Uri utca 31. sz. gótikus palota tudományos vizsgálata és rekonstrukciós helyreállítása, Budapest Régiségei 19. (1959), p.
- FATUSKA-FÜLÖP-GYÜSZI 2006 TORMA Andrea: Középkori kutak archeobotanikai leleteinek összehasonlító értékelése: adatgyűjtés és interpretáció. In: Fatuska J., Fülöp É. M., Gyüszí L. (szerk.) Környezetváltozás, termelés, fogyasztás a történeti ökológia kérdései. Annales Tataienses 5. (2006), p. 23-24.
- FILMHÍRADÓ 1937 A budai Várhegy alatti barlangpince-labirintus feltárása Magyar Világhíradó 673. (Filmhíradó) 1937. január file:///F:/Budavar/Egyeb/Filmh%C3%ADrad%C3%B3k%20Online%20_%20A%20budai%20V%C3%A1rhegy%20alatti%20barlangpince-labirintus%20felt%C3%A1r%C3%A1sa.htm (letöltés ideje: 2011. 10. 18.)
- GEREVICH 1950 GEREVICH László: Gótikus házak Budán. Budapest Régiségei 15. (1950), p.
- GEREVICH 1975 GEREVICH László: Budapest Művészete az Árpád-korban. In: Nagy T., Györffy Gy., Gerevich L. (szerk.) Budapest története 1. Budapest, 1975. 396
- GERŐ 1963 GERŐ Győző: Uri utca 4. Budapest Régiségei 20. (1963), p. 511.
- H. GYÜRKY 1963 H. GYÜRKY Katalin: A budai vár házainak 1959. évi műemléki kutatásai, Szentháromság utca 3. sz. Budapest Régiségei 20. (1963), p. 498-500.
- GYÜRKY 1957 GYÜRKY Katalin: A Budapest, I. ker. Uri utca 34. sz. műemléki épület tudományos dokumentációja (BTM Középkori Osztály, Rajztár)

- HAJNAL 2003
KADIĆ naplója
KADIĆ 1942
KADIĆ 1944
KADIĆ 1952
KOPECSKÓ 2013
LENGYEL 1991
LÓCSY 1959
LÓCSY 1963a
LÓCSY 1963b
LÓCSY 1964
LÓCSY 1974
NAGY 1959
RAJNA 1988
P. HARTYÁNYI 1978
SEITL 1959
SZABÓ 1879
SZABÓ 2012
SZÉKELY 2010
SZONTÁGH 1908
TÓTH 1959
VÁTI 1984
WEIDINGER–HORLER 1956
ZÁDOR 1994
ZÁDOR 2003
- HAJNAL Géza: A budai Várhegy hidrogeológiája. Budapest, 2003.
KADIĆ Ottokár: Eredeti kéziratos naplója az épületek alatti barlangokról (őrzési helye: Barlangtani Intézet, készítési ideje ismeretlen)
KADIĆ Ottokár: A Budavári barlangpincék. A várhegyi barlang és a barlangtani gyűjtemény ismertetése. Budapest, 1942.
KADIĆ Ottokár: Új barlangpince a várban. A Szentháromság tér-8. sz. Ház barlangpincéje. Országjárás, febr. 25 és Budai Krónika, március 1.
KADIĆ Ottokár: A Kárpáti Medence barlangjai, Budapest, 1952. (publikálatlan kézirat, őrzési helye: Magyar Földtani Intézet).
KOPECSKÓ Katalin: Építőmérnöki kémia (egyetemi jegyzet) <http://www.doksi.hu/get.php?lid=9358> (letöltve: 2013. október 9.)
Cs. LENGYEL Beatrix: Budapest ostroma. Széchenyi Viktor gróf feljegyzései, 1944. december 24. – 1945. február 12. Tanulmányok Budapest Múltjából 24. (1991), p. 175-231.
LÓCSY Erzsébet: A budai vár házainak 1957. évi műemléki kutatásai. Budapest Régiségei 19. (1959), p. 308-316.
LÓCSY Erzsébet: A budai vár házainak 1959. évi műemléki kutatásai, Szentháromság tér 7. sz. Budapest Régiségei 20. (1963), p. 494-497.
LÓCSY Erzsébet: A budai vár házainak 1959. évi műemléki kutatásai, Szentháromság tér 8. sz. Budapest Régiségei 20. (1963), p. 497-498.
LÓCSY Erzsébet: Középkori telekviszonyok a budai várnegyedben I. Budapest Régiségei 21. (1964), p. 191-206.
LÓCSY Erzsébet: A Budapest, I., Vár Szentháromság utca 3. számú ház feltárásának dokumentációs anyaga, 1974 (BTM Középkori Osztály, Rajztár)
NAGY Emese: Az Uri utca 30. sz. telken végzett kutatások eredményei 1959. (BTM Középkori Osztály, Rajztár)
RAJNA György: Budapest köztéri és udvari díszkútjai Tanulmányok Budapest Múltjából 22. (1988), p. 539-556.
P. HARTYÁNYI Borbála: Középkori budai lakóház mellékgödrében talált növényi maradványok 22. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei (1975-1977), p. 15-51.
SEITL Kornél: A Budai Vár házainak 1957. évi műemléki kutatásai. Budapest Régiségei 19. (1959), p. 301.
SZABÓ József: Budapest geológiai tekintetben. A m. orv. és természetvizsg. 1879-iki vándorgyűlésének évkönyve. Budapest, 1879. 64.
SZABÓ Balázs: A budai Vár barlangpincéinek kialakulása, kialakítása és vizsgálata a 13. századi (első) telekosztás tükrében I. Budapest Régiségei 45. (2012), p. 195-240.
SZÉKELY Kinga: Kadić Ottokár a magyar barlangkutatás atyja. Önéletrajz. Budapest, 2010.
SZONTÁGH Tamás: A budai várhegyi Alagút hidrogeológia viszonyai : Jelentés a Várhegyi Alagút vizesedésének okairól. Budapest, 1908.
F. TÓTH Rózsa: A budai vár házainak 1957. évi műemléki kutatásai: Szentháromság utca 7. sz. Budapest Régiségei 19. (1959), p. 316-318.
VÁTI: A budai Vár pincei és földszinti alaprajzai 1984 alapján (megbízó: Fővárosi Tanács VB. Műemlék felügyelőség, Budapesti Fővárosi Levéltár (3-84-1548) (Törszám: 6359).)
WEIDINGER György - HORLER Ferenc: A budai vár 1687. és 1696. évi helyszínrajzai, Tanulmányok Budapest Múltjából 11. (1956), p. 29-32. és térképmellékletek
RÉTINÉ ZÁDOR Judit: Pince veszélyelhárítás a budai Várban az 1880-1890-es években. Levéltári kutatás, 1994 (kézirat).
ZÁDOR Judit: Középkori sikátor a budai Várnegyedben Archaeolingua, Budapest, 2003.

DEVELOPMENT OF THE VAULTS IN THE BUDA CASTLE, IN CORRELATION OF THE LAND DIVISIONS IN THE 13TH CENTURY II.

The vents and outlets to the underground hollows in the Buda Castle are usually lying beneath the modern sidewalks and in front of the today's buildings. The large outlets are mostly located under the sidewalks, less frequently under the rear of the lot. The stairs to the these outlets, perpendicular to the axis of the street are always 30 feet. Now the question arises, whether these underground premises are natural formations, since their ordered situation. I've already proposed in the first part of my study (two years ago), that the vents under the Buda Castle are presumably natural in a much smaller rate than artificial. In the vast majority they are dug wells and possibly almost entirely artificial.

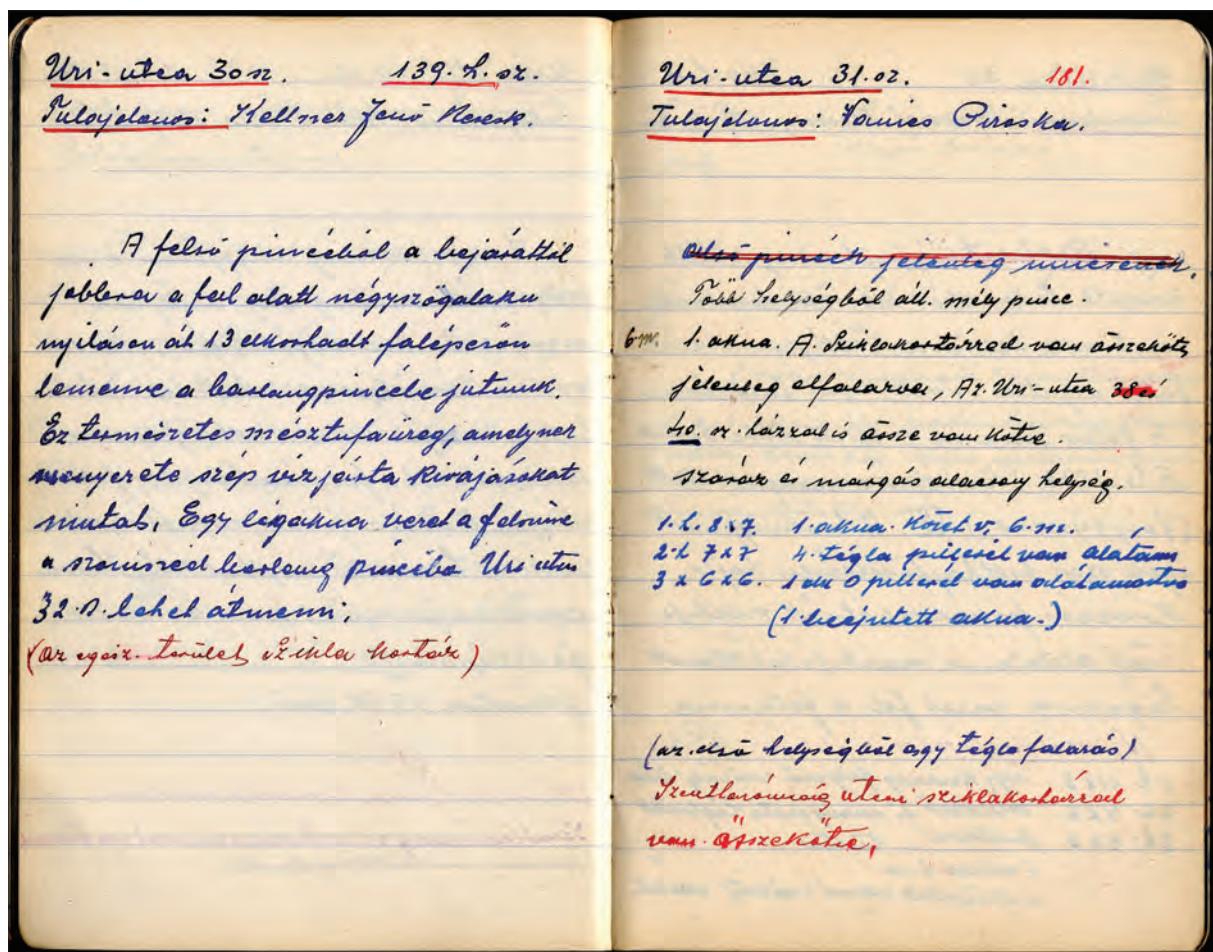
Based on the results of a series of experiments, now we are very likely aware of the main reason of the development of the vents, outlets and hollows. In the experiments done by the Budapest University of Technology and Economics, Department of the Construction Materials and Engineering Geology, we burned the marl sample taken from under the limestone layer and slaked it with water. The resulting material solidified. This material could have been used as mortar for castle building by our ancestors. Therefore it is possible that the vaults have been mines originally.

Furthermore, during the exploration of the vaults, important details about the subdivision of the lots and streets from the foundation time of the Buda Castle (town) have been revealed. It was my goal to demonstrate the far-flung, still present cavity system in the founded town (castle), correlate to the street lines, subdivisions and built-in lots, and to present their development and formation, based on the known data so far. During the research, several statement about the vents, wells, deep vaults and original building of the lots have been revealed. The town structure adjusts to the shape of the hill. The width of the buildable space is determined by the width of the lot and the north-south oriented streets. The lots and the streets track the edge of the hill's upper limestone layer with a gentle curve.

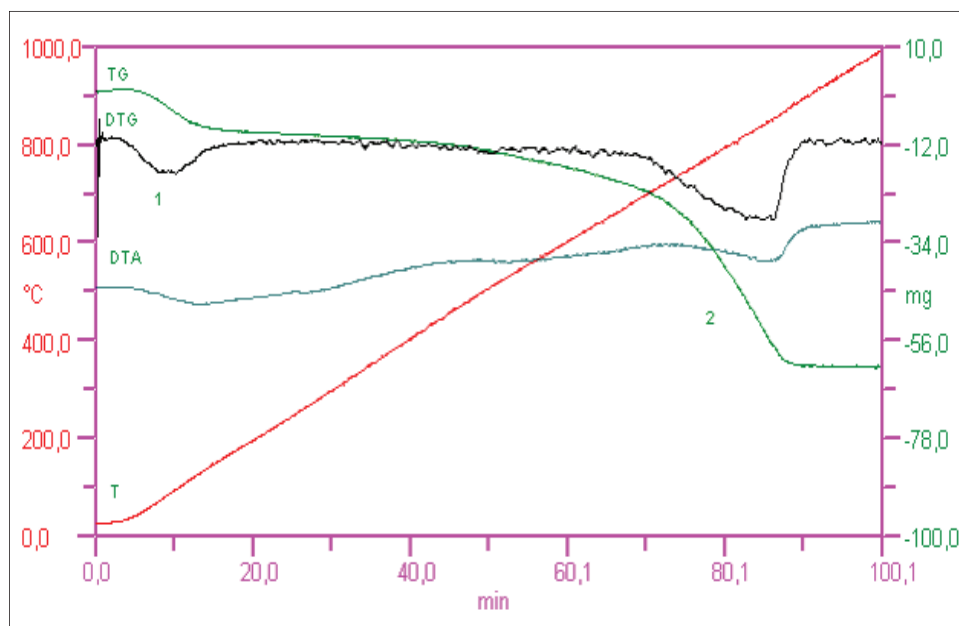
My research on the vaults unravelled a standardised subdivision structure with 60 feet wide lots, without alleys. This structure is somewhat different from the current building scheme, but clearly preserved the width of the lots and streets, on which the vents, outlets and vaults are located as mentioned above.

In this study I've performed the detailed delineation, analysis and presentation of the presumably first subdivision in the case of another two street sections.

254

2. ábra: Kádár eredeti kéziratos naplójának két oldala az épületek alatti barlangokról (őrzési helye: Barlangtani Intézet)

3. ábra: A márga derivatográfus elemzése (1 ~ víztartalom távozása, 2 ~ mésztartalom kiégése)

4. ábra: Márga kiégetése kemencében (szerző felvétele)

5. ábra: A márga színe kiégetés előtt és után (Eipl András felvétele)

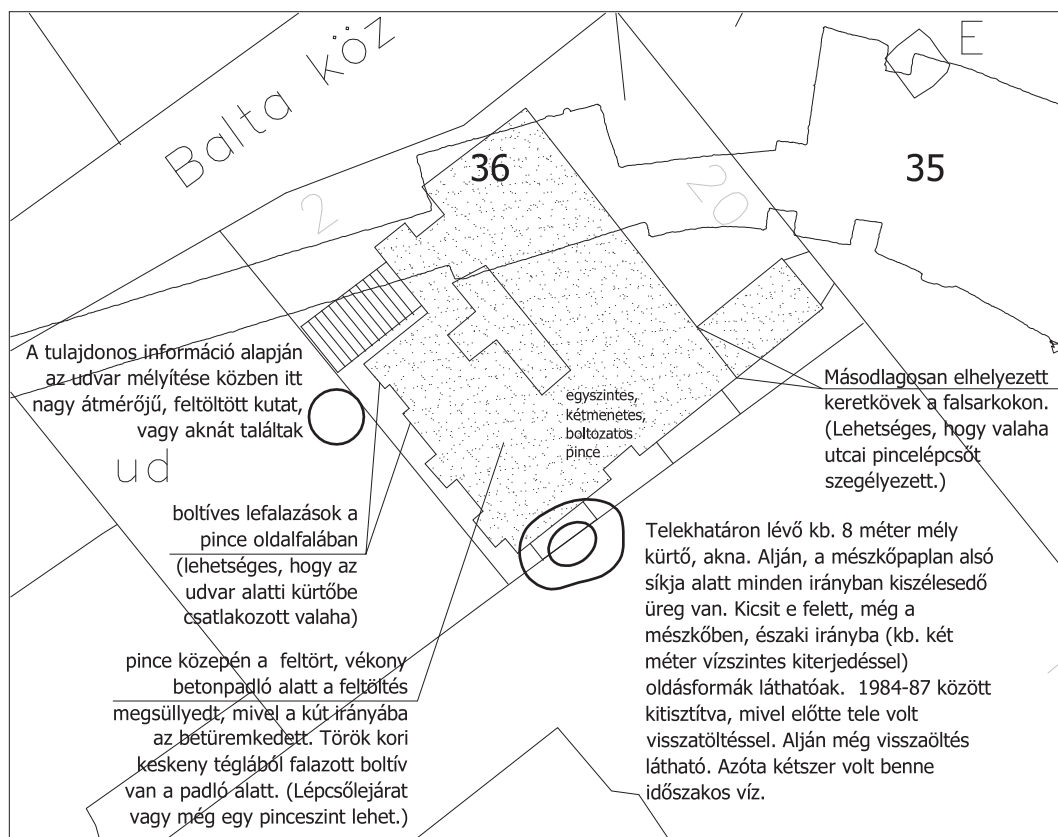
6. ábra: Habarcs próbatestek elkészítésük után (Eipl András felvétele)

7. ábra: A próbatestek törés után (szerző felvétele)

8. ábra. A Tárnok utca 20. alatt megtalált, eddig ismeretlen sziklaüreg. (A szerző fényképfelvétele 2014 májusából.)

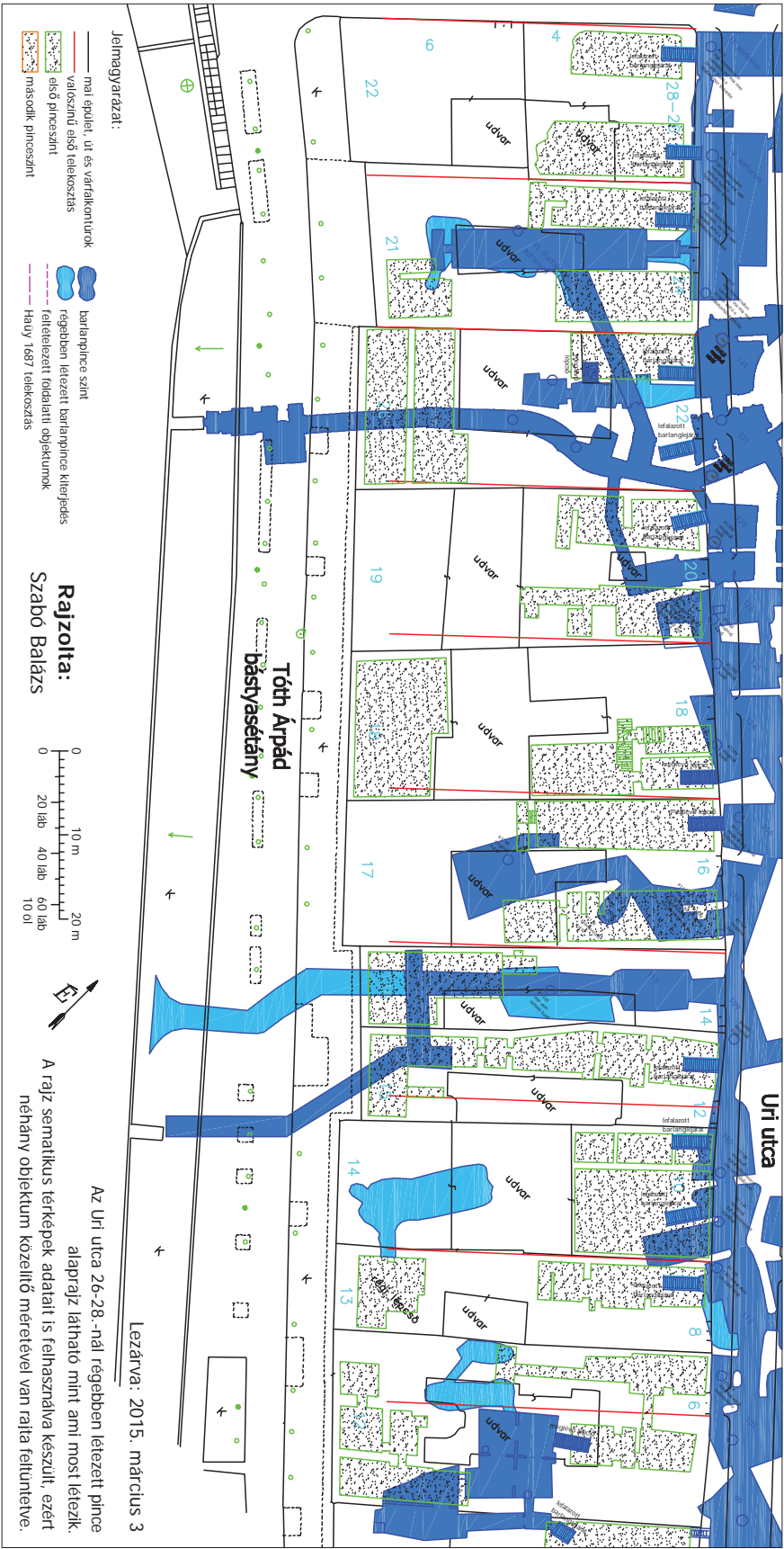
9. ábra. A Tárnok utca 20. alatti üregek alaprajza (az alatta húzódó Nagy Labirintus sematikusán feltüntetve) (rajzolta a szerző 2013/14-ben)

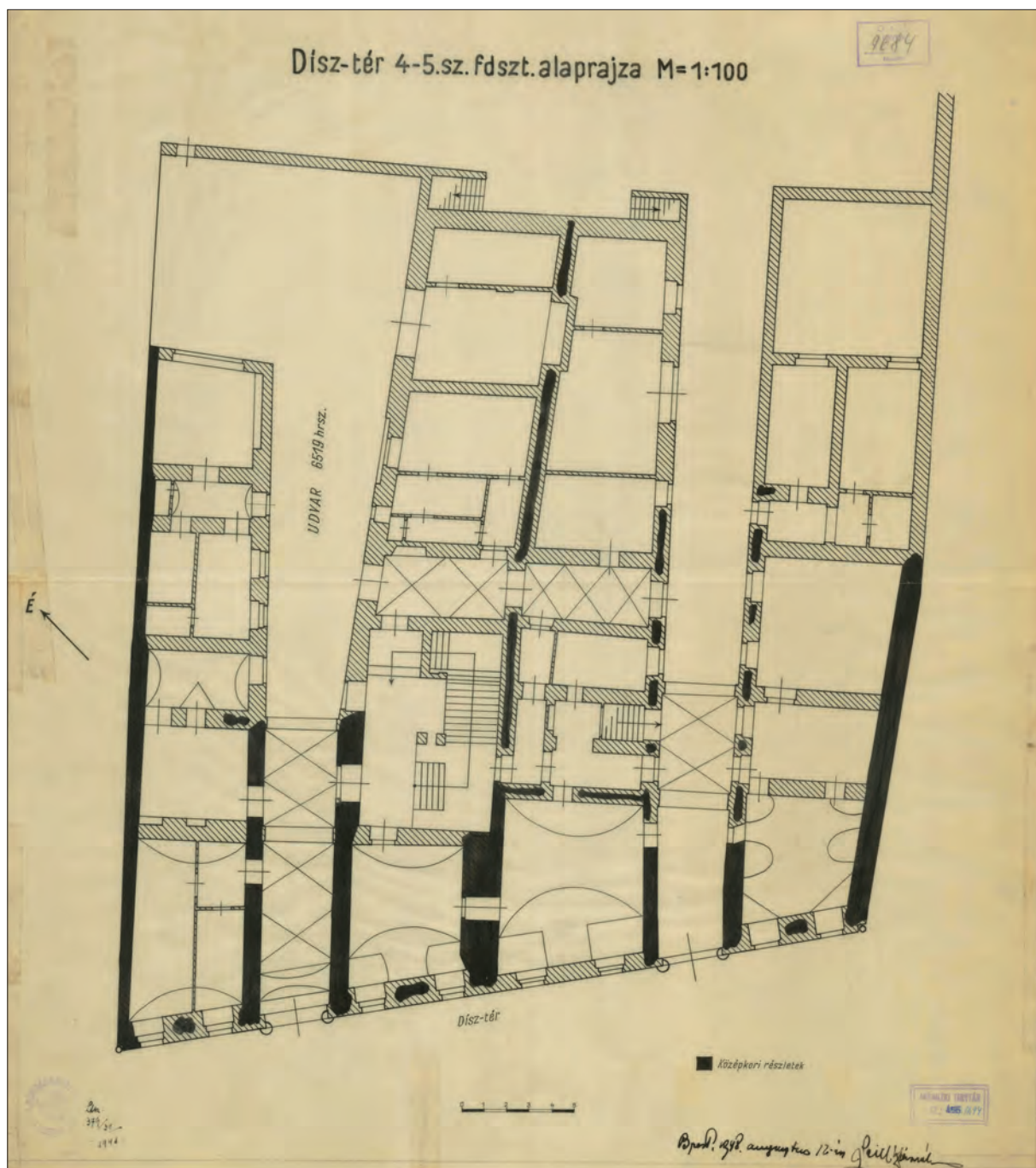

10. ábra. A Tárnok utca 20. aknájához vezető, pincepadló alatti boltozatos járat. (szerző felvétele)

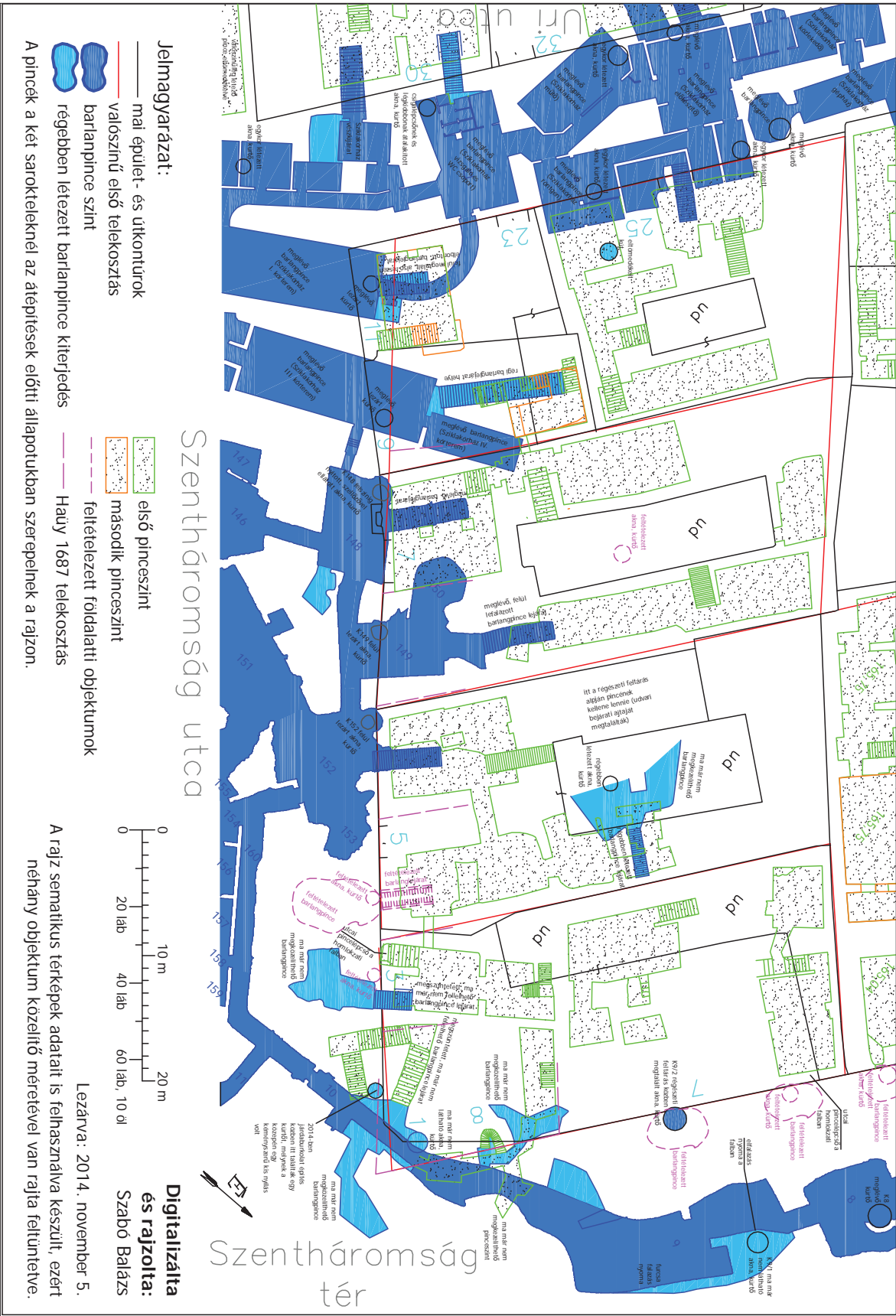

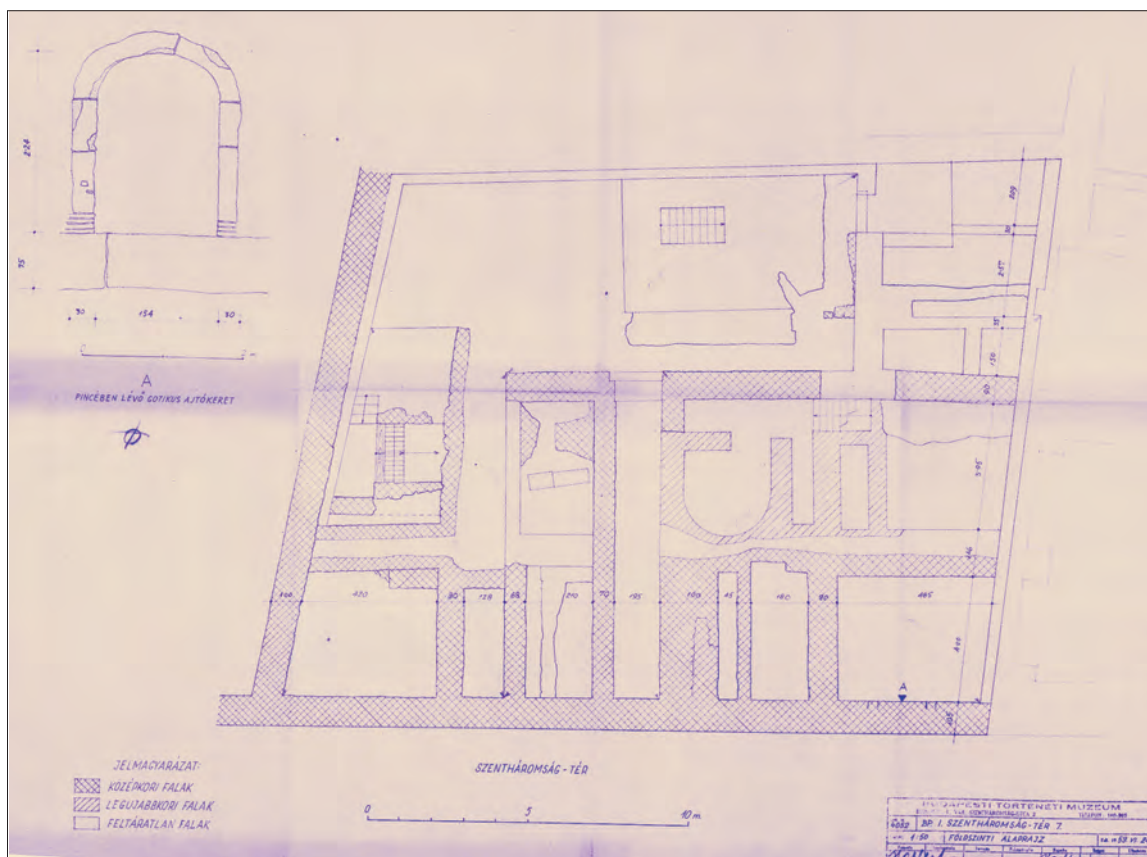
11. ábra. A Tárnok utca 20. pincéjének nyugati falában lévő befalazás, mely feltételezhetően az udvari, betöltött aknához vezetett. (szerző felvétele)

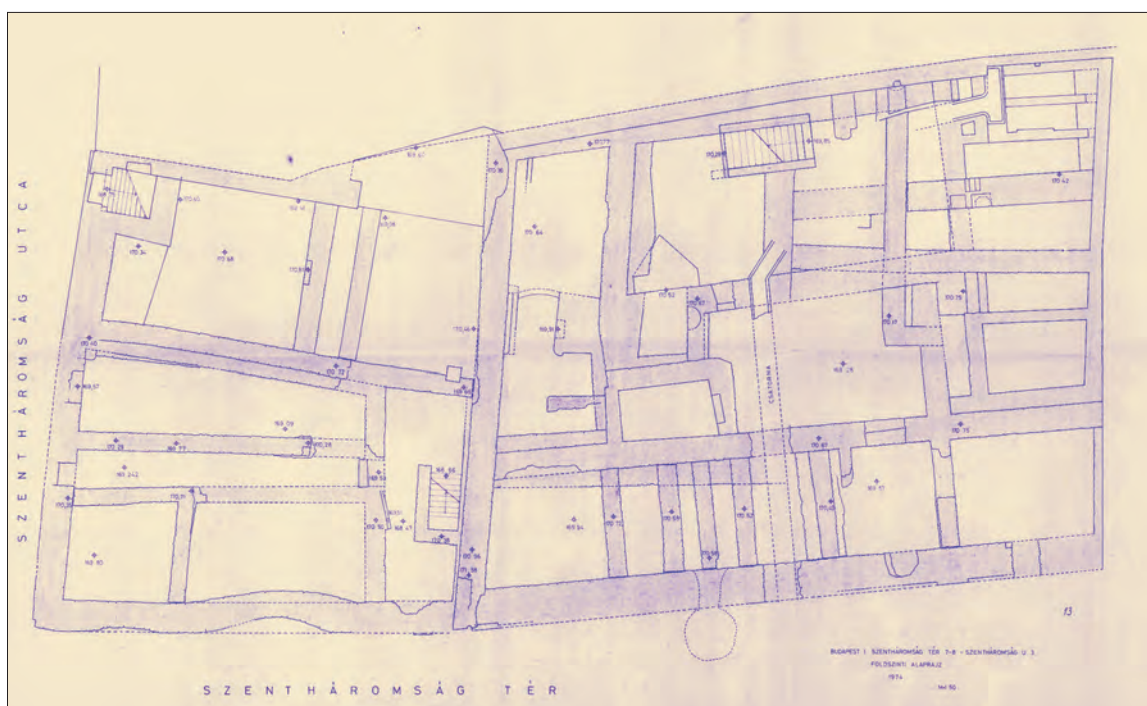

13. ábra. A Dísztér 4-5. földszinti alaprajza a falkutatásokkal 1948-ból (Forster Központ R 9684)

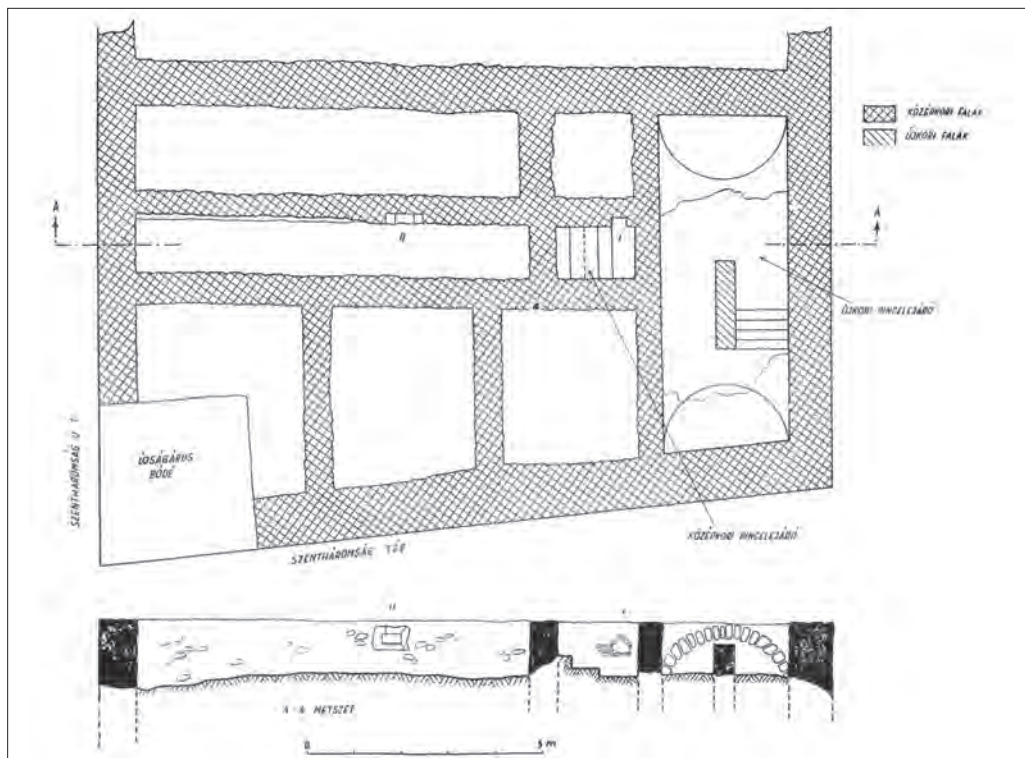

15. ábra. A Szentháromság tér 7. alaprajza a kutatási eredményekkel. (BTM Középkori Osztály rajztár)

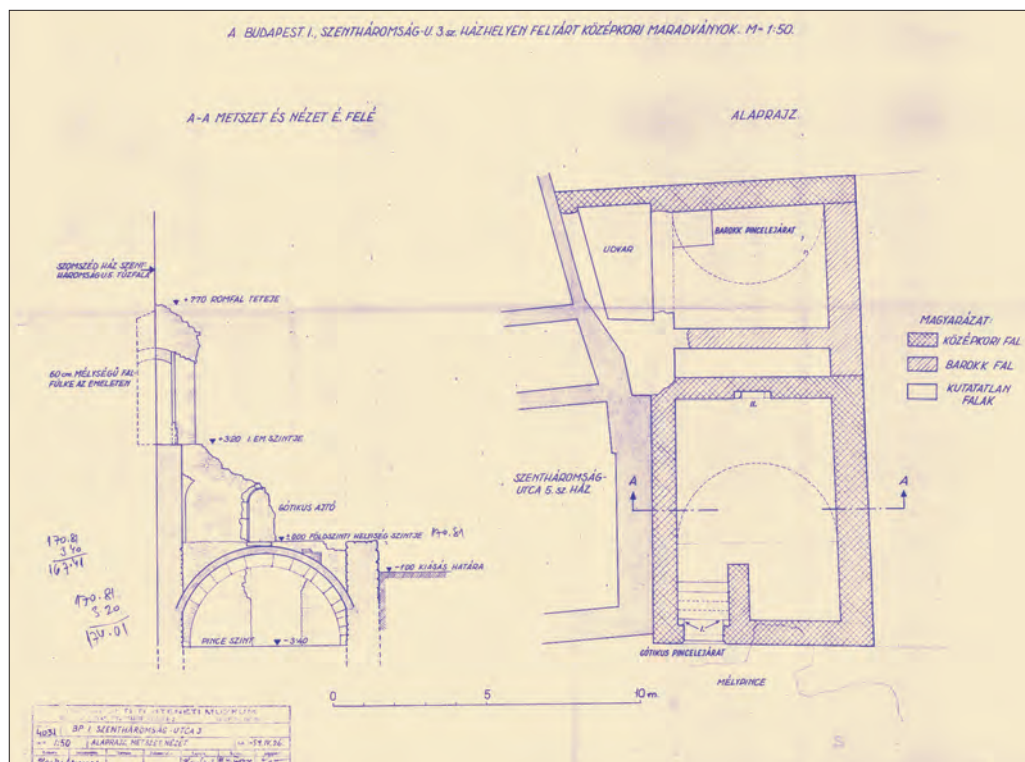
16. ábra. A Szentháromság tér 7. földszinti alaprajza a feltárási eredményekkel és az utcai aknával, kürtővel (BTM Középkori Osztály rajztár)

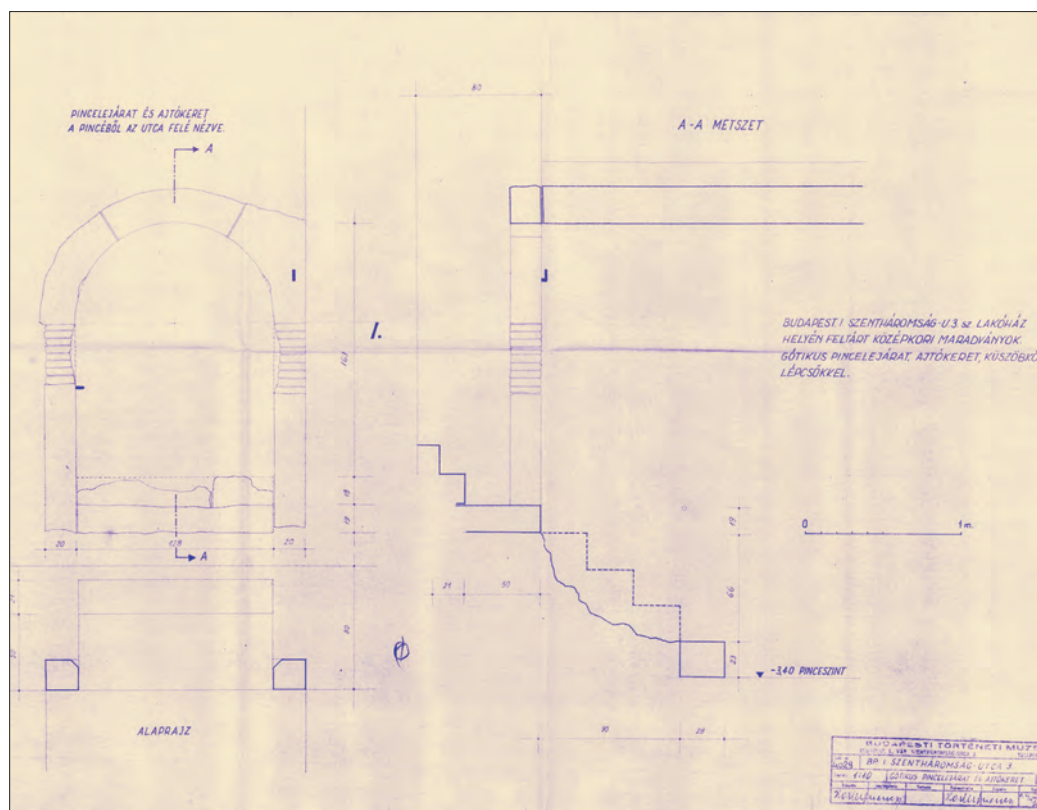
17. ábra. A Szentháromság utca 1. feltárási alaprajza (BTM Középkori Osztály Rajztár)

18. ábra. A Szentháromság utca 1. (Szentháromság tér 8.) épület a II. világháború előtt, már a süllyedése miatt elkerítve, lezárva (BTM Középkori Osztály Rajztár)

20. ábra. A Szentháromság utca 3. épület alaprajza az utcai, gótikus pincelejáró helyével (H. Gyürky 1963)

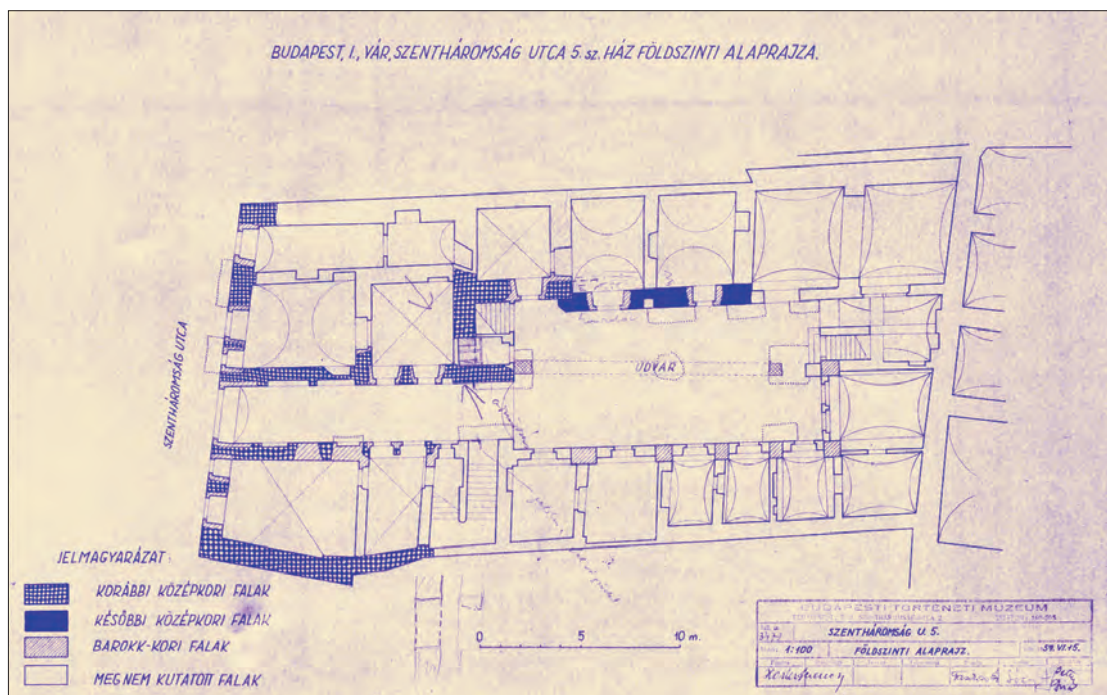
21. ábra. A Szentháromság tér 3. épület utcai pincelejáratának rajzai (H. Gyürky 1963)

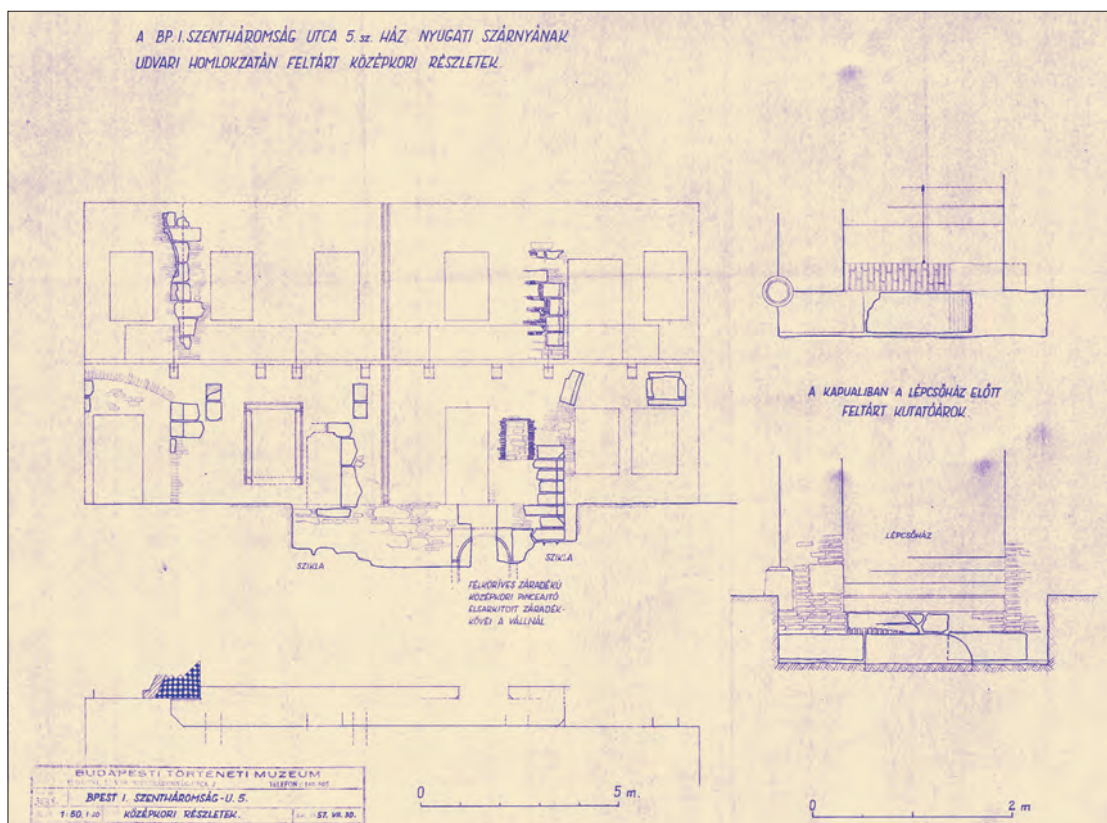
22. ábra. A Szentháromság utca 3. épület utcai, pincei lejáratának fotója a feltáráskor (H. Gyürky 1963)

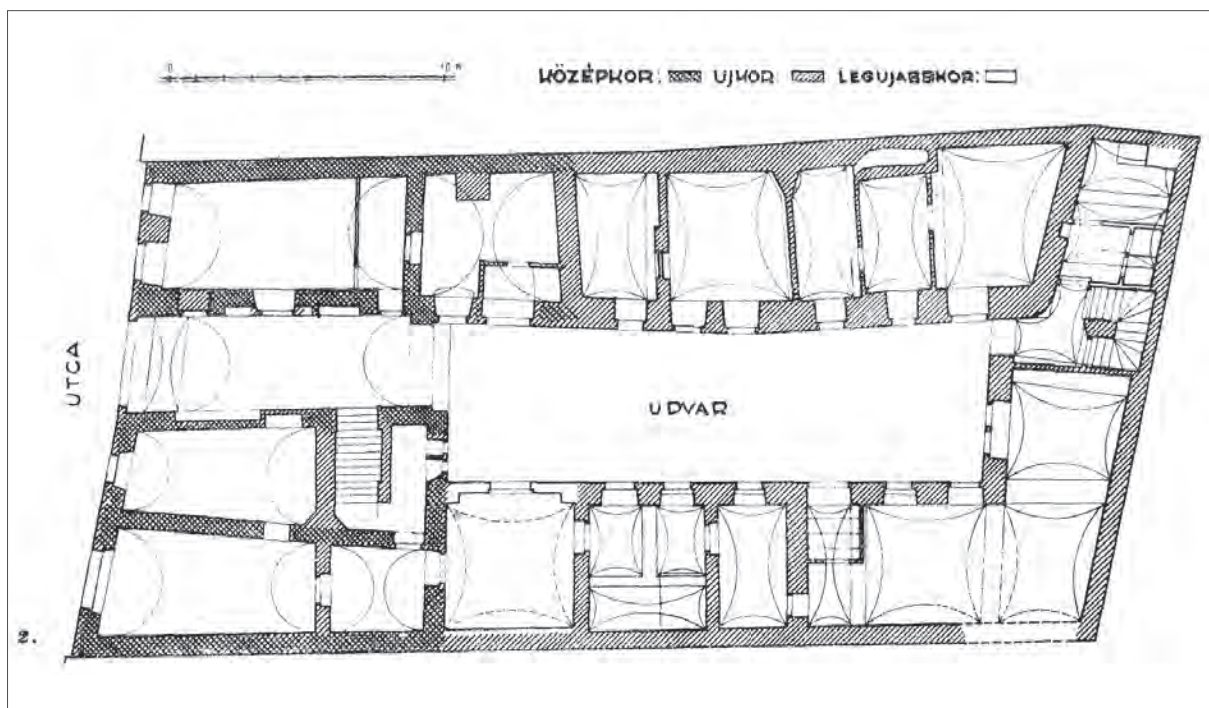
23. ábra. A budai Vár középkori épületmaradványainak áttekintő térképe (Weidiger-Horler 1956)

24. ábra. A Szentháromság utca 5. földszinti alaprajza (Lócsy 1959. 309. 5. kép alapján)

25. ábra. A Szentháromság utca 5. udvarának keleti oldalának falkutatása (Lócsy 1959. 309. 5. kép alapján)

26. ábra. A Szentháromság utca 7. alaprajza (Gerevich 1950 135. nyomán)

27. ábra. A Szentháromság utca 7. nyugati pincéje melyből valaha lépcsőlejáró vezetett a vas aknafedlap helyén (szerző felvétele)

28. ábra. A Szentháromság utca 9-hez tartozó barlangpince eredeti formájában (ma már a Sziklakórház része) (Kadić 1942 13.)

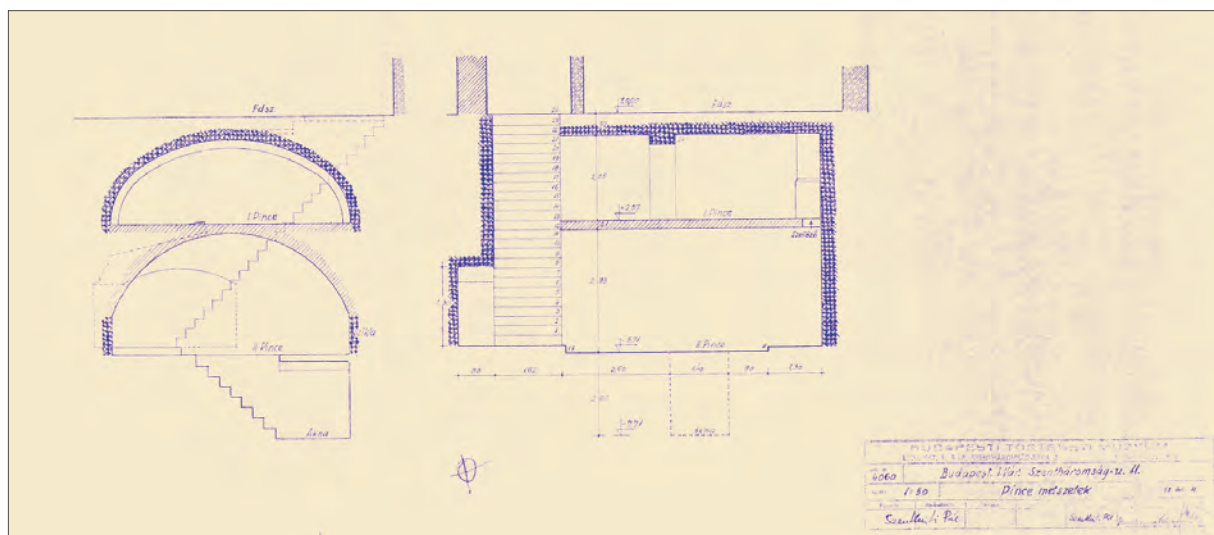
29. ábra. Ugyanabból a szögből néhány év elteltével készített kép mint az előző. Ekkor már a Sziklakórház egyik kórterme (Földalatti Légő Kórház cikk)

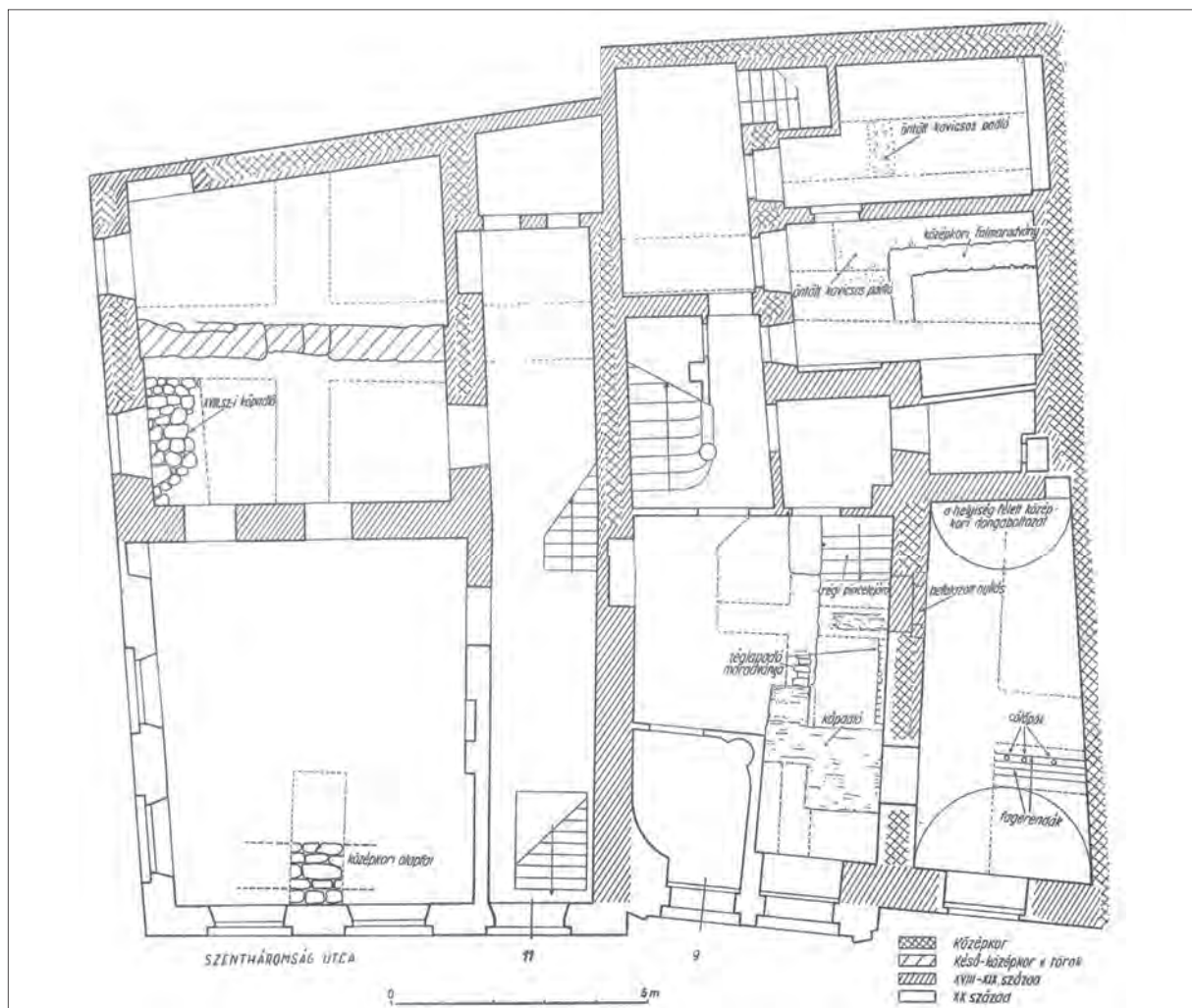
30. ábra. A Szentháromság tér 9. és 11. barlangpincéi közvetlenül a beépítés előtt a kiépítés adataival (Forster Központ R 14002)

31. ábra. A Szentháromság utca 9-11. délnyugati, kétszintes pincéjének alsó részében a szőnyeg alól nyílt a barlangpince lejárata. (szerző felvétele 2006-ból)

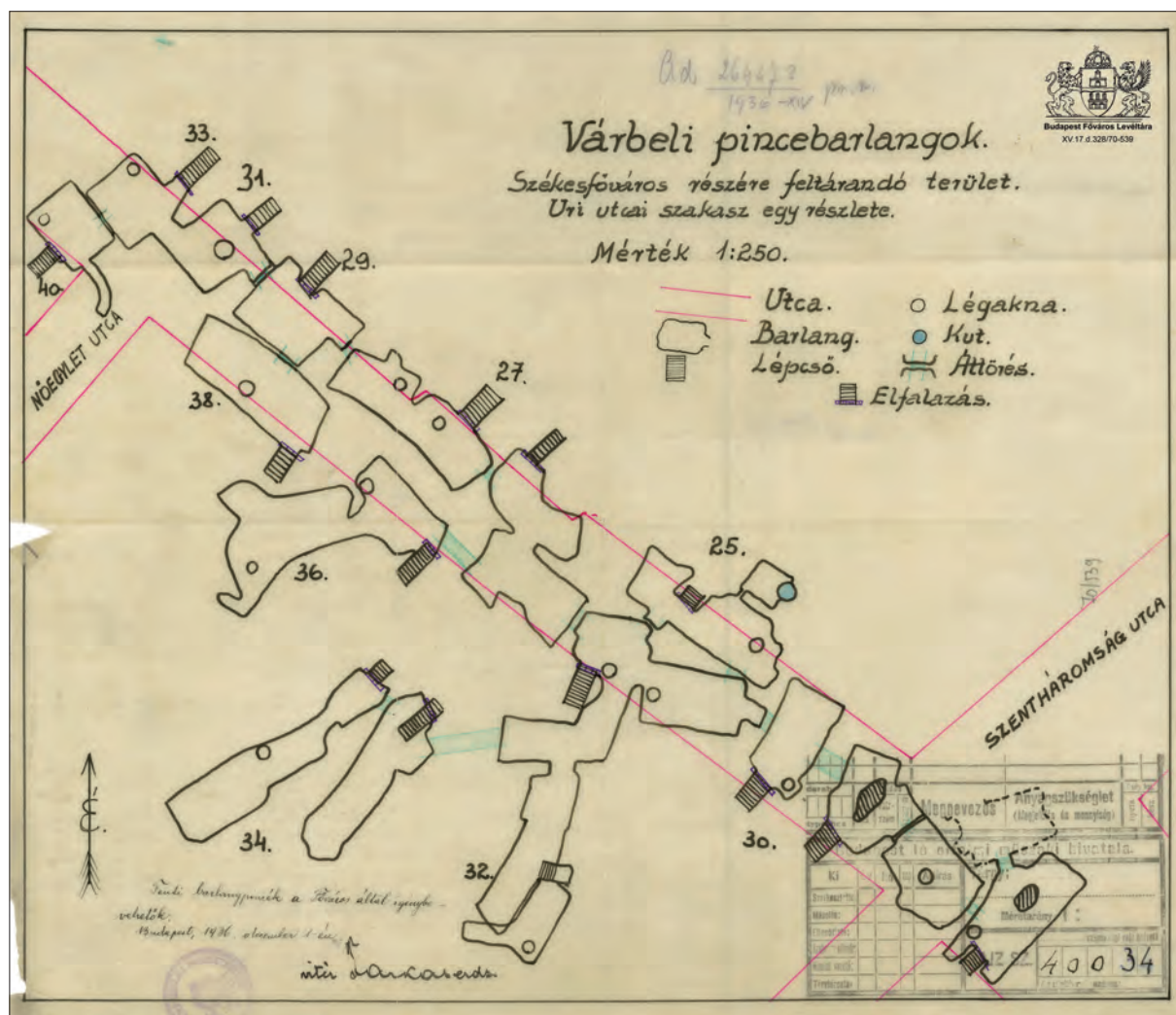

32. ábra. A Szentháromság utca 11. pincéjének metszete a lebetonozott barlangpince lejárattal (rajzon akna névvel szerepel) (BTM Középkori Osztály Rajztár)

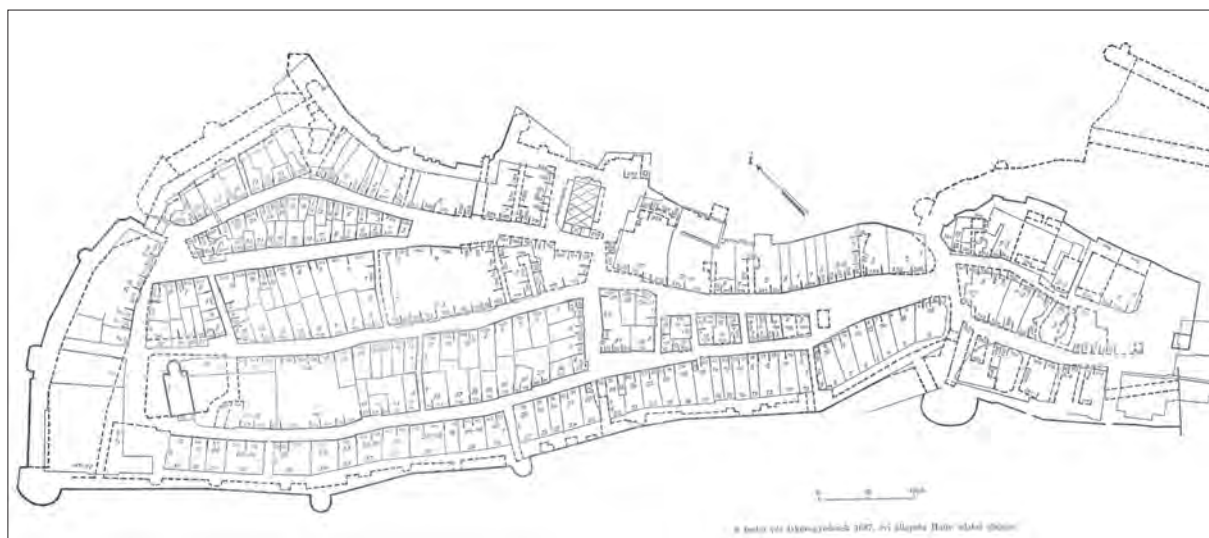

33. ábra. A Szentháromság utca 9-11. épület kutatásakor készült földszinti alaprajz (Bertalan 1963)

34. ábra. Az Uri utca páros (nyugati) oldalán, a Szentháromság utcától északra lévő épületek, pincék, barlangpincék az első, feltételezett telekosztással. (Többek között VÁTI 1984 alapján rajzolta a szerző 2004-2014 között)

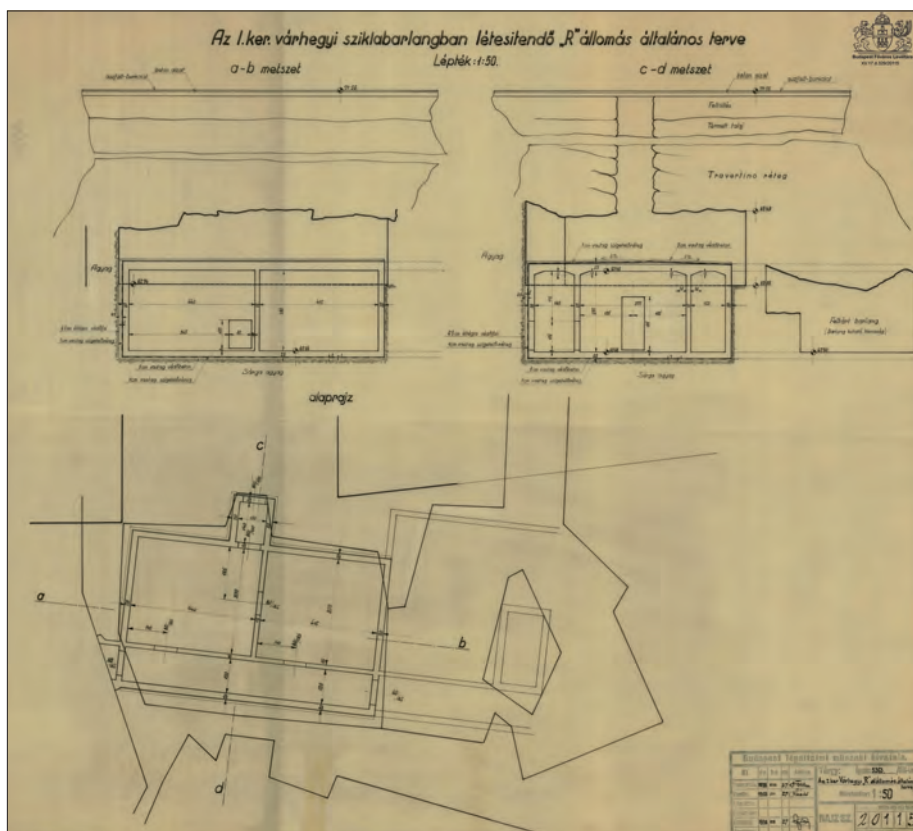
35. ábra. Az Uri utca egy része alatt lévő barlangpincék helyszínrajza rajta az Uri utca 25. alatt lévő kúttal. (BFL XV_17_d_328_70_539)

36. ábra. A Hauj és mai térkép egymásra vetítve. (Weidiger-Horler 1956)

37. ábra. Az Uri utca 30. pincéjéből a barlangpince szintre (ma Sziklakórház vészkijárat) vezető lépcső (szerző felvétele 2006-ból)

38. ábra. A Várhegyi riasztó állomás terve 1938-ból (később a Sziklakórház része lett) (XV_17_d_328_20115)

[illegible]

276

41. ábra. Az Uri utca 32. épület barlangpincéje a ma is létező, oda vezető lépcsővel (Kadić 1942 5.)

42. ábra. A Sziklakórház műtője az Uri utca 32. számú ház előtti utcaszakasz alatt (Sziklakórház Nonprofit Kft. felvétele)

43. ábra. Az Uri utca 32. udvarának képe a II. világháború után. Előtérben az akna, mint vészkijárat. (BTM Középkori Osztály Rajztár)

44. ábra. Az Uri utca 32. falkutatásának földszinti alaprajza (BTM Középkori Osztály Rajztár)

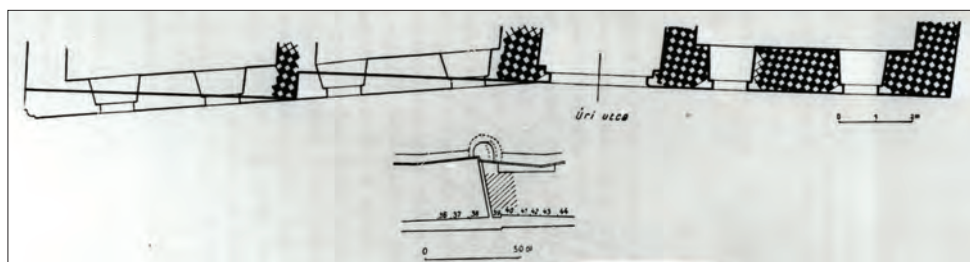
45. ábra. Az Uri utca 34. homlokzatának felmérési rajza a szomszédos telken lévő ugyanolyan íves ablakkal (BTM Középkori Osztály Rajztár)

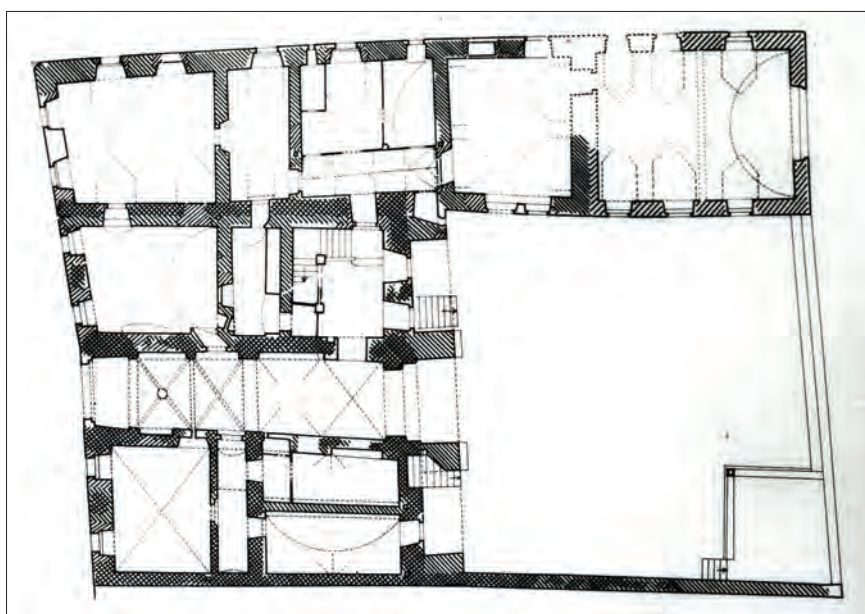
46. ábra. Az Uri utca 38. falában lévő kő a feltételezett telekhatárnál (BTM Középkori Osztály Rajztár)

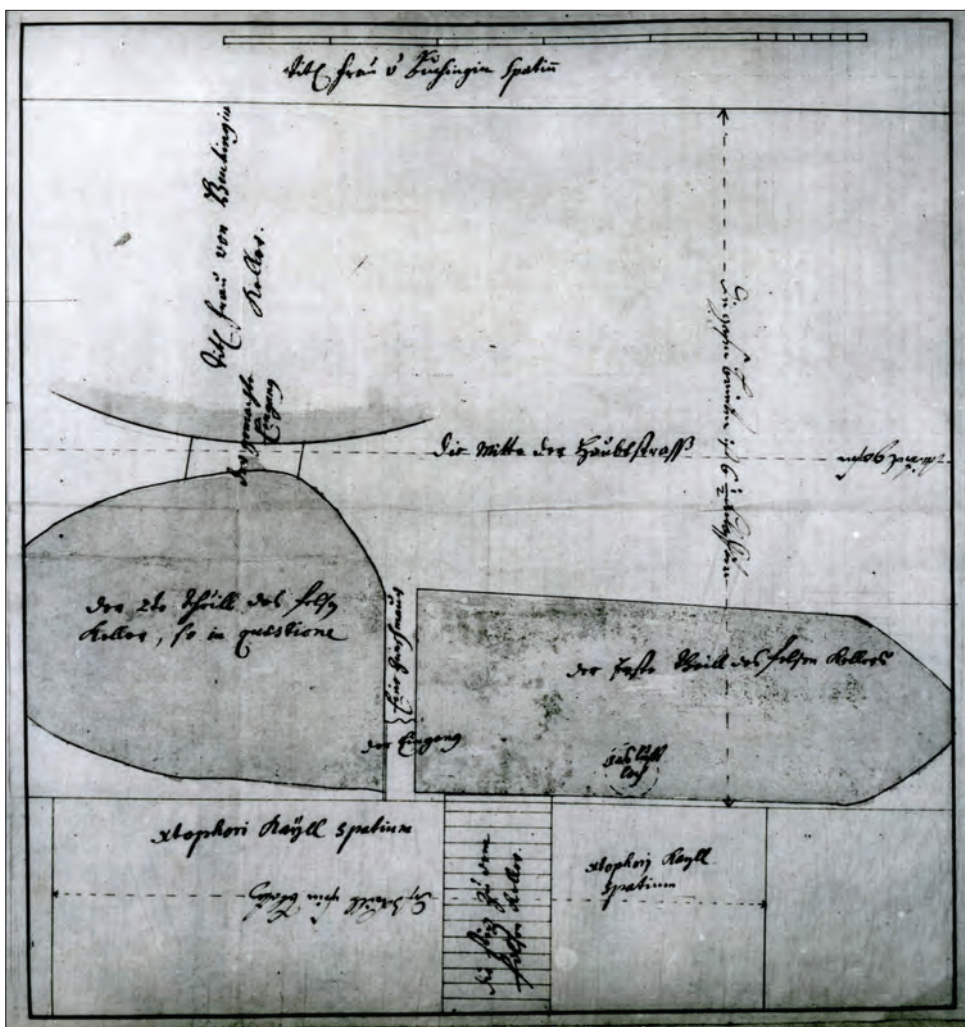
47. ábra. Az Uri utca 40. homlokzatán a sarokarmírozás (BTM Középkori Osztály Rajztár)

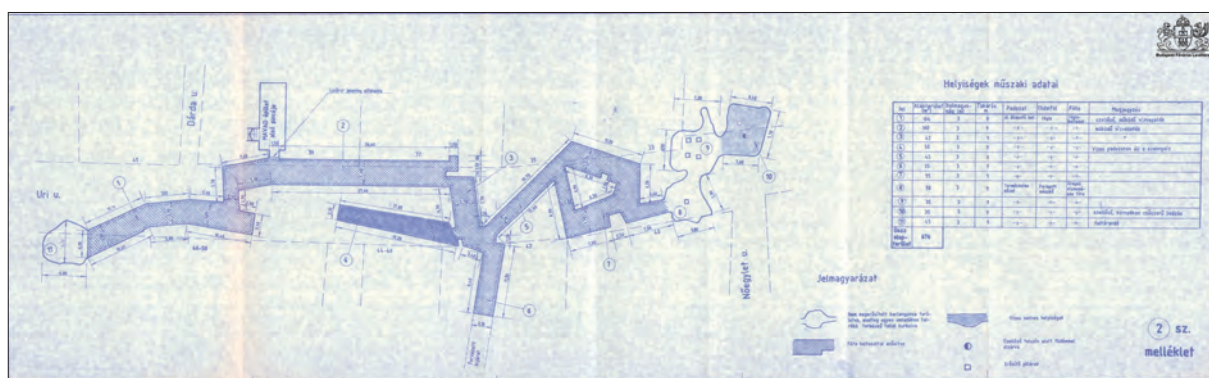
48. ábra. Az Uri utca 40. sarokarmírozása körüli homlokzat feltételezett vonala (BTM Középkori Osztály Rajztár)

49. ábra. Uri utca 40. Gereveich Gótikus házak cikkéből (Jól láthatóan itt is kb. olyan hosszúak voltak az első épületek, mint a telekszélesség.) 135. 5/1. kép

50. ábra. Az Uri utca 40. alatti barlangpincék rajza 1750 körül (másolat: BTM Középkori Osztály Rajztár, eredeti: BFL IV. 1002. z. 133-149.)

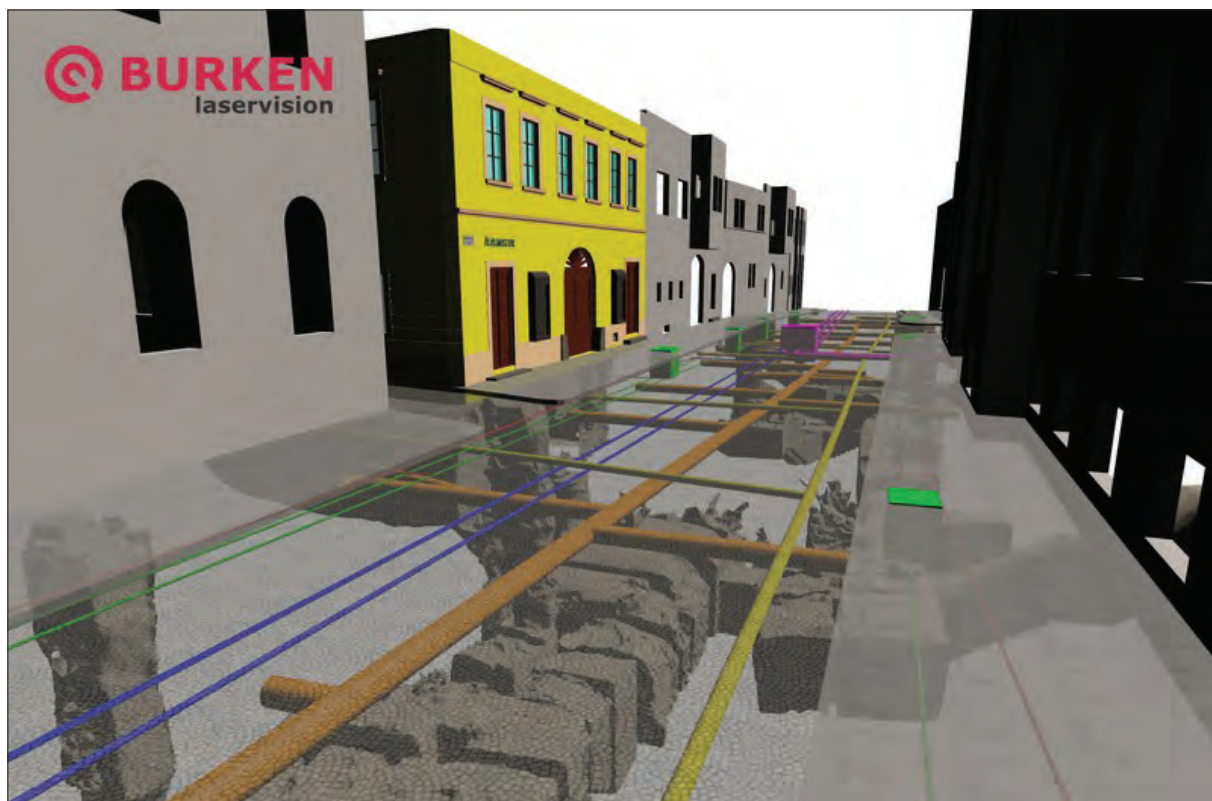
51. ábra. A Dárda utca és a Nőgyulek utca közötti szakaszon az Uri utca alatti barlangpincék (Kis Labirintus) alaprajza 1990-ből. (Készítette a Főmterv) (BFL)

52. ábra. Az Uri utca 48-50. délkeleti pincéjének képe (szerző felvétele 2008-ban)

53. ábra. Az Uri utca 48-50. egyik régi barlangpince lejáratainak maradványai (szerző felvétele 2008-ban)

54. ábra. Az Országház utca 16. környékének 3D felmérése a Burken Kft. által (letöltve: 2012. 07. 24.)

ÉDER KATALIN

HÓDOLTSÁGKORI GÖDÖR A VÍZIVÁROS TERÜLETÉRŐL

(Egy szemeskályha maradványai és kíséreléletei)

I. A LELŐHELY ÉS A FELTÁRÁS

2007. június 11. és 2008. február 29. között megelőző feltárássra került sor Budapest, II. kerület Kacska utca 15-23. és ezzel párhuzamosan Budapest, II. kerület Ganz utca 16. területén.¹ A ma Víziváros néven ismert városrész ezen része a középkorban Szentpétermártír külváros területéhez tartozott és a török időszakban is lakott volt.

A feltárás során a Kacska utca 19-23. telkeken igen gazdag leletanyag és sűrű városi beépítettség utaló régészeti jelenségek kerültek elő az őskortól gyakorlatilag az újkorig.² Az egykori középkori külváros hódoltságkori továbbélésének elsődleges nyomai a széles, igen mély gödrök voltak, amelyek nagy számban kerültek elő.

A terület északnyugati oldalán kő alapfalú, agyagpadlójú török ház részlete látott napvilágot, amelynek délnyugati sarkánál, ahol az épület fala beomlott, egy nagy átmérőjű gödröt tártunk fel. (28. kép) Ennek során alsó részében több rétegben nagymennyiségű ép, illetve töredékes kályhaszem került elő. A kályhaszemek feltárása közben felmerült, hogy azok a gödör mellett egykor állt ház kályhájához tartozhattak és esetleg az épület elpusztulása után a romok eltakarításakor kerültek a gödörbe. A bontás során pusztulási rétegnek nem volt nyoma, ellenben a gödör metszetszfalában jól látszott egy köves beomlás és egy vörös omladékos réteg, ezen a szakaszon pedig hiányzott a török ház szárazon rakott kőfalának részlete. (29. kép) Az épület belsejében később előkerült a hiányzó falszakasz mögött a kályha alapozása is.

II. A LELETANYAG

1. A GÖDÖR FELSŐ BETÖLTÉSI RÉTEGEINEK

LELETANYAGA

A gödör felső betöltéseinek rétegződése jól követhető volt. A legfelső barna faszenes-paticsos réteget egy faszenes, majd egy világos hamus szélű laza barna betöltés követte, végül a kályhaszemet tartalmazó laza barna réteg zárta a sort. A feltárás első szakaszában egy, a gödörre épített újkori fal alapozásaként értelmezhető szürkészöld réteget is sikerült elkülöníteni. A következőkben a gödör felső betöltési rétegeinek leletanyagából emelem ki a korhatározó értékű tárgyakat, ez anyag a 16-18. század közötti időszakot öleli fel.³

1.1. Talpastálak

1. A rózsaszín, barna, téglavörös, sárga és világoszürke (talán eredetileg fehér?) anyagú egyszínű mázas töredékek nemcsak anyaguk, hanem mázszínük és kialakításuk szempontjából is változatosak. Egy világosbarna mázzal bevont kihajló, széles peremtöredék (ltsz. 2012.142.51.) vége kerekített, oldala bevágott, rajta bekarcolt vonal fut körbe. Egy másik edény (ltsz. 2012.142.115.1.) peremének teteje vízszintesen kihúzott, külső széle fogazott. A perem alatt hornyolt, oldalán bekarcolt vonaldísz fut körbe. Belseje engóbbal és zöld mázzal bevont, külsején sárgás engób csík. A következő egy még kiegészítésre váró talpastál (ltsz. 2012.142.147.1.), amelynek pereme gömbölyded, alatta sárga-világoszöld mázcsík. Mindkét oldala fehér engóbbal és zöld mázzal bevont, a máz részben lehúzódik az engóbbal együtt a talpgyűrű felső részére is, külsején sötétzöld mázcsík. Szintén kiegészítésre vár egy kis talpastálka (ltsz. 2012.142.215.), ami mérete alapján⁴ ta-

¹ Az ásátásvezető Hable Tibor végezte a római kori jelenségek feltárását, míg az ásátás középkori részét területi bontásban végeztük: a Ganz utca 16. és a Kacska utca 19-23. telkeken Éder Katalin, míg a Kacska utca 15-17. telkeken Benda Judit irányította a munkálatokat. A leletanyag leltározását Sándor Ildikó végezte. A tárgyrajkokat Kangyal Orsolya és Lukácsy Anikó készítette.

² BENDA-ÉDER 2008. 193-196., HABLE 2009. 110-123.

³ Az ásátás során az esőzések miatt a gödör metszetszfala beomlott, így a metszetrájkot nem sikerült befejezni, a beomlás kitisztításakor gyűjtött leletanyagot nem lehetett így egyértelműen réteghez kötni.

⁴ Magasság: 5,6 cm

lán játékedény lehetett. (38. kép) Mindkét oldala fehér engóbbal és zöld mázzal bevont, a hason körbefutó, bekarcolt hornyolat. Az egyszínű mázas darabokhoz tartozik egy peremtöredék (ltsz. 2012.142.219), amely majdnem vízszintesen kihajló, széle bevagdosott. Mindkét oldala fehér engóbbal és sárgászöld mázzal bevont. Egy másik peremtöredék (ltsz. 2012.142.222.) kívül-belül fehér engóbbal és zöld mázzal bevont.

2. Kiemelkedő darab egy fehér színű talpastál peremtöredéke (ltsz. 2012.142.179), melynek belseje világoszöld, külseje sárgásbarna mázzal bevont, rajta zöld mázfoltok.

3. Két különböző kialakítású folytatott mázas töredék is előkerült. Az egyik egy olyan talpastál töredéke (ltsz. 2012.142.224.1-2.), melynek kihajló pereme felhúzott, kerekített, külsején részben barna és sárga máz. A tál öble lapos, oldala élesen megtörik, belseje fehér engóbbal és sárga mázzal bevont, rajta zöld mázcsíkok részlete. A másik edénytöredék pereme (ltsz. 2012.142.358.) vízszintesen kihajló, széle fogazott, tetején egy hornyolat/borda fut körbe. Belseje fehér engóbbal és barna mázzal bevont, rajta sárga függőleges mázcsíkok.

4. A sgraffito-díszes talpastál peremtöredéke (ltsz. 2012.142.243.) lekerekített, részben fehér engóbbal és sárgásbarna mázzal bevont, alatta hornyolt. Belseje fehér engóbbal és világoszöld mázzal bevont, rajta bekarcolt fekete levélben halpikkely-minta részlete zöld és sárga mázcsíkokkal.

A gödör kályha feletti betöltéséből előkerült talpastál-töredékek száma igen nagy és ráadásul változatos formát is mutatnak. Az egyszínű mázas talpastálak voltak a legelterjedtebbek, változatos formákban kerültek elő. Mázuk zöld, világosbarna és sárga, van köztük egy majdnem teljes és egy peremtöredék, amelyek belül és kívül egyaránt zöld mázzal vannak bevonva (ltsz. 2012.142.147.1-4., 2012.142.222.). Peremkialakításuk alapján van egyenesen álló peremű, élesen kihajló peremű (ltsz. 2012.142.51.), illetve mindkét típusból fogazott kialakítású (ltsz. 2012.142.115.1., 2012.142.219.) is. Mivel az egyik legegyszerűbb forma volt, így a hódoltság idején folyamatosan készítették. Két peremtöredék képviseli a folytatott vagy csorgatott mázas talpastálakat, ez a típus is a hódoltság teljes időszakában használatban volt.⁵ A sgraffito-díszes talpastálakat képviselő kevés töredékből egyet emeltem ki (ltsz. 2012.142.243.), amely a legelterjedtebb levélmotívummal díszí-

tetett. A további talpastál töredékek közül három darab emelhető ki, az első egy fehér agyagból készült, mindkét oldalán mázas peremtöredék (ltsz. 2012.142.179.). A fehéranyagú talpastál ritka, de nem ismeretlen, több példányt is közöltek már, így budai királyi palotából ismert egy zöld mázas lapított félgömb alakú darab,⁶ a Dísz tér egyik sziklagödreből egy sárgásbarna mázú félgömb testű edény,⁷ valamint Visegrád-Alsóvár egyik verméből egy kívül-belül zöld mázas talpastál.⁸ A második talpastálat ritka formája miatt kell kiemelni, a lapos öblű, élesen megtörő oldalú, belül sárga mázon zöld festéssel díszített talpastál párhuzama – igaz sgraffitto díszítéssel – Szolnokról ismert.⁹ A harmadik edény egy kisméretű talpastálka, amely talán játékedényként volt használatos. A talpastálak között a bemutatottakon túl a gödör anyagában többnyire egyszínű mázas (általában zöld, de van barna is) töredékek, valamint kisebb sgraffitto díszes darabok találhatók.¹⁰

1.2. Tálak, tányérok

1. Fehér, világosbarna és sárga-rózsaszín anyagú tányérok töredékei, egyik perem felgömbölyített, kerekített végű (ltsz. 2012.142.46.), a tányér belsején fehér engób és sárga máz alapon körbefutó fekete vonal alatt fekete félkörívekben vörös máz, a vörös alatt piros engób. Egy tál oldaltöredékének (ltsz. 2012.142.55.) belseje fehér és piros engóbbal és vörös-zöld-sárga mázzal bevont. Egy másik tál oldaltöredéke (ltsz. 2012.142.303.) belül fehér engóbbal és sárga mázzal bevont, rajta világos és sötétbarna körbefutó mázcsík és sötétbarna folt részlete. Egy tányér peremtöredéke (ltsz. 2012.142.302.) kihajló, ferdén befelé felhúzott, kerekített végű. Belseje vörös és fehér engóbbal bevont, a perem belső részén zöld mázcsík, alatta vörös és zöldesbarna alapon sárga félkörívek részlete.

2. Egy másik csoportot képvisel az a narancs-sárga színű tányér peremtöredéke (ltsz. 2012.142.223.1-2.), melynek vége ferdén enyhén felhúzott, elkeskenyedő végű. Belseje világosbarnás-sárgás mázzal bevont, rajta zöld egybefüggő folt részlete.

A tálak, tányérok a hódoltságtól előkerült kerámialeletek egyik jellegzetes csoportja, mely tárgytypus később a néprajzi anyagban is elter-

⁵ GERELYES 1987. 169.

⁶ GERELYES 1991. 26.

⁷ BENCZE-PAPP 2004. 36. 7. kép 2., 8. kép 2.

⁸ GERELYES 1987. 171. Itt további párhuzamokat említ Egerből, Hollókőről, Salgóóról és Békésről.

⁹ KOVÁCS 1984. 8. tábla 2.

¹⁰ Egyszínű: 2012.142.48., 2012.142.52., 2012.142.53., 2012.142.57., 2012.142.226., 2012.142.351., 2012.142.356. ; Sgraffitto díszítésű: 2012.142.56.

jedt.¹¹ A függesztőfüles tálak a 17. század elején jelentek meg az eddig közölt leletanyagokban, de valójában a század második felében terjedtek el igazán.¹² Az ismertetett töredékek készítése ideje a 17. század második felére, végére, illetve a 18. század elejére tehető.¹³

1.3. Korsók, kancsók

1. Igen sok töredéke került elő a téglavörös, világosszürke és rózsaszín anyagú változatos mázszínű, valószínűleg általában kiöntőcsöves korsóknak különféle díszítéssel. Egy töredéken (ltsz. 2012.142.66.) a perem alatt finom borda fut körbe. Külseje fehér engóbbal és világoszöld mázzal, belseje vörösbarna mázzal bevont. Egy másik oldaltöredék (ltsz. 2012.142.83.) külseje barna mázzal bevont, rajta sárga-sárgászöld mázcsík, ez alatt fehér engóbbal.¹⁴ Egy fehér engóbbal és sárga mázzal bevont oldaltöredéken (ltsz. 2012.142.84.) két bekarcolt vonaldísz fut körbe. Hasonló díszítés található egy sárga mázas és vízszintes barna mázcsíkkal bevont korsó (ltsz. 2012.142.206.) vállán is, valamint egy világoszöld mázzal bevont korsó válltöredékén is (ltsz. 2012.142.228.). Került elő zöld mázon világoszöld mázcsíkkal díszített darab is (ltsz. 2012.142.205.).

2. A szürke korsók töredékei közül az egyik egy belül szürke, kívül fekete, polírozott korsó (ltsz. 2012.142.72.) válltöredéke bepecsételt ferde fogaskerek-minta részletével. A másik egy külsején fekete, csikosan polírozott korsó aljtöredéke (ltsz. 2012.142.156.).

3. A narancssárga-világosbarna anyagú korsókhoz tartozik egy enyhén ívesen kihajló, kerekített végű peremtöredék (ltsz. 2012.142.67.), melynek nyakrészén vízszintesen kihúzott, bevágott oldalú borda, alatta hornyolat fut körbe. A töredék külseje enyhén polírozott. A másik egy körbefutó, bekarcolt vonalkötegdísz részlettel díszített válltöredék (ltsz. 2012.142.361.).

4. Talán a fehér anyagú, részben mázas korsók közé sorolható egy peremtöredék (ltsz. 2012.142.93.), ami kihajló, ívelt oldalú, alsó része kihúzott, enyhén alávágott. Belseje zöld mázzal bevont, külsején sárga engób. A másik biztosan a korszakból ismert fehér korsó nyak- és válltöredéke (ltsz. 2012.142.126.), melynek külseje sárga engóbbal bevont, nyaka és belseje sárgásbarna

mázzal bevont, vállát körbefutó bekarcolt vonaldíszíti.

Az ismertetett korsók, illetve korsótöredékek jól reprezentálják a hódoltsághoz tartozó korsók fajtáit. A legtöbb töredék a szürke/fehér, illetve a téglavörös/világosbarna anyagú mázas, általában kiöntőcsöves korsók közé tartozik. Színük sárga, barna és többféle zöldárnyalat, található köztük olyan töredék, mely az igen gyakori világos mázcsíkkal díszített (ltsz. 2012.142.83.). Ez a típusú korsó valószínűleg már a 16. század végén megjelent,¹⁵ a 17. század elejétől viszont már biztosan használják.¹⁶ Ezek elsősorban a barna paticsos rétegből (ltsz. 2012.142.66., 2012.142.83., 2012.142.84.), illetve az újkori fal elbontása után a szürkészöld rétegből (ltsz. 2012.142.228., 2012.142.205.) kerültek elő.¹⁷ Több szürke korsó töredéke is előkerült, a bemutatott két töredék az edény egyik gyakori díszítését (bepecsételt fogaskerek minta – ltsz. 2012.142.72.), másik az ilyen típusú korsók egyik klasszikus formáját (ltsz. 2012.142. 156.) mutatja be. A szürke korsók jelenlegi ismereteink szerint már a 16. század 30-as éveiben megjelentek, általánossá azonban a 16. század második felében-17. század elején váltak.¹⁸ A két bemutatott töredék két különböző betöltési rétegből, a barna paticsos betöltésből és a faszenes szélű betöltésből került elő.

Az ún. törökkori magyar korsókat két darab fehér, a nyakán kívül, illetve belül mázas korsó töredéke képviseli (ltsz. 2012.142.93., 2012.142.126.). Az első majdnem ép párhuzamát megtaláljuk a Csikós udvari török településrészleten előkerült leletanyagban.¹⁹ Az egyik töredék a barna paticsos, a másik a faszenes szélű betöltési rétegből került elő. A narancssárga-világosbarna mázatlan darabokat a 16. század végére-17. századra keltezük.²⁰ A bemutatott töredékek a barna paticsos rétegből, illetve a beomlott metszetalból kerültek elő.

1.4. Fazekak

1. A fazéktöredékek nagyrészt fehér anyagú, részben vagy teljesen szürkére-feketére égett darabok, melyeknek belseje mázas. Több peremtöredék is kihajló, lekerekített végű, ívelt oldalú, alsó része alávágott (ltsz. 2012.142.88., 2012.142.91., 2012.142.227.) Belsejük zöldesbarna, barna, sárga

¹¹ GERELYES 1991. 46. – a tárgytipus származásáról megoszlanak a vélemények (török, délszláv, magyar, de ismertek osztrák, itáliai, német import tárgyak is)

¹² GERELYES 1991. 31., 46.

¹³ Az edénytípus budai keltezésére lásd: GERELYES 1985. 223-224.

¹⁴ Hasonló kiöntőcsöves oldaltöredék zöld mázzal: ltsz. 2012.142.359., illetve peremtöredék zöld mázzal: ltsz. 2012.142.436.1-4.

¹⁵ BENCZE-PAPP 2004. 36.

¹⁶ GERELYES 1991. 45.

¹⁷ A 2012.142.436. és a 2012.142.359. ltsz.-ú tételek a beomlott metszetalból, illetve a gödör oldalára való rábontásból kerültek elő.

¹⁸ GERELYES 1991. 29.

¹⁹ TÓTH 2011. 235. 4. kép 6.

²⁰ GERELYES-FELD 1986. 177.

mázzal bevont, az egyik válla (ltsz. 2012.142.91.) sűrűn vonalkázott.

Kihajló, felhúzott, lekerekített végű, alsó részén bordás pereme van két töredéknek (ltsz. 2012.142.124., 2012.142.125.), mindkettő belseje sárgásbarna mázzal bevont. Kihajló, befelé gömbölyített, alsó részén hegyes bordájú peremek is kerültek elő, a fazekak belseje sárgásbarna mázzal volt bevonva (ltsz. 2012.142.266.), az egyik vállán két bekarcolt vonaldísz (ltsz. 2012.142.265.). Kihajló, szögletes profilú, alsó részén alávágott fazék peremtöredéke egy sötétbarna mázzal belül bevont fazék része volt (ltsz. 2012.142.89.). A kihajló, felső részén enyhén lekerekített, ívelt oldalú, alávágott peremű, belül sárgásbarna mázzal bevont fazéktöredék (ltsz. 2012.142.121.) pereméről lapított fül indul, vállán vonaldísz fut körbe. Az egyik fazéktöredék (ltsz. 2012.142.268.) belseje sárgásbarna, enyhén zöld mázzal bevont, pereme kihajló, lehúzott és alávágott. Valószínűleg a legkésőbbi darab egy lekerekített, egy helyen csücskösre nyomott peremű töredék (ltsz. 2012.142.272.), melynek vállán két bekarcolt vonaldísz fut körbe, belseje sárgásbarna-barna mázzal bevont.

Különös darab egy sárgásbarna mázas oldal-töredék (ltsz. 2012.142.181.), melynek nyakán két bekarcolt vonaldísz fut körbe, hasa három helyen, nagyjából egy vonalban átfúrt.

2. Előkerült egy fehér anyagú perem- és válltöredék (ltsz. 2012.142.241.), melynek pereme kihajló, lekerekített végű, alsó részén hegyesebb borda fut körbe. A fazék oldalán piros festés: a peremen egy csíkban, a vállon két vastagabb vonal között hat-hét sor vékony vonaldísz részlete.

3. Az első csoporthoz hasonló, de világosbarna anyagú peremtöredék (ltsz. 2012.142.92.), amely kihajló, lekerekített végű, ívelt oldalú, alsó része bevágott. A fazék belseje zöld mázzal bevont, a vállon két bekarcolt vonaldísz fut körbe.

4. Szintén csak anyagának színében tér el egy rózsaszínű fazéktöredék (ltsz. 2012.142.94.), melynek pereme kihajló, lekerekített végű, alsó része alávágott. Belseje fehér engóbbal és sárgásbarna mázzal bevont.

5. Valószínűleg ugyanahhoz a rózsaszínű anyagú fazékhöz tartozik két leltári tétel (ltsz. 2012.142.184. és 2012.142.263.), egy edény váll- és aljtöredéke, a vállon körbefutó, bekarcolt vonaldísz részletével.

6. Jellegzetes darab egy világosszürke osztrák fazék (ltsz. 2012.142.198.) legömbölyített peremtöredéke.

A kályha felső betöltési rétegeinek leletanyagában jóval több fazéktöredék található, mint a kályhaszemeket tartalmazó betöltésben. A gödör

bontásának első fázisából, a barna paticsos rétegből kerültek elő alapvetően a 17. századra datálható töredékek,²¹ egyaránt kerültek elő a század első felére-közepére jellemző és az inkább a közepére-második felére datálhatóak darabok (17. század első fele-közepé ltsz. 2012.142.88., 2012.142.94., 2012.142.227.; 17. század közepé-második fele ltsz. 2012.142.89., 2012.142.91., 2012.142.92., 2012.142.121.). Ez alatt jelentkezett egy faszenes betöltési réteg, majd egy világos hamus szélű laza barna betöltés, melyekből általában a 16. század második felére-végére – 17. század elejére jellemző peremtöredékek kerültek elő. (ltsz. 2012.142.124., 2012.142.125., 2012.142.241., 2012.142.265., 2012.142.266.). A 2012.142.268. ltsz.-ú peremtöredék formája inkább 17. századi készítési időt feltételez, azonban hasonló kialakítású edénytöredéket ismerünk Pápáról, melyet a 16. század második fele és a 17. század közepe közé kelteznek.²² Ugyanebben a rétegben került elő a 2012.142.272. ltsz.-ú fazék perem, melynek készítési idejét a 17-18. századra tehetjük.²³ A fazekak között az ún. magyar típusú edények vannak túlsúlyban, egyetlen balkáni (ltsz. 2012.142.183 és 263.) fazék töredékei, valamint két osztrák fazéktöredék (ltsz. 2012.142.198., 2012.142.105.) került csak elő a gödör betöltéséből.

1.5. Pohár

Egy narancssárga-rózsaszínű pohár (ltsz. 2012.142.175.) peremtöredéke, ami enyhén kihajló, felhúzott, alsó része bordás, két helyen enyhén benyomott.

A gödör többi betöltési rétegében is előkerült pohártípus a 15. századtól használatban volt a hódoltságkor végéig.

1.6. Tárolóedény

Szürkére és rózsaszínűre égett tárolóedény peremtöredéke (ltsz. 2012.142.50.), amely enyhén kihajló, teteje vízszintesen, oldala ferdén levágott, kiszélesedő, szögletes profilú. Mindkét oldala fehér engóbbal, belseje sárga és világoszöld, külseje világoszöld mázzal bevont.

1.7. Kályhaszemek

1. Világosbarna színű török kályhaszem profil-töredéke (ltsz. 2012.142.60.), amelynek pereme kihajló, vége lekerekített, teteje hornyolt. Belseje

²¹ A 2012.142.227. ltsz. darabot kivéve, amely egy a gödört érintő újkori fal részleges elbontása után került elő, a barna paticsos és világos hamus szélű laza barna betöltés között.

²² KOLLÁTH 2010-2013. 156. 2. kép 1., 157.

²³ KOLLÁTH 2010-2013. 156. 2. kép 7., 157.

fehér engóbbal és zöld mázzal bevont, erősen kopott.²⁴

2. Világosszürke színű, részben feketére égett tál alakú kályhaszemek töredékei (ltsz. 2012.142.158-165.). Ilyen típusú kályhához tartozhatott egy tál és félhenger alakú kályhaszem saroaktöredéke (ltsz. 2012.142.166.), amelynek pereme lekerekített és ferdén befelé levágott, sarkán szalagfonat-dísz.²⁵

3. Narancssárga és rózsaszínű pohár alakú kályhaszem profiltöredéke (ltsz. 2012.142.167.),²⁶ és egy világosbarna színű tálka alakú kályhaszem profiltöredéke (ltsz. 2012.142.426.), melynek belsejében bekarcolt koncentrikus körök futnak körbe.

Az előkerült kályhaszem-töredékek a hódoltságkorban használatos többféle típusba tartozó kályhas anyaghoz tartoztak. A belül mázas ún. török kályhaszemek töredékeit a barna paticsos, a világos hamus szélű laza barna betöltés és egy újkori fal elbontása alatt jelentkező szürkészöld réteg is tartalmazta. A tál és pohár alakú kályhaszem-töredékek a világos hamus szélű laza barna betöltésből kerültek elő.²⁷

1.8. Fémedény

1. Egy deformálódott réz (?) bogrács (ltsz. 2012.142.486) került elő a gödör betöltésének felső részéből, melynek anyaga több helyen elvékonyodott, kilyukadt. (27. kép)

1.9. Egyéb kerámia

1. Több, különféle méretű sütőtál (ltsz. 2012.142.168-173.) oldalának és peremének töredékei mellett előkerült egy olyan sütőtál (2012.142.369.1-2.) peremtöredéke is, melynek belső oldalán bekarcolt hullámvonaldísz részlete látható. Ehhez az edénytípushoz kapcsolódik egy sütőharang (ltsz. 2012.142.174.1-10.) több darabja is.

2. Mázatlan gyertyatartó (ltsz. 2012.142.364.) talpához tartozik egy ívelt oldalú, kívül vörös, belül rózsaszínes engóbbal bevont töredék. Valószínűleg szintén egy gyertyatartó része volt egy sárgás színű belül szürke, kívül vöröses-lilás

mázzal (?) bevont henger formájú töredék (ltsz. 2012.142.200.).

3. Egy rózsaszínű kúpos tetőcserép oldaltöredéke (ltsz. 2012.142.193.).

4. Egy világosbarna és világosszürke színű vastag falú kerámiatöredéket formája és anyaga alapján talán vízvezetékcsőként azonosíthatunk (ltsz. 2012.142.422.).

Az itt bemutatott töredékek közül több a beomlott metszetalból, illetve a gödör szélének rábontásából került elő, mint például a bekarcolt díszű sütőtál-töredékek (ltsz. 2012.142.369.), egy gyertyatartó töredéke, valamint egy vastag falú kerámiatárgy, feltehetően vízvezetékcső (ltsz. 2012.142.422.) darabja. A világos hamus szélű betöltésből két jellegzetes hódoltsággkori és használati szempontból összetartozó edénytípus darabjai kerültek elő, azaz több különböző méretű sütőtál pereme (ltsz. 2012.142.168-173.), valamint sütőharang (ltsz. 2012.142.174.) peremtöredéke. Ugyaninnen egy tetőcserép oldaltöredéke (ltsz. 2012.142.193.) és egy hengeres töredék, talán gyertyatartó (ltsz. 2012.142.200.) darabja is napvilágot látott.

2. A KÁLYHA MARADVÁNYAI

A kályhához tartozó kályhaszemek a gödör északi oldalán kerültek elő, a feltárást a kályhaszemek rétegződését követve több fázisban végeztük el, melynek során a kibontott elemeket előkerülési helyzetükben rajzoltuk, fotóztuk és ezek után szedtük fel. (30. kép) A feltárást során a talajvíz által erősen átáztatott betöltésben nem találtunk kályhatapasztásként azonosítható paticstöredékeket. A kályhaszemek bontását több szakaszban tudtuk csak elvégezni a folyamatos esőzés miatt, melyek után a gödör rendszeresen megtelt vízzel, illetve többször beomlott.²⁸ A gödör teljes leltározott anyagából 127 tétel kerámia tartozik ide, ebből 71 kályhaszem, vagy annak töredéke.

A leletegyüttes nagyrészt pohár alakú kályhaszemekből állt, de előkerült 3 darab lapos, belül díszített²⁹ tálka vagy más néven tányérka alakú kályhaszem, valamint 8 darab hagyma alakú kályhaszem azaz kályhacsúcs is. A 71 kályhaszemből 36 ép darab egyfajta rendszerben, szinte „in situ” helyzetben került elő, míg a 35 töredék az ép darabok közül-melől, azok környezetéből látott napvilágot. (32. kép)

²⁴ További belül mázas (különböző színű) kályhaszem-töredékek is előkerültek a gödör felső betöltési rétegéből: ltsz. 2012.142.279. (sárga), 2012.142.312. (világoszöld), 2012.142.368. (világoszöld lilára égett)

²⁵ További tál alakú kályhaszem-töredékek is előkerültek a gödör felső betöltési rétegeiből: ltsz. 2012.142.188., 2012.142.367.

²⁶ További pohár alakú kályhaszem-töredékek is előkerültek a gödör felső betöltési rétegeiből: ltsz. 2012.142.424., 2012.142.429., 2012.142.435.

²⁷ A feltárást során egy nyári vihar miatt beomlott részben a gödör metszetalja, ennek kitisztításakor is került elő mindkét típusból töredék.

²⁸ A víz elszívargása utáni beomlásokat kitisztításból származó leletanyagot nem vettem bele az értékelésbe, azt a gödör egyéb betöltési anyagának tekintettem és a kiemelkedő darabok ott kerülnek tárgyalásra.

²⁹ Ltsz. 2012.142.395., 2012.142.409., 2012.142.428.

Leltári szám	Leírás
2012.142.2. (2007.08.22.)	Narancssárga színű, magja világosszürkére égett, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem perem- és oldaltöredéke. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt. Töredék, restaurált
2012.142.3.	Világosbarna színű, magja világosszürkére égett, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról leemelt. Ép
2012.142.4.	Narancssárga színű, magja világosszürke, részben szürkére, fehérre és feketére égett, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. Ép
2012.142.5.	Narancssárga színű, magja világosszürke, részben szürkére és enyhén feketére égett, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. Ép
2012.142.6.	Rózsaszínű, magja világosszürke, részben feketére égett, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. Oldala lyukas. Ép
2012.142.7.	Rózsaszínű, enyhén feketére égett, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem profiltöredéke. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. 5 db ragasztva. Töredék, restaurált
2012.142.8.	Narancssárga és rózsaszínű, magja világosszürke, enyhén fehérre, szürkére és feketére égett, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem aljtöredéke. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. Töredék, restaurált
2012.142.9.	Narancssárga, szürkésbarna és rózsaszínű, magja enyhén világosszürke, enyhén szürkére, részben feketére égett, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem aljtöredéke. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. Töredék, restaurált
2012.142.10.	Szürkésbarna és rózsaszínű, magja világosszürke, enyhén feketére égett, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem aljtöredéke. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. Töredék, restaurált
2012.142.11.	Narancssárga és rózsaszínű, enyhén szürkére és feketére égett, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. Alja behorpadt. Ép
2012.142.12.	Narancssárga és enyhén rózsaszínű, enyhén szürkére és feketére égett, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. Ép
2012.142.13.	Rózsaszínű, enyhén feketére égett, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. Ép
2012.142.14.	Narancssárga és rózsaszínű, részben szürkére és feketére égett, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. Alja behorpadt. Ép
2012.142.15.	Narancssárga színű, részben szürkére és feketére égett, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. Alja behorpadt, pereme kívülről benyomott. Ép
2012.142.16.	Narancssárga és rózsaszínű, enyhén feketére égett, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. Alja behorpadt. Ép
2012.142.17.	Narancssárga és rózsaszínű, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. Alja behorpadt. Ép
2012.142.18.	Rózsaszínű, enyhén feketére égett, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. Alja behorpadt. Ép.
2012.142.19.	Narancssárga és enyhén rózsaszínű, enyhén feketére égett, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. Alja behorpadt. Ép
2012.142.20.	Világosbarna és rózsaszínű, részben szürkére és feketére égett, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. Alja enyhén behorpadt. Ép
2012.142.21.	Narancssárga és rózsaszínű, belseje feketére égett, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású hagyma alakú kályhaszem töredéke. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt. Oldala behorpadt, átlukasztott. Töredék, restaurált
2012.142.22.	Narancssárga és rózsaszínű, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. Alja enyhén behorpadt. 3 db ragasztva. Töredék, restaurált.

Leltári szám	Leírás
2012.142.23.	Rózsaszínű, magja enyhén világosszürke, részben feketére égett, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem profiltöredéke. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. Alja enyhén behorpadt. 6 db ragasztva. Töredék, restaurált
2012.142.24.	Narancssárga és rózsaszínű, magja világosszürke, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem profiltöredéke. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. 5 db ragasztva. Töredék, restaurált
2012.142.25.	Narancssárga és rózsaszínű, magja enyhén világosszürke, enyhén feketére égett, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem profiltöredéke. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. Alja enyhén behorpadt. 4 db ragasztva. Töredék, restaurált
2012.142.26.	Rózsaszínű, magja világosszürke, részben szürkére és feketére égett, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem profiltöredéke. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. Alja enyhén behorpadt. 7 db ragasztva. Töredék, restaurált
2012.142.27.	Rózsaszínű, magja enyhén barna, részben feketére égett, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. Alja enyhén behorpadt. 3 db ragasztva. Töredék, restaurált
2012.142.28.	Narancssárga és rózsaszínű, magja és belseje részben világosszürke, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem peremtöredéke. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt. 3 db ragasztva. Töredék, restaurált
2012.142.29.	Világosbarna színű, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem peremtöredéke. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt. Töredék, restaurált
2012.142.30.	Rózsaszínű, magja részben világosszürke, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem peremtöredéke. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt. Töredék, restaurált
2012.142.31.	Narancssárga és rózsaszínű, magja és belseje részben világosszürke, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem peremtöredéke. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt. Töredék, restaurált
2012.142.32.	Világosbarna és enyhén rózsaszínű, magja világosszürke, belseje szürkésbarna, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem oldaltöredéke. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt. Töredék, restaurált
2012.142.33.	Narancssárga és rózsaszínű, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. Alja enyhén behorpadt. Ép
2012.142.34.	Rózsaszínű, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. Alja enyhén behorpadt. Ép
2012.142.35.	Rózsaszínű, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. Oldala enyhén behorpadt. Ép
2012.142.339.	Rózsaszínű, magja világosszürke, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem aljtöredéke. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. Töredék, restaurált
2012.142.343.	Világosbarna és rózsaszínű, magja világosszürke, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem profiltöredéke. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. 2 db ragasztva. Töredék, restaurált
2012.142.345.	Rózsaszínű, magja részben fekete, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem aljtöredéke. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. Töredék, restaurált
2012.142.393.	Rózsaszínű, enyhén feketére égett, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. 4 db ragasztva. Ép, restaurált
2012.142.394.	Narancssárga és rózsaszínű, enyhén feketére és szürkére égett, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. 4 db ragasztva. Ép, restaurált
2012.142.466.	Rózsaszínű, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem peremtöredéke. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt. Töredék, restaurált
2012.142.467.	Rózsaszínű, magja részben világosszürke, világosszürkére égett, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem aljtöredéke. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt. Töredék, restaurált
2012.142.36. (2007.08.28.)	Narancssárga és enyhén rózsaszínű, belseje feketére égett, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású hagyma alakú kályhaszem. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt. Oldala átfűrt. Kúpján bekarcolt spiráldísz. Ép
2012.142.37.	Rózsaszínű, belseje feketére égett, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású hagyma alakú kályhaszem. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt. Oldala átfűrt. Kúpján bekarcolt spiráldísz. Ép

Leltári szám	Leírás
2012.142.38.	Narancssárga és rózsaszínű, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. Alja enyhén behorpadt. Ép
2012.142.39.	Narancssárga és rózsaszínű, részben feketére égett, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. Alja enyhén behorpadt. Ép
2012.142.40.	Rózsaszínű, részben szürkére, enyhén feketére égett, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. Ép
2012.142.41.	Világosbarna és rózsaszínű, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. Alja enyhén behorpadt. Ép
2012.142.42.	Narancssárga színű, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. Alja enyhén behorpadt. Ép
2012.142.43.	Világosbarna színű, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. Ép
2012.142.44.	Rózsaszínű, részben szürkére égett, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. Alja enyhén behorpadt. Ép
2012.142.45.	Narancssárga és enyhén rózsaszínű, belseje feketére égett, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású hagyma alakú kályhaszem. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt. Oldala átfúrt. Kúpján bekarcolt spiráldísz. Ép
2012.142.381.	Rózsaszínű, magja világosszürke, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem profiltöredéke. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt. 5 db ragasztva. Töredék, restaurált
2012.142.382.	Rózsaszínű, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem peremtöredéke. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt. Töredék, restaurált
2012.142.383.	Narancssárga és rózsaszínű, magja világosszürke, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem peremtöredéke. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt. Töredék, restaurált
2012.142.384.	Halvány rózsaszínű, magja világosszürke, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem peremtöredéke. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt. Töredék, restaurált
2012.142.385.	Rózsaszínű, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem oldaltöredéke. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt. Töredék, restaurált
2012.142.390.	Rózsaszínű, részben feketére égett, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású hagyma alakú kályhaszem. Keményre égetett, finoman iszapolt. A csúcslízen körbefutó, bekarcolt spirál. 8 db ragasztva. Ép, restaurált
2012.142.391.	Rózsaszínű, részben feketére égett, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású hagyma alakú kályhaszem. Keményre égetett, finoman iszapolt. A csúcslízen körbefutó, bekarcolt spirál. 9 db ragasztva. Ép, restaurált
2012.142.392.	Rózsaszínű, részben szürkére égett, fehér szemcsés, héjdarabos, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. Ép
2012.142.395.	Rózsaszínű, enyhén szürkére égett, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású tálka alakú kályhaszem. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. Belseje körben bevagdossott. Ép
2012.142.397.	Rózsaszínű, részben feketére égett, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású hagyma alakú kályhaszem oldaltöredéke. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt. Töredék, restaurált
2012.142.398.	Rózsaszínű, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem peremtöredéke. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt. Töredék, restaurált
2012.142.399.	Rózsaszínű, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem profiltöredéke. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt. 3 db ragasztva. Töredék, restaurált
2012.142.428.	Rózsaszínű, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású tálka alakú kályhaszem. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. Belseje két sorban csipkézett. Ép
2012.142.401. (2007.08.29.)	Rózsaszínű, magja világosszürke, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem peremtöredéke. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt. 4 db ragasztva. Töredék, restaurált
2012.142.402.	Rózsaszínű, magja enyhén barna, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem peremtöredéke. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt. 2 db ragasztva. Töredék, restaurált
2012.142.403.	Rózsaszínű, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem peremtöredéke. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt. Töredék, restaurált
2012.142.409.	Világosbarna színű, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású tálka alakú kályhaszem. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. Belsején bekarcolt koncentrikus körök futnak körbe. Ép

Leltári szám	Leírás
2012.142.410.	Rózsaszínű, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem peremtöredéke. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt. Töredék, restaurált
2012.142.418. (2007.09.03.)	Magja világosszürke színű, külseje szürkére, belseje feketére égett, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású hagyma alakú kályhaszem oldaltöredéke. Keményre égetett, finoman iszapolt, korongolt. 2 db ragasztva. Töredék, restaurált
2012.142.438. (2007.10.02.)	Világosbarna színű, magja világosszürke, fehér szemcsés, csillámos homokos soványítású pohár alakú kályhaszem aljtöredéke. Keményre égetett, finoman iszapolt, gyorskorongolt, korongról levágott. Töredék, restaurált

A kályhaszemek rózsaszín, világosbarna vagy narancssárga színűek fehér szemcsés csillámos homokkal soványítottak, magjuk általában világosszürke és gyorskorongon készültek. Egyes darabok belseje kormos, feketére égett, ami nyilvánvalóan a használat nyoma.³⁰ Az ép darabok alapján magasságuk 12-13,3 cm, átmérőjük 10,1-11,9 cm között változik, aljuk átmérője 4-4,6 cm. (3-4. kép) A tálka vagy tányérka alakú 3 darab ép kályhaszem perem átmérője 10,7-11 cm, magasságuk 2,6-2,7 cm, aljuk átmérője valamivel kisebb, mint a perem, 9 cm. (2. kép) A hagyma alakú kályhaszemek magassága 13-13,6 cm, perem átmérőjük 11,5-12,2 cm. (1. kép) A pohár alakú kályhaszemeken díszítést nem találtunk, bár egyes darabok oldalán sekély bordák figyelhetők meg, ezeknél kívül a perem alatt egy mélyebb bemélyedés látható. Az összes perem tagolt, belső oldalán hornyolt. A tálka vagy tányérka alakú kályhaszemek belseje díszített, azonban a darabok mintázata két különböző módon került kialakításra (bekarcolt koncentrikus körrel díszített³¹, két sorban csipkézett³²) (lásd táblázat). Ez egybevág azzal, amire Sabján Tibor az alföldi bögrés szemeskályhák kapcsán rámutatott, hogy az ilyen típusú kályhaszemek díszítése egy kályhán belül eltérhetett.³³ A hagyma alakú kályhaszemek közül 5 darabnak a csúcsán csigavonalas avagy spirál alakú díszítés van, valamint 4 darab oldalába is fúrtak lyukat, ezek elsősorban az ép darabokon látszanak, a töredékek esetében nem tudjuk biztosan, hogy lehetett-e rajtuk ilyen nyílás. A hagyma alakú kályhaszemek oldalába szúrt lyuk arra szolgált, hogy a formájuk miatt csak szájjal lefelé szárítható szemek deformálódását, szétrepedését elkerüljék.³⁴

Elsőként azt kellett megvizsgálni, hogy az előkerült kályhaszemek valóban egy kályhához tartoztak-e. Ezt két dolog támasztja alá, részben az előkerülési helyzetük, hiszen a kályhaszemek

több rétegben egymás felett egy adott területen kerültek elő, ráadásul úgy, hogy a felsőbb rétegekben a pohár és tálka alakú darabok és töredékek, míg az alsó rétegekben a pohár alakú szemek mellett hagyma alakúak is napvilágra kerültek – azaz a kályha „fejjel lefelé” került a gödör aljára. Az egy kályhához tartozást támasztja alá a kályhaszemek és azok töredékeinek száma is. Sabján Tibor számításai szerint egy teljes kályhához átlagosan 68 kályhaszemre volt szükség,³⁵ jelen esetben a 36 ép, illetve restaurált kályhaszem és a 35 töredék becsléseink szerint, valamint a Sabján Tibor által a Gyorskocsi utcában előkerült kályhák rekonstrukciósakor a töredékek beszámításának módszerét figyelembe véve, elegendő lehetett egy teljes vagy szinte teljes kályha felépítéséhez.

A kályhaszemek száma, illetve előkerülési helyzetük ugyan elősegítették azt, hogy egy kályhaként lehessen meghatározni az előkerült leletanyagot, azonban a kályha további szerkezetéhez tartozó tapasztásdarabok hiánya a rekonstrukciót nem teszi lehetővé. Az ép kályhaszemek megvizsgálása során megfigyelhető volt, hogy ugyan külsejükön felfedezhetőek a tapasztás nyomai, illetve némi kormosodás is, azonban használat nyomait alig mutatják. Ez alapján valószínűsíthető, hogy a kályha igen rövid ideig állhatott csak és a gondatlanul kiásott gödör miatt leomló épületfallal, tetőszerkezettel együtt a kályha is beleomlott a gödörbe. (31. kép)

A kályhaszemek formai kialakítása és minősége alapján készítőjük magyar fazekas-hagyományokat folytató mester lehetett, az előzményeket és gyökereket az Alföldre és a Kelet-Dunántúlra jellemző bögrés szemeskályhákban kereshetjük.³⁶ A pohár alakú szemekből, illetve ennek variációiból kialakított kályhák az Alföldön már a késő középkorban feltűntek, a 15. század közepén-második feléből ismerünk ilyen Szentkirályról.³⁷ Az ásatások során előkerült leletek alapján a 17. század folyamán az egyszerűbb, kevesebb

³⁰ Ilyenek pl. a 2012.142.21., 2012.142.36. ltsz.-ú hagyma alakú kályhaszemek töredékei.

³¹ Ltsz. 2012.142.409.

³² Ltsz. 2012. 142. 395., 2012.142.428.

³³ SABJÁN 2002. 62.

³⁴ SABJÁN 2002. 63.

³⁵ SABJÁN-VÉGH 2002. 283.

³⁶ SABJÁN 2001. 291-296., 305-308.

³⁷ Élet egy középkori faluban 1996. 14-15., 47-48.

szemből álló kályhák épültek nagy számban.³⁸ Ezt azzal a megfigyeléssel egészíthetjük ki, hogy a kályhaszemek közt is az egyszerűbb formák használata jellemző, ezt bizonyítja a Kacsai utcai anyag. A visegrádi fellegrvár feltárásából is ehhez hasonló kialakítású és finomságú pohár, tányérka és hagyma alakú kályhaszemek kerültek elő.³⁹ A békési és az egri várból is ismertek ilyen típusú kályhaszemek.⁴⁰ Itt kell megemlítenem, hogy a Kacsai utcai ásatás során egy másik gödörből szintén nagyobb mennyiségű pohár alakú kályhaszem, illetve töredéke látott napvilágot.⁴¹ Zárt leletegyüttesben nagyobb számban ilyen típusú kályhaszemek Baján kerültek elő, ahol feltételezhetően azok egy kályhához tartozhattak. A feldolgozás során kiderült, hogy ezek az előkerült kályhaszemek, amelynek használói és készítői egyaránt lehetnek törökök és magyarok, fellelhetőek a 16-17. századi magyar kályhasanyagban.⁴² Ez a leletcsoport reprezentálja a keveredő dél-szláv és magyar hatásokat, formailag pedig az Alföldhöz és a Délkelet-Dunántúlhoz köthető.⁴³ Az általam bemutatott darabok ehhez a leletegyütteshez állnak igen közel, amely alapján az előkerült kályhaszemek formai gyökereit az alföldi kályhasanyagban kereshetjük.

A Víziváros területén nem ez az első és egyetlen törökkori kályhalelet. 1991-1992-ben Végh András a Gyorskocsi utca 26. szám alatt végzett ásatása során két kályhaomladék került napvilágra.⁴⁴ Ezek azonban a török kályhák típusába, a széles peremű, belül mázazott szemekből emelt fűtőalkalmatosságok közé tartoztak. Már jóval korábban, az 1940-es évek első felében, amikor Garády Sándornak köszönhetően a Vízivárosban az első régészeti feltárások folytak, a Csalogány utca területén került elő mind pohár, mind tálka alakú kályhaszem.⁴⁵ A Vízivároshoz nem ismert ilyen mennyiségű egységes szemeskályha leletegyüttes, azonban a Budai Várban Feld István

Szent György téri ásatása során látott napvilágot hasonló kályhasanyag.⁴⁶

3. A KÁLYHA BONTÁSOKOR ELŐKERÜLT KERÁMIA

A bontás során a kályhaszemek közül és a kályha környékéről gyűjtött leletanyag egy jó részéről feltételezhető, hogy a kályhával együtt omlott a gödör aljába. Egyértelműen ezek közé sorolom azokat a tárgyakat, amelyek szinte épen vagy darabokban ugyan, de restaurálható, illetve kiegészíthető állapotban kerültek elő. A következőkben az ép, restaurált, illetve kiegészített darabok mellett a jellegzetes, illetve korhatározó értékű töredékeket mutatom be. A gödör eme elkülönített leletanyagának összetételére jellemző, hogy elsősorban és nagyobb arányban asztali és díszkerámiát tartalmaz.

3.1. Talpastálak

1. A kályhaszemek feletti betöltésből származó téglavörös színű talpastál perem- és oldaltöredéke (ltsz. 2012.142.330.1-2.), melynek pereme kerekített végű, alatta hornyolt, engóbbal és sárga mázzal bevont. Belsején fehér engób és sárga máz alapon zöld mázzal festett vonalakkal-foltokkal díszített. (5. kép)

2. A kályhaszemek bontásakor, annak darabjai közül került elő három darab, anyagában változatos színű (rózsaszín, világosbarna, narancssárga) sgraffitto-díszes talpastál, amelyek alacsony talpgyűrűjéhez félgömb alakú tál kapcsolódik. Az egyik (ltsz. 2012.142.350.) pereme kerekített végű, befelé hajló. (6. kép) Az edény belseje fehér engóbbal és világoszöld mázzal bevont, az alján öt bekarcolt ún. sásleveles díszítés, amelyek ereztét hullámvonalak jelzik, a leveleket és a perem alatti sávot zöld máz, a levelek ereztését sárgásbarna máz emeli ki. A bekarcolt levélmintát követő zöld és barnás máz kifut az edény pereméig, mintegy meghosszabbítva a díszítést. Belsejében jól láthatóak az égető háromláb nyomai. (34. kép) A második (ltsz. 2012.142.386.), pereme lekerekített. (7. kép) Belsején fehér engób és világoszöld máz alapon öt bekarcolt fekete levél részlete zöld mázkontúrral és bennük függőleges pikkelymintával. (35. kép) A harmadik talpastál (ltsz. 2012.142.387.) pereme lekerekített, alatta hornyolt, fehér engóbbal és zöld mázzal bevont. (8. kép) Belsején fehér engób és sárga máz alapon négy bekarcolt fekete „medúza” alakú levél részlete látható zöld mázkontúrral, az edény aljában égető háromláb nyomaival. (36. kép) Valószínűleg szintén sgraff-

³⁸ SABJÁN 2001. 323.

³⁹ A visegrádi fellegrvár 2006. 111., 123. 28-31. ábra

⁴⁰ GERELYES 1980. 108., 110. 8. kép 1. és 3., FODOR-KOZÁK 1970-1971. 150.

⁴¹ A 36/1. objektum a Kacsai utcára merőleges egyik újkori pince aljában jelentkezett. A gödörből 141 tétel került beletárolásra, ebből 76 darab tartozik kályhaszemhez. Ezek közül 4 db tál alakú kályhaszemekből álló kályhához tartozott, míg a többi 72 db a tárgyalthoz hasonló kályhából származik (71 db pohár alakú kályhaszem – ép vagy töredék és 1 db hagyma alakú kályhaszem töredéke) A gödör azonban bolygatott volt, mivel az újkori pince kialakításakor jórészt megsemmisítették.

⁴² KOVÁCS 2006. 288.

⁴³ KOVÁCS 2006. 290.

⁴⁴ SABJÁN-VÉGH 2002.

⁴⁵ GARÁDY 1944. 398-399., 40. kép, 142. fotótábla 4-5.

⁴⁶ Feld István szíves szóbeli közlése.

fito-díszes talpastálhoz tartozik egy téglavörös színű talpastál peremtöredéke (Itsz. 2012.142.471.), melynek pereme felhúzott, kerekített végű. Belseje fehér engóbbal és világoszöld mázzal bevont rajta sárgásbarna függőleges csík részlete.

3. A két egyszínű mázas töredék közül az egyik egy téglavörös és rózsaszínű lapított félgömb alakú talpastál töredéke (Itsz. 2012.142.372.1-4.), melynek pereme vízszintesen levágott, kihúzott, széle fogazott. (9. kép) Belseje fehér engóbbal és élénk fűzöld mázzal bevont, a peremen kívül is lefolyatva az engobe és részben a máz is. A másik darab egy sárga-nyhén rózsaszínű anyagú talpastál alacsony talpgyűrű- és aljtöredéke (Itsz. 2012.142.413.), melynek belseje fehér engóbbal és zöld mázzal bevont, a máz másodlagosan lilára égett.

4. A folytatott mázas típust képviseli egy téglavörös színű talpastál lekerekített peremtöredéke (Itsz. 2012.142.412.). Belseje részben fehér engóbbal és vörösesbarna mázzal bevont, rajta sárgászöld mázcsíkok részlete.

5. Rózsaszínű talpastál lekerekített végű, alatta bekarcolással díszített peremtöredéke (Itsz. 2012.142.416.), belsejét fehér engóbbal és sárga mázzal vonták be, rajta zöld mázcsíkok részlete látható, amely a perem tetején is megjelenik.

A három darab restaurált, kiegészített sgraffitto díszes talpastál közül az első (2012.242.350.) párhuzamát megtaláltjuk a szolnoki török anyagban is, kora elsősorban a 16. század közepére – második felére, esetleg a 17. század legelejére tehető.⁴⁷ A második (2012.142.386.) a sgraffitto díszes talpastálak között talán a legelterjedtebb mintát követi, amikor a pikkelyekkel díszített levelek az edény belső falán körben helyezkednek el. Hasonló díszítésű talpastál került elő a budai Királyi Palota területén, valamint Szolnokon.⁴⁸ A harmadik sgraffitto díszes talpastál (Itsz. 2012.142.387.) díszítése nem túl gyakori, az eddig közölt anyagokban nem találtam párhuzamát.

A 2012.142.372. Itsz.-ú talpastálhoz hasonló lapított félgömb formájú edény ismert Visegrádról is, ez a típus a hódoltság egész területén használatban volt a kezdetektől a korszak végéig.⁴⁹ Az ún. folytatott vagy csorgatott mázas talpas tálok több helyről ismertek és a hódoltság teljes időszakában használatban voltak.⁵⁰ Az egyszínű mázzal bevont talpastálak a legegyszerűbb és

leggyakoribb formái ennek az edénytípusnak, amely a hódoltság idején folyamatosan elterjedt volt. A 2012.142.416. Itsz.-ú töredék valószínűleg sgraffitto díszes vagy esetleg festett talpastál töredéke lehet, míg a másik (Itsz. 2012.142.471.) töredék mind a máz színeiben, mind a díszítésben hasonlít a 2012.142.350. Itsz.-ú fentebb ismertetett darabhoz. A 2012.142.330. Itsz.-ú festett talpastálhoz hasonlóak kerültek elő a Szekszárd melletti Jeni Palanka feltárása során.⁵¹ Az egykori török palánkvárat 1596-ban emelték és 1686-ban pusztult el, 1690 és 1709 között területén állt a kamarai tisztartóság épülete.⁵²

3.2. Tál

1. Egy fehér és enyhén rózsaszínű tál (Itsz. 2012.142.415) aljtöredéke, amelynek belseje részben fehér engóbbal és zöld mázzal bevont, a feneke barna máz részlete, külsején sárga engób. (10. kép)

A töredék mázainak színe hasonlít a metélt mázas tálok színvilágára.

3.3. Korsók, kancsók

1. A kályhaszemek közül került elő egy világosbarna színű kisebb korsó (Itsz. 2012.142.1.).⁵³ A perem kerekített végű, alatta két bekarcolt vonaldísz fut körbe. (11. kép) A nyak henger alakú. Az ovális profilú fül a perem alól indul és a has közepéig ér. A perem, nyak és has felső része fehér engóbbal és világoszöld mázzal bevont. (37. kép)

2. Világosszürke színű, külsején részben vagy teljesen feketére égett korsótöredék több is napvilágot látott. Az egyik korsó válltöredékén (Itsz. 2012.142.333.) három sor részben körbefutó, bekarcolt vonaldísz részlete látható. Egy másik darabon (Itsz. 2012.142.379.) bekarcolt hullámvonalköteg dísz részlete van. Egy korsó (Itsz. 2012.142.468.1-2.) kihajló, felhúzott, kerekített végű peremtöredéke, valamint nyaktöredéke került elő. (13. kép) Utóbbin egy borda és négy sor bekarcolt vonaldísz fut részben körbe és ovális profilú, hosszában bemélyített fül részlete látható. Kiemelendő egy korsó nyak- és válltöredéke (Itsz. 2012.142.331., 12. kép), illetve egy felhúzott, tetején enyhén ferdén befelé levágott, domború oldalú peremtöredék (Itsz. 2012.142.332., 14. kép 2).

3. Két téglavörös anyagú kiöntőcsöves korsó közül az egyik (Itsz. 2012.142.400.) pereme ferdén levágott, nyaka gömbölyded, rajta két részben körbefutó, bekarcolt vonaldísz és lapított fülindí-

⁴⁷ KOVÁCS 1984. 29-30., 101. 21. tétel, 4. tábla 4., 8. tábla 1., A sgraffitto díszes talpastálak datálására lásd még: GERELYES 1991. 45.

⁴⁸ GERELYES 1986., Kovács 1984. 10. tábla

⁴⁹ GERELYES 1987. 174., 5. kép 1.

⁵⁰ GERELYES 1987. 169., Kovács 1984. 12. tábla 3., 13. tábla 1-2.

⁵¹ GAÁL 2011. 274-276. 59-62., 64. számú talpastálak töredékei

⁵² GAÁL 2010. 402.

⁵³ Méretei: magasság: 14 cm, szájméret: 7,8 cm

tás. (15. kép) Külseje fehér engóbbal és felül világoszöld, alul barna mázzal bevont, belsején felül fehér engób, alatta vörösesbarna máz. Külső felületén sötétebb zöld formába nem sorolható festett díszítés látható. A vállról induló kiöntőcső ovális profilú. (33. kép) A másik (ltsz. 2012.142.378.) külseje fehér engóbbal, felül sárga, alul barna mázzal bevont, rajta fülindítás részlete.

4. A feldolgozás során két tételről kiderült, hogy ugyanannak a fehér színű tojásdad alakú korsónak a részei (ltsz. 2012.142.396. és 2012.142.427., 16. kép), amelynek pereme kihajló, lekerekített, alatta kis borda fut körben és egy helyen egy kis lyuk van fúrva a perem alá. A nyakon három kiugró borda fut részben körbe, rajta lapított fülindítás részlete. A vállon kétsoros körbefutó, bekarcolt vonalkötegdísz részlete, a vállon szintén lapított fülindítás. A korsó nyaka és vállának felső része zöld mázzal bevont, a korsó testének külseje sárga engóbbal és mázzal bevont, rajta zöld mázfoltok.

5. Egy narancssárga külsejű (ltsz. 2012.142.411.) belül szürkére égett korsó peremtöredéke enyhén kihajló, ferdén levágott, a nyakon három kiugró bordával. A válltöredékén körbefutó, bekarcolt vonalkötegdísz részlete, a fül lapított, hosszában bemélyített.

6. Kancsóként azonosítható az a narancssárga töredék (ltsz. 2012.142.404.), amely egy enyhén kihajló, felhúzott, elkeskenyedő végű, egy helyen a kiöntőcső kialakítása miatt lenyomott perem részlete. (14. kép 1.)

A legtöbb töredék a szürke korsók, valamint a téglavörös/világosbarna anyagú mázas, általában kiöntőcsöves korsók közé tartozik. A szürke korsók jelenlegi ismereteink szerint már a 16. század 30-as éveiben megjelentek, általánosságban a 16. század második felében-17. század elején váltak.⁵⁴ A világosszürke töredékek alapvetően a redukált égetésű korsók durvább kivitelezésű csoportjába tartoznak, ez anyagukban és a felületképzést tekintve (nem polírozott) is megmutatkozik.⁵⁵ A kisméretű korsóhoz (ltsz. 2012.142.1.) hasonlót a belgrádi vár feltárásból közöltek, korát 16-17. századnak határozva meg.⁵⁶ Egy kiöntőcsöves korsó töredéke (ltsz. 2012.142.400.) emelhető ki a mázas korsók közül, melynek külső felületén a világoszöld alpmázon sötétebb zöld meghatározhatatlan mintájú festett díszítés látható. Festett díszítésű kiöntőcsöves korsó töredéke ismert

Szolnokról, ezen szabályos, fenyőágakat utánzó minta részlete látható.⁵⁷ A Kacsá utcaihoz hasonló díszítésű korsók – más színű mázdíszítéssel is – a belgrádi várból ismertek.⁵⁸ A kiöntőcsöves korsók a budai anyagban már a 16. század végén megjelentek.⁵⁹

Az ún. török kori magyar edényekhez sorolható az a tojásdad alakú korsó (ltsz. 2012.142.427. és 396.), melynek szűk nyaka, szája, valamint válla sötétzöld mázzal bevont. Hasonló korsó került elő, igaz többszín mázas megoldással a Budavári Palota Csikós udvarán feltárt török településrészleten.⁶⁰ A szintén török kori magyar edények közé sorolható narancssárga korsók és kancsók közül 1-1 töredéket emeltem ki. A kancsó peremtöredékéből a kiöntőcső része maradt meg (ltsz. 2012.142.404.), ehhez hasonló kancsótöredék ismert Ozoráról.⁶¹ A leletegyüttest, így a benne található ún. magyar edényeket is, a 16. század végére – 17. századra keltezik.⁶² A narancssárga korsóhoz hasonló került elő Garády Sándor Fő utca 68. szám alatti ásatásán.⁶³

3.4. Bögrék, fazekak

1. Egy fehér színű, feketére égett bögre (ltsz. 2012.142.388.1-3.) perem- és oldaltöredéke, melynek perem kihajló, lekerekített, a perem alatt kívül kiugró hegyes borda. (17. kép) Az edény belseje sárga mázzal bevont. A nyaknál alig látszó, részben körbefutó, bekarcolt vonaldísz részlete.

2. Az előkerült fazéktöredékek egyik csoportjának minden darabja belül mázas, jórészt fehér anyagú, általában csillámos homokos soványítású, kívülről feketére, illetve világosszürkére és feketére égett. Az egyik peremtöredék (ltsz. 2012.142.407.) kihajló, felfelé gömbölyített, alsó részén hegyes borda, belseje sárgászöld mázzal bevont. (19. kép 2.) Egy másik töredék (ltsz. 2012.142.472.) pereme kihajló, kerekített végű, oldala ívelt, alsó része alávágott, a nyakon hegyes borda fut körbe. A perem sárgásbarna, belseje zöld mázzal bevont. Egy harmadik töredék egy kisebb fazék aljtöredéke (ltsz. 2012.142.469.), melynek külseje sárga engóbbal, belseje sárgásbarna mázzal bevont. (18. kép)

3. Az előbbiekhöz hasonló egy halvány rózsaszínű, enyhén feketére égett, csillámos homokos soványítású fazék legömbölyített peremtöredéke

⁵⁴ GERELYES 1991. 29.

⁵⁵ KOLLÁTH 2012. 179.

⁵⁶ BIKIĆ 2003. 67. VI/4. típus balról a 3., illetve 125. 20. kép jobb oldalt hátul

⁵⁷ KOVÁCS 1984. 116., 20. tábla 6.

⁵⁸ BIKIĆ 2003. 132. 26. kép

⁵⁹ BENCZE-PAPP 2004. 36.

⁶⁰ TÓTH 2011. 235. 4. kép 6.

⁶¹ GERELYES-FELD 1986. 175. 10. kép 6.

⁶² GERELYES-FELD 1986. 177.

⁶³ SÁROSI 2002. 480., 520. 30. kép 5.

(ltsz. 2012.142.473.), amelynek belseje sárgásbarna mázzal bevont.

4. Egyetlen töredék volt, mely mázatlan (ltsz. 2012.142.474.), mégpedig egy rózsaszínű, részben feketére égett, aprókavicsos, csillámos homokos soványítású fazék peremtöredéke. Ennek pereme kihajló, felhúzott, kerekített és megvastagodó végű, alsó része bevágott, bordás.

5. A balkáni típusú fazekak közé sorolható egyetlen peremtöredék (ltsz. 2012.142.335.1-2.), amely fehér színű, részben szürkére és feketére égett anyagú, enyhén kihajló, teteje vízszintesen levágott rajta zöld mázcsík részlete látható. (19. kép 1.)

A kályhaszemek bontásakor viszonylag kevés fazékhoz tartozó töredék került elő, ezek közül elsősorban az előkerült peremeket ismertettük. Jórészt egyértelműen a 16. század végére-17. század elejére datálhatóak (ltsz. 2012.142.388.1-3., 2012.142.407., 2012.142.474.). Két töredék (ltsz. 2012.142.472., 2012.142.473.) az eddig közölt leletegyüttesek alapján a 17. század első felére-közepére volt jellemző, de a visegrádi alsóvár anyagában előkerült hasonló darabok 16. század végi keltezése sem kizárt.⁶⁴ Az ilyen formájú dél-szláv típusú fazék korát a belgrádi anyagban a 17. századra teszik,⁶⁵ szintén 17. századra keltezhető környezetből került egy darab a Víziváros területén.⁶⁶

3.5. Poharak

1. A kályhaszemek bontásakor egy rózsaszínű pohár (ltsz. 2012.142.344.) enyhén kihajló, felhúzott, lekerekített végű, ívelt oldalú, alsó részén hegyes bordával tagolt, egy helyen kiöntőcsőszerűen benyomott peremtöredéke került elő. (20. kép 1.)

2. A másik egy narancssárga színű pohár (ltsz. 2012.142.374.) enyhén kihajló, lekerekített, bordával tagolt pereme körbefutó, bekarcolt vonaldísz részletével. (20. kép 2.)

Az ilyen típusú poharak már a 15. századból ismertek Budáról, hódoltsághoz való továbbélésükre több példa is akad a már közölt leletanyagokból.⁶⁷ Számuk a leletegyüttesben a többi tárgyhoz viszonyítva elenyésző.

3.6. Tárolóedény

1. Narancssárga színű tárolóedény aljtöredéke (ltsz. 2012.142.470.), melynek külseje vörös, belseje vörösesbarna mázzal bevont. Külsején zöld lefolyt mázcsíkok. (21. kép)

A napvilágra került tárolóedény töredéke a hódoltsághoz való továbbélésükre több példa is akad a már közölt leletanyagokból.⁶⁷ Számuk a leletegyüttesben a többi tárgyhoz viszonyítva elenyésző.

3.7. Fajansz

1. A kályhaszemek bontásakor került elő egy már korábban ismertett sárgásfehér anyagú fajanszcsésze (ltsz. 2008.2.15.) perem és oldaltöredékei.⁶⁸ (22. kép) A csésze a jelenlegi ismeretek alapján nem sorolható egyetlen fajansz stílushoz sem, anyagvizsgálata alapján nem tartozik az izniki fajanszok közé, készítési helye jelenleg kérdéses.⁶⁹ Készítési idejét a feltárás során a kályha bontásából előkerült sgraffitto díszes talpastálak alapján a 16. század második felére tehetjük.

3.8. Fémtárgyak

1. A kályhaszemek bontása során egyetlen kiemelkedő fémtárgy egy bronzból készült valószínűleg kannafedőként (ltsz. 2012.142.77.) azonosítható darab került elő, amelynek tetején kör alakú fog van.

3.9. Üvegtárgyak

1. A kályhaszemek bontásakor előkerült két üvegtárgy közül az egyik egy barna színű palack (ltsz. 2012.142.443.1-4.) kihajló perem- és hosszúka nyaktöredéke, valamint oldaltöredékei.

2. A másik szintén egy üvegpalack (ltsz. 2012.142.389.) válltöredék, ez azonban ez zöld színű.

4. A KÁLYHASZEMEK ELBONTÁSA UTÁN

ELŐKERÜLT EGYÉB TÖREDÉKEK

A kályhaszemek felszedése után, az alatta lévő vékony betöltési rétegből csekély számú leletanyag került elő. A gödör legalján pedig rendezetlen összevisszaságban deszka és zsindelek maradványok feküdtek. Az innen származó leletanyag rövid áttekintése a felette előkerült kályhamaradvány, majd az azt elfedő további betöltési rétegek egymáshoz való viszonya miatt szükséges.

4.1. Talpastálak

1. Világosbarna színű sgraffitto-díszes talpastál (ltsz. 2012.142.440.) lekerekített peremtöredéke, külső részén a perem alatt hornyolás. Belsején fehér engób és sárga máz alapon bekarcolt fekete levéldísz, rajta zöld máz.

2. Az egyszínű mázas edénytöredékek közül az egyik sárga és rózsaszínű, csillámos homokos soványítású talpastál (ltsz. 2012.142.441.) perem-

⁶⁴ GERELYES 1987. 174., 6. kép 3., illetve 175.

⁶⁵ BIKIĆ 2003. 40. II/10. típus

⁶⁶ SABJÁN-VÉGH 2002 273., 274. 4. ábra 1.

⁶⁷ BENCZE-PAPP 2004. 36-37., SÁROSI 2002. 481., 521. 31. kép 5.

⁶⁸ ÉDER 2008. 240., 242.

⁶⁹ BALLA-ÉDER

töredéke, amely kihajló, lekerekített végű, széle fogazott. Belsején fehér engób és zöld máz. A másik egy rózsaszínű talpastál (ltsz. 2012.142.445.) talpgyűrű- és aljtöredéke, amelynek belseje fehér engóbbal és világoszöld mázzal bevont, rajta sötétzöld mázfolt.

A sgraffito díszes talpastál-töredék díszítése ugyanolyan, mint a kályha maradványának bontásakor előkerült talpastálé (ltsz. 2012.142.386.), azaz az egyik a legelterjedtebb mintát követi, amikor a pikkelyekkel díszített levelek az edény belső falán körben helyezkednek el. A másik két töredék egyszínű mázas edényekhez tartozik. A peremtöredékhez hasonló profilú talpastál került elő a visegrádi alsóvárból is, de a fogazott peremű talpastálak az egész hódoltság területén és időszakában használatban voltak.⁷⁰ A másik egyszínű mázas talpastál aljtöredékre ugyanez igaz, azaz a hódoltság teljes időszakában használták ezeket az edényeket.

4.2. Korsó

1. Kívül narancssárga, belül szürke korsó (ltsz. 2012.142.444.) fül- és oldaltöredéke, melynek füle ovális profilú, hosszában bemélyített.

A korsó a török kori magyar áruk körébe tartozik, a hódoltsághoz kapcsolódó leletegyüttesekben gyakran előfordul, az ozorai anyag alapján a 16. század végére és a 17. századra egyaránt jellemző.⁷¹

4.3. Fazék

1. Fehér színű, részben feketére égett fazék (ltsz. 2012.142.419.) aljtöredéke, melynek belseje sárga mázzal bevont.

A fazéktöredék a török kori magyar edények közé sorolható fazekak közé tartozik, a 16. század végére - 17. század első felére jellemző.

4.4. Pohár

1. Világosbarnaszínű ép pohár (ltsz. 2012.142.420.). A perem felhúzott, elkeskenyedő végű, alsó részén borda, két helyen benyomott. (23. kép)

Az ilyen vörös vagy világosbarna anyagú poharak már a 15. században megjelentek és a hódoltsághoz kapcsolódó leletegyüttesekben is felbukkannak.

4.5. Egyéb kerámia

1. Világosszürke színű, részben feketére égett 7 darabból ragasztott egész kúpos fedő (ltsz. 2012.142.421.), melynek gombja korongról levágott, félgömb alakú, enyhén karimás, belső olda-

lán borda fut körbe. A perem függőlegesen levágott, szögletes profilú. (24. kép)

A kúpos formájú fedő a hódoltsághoz jellemző, több ilyen típusú fedő, illetve fedőtöredék került elő a Budavári Palotában, a Csikós udvari török település feltárásakor.⁷²

4.6. Bőrtárgyak

1. A gödör alján, a talajvízzel erősen átitatott betöltésből származik egy bőr cipőtálp és némi bőrhulladék (ltsz. 2008.2.1.). A cipőtálp orr része széles, a lágyékrész erőteljesen elkeskenyedek, majd a sarokrésznél ismét kiszélesedik, az orr lekerekített. (25-26. rajz) A saroknál vaspatkó kapcsolódásának nyoma 3 helyen figyelhető meg. Az elülső talprész közepén talpvasalás nyomai láthatóak, a szögfejek maradványaival. Az elülső részen széles, részben rejtett öltésnyomok. A talp egy részén bélésmaradványok vannak.⁷³ Az ilyen formájú cipők a 16-17. századi jellegzetesen keleti típusú cipőtálpformák közé tartoznak, ezen belül közelebbi datálásuk jelenleg még nem lehetséges.⁷⁴ A bőrtárgyak a gödör legalján a talajvíz által erősen átitatott alsó rétegben maradhettek csak meg a valószínűleg az épület tetőszerkezetéhez tartozó deszkátöredékekkel és zsindelymaradványokkal együtt.⁷⁵

III. ÖSSZEFOGLALÁS

A kályhaszemek bontásából származó restaurált talpastálak, illetve töredékek több típust képviselnek, melyek közül a sgraffito díszes edények datálhatósága, valamint a fazéktöredékek adhatnak segítséget ahhoz, hogy a kályha leomlásának időszakát valamelyest behatároljuk. A fent ismertetett típusok készítése ideje a 16. század második fele-17. század elejére keltezhető, ezt tekintve a kályha leomlása a 17. század elejére-első felére tehető.

Az összeomlott kályhát lefedő világos hamus szélű laza barna betöltési rétegben is több a 16. század második felére-17. század elejére keltezhető fazékperem, sgraffito-díszes talpastál töredék került elő, így ez is támogatja a kályha

⁷⁰ GERELYES 1987. 174., 173. 5. kép 3.

⁷¹ GERELYES-FELD 1986. 177.

⁷² TÓTH 2011. 237., 245. 6. kép 4.

⁷³ Talphossz: c. 27,3 cm, elülső talpszélesség: 11,9 cm, sarokszélesség: 9 cm, lágyékszélesség: 4,8 cm

⁷⁴ KISSNÉ 2004. 93., 94. 16. kép középső cipőtálp-hoz hasonló formailag az itt előkerült darab

⁷⁵ A fenyőfából készített famaradványok fajtájának, korának és funkciójának meghatározását Grynaeus András végezte, az eredményekről szóló jelentés a BTM RA ltsz. 2779-2008 ásatási dokumentáció mellékletét képezi.

leomlásának feltételezett időszakának meghatározását. Ezt erősíti meg az is, hogy a gödör alján feltárt famaradványok között a tetőszerkezet maradványai között egy kocsányos tölgyből készült hordódonga is előkerült, melynek legkorábbi ki-

vágási idejét a vizsgálat az 1547-es évben határozta meg.⁷⁶ A gödör további betöltési rétegei már a 17. század közepére-második felére, esetenként a 18. század elejére jellemző leletanyagot tartalmaztak.

IRODALOMJEGYZÉK

- A visegrádi fellegrvár 2006
 BALLA-ÉDER
 BENCZE-PAPP 2004
 BENDA-ÉDER 2008
 BIKIĆ 2003
 ÉDER 2008
 Élet egy középkori faluban 1996
 FODOR-KOZÁK 1970-1971
 GAÁL 2010
 GAÁL 2011
 GARÁDY 1944
 GERELYES 1980
 GERELYES 1985
 GERELYES 1986
 GERELYES 1987
 GERELYES 1991
 GERELYES-FELD 1986
 HABLE 2009
- A visegrádi fellegrvár. Visegrád régészeti monográfiái 6. szerk.: Buzás Gergely. Visegrád, 2006.
 BALLA Márta – ÉDER Katalin: Budai külvárosokból előkerült török kori fajanszok anyagvizsgálatának eredményei. (Kézirat)
 BENCZE Zoltán – PAPP Adrienn: Török kerámia egy Dísz téri sziklagödör feltárásából. BudRég 38. (2004), p. 35-49.
 BENDA Judit – ÉDER Katalin: Budapest, II. ker., Kacska utca 15-23. és Ganz utca 16. Aquincumi füzetek 14. (2008), p. 193-196.
 BIKIĆ, Vesna: Gradska keramika Beograda (16-17. vek) – Belgrade Ceramics in the 16th-17th century. Beograd, 2003.
 ÉDER Katalin: Török kori fajanszok a Víziváros területéről. In: BudRég 41. (2008), p. 239-247.
 Élet egy középkori faluban – 25 év régészeti kutatása a 900 éves Szentkirályon. Kiállítási katalógus. Pálóczi Horváth András (szerk.) Budapest, 1996.
 FODOR László – KOZÁK Károly: Leletegyüttesek a román kori székes-egyház környékéről. Egri Múzeum Évkönyve 8-9. (1970-1971), p. 147-199.
 GAÁL Attila: Kerámia leletek a Szekszárd-palánki török palánkvár (Jeni Palanka) területéről és feltárásából. Mázas asztali edények. WMMÉ 32. (2010), p. 401-452.
 GAÁL Attila: leletek a Szekszárd-palánki török palánkvár (Jeni Palanka) területéről és feltárásából. II. Talpastálak, kiöntőcsöves korsók. WMMÉ 33. (2011), p. 231-286.
 GARÁDY Sándor: Agyagművesség. In: Budapest története III. Budapest, 1944. 382-401.
 GERELYES Ibolya: Előzetes jelentés a Békés-Kastélyzugi törökkori palánkvár ásatásáról 1975-1978. Archaeologiai Értesítő 107. (1980), p. 102-111.
 GERELYES Ibolya: Adatok a tabáni török díszkerámia keltezéséhez és etnikai háttéréhez. Folia Archaeologica 36. (1985), p. 223-247.
 GERELYES Ibolya: Adatok a sgraffito-díszes török kerámia keltezéséhez. Keletkutatás 1986. ősz p. 69-84.
 GERELYES Ibolya: Török kerámia a visegrádi Alsóvárból. Communicationes Archaeologicae Hungariae 1987. p. 167-179.
 GERELYES Ibolya: Török leletegyüttesek a budavári palotából (1972-1981). TBM 23. (1991), p. 21-75.
 GERELYES Ibolya – FELD István: Hódoltságkori leletegyüttesek az ozo-rai várkastélyból. Communicationes Archaeologicae Hungariae 1986. p. 161-181.
 HABLE Tibor: Két újabb megelőző feltárás a vízivárosi ala tábor vicusának területén. Aquincumi füzetek 15. (2009), p. 110-123.

⁷⁶ Grynaeus András vizsgálati jelentése BTM RA ltsz. 2779-2008

- KISSNÉ 2004 KISSNÉ BENDEFFY Márta: Keleti és nyugati hatások a magyar lábbeli-viseletre a XIII-XVII. században. In: Restaurálási tanulmányok. Tímár-Balázs Ágnes emlékkönyv. Szerk.: Éri István. Budapest, 2004. p. 89-98.
- KOLLÁTH 2010-2013 KOLLÁTH Ágnes: 16-19. századi kerámiatípusok Pápán. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2010-2013. p. 151-183.
- KOLLÁTH 2012 KOLLÁTH Ágnes: Két kora újkori kerámia leletegyüttes a budai Szent György térről. *BudRég* 45. (2012), p. 169-194.
- KOVÁCS 1984 KOVÁCS Gyöngyi: Török kerámia Szolnokon. In: Szolnok Megyei Múzeumi Adattár. Szolnok, 1984.
- KOVÁCS 2006 KOVÁCS Gyöngyi: Hódoltságkori leletegyüttes Baja belvárosából. *Communicationes Archeologicae Hungariae* 2006. p. 275-295.
- SABJÁN 2001 SABJÁN Tibor: Késő középkori népies kályháink nagytáji vonatkozásai. In: Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. A 2001. október 9-10-én Szolnokon megrendezett konferencia anyaga. Cseri Miklós, Tárnoki Judit (szerk.) Szentendre-Szolnok, 2001. p. 281-330.
- SABJÁN 2002 SABJÁN Tibor: Bögrés szemeskályhák az Alföldön. In: Gerencserek, kályhások, tűzvigyázók. Feudáliskori kályhacsempék az Alföldről és peremvidékéről. Gyulai katalógusok 11. (2002), p. 57-72.
- SABJÁN-VÉGH 2002 SABJÁN Tibor – VÉGH András: Török kori lakóház és kályhák a budai Vízivárosból. In: A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24-26. között megtartott konferencia előadásai. (Opuscula Hungarica 3.) Gerelyes Ibolya, Kovács Gyöngyi (szerk.) Budapest, 2002. p. 269-288.
- SÁROSI 2002 BELÉNYESYNÉ SÁROSI Edit: Régészeti kutatások a középkori Buda Szentpétermártír külvárosában. Garády Sándor kutatásai 1940-42. I. *BudRég* 35. (2002), p. 469-525.
- TÓTH 2011 TÓTH Anikó: Török kori településrészlet a Budavári Palota Csikós udvarán. *BudRég* 44. (2011), p. 227-247.

THE PIT IN THE OTTOMAN ERA IN THE BUDAPEST, VÍZIVÁROS

In 2007, part of a Turkish house with stone foundation and rammed earth floor came to light at Budapest, II. district, Kacsá street 15-23. On the southwest corner of the house ruins, a pit with big diameter have been excavated. A large quantity of intact and fragmentary stove tiles were unearthed from the lower layers. The collapsed house wall was visible in the section wall. In the building, foundation of a stove was also unearthed.

FINDS FROM THE UPPER FILLING LAYERS OF THE PIT

The stratification in the upper fillings of the pit was easy to follow. The finds from these are from between the 16th and 18th century.

Among the footed bowls/plates the monochrome glazed ones were the most common, yet we have found some drizzle glazed and sgraffito-ornamented fragments.

The jar fragments mostly belong to pouring lip jars. We have also found a grey jar with sealed cogwheel pattern, some so called ottoman Hungarian jar – white in the inside, glazed on the neck on both sides – and orange fragments, too.

Findings from above the stove contain much more pot fragments.

The first filling layer contained pieces from the 17th century, the next from the late 16th/early 17th century. The so called Hungarian type pots are more general, only one Balcanic and two Austrian fragments were found.

The tile fragments belong to the type used during the ottoman rule.

The most significant metal find was a deformed cauldron.

REMAINS OF THE STOVE

The remains of the stove were unearthed from the northern part of the pit. There was no plastering in the filling.

The 71 piece finding assemblage consist of mostly cup shaped stove tiles, but there were 3 plate shaped and 8 onion shaped tiles, too. Thirty-six / 36 intact pieces of them were almost in situ.

The tiles are pink, brown and orange in color, some pieces were partly sooty. There is no orna-

mentation on the cup shaped tiles, some pieces are decorated by low wales and deeper slots. The inside of the plate shaped ones are ornamented with inscribed concentric circles and two lines of pinching. Among the onion shaped pieces there are 5 with spiral ornaments on the top.

Two things prove that the tiles belonged to the same stove. For one, their position: they were found in several layers in the same location. The other is the number of the tiles and the fragments: the 36 intact ones and the 35 fragments, based on the Sabján's fragment calculation method, could be enough to build a whole or semi-whole stove. The intact tiles are barely sooty, or in other words, just narrowly show the signs of usage. The stove probably stood for a really short period of time, and collapsed in the pit along with the building walls.

Based on the shaping and quality of the tiles, their maker could have been "maestro" who followed Hungarian pottery making tradition.

Its antecedents could be found in tiled stoves typical in the Great Hungarian Plain and Eastern Transdanubia. This stove type already appeared in the Great Hungarian Plain in the late Middle Ages, and several other, although more simple have been built in the 17th century.

POTTERY UNEARTHED TOGETHER WITH THE STOVE

Three footed bowl with sgraffito ornamentation were found during the excavation of the stove, one with a rare decoration. Their age could be dated to the middle-late 16th, maybe to the early 17th century. The flattened, hemisphere shaped, the so called drizzle glazed and the monochrome footed bowls were both in use on every area under the ottoman rule through the whole era.

Most of the jar fragments belong to the group of grey or glazed, usually jars with pouring lip. The light grey fragments are to the reduced burnt, more harshly designed jars. On the surface of a pouring lip jar fragment a painted decoration is visible. The small glazed jar could be dated to the 16-17th century, based on a parallel from Belgrade. In other words, it was a so called Hungarian vessel. The ovoid jars with dark-green glaze on the neck, mouth and shoulder, as well as the

orange jars were both in constant use during the ottoman era.

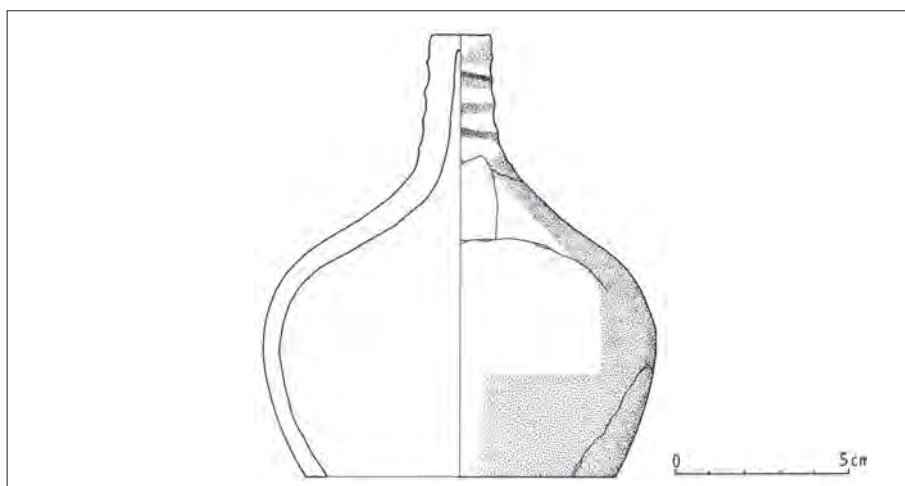
The few pot fragments could be dated to the late 16th, early 17th century, yet two fragments are specific in the first half-middle of the 17th century, although we cannot rule out a late 16th century development/genesis. A faience, non-Iznik type cup of yellowish-white material was also found.

OTHER FINDINGS

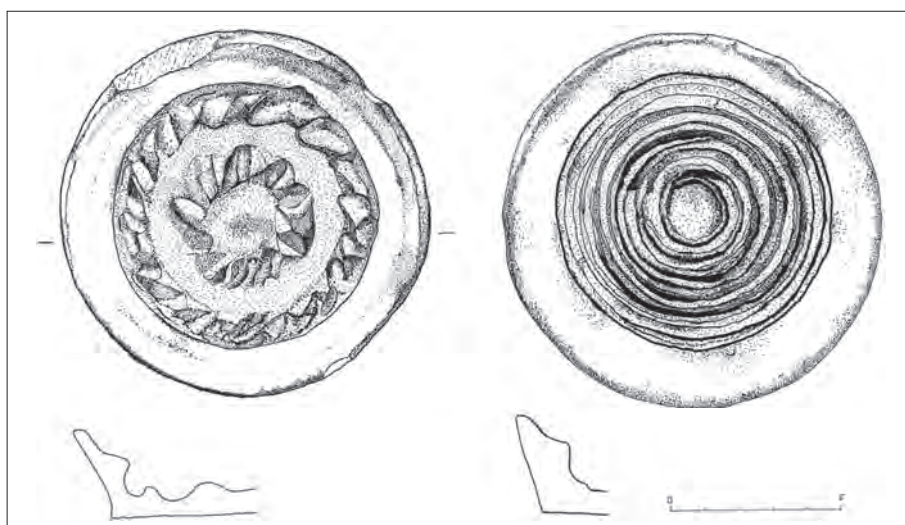
On the pit bottom we have found boards, shingles, belong to the roofing, as well as ceramic fragments. Also, an eastern style tread from the 16-17th century was also found in the same location.

SUMMARY

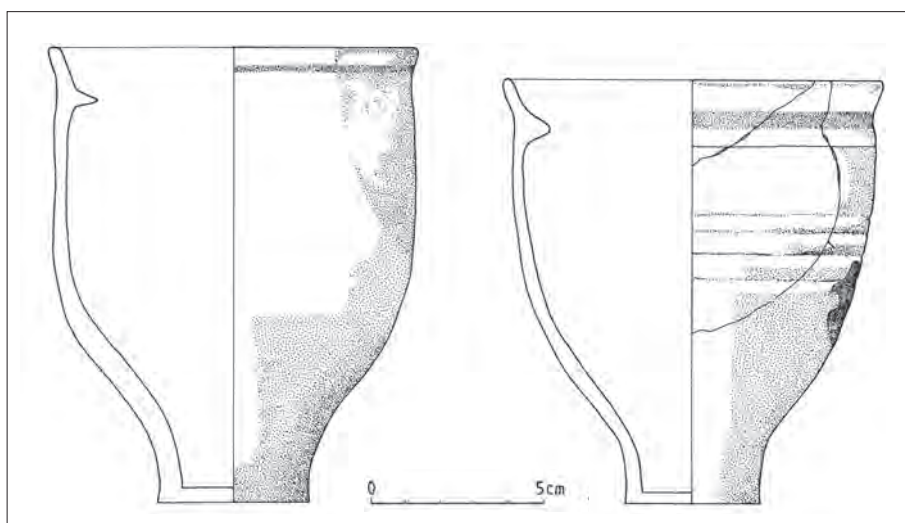
Among the findings, the footed bowls with sgraffito ornaments and the pot rims can be helpful to date the collapse of the stove. They could be dated to the second half of the 16th or the early 17th century, so the collapse could be dated to the first half of the 17th century. In the filling layer which covers the stove there are several fragments from the late 16th, early 17th century. The stove, found on the pit bottom only verifies that. It is made of pedunculate oak (*quercus robur*), which excision could not be before the year 1547. Other filling layers of the pit contain findings from middle-late 17th, sometimes from the early 18th century.

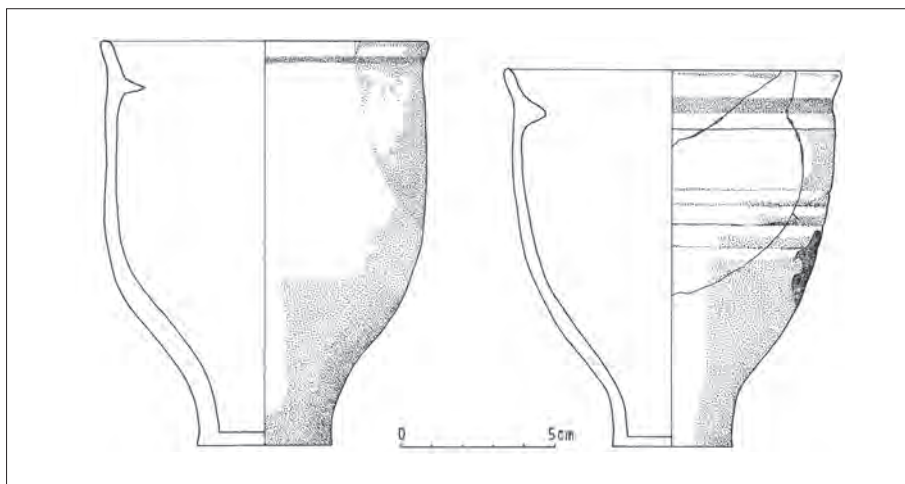
1. kép. Hagyma alakú kályhaszem (ltsz. 2012.142.390.)

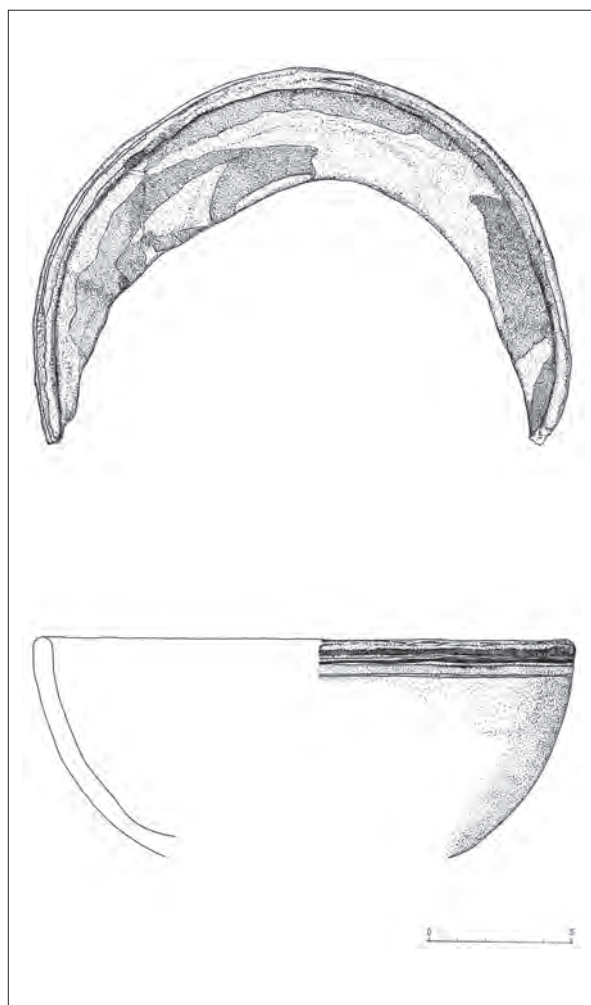
2. kép. Tányérka alakú kályhaszemek (ltsz. 2012.142.395., 2012.142.409.)

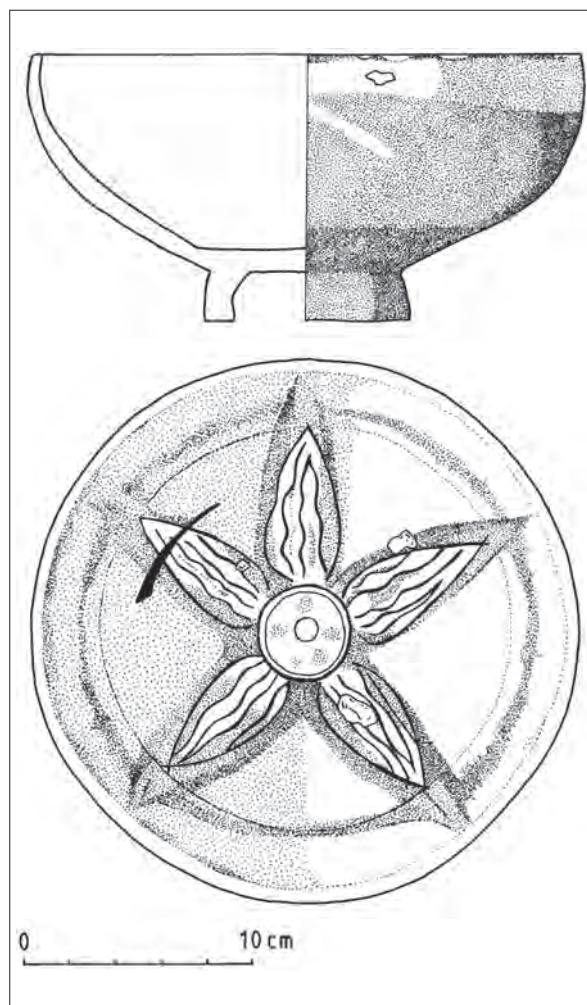
3. kép. Pohár alakú kályhaszemek (ltsz. 2012.142.392., 2012.142.394.)

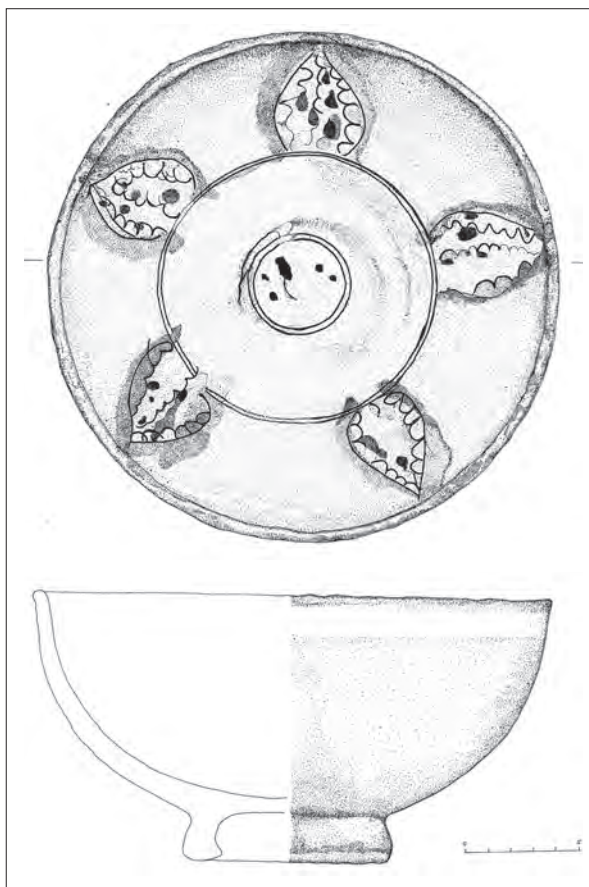
4. kép. Pohár alakú kályhaszem (ltsz. 2012.142.339.)

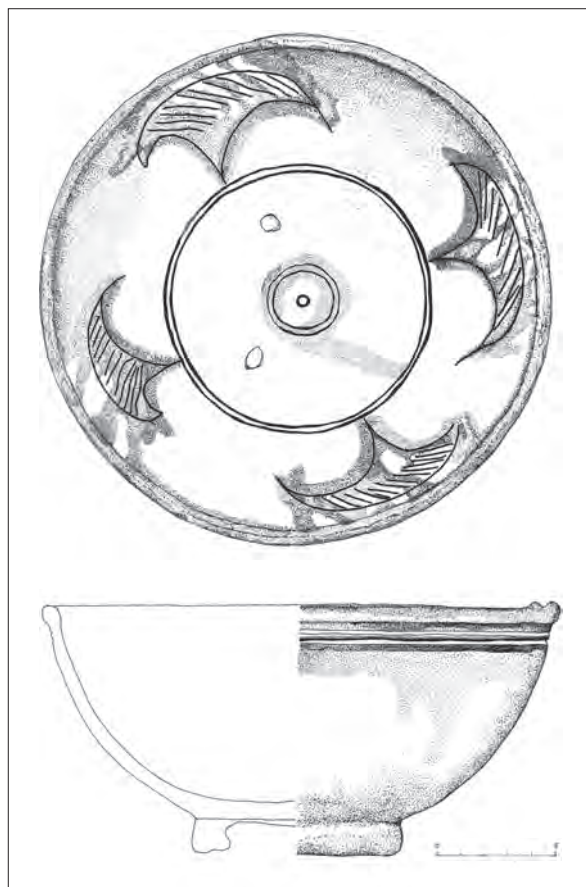
5. kép. Festett talpastál töredéke (ltsz. 2012.142.330.)

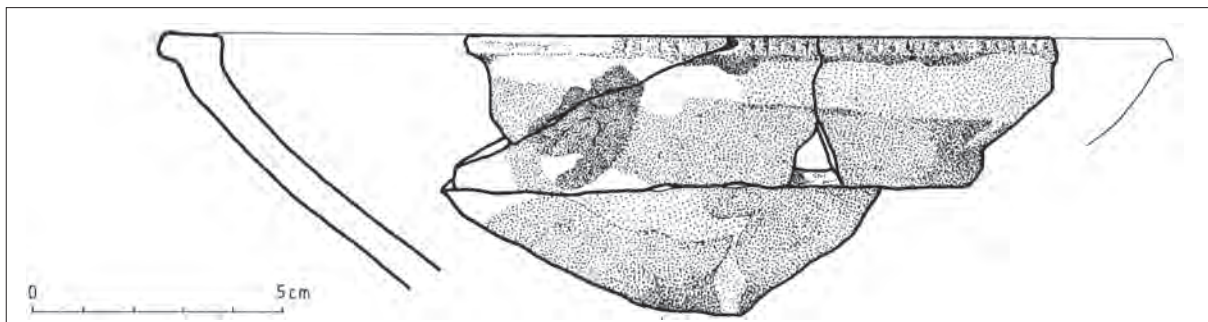
6. kép. Ún. sásleveles sgraffitto díszes talpastál (ltsz. 2012.142.350.)

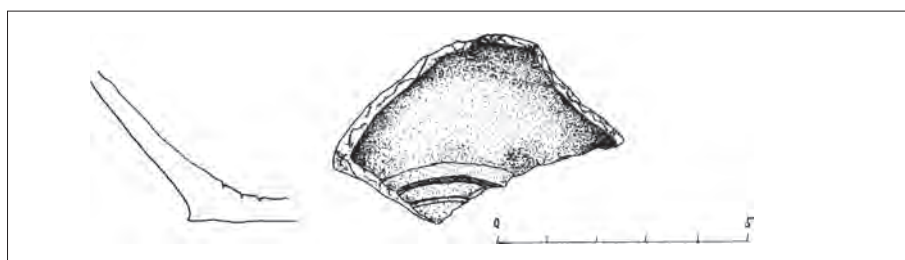
7. kép. Levélmotívumos sgraffitto díszes talpastál
(ltsz. 2012.142.386.)

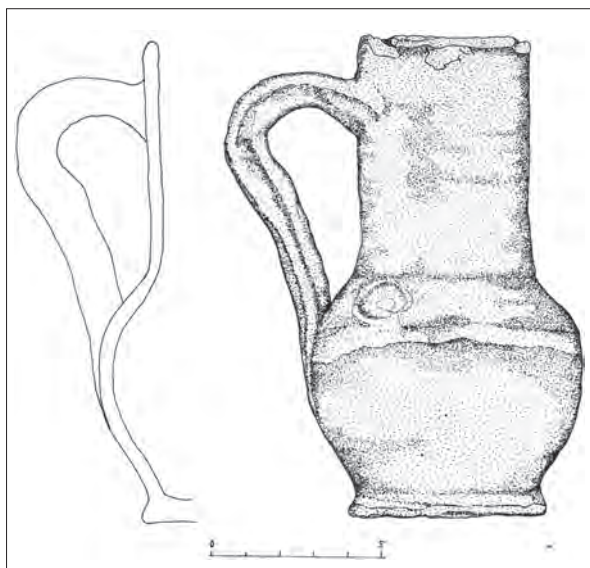
8. kép. Sgraffitto díszes talpastál
(ltsz. 2012.142.387.)

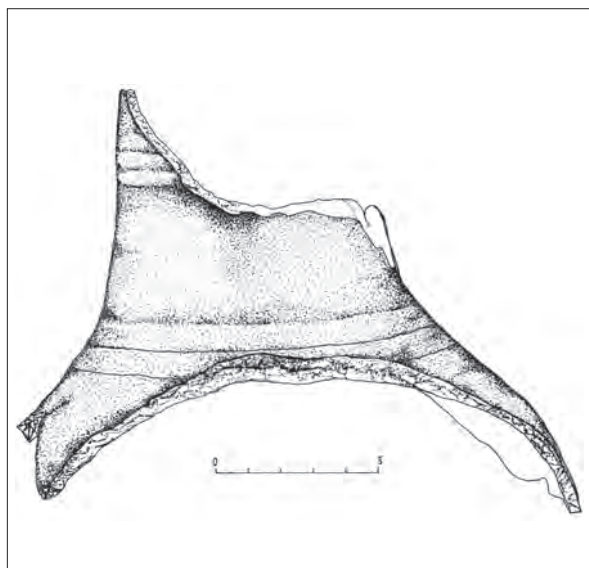
9. kép. Fogazott peremű talpastál töredéke (ltsz. 2012.142.372.1.)

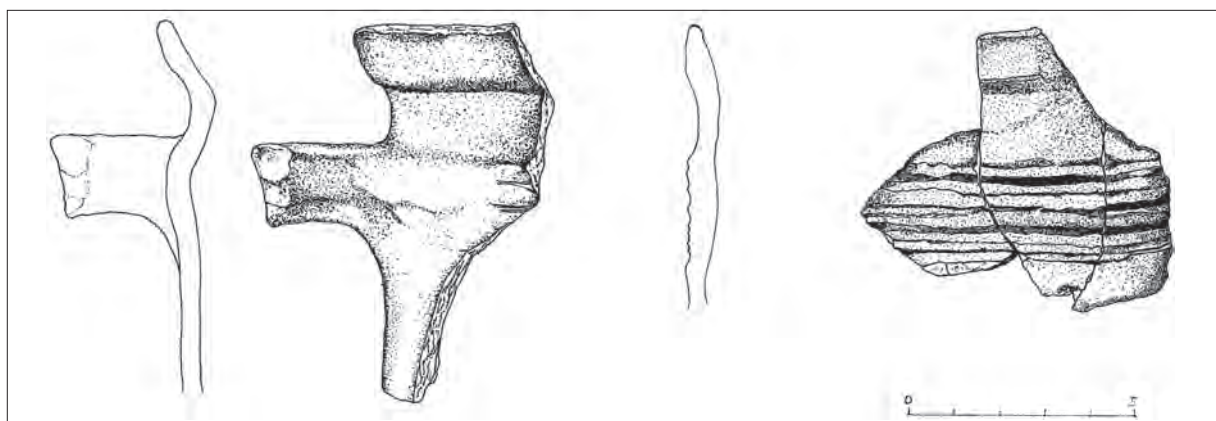
10. kép. Vegyesmázás tányér töredéke (ltsz. 2012.142.415.)

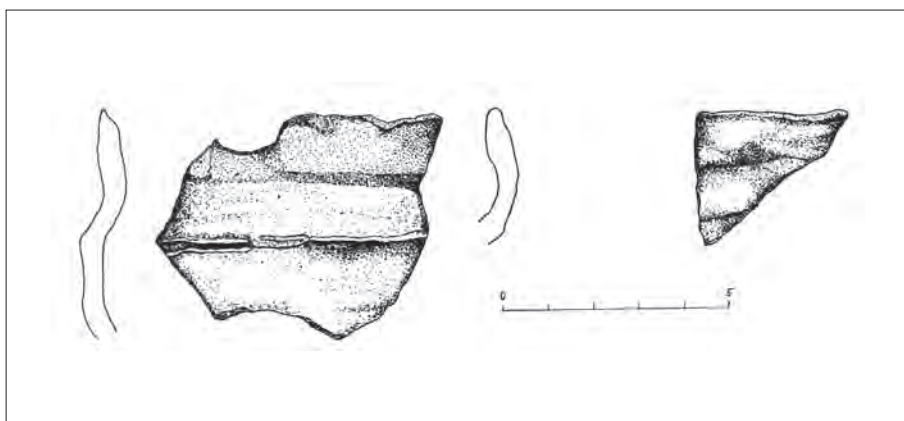
11. kép. Kisméretű mázas korsó (ltsz. 2012.142.1.)

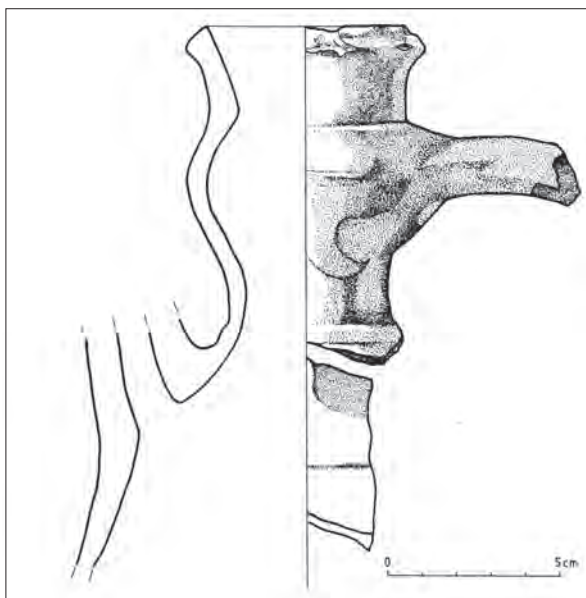
12. kép. Szürke korsó töredéke (ltsz. 2012.142.331.)

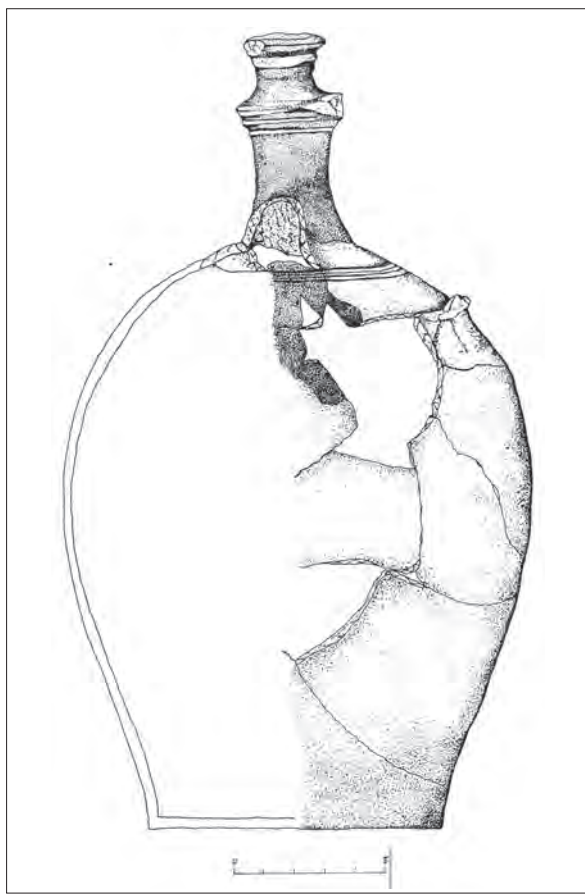
13. kép. Szürke korsó töredékei (ltsz. 2012.142.468.1-2.)

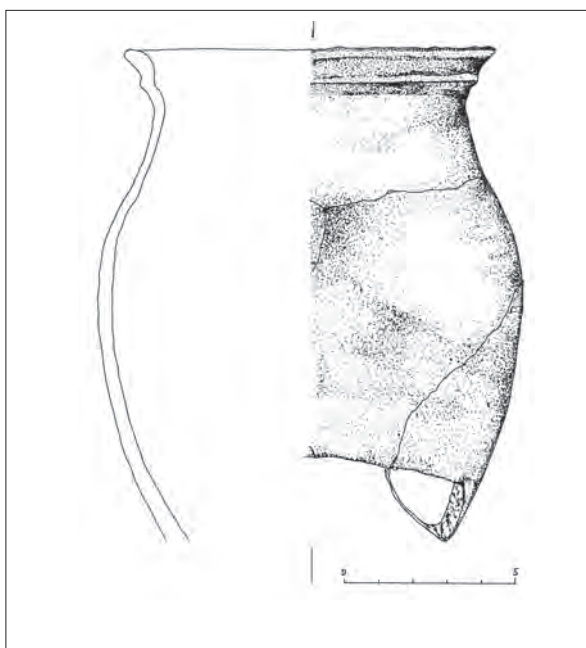
14. kép. Narancssárga kancsó és szürke korsó töredéke (ltsz. 2012.142.404., 2012.142.332.)

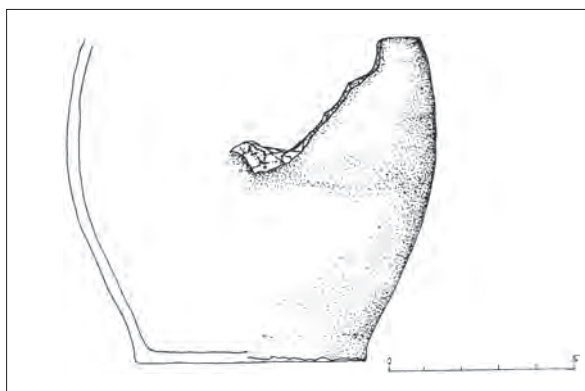
15. kép. Festett díszítésű mázas kiöntőcsöves korsó töredéke (ltsz. 2012.142.400.)

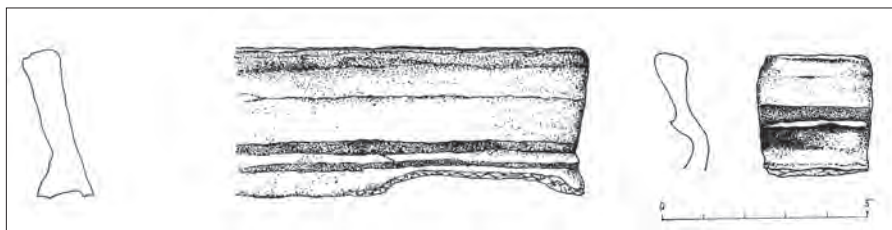
16. kép. Fehér anyagú, részben mázas korsó (ltsz. 2012.142.396. és 427.)

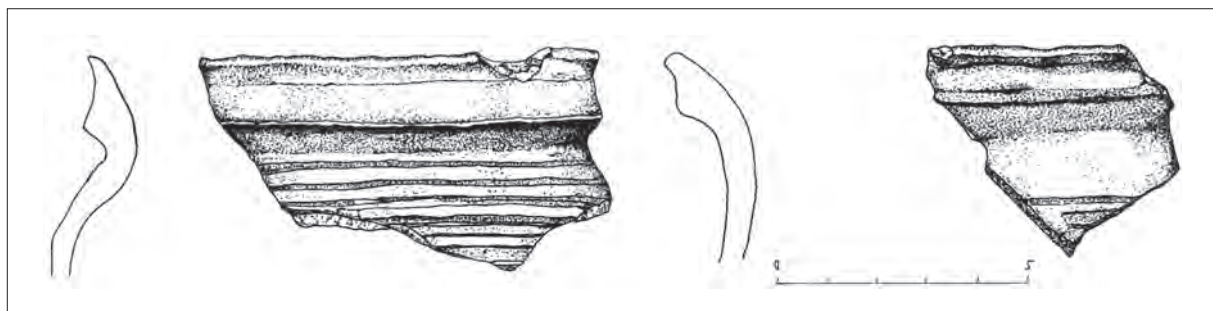
17. kép. Fehér anyagú bögre töredéke (ltsz. 2012.142.388.1.)

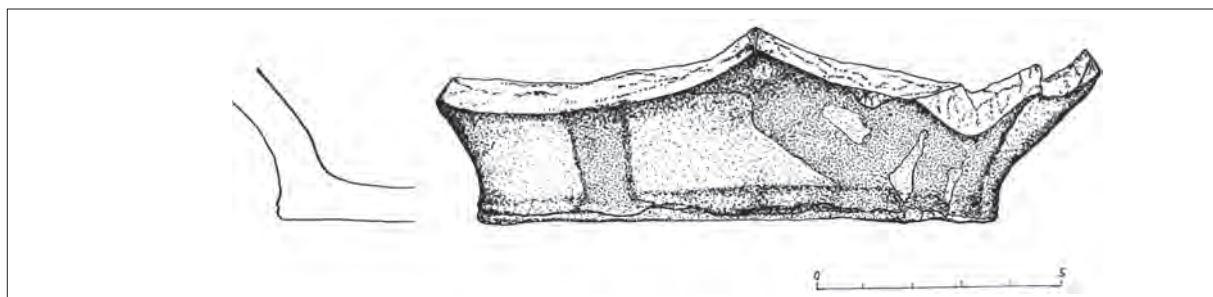
18. kép. Fazék aljtöredéke (ltsz. 2012.142.469.)

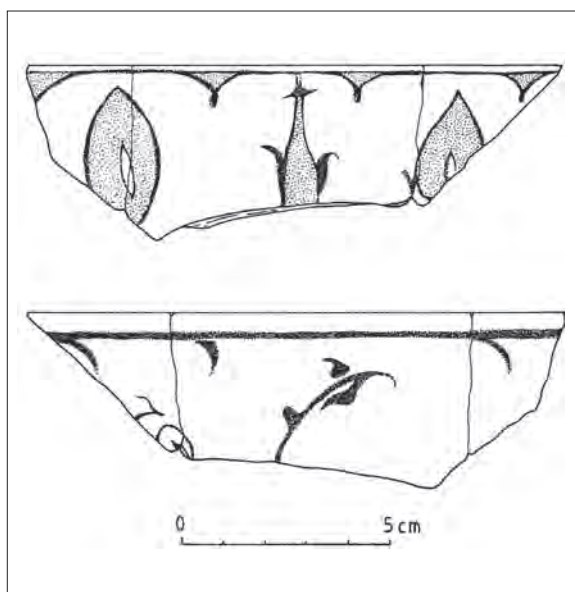
19. kép. Fazékperem-töredékek (ltsz. 2012.142.335., 2012.142.407.)

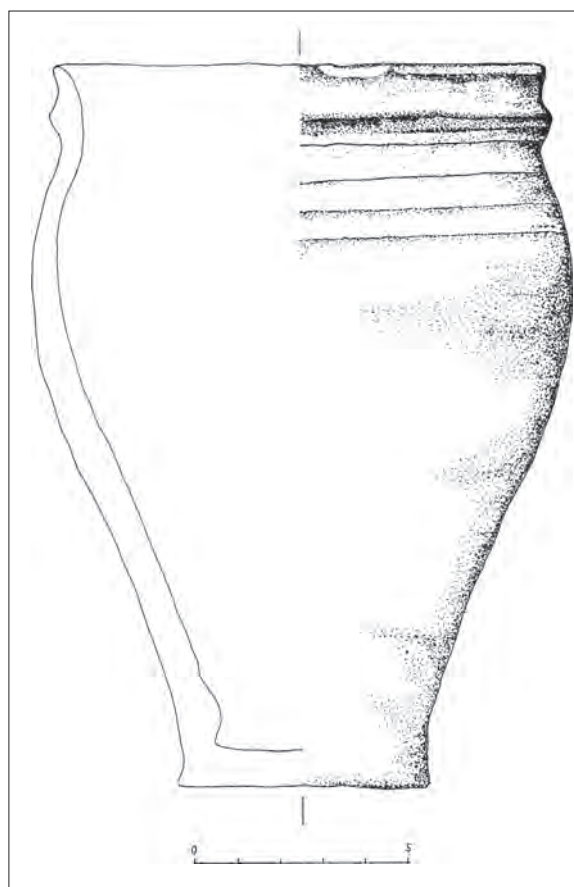
20. kép. Pohárperem-töredékek (ltsz. 2012.142.344., 2012.142.374.)

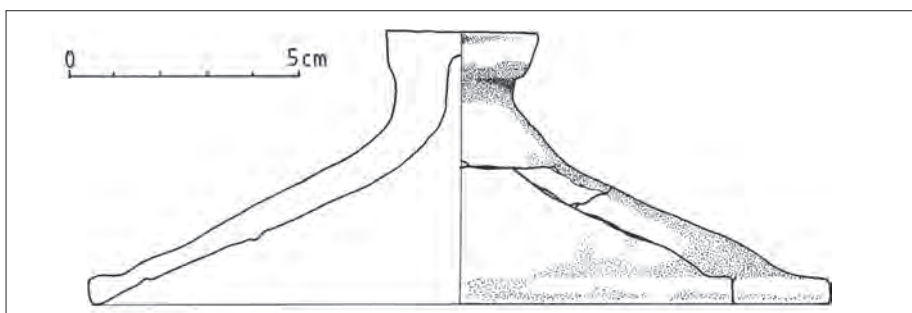
21. kép. Mázás tárolóedény aljtöredéke (ltsz. 2012.142.470.)

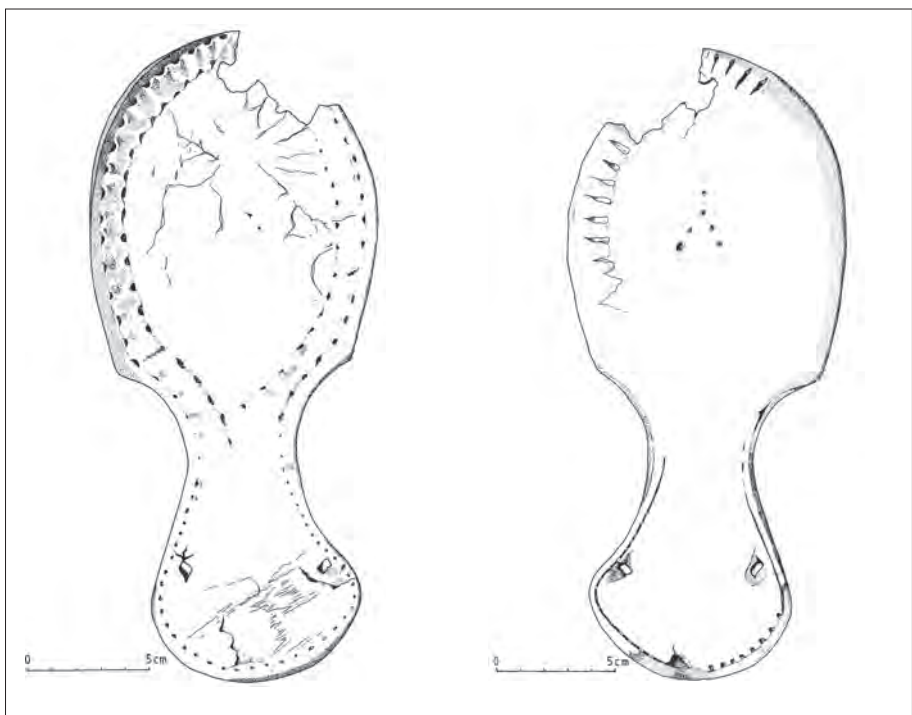
22. kép. Fajanszcsésze oldaltöredékei (ltsz. 2008.2.15.)

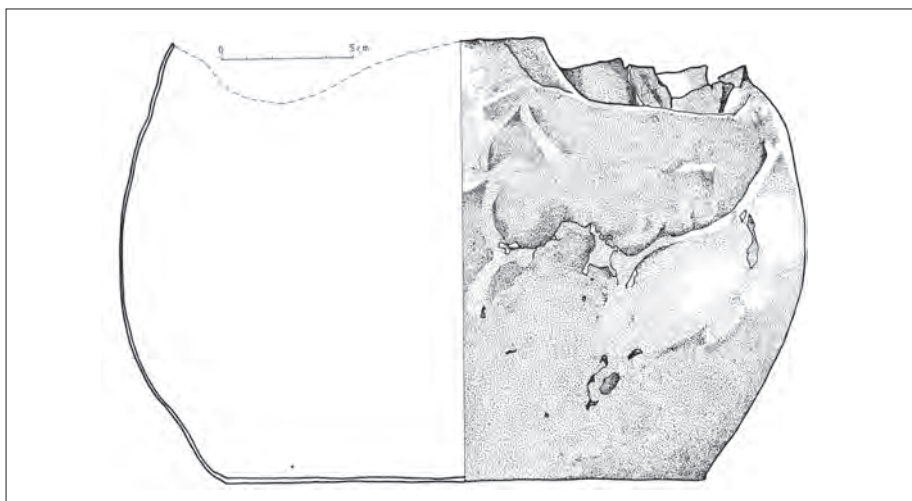
23. kép. Pohár (ltsz. 2012.142.420.)

24. kép. Fedő (ltsz. 2012.142.421.)

25-26. kép. Bőr cipőtalp külső és belső (ltsz. 2008.2.1.)

27. kép. Fém bogrács (ltsz. 2012.142.486.)

28. kép. A török ház és a gödör feltárás után

29. kép. A gödör metszetsfala a házomladékkal, aljában a kályhaszemek első rétege

30. kép. Kályhaszemek „in situ” helyzetben

31. kép. A gödör alját borító famaradványok előkerülése

32. kép. Az ép és szinte teljesen ép kályhaszemek

33. kép. Festett díszítésű mázas kiöntőcsöves korsó töredéke (ltsz. 2012.142.400.)

34. kép. Űn. sásleveles sgraffitto díszes talpastál (ltsz. 2012.142.350.)

35. kép. Levélmotívumos sgraffitto díszes talpastál (ltsz. 2012.142.386.)

36. kép. Sgraffitto díszes talpastál (ltsz. 2012.142.387.)

37. kép. Kisméretű mázas korsó (ltsz. 2012.142.1.)

38. kép. Kisméretű töredékes talpastál, játékedény (?)
(ltsz. 2012.142.215.)

KOMORI TÜNDE

A BUDAVÁRI KIRÁLYI PALOTA PORCELÁN LELETANYAGÁNAK KUTATÁSA ÚJ SZEMPONTOK ALAPJÁN

KUTATÁSTÖRTÉNET

A magyar földből előkerült kínai porcelánok kutatástörténetét jelen tanulmányban a teljesség igénye nélkül kíséreltem meg összefoglalni, melynek alapvető célja rávilágítani, jelenleg hol áll a kínai porcelánkutatás Magyarországon. A teljes hazánkban előkerült leletanyag feltérképezése azonban hiánypótló munka lenne, valamint képet adna a tárgytipus magyarországi elterjedéséről.

Magyarországon a két legnagyobb tekintetű leletegyüttes Budáról és Egerből került elő, ezek közül az egri valamivel gazdagabb. Az egri anyagról átfogó elemzés tavalyig nem készült, az is egy szakdolgozat¹ formájában. Az ásatások bemutatása során Kozák Károly röviden foglalkozik a kínai porcelánokkal, de már akkor megemlíti, hogy ez tekinthető az ország legnagyobb porcelán leletanyagának.² A budai anyag egyik jelentős részét képezik a palotai ásatásokból előkerült darabok, melyeket Holl Imre publikált.³ Ez a feldolgozás tekinthető eddig a legátfogóbb kísérletnek a kínai porcelánok hazai kutatásában, amely később állandó hivatkozási alapot jelentett a többi leletegyüttes értelmezésében. A palotán kívül Budán a polgárvárosból is jelentős mennyiségű porcelán ismert, eddig a Pasa Palotából, a domonkos kolostorból, a Szent György térről, a Tóth Árpád sétányról; valamint a külvárosokban a Vizivárosból. A Pasa Palota anyaga egyelőre publikálatlan. A domonkos kolostor néhány darabjáról Holl Imre közli mind a palota-ásatások kora újkori leleteinek anyagközlésében,⁴ mind a magyarországi külföldi kerámiáról írt cikksorozatában.⁵ A Szent György téri darabokat Tóth Anikó említi rövid leírással,⁶ de elemzésükre nem tesz kísérletet. A Tóth Árpád sétányon

előkerült darabok szintén közöletlenek. A Vizivárosból számos helyről kerültek elő töredékek, így a Gyorskocsi utcából, a Hunyadi János útról, a Kacsá utcából és a Ganz utcából. A Gyorskocsi utcából és a Hunyadi János útról előkerült darabok közül Holl Imre közöl néhányat cikksorozatában.⁷ A Kacsá utcai és Ganz utcai darabokat Éder Katalin közli, rövid elemzésében a 17. századra keltezi őket.⁸ Buda tekintetében meghatározó tanulmány Gerelyes Ibolya tanulmánya az itt előkerült szeladonedényekről,⁹ ugyanis felhívta a kutatás figyelmét erre a típusra.

A budai és az egri anyag mellett jelentős leletegyüttes továbbá a szolnoki, melyet Kovács Gyöngyi publikált.¹⁰ A leletanyag mérete mellett maga a publikáció is úttörőnek számít a porcelán kutatástörténetében, ugyanis itt először esik szó bővebben a gyártástechnikáról, valamint először látunk kísérletet egy szűkebb időhatár megadására a magyarországi porcelánokat illetően. Kovács Gyöngyi az írásos források alapján a 16. századra tette a kínai porcelán magyarországi elterjedését,¹¹ valamint megállapította, hogy a hazánkban előkerülő darabok többsége a Ming-dinasztia idejére keltezhető (1368-1644).¹²

Egy jelentősebb anyag került felszínre továbbá Szekszárd Jeni-palánkról, aminek elemzését Gaál Attila végezte el,¹³ a budai és egri analógiák alapján a 17. századra keltezte.¹⁴

A fenti nagyobb leletegyüttesek mellett néhány töredék formájában került még elő kínai porcelán Bajáról,¹⁵ a szegedi várból,¹⁶ és a szendrői végvárból.¹⁷

¹ ZAY 2013

² KOZÁK 1963. 131.

³ HOLL 2005

⁴ HOLL 2005. Abb. 106.

⁵ HOLL 2006. 27. kép

⁶ TÓTH 2002

⁷ HOLL 2006. 29-30. kép

⁸ ÉDER 2012. 162.

⁹ GERELYES 2004

¹⁰ KOVÁCS 1984

¹¹ KOVÁCS 1984. 52.

¹² KOVÁCS 1984. 53.

¹³ GAÁL 2005

¹⁴ GAÁL 2005. 207.

¹⁵ KOVÁCS 2006

¹⁶ HANCZ 2006

¹⁷ TOMKA 2002

A PORCELÁN GYÁRTÁSTÖRTÉNEK FORDULÓPONTJAI A 19. SZÁZADIG

A kutatók a mai napig vitáznak arról, mikor találták fel pontosan a porcelánt. Egyesek szerint a Wei¹⁸- (220-265) és Jin-dinasztiák (265-420) időszakában kezdődött meg a porcelángyártás, mások szerint azonban még korábban, a Keleti Han-dinasztia (25-220) idejére a legmegfelelőbb helyezni a kezdetét. Emellett vannak vélemények, miszerint a porcelán története egészen a Shang- (i.e. 1600-1046) és Zhou-korig (i.e. 1046-256) megy vissza,¹⁹ de a kutatás egyelőre a Han-dinasztia (i.e. 206 – i.u. 220) korát fogadja el a porcelán kezdeti időszakának.²⁰ A legkorábbi porcelánt proto-szeladonnak hívják. Ennek előállításakor a ma is

használt alapanyagokkal dolgoztak azzal a különbséggel, hogy nem mosták át és finomították olyan mértékben, mint napjainkban. Az égetési hőmérséklet azonban már akkor elérte az 1200-1230 °C-ot.²¹ A proto-szeladon nagyon gyorsan rendkívül népszerűvé vált. A Han-dinasztia időszakában már teljes szeladonkészleteket gyártottak. Ekkor a fő központok Zhejiang és Jiangsu tartományok voltak, tehát a Jangce alsó folyása (1. kép). Az itt gyártó műhelyek folyamatos fejlődésének köszönhetően a 6. századra kialakult az ún. fehérporcelán, ami a ma is ismert kínai porcelán első típusa volt. A fehérporcelán fontos részévé vált a mindennapoknak, lefektette a későbbi festett edények és a modern porcelán alapjait, illetve – kizorítva a szeladont – Kína elsőszámú

1. kép. Kína tartományai

¹⁸ A kínai nyelvű kifejezések ill. hely- és személynevek átírásakor a ma nemzetközileg elfogadott és használt ún. *pinyin* (ejtsd: pinyin) latin betűs átírást használok. A kiejtés alapjai: <http://mandarin.about.com/od/pronunciation/a/How-To-Pronounce-Mandarin-Chinese.htm> (letöltés ideje:

¹⁹ DONG 2001. 66.

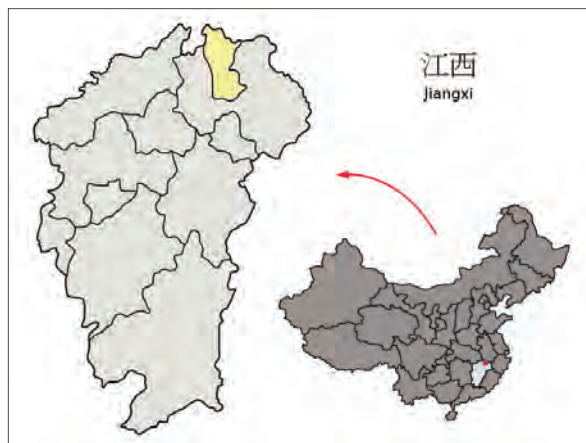
²⁰ CHENG-LI 1989. 23.

²¹ CHENG-LI 1989. 23.

porcelántermékévé vált.²² A porcelángyártás a Song-korban (960-1279) érte el csúcspontját, ami nemcsak a minőségben mutatkozott meg, hanem abban is, hogy ebben az időszakban terjedtek el a porcelángyártó műhelyek Kínában. Az általános vélemény szerint a máig világhíres kék-fehér porcelán (*qinghuaci* 青花瓷) pedig a 13. század második felében, a Yuan-dinasztia (1279-1368) uralma alatt ért be, habár már a Song-korban megjelent.

A porcelán a Ming- (1368-1344) és Qing-korban (1644-1911) élte virágkorát, ezt a két időszakot a porcelántörténetben egy korszaknak tekintik. A klasszikus kék-fehér porcelán mellett ekkor jelentek meg az ún. *wucai* 五彩, azaz ötszínű porcelánok is.²³ A Ming-korban a kék-fehér porcelán került a porcelángyártás élére annak ellenére, hogy előállítás a szeladonnál jóval egyszerűbb volt,²⁴ tehát nem igényelt olyan mértékű technikai és művészi felkészültséget. A 14. századtól a Jiangxi tartományban elhelyezkedő Jingdezhen (2. kép) lett Kína porcelánközpontja.²⁵ A kék-fehér darabokon kívül a vörös máz és a máz alatti vörös festés is hatalmas sikert aratott a korszakban, valamint a vörös mellett a sárgamázaz porcelánok is népszerűek voltak, de a Ming-kori porcelánok általában is színesek voltak, felváltva használva a máz alatti és máz feletti festési technikát.²⁶

A Qing-kor porcelángyártásának tetőpontja a 17-18. század, ami Kangxi (1662-1722), Yongzheng (1723-1735) és Qianlong (1736-1795) császárok időszakát jelenti. Yongzheng és Qianlong császárok idején a gyártás elérte csúcspontját.²⁷ A Kangxi-korszakban megjelent egy új típusú díszítés, az ún. *famille rose*, vagy kínaiul *fencai* 粉彩 (vegyesmázaz) ill. ritkábban *ruancai* 软彩 (puha színek), ami meleg, csendes színeivel vált népszerűvé Yongzheng, majd még inkább Qianlong császár uralkodása alatt, túlszárnyalva a többi porcelántípust.²⁸ Szintén a Kangxi-korszakra jellemző az európai díszítéstechnikát követő rekesz-zománcos (*qiasi falang* 掐丝珐琅, *cloisonné enamel*) porcelánedények megjelenése és elterjedése. Rekesz-zománcos porcelánt csak Kangxi, Yongzheng és Qianlong császárok idejében gyártottak, Qianlong után a hanyatló porcelángyártás miatt nem akadt már mester, aki kivitelezni tudta volna ezt a magas szintű díszítéstechnikát.²⁹

2. kép. Jingdezhen elhelyezkedése

A LELETANYAG

Magyarországon a kínai porcelán régészeti szempontból való vizsgálata napjainkig egy kevésbé kutatott terület, melynek egyik legkiaknázatlanabb aspektusa a vonatkozó kínai szakirodalom ismerete. A hiánypótlásra tett kísérlet első lépéseként a budavári palotaásatások porcelánanyagának vizsgálatára került sor, egy szakdolgozat keretében.³⁰ A palotai anyag egy kisebb részét Holl Imre már publikálta,³¹ többségük azonban mindaddig közöletlen és feldolgozatlan volt, illetve leltározatlan is. Az utóbbiak egy részén megtalálható volt a pontos vagy kevésbé pontos lelőhely, de akadnak olyanok is, amelyeken semmi sem szerepel, ezekről nem eldönthető, honnan származnak. Az ilyen töredékeket a mai, tágabb értelemben vett Budai Vár területéről származó szórványoknak tekintem (a katalógusban:³² szórvány), megkülönböztetve ezeket a leltározott, palotaásatásokból származó anyag szórványaitól (a katalógusban: Palota szórvány).

A leletanyag többsége az 1948-1960 közötti palotaásatások során került felszínre³³ (a legfontosabb lelőhelyeket ld. 4. kép), de a budai Várkerület további részeiből is származik egy-egy töredék, mint a domonkos kolostor feltárásából,³⁴ vala-

²² CHENG-Li 1989. 28.

²³ HUANG 2010. 36-38.

²⁴ CHENG-Li 1989. 82.

²⁵ CHENG-Li 1989. 83.

²⁶ CHENG-Li 1989. 83.

²⁷ CHENG-Li 1989. 85.

²⁸ CHENG-Li 1989. 85-86.

²⁹ CHENG-Li 1989. 86.

³⁰ KOMORI 2014. A leletanyag rendelkezésre bocsátásáért köszönet illeti a Budapesti Történeti Múzeumot, valamint a múzeum középkori osztályának munkatársait. A dolgozat bekötött formában a Budapesti Történeti Múzeum középkori szakkönyvtárában érhető el.

³¹ Holl 2005. és Holl 2006.

³² KOMORI 2014.

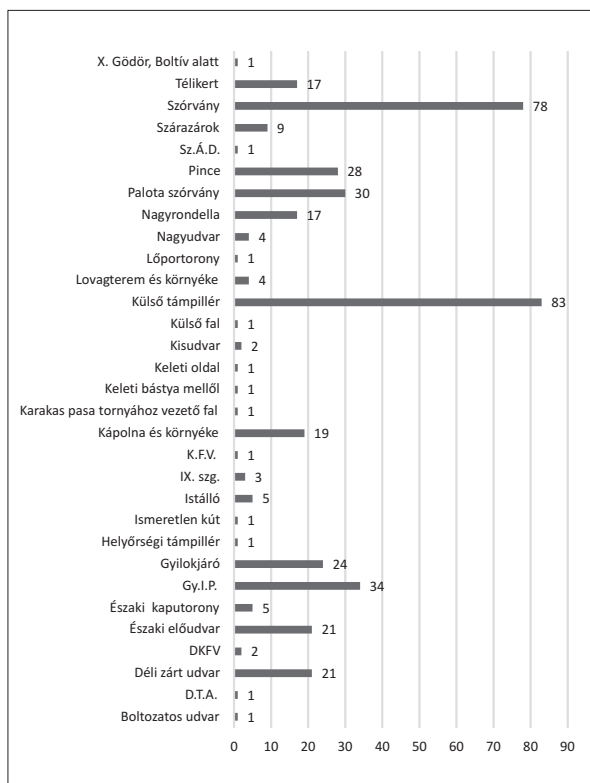
³³ Az ásatásokról: GEREVICH 1966., HOLL 2005.

³⁴ GYÜRKY 1969., GYÜRKY 1971., GYÜRKY 1976.

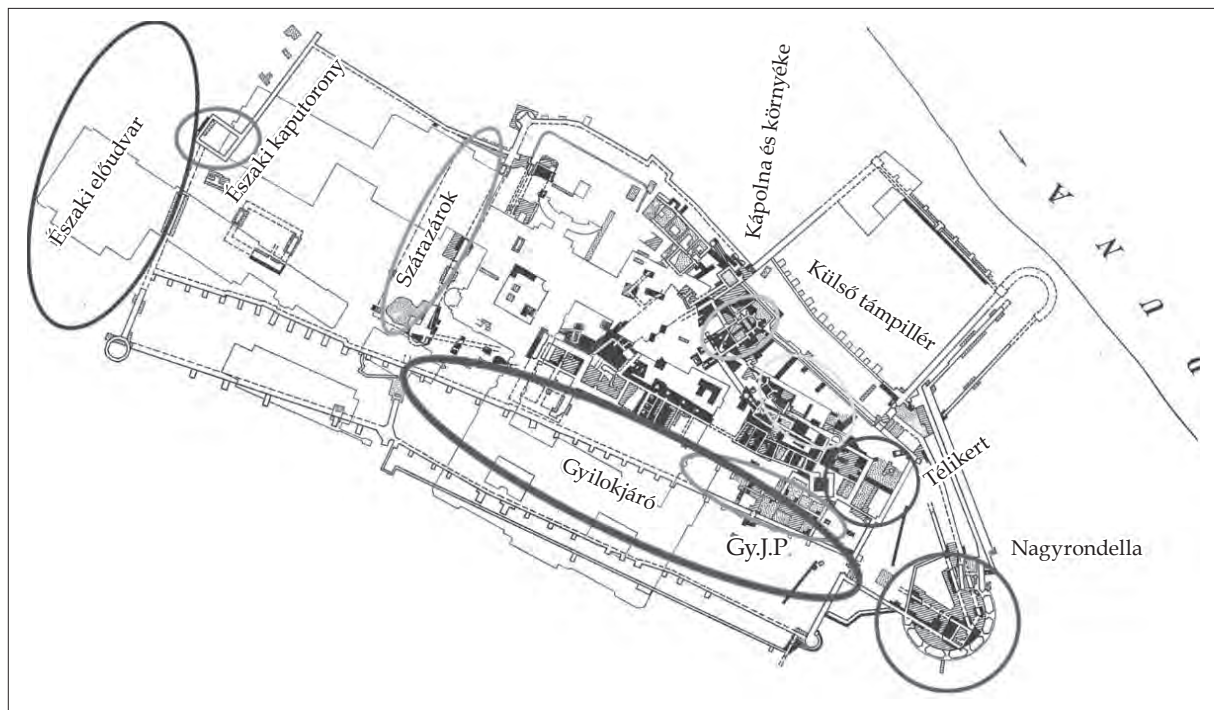
mint a Tóth Árpád sétányon,³⁵ Tárnok utcában,³⁶ Hunyadi János utcában, és a Pasa Palotában³⁷ végzett kutatások, ill. leletmentések során előkerült egy-egy darab.

Az összes feldolgozott töredék 538 db (ezen felül 75 db értékelhetetlen méretű), melyből 418 katalógustétel született, ami azt jelenti, hogy legalább 412 db különálló edénnyel számolhatunk, figyelmen kívül hagyva a hat katalógustételt alkotó 75 db értékelhetetlen méretű töredéket.

Az összes edény mintegy negyede ismeretlen lelőhelyről származik („szórvány”), összesen 80 db, valamint ehhez társul még 30 db „Palota szórvány”, ami a leltározott, palotaásatásokból származó, de közelebből meg nem nevezett lelőhelyű darabokat jelöli. A 3. képen jól látszik, hogy a szórványok számához mennyiségben a *Külső támpillér* áll legközelebb 83 darabbal, majd a *Gy.J.P.* (Gyilkjáró alatti udvar pincéje) 34 db, *Pince* (nincs pontosítva, melyik) 28 db, *Gyilkjáró* 34 db, *Északi előudvar* 21 db, *Kápolna és környéke* 19 db, *Téli kert* és *Nagyrondelta* 17-17 db, valamint *Északi kaputorony* 5 db és *Szárazárók* 9 db. A maradék tizenkilenc lelőhelyről a palotán belül 1-3 db került elő, a palotán belüli lelőhelyeket mutató térképre (4. kép) pedig praktikus okokból nem kerültek

3. kép. A palotán belüli lelőhelyek megoszlása

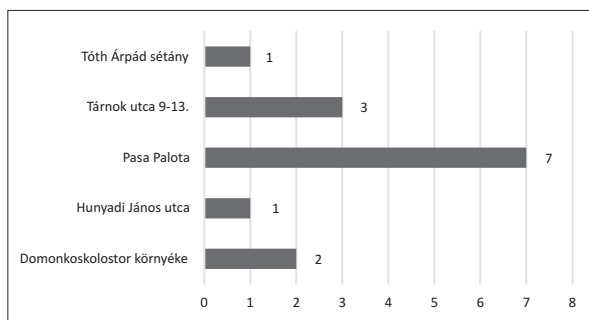

4. kép. A palotaásatás főbb porcelánlelőhelyei. (Térkép jelölések nélkül: GEREVICH 1966. 8.)

³⁵ Gerő Győző leletmentése, 1957-1960. Publikálatlan, HOLL 2005 nyomán, 131.o. 154. lábjegyzet.

³⁶ ZOLNAY 1973.

³⁷ PAPP 2013.

5. kép. Porcelánleletek megoszlása a palotán kívül

fel. Volt továbbá 14 db töredék, melyek leltári kartonja nem került elő, illetve a leltárkönyvekben sem akadtam rájuk, ezek a katalógusban szintén „Palota szórványként” szerepelnek (részletes statisztika ld. 3. kép). A palotán kívüli ásatásokból „bekeveredett” néhány lelőhelyről származó töredékek megoszlását az 5. kép mutatja. Ezen jól látszik, hogy a legtöbb töredék a Pasa Palotában került felszínre.

TERMINOLÓGIA

Az anyag feldolgozása során megkísértem egy saját terminológia létrehozását, ami részben a kínai, részben az angol nyelvű irodalom magyar nyelvre való átültetéséből áll, mely elsősorban a kínai, és nem a nyugati étkezési szokásokhoz igazodik. Ennek megfelelően inkább utal az edények formájára, mint a nyugati értelemben vett funkciójára. A fentieknek megfelelően az egyetlen problémás elnevezés a csészek esetében merült fel. Az eddigi magyar irodalom ugyanis konzekvensen csészének nevez minden olyan edényt, ami talpgyűrűvel rendelkezik és formája megfelel a csésze fogalmának: gömbös testű, egyenes vagy kihajló peremű, füllel nem rendelkező, arányaiban magas falú edény, ami egyértelműen nem tál, függetlenül annak méretétől. Ennek oka a már említett kulturális különbségben keresendő, ugyanis könnyen elképzelhetőnek tartom, hogy amit a kínaiak rizses tálként használtak, abból nyugaton teás vagy kávé csésze lett. Mivel pedig a rizses tál napjainkig sem vált mindennapos használati tárggyá Nyugaton, így a magyar kutatás a nyugati fogalmi keretek között maradván csészeként határozza meg ezeket a tálat. Az angol nyelvű irodalmak³⁸ azonban már különbséget tesznek *bowl* és *cup* között, de a kínai irodalom talán még

határozottabban különíti el a két edényformát. Az angol nyelvű irodalomban általában *bowl*-nak nevezett formát a kínai irodalom *wannak* 碗, azaz evőcsészének vagy tálkának³⁹ nevezi; míg az angolul *cup*-ként meghatározott formát *beiként* 杯 találjuk meg a kínai irodalomban. Erre jó példa a Ming- és Qing-kor esetében az ezeken szereplő díszítéseket bemutató katalógus, amely egyben támpontként szolgál a különböző edényformák elkülönítéséhez, ugyanis azok megnevezése és ábrázolása mellett az edények méreteit is feltünteteti.⁴⁰ A *cup* vagy *bei* esetében egyszerű a helyzet, itt könnyen átvehető a csésze fordítás, a *bowl* vagy *wan* tekintetében pedig a fent már többször említett kulturális különbségek miatt az evőcsészét elvettem és a *tálka* kifejezésnél maradtam. Tálkának határoztam meg tehát azokat az edényeket, melyek talpgyűrűvel rendelkeznek, gömbös testűek, egyenes vagy kihajló peremük van, nincs fülük és perem átmérőjük nagyobb, mint 9 cm. Probléma akkor adódik, amikor a perem átmérője nem kiszerezhető. Ebben az esetben az edény formája nem határozható meg pontosan, csak sejthető. Peremmel nem rendelkező fenéktöredéknél pedig a talpgyűrű átmérője nyújthat támpontot. Praktikus megfontolásból (nagyobb edény, nagyobb méretek) a 4 cm-nél nagyobb talpgyűrű átmérővel rendelkező edényeket szintén tálkaként határoztam meg, az ennél kisebbeket pedig csészeként. A már bevett magyar szaknyelvi elnevezéseknek megfelelően *tálnak* hívom a vastagabb falú, laposabb edényformákat, melyek nem egyértelműen *tányérok*, illetve az olyan nagyméretű, magasabb falú edényeket, amik méreteik alapján jóval túlmutatnak a tálka fogalmán. A meghatározhatatlan töredékek esetében pedig az *edény* megnevezést használtam, de kérdőjelesen szerepelhet meghatározás nem kiszerezhető méretű daraboknál is, ha a töredékből következtetni lehet bizonyos edényformára.

Az itt felállított méretbeli határokat azonban egyes esetekben, stíluskritikai és formai alapokon rugalmasan kezelem, így a fent leírtaktól eltérő meghatározás is előfordulhat a katalógusban.

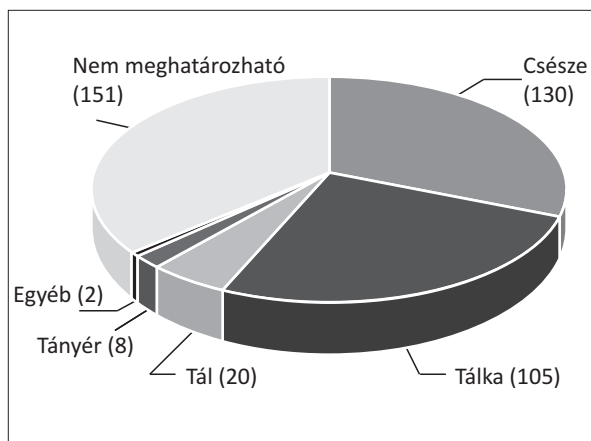
FORMAI TÍPUSOK

A 6. képen jól látható a különböző edényformák eloszlása, eszerint az általam feldolgozott anyagban 130 db csésze, 105 db tálka, 20 db tál, 8 db tányér, 1 db bögre vagy füles csésze, 1 db fedő,

³⁸ PÉLDÁUL: SJOSTRAND 2007, VAGY VALENSTEIN 1989.

³⁹ Magyar fordítás: BARTOS-HAMAR 2001. nyomán.

⁴⁰ LI 1987.

6. kép: Az edényformák megoszlása

valamint 151 db nem meghatározható edény található. A nem meghatározható kategóriában a legnagyobb valószínűséggel többségében az olyan töredékek vannak, amik csészéhez vagy tálkához tartoznak, mivel a tálak és töredékei könnyen megkülönböztethetők ezektől: a tálak jelentősen vastagabb falúak, a tányérok falának pedig hajlásszöge nagyban különbözik a csészék és tálkák hajlásszögétől, így ha elég nagyméretű a töredék, viszonylagos biztonsággal megállapítható az edényforma. Ezt figyelembe véve a csészék és tálkák szignifikáns túlsúlyban vannak a tálakhoz és tányérokhoz képest. Már Holl Imre is kiemelte, hogy a török kori, keleti eredetű díszkerámia anyagban – mind a fajanszok, mind a porcelánok tekintetében – feltűnően hiányoznak a korszakban egyébként kedvelt palackok, korsók és nagyméretű talpas tálak. Ez a tea- és kávéivás szokásával hozható kapcsolatba.⁴¹ A kínai katalógusokat⁴² átnézve az általam feldolgozott anyagban uralkodóan előforduló tálkák és csészék, valamint tányérok és tálak nem kifejezetten estek át formai változáson az idők folyamán, így egyelőre pusztán egy általános csoportosítás állítható fel anélkül, hogy egy tipokronológiai sor kialakítható lenne. Elmondható tehát, hogy a forma önmagában nem keltező értékű, inkább minőségbeli különbségek megfigyelésére alkalmas. A különböző falvastagságok és a profilok vizsgálata során egyfajta tendenciát figyeltem meg a látványosan jobb és rosszabb kivitelezésű darabok között. A formai csoportosítást teljes mértékben a budai anyagra alapozva alakítottam ki, további leletgyűjtések vizsgálata változtathat ezen.

⁴¹ HOLL 2005. 130.

⁴² Például: AYERS-KRAHL 1986. I-III., VALENSTEIN 1989., CHENG-LI 1989., TIE 2001. 1-2., TIE 2002. 1-5.

1. CSÉSZÉK

A leletanyagot formai szempontból a csészék uralják. A klasszikus csészeforma legtöbbször kihajló peremű, gömbös testű, kisméretű, füllel nem rendelkező edény. Legnagyobb számban a kék-fehér csészék vannak jelen (7-12. kép), ami nem meglepő az egész anyagot tekintve. A kék-fehér csészék formai változatait az alábbi darabok képviselik.

Kínai porceláncsésze fenéktöredéke (7. kép),
Ltsz. 51.2352. Kat.⁴³ 55. Királyi Palota,
Pince szórvány

Kék-fehér porceláncsésze fenéktöredéke, kívül a talpgyűrű felett két párhuzamosan körbefutó csík, felette stilizált növényi minta töredékei, belül az alj körül egy körbefutó csík, az aljon virágminta. Ez a töredék képviseli a tömegárut:⁴⁴ festése elmosódott, hanyag, belül az aljon bazsarózsa, kívül növényi indás motívum. A kék-fehér csészék és tálkák többsége így néz ki, különbség a festésben mutatkozhat, de ott is csak abban, mennyire folyt meg a festék a máz alatt. Szinte minden darab máza legalább minimális szinten korrodálódott, és/vagy az égetés során keletkezett hibák vannak rajta. Ilyen hibák például kisebb-nagyobb lyukak a mázon, nagyobb cseppek vagy az edény oldalfalán, vagy a talpgyűrűjén. Emellett a máz nem teljesen fehér, inkább kékes, néha zöldes-türkiz színű.

Kínai porceláncsésze fenéktöredéke (8. kép),
Ltsz. 52.680. Kat. 134. Gy. J. P.

Kék-fehér porceláncsésze aljtöredéke, kívül a talpgyűrűn két körbefutó csík, az alj felett újabb körbefutó csík, felette növényi motívum, belül az alj körül két párhuzamosan körbefutó csík, az aljon barack motívum. Ez a darab szintén egy nagyobb számú csoporthoz tartozik, bár a maga nemében egyedülálló. Az aljon barackmintát láthatunk, festése igényes, a minta szépen kidolgozott, a festék sehol nem folyt meg. Máza jó állapotú, fehér színű, az edény tehát egy jó minőségű darab. A barack minta igen gyakori a porcelánokon a budai anyagban, de az ilyen igényesen kidolgozott festés már kevésbé. Barackkal díszített edények nemcsak csésze, hanem tálka formájában is előfordulnak, sőt, nagyobb számban is vannak jelen, mint csésze méretű társaik. Ezek az edények általában vastagabb falúak, mázuk rosszabb minőségű, festésük is hanyagabb.

⁴³ KOMORI 2014. katalógusa

⁴⁴ „tömegáru” elnevezés ZAY 2013 nyomán

Kínai porceláncsésze fenéktöredéke
(9. kép), Ltsz. 51.20. Kat. 40. Gy.J.P., 3.R.
516-886/11.7-12 m.

Kék-fehér porceláncsésze fenéktöredéke, kívül a talpgyűrűn két körbefutó csík, felette egy újabb csík, afelett pedig minta töredéke, belül az alj körül körbefutó csík, benne sziklán ülő madár. Eredetileg 3 darabból összeragasztva, amiből egy letört. Az aljon lévő madár díszítés szintén egy gyakori megoldás porceláncsészéken. Színvonalasabb és kevésbé színvonalas megoldásokkal találkozhatunk a palota leletanyagában, de csak csészéken figyeltem meg ez a motívumot, tálka méretű edényeken nem. Ezek a csészék mindig vékonyabb falúak, mázuk egyenletes és fehér színű.

A többséget képviselő típusok mellett akadnak kisebb számban, vagy csak egy-egy darabbal reprezentáltak is, melyekre például az 10-12. kép töredékei mutatnak.

Kínai porceláncsésze peremtöredéke (10. kép),
Ltsz. 51.737.a. Kat. 97. Gy.J.P. 516-881/10-11
m. 3.R. 1951. VI. 23. Holl

Kék-fehér porceláncsésze hullámos perem- és oldaltöredéke, kívül a perem alatt azzal párhuzamosan futó csík, az oldalfalon lóuszvirágot ábrázoló növényi díszítéssel, belül szintén a perem alatt azzal párhuzamosan körbefutó csík, az oldalfalon pedig növényi díszítés, 6 darabból összeragasztva. Ez a típus képviseli a legtöbb ilyen darabot, melynek pereme és oldalfala is hullámos kiképzésű, a perem alatti szokásos csík is ezt a hullámot követi. Oldalfalát kívül-belül virágmotívum díszíti, kívül lóuszvirággal. Az edény fala nagyon vékony (kb. 0,1 cm), festése igényes, máza teljesen fehér, tehát egyértelműen a magasabb színvonalú darabok táborába tartozik.

Kínai porceláncsésze peremtöredéke (11. kép)
Leltározatlan, Kat. 385. Szórvány

Kék-fehér porceláncsésze perem- és oldaltöredéke, kívül a perem alatt egy körbefutó csíkkal, az oldalán növényi mintával (hosszú, vékony levelek), belül a perem alatt egy körbefutó csíkkal, valószínűleg hozzátartozik a l.sz.n.7-10. (Kat. 313., 386-388.). Szinte minden tekintetben az előző típushoz hasonló, azzal a különbséggel, hogy fala és pereme egyenes és a díszítéshez használt festék színe egy árnyalattal sötétebb. Ebből a típusból azonban jóval kevesebb van jelen Budán, mint a hullámos kiképzésűekből.

Kínai porceláncsésze peremtöredéke (12. kép),
Ltsz. 52.915. Kat. 136. Kápolna mellett, X/A.
személgödör

Kék-fehér porceláncsésze peremtöredéke, kihajló peremmel; kívül a perem alatt két párhuzamosan körbefutó csík, alatta elmosódott, szerteágazó virágminta, belül a perem alatt kettő, az alj körül egy (vagy talán szintén kettő) párhuzamosan körbefutó csík. Egyedi darabnak számít, mert ez az egyetlen töredék található belőle az általam feldolgozott anyagban, nemcsak festését, de peremkiképzését tekintve is. Ilyen dőlésszögű peremmel ugyanis a kihajló peremű tálkáknál találkozunk, a csészéké általában vagy egyenes, vagy ennél erősebben hajlik ki. De a perem mellett a festése is szokatlan: a bal alsó sarokban látható bazsarózsa részlete és a belőle szerteágazó apróbb indás virágok teljesen megszokottak, de ennyire még a legalacsonyabb színvonalú darabokon sincs megfolyva, vagy ez esetben inkább elkenődve a festés. A töredék anyaga, máza és kiképzése azonban inkább a jobb minőségű darabok felé hajlik, így megítélése nem egyszerű. Valószínűleg egy jobb minőségűnek szánt, de rontott középkategóriás edényről lehet szó.

A kék-fehér csészék mellett megjelennek monokróm változatok is. A magyar kutatás a kívül egyszínű (vörös, kávébarna vagy halvány türkiz) mázzal bevont edényeket monokrómnak hívja,⁴⁵ habár alapvetően ezek is kék-fehér porcelánok. A budai monokróm csészék típusaira példák a 13-15. képen látható töredékek.

Kínai porceláncsésze peremtöredéke (14. kép),
Ltsz. 66.239.2. Kat. 174. Külső támpillér,
490-950/6-7m 4R

Porceláncsésze perem- és oldaltöredéke kívül világos kávébarna mázzal, belül díszítés nem látható, pereme kihajlik.

Kínai porceláncsésze töredéke (15. kép)

Ltsz. 66.229.9. Kat. 169. Palota szórvány
Porceláncsésze töredéke nagyon enyhén kihajló peremmel, kívül kávébarna mázzal, ami a perem alatt kezdődik és a talpgyűrű aljától 0,2 cm-re véget ér, belül a perem alatt és az alj körül két-két párhuzamosan körbefutó csík. Az aljon gyümölcskosár, máza enyhén kékes, 3 darabból összeragasztva, restaurált.

⁴⁵ HOLL 2005. 145.

Kínai porceláncsésze töredéke (16. kép),

Leltározatlan, Kat. 314. Szórvány

Porceláncsésze oldal- és aljtöredéke, kívül szeladonmáz, belül a perem alatt és az alj körül két-két párhuzamosan körbefutó csík, az aljon tájkép részlete látható, restaurált.

A 15-16. képek darabjai a jó minőségű darabokhoz képest igen gyakoriak. Tulajdonképpen akár egy csoportba is sorolhatók, mert mindkét típus kívül egyszínű mázzal, belül kék, általában az aljára festett díszítéssel rendelkezik. Az egyedi eltérés a külső részen megjelenő máz színe, ami vagy kávébarna, vagy halvány türkiz. Ez utóbbi nagyon hasonlít a porcelánt megelőző szeladon edényeket borító máz színére, ezért dolgozatomban erre a színre a „szeladonmáz” kifejezést használom. A szeladonmázás típus (16. kép) leggyakoribb díszítése a belső oldalon, az aljon megjelenő tájkép, ami mindig rendkívül színvonalas munka. A töredékek anyaga is jó minőségű porcelán, az edények fala vékony, profiljuk egyenletes. Egyes darabok kihajló pereműek, míg mások teljesen egyenes oldalfallal rendelkeznek. A tájképes díszítés mellett azonban megjelenik a gyümölcskosár is (15. kép), valamint profilban valamennyire eltérően a lótusz egy kifinomultabb változatával szintén találkozunk. Akár ide sorolható még a 14. képen látható töredék is, de mivel csak az oldalfala és a pereme maradt meg, nem tudni, milyen minta díszítette a belső rész alját. Szintén ide tartozónak tekinthető a 13. kép csészéje, melyet kívülről szintén kávébarna máz borít, de a perem alatt bekarcolt levélminta látható. Ez a darab szintén egyedinek számít ebben a leletanyagban, az edény profilját közelebbről megnézve ugyanis nemcsak a díszítésében, de formájában is eltér a többi tárgytól.

2. TÁLKÁK

A másik meghatározó edényforma Budán a tálka, melyet a magyar szakirodalom csészeként tart számon. Érdekes azonban különbséget tenni, mert ha megnézzük ezeket az edénytípusokat, bizonyos eltérések megfigyelhetők a csészékkel szemben. Az első szembeszökő különbség, hogy a budai anyagban nem találkoztam olyan monokróm edénnyel, amit teljes bizonyossággal tálkának (vagy akár tálnak, tányérnak) lehetett meghatározni. Emellett maguk az edényformák is mutatnak némi eltérést, ami ha a fenéktöredékeken nem is, de a peremeken jól látszik.

Kínai porcelántálka peremtöredéke (17. kép),

Ltsz. 51.874. Kat. 103. Pince, 495-931/2.80

1.R

Kék-fehér porcelántálka peremtöredéke, kihajló peremmel, kívül a perem alatt két párhuzamosan körbefutó csík, az oldalfalon növényi indás és virág díszítés. Belül a perem alatt három párhuzamosan körbefutó csík, az első és második csík között geometrikus minta fut körbe.

Kínai porcelántálka fenéktöredéke (18. kép),

Ltsz. 51.567. Kat. 86. Nagyudvar,

566-983/3.50 m. 6R

Kék-fehér porcelántálka töredéke, kívül a talpgyűrűn kettő, felette még két körbefutó csík, fenékén bélyeg részlete; belül az alj körül két körbefutó csík, alsó részén egy szárról nőtt két virág képe.

Szembeszökő, hogy a 17. képen lévő töredék, pereme erősen kihajlik, oldalfala azonban egyenesebb, csak minimálisan gömbölyödik. Profiljában nagyon hasonlít erre a darabra a 24. kép töredéke, de mind festésében, mind máza színében különbözik, illetve fala is jóval vékonyabb.

A 17. kép csészéjéhez igen közel áll a 18. kép fenéktöredéke, melynek nemcsak máza, de festése is indokolja egy csoportba sorolásukat. A két edény anyaga jó minőségű porcelán, festésük igényes, mázuk enyhén kékes színű. A fenéktöredéken látható bélyegtöredék szintén azt bizonyítja, hogy a magasabb színvonalú darabok közül került ki, ugyanis bélyegtöredék a budai anyagban a tömegáruként meghatározott típusokon nem figyelhető meg.

Kínai porcelántálka fenéktöredéke (19. kép),

Ltsz. 52.923. Kat. 139. Téli kert, 884-489

Kék-fehér porcelántálka fenéktöredéke, belül az alj körül két párhuzamosan körbefutó csík, az aljon növényi díszítés (barack vagy gomba) töredéke, kívül a talpgyűrűn 3 párhuzamosan körbefutó csík, kívül az oldalán amorf vonalkázott minta.

Kínai porceláncsésze fenéktöredéke (20. kép),

Ltsz. 60.2.1. Kat. 151. Külső támpillér,

486-935

Kék-fehér porcelántálka aljtöredéke, kívül a talpgyűrűn három párhuzamosan körbefutó csík, az oldalon növényi indás díszítés, belül az alj körül két párhuzamosan körbefutó csík, az aljon növényi díszítés töredéke.

Kínai porcelántálka töredéke (21. kép)

Ltsz. 66.153.1. Kat. 165. Tárnok u. 9-13.,
Zolnay

Kék-fehér porcelántálka töredéke, a peremen és alatta duplán körbefutó csíkkal, a csíkok között mintával, oldalán virággal, belül az alján virágmintával, az oldalán szintén két körbefutó csíkkal, restaurált.

Kínai porcelántálka fenéktöredéke (22. kép)

Ltsz. 61.66.1. Kat. 162. Kápolnától délre,
946-487/4,80-5,80 m. 3R

Kék-fehér porcelántálka fenéktöredéke, az enyhén kékes máz alatt belül az aljon barack, kívül a talpgyűrűn két párhuzamosan körbefutó csík, oldalának alsó részén virágminta töredéke.

Kínai porcelántálka peremtöredéke (23. kép)

Ltsz. 51.873. Kat. 102. Pince, 497-930/0,5 m
felső réteg

Kék-fehér porcelántálka peremtöredéke, pereme kihajló és hullámos, amit arra merőlegesen az oldalfal kiképzése is követ, kívül a peremmel párhuzamosan körbefutó csík, alatta barkaszerű növényi díszítés. Belül a peremet követő kék csíkra merőlegesen, az oldalfal bordáján két párhuzamos csík, két oldalán gyümölcs és növényi díszítés.

Kínai porcelántálka peremtöredéke (24. kép)

Leltározatlan, Kat. 312., Szórvány

Kék-fehér porcelántálka peremtöredéke, kívül-belül a perem körül körbefutó csíkkal, kívül virágmintával.

A 19-20. képek mutatják az „középkategóriás” tálkák egy-egy reprezentatív darabját. Formájuk, falvastagságuk arányai és festésük meghaladja a tömegáru színvonalát, de nem éri el például a bélyeggel ellátott, akár Budán előkerült edényekéit. A két töredék motívumkincse nagyon közel áll egymáshoz, a 19. kép tálkájának alján gomba⁴⁶ részlete látható, és ugyan a 20. kép tálkájának díszítése töredékesen maradt meg, a részletből szintén gombára, esetleg barackra lehet következtetni. Külső oldalukon is az alj feletti részen körbefutó sorminta nagyon hasonló csakúgy, mint mázuk színe és anyaguk: közepes minőségű porcelán, nagyon enyhén kékes színű mázzal, amin égetési hibák (például apróbb lyukak) figyelhetők meg. Ilyen minőségű edények bőven jelen vannak a tárgyalt leletanyagban, csakúgy, mint a 21-22. képeken ábrázolt darabok által képviselt

tálgatípus. A 21. képen lévő töredék a nagyon alacsony minőségű tömegáru iskolapéldájaként is felfogható és az összes töredék jelentős hányadát képezi, de Buda mellett Egerben is az anyag kb. egyharmadát teszi ki.⁴⁷ Ezen edények festésük mellett kialakításukban is messze elmaradnak a színvonalasabb daraboktól, átlagosan vastagabb falúak, profiljuk aránytalanabb, mázuk gyengébb minőségű. A díszítések erősen sematikusak, gyakran alig vagy nagyon nehezen felismerhető mintákkal. A 22. képen lévő töredék kicsivel jobb minőséget képvisel, ám még nem éri el a 19-20. képen lévőkre jellemző színvonalat, kialakítása ugyanis egy kicsit nehézkesebb, talpgyűrűje vastag, profilja nem olyan könnyed, mint elegánsabb társaié. A budai tálkák között unikálisnak számít a 23. képen szereplő tálka (esetleg tányér/tányérka?) peremtöredéke. Kiképzése hullámos, peremével együtt, mint ahogy azt láttuk a 7. képen szereplő csészén, formája azonban teljes mértékben eltér attól. Oldalfala ennek az edénynek is nagyon vékony (0,1-0,2 cm között), festése ügyes kezű mesterre vall, máza nagyon jó minőségű, szinte teljesen fehér üvegmaáz.

3. EGYÉB (25-28. kép)

A csészéktől és tálgáktól eltérő edényformák töredékes mennyiségben képviseltetik magukat, közülük a legnagyobb számban pedig a tálak fordulnak el. Ezek a tálak nemcsak a lapos, nagy átmérőjű edényeket jelentik, hanem több olyan, a tálgákhoz hasonló formájú edényt, melyek mérete túlhalad a tálkának hívható forma ésszerű határain.

Kínai porcelántányér töredéke (25. kép)

Ltsz. 51.2760. Kat. 63. Gy.J.P.

519-890/10.00-10.50 m 3.R.

Kék-fehér porcelántányér peremtöredéke, pereme hullámos, belül a perem alatt három körbefutó párhuzamos csík, a felső két csík között minta: körbefutó kék hullámvonal, a hullámok között vonalkázott mezőben öt kisebb kör képez egy nagyobb kört, a tál oldalán is díszítés töredéke látható. Kívül szintén körbefutó három párhuzamos csík, a felső kettő között indás díszítés, a párhuzamos csíkok alatt függőleges, párhuzamos bevésések, bennük szeladonzöld máz.

⁴⁶ Már Holl Imrénél is: HOLL 2005. 142.

⁴⁷ ZAY 2013. 37.

Kínai porcelántányér töredéke (26. kép)

Ltsz. 60.3.2., Kat. 152., 926-456

(valamilyen kút – Téli kert?)

Kék-fehér porcelántányér peremtöredéke, belül a perem alatt két párhuzamosan körbefutó csíkkal, alatta virágminta, kívül a perem aljánál körbefutó párhuzamos csíkokkal, a csíkok alatt szintén virágminta töredéke. Két darabból összeragasztva, hozzá tartozik még két leltározatlan darab.

Kínai porcelánedény fedele (27. kép)

Leltározatlan, Kat. 248. Külső támpillér,

492-952/4.50 2.R.

Kék-fehér porcelánfedő töredéke, kívül a perem körül körbefutó csík, felette szalagos sorminta, oldalfalán növényi díszítés részlete, belül nem látszik festés.

Porcelánedény oldaltöredéke (28. kép)

Leltározatlan, Kat. 141. 521-889 1 m.

Kék-fehér porceláncsésze (vagy bögre?) oldaltöredéke, kívül az alj körül körbefutó három párhuzamos csík, oldalfalán leveles díszítés és egy fül alsó része, belül nem látszik díszítés.

Tányérnak a formára laposabb tálakra hasonlító, de jóval vékonyabb falú edényeket nevezem (25-26. kép). Ezen formák töredékességük miatt jelenleg nem alkalmasak bővebb elemzésre, ebben az esetben ismét a magyar anyagra való tágabb kitekintés szolgálna elegendő információval valamilyen konkrétabb rendszer vagy tipológia kialakításához. A fenti formákon kívül megtalálható az anyagban egy darab fedő és egy darab olyan csésze vagy bögre töredéke, amin egy fülindítás töredéke látható (27-28. kép). A fedő teljes mértékben egyedi ebben az anyagban, sem hozzá tartozó egyéb töredékeket, sem edényt nem tudtam azonosítani. A fülindítást hordozó oldaltöredék pedig anyaga, festése és máza alapján újkorinak tűnik, ráadásul talán nem is kínai gyártmány.

DÍSZÍTÉSEK

A kínai porcelánok legismertebb, legelterjedtebb és legnépszerűbb típusa az ún. kék-fehér porcelán (*qinghuaci*), mely pontos megjelenési ideje a mai napig vitatott kérdés a kínai kutatók között is. Az azonban kevésbé vitatott, hogy térhódítása a Yuan-dinasztia uralma alatt kezdődött meg jelentősen, de a Ming-korban terjedt el globális szinten és vált világhírűvé, ezzel együtt világszerte keresetté – egészen napjainkig.

A kék-fehér porcelánokat az üvegmáz alatti kobalt festéssel állítják elő, melyet a félig kiégetett edényen végeznek el, amire ezután rákerül az üvegmáz, végül ismét kiégetik, immár magasabb hőfokon. Minden elképzelhető edényforma képviselve van a kék-fehér típuson belül, a budai palotaásatások leletanyagának pedig 80%-át teszi ki. A típuson belül az alcsoportok a máz és az alatta lévő festés színe és minősége alapján különíthetők el, valamint jelentőséggel bírhat itt a máz minősége is. Már Holl Imre is használta az ún. *orange peel* jelenséget a mázon (annak egyenetlensége), mint keltező értékű jellemzőt a palotai anyag egy részének közlésekor.⁴⁸ Számos darabon megfigyelhető egyenetlen máz, amit helyenként korrodált a közeg, amiben az eltemetődés óta tartózkodott. Ezeknek általában festése is hanyagabb, elmosódottabb vagy megfolyt, ami egyszerűen az edény minőségére is utalhat, nemcsak korára (29-35. kép).

Véleményem szerint alapvető fontosságú megkülönböztetni a császári rendelésre és a piacra gyártott darabokat, ugyanis úgy tűnik, hogy a budai anyag túlnyomó része az utóbbi kategóriába sorolható. A kétféle igényt kiszolgáló műhelyek gyártmányai között komoly minőségbeli különbségek figyelhetők meg mind anyag, mind díszítés tekintetében. Ez a különbség nem csak abban az esetben szembeszökő, ha a magyar földről előkerült darabokat összehasonlítjuk a nemzetközi gyűjteményekben megjelenő, hajóroncsokból vagy korábbi gyűjtőktől származó darabokkal, hanem akkor is, ha a különböző magyarországi lelőhelyek anyagait összehasonlítjuk. Egyelőre nem volt lehetőségem a teljes magyar anyag áttekintésére, egy tavaly elkészült szakdolgozatnak⁴⁹ köszönhetően azonban képet kaphattam az egri anyagról, amely tudomásom szerint az egyetlen, mennyiségben Budát megközelítő porcelán lelet együttes az országban. Ez alapján elmondható, hogy a budai anyag jelentősen elmarad az egri színvonalától. A Zay Orsolya által tömegárunak nevezett csoport⁵⁰ Egerben is a leletanyag nagyobbik részét képezi, Budán azonban a palota területéről előkerült töredékek inkább 80%-át.

A kék-fehér porcelánokon megjelenő motívumok változatossága miatt ebben a dolgozatban csak a feldolgozott anyagban megjelenő, a képviselt korszakhoz releváns motívumokkal foglalkoztam. Egy a Ming- és Qing-kori porcelánokon előforduló motívumokat felvonultató katalógus-

⁴⁸ HOLL 2005. 131.⁴⁹ ZAY 2013⁵⁰ ZAY 2013.37. ill. 20-25. képtábla

sorozat⁵¹ alapján kíséreltem meg beazonosítani a Budán napvilágra került porcelánokon megjelenő motívumokat. Kísérletem azonban egyelőre nem nevezhető maradéktalanul eredményesnek, inkább kezdő lépésként fogható fel, ugyanis az edényeken megjelenő ikonográfia elemzése a magyarországi áruk nemzetközi kontextusban való elhelyezésének egyik fontos állomása, amely további kutatásokat igényel.

A biztos lábakon álló azonosítás hiányának ellenére is bizonyos általános tendenciákat sikerült megfigyelnem és a legalapvetőbb motívumokat sikerült beazonosítanom. Az ilyen motívumokkal ellátott darabok egy-egy reprezentatív darabjának leírása olvasható az alábbiakban.

Kínai porceláncsésze töredéke (29. kép),
Ltsz. 51.1539. Kat. 34. Budavári Palota, szórvány, 1950

Porceláncsésze töredéke, kívül kávébarna máz; belül a máz alatt késsel virágmotívum.

Kínai porceláncsésze töredéke (30. kép),
Ltsz. 52.916. Kat. 137. Téli kert, 84 6-491

Kék-fehér porceláncsésze alj- és oldaltöredéke, kívül a perem alatt és a talpgyűrűn két-két párhuzamosan körbefutó csík, oldalfalán sematikus, indás növényi díszítés. Belül a perem alatt és az alj körül két-két párhuzamosan körbefutó csík, az aljon virágminta, kívül a perem alatti csíkozásnál rontás nyoma – beszaladt egy harmadik csík is. Két darabból összeragasztva, restaurált.

Kínai porcelántálka fenéktöredéke (31. kép),
Ltsz. 61.65.1. Kat. 161. Külső támpillér
Kék-fehér porcelántálka fenéktöredéke, belül az alján két párhuzamosan körbefutó csík, az aljon levélminta, körülötte sematikus levelek, kívül a talpgyűrűn egy vékonyabb, felette egy vastagabb körbefutó csík, oldalán fodros díszítés, fenékén szintén egy körbefutó csík, talpgyűrűje teljesen megmaradt.

Kínai porceláncsésze fenéktöredéke (32. kép),
Ltsz. 52.991., Kat. 140., Pince, 485-924/3 m 3.R.

Kék-fehér porceláncsésze aljtöredéke, kívül a talpgyűrűn két párhuzamosan körbefutó csík, az oldalfalon minta töredékei, belül az alj körül két párhuzamosan körbefutó csík, benne barackminta részlete.

Kínai porcelántálka töredéke (33. kép),
Leltározatlan, Kat. 325. Szórvány

Kék-fehér porcelántálka oldal- és fenéktöredéke, kívül a perem alatt két párhuzamosan körbefutó csík, oldalfalán tájkép részlete (hegy, mögötte pavilon), az oldalfal alsó részén szintén egy, a talpgyűrűn pedig ismét két párhuzamosan körbefutó csík. Belül a perem alatt és az alj körül két-két párhuzamosan körbefutó csík, az aljon díszítés töredéke látszik, restaurált.

Kínai porcelántál aljtöredéke (34. kép),
Ltsz. 51.919. Kat. 109. Gy.J.P. 514-884/10-11 m. 3. R.

Kék-fehér porcelántál aljtöredéke, belül stilizált sárkánymotívum és szalagos kerék (?) részlete, kívül bélyeg, felirat vagy minta nagyon apró töredéke. Két darab összetartozó töredék, az egyik három, a másik két darabból összeragasztva.

Kínai porcelántálka peremtöredéke (35. kép),
Ltsz. 52.408. Kat. 129. Téli kert, 58. sz.g.
(csigalépcső előtt), 1952.06.10. Holl

Kék-fehér porcelántálka perem- és oldaltöredéke, pereme hullámos, a perem alatt azzal párhuzamosan körbefutó csík, alatta az oldalfalon tájkép vágatató lóval, belül az oldalfal aljhoz közeli részén festés töredéke.

A tárgyalta leletegyüttesben a kínaihoz képest kis számban képviseltetnek bizonyos motívumok. A legnagyobb hiátus talán az emberalakos ábrázolás terén figyelhető meg. Az általam feldolgozott töredékek között nem akadtam ilyen darabra, de a BTM-en belül is mindössze egy kiállításban őrzött tányér képviseli ezt a kategóriát, ami két labdázó gyereket ábrázol a tóparton.⁵² Ennél jóval gyakoribb azonban különféle növényi ábrázolások előfordulása, amik között megtalálhatók a hagyományos kínai motívumvilág alapvető elemei: a lótuszvirág (29. kép), a bazsarózsa (30. kép), a banánlevél (31. kép), a barack (32. kép), valamint a kínai festészetet részben meghatározó tájkép (33. kép). A növényeken kívül azonban néhány állatot ábrázoló kék-fehér porcelán is képviselteti magát Budán, melyek között találkozhatunk madárral (9. kép), oroszlánál (34. kép), de még lóval is (35. kép). Ezek részletes elemzése még a jövő feladatai közé tartozik, de mindenképp elengedhetetlen a magyar anyag keltezési időhatárainak szűkítése érdekében.

⁵¹ TIE 2001. 1-2. és TIE 2002. 1-5.

⁵² HOLL 2006. 31. kép.

A kék-fehér porcelánokon kívül képviselteti magát egy monokróm mázas csoport is, melynek reprezentatív tagjait és leírásukat már a formai típusoknál részleteztem. A motívumkincs nem változik a különböző színezési és mázázási technikákban, a tárgyalt anyagban pedig a monokróm darabokon ugyanaz a motívumkincs jelenik meg, mint a kék-fehér töredékeken.

KELTEZÉSI LEHETŐSÉGEK

A porcelánok keltezése a magyar kutatás egy mai napig kérdéses aspektusa. Ez egyáltalán nem meglepő, hiszen ezzel még feltalálóiknak, a kínaiaknak is akadnak problémáik. Az egyik elsődleges jellemző, ami megnehezíti a datálást, hogy a készítéstechnika és az anyag alapvető összetétele olyan minimális mértékben változott a gyártás története során, hogy szabad szemmel szinte lehetetlen megállapítani a különbséget. Az edényeken feltűnő díszítés, a felhasznált motívumkincs pedig szintén nem mutat olyan markáns különbségeket, ami biztos alapot nyújthatna a keltezéshez. Az alábbiakban bemutatom, milyen keltezési lehetőségekkel találkoztam az eddigi feldolgozás során, valamint hogy ezek alapján mi állapítható meg a budai anyagról.

RÉTEGVISZONYOK

A porcelánokat rétegvizonyok alapján keltezni nem olyan egyszerű, mint a legtöbb más típusú tárgy esetében. Díszkerámia lévén, a készítés idejét a legritkább esetben jelezheti réteg, főleg ha arra gondolunk, hogy nagy valószínűséggel nagy becsben tartott edények voltak, így évtizedekig, akár évszázadokig is őrizhették, mielőtt a szemétre került volna. Ezt bizonyítja a javított darabok nagy számban való előfordulása: összesen 29 edény esetében figyeltem meg egy átlagosan 1 mm átmérőjű, szabályos, az edény falán át nem haladó fúrt lyukat, ami egyértelműen javításra utal (36. kép). Ez alapján az eltört edényeket egy vékony drót darabbal erősítették újra össze. Ezt az elméletet megerősíteni látszik az egyetlen olyan darab, amin a lyukban megmaradt a fémdarab, amit a javítás során felhasználtak. A budai palotaátadások esetében pedig még nehezebb a helyzet, hiszen ismerve annak történetét tudjuk, hogy a török kor utáni „nagytakarítás”, valamint a palota felújítása során a feleslegessé vált tárgyakkal töltötték fel a falszorosokat és a korábbi ill. ekkor létrehozott szemét- és tároló gödröket. Ezért csak nagyon kevés olyan helyzet adódott a feltárások

közben, amikor jól keltezhető rétegből, azt támogató tárgyak kíséretében került elő porcelán-edény töredéke. Erre példa egy tál néhány töredéke, melyek a palotát átszelő sziklaárok negyedik, jól keltezhető rétegből kerültek elő érmek kíséretében, amik a 13. századtól 1568-ig kelteznek a réteget.⁵³ Ez alapján Holl Imre késő középkorinak, azon belül is 14. század második feléből származónak határozza meg az edényt, stíluskritikai alapon szűkítve a készítés idejét.⁵⁴ Ezen kívül Holl Imre még egy tálka fenéktöredékét keltezi a késő középkorra rétegvizonyok alapján. A töredék a Nagy udvar (belső sziklaárok) 6. rétegből került elő, melyet érmekkel a 14. század második felétől 1469-ig lehet keltezni. Ez alapján Holl Imre szerint a tárgy még a 15. században került a budai udvarba.⁵⁵

A két fenti példától eltekintve a leletanyag jelentős része a lelőköri körülményekre alapozva hódoltság korinak, tehát 16-17. századnak tekinthető. Ennél szűkebben keltezni azonban problémás, mert a leletek többsége, mint már szó volt róla, a török kor utáni planírozás során került a földbe, tehát szemétgödrökből és szemétrétegekből kerültek felszínre. Ez alapján többségében csak a földbekerülés ideje állapítható meg, az udvarba érkezése vagy a készítése legfeljebb csak nagyon távolról. A 3. képen feltüntetett statisztika mutatja az leletek eloszlását a különböző lelőhelyeken. Ebből jól látszik, hogy a leletanyag mintegy negyede származik a Külső támpillér megnevezésű lelőhelyről, amit a hálózati számok alapján a keleti belső udvar területével azonosítottam (Gerevich, 1966. hálózati térképe alapján). Gerevich László és Holl Imre palotaátadásokról írt munkáiból⁵⁶ kiindulva a beazonosított lelőhelyek kivétel nélkül szemét- vagy emésztőgödrök, illetve egyéb betöltések. Így ezek alapján általánosan annyi mondható el a leletegyüttesről, hogy a török kor során, vagy röviddel utána kerültek földbe, többségében legkésőbb a 17. század második felében. Akadnak azonban olyan gödrök, melyek Holl Imre szerint már korábban feltöltődtek, így például 31. gödör (Északi kapu tornya)⁵⁷ vagy 58. gödör (Téli kert),⁵⁸ amik betöltése még a 17. század második felével befejeződött. Más gödrök azonban csak ekkor kezdődtek (pl. a Téli kert kútja /XIX. gödör/ éremleletek alapján⁵⁹). Mint már fentebb szó esett

⁵³ HOLL 2005. 131.

⁵⁴ HOLL 2005. 131.

⁵⁵ HOLL 2005. 133.

⁵⁶ GEREVICH 1966. és HOLL 2005.

⁵⁷ HOLL 2005. 28.

⁵⁸ HOLL 2005. 31.

⁵⁹ HOLL 2005. 25.

róla, ezek az adatok abban segítenek, minél nem lehetnek későbbiek az edények, közelebbi készítési vagy Budára kerülési időpontot nem adnak. Mindenesetre a rég adatok és a művészettörténeti elemzés kombinációja talán segíthet a nagyjából kétszáz éves időhatár szűkítésében – vagy éppen tágításában.

MŰVÉSZETTÖRTÉNET

A művészettörténeti datálást leginkább az nehezíti, hogy hiányosan és nehezen azonosítható formában jelennek meg a magyar anyagban a kínai festészet hagyományos elemei. Természetesen azonosítás híján még nehezebb keltezni ezeket, amit az is nehezít, hogy egy-egy motívumot akár évszázadokig is használtak ugyanabban a formában, és egy-egy korszak között alig észrevehető különbségek jelentek meg. Így tehát pusztán művészettörténeti elemzés alapján a keltezés többnyire bizonytalan lábakon áll – ezzel a módszerrel talán egy biztonsággal keltezhető, megfelelő lelőköörülményekkel rendelkező analógia felbukkanása adja a legstabilabb alapot, de ez a fentiek alapján csekély valószínűséggel fordul elő. A megoldás tehát a jövőre nézve minél több analógia összegyűjtése és a magyar anyagon megjelenő motívumkincs minél biztosabb azonosítása lenne, ami talán új szempontokat vezet be a magyarországi kínai porcelánok eddigi keltezési rendszerébe.

A gyártástörténeten belül azonban vannak máig elfogadott tendenciák, amik irányadóként szolgálhatnak egy kronológiai sor felállítására.⁶⁰ Ezen tendenciák alapján elmondható a tárgyalt anyagról, hogy a meghatározó töredékek alapvetően a Wanli-korszakra (1573–1619) és az 1644-ig, a Ming-dinasztia bukásáig tartó időszakra keltezhetők.⁶¹

FELIRATOK

Nem újdonság a magyar kutatás számára sem, hogy bizonyos porcelánokon feltűnnek feliratok, kínai írásjegyek is, ezek kutatása azonban hazánkban egyelőre teljes mértékben elmaradt, de nagy valószínűséggel nem is számíthatunk tömegesen feliratos porcelánra a magyarországi anyagban.

Kínai porceláncsésze fenéktöredéke (37. kép), Leltározatlan, Kat. 199. Északi előudvar, szőrvány, Zolnay

Kék-fehér porceláncsésze fenéktöredéke, kívül az alján bélyeg: „福”. A talpgyűrűn kettő, felette pedig még egy párhuzamosan körbefutó csík, afelette leveles sorminta. Belül az alj körül két párhuzamosan körbefutó csík, az aljon növényi minta.

Kínai porcelántálka fenéktöredéke (38. kép), Leltározatlan, Kat. 268. Külső támpillér, 486-935 4.R

Kék-fehér porcelántálka fenéktöredéke, kívül az aljon írásjegy, a talpgyűrűn két körbefutó csík, felette körbefutó levéldíszes sorminta, belül az alj körül két körbefutó csík, az aljon virágminta.

Kínai porcelántálka aljtöredéke (39. kép), Ltsz. 66.233.1. Kat. 171. Pasa Palota, „A” kutatóárok, 1965

Kék-fehér porcelántálka aljtöredéke, kívül az aljon bélyeg töredéke, belül az alj körül két párhuzamosan körbefutó csík, az aljon indás növényi díszítés.

Az Eger és Buda közötti különbség a feliratok tekintetében szintén szembeszökő még azt is figyelembe véve, hogy a budai anyag rendkívül töredékes, tehát a statisztikák itt csak arra alkalmasak, hogy megmutassák, mennyi írásjegyes darab került elő, azt semmiképp, mennyi lehetett valószínűleg. Az Eger-Buda párhuzamra építve azonban hipotetikus kijelenthető, hogy a magasabb színvonalú anyagban nagyobb a valószínűsége az írásjegyes daraboknak, mint az olcsó tömegáru esetében. Tehát akár reprezentatívnak is tekinthetjük, hogy Egerben jóval több írásjegyes töredék került elő, mint Budán, hiszen az egri anyag mérete nagyjából megegyezik a budaival, színvonala azonban jóval meghaladja azt. Budán összesen 9 db írásjegyet vagy arra emlékeztető bélyeg viselő töredék került elő (példák: 37–39. kép). Ezek közül számomra kettő olvasható. A 37. képen látható töredéken a *fu* 福 írásjegy olvasható, ami szerencsét jelent, tehát jókívánságként fogható fel. A jókívánság feliratok gyakoriak a porcelánokon, a *fu* 福 Reguláris írásjegy a Yuan- és Ming-dinasztia idején a leggyakoribb,⁶² ami a széles időhatár miatt pontosabb keltezésre önmagában nem alkalmas. A másik olvasható bélyeg felirata (38. kép). 丁未年製 *ding wei nian zhi* (vagy 丁末年製 *ding mo nian zhi* ugyanabban a jelentésben). A felirat egy

⁶⁰ Például: VALENSTEIN 1989.

⁶¹ Az időhatárok leszűkítésében a Fajcsák Györggyel való konzultáció nagy segítséget jelentett, amit ezúton is megköszönök.

⁶² DAVISON 2013. no.160.

évszámnak felel meg, amely hagyományos kínai holdnaptár alapján azonosítható. A holdnaptár a nyugati naptártól eltérően a Hold ciklusait követi már a Shang-kortól kezdve (i.e. 1600-1028), ami hatvanéves ciklusokat eredményez.⁶³ Egy hatvanéves ciklus tulajdonképpen egy nyugati értelemben vett évszázadnak felel meg. A ciklusok pedig a tíz égi törzsből és tizenkét földi ágból állnak, melyeknek mind saját neve van (40. kép). A hatvanéves ciklusok minden egyes éve egyedi nevet kap ezek felhasználásával, így pontos évszámot akkor kapunk, ha az év neve mellett a ciklus is meg van jelölve. A porcelánokon azonban általában a ciklust nem nevezik meg, így a pontos azonosítás nem lehetséges, ahogyan az említett töredék esetében sem. A lehetséges évek a holdnaptár alapján (40. kép) és a budai palota történetének tekintetében 1487, 1547, 1607, 1667 és 1727. A töredék maga a Külső támpillér elnevezésű lelőhelyről származik, ami a keleti belső udvarban található (lásd: Gerevich 1966. hálózati térképét). Ezen a területen, - hálózati szám: 486-935 -, a keleti kváderes falhoz kapcsolódó rétegeket tárták fel. A 4. réteg, amiből a tálkatöredék származik, egy tetőcserép réteg volt, melyet török kori leletanyag határozott meg.⁶⁴ A felette lévő 3. szemétréteget török cserépanyag és egy 1579-ből és a 17. század elejéről származó pénz keltezte. Ez alapján arra következtettek, hogy a 4. réteg 16. századi, de nem későbbi, mint a 17. század eleje, tehát a meghatározott évszámok közül háromra, 1487-re, 1547-re és 1607-re szűkíthetünk. Ezek alapján tehát a töredék készítése e három évszám közül az egyik lehetett. A két olvasható feliratos darabon kívül néhány egyéb töredéken is feltűnik írásjegy, vagy arra erősen hasonlító bélyeg, valamint bélyeg ill. felirat töredéke. Ezek közül a 39. kép tálkája a Pasa Palotából került elő, a rajta lévő bélyeg pedig rendkívül hasonlít a pecsétírással írt bélyegekre, eddig azonban nem sikerült megfejtenem. A táлка egy jó minőségű darab, meglepő lenne, ha egy nem létező írásjegy szerepelne rajta. A többi feliratos töredéken szereplő bélyeg annyira töredékes, hogy közelebbi nem állapítható meg róluk.

Szerepelnek azonban a magyarországi anyagban valódi császárjegyes darabok is, még ha nem is Budán, hanem Egerben (41. kép). A keltezési lehetőségek tárgyalásakor érdemes megemlíteni ezt a típust, hiába hiányzik Budáról, ugyanis ezek sem szolgálnak egyszerű és abszolút keltezéssel. Egy császárjegy ideális esetben egészen szűk határok között keltezhet egy porcelánt, ez pedig az

az eset, amikor annak a császárnak a nevét írják rá, aki a készítés idejében uralkodott. Ez azonban viszonylag ritka. Egyik oka, hogy a császárjegyeket először a Ming-dinasztia elején kezdték el használni egészen a Qing-kor végéig, 1911-ig,⁶⁵ de már a Qing-dinasztia Kangxi császáranak (1662-1722) idejétől ez megbízhatatlanná vált. Kangxi ugyanis 1667-ben kiadott egy rendeletet, ami megtiltotta, hogy az ő nevét porcelánokon használják.⁶⁶ Természetesen a rendeletet nem tartották be minden esetben, de amikor igen, akkor a császárjegy helyett vagy üresen hagyták az edény fenekét, vagy jókívánság ill. szerencse kívánalmak, esetleg ürömszirom foglalták el az üresen maradt teret. Alternatív megoldásként emellett korábbi, Ming császárok nevét is feltüntethették egy-egy porcelánon. Ezek közül a leggyakrabban Xuande (1426-1435), Chenghua (1465-1487) és Jiajing (1522-1566) nevei jelentek meg. Oka pedig nem más, mint hogy a mandzsu Qing-dinasztiában megmaradt a tisztelet a korábbi, általuk legigazított Ming-dinasztia irányában.⁶⁷ A tendencia a 18. század folyamán végig tartotta magát, ami tovább nehezíti a császárjegyek alapján való keltezést. A gyakorlat alkalmazását pedig kiterjesztette, hogy a porcelánkészítő mesterek is egyfajta tiszteletet tanúsítottak a korábbi meseterek iránt. Ezt pedig azzal igyekeztek kifejezni, hogy tovább gyártották a klasszikus darabokat, vagy egész egyszerűen lemásolták az adott mester munkáit, ami azt eredményezte, hogy a korábbi császárjegyeket tovább használták.⁶⁸

A magyar anyagban példát Egerből láthatunk (41. kép, 2, 6, 7). A 2-es töredéken a Qing-dinasztia Kangxi 康熙 császára (1662-1722) nevének töredéke figyelhető meg, a 6-os és 7-es töredékeken pedig a Ming Chenghua 成化 császár (1465-1487) nevének töredékei olvashatók. A töredékek lelőköörülményeiről sajnos nem tudok közelebbit, így ezekről egyelőre több nem mondható el.

ANYAGVIZSGÁLAT

A porcelánok legbiztosabb és eddig leghatékonyabb keltezési módszere az anyagvizsgálat, ami mind Európában, mind Kínában egyre inkább bevett módszerévé vált nemcsak a viszonylag pontos keltezésnek, de a műhelyek meghatározásának is. Ennek oka, hogy minden nagyobb műhelyközpont

⁶³ DAVISON 2013. 33.

⁶⁴ GEREVICH 1966. 205.

⁶⁵ DAVISON 2013. 20.

⁶⁶ DAVISON 2013. 20.

⁶⁷ DAVISON 2013. 20.

⁶⁸ DAVISON 2013. 20.

tágabb körzetében a helyi anyagokat használták, korszakonként eltérő összetételben, így nagyon jól elkülöníthetők a területi és időbeli sajátosságok.⁶⁹ A legújabb módszerek ráadásul kerülnek a romoló vizsgálatokat, így energia-diszperzív röntgen fluoreszcens spektrometria (EDXRF) vizsgálatokat végeznek. Az eredményeket érdemes figyelemmel kísérni, hogy rálássunk a lehetőségekre, behatóbban foglalkozni vele azonban – beleértve jelen dolgozatot is – addig nincs értelme, amíg hazánkban nem rendelkezünk vizsgálati eredményekkel.

ÖSSZEGZÉS

A dolgozat célja elsősorban a budavári palotaátadások során előkerült, a Budapesti Történeti Múzeumban őrzött porcelánanyag előzetes közlése a hazai kutatásban eddig kevésbé feltárt kínai szakirodalom alapján. Az anyag feldolgozása egyelőre egy részletes katalógust jelentett, melynek alapján egy formán és díszítőelemeken alapuló tipológiai rendszer volt felállítható. Ez a tipológiai rendszer keretet biztosított a keltezési lehetőségek áttekintésére és annak feltárására, milyen eredményeket

hozhat a későbbiekben a további Magyarországon feltárt porcelán leletegyüttesek régészeti megközelítésű, kínai és egyéb nemzetközi irodalmakon alapuló vizsgálata és nemzetközi kontextusban való elhelyezése.

Fontosnak tartom a teljes magyar anyag ebből a szempontból való vizsgálatát, aminek alapján újabb következtetések vonhatók le elsősorban az uralkodó mennyiségű csésze és tálka használatával kapcsolatban, másodsorban pedig arról, milyen úton kerülhetett a porcelán Magyarországra és mi volt az a termékkör, ami Kínából idekerült. Ezzel együtt talán lehetővé válik, ha nem is pontos műhelyek, de legalább azon területek azonosítása, ahonnan a hazánkban előkerült darabok származnak. Emellett a magyar földből előkerült anyag feltérképezése egy hiánypótló topográfiának adhat alapot, melynek segítségével az elterjedésre vonatkozó kérdések is tisztázhatóvá válhatnak. A nemzetközi összehasonlítás szempontjából nagyon fontos információértékkel bírhat annak megállapítása, mennyiben volt más az a porcelán, ami Európa más részeire került attól a porcelántól, amit a hazai piacra vagy a császári udvar igényeinek kielégítésére gyártottak.

⁶⁹ Példák erre: SJOSTRAND 2007; LEUNG-LI-WU 2007.

IRODALOMJEGYZÉK

- AHYERS-KRAHL 1986. II. AYERS, John – KRAHL, Regina: Chinese Ceramics in the Topkapi Saray Museum. A Complete Catalogue II. Yuan and Ming Dynasty Porcelains. London, 1986.
- AHYERS-KRAHL 1986. III. AYERS, John – KRAHL, Regina: Chinese Ceramics in the Topkapi Saray Museum. A Complete Catalogue III. Qing Dynasty Porcelains. London, 1986.
- BARTOS-HAMAR 2001 BARTOS, Huba – HAMAR, Imre: Kínai-magyar szótár. Budapest, 2001.
- CHENG-LI 1989 CHENG, Wen – LI Zhiyan: Chinese Pottery and Porcelain. Beijing, 1989.
- DAVISON 2013 DAVISON, Gerald: The New and Revised Handbook of Marks on Chinese Ceramics. Somerset, 2013.
- DONG 2001 DONG, Qi 董琦: Zhongguo ciqi de qiyuan. 中国瓷器的起源. Nanfang wenwu 南方文物 2001/1. p. 65-59.
- ÉDER 2012 ÉDER Katalin: Újabb törökkori díszkerámiák Budapest-Viziváros területéről. BudRég 45. (2012), p. 159-167.
- GAÁL 2005 GAÁL Attila: Kínai porcelánok és utánezataik, valamint üvegkarperecek a Jeni-palánki török palánkvárból. Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve 27. (2005), p. 205-258.
- GERELYES 2004 GERELYES Ibolya: Kínai szeladon kerámia a budavári palota leletanyagában. BudRég 38. (2004), p. 79-91.
- GYÜRKY 1969 H. GYÜRKY Katalin: Előzetes jelentés a budai domonkos kolostor ásásáról. Archaeologiai Értesítő 96. (1969), p. 99-104.
- GYÜRKY 1971 H. GYÜRKY Katalin: A középkori domonkos kolostor területén végzett régészeti feltárás. BudRég 23. (1971), p. 429-436.
- GYÜRKY 1976 H. GYÜRKY Katalin: A domonkosok középkori kolostorának feltárása Budán. BudRég 24.1. (1976), p. 371-380.
- HANCZ 2006 HANCZ Erika: A szegedi vár kerámiaanyaga a török korban. Castrum. A Castrum Bene egyesület hírlevele 2006/4., p. 301-46.
- HOLL 2005 HOLL Imre: Fundkomplexe des 15.-17. Jahrhunderts aus dem Burgpalast von Buda. In: Varia Archaeologica Hungarica 17. Budapest, 2005.
- HOLL 2006 HOLL Imre: Külföldi kerámia Magyarországon III. BudRég 40. (2006), p. 253-294.
- HUANG 2010 HUANG, Yijun 黄义军: Songdai qingbaici de lishi dili yanjiu.宋代青白瓷的历史地理研究. Beijing 北京, 2010年.
- KOMORI 2014 KOMORI Tünde: Porcelánleletek a budai vár területéről. A Budapesti Történeti Múzeumban őrzött porcelántöredékek egy részének új szempontjai. ELTE : Bp., 2014. (Alapszakos szakdolgozat, kézirat)
- KOVÁCS 1984 KOVÁCS Gyöngyi: Török kerámia Szolnokon. In: Szolnok Megyei Múzeumi Adattár 30-31. Szolnok, 1984.
- KOVÁCS 2002 KOVÁCS Gyöngyi: A hódoltságkori leletanyag kutatásának néhány lehetséges iránya. In: GERELYES Ibolya – KOVÁCS Gyöngyi (szerk.) A hódoltság régészeti kutatása. Budapest, 2002., p. 245-254.
- KOVÁCS 2006 KOVÁCS Gyöngyi: Hódoltságkori leletegyüttes Baja belvárosából (An Ottoman period assamblage from Baja). CommArchHung 2006., p. 275-295.
- KOZÁK 1963 KOZÁK Károly: Az egri vár feltárása (1957-1963). Az Egrei Múzeum Évkönyve 1. (1963), p. 119-171.
- LEUNG-LI-WU 2007 LEUNG, Paul – LI, Jiazhi – WU, Juan: A Study of the Composition of Chinese Blue and White Porcelain. Studies in Conservation 52/3. (2007) p. 188-198.
- LI 1987 LI, Yucang 李雨苍: Jingdezhen Ming Qing ciqi wenshi. 景德镇明清瓷器纹饰. Beijing 北京, 1987 年.

- pAPP 2013 pAPP Adrienn: Rövid összefoglaló a budai pasák palotájáról. BudRég 46. (2013), p. 167-185.
SABJÁN-VÉGH 2002 SABJÁN Tibor – VÉGH András: Törökkori lakóház és kályha maradványai a budai Vízivárosból. In: GERELYES Ibolya – KOVÁCS Gyöngyi (szerk.) A hódoltság régészeti kutatása. Budapest, 2002., p. 269-288.
SJOSTRAND 2007 SJOSTRAND, Sten: The Wanli Shipwreck and its Ceramic Cargo. Kuala Lumpur, 2007.
TIE 2001. 1. TIE, Yuan (szerk.) 铁源 (主编): Ming Qing ciqi wenshi jiating – huaniao wenshi juan. 明清瓷器纹饰鉴定 – 花鸟纹饰卷 Beijing 北京, 2001 年.
TIE 2001. 2. TIE, Yuan (szerk.) 铁源 (主编): Ming Qing ciqi wenshi jiating – dongwu wenshi juan. 明清瓷器纹饰鉴定 – 动物纹饰卷 Beijing 北京, 2001 年.
TIE 2002. 1. TIE, Yuan (szerk.) 铁源 (主编): Ming Qing ciqi wenshi jiating – hehuan mudan juan. 明清瓷器纹饰鉴定 – 何莲牡丹卷 Beijing 北京, 2002 年.
TIE 2002. 2. TIE, Yuan (szerk.) 铁源 (主编): Ming Qing ciqi wenshi jiating – boguwenzi juan. 明清瓷器纹饰鉴定 – 博古文字卷 Beijing 北京, 2002 年.
TIE 2002. 3. TIE, Yuan (szerk.) 铁源 (主编): Ming Qing ciqi wenshi jiating – jingwu wenshi juan. 明清瓷器纹饰鉴定 – 景物纹饰卷 Beijing 北京, 2002 年.
TIE 2002. 4. TIE, Yuan (szerk.) 铁源 (主编): Ming Qing ciqi wenshi jiating – songzhu shuguo juan. 明清瓷器纹饰鉴定 – 松竹蔬果卷 Beijing 北京, 2002 年.
TIE 2002. 5. TIE, Yuan (szerk.) 铁源 (主编): Ming Qing ciqi wenshi jiating – tu'an wenshi juan. 明清瓷器纹饰鉴定 – 图案纹饰卷 Beijing 北京, 2002 年.
TOMKA 2002 TOMKA Gábor: Findzsák, pipák, szürke korsók. Borsodi végvárak kerámialeleteinek török kapcsolatai. In: GERELYES Ibolya – KOVÁCS Gyöngyi (szerk.) A hódoltság régészeti kutatása. Budapest, 2002., p. 298-308.
TÓTH 2002 TÓTH Anikó: Török kori leletgyűttes a budavári Királyi Palota előterében. In: GERELYES Ibolya – KOVÁCS Gyöngyi (szerk.): A hódoltság régészeti kutatása. Budapest, 2002., p. 261-268.
VALENSTEIN 1989 VALENSTEIN, Suzanne G.: A Handbook of Chinese Ceramics. New York, 1989.
ZAY 2013 ZAY Orsolya: Az egri vár oszmán-török kori porcelán- és fajansztöredékei. (kézirat) Diplomamunka, 2013.
ZOLNAY 1973 ZOLNAY László: Kutatások a Tárnok utca 9-13. sz. telken. BudRég 23. (1973), p. 245-254.

NEW ASPECTS OF THE PORCELAIN FINDINGS OF THE BUDA ROYAL PALACE

Excavations in the Royal Palace of Buda took place between 1948-1960 led by Imre Holl and László Gerevich. The analysis of the ca. 540 porcelain fragments unearthed during this time was superficial as Chinese literature of the topic up until today is hardly explored among Hungarian researchers. The main goal of the new analysis is to examine the findings from the aspect of the Chinese literature thus rethinking the possible ways and dates of arrival of Chinese porcelain in Hungary, as well as usage of the different vessels such as cups and bowls, and the reason for the lack of different products eg. jars, stoops, mugs, boxes, etc.

To establish the new ideas a typology was made from the point of view of form and decorations on the vessels. The two main forms represented in the examined material are cups (Fig. 7-16) and bowls (Fig. 17-24), apart from them a few fragments of plates and a lid fragment (Fig. 25-28) were unearthed in the Palace. The material – except for one fragment – consists of blue and white porcelain dating back to the Ming and Early Qing Dynasties (14th-18th centuries), exact dating however is still not specified as further examinations are needed in the topic. Decorations include the basic types of Chinese motives such as lotus (Fig. 29), peony (Fig. 30), Japanese banana (*bajiao* 芭蕉, Fig. 31), peach (Fig. 32), *shanshui* (山水) landscape (Fig. 33), and the most common animals in Chinese decorations such as birds (Fig. 9), lions on a bigger plate's fragment (Fig. 34) and horses (Fig. 35). Strangely, human figures are completely missing from the examined material, and so far one plate was published from the territory of the Buda Castle District (HOLL 2006, Fig. 31). The quality of this material falls behind the average quality of the main Chinese and European collections, therefore the identification of the motives needs fur-

her research as most of the techniques and figures appearing on the findings of the Royal Palace are hardly found in the mentioned collections. The decorations of the material show a much lower quality, which indicates the question of deliberateness – whether lower quality products were imported to Hungary on purpose during the Ottoman era, or the Turks only left the already out of use vessels in the country when they left.

The typology established the possibilities of dating the fragments as well, which is also a superficially researched area of Chinese porcelain in Hungary. This essay reviews these possibilities to make ground for further research. These possibilities include layer analysis, dating by the aspects of art history, inscriptions on the vessels (Fig. 37-39) together with examining emperor marks (Fig. 41), and material tests.

The essay allocates that in conclusion layer analysis in the context of the Royal Palace is hardly successful simply because of the history of the Palace: after the Ottoman times the whole palace was renovated and thus old personal belongings were thrown away. This means that all of the examined fragments were unearthed from wells and cesspits. Relying on art history is also not the best solution as the products found here show some difference with products in China and other parts of Europe. Inscriptions are rare on Chinese porcelain in Hungary, especially emperor marks, therefore they are also not the most reliable for dating. As international examples show – especially in China – material test is the best solution to date the fragments and identify workshops. In Hungary material tests on Chinese porcelain are tasks of further research to establish a basis for comparison with the findings from surrounding countries and China.

7. kép

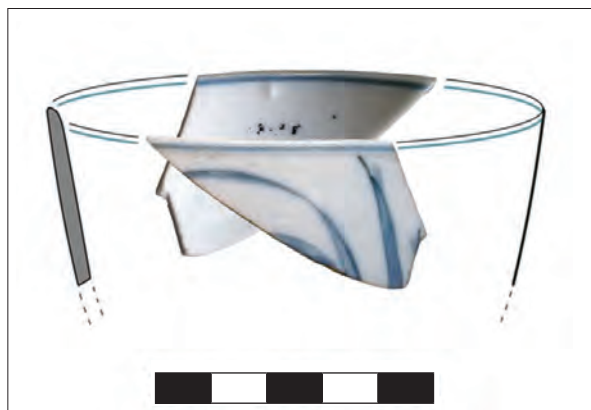
8. kép

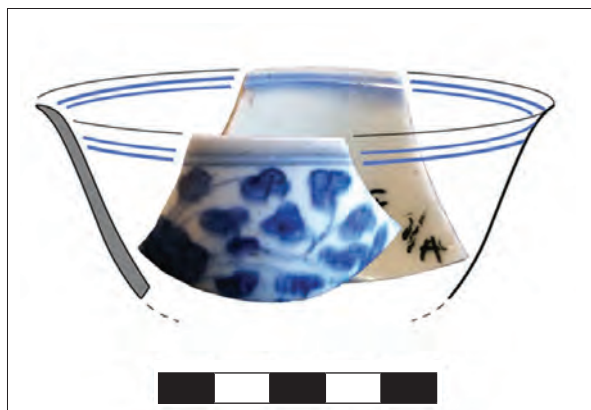
9. kép

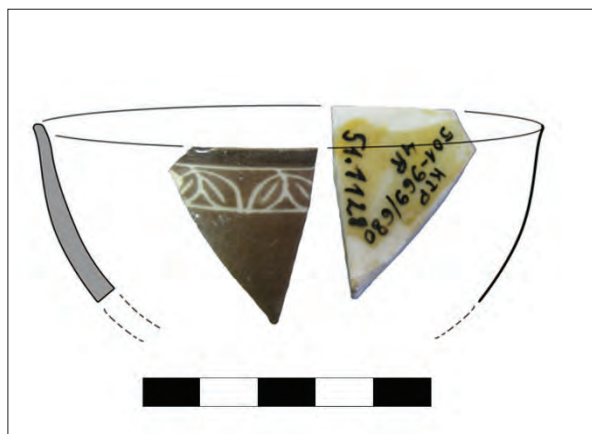
10. kép

11. kép

12. kép

13. kép

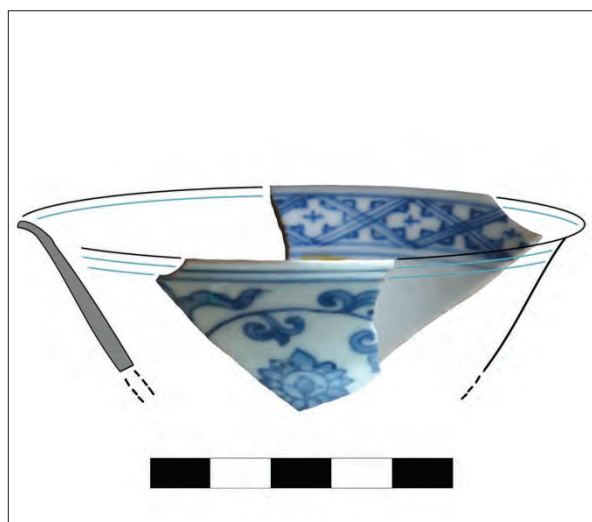
14. kép

15. kép

16. kép

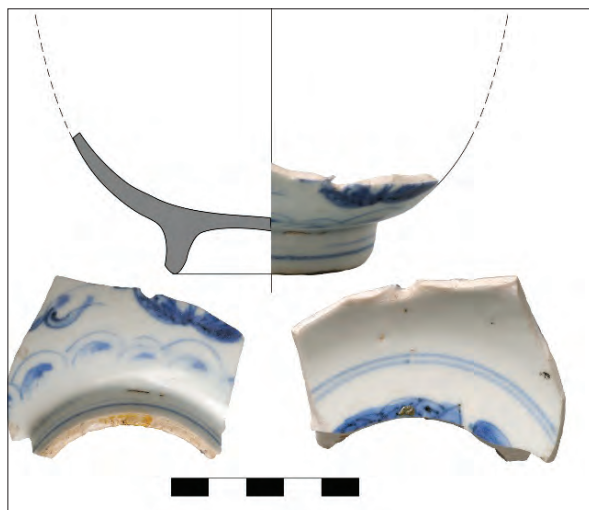
17. kép

18. kép

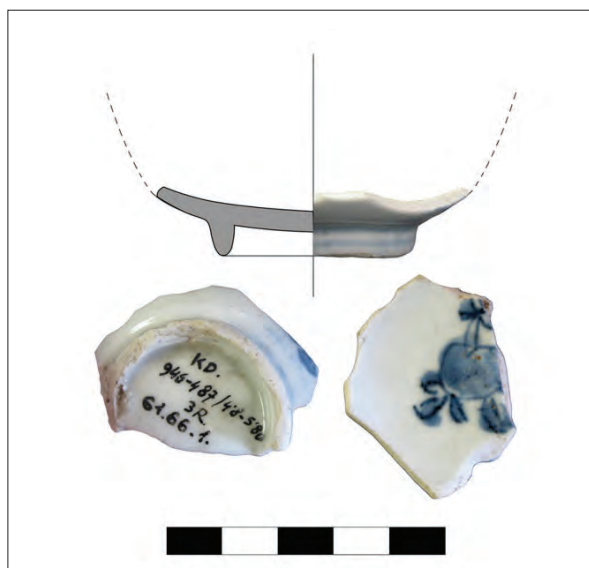
19. kép

20. kép

21. kép

22. kép

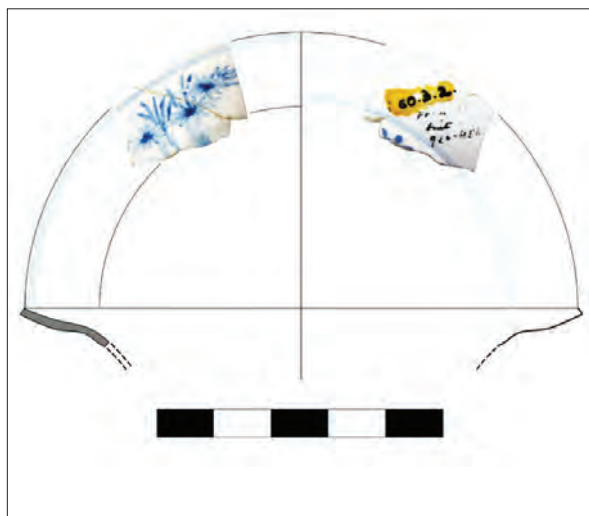
23. kép

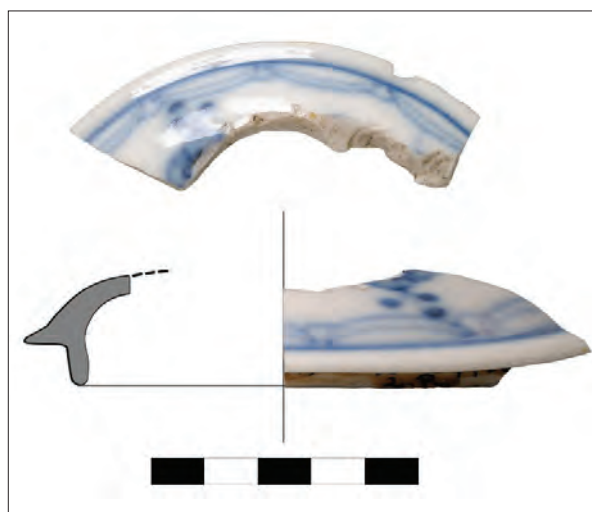
24. kép

25. kép

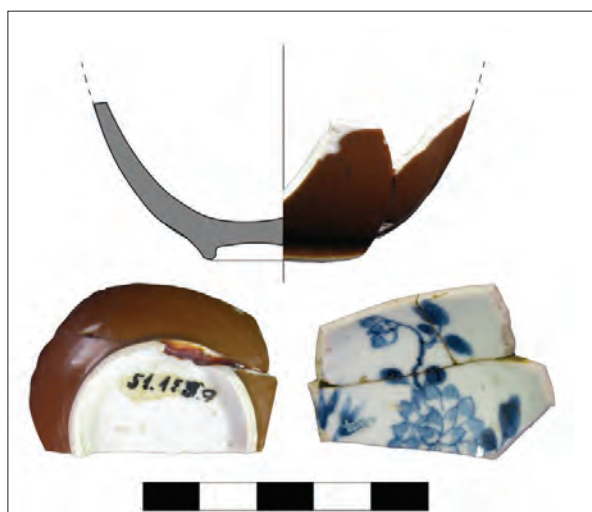
26. kép

27. kép

28. kép

29. kép

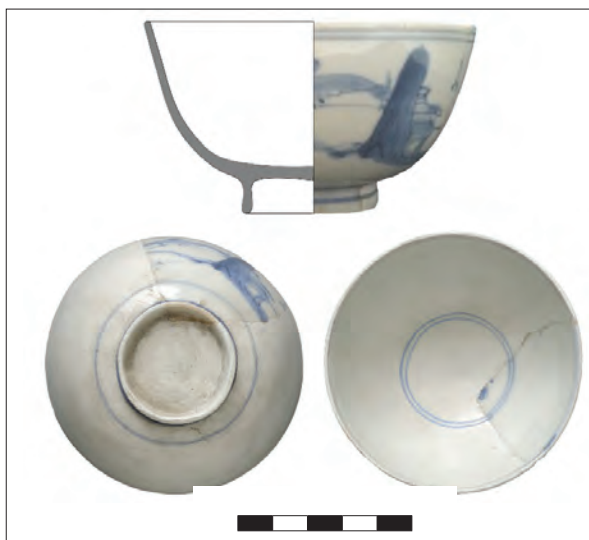
30. kép

31. kép

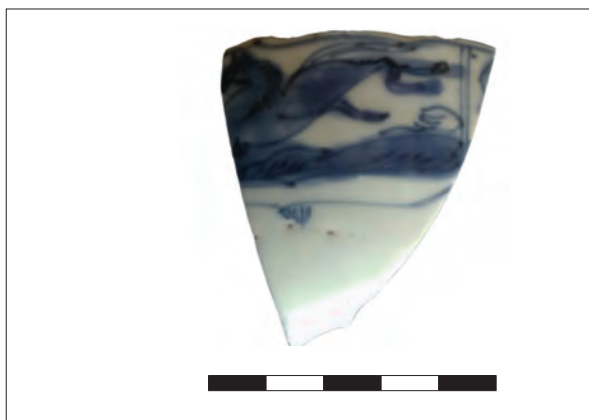
32. kép

33. kép

34. kép

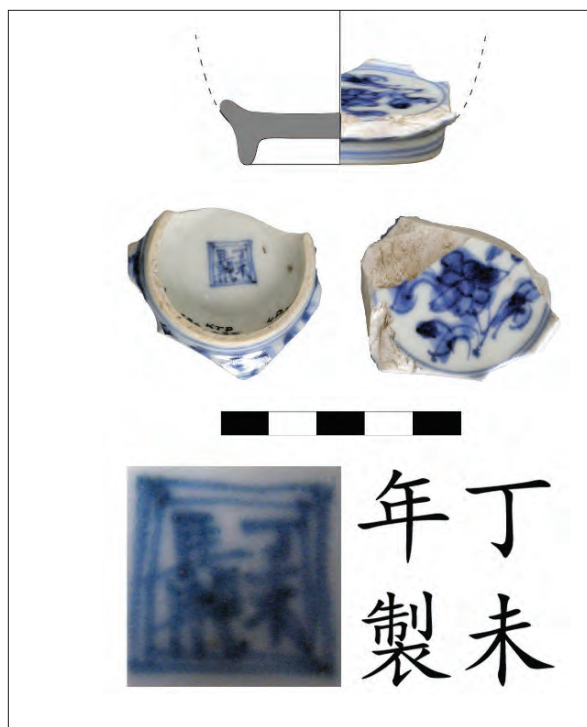
35. kép

36. kép

37. kép

38. kép

39. kép

The Ten Heavenly Stems

1	甲	<i>jia</i>	6	己	<i>ji</i>
2	乙	<i>yi</i>	7	庚	<i>geng</i>
3	丙	<i>bing</i>	8	辛	<i>xin</i>
4	丁	<i>ding</i>	9	壬	<i>ren</i>
5	戊	<i>wu</i>	10	癸	<i>gui</i>

The Twelve Earthly Branches

1	子	<i>zi</i>	7	午	<i>wu</i>
2	丑	<i>chou</i>	8	未	<i>wei</i>
3	寅	<i>yin</i>	9	申	<i>shen</i>
4	卯	<i>mao</i>	10	酉	<i>you</i>
5	辰	<i>chen</i>	11	戌	<i>xu</i>
6	巳	<i>si</i>	12	亥	<i>hai</i>

CYCLICAL DATING TABLE

CYCLICAL SIGNS	CYCLE COMMENCING				
	CE	CE	CE	CE	CE
	4	64	124	184	244
	304	364	424	484	544
	604	664	724	784	844
	904	964	1024	1084	1144
	1204	1264	1324	1384	1444
1504	1564	1624	1684	1744	
1804	1864	1924	1984	–	
甲 子	04	64	24	84	44
乙 丑	05	65	25	85	45
丙 寅	06	66	26	86	46
丁 卯	07	67	27	87	47
戊 辰	08	68	28	88	48
己 巳	09	69	29	89	49
庚 午	10	70	30	90	50
辛 未	11	71	31	91	51
壬 申	12	72	32	92	52
癸 酉	13	73	33	93	53
甲 戌	14	74	34	94	54
乙 亥	15	75	35	95	55
丙 子	16	76	36	96	56
丁 丑	17	77	37	97	57
戊 寅	18	78	38	98	58
己 卯	19	79	39	99	59
庚 辰	20	80	40	00	60
辛 巳	21	81	41	01	61
壬 午	22	82	42	02	62
癸 未	23	83	43	03	63
甲 申	24	84	44	04	64
乙 酉	25	85	45	05	65
丙 戌	26	86	46	06	66
丁 亥	27	87	47	07	67
戊 子	28	88	48	08	68
己 丑	29	89	49	09	69
庚 寅	30	90	50	10	70
辛 卯	31	91	51	11	71
壬 辰	32	92	52	12	72
癸 巳	33	93	53	13	73

CYCLICAL SIGNS	CYCLE COMMENCING				
	CE	CE	CE	CE	CE
	4	64	124	184	244
	304	364	424	484	544
	604	664	724	784	844
	904	964	1024	1084	1144
	1204	1264	1324	1384	1444
1504	1564	1624	1684	1744	
1804	1864	1924	1984	–	
甲 午	34	94	54	14	74
乙 未	35	95	55	15	75
丙 申	36	96	56	16	76
丁 酉	37	97	57	17	77
戊 戌	38	98	58	18	78
己 亥	39	99	59	19	79
庚 子	40	00	60	20	80
辛 丑	41	01	61	21	81
壬 寅	42	02	62	22	82
癸 卯	43	03	63	23	83
甲 辰	44	04	64	24	84
乙 巳	45	05	65	25	85
丙 午	46	06	66	26	86
丁 未	47	07	67	27	87
戊 申	48	08	68	28	88
己 酉	49	09	69	29	89
庚 戌	50	10	70	30	90
辛 亥	51	11	71	31	91
壬 子	52	12	72	32	92
癸 丑	53	13	73	33	93
甲 寅	54	14	74	34	94
乙 卯	55	15	75	35	95
丙 辰	56	16	76	36	96
丁 巳	57	17	77	37	97
戊 午	58	18	78	38	98
己 未	59	19	79	39	99
庚 申	60	20	80	40	00
辛 酉	61	21	81	41	01
壬 戌	62	22	82	42	02
癸 亥	63	23	83	43	03

40. kép. Tíz égi törzs és tizenkét földi ág, valamint a nekik megfeleltethető évek. DAVISON 2013. 35.

41. kép. Császárjegyek Egerből. ZAY 2013. 12. képtábla

MŰTÁRGYVÉDELEM
BIBLIOGRÁFIÁK
ADATTÁRAK

LUKÁCS BALÁZS

FÉMFONAL KÉSZÍTÉSÉVEL KAPCSOLATOS TECHNIKAI KÍSÉRLETEK ÉS EREDMÉNYEIK

A fémfonal egy olyan fonal típus, amelyet ma is alkalmaznak textíliák díszítésére, hímzésére. A régmúltban is nagy változatosságban készítették fémfonalakat és azok megtalálhatóak történelmi vagy régészeti szöveteken. Alkalmazták hímzések, paszományok előállítására is. Az alkalmazott fémeket, például aranyat, ezüstöt, rézet, felhasználták önmagában is, igen vékonyra húzott drótként, skófiium díszítés előállítására vagy szalagként hímzéshez. Ez utóbbi esetben gyakran egy szerves hordozóra csavarva jelenik meg. A belfonal lehet selyem, len, pamut, sodratlan vagy sodort fonal, esetenként vékony bőr vagy papír csík. A fémfonalak teljes és pontos készítése módja egyelőre bizonytalan. Ez és a Magyar Képzőművészeti Egyetemen, dr. Járó Márta által tartott, fémfonalakkal kapcsolatos előadásain elhangzott információk, valamint a szöveteken található magas színvonalú végeredmény keltette fel az érdeklődésemet, hogy megkísérlejem reprodukálni egy fémfonal előállításának lépéseit. A célom az volt, hogy a lehető legkisebb méretben és lehetőleg bonyolult eszköz használata nélkül, a legegyszerűbb módon állítsak elő ilyen fonalat. Mindezt természetesen életszerű keretek között. Abban az értelemben, hogy amennyiben az általam kitalált fémfonal előállítási mód irrálisan hosszú időt vett volna igénybe, akkor azt nyilván más módon készítették. Azonban az elkészítésre fordított időt nem mai szemmel kell megítélni és nem egy ember, egy személy munkaerejét használva. Kísérleteim eredményei egy lehetséges készítési módot körvonalaznak.

A kezdeti kísérleteim során az egyik feltételezésem az volt, hogy nem voltak képesek előállítani olyan kisméretű furatot a húzóvason, amellyel elég vékony drótot tudtak volna előállítani egy fémfonal készítéséhez. Így több drótot húztam át egyszerre a húzóvason, egymás mellett és összecsavarva is. Azonban gyakran elakadtak, szakadtak a drótok húzás közben. Megpróbálkoztam

még a drót nyújtásával, melyhez egy polírozott acél szerszámot készítettem, de sajnos eredmény nélkül. Az így készült drót felülete szakadozott, egyenetlen és nem is állítható elő ilyen módon hosszú, összefüggő drót, mivel ahogy vékonyodott, mindig el is szakadt. Így egy kordir drótból indultam ki, tehát a ma használatos húzóvason ezt az összecsavart húzalt vékonyítottam. Az eredmény ugyan elég vékonynak bizonyult, azonban sztereómikroszkópos szemrevételezéskor kiderült, hogy a két huzal féldomború lett, amely a készítés módja miatt érthető is. A féldomború keresztmetszet még nem okozott volna problémát, mivel a hengereléskor, azaz a belfonalra csavart fémszalag készítésekor eltűnt volna. A gondot a két összecsavart vékony huzal sérülésmentes szétválasztása jelentette. A folyamat igen lassú és körülményes volt. A fémszalag belfonalra való feltekerésénél arra gondoltam, hogy talán használtak valamilyen magot, tengelyt a kézzel való tekeréshez. Tengelyként egy vékony acél tűt használtam. A végeredmény nem volt meggyőző, a kész fémfonal megjelenése nem volt megfelelő – gitárhúrra emlékeztetett – és a fonal sprőd, merev

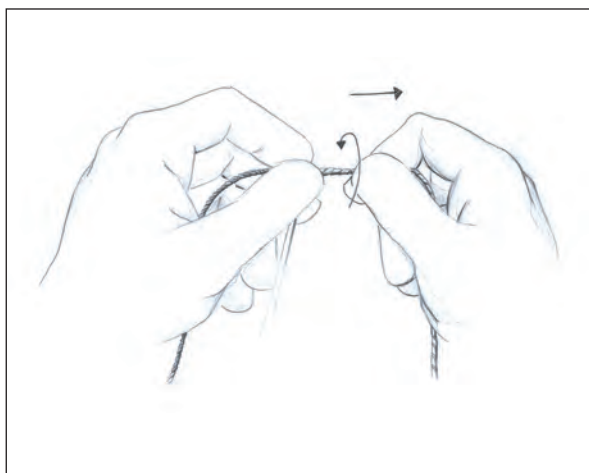
1. kép. Sztereómikroszkópos felvétel, a fémszalag méretei 0,1 mm vastag és 0,24 mm széles

lett, amely igen távol állt a hímzésekben található finom kivitelű fémfonalaktól (1. kép).

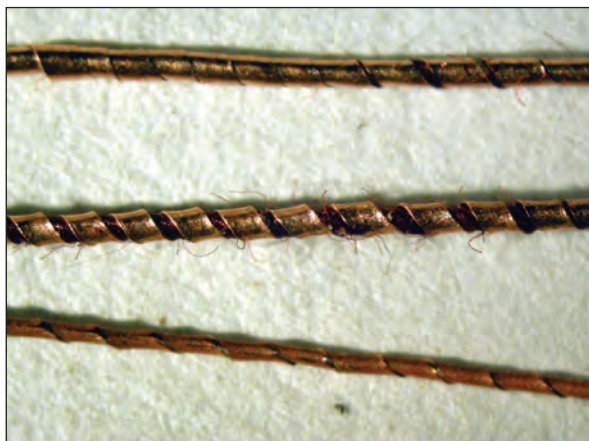
Második kísérleteim során két készítési módot próbáltam ki. Az egyik esetben a fentebb említett, húzott drótból készült fémfonallal kísérleteztem tovább, míg a másik esetben a koraközépkori fémfonalakon megjelenő rövidebb, vágott fémszalaggal, tehát szakaszokkal borított fémfonallal¹. Ezeket a fémszalagokat vékony fém fóliából vágtam. Első gondolatom az volt, hogy az aranyozásnál ismert módon szelték fel a fémfóliát, bőrön, egy hosszú, egyenes kés segítségével. A művelet során a bőr barka és húsoldalát egyaránt, használtam, alátámasztásként pedig filcet, azonban azt tapasztaltam, hogy a fémfólia szélei alátámasztás használata mellett, és -nélkül is begömbültek. Ez a fajta gyűrődés megmaradt még simítás után is – amire véleményem szerint megfelelő készítési mód esetében nincs szükség –, sőt, a felcsavarást követően jól látható maradt a sztereómikroszkópos szemrevételezéskor is. A fémszalagok szeletelését megkíséréltem más felületeken és más eszközökkel is, amelyek rendelkezésre állhattak a régmúltban. A leginkább hatékony eljárásnak az bizonyult, amikor keményfa alapon – esetemben tölgyfa – ívelt serfelő késsel vágtam fel a fémfóliát. A fóliát egy mozdulattal lehetett elvágni, szeletelni és igen keskeny szalagokat lehetett előállítani. A kísérletet a jövőben folytatni szeretném, hogy egyenlő méretű szalagokat tudjak előállítani.

A fémfóliából vágott és a húzott drótból hengerelt szalag felcsavarására is megkerestem a legegyszerűbb módot és végül sikerült megtalálni azt a kéztartást, ahol mindenféle eszköz elhagyása mellett csak kézzel megoldható a fémfonal elkészítése (1. rajz). Egyik kezünkben tarjuk mind a belfonalt, mind a fémszalagot a középső-, mutató- és a hüvelykujj között, itt egyesül a két anyag és másik kezünkkel végezzük a csavarást és húzást. Tulajdonképpen a húzás erőssége határozza meg a menet sűrűségét. Kiderült az is, hogy a belfonal vastagsága és a szalag szélessége nem számít mivel a fém csavaráskor felkeményedik és körbe is zárja a fémfonalt (2. kép). Ilyen módon még sodratlan selyemszála is lehet megfelelően finom fémszalagot csavarni.

Kísérleteim harmadik szakasza arra irányult, hogy kellően keskeny huzalt tudjak előállítani. A ma kapható húzóvasak legkisebb furat átmérője is nagynak bizonyult egy megfelelően finom fémfonal előállítására, az általam olvasott cikkben

2. kép. Fonás

3. kép. Sztereómikroszkópos felvételek a fémfonalokról. Egy sűrűbb, egy ritkább fonás és egy selyemszála csavart változat. A fémszalag mindhárom esetben ugyanolyan méretű: 0,07 mm vastag és 0,5 mm széles. A kész fonalak átmérői, a felső kettő 0,57 mm, az alsó 0,33 mm

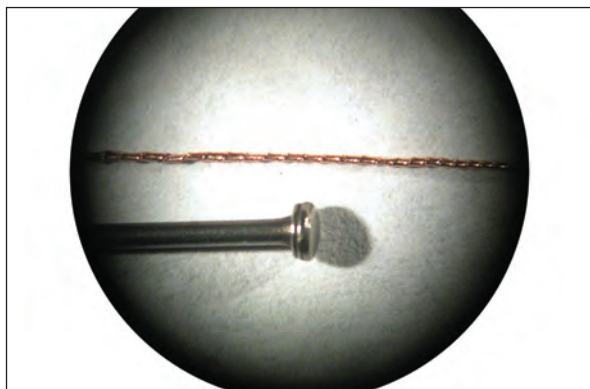
tapasztalt méretekhez képes.² Az ötletem az volt, hogy nem fúrással állították elő a megfelelő átmérőt, hanem lyukasztással. A húzóeszköz anyagához próbára tettem bronzot, vasat és edzhető acélt is. Azt tapasztaltam, hogy a bronz és a vas nem tartja meg kellően a furatátmérőt, ugyanis húzás közben kitágul, és már nem látja el a feladatát. Így a szerszám elkészítéséhez acélt használtam. Erre a célra egy jól edzhető fémfűrész lapból készítettem húzószerszámot. Így kiderült az is, hogy viszonylag keskeny anyagvastagság mellett is jól működő húzóvas állítható elő. A lyukasztást a kovácsolásban ismert módon végeztem, az acélt

¹ Dr. Járó Márta előadása, szíves szóbeli közlés.

² Dr. Járó Márta: Fémfonalak az Esterházy-gyűjtemény textiliáin, Az Esterházy-kincstár textiliái az Iparművészeti Múzeum gyűjteményében, Budapest, 2010. 56-66 pp.

4. kép. Az elkészült húzóvas és a készítésnél használt eszközök. Húzóvas hossza 85 mm

5. kép. Sodratlan selyemszálla felcsavart fémszalag, a fonál vastagsága 0,26 mm, a fémszalag vastagsága 0,04 mm, a szélessége 0,44 mm

felhevítve lyukasztottam át egy ár segítségével. Majd a keletkező lyuk körül zömítettem az anyagot, ez a munkafolyamat a 0,2 mm-nél kisebb átmérő előállításánál már elengedhetetlen volt. Edzés előtt a lyukak átmérőjét még hidegen is pontosítottam egy dörzsár szerű szerszám segítségével, amelyet túból állítottam elő. Majd megdönttem a húzóvasat (3. kép). A végeredményként kapott húzóvassal 0,1 mm vastagságú huzalt tudtam előállítani. A felcsavarást először lágyítás nélkül végeztem. Mikroszkópos szemrevételezéskor kiderült, hogy a húzáskor és hengereléskor felkeményedett huzal a csavarás közben felpöndörödött. Másodszor lágyítottam hengerelés előtt. Azért előtte végeztem a lágyítást, mert azt is észleltem, hogy a csavarásra a túl lágy fémszalag sem igazán megfelelő. A tapasztalataim szerint még ilyen kis méretben is (4. kép) egy perc alatt 15-18 cm fémszál készíthető, amely lassúnak tűnik ugyan, de mint azt korábban írtam, nem mai szemmel és gondolkodásmóddal kell a munka sebességét megítélni, illetve nem egy ember munkájával kell számolni az adott mennyiség elkészítésére fordítandó időt. Ahogyan más területeken, mint például a csomózott szőnyeg készítésénél megengedhető a mai napig a több hónapos, akár éves munkaidő, vagy a porcelánfestőknél egy tányér esetében a több órás, esetleg több napos festési idő, úgy elképzelhetőnek tartom, hogy a szükséges mennyiségű fémfonal előállítására is több napot, esetleg hetet számhadtak. A célom még a jövőben ennek a teljesítménynek a felgyorsítása és pontosítása.

TECHNICAL EXPERIMENTS ON METALLIC THREAD PRODUCING PROCESS

During my technical experiments I was looking for an answer how the metallic threads, found on historical and archaeological fabric were made, since the production method of these decorative threads is still uncertain. Simplicity was one of the main priority during the experiments. I was looking for a method that could result fine metallic yarn with appropriate features, even without the use of advanced tools. However, I do not rule out the possible existence of such advanced tools in the bygone.

After several approach, I was able to find a process that can produce quite fine and convincing metallic thread. Of course, my results do not mean that metallic threads were produced this way in the past. It is certain, however, that decorative metallic thread could be produced even without complex machinery, by hands only, with quite a productivity.

CSAPÓ ZITA

A NAGY TIBOR – HAGYATÉK FELDOLGOZÁSA

Nagy Tibor 1995 decemberében hunyt el. Könyvtára és tudományos hagyatéka 1996 márciusában került a Budapesti Történeti Múzeumba.¹ A mintegy 120 ládányi anyagból 15 láda tartalmazta azt a tudományos hagyatékot, melynek feldolgozása a Régészeti Adattár munkatársaira várt. A leltározás három lépcsőben zajlott, 2003-ban² (382 tétel) majd 2006-2007-ben³ (36 tétel) Fancsalszky Gábor és 2012-2013-ban⁴ (967 tétel) a szerző végezte ezt a feladatot.⁵ Jelenleg az anyag digitalizálása zajlik.

A feldolgozás során sok nehézséggel szembesültünk. Az első problémát magának az anyagnak mennyisége és állapota jelentette. Az első helyszíni szemle során látott állapotról Gyuricza Anna beszámolója alapján kaphatunk képet.⁶ „A lakás ... bútorzata csak könyvespolcokból és könyveszekrényekből állt. Mindent elleptek a könyvek és a kéziratok. Nemcsak a falak mellett, hanem ½–1 méter magasan az egész lakás be volt terítve velük, úgyhogy járni is ezeken lehetett, ide értve a fürdőszobát és a konyhát is. Az ágyon is kb. 1 méter magasan csak kéziratok és újságok tornyosultak. Ezen kívül semmilyen berendezési tárgy, vagy bútor az 1 íróasztalon és egy rossz fonott karszéken kívül nem volt a lakásban. A konyhában tűz nyoma volt felfedezhető. 1995. októberében a lakástűzet tűzoltók oltották el. Nagy kár nem keletkezhetett, mert a szűk konyhában a tűz fészkével szemben húzódó, a falat teljesen beborító könyvespolc sem sérült meg.” A vagyongazdálkodó véleménye szerint a rendetlenséget a lakásba beköltözött hajléktalanok okozták, de bebizonyosodott, hogy „a könyvek, újságok, kéziratok össze-

keveredése és a nagy rendetlenség nem a lakás feldúlásából származott, hanem egy magányos, az élet mindennapos problémáival megbirkózni nem tudó ember tragédiáját tükrözi.”

A feldolgozás során kiderült, hogy Nagy Tibor igyekezett csoportosítani iratait, jegyzeteit. Erről egy lista tanúskodik, melyet mintegy katalógusként magának készített.⁷ Ennek ellenére természetesen előfordult, hogy valamit nem talált meg és így többször is készített ugyanazon dolgokról jegyzeteket, akár több éves, évtizedes eltéréssel. A kéziratok esetében ezenfelül elmondhatjuk, hogy egy-egy témához még a megjelenés után is évtizedeken keresztül gyűjtött anyagot. Ezek egymáshoz tartozásának megállapítása és a jegyzetek kéziratokhoz sorolása több esetben problémát okozott és igen időigényes feladatnak bizonyult.

A lakásba költözött hajléktalanok több problémát is okoztak. Egyrészt nem tudjuk miket adtak el (bár sejtethetően ez inkább a hagyatéka könyvtári részét érintheti), másrészt tüzet raktak a lakásban talált papírokból. Mivel a tudós igyekezett témakörök szerint tárolni iratait, a feldolgozás során talált égett anyagok alapján valószínűsíthető, hogy főleg ásatási dokumentációk sérültek. Pontosan nem tudjuk mi égett el, de sok sérült (égett és az oltás során használt víztől elázott) irat került be az Adattárba. Ezek jelenleg még restaurálás alatt állnak, digitálisan azonban elérhetőek a kutatók számára.

Nagy Tiborra jellemző volt, hogy minden papírra jegyzeteket készített a bolti számláktól a hivatalos iratokig bezárólag. Így a tudományos értékén felül – mivel az 1930-as évektől egészen az 1990-es évek közepéig aktívan dolgozott – a hagyatékából előkerült iratok érdekes kortörténeti dokumentumokat is tartalmaznak (nagy számukra való tekintettel a teljesség igénye nélkül: Szilágyi Jánossal folytatott lovagias ügyének jegyzőkönyve,⁸

¹ Ezen folyamat ismertetése ÉDER 2011

² BTM RA H. 1013-2003 – 1395-2003

³ BTM RA H. 1946-2006 – 1982-2007

⁴ BTM RA H. 2134-2012 – 3101-2013

⁵ A válogatás, rendszerezés és leltározás feladatát többen végezték a Régészeti Adattár dolgozói közül: dr. Fancsalszky Gábor, Bechtold Eszter, Győző Eszter, Giber Mihály, Csapó Zita.

⁶ BTM RA H. 3101-2013

⁷ BTM RA H. 2253-2012.

⁸ BTM RA H. 2186-2012

légtalmi jegyzőkönyvek az 1930-as évek végéről, az 1950-es évekből származó munkanapló percre pontosan vezetve,⁹ külföldi utakról vezetett jegyzetek személyes benyomásairól¹⁰ stb.).

Irodalomtörténeti érdeklődésű kutatók számára a Szerb Antal által kitöltött 2 darab könyvtári kölcsönzőjegy digitális formában tekinthető meg az Adattárban.¹¹ Elődei és kortársai jegyzeteit is gyűjtötte és felhasználta kutatásai során, így más, már korábban beletárolt hagyatékok is kiegészíthetők voltak. A legnagyobb számban Nagy Lajostól származó jegyzeteket találtunk. Garády Sándor 1936-os tabáni ásatásáról és az előkerült leletanyagról készített fotók szintén innen kerültek elő.¹² Külön megemlítendő még Forró László Sebestyén tudományos munkája az avar korra vonatkozó forrásokról, melynek jelentőségét Fancsalszky Gábor ismerte fel a hagyadék rendezése kapcsán.¹³

Az utókorra maradt anyagban tartalmilag több nagy egységet különíthetünk el.

Igyekeztünk tematikai, ezen belül időrendi sorrendben végezni a leltározást, a már említett átfedések és a több ütemben történő leltározás miatt azonban ez nem mindig sikerülhetett.

A 2012. évet megelőző leltározás során főként a „CSIR”¹⁴ egyes részei, valamint kéziratok kerültek be az állományba. A 2012-13-ban leltározott anyag első része a személyes iratokat tartalmazza: okmányait, családi és hivatalos ügyek során keletkezett papírokat, igazolásokat, könyvtári ügyeit, egyetemi oktatóként készített óravázlatait, a BTM osztályvezetőjeként keletkezett iratokat stb.¹⁵

Nemzetközi és hazai konferenciák rendszeres résztvevőjeként az ezekkel kapcsolatos iratok is fennmaradtak, az ezekről írt személyes élményeket tartalmazó útleírásokból és beszámolókból érdekes benyomásokat és történeteket ismerhetünk meg (kortársairól, barátairól is).

Nagy Tibor személyes és szakmai levelezése (a kettő természetesen sok esetben fedi egymást, hiszen személyes jó barátai és ismerősei körébe tartozott a szakma nagy része) szintén érdekes tudománytörténeti információkat rejt. Kiterjedt kapcsolatokkal rendelkezett, Kanadától a Fülöp-szigetekig rendszeresen tartotta a kapcsolatot

1. kép. Nagy Tibor lakásának egyik helyisége a helyszíni szemle alkalmával készített fotón (BTM RA H. 3101-2013)

úgy személyekkel, mint tudományos intézetekkel. Sok nyelven beszélt és olvasott kitűnően, ezt levelezése is tükrözi.

A következő nagy egység a kéziratokat és a hozzájuk kapcsolódó jegyzetanyagot tartalmazza.¹⁶ Amennyire lehetett, a leltározás során követjük a művek megjelenésének sorrendjét, de egy adott témában jellemzően több cikket is publikált akár sok évtizednyi különbséggel, közben folyamatosan bővítve a jegyzetapparátust. Mint azt már említettem, ugyanazon jegyzeteket több tanulmányhoz és könyvhöz is felhasználta, így sok esetben már nem lehetett utólag egyértelműen összekapcsolni ezeket egymással. A hagyadék tartalmaz meg nem jelent műveket is. Az időrendi megközelítés célszerűnek tűnt, mivel ez nagyjából a tematikai csoportosítást is lehetővé tette. Kezdetben a pannoniai kereszténység történetével foglalkozott a tudós, ennek kutatását élete céljának tekintette. A világháború után kialakult történelmi helyzet azonban egyre inkább más témák felé sodorta. A római vallástörténet, Mith-

⁹ 1953-54, BTM RA H. 2154-2012

¹⁰ Például 1973-ankarai konferenciáról BTM RA H. 2945-2013

¹¹ Petőfi Irodalmi Múzeumnak átadva, BTM RA H. 2947-2013, 1944. május 23.

¹² BTM RA H. 3045-2013

¹³ FANCALSZKY 2012, a kézirat történetére vonatkozóan ÉDER 2011. 76.

¹⁴ Corpus Signorum Imperii Romani, Római kori szobrászati Corpus

¹⁵ BTM RA H. 2134-2012 – 2376-2012

¹⁶ BTM RA H. 2377-2012 – 2979-2013

1948-ig Tanya. B 149 lada
3 dbt. leírás lap.
2 lada
149-144. lada Négy éves
BERUHÁZÓ MUNKA-PROGRAM.

T. Megnevezés	I. év	II. év	III. év	IV. év	Összesen
I. RIASZTÁS.					
1. Gáz és szilánkbiztos óvóhelyeszerű riasztó-állomás betonból, vasbetonszárdőmél, továbbá kapcsoló kazán az erőszármu erőátviteli vezetékkel együtt	92000	80000	80000	—	252000
2. Központi vezérlés összeköttetési és akkumulátor telepek	103770	102400	72400	—	278570
3. Motorvezérlés bevezetése	29900	104000	104000	—	237900
4. A riasztó hálózati kiépítése, postatelefonok, belső átkötés, kábelhálózattal és telefonnal együtt	15880	16184	16488	10488	61040
5. Személy és teherautó bevezetése	8000	9000	—	—	17000
6. Az egész riasztó berendezés szerelése és üzembehelyezése /adminisztrációs költségekkel együtt/	24330	23600	23600	—	71530
7. Az egész riasztóberendezés és gépkocsik állandó felügyelete és karbantartása üzemeltetésben	6120	7816	6512	6512	26960
8. Kormányzat riasztása	40000	—	—	—	40000
9. Iskolák riasztása	20000	—	—	—	20000
10. Tűzbi hatóság épület és intézmény riasztása	80000	—	—	—	80000
Összesen:	420000	343000	309000	17000	1085000

2. kép. Az albertfalvai 1948-as ásatásról készült feljegyzés részlete egy légoltalmi hivatali iraton (BTM RA H. 3071-2013)

ras-kultusz, majd a katonai és polgári telepek berendezkedésének vizsgálata és a hadtörténet egyre hangsúlyosabb szerepet kapott életművében. Ezek mellett hosszú pályája során őskori és népvándorláskori témákat is feldolgozott.

Külön említést érdemel a „CSIR”. Ez az óriási gyűjtemény mérete folytán – és sajnos a több évig elhúzódó és több ember által végzett rendszerezési és leltározási folyamat révén is¹⁷ – több leltári tételt is lefed.¹⁸ 1966-ban kapja meg Nagy Tibor a szerkesztési feladatokat, így minden ezzel kapcsolatos anyag nála gyűlt össze. A kiadvány nem jelent meg, de a hozzá gyűjtött jegyzetanyag hatalmas. Fennmaradt a követendő tematika is, így az anyag rendezése részben ez alapján történt. A több mint 600 kömlel fotózása szinte hiánytalanul megtörtént, a sok fotó beazonosítása azonban nehézkes, mivel a fotók és a leíró lapok számos esetben összekeveredtek, valamint jónéhány

fotóról még nem készült el a leírás. Sajnos ezen anyag egy része is megégett. E gyűjtemény kapcsán konzultáltunk a MTA Régészeti Intézetével, ahol a munka újraindítását tervezik a Budapesti Történeti Múzeummal közösen, így az eddig elvégzett óriási gyűjtőmunka nem vész kárba.

Ezután az ásatási dokumentációk, jelentések leltárba vétele következett.¹⁹ Ezen a téren végzett munkássága szakmai berkekben jól ismert. Mégis több ásatásról – megjelent publikáció és leadott dokumentáció híján – egyedül innen juthatunk információhoz (még ha minimálshoz is). Mint arról már volt szó, sajnos ezek sérültek a leginkább, égett és szétázott darabok találhatók köztük. Ilyenek például Rákoshegy 1955. ásatás csontváz adatlapjai, ásatási fotói²⁰, valamint erősen sérültek a Népstadion 1951. ásatásáról előkerült leletanyag-fotók és az ásatási napló.²¹ A Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattárának topográfiai adatbázisát átnézve sikerült több esetben azt pontosítani a megtalált iratok alapján (például az évet, ásatót beazonosítani).

Az utolsó leltári tétel²² tartalmazza a hagyaték múzeumba szállításával és állapotleírásával kapcsolatos információkat: leírásokat, jelentéseket, fényképeket.

Több intézménynek juttattunk vagy a közeljövőben juttatunk az ő gyűjtési körükbe tartozó és Nagy Tibor személyéhez szervesen nem kapcsolódó anyagokat hagyatékából. Így például, névjegykártyák, kitöltetlen képeslapok, a konferenciák programfüzetei az Országos Széchényi Könyvtárba kerülnek. A „CSIR” munkálatai kapcsán hozzá került, az MTA Régészeti Intézetében beletárazott fotókat visszajuttatjuk számukra. A 20. század különböző időszakában Budapestről készített fotók és egyéb, nem személyes, de kortörténeti értékkel bíró papírok²³ a Kiscelli Múzeum Újkori Várostörténeti osztályára, míg a különböző tárgyakról és szakirodalomról készített üveg-negatívak az Aquincumi Múzeumba kerültek.

A mai napig kerülnek még elő a tudóshoz kapcsolható iratok, jegyzetek különböző gyűjteményekben, ezek száma azonban már nem jelentős. Így elmondhatjuk, hogy a Nagy Tibor hagyaték hosszú rendezés után immár leltározva és a közeljövőben digitálisan is elérhető formában várja a kutatókat.

¹⁷ Mint már említettem, néhány esetben nehéz volt felismerni az egymáshoz tartozó jegyzeteket, az ebből adódó módszertani probléma ebben az esetben szembetűnő.

¹⁸ 321 tétel, BTM RA H. 1076-2003 – 1395-2003, BTM RA H. 2941-2013

¹⁹ BTM RA H. 2980-2013 – 3100-2013

²⁰ BTM RA H. 3100-2013

²¹ BTM RA H. 3033-2013

²² BTM RA H. 3101-2013

²³ Például a 2. világháború idejéből származó, fel nem használt élelmiszerjegyek.

IRODALOMJEGYZÉK

ÉDER 2011

ÉDER Katalin: A Nagy Tibor-hagyaték jelenlegi helyzete. *BudRég* 44. (2011), p. 75-77.

FANCSALSZKY 2012

Fancsalszky Gábor: Forró László Sebestyén és az avar korra vonatkozó Karoling kori források gyűjteménye (1936). In: *Thesaurus Avarorum : Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére*. Szerk.: Vida Tivadar. Budapest, 2012., p. 783-786.

PROCESSING THE ARCHIVE OF TIBOR NAGY

The Budapesti Történeti Múzeum acquired the academic archive of Tibor Nagy in 1996. The three-step inventory process took place as the following: in 2003 (382 item), in 2006-2007 (36 item) by dr. Gábor Fancsalszky and in 2012-2013 (967 item) by the author of this paper. Several difficulties came up during the sorting process. In addition to the physical condition of the archive (burned and dirty), the scholar's habit to write a note on any piece of paper that he could lay his hands on was also a problem. Therefore it was difficult in some cases to identify the related notes and the manuscript-fragments. However, the material also contains interesting documents about

the years from 1930 to 1995. Thematically, the private documents were added first to the inventory, then the conference reports, and the scholar's family and professional correspondence. The next group is the manuscripts and the related note materials in chronological and thematic order. The archaeological documentations came at last. Unfortunately, several pieces were damaged, but with them it was possible to complement and clarify the topographical database of the Archaeological Repository. The last inventory item contains the documents and photos related to the acquisition of the archive. The digitalisation of the archive is currently in progress.

GÁDOR JUDIT TUDOMÁNYOS MUNKÁINAK BIBLIOGRÁFIÁJA

Összeállította Wellisch Márta

- 1973 *A Herman Ottó Múzeum 1972. évi leletmentései.* In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 12.* (1973), p. 599–607. (Társszerző: Hellebrandt Magdolna)
Középkori templom és temető az edelényi Csebi-dűlőben. In: *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 12.* (1973), p. 26–36.
- 1975 *A Herman Ottó Múzeum 1973–1974. évi ásatásai és leletmentései.* In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 13–14.* (1975), p. 131–142. (Társszerző: Hellebrandt Magdolna)
- 1976 *Ásatás az abaújházi földvárban = Ausgrabungen in der Erdburg von Abaújház (Abstract).* In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 15.* (1976), p. 37–48. (Társszerző: Nováki Gyula)
A Herman Ottó Múzeum leletmentései és ásatásai 1975-ben. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 15.* (1976), p. 65–71. (Társszerző: Hellebrandt Magdolna)
Ausgrabung in der Erdburg von Abaújház. In: *ActaArchHung 28.* (1976), p. 425–434.
- 1977 *Geofizikai módszerek az archeológiai kutatásban = Geophysikalische Methoden bei archäologischen Forschungen (Auszug).* In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 16.* (1977), p. 7–73. (Társszerzők: Csókás János, Gyulai Ákos)
A Herman Ottó Múzeum ásatásai és leletmentései 1976-ban. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 16.* (1977), p. 77–84. (Társszerző: Hellebrandt Magdolna)
- 1979 *A Herman Ottó Múzeum 1977–1978. évi ásatásai és leletmentései.* In: *A Herman Ottó Múzeum évkönyve 17–18.* (1979), p. 103–114. (Társszerzők: Hellebrandt Magdolna, Simán Katalin)
Borsod-Abaúj-Zemplén megye őskori és középkori erődítményei. In: *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 17.* (1978/1979), p. 23–29. (Társszerzők: Nováki Gyula, Sándorfi György)
Herman Ottó Múzeum. Szabadfalvi József (szerk.). Miskolc, 1979.
- 1980 *Az abaújházi földvár sánca = Rampart of the Abaújház Earthen Fort (Summary)* In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 19.* (1980), p. 43–77. (Társszerző: Nováki Gyula)
Ausgrabung in der Erdburg von Abaújház. Eine Kirche in der Gespanschaftsburg. In: *ActaArchHung 32.* (1980), p. 443–454.
- 1984 *Fejezetek Miskolc történetéből.* Bekecs D. (szerk.). Miskolc, 1984. (Társszerzők: Csorba Csaba, Igló Gyula et al.)
- 1986 *A Sály-latori nemzetségfői központ kutatása.* In: Fodor I. (szerk.) *Középkori régészetünk újabb eredményei és időszerű feladatai: [Az 1983. október 10–12-i szegedi tudományos ülésszak előadásai].* Budapest, [1986], p. 115–125.
- 1987 *Észrevételek az égett sáncok kérdéséhez a sály-latori vörös sánc ásatási eredményei alapján* In: *Soproni Szemle.* 41. (1987), p. 246–249.
- 1989 *A két szandai vár = Die Burgen in Szanda.* In: Horváth L. (szerk.) *Várak a 13. században.* Gyönyös, 1990. p. 196–197. (Castrum Bene, 1. 1989.)

ÁSATÁSI JELENTÉSEI

- 1969 *Sóshartyán* – Hosszútető (Nógrád m., salgótarjáni j.) 51–52. p.
Hollókő – Pusztaveremdomb (Nógrád m., szécsényi j.) 59. p.
Szanda – Péterhegy (Nógrád m., balassagyarmati j.) 90. p. In: Régészeti Füzetek Ser. I. 22.; Az 1968. év régészeti feltárásai. Budapest, 1969.
- 1970 *Sóshartyán* – Tsz major (Nógrád m., salgótarjáni j.) 15.p.
Sügy – Állami Gazdaság (Nógrád m.,balassagyarmati j.) 57–58.p.
Szanda – Vár (Nógrád m., balassagyarmati j.) 71–72.p.
Szécsény – Vár (Nógrád m., szécsényi j.) 99.p.
Szuha – Várberc (Nógrád m., salgótarjáni j.) 101.p. In: Régészeti Füzetek Ser. I. 23.; Az 1969. év régészeti feltárásai. Budapest, 1970.
- 1971 *Hollókő* – Pusztaveresdomb (Nógrád m., szécsényi j.) 87.p. In: Régészeti Füzetek Ser. I. 24.; Az 1970. év régészeti feltárásai. Budapest, 1971.
- 1972 *Jobbágyi* (Nógrád m, pásztói j.) 50.p. In: Régészeti Füzetek Ser. I. 25.; Az 1971. év régészeti feltárásai. Budapest, 1972.
- 1973 *Kistokaj* – Homokbánya (Borsod-Abaúj-Zemplén m., miskolci j.) 73.p.
Sajólad – Alkotmány u. 32. (Borsod-Abaúj-Zemplén m., miskolci j.) 75.p.
Edelény – Cseb (Borsod-Abaúj-Zemplén m., edelényi j.) 98–99.p.
Sály – Latorpuszta, Rózsavár u. 61. (Borsod-Abaúj-Zemplén m., mezőcsáti j.) 107–108.p. In: Régészeti Füzetek Ser. I. 26.; Az 1972. év régészeti kutatásai. Budapest, 1973.
- 1974 *Edelény* – Semmelweis u. 10. (Borsod-Abaúj-Zemplén m., edelényi j.) 64. p.
Kazincbarcika – Vécsetal dülő,Szabó Ede telke (Borsod-Abaúj-Zemplén m.,) 65. p
Sajószentpéter – Szénégető dülő (Borsod-Abaúj-Zemplén m., miskolci j.) 101. p. In: Régészeti Füzetek Ser. I. 27.; Az 1973. év régészeti kutatásai. Budapest, 1974.
- 1975 *Abaujvár* – Vár (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) 91.p. In: Régészeti Füzetek Ser. I. 28.; Az 1974. év régészeti kutatásai. Budapest, 1975. (Társszerző: Nováki Gyula)
- 1976 *Abaujvár* – Vár (Borsod-Abaúj-Zemplén m.,) 63. p.
Sály – Latorpuszta,Rózsa u. 59.. (Borsod-Abaúj-Zemplén m., mezőcsáti j.) 84. p. In: Régészeti Füzetek Ser. I. 29.; Az 1975. év régészeti kutatásai. Budapest, 1976.
- 1977 *Abaujvár* – Vár (Borsod-Abaúj-Zemplén m.,) 42.p.
Boldva – Kossuth L .u. 13.Lakatos Lajos telke (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) 52.p.
Bükkábrány – Béke út 60. (Borsod-Abaúj-Zemplén m.,) 57.p. In: Régészeti Füzetek Ser. I. 30.; Az 1976. év régészeti kutatásai. Budapest, 1977.
- 1978 *Abaujvár* – Vár (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) 79. p.
Diósgyőr – Vár (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) 105. p.
Mezőkövesd (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) 112. p.
Rátka – Iskola tér 5. (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) 116. p.
Szendró – Petőfi tér 20. (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) 119. p. In: Régészeti Füzetek Ser. I. 31.; Az 1977. év régészeti kutatásai.Budapest, 1978.
- 1979 *Abaujvár* – Vár (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) 84.p. In: Régészeti Füzetek Ser. I. 32.; Az 1978. év régészeti kutatásai. Budapest, 1979.
- 1980 *Abaujvár* – Vár (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) 75–76. p.
Sály – Lator (Borsod-Abaúj-Zemplén m.,) 84. p. In: Régészeti Füzetek Ser. I. 33.; Az 1979. év régészeti kutatásai. Budapest, 1980.
- 1981 *Sály* – Lator (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) 79. p. In: Régészeti Füzetek Ser. I. 34.; Az 1980. év régészeti kutatásai. Budapest, 1981.
- 1982 *Abaujvár* – Vár (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) 85. p.
Sály – Lator (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) 95–96. p. In: Régészeti Füzetek Ser. I. 35.; Az 1981. év régészeti kutatásai. Budapest, 1982.

- 1983 *Sály* – Latorpuszta (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) 86. p. In: Régészeti Füzetek Ser. I. 36.; Az 1982. év régészeti kutatásai. Budapest, 1983.
- 1984 *Sály* – Latorpuszta (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) 84. p. In: Régészeti Füzetek, Ser. I. 37.; Az 1983. év régészeti feltárásai. Budapest, 1984.
- 1985 *Szarvas tér* (Budapest, I. ker.) 90. p. In: Régészeti Füzetek Ser. I. 38.; Az 1984. év régészeti feltárásai. Budapest, 1985.
- 1991 *Lajos u.* 23–31. (Budapest, II. ker.) 23. p. (Társszerző: Szirmai Krisztina)
Lajos u. 71–85. (Budapest, III. ker.) 44. p.
Bokor u. 15–17. (Budapest, III. ker.) 53. p.
Korvin Ottó u. 7–11. (Budapest, III. ker.) 54.p. In: Régészeti Füzetek Ser. I. 43.; Az 1989. év régészeti feltárásai. Budapest, 1991.
- 1992 *Csemete u.* 1–3. (Budapest III. ker., Óbuda–Újlak) 60. p.
Pacsirtamező u. 3–5. (Budapest III. ker., volt Korvin Ottó u.) 60p. In: Régészeti Füzetek Ser. I. 44.; Az 1990. év régészeti feltárásai. Budapest, 1992.
Budaújlak (Budapest, III. ker.) . In: Budapest Régiségei 29. (1992), p. 245–246.
- 1996 *Bécsi út* 53–55. (Budapest, III. ker., Budaújlak) 61. p.
Csemete u. 8–10–12. (Budapest, III. ker., Budaújlak) 62. p. In: Régészeti Füzetek Ser. I. 47.; Az 1993. év régészeti feltárásai. Budapest, 1996.

NÉMETH MARGIT TUDOMÁNYOS MUNKÁINAK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

Összeállította Hanny Erzsébet*

- 1971 *Vezető az Aquincumi Múzeum kőtárában.* Bp.: BTM
- 1973 *Újonnan összeállított falfestmény Aquincumból.* = Neu zusammengestelltes Wandgemälde aus Aquincum. In: BudRég 23. (1973), p. 6115-120.
- 1976 *Régészeti megfigyelések az északkeleti táborsaroknál.* In: BudRég 24. (1976), p. 61-70.
Római kori lakóház és vízvezeték az aquincumi canabaeában. In: BudRég 24. (1976), p. 153-162.
Septimius Severus 202. évi látogatásának emléke Aquincumból. In: BudRég 24. (1976), p. 193-204.
- 1983 *A nyugat- és délpannoniai városalapítások Hadrianus koráig (i. u. 117-138).* In: Soproni Szemle 37. (1983), 258-265.
- 1986 *Az aquincumi legióstábor emlékei Óbudán.* = Die Denkmäler des Legionslagers von Aquincum. Budapest, 1986.
Zur Frage der Besetzung von Aquincum im 1. Jahrhundert. In: Studien zu Militärgrenzen Roms III. Vorträge des 13. Internationalen Limeskongresses. Aalen 1983. Stuttgart, 1986. p. 348-388. (Társszerző: H. Kérdő Katalinnal)
Das Legionslager von Aquincum. In: Studien zu Militärgrenzen Roms III. Vorträge des 13. Internationalen Limeskongresses. Aalen 1983. Stuttgart, 1986. p. 394-403. (Társszerzők: Póczy Klára, Szirmai Krisztina, Kocsis László)
Die römischen Militäranlagen von Aquincum. In: H. Polenz (Hrsg.) Das römische Budapest. Münster/Lengerich, 1986. p. 79-98.
Steindenkmäler aus Aquincum. In: H. Polenz (Hrsg.) Das römische Budapest. Münster/Lengerich, 1986. p. 211-214. Nr. 763-781.
- 1990 *Forschungen in Alenkastell von Aquincum.* In: M. Kandler, H. Vettters (Hrsg.) Akten des 14. Internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum. Wien, 1990. (Römische Limes in Österreich)
- 1991 *Eine neue metrische Grabinschrift aus Aquincum.* In: Acta ArchHung 41. (1991), p. 99-102.
Verses szarkofág múmiatemetkezéssel = Beschrifteter Sarkophag mit mumifizierter Bestattung vom Gräberfeld an der Bécsi-Strasse. In: BudRég 27. (1991), p. 73-84. (Társszerző: Topál Judit)
Ein Mithras – Sol Relief aus Aquincum. In: II. Internationales Kolloquium über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens. Veszprém, 1991. p. 259-272.
Aquincum. Feltárások az 1981-1988 közötti időszakban = Elschließungen in den Jahren 1981-1988. In: BudRég 28. (1991), p. 91-105.
Stand der Forschungen in den Militärlagern von Aquincum. In: Carnuntum Jahrbuch 1991. p. 81-87.
- 1993 *Aquincum 1. századi megszállásának kérdéséhez* = Zur Frage der Besetzung von Aquincum im 1. Jahrhundert. In: BudRég 30. (1993), p. 47-53. (Társszerző: H. Kérdő Katalin)
Kutatások az aquincumi alátábor területén = Forschungen im Gebiet des Ala-Lagers von Aquincum. In: BudRég 30. (1993), p. 215-225.

* Németh Margit nagyszámú ásatásainak jelentései olvashatók a Budapest Régiségei, az Archaeológiai Értesítő és a Régészeti Füzetek, valamint a Régészeti Kutatások Magyarországon vonatkozó kötetekben. A válogatott bibliográfia elkészítéséhez felhasználtam a Pest-Budai Hírmondó, a Forschungen in Aquincum és az Aquincumi Füzetek összeállításait.

- 1994 *Roman Military Camp in Aquincum*. In: La Pannonia e l'Imperio Romano. Annuario dell'Accademia d'Ungheria. Roma, 1994. p. 139-152.
- 1996 *Ein verschollenes Relief aus Aquincum*. In: Akten des 3 Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens, Bonn 1993. Köln/Bonn, 1996. p. 71-76.
Az aquincumi legiótábor és katonaváros. Budapest, 1996. (TKM Füzetek) – (Társszerző: Póczy Klára)
- 1997 *Az aquincumi táborkutatás eredményei és feladatai = Roman military camps in Aquincum*. In: BudRég 31. (1991), p. 255-268.
Eine neue Grabstele aus Budapest. Zur Typologie der Grabstelen aus Aquincum. In: Akten des IV. internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens, Celje 1995. Situla 36. (1997), p. 171-174.
Két provinciabeli római város története. Aquincum = Geschichte zweier römischer Provinzstätte. Aquincum. In: P. Zsidi, K. Kob (Hrsg.) Out of Rome. Aquincum/Augusta Raurica. Basel, 1997. p. 44-55.
Településtörténet. Aquincum. Az aquincumi katonaváros (canabae legionis) = Besiedlungsgeschichte. Aquincum. Die Militärstadt (canabae legionis) von Aquincum. In: P. Zsidi, K. Kob (Hrsg.) Out of Rome. Aquincum/Augusta Raurica. Basel, 1997. p. 100-101. (Társszerző: Zsidi Paula)
Településszerkezet. Aquincum = Raumplanung. Aquincum. In: P. Zsidi, K. Kob (Hrsg.) Out of Rome. Aquincum/Augusta Raurica. Basel, 1997. p. 102-105. (Társszerző: Zsidi Paula)
A hit és a tisztelet színhelyei – templomok és szentélyek. Ami Aquincumban különösen gyakori volt: a mithraeum = Stätten von Glauben und Verehrung – Tempel und heiligtümer. In Aquincum besonders häufig: die Mithräen. In: P. Zsidi, K. Kob (Hrsg.) Out of Rome. Aquincum/Augusta Raurica. Basel, 1997. p. 118-123.
A római lakások kényelme = Römische Wohnkomfort. In: P. Zsidi, K. Kob (Hrsg.) Out of Rome. Aquincum/Augusta Raurica. Basel, 1997. p. 136-137. (Társszerző: A. R. Furger)
Római kaszárnyák. Aquincum = Römische Kasernen. Aquincum. In: P. Zsidi, K. Kob (Hrsg.) Out of Rome. Aquincum/Augusta Raurica. Basel, 1997. p. 146-147.
Római kaszárnyák. A későrómai erődítmények Aquincumban = Römische Kasernen. Aquincum. In: (Hrsg.) Out of Rome. Aquincum/Augusta Raurica. Basel, 1997. p. 148-149.
Római kaszárnyák. A legió II Adiutrix tábora Aquincumban = Römische Kasernen. Das Legionslager der Legio II Adiutrix von Aquincum. In: P. Zsidi, K. Kob (Hrsg.) Out of Rome. Aquincum/Augusta Raurica (Kiállításvezető). Basel, 1997. p. 146-149.
Katonaélet. Aquincum = Soldatenleben. Aquincum. In: P. Zsidi, K. Kob (Hrsg.) Out of Rome. Aquincum/Augusta Raurica. Basel, 1997. p. 208-2011.
Keleti istenségek és kultuszok. Aquincum = Die orientalischen Gottheiten und Kulte. Aquincum. In: (Hrsg.) Out of Rome. Aquincum/Augusta Raurica. Basel, 1997. p. 280-283.
- 1998 *Probleme der Stadtarchäologie in Forschungs- und Präsentationsprogramm des Legionslagers und der Canabae von Aquincum*. In: The Roman Town in the Modern City. Budapest, 1998. p. 230-234. (Aquincum Nostrum, 2.)
Nagy Lajos és az aquincumi táborkutatás. In: BudRég 32. (1998), p. 45-51.
The Roman town in a modern city: proceedings of the International Colloquium held on the occasion of the 100th anniversary of the Aquincum Museum Budapest 1994. (szerk. Németh Margit). Budapest, 1998. (Aquincum Nostrum, 2.)
- 1999 *A rákospataki híd és az aquincumi Dunaszakasz védelmének kérdései*. In: Gaál A. (szerk) Pannóniai kutatások. A Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai WMMÉ (1999), p. 141-159.
Vezető az Aquincumi Múzeum kőtárában. Budapest, 1999.
- 2000 *Pannonien und die römischen Kaiser*. In: Von Augustus bis Attila. Leben am ungarischen Donaulimes. Stuttgart, 2000. p. 19-22.
- 2001 *Geschichte und Archäologie der Aquincum vorgelagerten Inseln*. In: Inseln in der Archäologie. Internationaler Kongress 10-12. Juli 1998 Starnberg. Archäologie unter Wasser 3. (2000), p. 173-182.

- 2002 *Budapest III. ker, Hajógyár utca.* In: Aquincum: A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései 2001-ben. AqFüz 8. (2002), p. 145-146.
- 2003 *Aquincum. Castellum.* In: Visy Zs. (Ed.) The roman Army in Pannonia. Budapest, 2003. p. 102-104.
Aquincum. Castra legionis. In: Visy Zs. (Ed.) The roman Army in Pannonia. Budapest, 2003. p. 99-101.
Aquincum in der Kaiserzeit. In: Zsidi P. (Red.) Forschungen in Aquincum 1969-2002. Budapest, 2003. p. 54-62. (Aquincum Nostrum, II/2.)
Die Militäranlagen von Óbuda. In: Zsidi P. (Red.) Forschungen in Aquincum 1969-2002. Budapest, 2003. p. 85-91. (Aquincum Nostrum, II/2.)
Wachttürme und Festungen am linken Donauufer. In: Zsidi P. (Red.) Forschungen in Aquincum 1969-2002. Budapest, 2003. p. 96-99. (Aquincum Nostrum, II/2.)
- 2004 *Régészeti kutatások a Hajógyári öbölben = Archaeological investigations in the Hajógyári-cove.* In: Aquincum: A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései 2003-ban. AqFüz 10. (2004), p. 37-41. (Társszerzők: H. Kérdő Katalin, Tóth János Attila, Kirchhof Anita)
Topográfiai kutatás az aquincumi legiótábor északkeleti előterében = Topographic investigations in the northeast foreground of the legionary fortress of Aquincum. In: Aquincum: A BTM Aquincumi Múzeumának ásatásai és leletmentései 2003-ban. AqFüz 10. (2004), p. 42-6.
Wall Paiting from the Eastern Part of the Civil Town. In: Plafonds et voûtes á l'époque antique. Budapest, 2004. p. 282-283.
- 2005 *Budapest, III. Raktár u. 1.* In: (szerk.) Kincsek a város alatt Budapest, 2005. p. 112.
Epigraphische Angaben zur Topographie des Legionslagers und der Militärstadt von Aquincum. In: (szerk.) Die norisch-pannonische Städte und das römische Heer im Lichte der neuesten archäologischen Forschungen. Budapest, 2005. p. 113-132. (Aquincum Nostrum)
Zur Funktion der Thermae Maiores von Aquincum im 4. Jahrhundert. In: Visy Zs. (ed.) Limes XIX: Proceedings of the XIX International Congress of Roman Frontier Studies, Pécs (Hungary) September 2003. Pécs, 2005. p. 667-679.
Az aquincumi Thermae Maiores funkcióváltásához a 4. században = Zur Funktion der Thermae Maiores von Aquincum im 4. Jahrhundert. In: BudRég 39. (2005), p. 137-150.
- 2006 *Az aquincumi Fürdő Múzeum és a legiotábor emlékei: Vezető.* Budapest, 2006. (Aquincumi Zsebkönyvek, 3.)
Az aquincumi Hercules villa és a katonaváros emlékei: Vezető. Budapest, 2006. (Aquincumi Zsebkönyvek, 2.)
Centurio lakóháza: Budapest, III. Vörösvári út 1-3. In: Zsidi P. (szerk.) Budapest római emlékei: Séták a római kori Budapestben. Bp., 2006. p. 55. (Aquincumi Zsebkönyvek, 4.)
Erődített hídfőállás területe (Transaquincum), Budapest, XIII. Népfürdő utca, volt Erdért Sportpálya. In: Zsidi P. (szerk.) Budapest római emlékei: Séták a római kori Budapestben. Bp., 2006. p. 110-111. (Aquincumi Zsebkönyvek, 4.)
Hercules villa, Múzeum: Budapest, III. Meggyfa utca 21. In: Zsidi P. (szerk.) Budapest római emlékei: Séták a római kori Budapestben. Bp., 2006. p. 47-51. (Aquincumi Zsebkönyvek, 4.)
Lakóház és vendégfogadó maradványai, Táborvárosi Múzeum: Budapest, III. Pacsirtamező utca 65. In: Zsidi P. (szerk.) Budapest római emlékei: Séták a római kori Budapestben. Bp., 2006. p. 77-79. (Aquincumi Zsebkönyvek, 4.)
Legiotábor déli kapuja (porta principalis dextra): Budapest, III. Árpád híd budai felhajtója mellett, a Vörösvári út-Pacsirtamező utca által közre fogott park. In: Zsidi P. (szerk.) Budapest római emlékei: Séták a római kori Budapestben. Bp., 2006. p. 56-57. (Aquincumi Zsebkönyvek, 4.)
Legiotábor fürdője (thermae maiores), Fürdő Múzeum: Budapest, III. Flórián téri aluljáró. In: Zsidi P. (szerk.) Budapest római emlékei: Séták a római kori Budapestben. Bp., 2006. p. 58-62. (Aquincumi Zsebkönyvek, 4.)
Legiotábor keleti kapuja (porta praetoria): Budapest, III. Kórház utca 7. In: Zsidi P. (szerk.) Budapest római emlékei: Séták a római kori Budapestben. Bp., 2006. p. 66-67. (Aquincumi Zsebkönyvek, 4.)

- Lovascsapat tábora* (castellum alae): Budapest, III. Árpád fejedelem útja 94. In: Zsidi P. (szerk.) Budapest római emlékei: Séták a római kori Budapestben. Bp., 2006. p. 75-76. (Aquincumi Zsebkönyvek, 4.)
- 2008 *Wohnhaus und öffentliches Gebäude – Beiträge zur Topographie des Statthaltersitzes von Aquincum.* In: P. Scherrer (Hrsg.) *Domus: das Haus in den Städten der römischen Donauprovinzen.* Akten des 3. Internationalen Symposium über römische Städte in Noricum und Pannonien. Wien, 2008. p. 307-321.
- 2010 *Aquincum környéke a római korban. A város helye és szerepe Pannonia provincia történetében.* In: Kérdő K., Schweitzer F. (szerk.) *Aquincum. Ókori táj-ókori város.* Budapest, 2010. p. 47-54.
Aquincum környéke a római korban. Óbudai katonai táborok. In: Kérdő K., Schweitzer F. (szerk.) *Aquincum. Ókori táj-ókori város.* Budapest, 2010. p. 72-79.
A védelmi lánc és a pesti oldal. In: Kérdő K., Schweitzer F. (szerk.) *Aquincum. Ókori táj-ókori város.* Budapest, 2010. p. 94-97. (Társszerző: Szirmai Krisztina)
- 2011 *Nagy Tibor és az aquincumi tábor kutatás = Tibor Nagy and the research of the legionary fortress in Aquincum.* In: *BudRég* 44. (2011), p. 45-57.
- 2014 *The place and role of the town in the history of Pannonia province.* In: Kérdő K., Schweitzer J. (ed) *Aquincum, Ancient landscape-ancient Town.* Budapest, 2014. p. 52-57. (Theory-Method-Practice, 69.)
Military forts in Óbuda. In: Kérdő K., Schweitzer J. (ed) *Aquincum, Ancient landscape-ancient Town.* Budapest, 2014. p. 77-83. (Theory-Method-Practice, 69.)
The chain of defence features along the Danube and the fortifications on the Pest side. In: Kérdő K., Schweitzer J. (ed) *Aquincum, Ancient landscape-ancient Town.* Budapest, 2014. p. 100-105. (Theory-Method-Practice, 69.) – (Társszerző: Szirmai Krisztina)

HOLL IMRE TUDOMÁNYOS MUNKÁINAK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

Összeállította Wellisch Márta

- 1950 *Világi építészet* legkorábbi ábrázolása budai kályhacsempén. In: *Építés-Építészet* 2. (1950), p. 419-420.
- 1952 *A vári ásatás középkori kerámiái. Használati és díszkerámia a budai Várpalotából* = *La ceramique médiévale retrouvée au cours des fouilles au chateau (Vár) de Bude*. In: *ArchÉrt* 79. (1952), p. 179-185.
- 1954 *A visegrádi palota kápolnájának padozata* = *The Pavement of the Chapel in the Palace of Visegrád*. In: *ArchÉrt* 81. (1954), p. 192-196.
- 1955 *A Budapesti Történeti Múzeum műtárgy-gyarázkodása a felszabadulástól*. In: *Művészettörténeti Értesítő* 4. (1955), p. 96-99. (Társszerző: Seenger Ervin)
Egy budavári reneszánsz kő = *Ein Renaissance Schnitzwerk aus der Burg von Buda*. In: *BudRég* 16. (1955), p. 199-206.
Külföldi kerámia Magyarországon (13-16. század) = *Ausländische Keramikfunde des 13-16. Jahrhunderts in Ungarn*. In: *BudRég* 16. (1955), p. 147-197.
A középkori Buda és Pest. Budapest, 1955. (Múzeumi füzetek) – (Társszerzők: F. Mihály Ida, Lócsy Erzsébet)
- 1956 *Adatok a középkori magyar fazekasság munkamódszereihez* = *Beiträge zu den Arbeitsmethoden der ungarischen Töpferei des Mittelalters*. In: *BudRég* 17. (1956), p. 177-196.
Hunyadi Mátyás budavári majolikagyártó műhelye = *L'officina di maiolico della Mattia Corvino nella fortezza di Buda*. In: *BudRég* 17. (1956), p. 79-150. (Társszerző: Voit Pál)
- 1958 *Középkori kályhacsempék Magyarországon 1. Az udvari központok műhelyei és hatásuk a vidéki fazekasságra (14-15. század közepe)* = *Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn 1. Werkstätten der höfischen Zentren und ihr Einfluss aus die Töpferei der Provinz (14. bis 15. Jh.)*. In: *BudRég* 18. (1958), p. 211-300
- 1959 *Jelentés a nyéki kastélyépületek területén 1956-ban végzett hitelesítő ásatásról* = *Bericht über die im Gebiet der Schlossgebäude von Nyék im Jahre 1956 durchgeführten Grabungen*. In: *BudRég* 19. (1959), p. 273-290.
- 1962 *Nyék középkori templomának romjai és a 15. sz. végi vadászkastély* = *Ruinen der mittelalterlichen Kirche von Nyék und das Jagdschloss des ausgehenden 15. Jhs*. In: *Budapest Múemlékei* 2. Budapest, 1962. p. 264-269.
Városfal maradványok a soproni Fabricius-ház alatt = *Stadtmauerreste unter dem Fabriciushaus in Sopron*. In: *ArchÉrt* 89. (1962), p. 47-66. (Társszerzők: Nováki Gyula, Póczy Klára)
- 1963 *Alte ungarische Ofenkacheln*. Budapest, 1963. (Társszerző: Voit Pál)
A magyar középkori kerámia kutatásának problémái = *Die Probleme der Forschung der ungarischen mittelalterlichen Keramik*. In: *Studia Ethnologica* 5. (1963), p. 65-86.
Középkori cserépedények a budai várpalotából (13-15. sz.) = *Mittelalterliche Keramik aus dem Burgpalast von Buda (13-15. Jh.)*. In: *BudRég* 20. (1963), p. 335-394.
- 1965 *A magyar régészeti topográfia középkori részének feldolgozási szempontjai*. In: *ArchÉrt* 92. (1965), p. 71-72.

- 1966 *Mittelalterliche Funde aus eines Brunnen von Buda*. Budapest, 1966. (Studia Archaeologica, 4.)
- 1967 *Ceramics – Hungarian Art Treasures*. London, 1967. p. 92-93.
Sopron középkori városfalai I. = Die mittelalterlichen Stadtmauern von Sopron I. In: ArchÉrt 94. (1967), p. 155-183.
- 1968 *Sopron középkori városfalai II.* = Die mittelalterliche n Stadtmauern von Sopron, II. In: ArchÉrt 95. (1968), p.188-206.
Sopron városfalai. In: Soproni Szemle 22. (1968), 289-302.
- 1969 *A középkori kerámia kutatásának legújabb eredményei Csehszlovákiában* = Die neuesten Ergebnisse der Forschung der mittelalterlichen Keramik in der Tschechoslowakei. In: ArchÉrt 96. (1969), p. 247-249.
- 1970 *Mittelalterarchäologie in Ungarn 1946-1964*. In: ActaArchHung 97. (1970), p. 365-411.
Középkori régészeti konferencia Bécsben. In: ArchÉrt 97. (1970), p. 135.
- 1971 *Középkori kályhacsempék Magyarországon 2.* = Mittelealterliche Ofenkacheln in Ungarn 2. In: BudRég 22. (1971), p. 161-207.
Sopron középkori városfalai 3. = Die mittelalterliche n Stadtmauern von Sopron III. In: ArchÉrt 98. (1971), p. 24-44.
A városkutatás kérdései a középkori régészetben. Középkori régészeti tudományos ülésszak 1970. = Fragen der Stadtforschung in der Archäologie des Mittelealters. Mittelalterliche Archäologische Wissenschaftliche Tagung. 1970. In: Régészeti Füzetek. Ser. II. 14. (1971), p. 53-57.
- 1972 *Antica Arte Magiara*. Das Kapitel „Keramik“ katalog zur Ausstellung in Rom. Roma, 1972. p. 60-61.
- 1973 *Sopron középkori városfalai. 4.* In: ArchÉrt 100. (1973), p. 180-207.
Zur Verbreitung romanischer Tonfliesen in Ungarn. In: Mitteilungen des Archäologischen Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 4. (1973) [1975], p. 105-113.
- 1975 *Angaben zur mittelalterlichen Schwarzhafnerkeramik mit Werkstattmarken*. In: Mitteilungen des Archäologischen Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 5. (1974-75), p. 129-150.
A kaposszentjakabi kályhacsempék = Ofenkacheln von Kaposszentjakab. In: Somogy megyei Múzeumok Közleményei 2. (1975), p. 209-216.
- 1976 *A középkori régészet néhány kérdése* = Einige Fragen zur Archäologie des Mittelalters. In: ArchÉrt 103. (1976), p. 126-128.
- 1978 *Glasfunde des 15-16. Jh. aus dem Hause eines Patriziers in Sopron (Ungarn)*. In: Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters 6. (1978), p. 95-103.
Die Ausgrabung des spätmittelalterlichen Dorfes Sarvaly. In: Mitteilungen des Archäologischen Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (1978-79) [1980], p. 143-148. (Társszerző: Parádi Nándor)
- 1979 *Sarvaly középkori lakóházai* = Die mittelalterliche Wohnhäuser in Sarvaly. In: ArchÉrt 106. (1979), p. 33-51.
Sopron (Ödenburg) im Mittelalter (Archäologisch-stadtgeschichtliche Studie). In: ActaArchHung 31. (1979), p. 105-145.
- 1980 *Regensburgi későközépkori kályhacsempék* = Spätmittelalterliche Kachelöfen aus Regensburg in Ungarn. In: ArchÉrt 107. (1980), p. 30-45.
- 1981 *Feuerwaffen und Stadtmauern*. Angaben zur Entwicklung der Wehrarchitektur des 15. Jahrhunderts. In: ActaArchHung 33. (1981), p. 201-244.
- 1982 *Das mittelalterliche Dorf Sarvaly*. Budapest, 1982. (Fontes Archaeologici Hungariae) – (Társszerző: Parádi Nándor)
Középkori desztilláló készülékek cserépből Kőszeg várában = Mittelalterliche Destiliergeräte aus Keramik in der Burg von Kőszeg. In: ArchÉrt 109. (1982), p. 108-123.

- Nagykeszi középkori falu kutatása.* In: Veszprém megyei múzeumok Közleményei 16. (1982), p. 181-201. (Társszerő: Parádi Nándor)
- 1983 *Die Erforschung des mittelalterlichen Dorfes Nagykeszi.* In: Mitteilungen des Archäologischen Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 12/13. (1982-83.), p. 207-227. (Társszerő: Parádi Nándor)
Ausgrabungen in Dorf Sarvaly: Ökonomische und Soziale Gliederung in Spiegel archäologischer Funde. In: Mittelalterliche Wüstungen in Niederösterreich: Symposium Grossrussbach, 1982. Eisenstadt, 1983. p. 216-234. (Studien und Forschungen aus dem Niederösterreichischen Institut für Landeskunde, 6.)
Középkori kályhacsempék Magyarországon. 3. In: ArchÉrt 110. (1983), p. 201-230.
- 1984 *Dunántúli kályhacsempék. Udvari műhelyek szállításai a 15.században = Kacheln in Transdanubien* In: Veszprém megyei Múzeumok Közleményei 17. (1984), p. 209-220.
Heraldikai megjegyzések. In: ArchÉrt 111. (1984), p. 109-114.
Négysaroktornyos, szabályos várak a középkorban. In: ArchÉrt 111. (1984), p. 194-218.
- 1985 *Mittelalterliche Dorfgrundrisse in Ungarn.* In: Mitteilungen des Archäologischen Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften 14. (1985), p. 243-251.
Középkori régészetünk módszertani kérdései = Methodische Fragen in der Mittelalterarchäologie. In: Fodor I., Selmeczi L. (szerk.) Középkori régészetünk újabb eredményei és időszéri feadatai. Budapest, 1985. p. 29-40.
- 1986 *Kőszeg vára a 13. században = Die Burg von Kőszeg im 13.Jh.* In: ArchÉrt 113. (1986), p. 50-68.
- 1987 *Zinn im spätmittelalterlichen Ungarn. 1.* In: ActaArchHung 39. (1987), p. 313-335.
A középkori Szentmihály falu ásatása 1. Az 1. ház és kályhája = Ausgrabung des mittelalterlichen Dorfes Szentmihály 1. Das Haus und sein Ofen. In: Zalai Múzeum 1. (1987), p. 161-177.
- 1988 *A budai várpalota egy középkori rétegsorának elemzése = Analyse einer mittelalterlichen Schichtenreihe des Burgpalaste von Buda.* In: ArchÉrt 114-115. (1987-88), p. 183-198.
- 1989 *Burgenforschung in Ungarn.* In: Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 4-5. (1988-89), p. 93-102.
A középkori régészet nemzetközi szimpoziuma. Thaya, Ausztria, 1987. In: ArchÉrt 116. (1989), p. 131.
Középkori városi élet: városi építészet = Städtisches Leben im Mittelalter – städtische Architektur. In: ArchÉrt 116. (1989), p. 52-76.
- 1990 *Ausländische Keramikfunde in Ungarn (14-15.Jh.)* In: ActaArchHung 42. (1990), p. 209-267. p.
The development and topography of Sopron in the Middle Ages. In: L. Gerevich (Ed.) Towns in Medieval Hungary. Budapest, 1990. p. 96-102.
Középkori kályhacsempék Magyarországon 4. = Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn 4. In: ArchÉrt 117. (1990), p. 58-95.
A középkori várak feldolgozásának néhány elvi kérdése. In: J. Cabello (szerk.) Várak a későközépkorban. Budapest, 1990. p. 198-202. (Castrum Bene, 2.)
A középkori Szentmihály falu ásatása II. A házak, falukép, az írásos adatok tanúsága = Ausgrabung des mittelalterlichen Dorfes Szentmihály II., Die Zeugnisse der schriftlichen Quellen, der Häuser und des Dorfbildes. In: Zalai Múzeum 2. (1990), p. 189-207., ill.
- 1991 *Die materielle Kultur im Mittelalter die ungarische Mittelalterarchäologie.* In: Kubinyi A., Laszlovsky J. (Hrsg.) Alltag und materielle Kultur im mittelalterlichen Ungarn. Krems, 1991. p. 68-73.
Gotische Tonmodel in Ungarn. In: ActaArchHung 43. (1991), p. 315-336.
Középkori városi topográfia és kézműves műhelyek. In: Uherkovich Á. (szerk.) Régészet és várostörténet. Tudományos konferencia, Pécs, 1989. márc. 16-18. [rend. az MTA Pécsi Akadémiai Bizottság et al.] Pécs, 1991. p. 33-38. (Dunántúli Dolgozatok Történettudományi sorozat 3.)
Mittelalterliche Goldschmiede in Buda. Handwerk und Topographie. In: Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich 7. (1991), p. 79-91.
Néhány szó a visegrádi kápolna keletkezéséhez. In: ArchÉrt 118. (1991), p. 83-94.

- Stadtarchäologie in Budapest und in Ungarn.* In: Budapest im Mittelalter. Braunschweig, 1991. p. 71-95.
- 1992 *Kőszeg vára a középkorban . Az 1960-1962. évi ásatások eredménye.* Budapest, 1992. (Fontes Archaeologici Hungariae)
A középkori várak feldolgozásának néhány elvi kérdése = Einige Fragen zur Erforschung der mittelalterlichen Burgen. In: Cabello J. (szerk.) Várak a későközépkorban. Budapest, 1992. p. 198-203. (Catrum Bene, 2.)
A középkori városi élet. Hiteles borkimérő edények = Städtische Leben im Mittelalter. Weinschenckgefäße mit Eichmarke. In: ArchÉrt 119. (1992), p. 43-55.
- 1993 *Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn 5. Renaissance-Ofen.* In: ActaArchHung 45. (1993), p. 247-299.
- 1994 *Neutronenaktivisierungsanalyse mittelalterlichen Ofenkacheln 1.* In: ActaArchHung 46. (1994), p. 381-404. (Társszerző: Balla M.)
- 1995 *A középkori késes mesterség.* In: ArchÉrt 121-122. (1994-95), p. 159-188.
Mittelalterarchäologie in Ungarn. In: Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters. Beiheft 9. (1995), p. 165-189.
Neutronenaktivisierungsanalyse mittelalterlichen Ofenkacheln 2. In: ActaArchHung 47. (1995), p. 257-294.
- 1996 *Markplätze und Handwerker. Entwicklungstendenzen in Sopron im Spätmittelalter = Piacterek és kézművesek. A fejlődés változásai Sopronban a késő középkorban.* In: ArchÉrt 123-124. (1996-1997), p. 7-17.
Őnkannagyártók a 15. századi Sopronban = Zinngiesser 15. Jahrhunderts in Sopron. In: Környai A. (szerk.) Tanulmányok Csatkai Endre emlékére. Sopron, 1996. p. 71-89. (Soproni Múzeum kiadványai, 2.)
Spätmittelalterliche Zinnegegenstände von Buzád/Sárkánysziget (Hahót-Telekszeg). In: Anteus: Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungariae 23. (1996), p. 243-250.
Zinn im spätmittelalterlichen Ungarn II. In: ActaArchHung 48. (1996.), p. 241-260.
- 1997 *A budai palota középkori építéstörténetének kérdései = Die Fragen der Baugeschichte des mittelalterlichen Palastes in Buda.* In: BudRég 31. (1997), p. 79-101.
Die mittelalterliche Stadt Kőszeg (Güssing). In: ActaArchHung 49. (1997), p. 95-103.
Scarbantia – Sopron városfalai. In: Soproni Szemle 51. (1997), p. 289-306.
- 1998 *Spätgotische Ofenkacheln 1. Werke einer mitteleuropäischen Ofenhafnerwerkstatt 2. Ein böhmischer Ofen am Ende des 15. Jahrhunderts.* In: ActaArchHung 50. (1998), p. 139-214.
Középkori kályhacsempék Magyarországon 6. A szürke, redukált égetésű kályhacsempék kérdéséhez = Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn 6. Zur Frage der grauen, reduziert gebrannten Ofenkacheln. In: BudRég 32. (1998), p. 291-308.
- 1999 *Középkori kályhacsempék Magyarországon 7. A lovagalakos kályha címertartó sarokcsempéjének új példánya. Műhelykérdések = Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn 7. Ein neues Eckenkachelexemplar des Ofens mit Ritterfiguren. Werkstattfragen.* In: BudRég 33. (1999), p. 313-323.
- 2000 *Die Ausgrabungen in Pilisszentkereszt. 1. Funde aus dem Zisterzienserkloster von Pilis.* Budapest, 2000. (Varia Archaeologica Hungarica 11.)
A középkori Kőszeg város. In: Történelmi és művészeti antológia Kőszegről. Kőszeg, 2000. p. 14-21.
- 2001 *Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn IX. Spätgotische Öfen aus Österreich.* In: ActaArchHung 52. (2001), p. 353-414.
- 2002 *Középkori kályhacsempék Magyarországon VIII. A Zsigmond-kori 1. csoport mintakincsének és kronológiájának kérdéséhez = Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn VIII. Kachelgruppe der Sigismundzeit, Motivschatz und Chronologie.* In: BudRég 35/2. (2002), p. 357-380.

- Középkori kályhacsempék Magyarországon X. A budai műhely vegyesmázás kályhacsempéinek kérdéséhez* = *Mittelalterliche Ofenkacheln in Ungarn X.* In: *BudRég* 35/2. (2002), p. 381-401.
- Középkori kályhacsempék: Egy 120 éves kutatási terület.* In: (szerk) Gerencserek, kályhások, tűzvigyázók az Alföldről és peremvidékéről. Gyula, 2002. p. 7-30.
- 2003 *Die Matthias-Beatrix-Ofen der Budaer Werkstatt (1480-er Jahre).* In: *ActaArchHung* 54. (2003), p. 255-254.
- 2004 *Ungarisch-polnische Beziehungen Aufgrund der Ofenkacheln (zweite Hälfte 15. – erste Hälfte 16. Jahrhundert).* In: *ActaArchHung* 55. (2004), p. 333-375.
- 2005 *Fundkomplexe des 15.-17. Jahrhunderts aus dem Burgpalast von Buda.* Budapest, 2005. (Varia Archaeologica Hungarica, 17)
- Középkori régészet: egy interdiszciplináris tudomány módszertani kérdései* = *Medieval archaeology: methodological questions of an interdisciplinary field.* In: *ArchÉrt* 130. (2005), p. 181-193.
- Művelődéstörténet: Középkori régészet és az első kiállítás.* In: *Tanulmányok Budapest Múltjából* 32. (2005), p. 261-274.
- Tischgerät im spätmittelalterlichen Buda: Archäologische Angaben und deren Schranken.* In: *ActaArchHung* 56. (2005), p. 311-384.
- 2006 *Külföldi kerámia Magyarországon III. (14-17. század) I. Németországi kőcserép, II. Perzsa fajansz, III. Kínai porcelán.* In: *BudRég* 40. (2006), p. 253-294
- Persisches Fayencewaren im ungarischen Fundmaterial (15-17. Jh.)* In: *ActaArchHung* 57. (2006), p. 475-510.
- Sopron városfalai: egy kutatási téma fejezetei.* In: Kovács Gy., Miklós Zs. (szerk.) „Gondolják, látják az várnak nagy voltát”: *Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére.* Budapest, 2006. p. 149-161.
- 2007 *Anjou-kori kályhacsempék.* In: *ArchÉrt* 132. (2007), p. 219-240.
- 2008 *Heraldikai megjegyzések II. = Notes on certain heraldical problems.* In: *ArchÉrt* 133. (2008), p. 67-84.
- 2009 *Der Ofen den Heiligen drei Königen im Palast von Buda.* In: *ActaArchHung*.60. (2009), p. 423-441.
- Középkori régészet 2. A keltezés módszertana* = *Medieval Archaeology 2. Methodology of Dating.* In: *ArchÉrt* 134. (2009), p. 117-129.
- 2010 *Középkori kályhacsempék Magyarországon XI. Címeres reprezentáció.* In: Benkő E., Kovács Gy. (szerk.) *A középkor és kora újkor régészete Magyarországon 2.* Budapest, 2010. p. 709-756.
- Kályhacsempék és népművészet a falusi kúriákban* = *Stove tiles and Folklore in country noble houses.* In: *Archaeologiai Értesítő* 135. (2010), p. 85-145.
- 2011 *Mittelalterarchäologie IV. Stadtarchäologie.* In: *ActaArchHung* 52. (2011), p. 381-420.
- 2013 *A középkori Sopron: piacterek és városházák.* In: *Soproni Szemle* 67. (2013), p. 73-79.

GÁDOR JUDITNAK A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM
RÉGÉSZETI ADATTÁRÁBAN
NYILVÁNTARTOTT DOKUMENTÁCIÓI, JELENTÉSEI
Összeállította Bordás Attila

Az alábbiakban a Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattárában nyilvántartott dokumentációk, jelentések 9 tételt tartalmazó listáját közöljük topográfiai, azon belül kronológiai rendben.

1. Budapest I. Szarvas tér /1984/, középkor, BTM RA lelt. sz.: 1461-85.
2. Budapest II. Lajos utca 23-31. /1989/, őskor, római kor, középkor, újkor, BTM RA lelt. sz.: 1624-90., Munkatárs: Szirmai Krisztina
3. Budapest III. Bokor utca 15-17. /1989/, római kor, középkor, BTM RA lelt. sz.: 1621-90., Munkatárs: Madarassy Orsolya
4. Budapest III. Csemete utca 1. /1989/, középkor, újkor, BTM RA lelt. sz.: 1631-90.
5. Budapest III. Csemete utca 1-3. /1990/, középkor, BTM RA lelt. sz.: 1665-91.
6. Budapest III. Korvin Ottó utca 7-11. (mai Pacsirtamező utca) /1989/, római kor, középkor, újkor, BTM RA lelt. sz.: 1631-90.
7. Budapest III. Lajos utca 71-85. /1989/, római kor, középkor, BTM RA lelt. sz.: 1622-90., Munkatársak: Debitzky Katalin, Madarassy Orsolya, Máriy Erzsébet, Pölös Andrea, Szirmai Krisztina
8. Budapest III. Pacsirtamező utca 3-5. /1990/, római kor, középkor, újkor, BTM RA lelt. sz.: 1640-91.
9. Budapest III. Pacsirtamező utca 3-11. – Lajos utca 94-96. /1990/, római kor, középkor, újkor, BTM RA lelt. sz.: 1640-90., Munkatárs: Madarassy Orsolya

NÉMETH MARGITNAK A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM RÉGÉSZETI ADATTÁRÁBAN NYILVÁNTARTOTT DOKUMENTÁCIÓI, JELENTÉSEI

Összeállította Bordás Attila

Az alábbiakban a Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattárában nyilvántartott dokumentációk, jelentések 84 tételt tartalmazó listáját közöljük topográfiai, azon belül kronológiai rendben.

1. Budapest II. Aszú utca 7-15. /1974/, őskor, római kor BTM RA lelt. sz.: 768-78.
2. Budapest II. Frankel Leó út 60. /1968/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 787-78.
3. Budapest II. Frankel Leó út 62. /1969/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 315-77.
4. Budapest II. Horváth utca 12-22. /1990/, római kor, középkor, törökkor, BTM RA lelt. sz.: 1651-91., Munkatársak: Bencze Zoltán, Pölös Andrea, Végh András
5. Budapest II. Horváth utca 12-24. /1990/, római kor, középkor, törökkor, BTM RA lelt. sz.: 1634-91., Budapest II. kerület Kavics utca 8. /1968/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 791-78.
6. Budapest II. Medve utca 36-40. /1989/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 1627-90., Munkatárs: Kocsis László
7. Budapest II. Muhar utca 18-22. /1974/, őskor, BTM RA lelt. sz.: 768-78.
8. Budapest II. Szabadság utca /1974/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 768-78.
9. Budapest II. Vitéz utca – Medve utca – Gyorskocsi utca által határolt terület /1981/, őskor, római kor, középkor, BTM RA lelt. sz.: 1360-82.
10. Budapest II. Zsigmond tér /1975/, római kor, középkor, BTM RA lelt. sz.: 187-77., Munkatárs: Bertalan Vilmosné
11. Budapest III. Árpád fejedelem útja 108-tól É-ra /1974/, római kor, középkor, BTM RA lelt. sz.: 97-75., Munkatárs: Bertalan Vilmosné, Szirmai Krisztina
12. Budapest III. Árpád fejedelem útja – Lajos utca /1988/, római kor, középkor, újkor, BTM RA lelt. sz.: 1577-89., Munkatárs: Altmann Júlia
13. Budapest III. Árpád fejedelem útja – Lajos utca /1989/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 1631-90.
14. Budapest III. Árpád fejedelem útja – Lajos utca /1990/, római kor, középkor, BTM RA lelt. sz.: 1630-90., Munkatárs: Altmann Júlia
15. Budapest III. Árpád fejedelem útja (MOL) /1993/, középkor, újkor, BTM RA lelt. sz.: 1753-94., Munkatárs: Altmann Júlia
16. Budapest III. Árpád fejedelem útja – Névtelen utca /1978/, őskor, római kor, középkor, BTM RA lelt. sz.: 1122-79.
17. Budapest III. Árpád fejedelem útja – Serfőző utca saroktól Ny-ra /1981/, római kor, középkor, BTM RA lelt. sz.: 1331-82., Munkatársak: B. Tóth Ágnes, H. Kérdő Katalin
18. Budapest III. Árpád fejedelem útja – Tél utca /1990/, római kor, középkor, BTM RA lelt. sz.: 1635-91., Munkatárs: Bertalan Vilmosné
19. Budapest III. Bécsi út 50. /1969/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 432-77.
20. Budapest III. Bécsi út 88-92. /1967/, kora meghatározatlan, BTM RA lelt. sz.: 682-78., Munkatárs: König Antal
21. Budapest III. Bécsi út 130. /2003/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 2335-2006., Munkatárs: Kirchhof Anita
22. Budapest III. Bécsi út 166. /1980/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 1269-81, BTM RA lelt. sz.: 1997-2001., Munkatárs: Topál Judit
23. Budapest III. Bécsi út 269. /1978/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 1999-2001., Munkatársak: Parragi Györgyi, Topál Judit

24. Budapest III. Bécsi út 269. /1978/, őskor, római kor, BTM RA lelt. sz.:1127-79.
25. Budapest III. Bécsi út – Perényi út /1980/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 1269-81., Munkatárs: Topál Judit
26. Budapest III. Bécsi út – Vörösvári út – Farkastorki út /1980/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 1269-81., Munkatárs: Topál Judit
27. Budapest III. Dugovics Titusz tér 13-15. /1985/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 1499-86.
28. Budapest III. Fényes Adolf utca 74-76. /1973/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 75-73.
29. Budapest III. Flórián tér – Szőlő utca /2006/, régészeti jelenség nem került elő, BTM RA lelt. sz.: 2525-2006.
30. Budapest III. Fő tér /1983/, római kor, középkor, újkor, BTM RA lelt. sz.: 1431-84.
31. Budapest III. Fő tér 1. /1989/, római kor, középkor, BTM RA lelt. sz.: 1614-90., Munkatárs: Altmann Júlia
32. Budapest III. Fő tér 1. /1990/, középkor, BTM RA lelt. sz.: 1654-91., Munkatárs: Altmann Júlia
33. Budapest III. Hajógyári rakpart 36-38. /1974/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 109-75.
34. Budapest III. Hajógyári sziget /1982/, római kor, középkor, újkor, BTM RA lelt. sz.: 1381-83.
35. Budapest III. Hajógyári sziget /1992/, őskor, római kor, középkor, újkor, BTM RA lelt. sz.: 1712-93., Munkatárs: Vadász Éva
36. Budapest III. Hajógyári sziget /2003/, római kor, újkor, BTM RA lelt. sz.: 2113-2003., Munkatárs: Kirchhof Anita
37. Budapest III. Hajógyári sziget (hajógyári öböl) /2003/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 2536-2006., Munkatársak: H. Kérdő Katalin, Kirchhof Anita
38. Budapest III. Harrer Pál utca 4-10. /1975/, őskor, római kor, BTM RA lelt. sz.: 151-77., Munkatárs: Kőszegi Frigyes
39. Budapest III. Harrer Pál utca 12. /1974/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 87-75.
40. Budapest III. Harrer Pál utca 16. /1975/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 153-77.
41. Budapest III. Harrer Pál utca 16-22. /1974/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 86-75., Munkatárs: Szirmai Krisztina
42. Budapest III. Harrer Pál utca 20-22. /1975/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 154-77.
43. Budapest III. Homokos dűlő /1972/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 18-73.
44. Budapest III. Homokos dűlő /1976/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 568-77, BTM RA lelt. sz.: 569-77.
45. Budapest III. Kiscelli utca 6-8. /1973/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 78-75, BTM RA lelt. sz.: 80-75.
46. Budapest III. Kiscelli utca 8. /1968/, római kor, középkor, újkor, BTM RA lelt. sz.: 411-77.
47. Budapest III. Kiscelli utca 75. /2001-2002/, római kor, újkor, BTM RA lelt. sz.: 2085-2002., Munkatárs: Kirchhof Anita
48. Budapest III. Kiscelli utca 98. /2002/, őskor, római kor, BTM RA lelt. sz.: 2333-2006, BTM RA lelt. sz.: 2762-2008., Munkatársak: Kirchhof Anita, Madarassy Orsolya
49. Budapest III. Kórház utca 7. /1984/, őskor, római kor, középkor, újkor, BTM RA lelt. sz.: 1468-85.
50. Budapest III. Korvin Ottó utca 65-től Ny-ra (mai Pacsirtamező utca) /1983/, római kor, újkor, BTM RA lelt. sz.: 1434-84., Munkatárs: Kovács-Borosi Ágnes
51. Budapest III. Kő utca (megszűnt utca) – Laktanya utca – Vöröskereszt utca – Óbudai rakpart által határolt terület /1974/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 108-75.
52. Budapest III. Kő utca (megszűnt utca) – Laktanya utca – Vöröskereszt utca – Óbudai rakpart által határolt terület /1975/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 152-77.
53. Budapest III. Kő utca (megszűnt utca) – Laktanya utca – Vöröskereszt utca – Óbudai rakpart által határolt terület /1977/, római kor, középkor, újkor, BTM RA lelt. sz.: 626-78.
54. Budapest III. Lajos utca – Tél utca sarkán /1973/, római kor, középkor, BTM RA lelt. sz.: 84-75., Munkatárs: Altmann Júlia
55. Budapest III. Lajos utca 112. /2001/, római kor, középkor, újkor, BTM RA lelt. sz.: 2149-2004., Munkatársak: Bugán Adél, Madarassy Orsolya
56. Budapest III. Lajos utca 152-160. és a szemközti oldal /1974/, római kor, középkor, BTM RA lelt. sz.: 114-75., Munkatársak: Altmann Júlia, Bertalan Vilmosné, Facsády Annamária
57. Budapest III. Lajos utca 156-158. /1982/, őskor, római kor, BTM RA lelt. sz.: 1376-83.
58. Budapest III. Lajos utca 158. /1990/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 1635-91.

59. Budapest III. Laktanya utca 14–34. /1974/, őskor, római kor, középkor, BTM RA lelt. sz.: 105-75., Munkatárs: Bertalan Vilmosné
60. Budapest III. Magyar Lajos utca (a régi Fényes Adolf utca 51-től É-ra) /1982/, római kor, újkor, BTM RA lelt. sz.: 1368-83.
61. Budapest III. Nagyszombat utca – Kecse utca sarkán /1967/, kora meghatározatlan, BTM RA lelt. sz.: 682-78.
62. Budapest III. Nagyszombat utca 23–25. /1967/, kora meghatározatlan, BTM RA lelt. sz.: 682-78.
63. Budapest III. Óbuda (Jelentés a BTM római kori ásatásairól) /1981/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 1355-82.
64. Budapest III. Óbuda (Jelentés a BTM római kori ásatásairól) /1982/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 1397-83.
65. Budapest III. Óbuda (Jelentés a BTM római kori ásatásairól) /1983/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 1455-84.
66. Budapest III. Pacsirta utca 5. (megszűnt utca) /1968/, római kor, újkor, BTM RA lelt. sz.: 864-79.
67. Budapest III. Pacsirta utca 20–28. (megszűnt utca) /1977/, római kor, újkor, BTM RA lelt. sz.: 610-78.
68. Budapest III. Pacsirtamező utca 17. /2002/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 2331-2006., Munkatársak: Kirchhof Anita, Madarassy Orsolya
69. Budapest III. Raktár utca 1. (AKG) /2003/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 2336-2006., Munkatárs: Kirchhof Anita
70. Budapest III. San Marco 24–26. /2002/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 2332-2006., Munkatársak: Kirchhof Anita, Madarassy Orsolya
71. Budapest III. Selmeci utca 17. – Zápor utca 23. /2002/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 2375-2006, BTM RA lelt. sz.: 2766-2008., Munkatárs: Kirchhof Anita
72. Budapest III. Selmeci utca 26. /2002/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 2334-2006, BTM RA lelt. sz.: 2767-2008., Munkatárs: Kirchhof Anita
73. Budapest III. Solymárvölgy – Csúcshegyi dűlő /1968/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 410-77., Munkatárs: Szirmai Krisztina
74. Budapest III. Solymárvölgy – Csúcshegyi dűlő (Óbudai TSZ) /1983/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 1453-84.
75. Budapest III. Szentendrei út 2–8. /1975/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 156-77.
76. Budapest III. Szentendrei út 139. /1971/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 456-77., Munkatárs: Hajnóczy Gyula
77. Budapest III. Szentendrei út K-i oldal (Miklós utca – Raktár utca között) /1977/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 617-78.
78. Budapest III. Szentendrei út – Raktár utca sarkán /1977/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 622-78.
79. Budapest III. Szentendrei út – Záhony utca sarkán /1975/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 155-77.
80. Budapest III. Szentlélek tér /1992/, római kor, középkor, újkor, BTM RA lelt. sz.: 1726-93., Munkatárs: Altmann Júlia
81. Budapest III. Szentlélek tér – Fő tér – Laktanya utca – Miklós tér – Szentendrei út (budai vízhálózat felújítása) /2004/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 2337-2006.
82. Budapest III. Tavasz utca – Korvin Ottó tér sarkán (mai Szentlélek tér) /1983/, római kor, középkor, újkor, BTM RA lelt. sz.: 1433-84., Munkatárs: Kovács-Borosi Ágnes
83. Budapest III. Tímár utca 9–11. számmal szemben, a Fényes Adolf utca sarkán /1974/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 115-75.
84. Budapest III. Tímár utca 24. /2002/, római kor, BTM RA lelt. sz.: 2099-2003., Munkatárs: Kirchhof Anita

HOLL IMRÉNEK A BUDAPESTI TÖRTÉNETI MÚZEUM RÉGÉSZETI ADATTÁRÁBAN NYILVÁNTARTOTT DOKUMENTÁCIÓI, JELENTÉSEI

Összeállította Bordás Attila

Az alábbiakban a Budapesti Történeti Múzeum Régészeti Adattárában nyilvántartott dokumentációk, jelentések 9 tételt tartalmazó listáját közöljük topográfiai, azon belül kronológiai rendben. Ahol tudtuk, feltüntettük a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárában található dokumentációk leltári számait is.

1. Budapest I. Attila utca 2. /1958/, középkor, BTM RA lelt. sz.: 740-78., Munkatárs: Patek Erzsébet
2. Budapest I. Budai Palota /1951-1956/, őskor, középkor, törökkor, újkor, BTM RA lelt. sz.: 1512-87.
3. Budapest I. Dísz tér /1958/, középkor, BTM RA lelt. sz.: 215-77., MNM A.: 544. B. IX.
4. Budapest I. Tárnok utca 10. /1958/, középkor, BTM RA lelt. sz.: 214-77., MNM A.: 545. B. IX.
5. Budapest I. Várlok utca 15. /1958/, középkor, újkor, BTM RA lelt. sz.: 765-78., Munkatárs: Nagy László
6. Budapest II. Vöröshadsereg útja 78. (mai Húvösvölgyi út) /1956/, középkor, BTM RA lelt. sz.: 295-77., MNM A.: 472. B. VII.
7. Budapest II. Mártírok útja 28-32. (mai Margit körút) /1958/, középkor, újkor, BTM RA lelt. sz.: 297-77., MNM A.: 547. B. IX.
8. Budapest III. Kossuth Lajos üdülőpart (Világítástechnikai Vállalat üdülője mellett) /1957-1958/, középkor, BTM RA lelt. sz.: 341-77.
9. Budapest III. Kossuth Lajos üdülőpart (Világítástechnikai Vállalat telkének környékén) /1958/, őskor, középkor, BTM RA lelt. sz.: 857-79., Munkatárs: Nagy László

RÖVIDÍTÉSEK

ActaArchHung	=	Acta Archaeologica Scientiarum Hungaricae (Budapest)
AntHung	=	Antiquitas Hungarica (Budapest)
AqFüz	=	Aquincumi Füzetek (Budapest)
ArchA	=	Archaeologia Austriaca (Wien)
ArchÉrt	=	Archaeologiai Értesítő (Budapest)
ArchHung	=	Archaeologia Hungarica (Budapest)
Arrabona	=	Arrabona. A Győri Xantus János Múzeum Évkönyve (Győr)
AVANS	=	Archeologické Výskumy a Nálezy na Slovensku (Nitra)
BÁMÉ	=	A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
BTM	=	Budapesti Történeti Múzeum
BTM Múhely	=	BTM Múhely. BTM Scientific Workshop (Budapest)
BTM RA	=	Budapesti Történeti Múzeum, Régészeti Adattára
BudRég	=	Budapest Régiségei (Budapest)
CN	=	Cercetări numismatice
CIL	=	Corpus Inscriptionum Latinarum
CommArchHung	=	Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
CSIR	=	Corpus Signorum Imperii Romani – Corpus der Skulpturen der römischen Welt
FolArch	=	Folia Archaeologica (Budapest)
FontArchHung	=	Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest)
Germania	=	Germania. Anzeiger der Römisch–Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts (Mainz)
HK	=	Hadtörténelmi Közlemények (Budapest)
IKMK	=	Az István Király Múzeum Közleményei (Székesfehérvár)
JfA	=	Jahrbuch für Altertumskunde
JPMÉ	=	A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
ltsz	=	leltári szám
MHB	=	Monumenta Historica Budapestinensia (Budapest)
MittArchInst	=	Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest)
MNM ÉT	=	Magyar Nemzeti Múzeum, Éremtár
Monatsblatt	=	Monatsblatt der Numismatischen Gesellschaft in Wien (Wien)
MRT	=	Magyarország Régészeti Topográfiája (Budapest)
MűÉ	=	Művészettörténeti Értesítő (Budapest)
NK	=	Numizmatikai Közlöny
NMS	=	Nálezy stredovekých a novovekých mincí na Slovensku (Bratislava)
OTKA	=	Országos Tudományos Kutatási Alaprogram
RégFüz	=	Régészeti Füzetek (Budapest)
Situla	=	Situla. Dissertationes Musei Nationalis Labacensis (Ljubjana)
SCN	=	Studii și Cercetări de Numismatică
SIA	=	Slovenská Archeologia (Bratislava)
StComit	=	Studia Comitatus (Szentendre)
ŠtZ	=	Študijné Zvesti Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied (Nitra)
TBM	=	Tanulmányok Budapest Múltjából (Budapest)
TSz	=	Történelmi Szemle (Budapest)
VMMK	=	A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)
WMMÉ	=	A Vosinsky Mór Múzeum Évkönyve (Szekszárd)
Zalai Múzeum	=	Zalai Múzeum. Közlemények Zala megye múzeumaiból (Zalaegerszeg)
ZbSNM	=	Zbornik Slovenského Národného Muzea (Bratislava)
ZfAM	=	Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters (Köln)
ZPE	=	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik (Bonn)
ZGy	=	Zalai Gyűjtemény (Zalaegerszeg)

